

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL  
ARCHAEOLOGICAL  
LIBRARY

ACCESSION NO.

664

CALL No.

Sa 8 N

Kal / Ray











**KALIDASA'S**

# **ABHIJNANA-SAKUNTALAM**

**SARADARANJAN RAY, M. A.**

V  
L

*Siddhanta Vachaspati,  
pal, Vidyasagar College.*



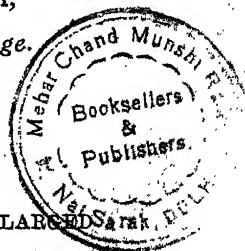
# KALIDASA'S ABHIJNANA-SAKUNTALAM

WITH AN ORIGINAL  
SANSKRIT COMMENTARY  
AND  
CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES  
and Test & University questions, etc. etc.

664

BY  
SARADARANJAN RAY, M. A.,  
Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,  
Late Principal, Vidyasagar College.

Sa8N  
Kal/Ray



THIRTEENTH EDITION REVISED & ENLARGED

BY  
KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D(h),

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL  
LIBRARY NEW DELHI

Rs. 4/8/-

Foreign 15s.

Acc. No. .... 664 .....

Date. .... 30-12-53 .....

Call No. .... Sa8N / Kal / Ray .....

**Beware Imitators**

The suit *Manōranjan Ray and others Vs. J. D. Chowdhury* (Prof. of St. Xaviers College) being suit No. 2026 of 1927 instituted in the High Court of Calcuttā by Kumudranjan Ray against Prof. J. D. Chowdhury, for infringement by him of the Plaintiffs' copyright in their father's annotated edition of Kalidasa's *Abhijnana Sakuntalam* has been decreed in favour of the plaintiffs by the Hon'ble Mr. Justice Pearson on the 27th Nov. 1928; Prof. J. D. Chowdhury being ordered to pay damages and costs of the suit.

N. B.—Principal S. Ray also sued other local annotators for infringement of his copyright in *Bhatti* and *Kumara-Sambhavam*.

## Preface to the First Edition.

There exists now so many good editions of Kalidasa's Abhijñāna-Sakuntalam that a fresh attempt to edit the book seems hardly called for. A word is therefore necessary to justify the appearance of the present work.

The Sakuntala ( शाकुन्तल ) \* is the masterpiece of India's greatest poet. Manuscripts of the book exist all over India. But they read differently. In the midst of this difference however general agreement is seen in certain manuscripts which has led European scholars to divide the manuscripts into three broad classes. These are—

---

\* This is the name under which the book is referred to in standard Sanskrit works. The प्रस्तावना however calls it अभिज्ञान-शकुन्तल—a queer compound variously derived thus—अभिज्ञान-स्मृता शकुन्तला अभिज्ञानशकुन्तला—Sakuntala remembered by means of the token (Ring), शाकपार्थिवादि । By transference of epithets this means the नाटक which tells us how Sakuntala is remembered by means of the ring. नाटकविशेषणत्वात् नपुंसकत्वम् । The final vowel is then shortened by the rule “ऋस्त्रो नपुंसके प्रातिपदिकस्य” । Or thus अभिज्ञानञ्च शकुन्तला च gives a द्वन्द्व compound which is taken in the singular by the Varttika—“सर्वो द्वन्द्वो विभाषा एकवद्भवतीति वाच्यम्” । When singular (समाहार and एकवद्भाव), it is in the neuter by the rule “स नपुंसकम्” giving the form अभिज्ञान-शकुन्तलम् in the sense—“The token and Sakuntala.” By transference of epithets this is applied to the drama the subject matter of which is —“The token and Sakuntala.”



- (1) Manuscripts written in the Bengali character.
- (2) Those written in the Devanagari character.
- (3) Manuscripts written in Telugu.

These are known respectively as the Bengali Recension, the Devanagari Recension, the South India Recension.

Several eminent scholars have made a special study of the Bengali Recension.

In 1860, Pandit Premchandra Tarkavagisha brought out his edition under the supervision of Prof. E. B. Cowell. This is a specially valuable edition embodying as it does the result of the co-operation of European research with the erudition and profundity of indigenous scholarship. Dr. R. Pischel's edition appeared in 1877.

The Devanagari Recension is almost equally well represented. The excellent edition of Pandit Isvara Chandra Vidyasagara with a collation of readings from eight manuscripts is deservedly popular with Indian students. Prof. Monier-William prepared his edition from very trustworthy manuscripts. The subtlety and judgment of the editor has rendered this work indispensable to all readers of the Sakuntalam.

I have no direct knowledge of the South India Recension.

But the recensions are only a means to an end. They present processes of corruption—deviation from the poet's original. The utmost that can be said of them is that when they are finally determined, the hunt after manuscripts ceases. The Editor's problem with reference to any particular passage is to determine how the poet had put it and not how any particular Recension has it. Hence the work of editing enters into a new stage when the Recensions are complete.

### III

The editor has now to compare the Recensions carefully to ascertain which of them, if any, represents the poet's original.

It is necessary that the editor approaches his work at this stage without bias for or against any particular Recension.

Dr. Pischel has little regard for the reliability of the South India Recension. He says "It is in South India that Sanskrit dramas have been adulterated." Prof. Monier-Williams' contempt for the Bengali Recension is equally pronounced. He explains his preference for the Devnagari Recension saying that Upper India "has produced copyists without scholarship, who have faithfully transcribed what they did not understand and, therefore could not designedly alter".

I do not know what happens in South India. But in Bengal books are copied by the pupils when these commence reading them. They take down daily from the Professor's manuscript their lesson for the next day. At this stage they are not competent to add or alter "designedly." Indeed I do not think additions or alterations come from the copyists be they with or "without scholarship." These are due to the Professors themselves and arise apparently from three causes:—

(1) An idea strikes when reading through a passage and vanity prompts the reader to versify and incorporate it with the text.

(2) A passage seems obscure,\* Unwilling to leave

---

\* Obscurities are expected considering that the poet lived at a remote period of antiquity. At one time it was customary to refer him to the sixth century A. D. Prof.

#### IV

it obscure when reading with his pupils, the professor, notes down in the margin an emendation which in course of time as the manuscript passes from generation to generation is taken by later copyists as belonging to the poet's original.

(3) A few letters some how or other have become illegible, A guess is hazarded which in course of time passes as the text.

Pandits are Pandits all over India and additions and alterations are expected to occur in all the three Recensions from the same cause. It is unfair to the other Recension to suppose that the Devanagari is the only reliable one. A glaring instance of "omission and commission" occurs in the Devanagari Recension at the beginning of Act IV. Several others could be cited. Indeed no single Recension is pure. They are all corrupt more or less. Laborious sifting and comparison alone will yield the correct text. The portion common to all the three Recensions may be safely taken as genuine. For the rest we have to depend upon the context propriety, considerations of style, and so forth.

I have derived my text from a comparison of those of Vidyasagara, Tarkavagisha, Nyayapanchanana, Raghava Bhatta, Pischel and Monier-Williams. The numerous quo-

---

Monier-Williams places him in the third century A. D. Prof. Macdonell is not definite, but he is inclined to assign 5th century as his probable date. On this point perhaps I may have to say something on a future occasion. At present I may note that there seem to exist strong reasons to assign the poet in the first century B. C. One of these reasons is the existence of internal evidence to suspect that Asvaghosha borrowed from Kalidasa and not Kalidasa from Asvaghosha as postulated by Prof. Cowell.

tations that occur in works on Rhetoric have also been of much service. In referring to them I have used the following abbreviations :—वि for Vidyasagara, त for Tarkavagisa, न्या for Nyayapanchanan, रा for Raghava Bhatta, पि for Pischel, म for Monier-Williams, भो for Bhoja, सा for Sahitya Darpana.

This volume contains the Text, Tika and Translation. The Tika is my own. I have tried to make it simple. It explains all the difficult passages of the text, briefly touches important grammatical points and refers to different readings. All other points such as discussion of the reading, elucidation of character &c., I reserve for a second volume of notes.

My thanks are due to Mahamahopadhyaya Pandit Haraprasad Sastri, M. A., who very kindly placed the Library of the Sanskrit College at my disposal during the holidays, to professors Kaliprasanna Bhattacharyya, M. A., of the Presidency college, and Rajendranath Vidyabhusan of the Sanskrit College for loan of books and to professors Kalikrishna Bhattacharya and Radharaman Vidyabhusan of the Metropolitan College (now Vidyasagar College) for valuable suggestions and for correction of proof-sheets.

The Sakuntalam is a Text book for the B. A Examination under the new University Regulation. I have tried my best in this edition to meet the altered circumstances, but—

नवाध्यापनवै दग्धौ नवोऽध्ययनदम्बरः ।

नव' सारस्वतं सर्व' हन्त यातं नव' वयः ॥

CALCUTTA,

January, 1908

SARADARANJAN RAY.

## PREFACE TO THE SIXTH EDITION

In 1920, prof. A. B. Gajendragadkar of the Elphinstone College, Bombay, brought out an edition of the Sakuntalam with notes and Commentary. This edition and that of mine possess a very large amount of matter in common. These are not common property which any one may make use of. Prof. Gajendragadkar has my special permission to retain them in his edition on certain conditions.

In his preface, Prof. Gajendragadkar says—"The Calcutta edition of Principal Saradaranjan Ray, however, appeared to us to be distinctly original and we have made full use of it. We generally point out where we differ from Ray or where we think he has gone wrong."

Unfortunately, in Prof. Gajendragadkar's edition, I have been named while being criticised, but not mentioned where adopted in full. This is apt to leave an unfavourable impression of me with readers of Prof. Gajendragadkar's edition. Expressions like "full use of it" "Ray to whome our obligations are unbounded" &c. in Prof. Gajendragadkar's Preface are vague and will not correct the impression.

I have therefore in this edition tried to indicate the passages adopted by Prof. Gajendragadkar and to reply to his adverse criticisms.

Calcutta,  
November, 1924 }

SARADARANJAN RAY.

## PREFACE TO THE PRESENT EDITION

This is a thoroughly revised edition of our Sakuntalam. Many useful notes, citations are inserted in suitable places. Thus I hope this edition will be most up-to-date and hence all the more interesting and useful to our readers.

In this Edition Beng. Trans. is omitted for want of papers.

March, 1946.

KUMUDRANJAN RAY.

# INTRODUCTION

## 1. The Age of Kalidasa TRADITION

The Indian learns in his childhood that Kalidasa, the greatest poet of India after Vyasa and Valmiki, was one of the "nine gems" of the court of a certain prince named Vikramaditya. Tradition also has it that the Samvat era, which is still current, was introduced by this prince to commemorate his accession to the throne of Ujjayini. It is the 1982nd of the Samvat era to day. Hence 1982 years ago in the first century B. C. Kalidasa wrote his immortal works.

## FERGUSSON'S ATTACK

Against this we read—"It has long been an open secret however...that there is absolutely no documentary evidence of the existence of such a king Vikramaditya in the first century B.C. But the puzzle has always been, how the belief in such a king, living in the first century B. C....could have arisen, and this puzzle has at last been solved...by...Mr. Fergusson...I cannot help thinking that in the main his solution will turn out to be correct"—Thus writes Prof. Max Muller in his "India, what can it teach us." The solution is that king Harsa of Ujjayini surnamed Vikramaditya defeated the Mlechchas at the great battle of Korur in 544 A. D. expelled them from India, and in commemoration of the victory found the Vikrama era. He dated his new era 600 years back thus making it appear as if it commenced in 57 B. C. The Vikrama era "cannot therefore occur in any historical document before 544 A. D. Along with Vikramaditya, Kalidasa is brought down to the middle of the sixth century A. D."

## CORROBORATION OF FERGUSSON

(i) Prof. Max Muller believes that Mallinatha corroborates Fergusson's theory while commenting on the 14th verse of the Meghadutam. "Whatever we may think of the pointed allusion which Mallinatha discovers in Kalidasa's own words to Nichula and Dingnaga—and I confess that I believe he is right—there can be little doubt that Mallinath must have known of both Nichula and Dingnaga as contemporaries of Kalidasa, before he could have ventured on his explanations, we shall probably now feel more confident in placing Kalidasa in the middle of the sixth century"—Max Muller. India, what can it teach us.

(ii) An indirect corroboration is also seen by supporters of this theory in the fact that Kalidasa uses the Astronomical term Jamitra in Kumara VII sl. 1. This word they say is borrowed from the Greeks. The Sanskrit 'Jamitra' and the Greek Diametron are the same. The great borrower in this respect was Aryabhatta whose approximate date is 499 A. D. Kalidasa therefore must have lived pretty long after 499 A. D.

## CORROBORATION OF LITTLE VALUE

Before discussing the theory itself I shall take up the corroboration as noted above.

In the first place, Prof. Macdonell says on Mallinath's interpretation—"This explanation is extremely dubious in itself. Then it is uncertain whether Mallinatha means the Buddhist teacher Dingnaga. Thirdly, little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dingnaga was a pupil of Vasubandhu, for this statement is not found till the sixteenth century. Fourthly, the assertion that Vasubandhu belongs to the sixth century depends chiefly on the Vikramaditya-theory, and is opposed to Chinese evidence, which indicates that works of Vasubandhu were translated in A. D. 404."

Secondly, I believe Kalidasa himself never thought of such an explanation. This is obvious from the verse itself. The text is—

स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुतपतोदङ्मुखः स्व

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

I doubt if स्थूलहस्तावलेप can be legitimately compounded to mean "foolish vauntings as expressed by gesticulation". Even if this point is allowed, the plural in दिङ्नागानाम् becomes indefensible when the word दिङ्नाग is not intended for many individuals, the plural will indicate respect (गौरव) for दिङ्नाग on the part of the poet. Would that be consistent in the case of a "hated rival" contempt for whom is already expressed by the ridicule in स्थूलहस्तावलेप ?

[ N. B.—स्थूलहस्तावलेप should rather refer to roughly cut inscriptions of Asoka's time. ]

Prof. Max Muller makes much to the fact that Mallinath believed Nichula and Dingnaga to be contemporaries of Kalidasa. In other words he accepts the belief of a single individual (Mallinath) against that of the whole of India that Kalidasa and Vikramaditya were contemporaries, in the first century B. C.

Referring to the astronomical argument, Prof. Macdonell says—"But it has been shown by Dr. Thibaut that an Indian astronomical treatise, undoubtedly written under Greek influence, the Romaka Siddhanta is older than Aryabhatta, and cannot be placed later than A. D. 400."

Max Muller refers with approval to the stress laid by Prof. Jacobi on the appearance of the word जामिन् in Kumara. This approval implies two things—

(1) That the word is exclusively Greek.

(2) That the Indians borrowed it not long before the 6th century after Christ.

Prof. Macdonell's reply quoted above demolishes the 6th century theory. But it does not go far enough, जामिन् and



Diametron may mean the same thing, yet neither need be the progenitor of the other. The supposition is possible that both come from a certain primitive word which like पिद, माद, चाद, दुहितृ &c., the nations possessed in common when they were together before the migrations. When the primitive Aryan house-holder, after the day's toil, sat chatting with his family, the vessel of drink (call it Soma or Amrita if you like) going round, he could not have helped noticing the utility of sitting all in a ring and the ease with which every diametrically opposite pair can then speak to each other. It is not then unlikely that a name was given to diametrically opposite positions and along with it to the diameter also.

Again, even if we admit the borrowing, the word is so common that no one need be surprised if it was appropriated when the very first batch of Greeks set foot on India.

But I believe we are beating an empty bush here. In the present instance Mallinatha seems to afford us an illustration of the habit of seeing new ideas in old expressions. The main, in fact, the only reason for taking जामित्र as derived from Greek Diametron is that the word is supposed to have no derivation in Sanskrit. It is extremely hazardous to say that a purely Sanskrit derivation cannot be found for जामित्र । जामि is known to mean "daughter." The वाचस्पत्य gives this meaning on the authority of the शब्दार्थचिन्तामणि :-जामिं दुहितरं वायते gives जामित्र with the affix क attached to the root वृ to protect. The sense is "That which guards the daughter from evil". This derivation is sanctioned by the rule "आतोऽनुपसर्गे कः". No possible objection can be urged against it. If this is allowed, जामित्र derived thus, or in any other legitimate way, may exist side by side with the technical (let us say for argument's sake) Greek derivative जामित्र without either interfering with the scope of the other's usage. Instances of such double existence are numerous. The words आख्यात, संहिता &c. have special

meaning in Grammar. They are constantly being used in other senses also. Even in scientific works the same word may be used technically and in the ordinary sense as well. A Geometer in arguing with an adversary is not barred from exclaiming—"What is the point of your argument" though his science gives a special meaning to the word "point." All depends upon the context. I believe जामिन्, as I have derived it actually suits the context better than जामिन् in the sense of Diameter. I quote the sloka—

अथौषधौनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामिन्गुणान्वितायाम् ।

समेतवन्तु हि सवान् सुताया विवाहदीक्षाविधिमन्त्रितृत् ॥

In the first place, what is गुण of जामिन् ? Mallinatha explains saying गुण means शुद्धि । Even then शुद्धि of जामिन्—"purity of the diametrically opposite place"—is unintelligible, because Astrology defines जामिन् with reference to the लग्न and not to the तिथि as the context has it here. Mallinatha's defence that what attaches to the लग्न may be attributed to the तिथि also does not seem satisfactory. This leads me to suspect that जामिन् is not here used in the sense Mallinatha attaches to it.

My suspicion is strengthened from another consideration. I am told—I speak under correction—that at marriages, the purity of त्रिकोण (the two positions 90 degrees either way from the लग्न) has to be considered, while the purity of the लग्न itself is at least as important as that of the जामिन् । It is imperative to avoid जामिन्वेध and युतवेध—impurities of the लग्न and the opposite place. Why then is the poet silent about impurities at त्रिकोण and the लग्न ? It will not do to say that if the जामिन् is pure, impurities elsewhere do not matter. For युतवेध is as bad as जामिन्वेध । Besides who are the parties involved ? The parents of the Universe are to be united ; on the issue of the union depends the welfare of the whole host of gods and men. Such an occasion has to be accompanied by a combination of

all auspicious circumstances and must not be burdened with such shortcomings of the लक्ष्मी as an ordinary Bengali father of an अरक्षणीया कन्या has to put up with.

I therefore take जामिनी here in the sense I have already explained. The sloka then means that—Himalaya performed the आशुदयिनी ceremony for his daughter's marriage at a phase of the moon that was calculated to ward off evil influences from her married life.

Hence Jamitra offers no corroboration--

(1) Because Jamitra in the sense of Diametron does not suit the context, therefore it is a different word derived from Sanskrit.

(2) Because even if Jamitra has the sense of Diametron, the supposition that the two come from a common primitive is possible. The Diametron has a Greek derivation does not bar the supposition ; for पिड, माड, बाड, दुहिट &c. have sanskrit derivations.

(3) Because, if borrowed, there is nothing to exclude the hypothesis that it came to India with Seleucus.

### FERGUSSON'S THEORY UNTENABLE.

These considerations show the character of the corroborations of Fergusson's guess. On the theory itself, Prof. Macdonell remarks—"The epigraphical researches of Mr. Fleet have destroyed Fergusson's hypothesis. From these researches it results that the Vikrama ear of 57 B. C., far from having been founded in 544 A. D., had already been in use for more than a century previously under the name of Malaya era."—History of Sanskrit Literature.

Victories are commemorated by pillars with inscriptions. These were called जयस्तम्भ in Kalidasa's time and are more than once referred to in the Raghuvamsam. An era commemorates the installation of a king. But, be it the commemoration of a victory or of a coronation, the ante-dating affair is ridiculous,

The additional years joined will mislead people to make them forget the very date intended to commemorate. Mr. Ferguson's Vikramaditya could not have been in very enviable state of mind when he instituted the era and threw back its commencement 600 years to 57 B. C. to perpetuate the memory of his great victory at Korur in 544 A. D.

Vardhamana the author of the Ganaratnamahodadhi closes his work with the sloka—

सप्तनवत्यधिकैष्वैकादशसु शतैश्चतौतेषु ।

वर्षाणां विक्रमतो गणरत्नमहोदधिर्विहितः ॥

He does not refer to the Samvat. The तस्मिन् विक्रमतः is very significant. It means "from the time of Vikrama," whether from the time of his coronation or from that of his death is not material. What would the advocates of "ante-dating" think of this "commemoration" if the Samvat era had misled Vardhamana into this statement ! If not, on the other hand Vardhamana had independent means to calculate 1197 years 'from Vikrama' the value of the sloka cannot be over-rated.

Here is an instance of its utility. Mallinatha is supposed to belong to the 14th century. He frequently quotes the Ganaratnamahodadhi in his commentaries. If 1350 be taken as Mallinath's approximate date then supposing the Ganaratnamahodadhi to be at least a hundred years older than Mallinatha so that it could be considered by him an authority worth quoting from, the book was written not later than about 1250 A. D. Vikrama preceded the book by 1137 years. Hence Vikrama reigned before 53 A. D.

### THE LATEST THEORY

Prof. Macdonell says in his History of Sanskrit Literature that Kalidasa flourished in the reign of king Chandragupta I. at the beginning of the fifth century A. D. There is no evidence to connect this prince with our Kalidasa except that

Chandragupta II is named Vikramaditya, and that the existence of an earlier Vikramaditya has not yet been traced. This is rather a slippery ground to base a theory upon. In an essay read before the Sabitya-Sabha of Calcutta and subsequently sent up before a meeting of the Bhandarkar Research Society, Poona, I have discussed this theory at length. The essay will shortly be published\*; I shall therefore state here only the results obtained omitting all details.

1. There is no reference to the Gupta kings in the works of Kalidasa.

(a) Such reference can be assumed in any passage only when with such assumption the passage admits of a different interpretation, consistent with the reference.

(b) Otherwise very awkward results follow bringing down the Mahabharatam the Ramayanam and the Vedas all to the Gupta period and making a clumsy and thoughtless rhymester of our poet.

(c) Assuming such reference to exist in the writings of the poet the circumstances of the first staging of the Malavikagnimitram become a highly incongruous affair.

II. The presence of the Huns in Bactria, at the time of the poet, does not follow from the description of the wars of Raghu.

(a) Kshirasvamin's Vahlika is not Bactria. The Mahabharatam places Vahlika where the modern district of Attock is with Sakala ( Sialkot ? ) for its capital.

(b) बड्-क्षुतौरविचिदनैः should perhaps be सिन्धुतौरविचिदनैः which seems to be the reading of both Kshirasvamin and Mallinatha, Besides बड्-क्षु and Oxus seem to be different. The former has its source close to that of गङ्गा and falls into the Arabian Sea, The source of Oxus is some 700 miles away from that of the Ganges, and this river falls into the sea of Aral. Moreover from descriptions furnished by the Vishnupurana and other books बड्-क्षु and सिन्धु seems to be identical.\*

---

\* Vide our Evolution of Gita.

Hence there is no basis for the supposition that Kalidasa lived in the fifth century A. D.

With the existence of more than one Vikramaditya\* attempts to determine the age of Kalidasa through him must be more or less unsatisfactory. But independent evidence of his age, from outside as well as from the writings of the poet, is not altogether unobtainable. I note a few below.

### EVIDENCE OF THE BHITA MEDALLION.

In the Report of the Archaeological Survey of India for 1909-1910, we read on page 40 :—

“The most important work of research carried out in 1909-10 was, undoubtedly Mr Marshall’s excavation at Bhita, near Allahabad...The beautiful terra-cotta medallion found by Mr. Marshall...reminds us of a scene from...the Sakuntala. In the two men on the quadriga in the centre of the medallion we may perhaps see King Dushyanata and his charioteer who are being entreated by a hermit not to kill the antelope which has taken refuge in Kanva’s hermitage. We note also the hermit’s hut and in front of it, a girl watering the trees in which we may recognise Sakuntala the heroine of the play.”

The medallion is supposed to belong to the Sunga period. Now, the Sunga kings ruled at Pataliputra from 117 B. C. to 72 B. C. If any of them know of the Sakuntalam, then the drama and therefore its author Kalidasa must have existed before Christ.

---

\* From the Kathasaritsagara we learn that the Brihatkatha which is supposed to have been written in the 1st and 2nd century A.D. mentions a Vikramaditya of Pataliputra and also one of Ujjayini. The latter was redoubtable exterminator of the Mlechhas (See Kathasaritsagara, 7th Lambaka, 4th Taranga, and the whole of the 18th Lambaka). The Rajatarangini refers to a Vikramaditya in the 2nd Taranga.

This ought to be decisive. Unfortunately the Archæological Department does not deem it as such. It tries, though in a half-hearted manner, to dispute the identification of the scene. The Report continues :—

“The medallion, which must belong to the Sunga period, is no doubt much anterior to Kalidasa and on that account, the identification cannot be regarded as certain.”

This is manifestly an obsession of the first-century theory. It amounts to saying that—

(1) Some very old poet in one of his dramas had introduced a scene exactly like the opening scene of the Sakuntala.

(2) This scene Kalidasa has adopted in his drama.

(3) The work of the older poet is extinct. The medallion represents one of its scenes, while we not being aware of the older poet, wrongly think that the scene is from Kalidasa's Sakuntala.

But there are no grounds, at least none have yet been adduced, for these assumptions. No one has the right to question the identification without first establishing the truth of these statements. So long as that is not done, the Bhita medallion has to be interpreted as showing that Kalidasa lived before Christ.

### EVIDENCE OF STYLE

Kalidasa's prose, as we have it in his dramas, is charmingly simple. Yet it is remarkably terse and vigorous. Absence of diffuseness and long compounds is characteristic. It is natural prose. Now and then it reminds us of the prose of the Mahabhashya, and also, though less pointedly, of one or two of the prose pieces of the Mahabharata. The preference for the न्युक्ते भावे क् where it is usual with others to have भावे क्त्वा, the use of यत्प्रत्ययान्त words as attributives in disagreement with the gender of the corresponding substantive, Kalidasa has in common with Patanjali. Whether these are personal or

characteristic of his age it is difficult to say. But it is to be noted that as we go back to older and older writers, the prose comes up more and more to this standard of natural as distinguished from artificial prose. Thus Bana, Subandhu, Dandin are less and less artificial in order. Prof. Macdonell notes artificiality of style in an inscription composed by Harishena in the 4th century. But of the Girnar and Nasik inscription of the 2nd century, the learned Professor says that they are altogether less artificial than the prose parts of Harishena's *Kavya* and a fortiori than the works of Dandin, Subandhu and Bana.

These considerations justify the inference that the older the writer the less artificial he is. We are however concerned with the converse proposition, viz the less artificial the writer the older he is. If the converse is allowed, then Kalidasa is older than Girnar and Nasik inscriptions. As a rule, in such cases, the converse comes out to be true. Yet here we shall not to take it for granted without further proof.

### EVIDENCE OF LANGUAGE

When a language is in the stage of formation, fresh words are imported, sometimes old words fall into disuse or change the meaning. Change of meaning may imply that the language is growing; it is certainly a sign that the language is not dead yet.

Now take the word परमेष्ठिन् । This word is not sanctioned by पाणिनि । Katayayana allows it. Amarasimha in the 6th century at the latest, declares it as a सञ्ज्ञा of ब्रह्मन् । But Kalidasa does not treat it as a सञ्ज्ञाशब्द । He speaks of Vishnu "भूतार्थव्यावृत्तिः सा हि न स्तुतिः परमेष्ठिनः" । Of Rama as Vishnu परशुराम says "आहिती जयविपर्ययोऽपि मे श्लाघा एव परमेष्ठिना त्वया ।" Referring to ब्रह्मन् he says "दिवसध्यास्य शासनात् परमेष्ठिनः ।" If परमेष्ठिन् were a सञ्ज्ञाशब्द at his time, he would not have used it promiscuously for ब्रह्मन् as well as विष्णु । The lexicographer records usage he does not



invent meanings. Hence long before अमरसिंह the word had acquired the character of सञ्ज्ञा। This would not have been possible if the language were dead at the time of Kalidasa.

Again, Vamana the rhetorician writes in the 8th century that पेलव is a word that involves an obscene idea (अश्लीलार्थ) and should not find a place in polite literature. This is not Vamana's personal opinion. Popular verdict at his time must have been to the effect. Mammata towards the latter part of the 11th century, echoes Vamana's condemnation. The साहित्यदर्पण is of the same tenor.

It is strange however that पेलव is one of Kalidasa's favourite words. Not only does he not hesitate to use it but he actually prefers it to the usual word कोमल in describing delicate objects. Thus referring to Parvati's penance he writes "सृणालिकापेलवमेवमादिभिः" though सृणालिकाकोमलमेवमादिभिः preserves the meter as well and perhaps improves the diction. Some of his female characters in the highest society have said "धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः", "अपणयापेलवयापि तपत्तम्" "नवकुसुमपेलवा त्वम्" "प्रकृतिपेलवा प्रियसखी" &c. He makes the mother address the daughter—"तपः क्व वत्से क्व च तावक् वयुः सहित अमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥"

What a revolutionary change of meaning has overcome the word which was once so chaste in its signification ! I believe this cannot be accounted for except on the supposition that Sanskrit was the spoken language of the learned when Kalidasa flourished. Without entering into the question—"At what time did Sanskrit cease to be the spoken language of the learned"—it may be safely said that this points to a time before rather than—after Christ.

### EVIDENCE OF GRAMMAR

Kalidasa was a profound grammarian. The consummate skill with which he handles intricate points of grammar de-

clares the specialist. From among a host of instances we may refer to the distinction made between ग्राहि with two accusatives and the same with one accusative only (c. f. तं सुतां ग्राहयितुम्, पाणिमयाहृत, जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम्, &c.), between the तद्धित अण् causing आदिहृदि and the same with उभयपदहृदि (c. f. चणभिन्नसौहृदः, समबयोरुपरमनीयं भवतीनां सौहाहम् &c.), between the क्त affix in agreement with the substantive and the same in disagreement (c. f. काया मालिनी, शक्यं पवनः &c.) between the प्रयोजक without णिच् and the same with णिच् (c. f. "सवशेला दुदुहधरिवीम्" "माता तां प्रणमया" etc), and so forth. His deep insight into the Philosophy of Grammar is seen in the sloka "—चतुसुखसमीरिता । प्रवृत्तिरासौच्छदानां चरिताया चतुष्टयी ॥" Grammar was his favourite study as is evident from the number of similes he has derived from that science (c. f. "प्रत्ययप्रकृतियोगसंनिभः" "पञ्चादध्वयनार्थं स्य चातोरधिरिवाभवत्" "धातोः स्थानेद्वादशं सुधीव सत्यवेशयत", etc). He begins his great work the Raghuvamsam with a simile from the science of Grammar—"वागर्थोविष संपृक्तौ जगतः पितरौ" । This is again seen in Kumara— तमथमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि" ।

Yet anomalous grammatical forms are common in his writings. In Kumara, Canto III he writes वियम्बकं संयमिनं ददर्श । He was not unaware of the usual form ; for he writes व्यकीर्णत वाक्बकपादम्ने and elsewhere जडौकतस्त्रावकवीचणेन etc. Nor was the anomaly necessitated by the metre ; for विलोचनं संयमिनं ददर्श agrees with the metre and avoids the anomaly. He knew that विलोचन was a name of Siya ; he writes विलोचन-स्तामुपचक्रमे च । How then are we to explain this apparently wanton violation of Grammar ? Only one answer seems reasonable. Kalidasa believed that he had the option to write वियम्बक or वाक्बक । In other words, वियम्बक came to be restricted to the Vedas after the time of Kalidasa.

In another place, he writes "मोहनान्तवरतनुरियं सुच्यमाना विभाति गङ्गा रौधःपतनकलुषा गच्छतीव प्रसादम्" । We can not say he did not

know that the usual form was गच्छन्ती and not गच्छती । Compare “वमौ तमनुगच्छन्ती” “गच्छन्तीनां रमणवसतिम्”, etc. Nor was the metre in his way for he could have easily written “गङ्गा रोधःपतनकलुषा विभतीव प्रसादम्” । As before, here too he thought it was legitimate to write गच्छती or गच्छन्ती ।

Again we find him writing ‘मन्दं मन्दं नुदति पवनः’ । Usually the duplicated form मन्द मन्दम् is treated like a कर्मधारय compound and takes the shape मन्दमन्दम् । Our poet knew this for he writes also “निहितमसकृद्दुःखदुःखेन गात्रम्” “अहरपि कथं मन्दमन्दातपं स्यात्” । The explanation is the same as before, viz, the poet thought he had the right to treat or not to treat the duplicated form like a कर्मधारय compound.

Here is another instance. Kalidas writes “तं पातयां प्रथममास” instead of the usual form पातयामास ; in place of प्रथमशयाञ्चकार he has “प्रथमशयां यो नृषं चकार” ; for संयोजयामास he writes “संयोजयां विधिवादस” । As before the explanation is that he believed the व्यवधान between the आसप्रत्यय and the अनुप्रयोग was legitimate.

Before quoting more instances I may note that the examples given above seem unmistakably to point to the inference that the rigour of Panini's grammar was not yet adopted in popular writings when Kalidasa flourished. It is very important to remember that not a single one of the above is an example of grammatically incorrect usage. They are instances of विकल्प, of usages which Panini denies to लौकिक writers, but to which वैदिक writers are fully entitled ; The Mahabhatya recognises the principle—सर्वे विधयश्चन्द्रसि विकल्पन्ते । Kalidasa here exercises rights of which पाणिनि has deprived लौकिक writers, rights which all enjoyed before पाणिनि ।

Hence at the time of the poet, the form of the language, i. e. of भाषा as distinguished from छन्दस् was not yet cast in the unalterable mould forged by Panini.

When an उपसर्ग precedes a root we say after पाणिनि, that it is placed before that root—"ते प्राग्धातोः" are Panini's words. But Kalidasa says it is after the root (c. f. "पञ्चादध्ययनार्थेऽध्यातोरधिनिवाभत्" quoted above). Indeed the great grammarian did not at all influence the poet. We say then that Kalidasa is a writer of the period of transition from the Vedic literature ( ऋन्द्स् ) to the Sanskrit literature (भाषा) । Thus though Kalidasa writes in भाषा his भाषा has numerous points of resemblance with ऋन्द्स् ।

I note here a few more points of resemblance. The सुक् preceding शानच् is absent in "कामयानावस्थो राजा" । The root सह takes the वैदिक affix ण्वि in "तुरासाहं पुरोधाय", "तुरासाडिव शार्ङ्गिणम्", चञ् is absent in "कुसुमावचयव्ययहस्ता" । उषस् is used in the feminine in 'इन्द्रागया नवोषसा' । Vedic metre is used in the verse -

अभी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिदन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्तां वङ्गयः पावयन्तु ॥

If we suppose that Panini flourished before or about 366 B. C. and that it took about 200 years for his system to establish a dominant influence over the language, we are brought to a period covering the 1st and 2nd centuries B. C. which may be taken as the period of transition at which भाषा may be expected to bear such a resemblance to ऋन्द्स् । Hence Kalidasa probably lived some time in the 1st and 2nd centuries B. C.

## EVIDENCE OF THE SAKUNTALAM

The Sakuntalam ends with a prayer. The poet first prays for princes—प्रवृत्तां प्रकृतिहिताय पार्थिवः—Let rulers work for the good of the people. We note that he does not say प्रकृतिरञ्जनाय—to please the people, but प्रकृतिहिताय—for the good of the people. His prayer is—May kings in their undertaking consider if good will result to the people therefrom. Next comes the prayer for the people—सरस्वतौ श्रुतिमहतां महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain

respect, i. e. May people have implicit faith in what learned Brahmanas declare. Last is the prayer for self—ममपि च क्षयतु नीललोहितः पुनर्भवः परिगतशक्तिरात्मभूः—and let Siva remove my re-birth.

This is typical of the true Brahmanas—the Brahmanas to whom even when he is performing the श्राद्ध of his father the thought does not occur to offer the first share of पिण्ड to the soul of his sire, but to those who have “न माता न पिता न वन्धुः”—the Brahmana who even after this first share is disposed of, does not think of dedicating the rest to him for whom the ceremony is intended, but approaching the priest with the query शेषमन्नं क्व देयम्—the Brahmana whose father goes without a share of the पिण्ड until and unless the priest utters the permission इष्टाय दीयताम् । ‘What an example of selfsacrifice ! क्व देयम् is the query, not कस्मै देयम् । Even the idea of an offer is absent not to speak of the departed dear one who is to receive the offer.

Such a Brahmana is praying. The last clause of the prayer suggests that to him the glow of life has faded. The time has come when he is reminded of a re birth. At such a moment, with the noblest work of his life finished, the prayer must have proceeded from the bottom of his heart and embodied his dearest wishes, not to himself but to others—the princes and the people.\* The verse deserves and will repay careful study.

The prayer सरस्वती शु तिमहतां महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain respect—is out of place unless we suppose that it refers to current contempt of Vedic teaching. Along with this let us read the last line of the opening verse—प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिः &c—Siva known by his directly perceived forms etc. A plain statement like अवनतु वः ईशः—May the Lord protect you—is a perfect form of आशिस् । Why then this solicitude to tell people how ईश is known ?

---

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar ( Introduction and Notes p. 307)

An exactly similar anxiety is shown by the poet elsewhere where he says स स्यात् स्थिरभक्तियोगसुलभो निःश्रेयसायास्तु वः—May Siva who is easily reached by steady devotion, promote your welfare. There too स्यात् निःश्रेयसायास्तु वः would have been a complete and welcome benediction. But the poet is not satisfied without telling in the same breath with the benediction that स्यात् is स्थिरभक्तियोगसुलभः । Kalidasa never says anything superfluous. If any poet in India may boast of the avoidance of व्यर्थविशेषण it is he. I really do not see how to explain the presence of प्रयत्नाभिः प्रपन्नस्तनुभिः and स्थिरभक्तियोगसुलभः except on the supposition that when the poet lived the country was full of sceptics who ridiculed vedic rites and disputed the very existence of God. His third drama is more explicit. There he says सन्मार्गावलोकनाय व्यपनयतु स वत्सासरीं वृत्तिसीशः—May the Lord remove those propensities in you that are caused by ignorance so that you may discern the course followed by the wise (Or—discern the righteous course). This seems to be a pretty broad reference to Buddhism under the influence of which people at the time of the poet, adopted an evil course ( तामसी वृत्ति ) and began to ridicule the ways of the wise ( सन्मार्ग ) । Even the lowest stratum of society must have been convulsed, or the simple fisherman would not have said it with warmth to the face of the head of the City-Police—

“सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणीनुकम्पास्त्रुरपि श्रुतिव्यः” ॥

—I am not going to give up my profession because of your ridicule. I kill fish no doubt ; but that does not show that I am heartless. Why, the Brahman kills animals at sacrifices yet how kindly disposed he is ! Who ever thinks he is cruel ?

The poet here exposes his aching heart. The Sakuntalam as I shall show in detail in the next chapter, is the protest of injured Brahmanism against aggressive Buddhism.

If is not clear whether Kalidasa wanted to be offensive while protesting. But even if he had wished and tried to be so he could not have made the opening lines of the *Sakuntalam* more aggressive towards Buddhist feelings. He begins with the killing of an animal, not killing for food which, though extremely bad, has a sort of excuse, however lame it may be, but wanton killing for pleasure for killing's sake. Nay he makes his hero minutely describe the distress of the victim with evident relish—

गौवामङ्गाभिरासं सुहृदनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

पञ्चाङ्गेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वं कायम् ।

दमे रङ्गावलीदैः अमविष्टतमुखसंश्लिभिः कौण्वत्सर्पा

पश्योदयम् तत्त्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्वारं प्रयाति ॥

Referring to the line प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः—Let the king work for the good of the people—I may say it would obviously sound ridiculous at the time of Rama or Yudhishtira, or any other good king. I believe, when the poet said so he had in his mind instances of kings who did not work for the good of the people. He says हिताय not रञ्जनाय । We know the poet holds the view that a king is a king because he pleases the people—“यथा प्रह्लादनाञ्जलः प्रतापात्तपनी यथा—अन्वर्थी राजा प्रकृतिरञ्जनात्”—रञ्जन is the nature of राजा । Just as the चन्द्र ceases to be चन्द्र by not gladdening the heart of men, the तपन (Sun) is no longer तपन if it does not heat, so the राजा is not राजा without रञ्जन । When such a person omits रञ्जन in his prayer for the राजा and substitutes हित, it cannot be without a purpose. We have seen above the mood our poet is in, and what is preying on in his mind when he writes these lines. It is easy to see then what he considers हित and what अहित to the people. To him as to every devout Brahmana, the spread of Buddhism is an अहित । This line therefore is a prayer that princes may not interest themselves in Buddhism.

Thus the sloka, taken as a whole, tells us that when Kalidasa flourished, the effect of Buddhist teachings was manifest all round and the memory of the efforts made by kings for the spread of Buddhism was still fresh. We therefore place him after Asoka who reigned in the 3rd century B. C., but he did not come long after. First to second century B. C., is a likely period.

### EVIDENCE OF ASVAGHOSHA

Asvaghosha's Buddhacharita in an old book written in the 1st century A. D. The language bears marked resemblance to the writings of Kalidasa. Words that are peculiar to Kalidasa such as विश्राम in the sense of 'resting place', निर्वहण to express "carrying away", etc. are found in the same sense in Asvaghosha also. Identically the same compounds are used in the same sense by the two poets, and this so frequently that it is difficult to believe that they were separated by a very long interval of time, unless one of them is a close and clever imitator of the other.

In spite of this close resemblance, however, there seem to exist grounds to say that Asvaghosha represents a later stage of the development of the language.

In the first place, from a cursory examination of the Buddhacharita, I could not detect in it a single वैदिक form except the व्यवधान between the आत्मप्रत्यय and the अनुप्रयोग। But this व्यवधान alone cannot be decisive. For, though कात्यायन prohibits the व्यवधान in भाषा later grammarians do not respect the prohibition. The मट्टि allows it. Haradatta refers to it with a sneer. I think, therefore, Asvaghosha came after the period of transition.

Secondly, the form of the language appears to be finally fixed already at the time of Asvaghosha. The Buddhist is thoroughly under the influence of Panini's grammar; so much so that he devotes a section of the second book of his Buddha-



charita to the illustration of certain rules of Panini in a way that makes it possible to pass them off as extracts from the Bhattikavyam. Thus "व्याङ्परिभ्यो रसः" is illustrated by "शमेऽभिरिमे विरराम पापात्", "स्वरितङित् कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले" by "भेजे दमं स विवभाज साधून्". This is verse 33. "विपराभ्यां जेः" is illustrated by the next verse—

नाधीरवत् काममुखि ससज्जे न संररञ्जे विषमं जनन्याम् ।

धृतेन्द्रियाश्चाक्षपलान् विजिग्ये वन्धून् च पौराण्यं गुणैर्जिगाय ॥

The verse following is devoted to "इणो गु लुङि". Thus—

नाधौष्ट दुःखाय परस्य विद्यां ज्ञानं शिवं यत् तदध्यगीष्ट ।

He proceeds till the end of Book II in this strain. For instance we find आनचं, जुहाव, ददौ in II 36 ; सञ्जौ, पपौ in II 37 ; वभाषे, जजल्प, अशक्त in II 38 ; प्रपेदे, मेने in II 39 ; अचेच्छिदिष्ट, अवेभिदिष्ट in II 40 ; विनिये, जुगोप, तत्याज, ररञ्च, प्राप, ब्रुवुषे, जज्ञे, प्रजहौ in II 41 ; अजीघनत्, ददर्श, बबन्ध in II 42 ; अचारीत्, अहासीत्, आपत् in II 43 ; अजिह्वीर्षीत्, अचिकीर्षीत्, अविवचीत्, अदिधचीत् in II 44 ; and so on.

After this it is no matter for surprise, that his style is more artificial than that of Kalidasa. He does not hesitate to sacrifice sense to sound. He opens his book with a rhyme—

श्रियं पराङ्गारं विदधद्विधाटजित् तमो निरस्यन्नभिभूतभानुभृत् ।

तुदन्निदाघं जितचारुचन्द्रमाः स वन्द्यतेऽहंनिह यस्य नोपमा ॥

Slokas 14, 15, 16 of Book I, are illustrations of अन्त्य and मधायमक । Instances like "रत्नप्रभोद्भासिनि यव लेभे तमो न दारिद्र्यामिवावकाशम्," "भूस्तपराङ्गोऽपि सपक्षएव प्रवृत्तदानोऽपि मदानुपेतः" furnish us with the germ of that tendency to pun which subsequently attained full development at the hands of Bana and Subandhu. As an instance of fanciful description we may note, among others, the following verse of Book I—

रामासुखेन्दून् परिभूतपद्मान् यवापयतोऽप्यविमान्य भानुः ।

सन्नापयोगादिव वारि वेष्टुं पश्चात् समुद्राभिमुखः प्रतस्थे ॥

"The Moons of the faces of the females there had disgraced the lotuses. The sun, passing over these moon faces without punishing them, burns with pent up rage, and proceeds to the sea itself for a good supply of water for a plunge to allay the burning!"

This reminds us of the following from Naishada—

निजांशुनिर्दग्धनदङ्गमस्यसिंहं घा विधुर्वाञ्छति लाञ्छनीन्मृजाम् ।

तदास्यतां यास्यति तावतापि किं बधूवधेनैव पुनः कलङ्कितः ॥

"The moon requires a supply of good quality ash to remove his stain—Hence he is burning me up under his personal supervision with his own rays. But the fool does not see that even then he cannot resemble the face of Nala, because this very act of killing a woman will cause fresh stains to appear on him."

Thus at the time of Asvaghosha, Vaidika forms have disappeared from *महा*, the study of the grammar of Panini has become popular, so that Asvaghosa deems it necessary to add illustrations to facilitate the study. Popular taste is changing and artificiality is replacing the natural poetry as seen in the writings of Kalidasa. At least a century may be allowed to bring about these changes. Hence if Asvaghosha lived late in the 1st century A. D., Kalidasa may be placed at the latest, early in the 1st century B. C.

I am surprised to find that Prof. Cowell places Asvaghosha before Kalidasa. In the preface to his edition of the *Buddhacharita*, referring to slokas—5—12 Raghv VII he says "I can hardly doubt that Kalidasa's finished picture was suggested by the rough but vigorous outline in Asvaghosha ... One verse certainly in Asvaghosha seems to me to have been directly taken and amplified by Kalidasa."

Those who have followed me thus far will see the injustice of this charge. The physical impossibility of the suggestion

did not strike Prof. Cowell, because he was labouring under the delusion of the now exploded 6th-century theory.

The scholarship and erudition of the learned professor, however, demand an independent examination of the question

The description in Baghu runs thus —

तत्सदालोकनतत्पराणां सौषुप्तं चामौकरजालवत्सु ।  
 वभूरित्यं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्यार्थिणं विचेष्टितानि ॥ ५ ॥  
 आलोकमार्गं सहसा ब्रजन्त्या कयाचिदुद्दृष्टनवान्तमाख्यः ।  
 वन्धुं न सम्भावित एव तावत् करेण रुद्धोऽपि च केशपाशः ॥ ६ ॥  
 प्रसाधिकालम्बितमयपादमाक्षिप्य काचिद्द्वरागमेव ।  
 उत्तमृष्टलौलागतिरागवाचादलक्तकाङ्क्षां पदवीं ततान ॥ ७ ॥  
 विलोचनं दक्षिणमञ्चनेन सम्भाव्य तद्वक्षितवामनेन ।  
 तथैव वातायनसन्निकर्षं ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ८ ॥  
 जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या प्रस्थानभिन्नां न ववन्ध नौवौम् ।  
 नाभिप्रविष्टाभरणप्रमेथ्य हस्तेन तस्याववलम्ब्य वासः ॥ ९ ॥  
 अर्धाचिता सत्वरसुखितायाः पदे पदे दुर्निमित्ते गलन्ती ।  
 कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १० ॥  
 तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।  
 विलीलनेत्रभ्रमरैर्गैवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ११ ॥  
 ता राश्रवणं दृष्टिभिरापिवन्ती नायगो न जगत्सुविषयान्तराणि ।  
 तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ १२ ॥  
 स्थाने वृता भूपतिभिः परीक्ष्यैः स्वयं वरं साधुममस्त भोज्या ।  
 पञ्चैव नारायणमन्यथासौ लभेत् कान्तं कथमात्मतुल्यम् ॥ १३ ॥

svaghosha has the following—

ततः कुमारः खलु गच्छतीति श्रुत्वा स्त्रियः प्रेथ्यजनात् प्रवृत्तिम् ।  
 दिदृक्षया हृष्यंतलानि जगत्सुर्जनेन मान्येन कृताभ्रातुङ्गाः ॥ १४ ॥  
 ताः मृत्तकाश्चीरुण्यविघ्निताश्च सप्त तप्रवृद्धाकुललोचनाश्च ।  
 वृत्तान्तविन्यस्तविभूषनाश्च कौतूहलेनापि भृताः परीयुः ॥ १५ ॥

प्रासादसोपानतलप्रणादैः काञ्चीरवे नूँपुपनिःखनैश्च ।

विभामयन्त्यो गृहपत्तिसंघानन्योन्यवेगाच्च समाक्षिपन्ताः ॥ १६ ॥

कासाश्चिदासान्तु वराङ्गनानां जातत्तराणामपि सीत्सुकानाम् ।

गतिं गृहत्वाज्जगृह्विशालाः शोणीरथाः पौनपयोधराश्च ॥ १७ ॥

शीघ्रं समर्थापि तु गन्तुमनया गतिं निजयाह ययौ न तूष्मम् ।

क्रिया प्रगल्भानि निगूहमागा रजः प्रयुक्तानि विभूषणानि ॥ १८ ॥

परस्परौत्पीडनपिण्डितानां संमर्दसंशोभितकुण्डलानाम् ।

तासां तदा सस्वनभूषणानां वातायनेष्वप्रशसौ बभूव ॥ १९ ॥

वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि परस्परौपासितकुण्डलानि ।

स्त्रीणां विरेजुर्मुखपङ्कजानि हर्म्यश्विपङ्कजानि ॥ २० ॥

ततो विमर्दयुं वतीकलापैः कौतूहलोद्घाटितवातायनैः ।

श्रीमत् समलान्नगरं वभासे विद्यद्भिमानैरिव साप्सरोभिः ॥ २१ ॥

वातायनानामविशालभावादन्योन्यगण्डार्पितकुण्डलानि ।

मुखानि रेजुः प्रमदीक्षमानां वद्धाः कलापा इव पङ्कजानाम् ॥ २२ ॥

तस्मिन् कुमारं पथि वीक्षमाणाः स्त्रियो बभूवामिव गन्तुकामाः ।

उर्ध्वान्मुखान्श्चैव नमुदीक्षमाणा नरा बभूवामिव गन्तुकामाः ॥ २३ ॥

दृष्ट्वा च तं राजसुतं स्त्रियस्ता जाज्वल्यमानं वपुषा श्रिया च ।

धन्यस्य भादेति शनैरवीचन् शुद्धैर्मनोभिः खलु नान्यभावात् ॥ २४ ॥

In the lists above, Prof. Cowell thinks sl. II of Kalidasa is directly taken from sls. 19 and 20 of Asvaghosha, and the entire description in the former is suggested by that in the latter. I see, however very little in common in the two descriptions except the fundamental idea that female rushed to have a look at the prince. The rush of females towards windows and terraces to witness marriage processions, is of every day occurrence to every city in India, and no Indian is in need of this idea of a rush of females being put into his head by another person. The details of the description will of

course vary with the writer. In the above, we have only two points of details that are common...the idea that with the female faces crowding there, each window looked as if decorated with so many lotuses and the remark made by the females. We have to find out to whom these are due...to Asvaghosha or to Kalidasa.

Before proceeding further, we note that all the slokas quoted above from the Raghuvamsam, along with a very large number of other slokas not quoted, occur in the Kumarasambhavam also with slight verbal changes where necessary to suit the context. Besides, there are several others in the two poems, Kumar and Raghu, which embody the same thought in different words. When an author repeats in one book what he has written in another, it is a sure sign that he is repeating his favourite ideas. On this consideration, the presumption is that Kalidasa is the author of these common ideas; if he were not, he would not have paraded them in this fashion. The thief does not make a display of stolen goods.

On the other hand, an examination of Asvaghosha's Buddhacharita shows that with all his mastery of the language the writer is poor in ideas. Fine ideas abound in his work it is true, but in almost every case I have been able to trace them to Valmiki or Vyasa, or Kalidasa, Asvaghosha is an expert in adapting other people's to serve his own purpose. His description of the scene as quoted above is apparently a nice piece of poetry. But it does not contain a single idea which Kalidasa has not expressed in his works. The difference is that the ideas are scattered in Kalidasa but focussed in Asvaghosha. Let me try to prove what I say.

The 15th verse of Asvaghosha quoted above presents the picture of women with their jewellery misplaced (हस्तान्निवृत्त) through ergerness, and with their progress hampered by the waist-chain which has slipped down.

Kalidasa describes the misplacing of jewellery in Kumara.

1. 4.—“यथाशरीरविषमस्थानानाम् &c.” The waist-chain interfering with motion is described in Kumara III. 35—“स्रस्तां नितम्बा-  
दवलम्बमाना पुनः केशरदामकाञ्चीम् ।”

The idea of haste expressed by this sloka of Asvaghosha does not seem to suit the occasion. Preparations for the prince's going out were going on for days as is obvious from verses 3, 4, 5. The time for the start was also fixed (see verse 6). Verses 10, 11, 12 show that the prince's chariot was moving very slowly (शनैः शनैः राजपथं जगाह) with a view to give an opportunity to such of the citizens as wished to have a good look at him. The citizens too, males and females, came out of their houses and prostrated themselves before him. The females of position waited upon their elders for permission to go up to the roofs of the houses to witness the prince pass (sl. 14). Up to this point, every thing was progressing leisurely. But all on a sudden people had to be roused from sleep; they had to dress dreamily and jewellery got misplaced (sl. 15). The prince did not pass at midnight and it is difficult to understand the sleep in high quarters.

Asvaghosha's verse 16 says—So many females rushed together that the tumult and clinking of anklets frightened the birds in the house.

Exactly the same scene is given by Kalidasa, in Raghu XVI, 56—

सा तीरसीपानपथावतारादन्वोऽन्यकेयूरविघट्टिनीभिः ।

सनूपुराञ्जीमपदाभिरासीदुद्विग्नं सा सरिदङ्गनाभिः ॥

Here, in Asvaghosha the roof and the stair-case resounded with the noise of hasty footsteps: Does not this imply people, running up the steps. But in the previous verse the females are described as obliged to move slowly (स्रस्ताकाञ्चीगुणविभ्रिताः) । Verse 16 assumes not only great speed but a jostling crowd

also (अन्योन्यवेगाच्च समाक्षिपन्ताः) । There was no occasion for the crowd. It was not that every house was celebrating a marriage at the time to account for the presence of so many females.

Kalidasa's sloka on the other hand describes the जलक्रीड़ा of the inmates of the vast harem of prince कुश in the river सरयू and suits the occasion very well.

(Asvaghosha—verse 17). The picture is that of females eager to run fast but unable to do so because of their heavy hips and breasts. This is just the picture we see in Kumara. I. II.—

उद्वेजयत्यङ्गुलिपाणिभागान् मार्गे शिलीभूतहिमेषु यत्र ।

न दुर्वहस्योषिण्यधिरार्त्ता भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुखाः ॥

(Asvaghosha, verse 18). Obscene ; for an exact parallel, however, see Kumara, VIII. 87. This too of Asvaghosha is incongruous. She should not have thought of this at a time when she was so eager to see the prince. Besides, with the eye of all on the prince, there was none there to notice her.

(Asvaghosha, verse 19). Crowd—Jingling of Jewellery—Tumult at the windows. This is almost a repetition of verse 16 and is fully met by the verse from Raghu XVI, 56.

(Asvaghosha, verse 20). Crowd so great that ear-rings came into contact. The face thrust out through the windows looked like so many lotuses attached to the houses. Compare Kalidasa sl. 11. above.

(Asvaghosha, verse 21). The houses looked like so many heavenly cars, and the females like celestial nymphs in the cars.

Kalidasa has a similar idea when he says in Raghu VI, 1. that the princes at the Svayamvara ceremony of Indumati, seated on stages, looked like so many gods seated on celestial cars—

स तत्र मन्त्रेषु मनोज्ञवेषान् सिंहासगस्थानुपचारवत्सु ।

वैमानिकानां भरुतामपश्यदाकृष्टलोलान्नरलीकपालान् ॥

(Asvaghosha, Verse 22). Crowding at the windows—Earrings in contact—Faces like so many lotuses bound into a bundle. Compare Kalidasa sl. 11, above.

As I have already remarked the occasion was not one on which every house was expected to be overcrowded. Hence verses 19 to 22 of Asvaghosha will take a lot of explaining. Moreover, if we remember that the females had permission to get up the terraces (See verse 14), the necessity for overcrowding the windows is not clear.

Thus, though Asvaghosha's ideas considered singly, are fine, they either do not suit the occasion, or clash with one another. His entire scene is a piece of patch-work poetry, rather clumsily done up with the seams clearly visible.

The suspicion is unavoidable that the ideas are borrowed from Kalidasa in whose work they all occur, but the context being different, their combination in Asvaghosha has produced a heterogeneous mass.

(Asvaghosha, verse 23). All were so eagerly looking at the prince that the females appeared as if they wanted to go down and the males as if they wanted to go up.

Just now I do not recollect where I have seen this in Kalidasa, though the idea seems to be a familiar one. Also cp. "वसुन्धरा विष्णुपदमध्यासरोहरजङ्गलेन" Rag. XVI. sl. 25.

(Asvaghosha, verse 24). Seeing the beauty of the prince the females exclaimed—"How lucky must be his wife."

See Raghu 12 above. Also compare Kumara VII. 65—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपश्यन् या पेलवयाऽपि तप्तम् ।

या दास्यस्यस्य लभेत् नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्गश्याम् ॥

The postscript in Asvaghosha शुद्धैर्मनोभिः खलु नान्यभावात्—with a chaste heart and not from any other motive—is suspicious. It looks like a fling at Kumara, quoted above, in which the remark या दास्यस्यस्य etc., does not indeed appear to be wholly



innocent. Kalidasa too has altered the second half in Raghu so as to have no room any longer to doubt the motive of the females. Had Asvaghosha's book been before him to guide him as a model, as Prof. Cowell supposes it was, he would not have written या दासामथस्य लभेत in Kumara. This slip and the subsequent correction in Raghu seem to be in themselves proof positive that Kalidasa supplied the original which Asvaghosha copied.

### EVIDENCE OF THE MALAVIKAGNIMITRAM

The concluding verse (भरतवाक्य) of the Malavikagnimitram perhaps the first drama by our poet, has in the half stanza—

“आशास्यमभ्यधिगमात् प्रवृत्तिं प्रजानां सम्पद्यते न खलु गीतरि नाग्निमित्रे ।”

It differs in character from the भरतवाक्य of all existing dramas those by the poet himself not excepted. The difference seems therefore to be intentional.

The points of difference are :—

(1) It speaks of a particular king अग्निमित्र, while other dramas refer to society in general.

(2) It is not an आशिस् at all.

The language is—“Since the accession of Agnimitra no one can say that his prayer has not been granted,” Compare this with the words of the Vikramorvasiya—“सर्वस्वरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु । सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥” The change is remarkable and cannot but strike the most casual reader.

Add to this that the Malavikagnimitra speaks of Agnimitra here in the present tense—सम्पद्यते is the word used, not समदत्—one gets what one asks for—is strong enough. But the poet is not satisfied, he puts it in a stronger form with the addition of two negatives—आशास्य न सम्पद्यते न । Even now he thinks a further strengthening is necessary and adds the intensive word खलु । Really the whole thing looks like a challenge to the audience to send up any of its members to

say that such and such prayer of his was not granted on such and such occasion.

The language is obviously that of an ardent admirer of अग्निमित्र ।

Well then we shall not be wrong perhaps to say that Kalidasa was the court-poet of अग्निमित्र and lived at विदिशा in the second century B. C.

This explains the Bhita-Medallion and shows the groundlessness of the suspicion of the Archæological department.

### RECAPITULATION.

I conclude with a summary of the results I have tried to establish—

(1) That the current theory which place Kalidasa in the fifth century A. D. is untenable.

(2) That from the Bhita-Medallion it ought to be obvious that Kalidasa lived before Christ.

(3) That from the absence of artificiality in his style he appears to be older than the Girnar and Nasik inscriptions of the 2nd century A. D. This corroborates (2).

(4) and (5). That from the history of certain words, Sanskrit seems to have been the spoken language of the learned at the time of Kalidasa. From the free use of Vedic forms in his writings the poet seems not to have been influenced by Panini's grammar and to belong to the post-Paninian period of transition from Vedic to Sanskrit literature which probably extended from 300 B. C. to 100 B. C. This is another confirmation of (2).

(6) That from allusions to Buddhism and its patronage by royalty in the Sakuntalam, the poet seems to have flourished soon after Asoka. This too points to the period 300 to 100 B. C. and confirms (2).

(7) That from consideration of style, taste &c. our poet seems to have been older than Asvaghosha, the Buddhist poet of the 1st century A. D. which again supports (2).

(8) That the *Malavikagnimitram* seems plainly to indicate that Kalidasa was the court poet of king Agnimitra in the second century B. C.

(9) N. B.—from the two slokas of Raghu VI. (e. g.—अथो-  
रगाखास्य पुरस्य नाथं देवसम्पमेव । इतश्चकोरचि विलोकयेति पूर्वानुशिष्टां निजगाद  
भोज्याम् ॥ पाण्ड्योऽयमसापितलस्वहारः कृत्तारङ्गरागो हरिचन्दनेन । आभाति वाला-  
तपरक्तमानुः सनिर्भरोद्गार इवादिराजः ॥”), some modern critic remarks  
that in Kalidasa’s days the capital of the Pandyas was a city  
called Uragapura. This Uragapura is Uraiya in prakrit  
which as history says is the most ancient capital of the pan-  
dyas (Colas). Cola, Pandya, Kerala etc. are south Indian  
tribes. Chronicle also repeats that the Pandyas were in  
supreme ascendancy up to first century A. D. till they were  
overthrown by Karikala. And there are also reasons to believe  
that Kalidasa in his description of the Pandyas as lord of the  
south with their capital at Uragapura must have referred to  
their prosperous reign during 1st century B. C. for our poet  
does not mention Pallavas the supreme rulers of the south in  
the 5th century A. D. The following sloka of Raghu IV (e.g.  
‘दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव रज्जोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ।’)  
also shows that the Pandyas alone were supreme rulers in  
Kalidasa’s time. Again in the same sarga of Raghu we learn  
that the king drove Yavanas from Afganishthan. Now it is  
well-known that there were no Yavanas in the 4th or 5th  
centuries. It is only in the first century B. C. that we have  
Yavana-kingdom in the North west. All these also irresistably  
point to the conclusion that Kalidasa flourished at a time  
before the beginning of the Christian era and corroborates (2)  
above.

## II. AN ANALYSIS

## LESSONS OF THE SAKUNTALAM

We have already remarked that the Sakuntalam is protest of Brahmanism against Buddhism. It briefly touches the main points of popular Buddhism and places before the audience the Brahmana's opinion on them. It has nothing to do with the philosophy of Buddhism but concerns itself with its popular aspect. Thus the most important point for it to consider is the way in which Buddhism affects people's notion of the existence of God. Direct Perception (प्रत्यक्ष) is the only sort of proof admitted as satisfactory by the Buddhist. But the existence of God is a matter for Inference (अनुमान). As such it is not indisputable. Hence it is waste of time to discuss whether God exists or not. The question is better left out of consideration altogether.

The poet's reply to this is that in the first place, there is unimpeachable Testimony (आप्तवाक्य for the existence of God; note the word आहुः—declare—in यमाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति and in वेदान्तेषु यमाहुरेकपुरुषम्). The witnesses had direct Perception (प्रत्यक्ष) of God. To us His existence is evident from the manifestations around us (e. f. प्रत्यक्षाभिसन्तुभिः प्रपन्न ईशः; परिगतशक्तिर्नीललोहितः). Besides, such of us as are steady in their devotion are allowed the privilege of having direct Perception of Him (c. f. स्थिरभक्तियोगमुलभः स्यात्).

Again, the discussion of this question is a necessity. It is of vital importance both to the Buddhist and the Brahmanas. Re-birth (पुनर्जन्म) is admitted by the Buddhist too. This evil—re-birth—can be avoided by the grace of God alone, who in the plenitude of His power, will sever the कर्मबन्ध of the devotee. Hence it is that the poet ends with the prayer “नमोऽपि च चपयन् नीललोहितः पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः”—Let Nila-Lohita cause

the cessation of my re-birth. The prayer is put in the causative form. He does not say "Let re-birth cease."

The poet next combats the belief—due undoubtedly to Buddhist teachings—that renunciation of the world (ग्रहत्याग) is a necessity to facilitate meditation (तपसा). Without this the devotee will not merit the grace of God and escape re-birth.

Kalidasa lays it down that the house-holder (ग्रहस्थ) who properly does his duty practises तपस्यार्था every day thereby merits Divine favour. This sentiment he very aptly puts into the mouth of one who has himself renounced the world. Thus a disciple of कण्व says of the king—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वभोग्यं  
रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्जिनीति ।  
अस्यापि दां स्पृशति वशिन्श्चारणहन्द्गीतः  
पुण्ड्रः शब्दो मुनिरिति सुहृः केवलं राजपूर्वः ॥

Besides thus promoting the practice of penance, the ग्रहस्थायन secures blessings that are in themselves of no mean value. No lovely sight on earth is comparable to the sight of the son's face. In Act VII we read—

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैरव्यक्तवर्णं रमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।  
अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयात् वहन्तो धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनौभवन्ति ॥

The thrill of pleasure from a son's touch is indescribable. Says दुष्यन्त—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं समैवम् ।  
कां निर्वृतिं चित्सि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्ररुद्धः ॥

Again Kalidasa continues, the man who renounces the world shifts for himself only. He has no thought for his forefathers. How selfish ! Look at the plight he leaves his ancestors in. Thinking of his childlessness, Dushyanta exclaims—

अस्मात् परं यथाश्रुतिसम्भृतानि को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥

Leave apart the consideration for the ancestors ; from selfish motives too one should think twice before renouncing the world. For instance what is to become of the ancestral wealth the would-be Sannyasin has to inherit. It goes to others who had never toiled for it. Dushyanta thus gives expression to this disquieting thought—

अनपत्यः किल तपस्वी । कष्टं स्वल्पनपत्यता...एव भोः सन्ततिच्छेदनिरवलम्बना  
मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते । ममाप्यन्ते पुरुषं शश्विष एष वृत्तान्तः ।

Here the poet meets a possible rejoinder of the Buddhists viz : Let one beget a son and then take up सन्नास as शकासिंह did. Hold ! says the poet. Have you thought of your dependants, the कुटुम्ब whom it is your duty to maintain ? Apparently you have not. Considerations of self should come last to the Brahmana. Complete sacrifice of self should be the guiding principle of the Brahman's life. Learn to think of others. Rear your child, see that he is able to take care of himself and to succour distressed relatives, then go out by all means. Thus Kanya says to Sakuntala—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहौसपदवी दौर्घ्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश ।

भर्ता तदपि तत्कुटुम्बभरणे साङ्गं शान्तिं करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥

Lastly the Buddhists deny the efficacy of sacrifice and describes them as due to the desire of wily Brahmanas to secure a source of livelihood to themselves at the expense of a credulous society. Against this the poet place the testimony of no less a personage than मारौच the father of Indra who thus speaks of the utility of sacrifices—

तव भवतु विडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।

युगशतपरिवर्त्तान्विमन्वीऽन्यत्कृत्य न यत्सुभयलोकानुगृह्णाधनीयैः ॥

As to the cupidity of the Brahmanas, Dushyanta himself declares that he gets more from the ascetics than from the classes—

यदुत्तिष्ठति वर्णं भ्यो नृपाणां चयि तद्धनम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥

Brahmanas, as a class instead of deserving contempt as the denunciation of the Buddhists imply, deserve the highest respect. Expression of this sentiment occurs frequently in the Sakuntalam. सरस्वती श्रुतिमहतां मह्ययताम् is only one instance out of dozens. Disrespect towards a Brahmana, intentional or unintentional, leads to awful consequences as is seen from the sufferings of Sakuntala through the curse of Durvasas.

These are some of the teachings of the Sakuntalam in its capacity as an antidote to Buddhism. I purposely pass over illustrations of the law of कर्मन् and other things it has in common with Buddhism. The lessons are worked into the body of the text not merely without the obtrusiveness of a sermon, but with the highest dramatic skill that leaves lasting impressions with the reader though he is all along not even aware of their presence there.

### THE CHARACTERS

(a) Dushyanta—Dushyanta is the principal male character in the drama. In him the poet gives us the Brahmanical ideal of a man and a king, He is a model both physically and morally.

His physique is impressive. The ascetics exclaim on seeing him—

नैतच्चिद्व' यदयमुदधिश्चामसौमां धरित्रीम् ।

एकःकृतस्त्रां नगरपरिघप्रांशुबाहुम् नक्ति ॥

His charioter compares him to Siva himself—

कृष्णसार्धे ददत्तचक्षुष्यि चाधिन्यकामुंके ।

मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥

Even the gods look at him with wonders. Aditi says of his stature—सम्भावनीयानुभावा अस्य आकृतिः ।

His body is capable of bearing great physical strain—रविकिरणसहिष्णु क्लेशक्षिप्तैरभिन्नम् । With all this he is of an uncommonly attractive appearance (c. f. "मधुरगन्धौराकृतिः", "अहो दीप्तिमतोऽपि विश्वसनीयतासां वपुषः", "एवमुतसुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः", "स्थाने खलु प्रत्यादेशविमानितापि अस्या कृते शुक्लला क्लामति" &c.)

Perfect mastery of the weapons of war is of course one of his accomplishments. He is a delightful conversationist too (c. f. "चतुरं प्रियञ्च आलपन् प्रभाववानिव लक्षांसि") । Besides, he is a keen observer (c.f. "नीवारा शुक्लगर्भकोटरमुखमष्टाक्षरुणामघ" &c. "यदा लोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्" &c. "शैलानामवरीहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी" &c), an appreciative lover of nature (c. f.—

कार्यासैकतलीनहंसमिधना खोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगौम् ॥" &c.)

and also an ardent admirer of the sublime (c. f. प्राणानामनिलिन इतिरुचिता सत्केल्यवृत्ते वने &c.). He has thus the makings of a first class painter and practises that art with great success (c. f. "एषा राजर्षेर्निपुणता जानी सखी मे अयतो वसते इति") ।

Dushyanta's moral side is not less developed. Always ready to succour the distressed (c. f. 'आर्त्तकषाय वः शस्त्रम्' &c. "आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा" &c.), he takes special delight in removing hindrance to the rites of the virtuous (c. f. कुतो धमक्रियाविघ्नः सतां रचितरि त्वयि" &c. "किं तावद्भक्तिनामुपोदतपसां विघ्नैरूपो दूषितम्" &c). A warm friend he does not hesitate even to risk his life in furthering the cause of his friend. Compare—



सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं विदिवसुद्धृतदानवकण्ठकम् ।

तव शरैरघुनानतपर्वभिः पुरुषकीसरिणश्च पुरा नखैः ॥

He is a loving and considerate husband and an affectionate father. Practice of virtue and constant thinking of virtuous acts have banished dishonest ideas from his mind. So much so that not only does his mind not incline to what is not virtuous, but he can know with certainty that whichever way his mind inclines that must be the right course. He has reached that stage towards perfection when likes and dislikes regulate the moral code (c.f. "असंशयं चतुपरिग्रहक्षमा यदायं मस्यामभिलाषि मे मनः" etc. "कामं प्रत्यादिष्टं स्मरामि न परिग्रहं सुनेस्तनयाम् । वलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥") His regard for the Brhmanas is unbounded.

Such is Dushyanta as a man and Kalidasa's ideal of a man.

As a king, Dushyanta does not brook the existence of a rival ruler (c. f. "—उदधिग्रामसीमां धरिवीभकः कृतक्षां नगपरिचम्रांशुबाहुः शुनक्ति" etc.). He is upright, always guarding the good against the aggressions of the wicked (c. f. "नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः प्रशमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय" etc). He considers his kingdom as a vast household of which he is the head, the subject the members. Compare—

“प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्मयित्वा निषेवते श्रान्तमना विविक्तम् ।

युधानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥”

“येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः क्षिण्वन् वन्मुना ।

स न पापाहते तासां दुष्यन्त इति घृष्यताम् ॥”

He personally supervises the daily administration of justice in his capital and does not leave it wholly to the ministers (c.f. “वेदवती, मन्त्रचनादमात्यमाचार्यपियूनं ब्रूहि चिरप्रबोधान्न सन्भावितसम्भामिधर्मसंनमध्वासितुम् । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकायमार्थेण तत् पदमारोप्य दीयतामिति” etc). There is evidence to show that he arranged tours to check the work of his representatives in the provinces. Thus when asked by अनसूया to explain his presence at the

hermitage, that plea of a tour is offered and taken as a perfectly natural explanation (c. f. “यः पौरवेण राज्ञा धर्मधिकारे नियुक्तः सीङ्गमविघ्नक्रियोपलब्धाय धमारण्यसिद्धमायातः etc.). Hence everything goes right under his rule (c.f. “न कश्चिद्विनाशनामपकृष्टोऽपि अपयं भजते” etc.)—He firmly believes that the wicked do not exist in his kingdom and is shocked to hear his friend माधव overpowered by some wicked person.

His power was almost unbounded and was answerable to no one on earth, except his conscience, for what he did. In these circumstances the conscience must be well-nigh super-human to keep its possessor in the path of virtue regardless of temptations. The poet has given two instances that appeal to two of the least resistible among the baser instincts of the human mind; and on each occasion his hero has come, out with untarnished glory.

A millionaire dies childless; minister decides that his entire property reverts to the state, and reports accordingly. Dushyanta reverses the decision and directs that enquiries be made about the truth of a certain vague rumour that one of the wives of the millionaire was with child. Any modern court would laugh at Dushyanta and leave it to the child in the womb to come out and fight it with the state.\*

A lady of distinguished parentage, nobler than that of the king himself, of fresh youth and unparalleled beauty, is brought before him by relatives as his wedded wife. He however does not remember having married her. But her beauty deeply impresses him. Compare—

इदमुपनतमेव रूपमल्लिष्टकान्ति प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेति व्यवसान् ।

भ्रमर इव विभाति कुन्दमन्तस्तुषारं न खलु सपदि भोक्तुं नैव शक्नोमि ह्यतुम् ॥

The lady herself declares the marriage. Her kinsmen, including among them a venerable sage bear witness to the

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar, (P. 264. Notes.)

marriage. In fact, there is absolutely no room for scandal in admitting her as wife. Yet the king disowns her because his conscience does not say she is his wife. The strength of character astounds the simple Warder who exclaims “अहो धर्माविद्धता भतुः...कोऽन्यः विचारयति” । When the lady is about to be thrust upon him by her relatives, the king proudly declares “भोः किमवभवती विप्रलभसे ।

कुसुदान्येव शशांकः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी हृत्तिः ॥

This is family-pride which makes him believe that a descendant of पुरु is incapable of even thinking of vice (c. f. “वयस्य न परिहार्यं वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते”, “विनिपातः पौरवैः प्रार्थयते इति न शङ्केयमेतत्” etc.)

(b) Kanva – is to a certain extent the complementary of Dushyanta. Filial love is only partly illustrated by the latter. Dushyanta's affection for Sarvadamana may be due to the absence of male issue to perpetuate his race. Kanva's tenderness towards Sakuntala, is however, is as genuine as it is remarkable; because he is merely her fosterfather and not the true father.

As a sage, Kanva had prevision of what was going to happen to Sakuntala (c. f. तपःप्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्तवभवतः...अतः खलु मम नातिक्रुद्धो मुनिः” etc). Possibly this deepened his emotion at the time of her departure,... He greatly moved when he says “अनसूये गतवती वां सहधर्मचारिणी”\*. The single word गतवती speaks volumes. His affectionate nature stands fully revealed in the words—

“शमसेष्यति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारि विरुढं नीवारयलिं विलोकयतः ॥”

गच्छ शिवास्ते पन्थानः सन्तु etc.\*

\* गच्छ and गतवती here tax the actor's skill to the utmost and justify the words प्रतिपादनाधीयतां यत्नः etc.

Yet Kanva is not affected like an ordinary house-holder. He feels it like a sage. While he feels it, he analyses the feeling. Thus he notes that his heart throat and the senses are not what they were. This surprises him. He marks the changes and traces them to their origin. Thus—

यासां त्वय शकुन्तलेति हृदयं स'स्पृष्टमुत्कण्ठया  
कण्ठः स्तम्भितवायवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।  
वैकल्यं मन तावदीदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः  
पीडयन्ति गृहिणः कथं नु तनयाविच्छेददुःखं न वै ॥

This introspection while the emotion is in progress, marks the sage.

The sage is a perfect master of wordly affairs (c. f. वनौक-  
सोऽपि लौलिकज्ञा वयम etc.). His advice to Sakuntala and message  
to Dushyanta are gems of wordly wisdom. Compare—

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजनं  
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।  
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजनं भोग्येष्वनुत्सकिनी  
यान्तं त्रवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलसगाधयः ॥

and

अस्मान् साधु विचिन्त्या संयमधनानुच्चैः कुलच्छात्मनः  
त्वय्यस्याः कथमप्यवान्धवक्त्रतां स्नेहप्रवृत्तिश्च ताम् ।  
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया  
भाग्यायत्तमतः परं न खलु तदाच्यं वधूवन्धुभिः ॥

The study of the play of human feeling too is not neglected by him (c. f. अभिजनवती भर्तुः स्नाध्ये स्थिता गृहणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यं स्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।  
तनयमचिरात् प्राचीवाकं प्रसूय च पावनं  
मम विरहजां नलं वत्से शुचं गणयिस्यसि ॥ )

He condemns the apathy of ordinary people towards a female child. A daughter is to him a trust property ; as trust property has to be looked after with greater care than one's own property, so a daughter has to be treated with greater tenderness than a son until she is united to a suitable husband. Compare—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामय स प्रेष्य परियहितः ।

जातो समाय विशदः प्रकासं प्रत्यपि तन्यास इवान्तरात्मा ॥

(c) Madhavya—Madhavya is the jester, but he does not jest. He is not introduced with a view to illustrate any particular moral principle. A cripple and an idiot, he does very little work himself, but furnishes others with opportunity to do their work. For instance, when the king is in a fix and finds he has to disobey either, his mother or the ascetics, Madhavya acts as his deputy and indirectly helps the king in the pursuit of his love. When told by the king that the Sakuntala-affair, was joke (c f. परिहासविजल्पितं सखे परमार्थेन न गृह्यतां वचः) he believes it, acts according to this belief, and thus indirectly becomes a material helper in the development of the plot.

Again, when sent to soothe Hamsapadika, through sheer idiocy he suffers himself to be seized by her and detained while Sakuntala is brought in by her relative and dis-owned by the king. This would not have been if Madhavya were present before the king at the time. The fool knew that there was the risk of detention. Yet he was taken (cf. गृह्यतीत्या तया परकीयेहस्तैः शिखण्डके ताव्यमानस्य अप्सरसा इव वीतरागस्य नास्ति इदानीं मे मीचः &c.)

Yet again at the approach of Vasumati it is Madhavya who runs away with protrait of sakuntala and gives Matali an opportunity to rouse the king from his lethargy.

(d) Sarngarava—Saringariva is the foremost of Kanva's disciples. He leads the party escorting Sakuntala. Kanva has confidence in him he delivers his message to Sarngarava.

This young anchroite thinks that the ascetic is the highest being on the earth, and has supreme abhorrence for every thing non-ascetic (c. f. तथापौदं शश्वत्परिचितविविक्तो न मनसा जनाकीर्णं मन्ये हृतवहपरितं गृहमिव) । The respect which others show to the ascetic is naturally his due from every good man (c. f. भी महा-ब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमत्र मध्यस्थाः etc).

Owing to this exalted notion of the superiority of his own order, he brooks no contradiction, not even from the lord of the earth. Nay, he does not hesitate to hint that if he were Kanva, he would have made the king feel the power of asceticism the moment he came to know of his wedding. Compare—

कृताभिमर्शमनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम सूनिर्विमान्यः ।

सुष्टं प्रतिग्राह्यता स्वमर्थं पावीकृतो दसुरिवासि येन ॥

He gives vent to his contempt of kings and courts while saying सुतं भवद्भिरधरोत्तरम् ।

आजन्मनः शाठ्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसन्धानमधीयते देविद्येति ते सन्तु क्लिप्तामवाचः ।

Thus with all his learning and asceticism he proves a bad peace-maker.

(e) Saradvata—Saradvata's position among the disciples of Kanva is second only to that of Sarngarava. He is of an entirely different disposition. He has no contempt for the people, he pities them. Compare—

“अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रबुद्ध इव सुप्तम् ।

वद्धमिव स्वेरगतिर्जनमिह सुखसङ्गिनमवैमि ।”

Cool and self-possessed, he is practical and to the point. When Sarngarava works himself up to a white heat, Saradvata at once puts a stop to the quarrel by the most relevant suggestion, possible at the time (c. f. शाङ्करव विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्माभिः अयच्छादभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।) Again when Sarngarava a second time joins issue with the

king, Saradvata with great decision of character comes to the rescue, saying 'शङ्करं किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुनियोगः । प्रतिनिवर्त्तान्ते वयम् । ( राजनं प्रति )

तद्देवा भवतः पत्नी त्यज वीनां गृह्णाण वा ।

उपपन्ना हि दारिषु प्रभृता सर्वं तोमुखी ॥

गीतमी गच्छायतः" । The lead is here wrested from Sarngarava's hands and it is Saradvata that practically leads the party in its homeward march.

(f) Sakuntala—Sakuntala is the poet's ideal of a woman. Her beauty is incomparable (c. f. "मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः" etc. "क्षिप्रं निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा रूपोद्भवेन मनसा विधिना कृता तु" etc. ). But perfect beauty, as we have seen in the case of Dushyanta, has its physical as well as the mental side—Hence all the distinctive traits of the female mind are illustrated in Sakuntala. Her timidity gives the king an opportunity to introduce himself (c. f. अवसरोऽयमात्मनं दर्शयितुम् etc. ). She is affectionate even to the inferior creation. The trees and shrubs of the hermitage are brothers and sisters to her ; c. f. "अस्ति मे सोदरस्त्रेहोऽपि एतेषु" etc.

"पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतिषुया ।

नादत्ते प्रियमखण्डनापि भवतां स्नेहेन या पन्नवम् ।

अथ वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवतु तत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वं रनुजायताम् ॥"

She is a tender and expert nurse. Compare—

"यस्य त्वया ब्रणविरूपणमिह दूनां तैलं न्यषिच्यत सुखे कुशसूचिविद्धि ।

ग्रामाकासमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ते ॥"

"अचिरप्रसूतया जनन्या विना विवर्द्धित एव" etc.

She cannot leave the hermitage without bidding farewell to the creeper वनज्योत्स्ना । She weeps when parting with the little fawn. Her eagerness to meet her husband still leaves

room for an overpowering anxiety for the poor doe that is nearing the period of delivery.

So liberally endowed with the womanly virtues, she is unconscious of her merit (e. f. “अयि आत्मगुणवसानिनि” etc.), of her filial love, it is enough to say that she makes even Kanva exclaim—

“शमसेष्यति मम शोकः कथं तु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारि विरूढं नीवारवलिं विलोकयतः ॥”

As wife, Sakuntala seems to have resolved to live up to the ideal held before her by Kanva. We have no occasion to judge her in relation to her elders, co-wives, and attendants. But as regards her husband, the celebrated line—भर्तुः विप्रकृतापि रोषणतया मा अ प्रतीपं गमः—has never been since uttered before a more willing and capable pupil. In the face of the gravest insult, when she was apparently most meanly विप्रकृत, she could not use a word harsher than अनाया towards her husband. When the fatal decision was finally announced, she only said “भगवति वसुधेदेहि मे विवरम्” and blamed not her husband, the author of her misery, but her destiny (c.f. “सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बासा वाहृत-क्षेपं क्रन्दितुश्च प्रवृत्ता” etc.) like another model woman, Sita, who—

“न चावदद्भर्तुं रवणं मार्या निराकरिणीहं जिनाहृतेऽपि ।

आत्मानमेव स्थिरदुःखभाजं पुनःपुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द ॥”

Both observe austerities after being discarded—Sakuntala like a poor mortal “वसनेपरिधुसरे वसाना नियमचामसुखी घृतैकवेणिः” but Sita with the divine resolve—

“साहं तपः सूर्यनिविष्टदृष्टिरुद्धं प्रसूतेशरितं यतिष्ये ।

भूयो यथा मे जननान्तरेऽपि तमेव भर्ता न च विप्रयोगः ॥”

(g) Anasuya—Anasuya and Priyamvada are about the same age as Sakuntala and almost as beautiful (c.f. “अहो मधुर-मासां दर्शनम्” etc. “समवयोरुपरमणीयं भवतीनां सीहाहम्” etc. “तिसप्तवर्षवत्यो



दृश्यन्ते सर्वासं दर्शनियाः” etc.). Mentally too the three resemble one another with just a shade of difference.

Priyamvada is the most sprightly, the most quick-witted of the three. Anasuya is the most reserved and the least shy and timid. Hence we find that on the sudden appearance of the king Anasuya is the first to recover self-possession. She receives the king and arranges for the rites of hospitality.\*

Priyamvada is more confiding. Anasuya more suspicious or rather circumspect. One is sanguine, the other apprehensive. Priyamvada thinks more of the present, Anasuya more of the future. Hence Anasuya is provident (c. f. एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता तथा केशरमालिका” etc.). While Priyamvada is busy expressing her satisfaction at the union of Dushyanta and Sakuntala, Anasuya is negotiating with the king for the future happiness of her friend (c. f. “वयस्य बहुवृद्धभा राजानः श्रूयन्ते यथा आकथोः प्रियसखी वस्म जनशीचनीया न भवति तथा निर्वाह्य” etc.); while Anasuya is apprehensive (c. f. “प्रियं वदे यद्यपि गाम्बवेण विधिना... निहतं मे हृदयं तथापि एतावच्चिन्तनीयम्” etc. ‘अद्य स रजर्षिः...नगरं प्रविश्य... इतो गतं हत्तान् स्मरति वा न वा” etc.). Priyamvada is confident (c. f. “विश्रब्धा भव । न तादृशा आकृतिविशेषा गुणविरोधिनी भवन्ति” etc.) Priyamvada cares more for sentiment (c. f. “तात इदानीमिमं हत्तान् श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति” etc.). Anasuya is more practical (c. f. “गुणवते कन्या प्रतिपादनीया इति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासिन कृतार्थो गुरुजनः” etc.). In this respect the friends compare well with the disciples शाङ्करव and शारदत ।

By virtue of her self-possession Anasuya is more capable of acting at emergencies. We have an instance when Durvasas has pronounced his curse. Priyamvada is stunned and commences blaming destiny but Anasuya sees the value of time and at once sends off Priyamvada to pacify the gage (c. f. “गच्छ पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनम्” etc.)

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Both are devotedly attached to Sakuntala. But owing to the difference of temperament, Priyamvada is anxious that Sakuntala may for the present be able to bear her grief easily (c. f. "सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तलासकाशं गता" etc.) while Anasuya does not think of the present grief at all, but is busy thinking of means to remove the further accession of grief in the future (c. f. "तदितः अभिज्ञानमङ्गलीयकमसौ विमुञ्चत" etc.). Indeed Anasuya notices very little of the present. She does not observe with the solicitude of Priyamvada how Sakuntala is suffering or Dushyanta is getting emaciated. When Sakuntala says referring to the present "दुष्करमहं करोमि", Anasuya replies pointing to the future "गुर्वपि विरहदुःखमाशावस्यः साहयति" ।

To Sakuntala, therefore Priyamvada is the more immediately helpful, of the two friends. Consequently she thinks more of her. She refers to her friends saying "प्रियंवदामित्राः सख्यः" not "अनसूयामित्राः" । But precisely for the same reason Kanva has less confidence in Priyamvada and more in Anasuya. When the friends weep, he addresses Anasuya ignoring Priyamvada (c. f. "अनसूये अलं रुदित्वा ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकर्तव्या शकुन्तला" etc.). He gives the same prominence to Anasuya when calling the friends back to the hermitage after Sakuntala's departure (c. f. "अनसूये गतवती वां सहधर्मं चारिणी । निरुद्ध शोकमनुगच्छतं साम् etc.)\*

(b) Vasumati—Vasumati plays almost no part in the drama except that owing to her, Madhavya falls in the hands of Matali. However, the poet preaches through her a valuable lesson to good wives (c. f. "कार्यं चा कार्योपरोधं मे परिहरति") ।

(i) Sanumati—Sanumati is introduced to remove the suspense of the audience. Sanskrit dramatists avoid a tragic end. The Fifth act closes almost tragically with the disappearance of Sakuntala (c. f. 'उत्तच्छिष्येना व्यतिरेकं जगाम') । In the Sixth

---

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Act Sanumati informs the audience that Sakuntala is alive, and is still devoted to Dushyanta (c.f. "अस्य कृते प्रकुलता क्लाम्यति") that an heir is born to Dushyanta and the continuity of his race is assured (c. f. "सति खलु दीपे व्यवधानदीपिणायमन्त्रकारदीपमनुभवति" etc.), and lastly that Dushyanta will soon be reunited with Sakuntala (c. f. "देवा एव तथानुह्यसन्ति यथा अचिरेण धर्मपत्नी भर्ताभिन्दोष्यतीति" etc.) Sanumati thus soothes the anxiety of the listeners and prepares them for the Seventh Act.

### III. THE SOURCE OF THE STORY.

(Containing substance of the drama)

#### (a) THE MAHABHARATAM.

The story of Sakuntala occurs in the Mahabharatam. King Dushyanta, a descendant of Puru, going out on a hunting excursion, reaches the hermitage of Kanva at a time when the sage is out in quest of fruits. His daughter, Sakuntala receives the king. Questioned by the king she tells him the story of her birth. The king proposes marriage under the Gandharva system. Sakuntala agrees on condition that the issue of the marriage becomes king after Dushyanta; the king then leaves before Kanva's return promising soon to remove Sakuntala to his capital. Kanva on his return learns every thing through his power of asceticism and approves of the marriage.

In the meantime Dushyanta forgets the marriage. Sakuntala is delivered of a boy in the hermitage. The child develops supernatural stature and strength and even when only six years old overcomes wild animal by his prowess. He is therefore named Sarvadamana.

When the boy was still a child Kanva sent him with Sakuntala to king Dushyanta at Hastinapura. Sakuntala reminds the king of his promise. The king instantly remembers all but pretends ignorance. Sakuntala resents the treatment

and as she starts to go back to the hermitage, a celestial messenger in the air confirms her story. The king draws the attention of all present to the voice and accepts Sakuntala with her child explaining to her that he remembered everything the moment he saw her but was hesitating as to how people would take the story without confirmation.

Kalidasa has modified the story materially. Thus in the drama, at the time of Dushyanta's visit Kanva is absent from the hermitage not in quest of fruits as the Mahabharata has it, but on a pilgrimage (which keeps him away for days—a fact of vital importance to the story) to mitigate the severity of an impending calamity to Sakuntala ('c. f. "देवमस्याः प्रतिकूलं शनयितुम्" etc.). This prepares us for another modification the curse of Durvasas which is the calamity Kanva has in view.

Next, telling herself the story of her birth—the sort of birth she had—may not be incongruous in the case of a सापक्षी to whom the world is an illusion. But Kalidasa wants a model गृहस्थकन्या. He sees the breach of decorum it implies and creates अनसूया to relate the story. Also with a view to bring the romantic element into prominence he has the scene of watering the shrubs.

The meeting of the hero and the heroine and her proposal of marriage in the Maha Bharata is rather abrupt. The poet finds it necessary therefore to make the king stay for a short time in the hermitage before making the proposal. Hence he introduces Acts II and III which offer him several opportunities to dilate upon the विरह of his heroine.

Again as a model गृहस्थकन्या it is not proper for Sakuntala herself to work out plans to meet Dushyanta. Nor is it prudent to place the whole burden of it upon one friend only—अनसूया. The other friend प्रियंवदा is thus a necessity. Also to

sift the pros and cons carefully, to scrutinise thoroughly the dark side and the bright side of the question. it is necessary that the two friends should be of a different turn of mind so as to discuss matters together from different points of view.

The Sakuntala of the Mahabharata is a thorough तपसी । Marriage to her is a mere question of duty ( धर्म ) leaving no scope for feeling. Hence there is nothing improper in her dictating at the time of marriage the condition about the succession of her child. Kalidasa's Sakuntala can not do it. The poet however makes his hero childless and absolutely mad brooding over his childlessness. Thus Sarvrdanama's succession to the throne is assured, the only question is how he is to be restored to his father.

\* The Mahabharata does not explain why Dushyanta forgets his marriage. This is a vital point. In explanation the poet introduces Durvasas who curses Sakuntala. At the entreaties of Priyamvada the sage declares that the curse will cease at the sight of some token of recognition. The poet provides for this token by making Dushyanta leave his signet-ring with Sakuntala at the time of his departure from the hermitage.

In the Mahabharata, Kanva wants more than nine years before he makes up his mind to send Sakuntala to Hastinapurva. As a sage, he alone knew why he waited so long. Ordinary people are apt to suppose that he was indifferent to the welfare of his daughter. Kalidasa's Kanva sends out Sakuntala the very day he learns of her marriage. The haste he explains saying—

अर्थो हि कन्या परकीय एव तामद्य सम्प्रैष्य परियहतुः ।

जातो मनायं विशदः प्रकाशप्रत्यपि तन्यास इवान्तरात्मा ॥

The Sakuntala of the Mahabharata is a high-spirited तपसी । She has no hesitation in introducing herself to the king in the audience-hall and personally demanding the legitimate rights

on behalf of her boy. She wins her cause by her courage, of course she was greatly helped by the fact that Dushyanta was only feigning forgetfulness.

Kalidasa's Sakuntala on the other hand was standing before a king who was hopelessly out of his mind at the time owing to the curse of Durvasas. To add to her confusion she discovered that the signet-ring was missing. By this means the poet provides for her disowning and removal by Menaka, and arranges for the beautiful scene of restoration in Act VII. Thus except the barest outlines of the story ( viz. the king's visit to the hermitage, marriage of Sakuntala in Kanva's absence, forgetting the marriage and Kanva's sending of Sakuntala ) everything in the drama is Kalidasa's own.\*

[N. B.—The significance thus of Durvasas's curse to explain Dushyanta's forgetfulness of marriage is to continue the story for restoration in Act VII and to prepare and to purify Sakuntala so as to surpass all the ladies of the harem. See para above also ].

#### ( b ) THE PADMAPURANAM.

The story of Sakuntala occurs in the Padmapuranam also. The Purana as it is now is Vaishnava in its teachings and contains the legend of Radha who occupies a very important place in modern Vaishnavism. It is however worthy of note that the name of Radha does not appear in such well-known and professedly Vaishnava works as the Harivamsa, the Vishnupurana and the Bhagavat. The present Padmapurana must therefore be later than these works. Now the present Bhagavata is believed to date from the 12th century A. D. Hence the present Padmapurana coming so late as the 13th century naturally prefers to give the story of Sakuntala after Kalidasa.

Again from the stern asceticism of Sakuntala as she is described in the Mahabharata we may guess what the ideal of

---

\* Thus etc.—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ascetic life was at the time of Vyasa. In Kalidasa's drama the ideal has changed. Asceticism has lost much of its sternness and indifference, and has become a compromise between its old self and elevated  $\text{महत्त्वं}$ . The austere author of the original Puranas would not have stooped to paint the picture of asceticism we see in the Sakuntalam. The present Padma-purana with respect to this portion, is thus indebted to the dramatist and not he to the Purana.

#### IV. The (Religious) creed of Kalidasa.

It will not be out of place to dilate in a detailed manner about the religious creed of Kalidasa as distinguished from that of Bhavabhuti and Bhasa as discussed in our editions of Uttaracharita and Swapna or Pratimanataka.

Every individual has a religion of his own and Kalidasa also as an individual specially as a staunch supporter of Brahmanical hierarchy and  $\text{वर्णमण्डनं}$  had a religion of his own ; from a deep study of his works let us now consider the characteristic religion the poet entertained in his mind—the religious sect to which he belonged i.e. a determination of the God whom he worshiped and at whose devotion he rose to such an eminence and poured forth such melodious muses. Up to this time all critics have maintained and will maintain that Kalidasa was an out and out saiva. Mrs. Manning with reference to the Vikramorvasiya writes—"The drama commences with what is called a Prelude. The Manager enters and pronounces an address or benediction which like Kalidasa's other preludes indicates that the author belongs to that modification of the Hindu-faith in which the abstract deism of the Vendanta is qualified by identifying the supreme invisible and inappreciable spirit with a delusive form which was the person of Rudra or Siva." (Comp—"एकैवमुक्तिर्विभिदे दिवा" &c. in K. VII 44 etc. ). We shall now examine the view that "Kalidasa was a true votary of Siva."

In the first place we see that the poet opens all his dramas with a salutation of Siva. These benedictory verses give unmistakable signs of his Saivism. But may it not be urged, that as Kalidasa was to depict scenes of true love to his readers, he thought it worth while to worship Mahadeva the true type of ideal love (see Kumar. I sl: 53 and 54), and that the drama may be completed unobstructed. Again as people worship Ganesha to dispel obstacles, so men worship Siva to acquire knowledge. The upanishads say "ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः"। Then perhaps the poet worshipped Siva to add to his treasure—house of knowledge. But a close thinking will show that Kalidasa as a Saiva only and worshipped his ideal god Siva. Every poet begins his work by a true worship of his 'Istadeva' and worshipping one's own 'Ista-deva' is peremptory in the sastras. Just as the Vaishnava Bhaṭṭanarayan opened his Veni-sambhara belauding his Ista deva Vishnu, so also Kalidasa opened his drama worshipping Siva, his Istadeva. Though a saiva he was above narrow sectarianism; see Kum VII.

Kalidasa at the very beginning of his Raghu writes—"वाग्यविबुधसंयुक्तौ वाग्यप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ"। From this we should not conclude that he worshipped Siva to attain to words and their meanings only. Kalidasa was to write a great poem and during his progress he should not be in want of words—for this very cause he saluted his 'Ista-deva' to have his wish. This as said above is the proper sastric rule and Bhavabhūti too paid respect to it when we find him compose his work with a devotion to his Istadeva.

Again Kalidasa makes Rudra the highest God of Vedānta; the Vikramorvasiṭya says—वेदान्तिषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्यस्थितरोदसी—while on the other hand Mahadeva himself says in his Mahanirvana Tantra that he worships the eternal Brahman, the God of Vedānta which is nothing but consciousness. Thu



still as Kalidasa makes Siva the great God of Vedanta, there can be no tinge of doubt that he was a Saiva.

The Vikramorvasiya further says that Siva is to be sought by those who are desirous of salvation—“अन्तर्य सुसुचुभिनिर्यमित-प्राणादिभिर्मुच्यते” । The two lines of the Sakuntala “मनापि च चपयतु नीललोहितः पुनर्भवः परिगतशक्तिरात्मभूः” give strong proof that Kalidasa was desirous of salvation. From these two premises again we come to the conclusion that Kalidasa is one who besought Siva—and we have a perfect syllogism in Darii. The side hint of this view of his is also borne out in his Malavikāgūṁitṛa where he says “एकैश्वर्यास्थितोऽपि प्रणतवङ्गुलि” ।

Kalidasa in his Sakuntala and Malavikāgūṁitṛa writes thus—“प्रत्यक्षानिः प्रपन्नस्तनुभिरवतवस्तानिरष्टाभिरीशः,” “व्यपनयतु सवस्तामसीं हृत्तिमौशः” । And by Isa he cannot but mean the great Siva, for Vikramorvasi and Kumar say:—

“यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो यथार्थाक्षरः” “तामगौरवमेदेन सुनीयापश्यद् ईश्वरः” “ईशो हि जगतः पिता”—K. VI. Harivamsa also says Siva as Isa “यस्मादीशो महतामीश्वराणां भवानाद्यः प्रोदितः प्राणदश्च । तस्माद्दि त्वामीश्वरं प्राहुरीशं सन्तो विद्वांसः सर्वशास्त्रार्थविज्ञाः ॥” In fact the eight Prakritis of Krishna is made the sole property of Siva by Kalidasa, so great was Siva to him. ( For the 8 Prakritis of Krishna see Gita—भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा” ) ॥

“आपृच्छस्व प्रियसखमसुं तङ्गनालिख शैलम् ।

वन्द्यैः पुंसां रघुपतिपदं देवैः मेखलाम् ॥”—

In this verse of the Meghaduta, Kalidasa says that Raghupatipada was पुंसां वन्द्य which means ‘worshipped by people’ and not by him. When the speaker says ‘people say or some say’ he utters public opinion and not his own. Compare ‘or as some sager would sing’ &c.—in Milton, “अन्ये तु...इतिकारोक्ते-रेव गहनमिच्छन्ति”—Haradatta under “शक्तिरहोय”, where ‘some’ and ‘अन्य’ do not include the speaker. Thus here our poet disclo-

ses his own religion. Had Raghupati been his 'Istadeva' he might as well have said in some such strain as "वन्दे हि ते ।"

Further in several places of the Meghaduta the poet makes Siva the preceptor of the three worlds and has given him such an eminence that we cannot but take Siva as Kalidasa's ideal God. Compare "पुण्यं यायास्त्रिभुवनगुरोर्धाम चण्डीश्वरस्य" &c.

Kalidasa in his Raghu says that Raghu conquered all the countries and came to Mount Kailasa, the abode of Siva his Istadeva. Here the poet was in a fix. On the one hand if the place remains unconquered his hero's 'Dig-jaya' will remain incomplete, on the other hand he could not tolerate that his 'Ista-deva' should admit defeat to a man. To avoid Scylla he came upon Charibides. Thus to keep his hero unstained, and his 'Ista-deva' undefeated and supreme, he purposely said thus keeping both his purposes in tact—

तवाक्षीभ्यं यशोराशिं निवेश्यावकरोह सः ।

पीलस्तातुनितसग्राद्रेरादधान इव क्रियम् ॥

As Siva was Kalidasa's Ista-deva, he cannot but utter this ingenious remark in case of Mt Kailasa.

Brahma, Vishnu and Maheswara are the three embodied manifestations of the Eternal Brahman, of these again Maheswara is Kalidasa's pet god, so in Kumara he makes Brahma utter about Siva—

"स हि देवः परं ज्योतिस्तमः परं व्यवस्थितम् ।

परिच्छिन्नप्रभावश्चिं नं मया न च विष्णुना ॥"

Further to his Mahadeva worldly things are of no value—he was beyond all senses (see Kumara V). Thus the existence of Cupid liked by all, was made non-existent by him. Compare—  
"तावत् स वक्ति भवनेवञ्चना भस्मावशेषं मदनसङ्कारः" । In fact the whole

of Kumara reverberates with the glory of Siva. Compae  
 “मनोरथसाविषय मनोविषयमात्मनः”, “अन्तरात्मासि देहिनाम्” &c.

Kalidasa was also aware of the fact that everyone looks upon his own beloved God as the highest one, as he himself looked upon Siva. Thus there is no inconsistency when he makes the gods distressed by Tadaka in Kumara resort to Brahma and extol him to the highest pitch. To the gods then Brahma was the highest. Similarly the gods including Brahma even went to Vishnu to save them from the oppression of Ravana. Vishnu was the ‘Sthiti-karta’; hence to win him over to their side the gods extolled him to the highest place.

“सहजं किल यद्विनिन्दितं न हि तत् कर्म विवर्जनीयम् ।

पश्चमारण्यकर्मदारुणोऽनुकम्पमुदरपि श्रोत्रियः ॥—”

Here again the poet supports the ever-current practice of ‘Balidana’ in vogue among the Saivas, against the attack of the Buddhists and the Vaishnavas. Kalidasa rightly supported it for customs handed down from generation to generation cannot be easily upset though smacking of wrong. Thus the Gita says “सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्” । In fact Kalidasa as a Saiva felt the cutting remarks of the anti-party, and as an upholder of his sect supported the ‘Balidana’ in this passage. He perhaps tore off the shackles of sectarianism—knowing Bhakti as the way to Mukti, no matter for the path pursued—when he said in Raghu—बहुधाप्यगमैर्भिन्नाः पन्थानाः सिद्धिहेतवः । त्वयैव निपतन्त्योष्ठा जाङ्गवीया इवार्णवे ॥

Ample opportunities were thrown in the Raghuvasam for Kalidasa to propagate Vaishnava-ideals had he been so disposed; on the other hand he made Siva, the highest god wherever opportunity presented itself. Siva’s wordly love for Parvati in Kumara is perhaps the poet’s early ideas. Even we find Kalidasa making Vyusitasva in Raghu, worshipping Siva

and beget a well crowned son, compare 'आराध्य विश्वेश्वरमीश्वर' &c. in Raghu xix.

Our estimate of the poet from his works is surely true, The poet is the creator of his poetic world as God is the creator of his world, and we can rightly detect his personality from his works as we can that of the Almighty from his creations; just as we find John Milton in every-line of the Paradise Lost, so we find Kalidasa in all his kavyas.

The description which Kalidasa gives of Ujjaini in Meghaduta has led scholars to fix that Kalidasa must have lived there for a pretty long time, otherwise he could not have drawn such a picture of the place. And Ujjaini is the place of the Saivas alone. The poet himself says this and requests the cloud to serve as drum during evening worship of the Jyotirlinga of Mahakala established in the city. Compare—  
"अथ नमिञ्जलधर महाकालमासाद्य कालं" &c.

The people of इन्द्रावन are Vaishnavas, there the Saivas cannot live with ease. Similarly Ujjaini is the abode of the Saivas and not of the Vaishnavas; now as Kalidasa lived there so long and showed such a deep respect for the Mahakala there, he cannot but be a Saiva to the very core of this heart. It will be no exaggeration to say that Kalidasa in the भरतवाक्य of his विक्रमोर्वशीय namely "सर्वं सरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु" while said that may all get over difficulties" also had in his mind the idea that may Sarva (Siva) make you surmount difficulties. Thus everywhere in the sloka he had such ideas by अन्तर्भावितव्यम् ।

Kalidasa has sung of his Istadeva in the भरतवाक्य of Sakuntal and Vikramorvasia. But why—"आशास्यमीतिविगमप्रभृति प्रजानां सम्पद्यते न खलु गीहरी नाग्निमित्रं"—was this utterance in his Malavikagnimitra; why this lavish praise of king Agnimitra and not of his Istadeva? दैवी आपत् cannot be averted by men however powerful he may be and Kalidasa surely knew it.

Then why the verse is in such a strain ? I think Kalidasa as a court-poet of Agnimitra wanted to eulogise his patron in his drama as much as possible, at the sametime he did not forget his Ista-eva who alone had hands over all kinds of doings divine and mundane. The object of love may be called by any name and Kalidasa also called Mahadeva by the appellation of Agnimitra. And this is hinted in his Kumara where he says “तवाग्निमाधायसमित्समिद्धं स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः” । Thus in one verse, Kalidasa performed both his objects—and killed two birds with one stone. And this Bharat-vakya is thus true in the case of Siva who can avert all danger of people, and exaggeration in the case of अग्निमित्र, the king-patron.

From all these circumstances the irresistible conclusion comes home to our mind that he cannot but be an out and out Siva.

## V. A chronological survey of Kalidasa's works

If we trace the gradual evolution of Kalidasa's religious ideas in his works then we can also arrive with some amount of certainty at the sequence of order in his well-known works.

Man is naturally led by his senses in his very early life, so we see our poet depicting love-scenes only in his first work the 'Ritusamhara'. Gradually as his religious ideas evolved and superseded his senses, he thought it adequate to write a book with a befitting laudation of his इष्टदेव\*. Thus he (perhaps) next began the Vikramorvasiya, beginning with the line—“वेदान्तं पु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्यस्थितं रोदसी—” etc. The poet also knew that wordly knowledge cannot be fully developed in young ages, thus he began now with affairs divine. The poet's love for Siva grew in intensity with the rolling of years and as his mind was already occupied with the ideas of मेघदूत, his next work was मेघदूत containing lavish eulogies of his pet god Siva.

---

\* See foot-note pp 57-58.

Even while composing विक्रमोर्वशीय, Kalidasa's mind must have been occupied with the subject matter of मेघदूत for he writes in this drama—"अनेन पुनर्निष्ठवानामप्राप्तकण्टाकारिणा सेवीदयेनाप्र-  
तीकारोभविष्यति," "गमतेन खिलगमने विमानतां नय मां नवेन वसतिं पयोमुखा" etc ; the subject of Meghaduta being his favourite was repeated later also. But the poet's Meghaduta could neither give him true success nor was he satisfied with his praise of इष्टदेव here. Thus he now undertook writing Kumarasambhavam which he thought will give him scope enough to belaud Siva and thereby also gain public praise by producing a beautiful poem. But the result was otherwise than happy. Siva's love etc., depicted in the light of ordinary human being, shocked people's religious faith. The work was thus not much appreciated in spite of its merits. Kalidasa was mortified at this ; but his intellectual and religious culture advanced in rapid strides with the advance of time. [Thus now sanguine of success he came down in mundane affairs and wrote the drama entitled the "malavikagnimitram" \* where in a verse he evinces his previous failure—

"पुरानमित्येव न साधु सर्वं"

न चापि काव्यं नवमित्यबदम् ।" &c. ]

With selfconfidence and self-knowledge gained and being successful to some extent he hoped to rise to the pinnacle of perfection and then determined to take salvation—for निवृत्ति is good after वृत्ति । At this juncture he gave out his immortal

\* Other reasons also lead us to place this just before Vikramorvasiya. (See our Evolution of Gita—appendix).

Thus while having admiration for his इष्टदेव, the poet thought it worth while to belaud his patron first (and thereby his इष्टदेव as well), to gain wordly success and achievements ; —the result was perhaps मालविकाग्निमित्र followed by विक्रमोर्वशीय etc.

poem, the Raghuvamsam where all his poetic skills are manifest. The poem swayed all and Kalidasa's success was overwhelming but still to regale the poetic sense of the learned he cannot but write his last monumental glory—the Sakuntalam. Here he was all-confident but all-modest; with the end of this drama his active life ended—he was now solely engrossed in the divine and his only aim then was मोक्ष i. e. avoidance of re-birth. Thus his utterance at the end of the Sakuntala, e.g. ममापि च क्षपयतु नोल्लोहितः पुनर्भवः परिगतशक्तिरात्मभूः—” is a befitting saying of a विरागौ ।

## टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्

वाणीं शिवञ्च जनकञ्च गुरुञ्च नत्वा

पूर्वोक्तिमर्म च मया बहुधा विभाव्य ।

शाकुन्तलस्य विवृतिः क्रियते प्रयत्नात्

बालप्रबोधजननी मितभाषिणीयम् ॥१॥

गूढाशयं किल वचः कविकुञ्जरस्य

पाठान्तरैरिह पुनः पिहितस्वरूपम् ।

मोघं श्रमं मतिमतामपि पश्यतो मे

दुश्चेष्टितं जडधियो विबुधाः क्षमध्वम् ॥२॥

साधु विधातुमशक्यं

यदि कृत्यं यतते जनस्तथापि ।

श्रममिह तेन सुदुर्गं

सारदारञ्जनो वितनोति ॥३॥

## ADDENDUM

### सौहार्द and सौहृद

An esteemed friend, a Prof. of Sanskrit is one of our first grade Colleges in the mofussil, draws my attention to the divergence of the views of Vamana and Bhattoji on the derivation of सौहार्द and सौहृद and asks me to amplify my notes on these two words in the Sakunkalam. The following is the outcome of his request. As my remarks on these words are scattered over the body of the book, it seems best, for ready reference to have a summary in one place instead of a word here, a line there and a para elsewhere.

I shall commence with सौहार्द ! The usual derivation is with अण् attached to सुहृदय which changes into सुहृद् by “हृदयस्य हृद्—”, and then “हृद्भग—” gives उभयपदवृद्धि yielding सौहार्द ! This is sanctioned by the Vritti and adopted by Bhattoji.

The derivation, however is open to objection. The हृद् here is obtained by the application of a rule ( लक्षण ) viz. “हृदयस्य हृद्—” —it is लाक्षणिक ! But where an original word (प्रतिपदोक्त) exists, the लाक्षणिक is not recognised when applying a rule “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव यद्वक्ष्यम्” ! Hence the rule “हृद्भग—” does not apply to सुहृदय as altered above. With अण् therefore we shall not here get उत्तरपदवृद्धि and the result will be सौहृद नो सौहार्द ! सुहृदय has thus to be abandoned and some other source tried for सौहार्द !

The word सुहृद means मित्र by the rule “सुहृद् हृदौ—” ! Would this do ? No, it fares worse than सुहृदय ! In the first place, the rule “सुहृद् हृदौ—” directs the substitution of हृद् for हृदय to obtain सुहृद् in the sense of मित्र ! Hence the objection “लक्षणप्रतिपदोक्तयोः—” applies here too, Secondly, the



meaning मित्र of सुहृद as obtained by the rule “सुहृद् हृद् दौ—” has no reference to the meaning of सु or of हृदय। Even a vile-hearted person is one’s “सुहृद्” if he is one’s मित्र। The word is हृदि not यौगिक। The whole of it derives the meaning मित्र by निपातन in the rule “सुहृद् हृद् दौ—”, but its parts then become meaningless, सु in it no longer means ‘good’ nor does हृद् mean ‘heart’ either. Well then हृद् having no meaning here, the rule “हृद्भग—” does not apply, because the maxim “अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यं” directs that if a word with a meaning (अर्थवत्) can be found, one without a meaning has to be avoided in applying a rule. Consequently सुहृद् + अण् with सुहृद् obtained as above, will not have उत्तरपदवृद्धि and as before will yield सौहृद् not सौहार्द।

The word सुहृद, however, can be derived otherwise without reference to हृदय। An independent word हृद् exists meaning ‘heart.’ Comp. ‘स्वान्तं हृन्मानसं मनः’। शोभनं हृदयं gives सुहृत्। In this हृद् is not लाक्षणिक and is अर्थवान्। Hence the objections noted above will not apply to सुहृद् as now derived, अण् attached to this सुहृद् gives उभयपदवृद्धि and yields सौहार्द। This derivation is attributed to Chandracharyya and is accepted by Vamana whose “अनपि हृद्भावात्” (?) perhaps contains the germ of the whole of the foregoing discussion.

The outcome of the discussion then is :—

- (i) सौहार्द = सुहृत् + अण् with the independent word हृद्।
- (ii) सौहृद = सहृदय + अण्, or सुहृद् + अण् when हृद् comes from हृदय by निपातन in the rule “सुहृद् हृद् दौ—”; or again = सुहृद् + अण् as in (i) but without उत्तरपदवृद्धि owing to the maxim “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः”। In the case of पद + घञ् we get पाद with वृद्धि and पद without वृद्धि by this maxim. It is not therefore strange that सुहृद् + अण् should behave similarly, yielding two distinct forms सौहार्द with उत्तरपदवृद्धि and सौहृद् without it. This derivation is suggested by Saranadeva in his दुर्घटवृत्ति।

## अभिज्ञानशकुन्तलम्

या सृष्टिः स्रष्टृराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री  
ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।  
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः  
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥१॥

May Isa (Siva) protect you—Isa known by (Or—protect you with) those eight perceptible forms—the form that is the first creation of the Creator—the form that carries the duly offered Ghee—the form that performs sacrifice—the two forms that regulate time—the form that pervades the universe and has the object of the sense of hearing for its characteristic, the form that is called the source of all germs—the form by which the living are endowed with life.

येति ॥ अन्वयः ।—या स्रष्टुः आद्या सृष्टिः, या विधिहुतं हविर्वहति, या च होत्री, ये हे कालं विधत्तः, श्रुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता, यां सर्वबीजप्रकृतिरिति आहुः, यया प्राणिनः प्राणवन्तः, ताभिः प्रत्यक्षाभिः अष्टाभिः तनुभिः प्रपन्न ईशः वः अवतु ॥ व्याख्या—‘या’ जलरूपा मूर्तिः ‘स्रष्टुः’ जगत्कृत्, ‘आद्या सृष्टिः’ प्रथमा कृतिः [“अप एव ससर्जदौ” इति सनुः] । ‘या’ अग्निरूपा मूर्तिः ‘विधिना’ यथाशास्त्रं ‘हुतं’ दत्तं हविः ‘घृतं’ वहति यथापात्रं प्रापयति [“अग्निमुखा वैदेवाः” इत्यर्थः] । ‘या च होत्री’ यजमानरूपा मूर्तिः । ‘ये हे’ चन्द्रसूर्यरूपे मूर्ती ‘कालम्’ अहोरात्रात्मकं ‘विधत्तः’ जनयतः । ‘अते’ श्रवणेन्द्रियस्य ‘विषयः’ ज्ञेयः अर्थः शब्दः, स ‘गुणो’ यस्याः

तादृशी शब्दगुणा 'या' आकाशरूपा मूर्तिः 'विश्व' ब्रह्माण्डं 'व्याप्य स्थिता' अनुप्रविश्य वर्तते । 'यां' पृथिवीरूपां मूर्तिं सर्वबीजानां सर्वशस्यानां 'प्रकृतिः' मूलकारणम् 'इति चाहुः' कथयन्ति पण्डिता इति शेषः [ "ब्रवःपञ्चानामादितः आहो भुवः" इति वर्त्तमाने उत्सृष्टादिशब्दः ] । 'यया' वायुरूपया मूर्त्या 'प्राणिनः' प्राणभूतः 'प्राणवन्तः' प्राणसमन्विताः ("वायुरायुः" इति) । 'ताभिः' 'प्रत्यक्षाभिः' इन्द्रियशक्त्याभिः 'अष्टाभिः' तनुभिः मूर्तिभिः 'प्रपन्नः' प्राप्तः, लब्धः, अस्तीति ज्ञातः 'ईशः' शिवः [ "भूताकंचन्द्र-यज्वानो मूर्तयोऽष्टौ प्रकीर्तिता" इत्यष्टमूर्तिः शिवः ] 'वः' युष्मान् रङ्गागतान् सभ्यान् 'अवतु' रक्षतु । — इत्याशीः सूत्रधारिण पठिता ॥ एते तु कालादयः साक्षादुपलभ्यन्ते । अनुमीयते च एषामधिष्ठाता कश्चिदस्ति इति । स हि विश्वात्मा परमकारुणिकः शिवः युष्मान् रक्षतु इति तात्पर्यम् ॥ [ "प्रपन्न" (रा-, वि-, म-), — "प्रसन्न" (त-, न्या-) ] ॥

### NOTES

1. अभिज्ञानशकुन्तलम्—For derivation see Preface, also see note on अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन (Infra).

2. (a) या सृष्टिः etc.—My attention was drawn to the following explanation of या सृष्टिः सृष्टुराद्या in the नान्दा । The explanation proposes to take आद्या as पूर्ववर्तिनी antecedent. The statement then means—that creation which preceded even the Creator.

This is faulty, because—(i) आदौ भवा इति आदि + यत = आद्या means प्रथमा (first). (ii) It is not in common use in the sense पूर्ववर्तिनी (antecedent). Again with the proposed meaning of आद्या the idea evidently lacks precision, for no reason is forthcoming why this should mean water exclusively and not fire, ether, or air. But the anomaly is easily avoided if we mean by आद्या as 'antecedent to the universe, the creation of ब्रह्मा (the Creator)'. Thus Kulluka in Manu I, says "आदौ स्वकार्य-भूतब्रह्माण्डसृष्टेः प्राक्" । (b) ये द्वे काले विधितः—Refers to the sun and the moon. These two by their revolution serve to measure

time ( काल ) । The day, month, year are all reckoned in India by both methods—Solar and lunar. (c) वहति etc.—विधानमिति वि + धा + कि भावे विधिः injunction शास्त्रानुशासनम् ॥ ह्यति इति हु + इक्ष (औषादिक) कर्मणि = हविः offering, not necessarily Ghee, anything thrown into the fire for some specific deity is हविस् । (d) या च होत्री—जुहोति इति हु + लृच् कर्त्तरि + डीप् स्त्रियाम् = होत्री । Or—होतृ शीलमस्याः इति हु + लृच् कर्त्तरि स्त्रियाम् होत्री । (e) अतिविषयगुणा &c.—Refers to आकाश । Ether which propagates sound is a गुण of आकाश । तत्पुरुषोर्गर्भो बह्व्रीहिः (See व्याख्या) । विसिनोति वध्नाति इन्द्रियमर्थे न युनक्ति इति वि + सि + अच् कर्त्तरि विषयः object of sense perception इन्द्रियार्थः । “परिनिविध्यः सेवसितसयसिबु—” इति सयग्रहणात् षत्वम् । (g) सबबीज-प्रकृतिः—This has become उक्त owing to its connection with इति । Hence उक्तार्थत्वात्, i. e., अभिहितत्वात् प्रथमा । कर्मधा—and इतत्—(see व्याख्या) । (h) यया—Refers to वायु Air. वायु is called जगतप्राण । Hence naturally वायुना जीवाः प्राणवन्तः । This gives तृतीया करणे । If we suppose that प्राण exists because of वायु, then यया takes हेतौ तृतीया । (i) प्रत्यक्षाभिः—Here अक्षि means इन्द्रिय sense. “सवमिन्द्रियं वृत्तिविषये अक्षि-शब्दो वक्ति” इति कैयटः । प्रतिमुखत्वमक्ष्याम् इत्यव्ययीभावे “प्रतिपर (?) समनुभ्योऽक्षः” वृत्तिटच् समासान्तः । प्रत्यक्षम् इन्द्रियाभिमुखत्वम् accessibility with respect to the sense, तत् अस्यासाम् इति प्रत्यक्ष + अच् मत्वर्थे स्त्रियाम् = प्रत्यक्षाः accessible to the sense. Or, प्रतिगता अक्षाणि इन्द्रियाणि प्रत्यक्षाः प्रादितत्—ताभिः । (j) प्रपन्नः—प्र + पठ् + क्त कर्मणि = प्रपन्नः known, i. e., inferred to exist. The existence of Isa is inferred from his eight forms (अष्टाभिः तनुभिः) which are directly perceived (प्रत्यक्षाभिः) । The अनुमान is sound, because based upon प्रत्यक्ष । प्र + पठ् is प्राप्तार्थ—because it is गत्यर्थ । Instance of its गत्यधता are numerous. Thus—“तांजन्मने शैलवधूँ प्रपदे” “तां प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः” “प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः” etc. Others take प्रपन्न in the sense युक्तः । Others again read प्रसन्न and explain प्रसन्न ईशः प्रत्यक्षाभिरष्टाभिस्तनुभिः वः अवतु—Let Siva be pleased and protect you with His eight Perceptible forms. But in this case, as well as when प्रपन्न is explained as युक्तः, it is difficult to see what purpose is served

by the epithet प्रत्यक्षाभिः । The sense does not suffer if प्रत्यक्षाभिः is omitted altogether. In our interpretation the reference to प्रत्यक्ष is indispensable, serving as the basis of the अनुमान about the existence of Siva. (k) ईशः—ईष्टे इति ईश ऐश्वर्ये + क कर्त्तरि the Lord. A name of Siva. The epithet is a happy one coming after enumeration of the eight forms which amply testify to His ऐश्वर्य ॥ अव ( रक्षणे ) + लोट तु = अवतु may protect.

3. Metre—The metre is मृगधरा defined as “मरभ्नैर्याणां त्रयेण विमुनियतियुतामृगधरा कौत्तितेयम्”—It is मृगधरा if the triads म, र, म, न, य, य, य follow in order, with pause after every seventh syllable.

4. Remark—At the time of Kalidasa, Buddhism was on the decline and Brahmanism, once more in the ascendant. But baneful effects of the preaching of so-called godlessness had not yet disappeared. Hence the poet deems it fit here to combat the prevailing scepticism (See Introduction).

( नान्द्रान्ते ) सूत्रधारः ( नेपथ्याभिमुखमवलोक्य )—आर्ये, यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्तावदागमप्रताम् ।

(After the Nandi) Manager (Looking towards the dressing room)—Gentle Lady, if your dressing (lit. -making of your toilet ) is over, do thou come over here.

( प्रविश्य ) नटी—अज्जउत्ते, इअह्मि [आर्यंपुत्र, इयमस्मि] ।

(Entering) Lady Manager—My noble Lord, here I am.

सूत्रधारः—आर्ये, अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु कालिदासग्रथितवस्तुना अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपादमाधेयतां यत्नः ।

Manager—Gentle Lady, this assembly is mainly of learned men. We have today to attend with a new drama too,

Abhijnana Sakuntala by name, the matter of which has been composed by Kalidasa. So let special care be taken with all the Dramatis Personae.

नान्दान्ते इति । 'नान्द्राः' पूर्वोक्तायाः श्लोकरूपायाः आशिषः [“नान्दी आशीर्वाचन-संयुक्ता” इति भरतः] ‘अन्ते’ अवसाने, सद्यमेव नान्दीश्लोकं पठित्वा इत्यर्थः सूत्रं कथासूत्रं धारयतीति ‘सूत्रधारः’ नटानां नेता रङ्गदेवतायाः पूजकः [“सूत्रधारः पठे-न्नान्दीम्” इति भरतः] । ‘नेपथ्यस्य’ वेषरचनास्थानस्य ‘अभिसुखम् अवलीक्य’ कथयति—‘आर्ये’ हे सत्पत्नि, ‘यदि नेपथ्यस्य’ वेषरचनाया ‘विधानं’ कार्यम् ‘अवसितं’ समाप्तं, तदा इतस्तावत् अस्मिन् रङ्गमञ्चे ‘आगम्यताम्’ ।

प्रविश्येति । ‘नटी’ सूत्रधाराख्यस्य नटस्य पत्नी ‘प्रविश्य’ नेपथ्यात् रङ्गमञ्चे आगम्य आह—“आर्य्यं पुत्र” भोः स्वामिन् ‘इयम्’ अहम् आगता ‘अस्मि । [ अतः परम—“आज्ञापयतु आर्य्यः को नियोगः अनुष्ठीयताम् इति” ( त-, न्या-, म- ) ] ॥

आर्य्य इति । ‘आर्ये’ इयं परिषत् एषा पुरः दृश्यमाना सभा ‘अभिरूपैः’ पण्डितैः ‘भूयिष्ठा’ बहुला ‘अभिरूपभूयिष्ठा’ पण्डितबहुला । वहवः पण्डिता अत्र समागताः । ‘अथ खलु’ नूनम् ‘अस्माभिः कालिदासेन तदाख्येन प्रसिद्धेन कविना ‘ग्रथित’ निबद्धं ‘वस्तु’ कथास्वरूपं यस्य तच्चाविधेन ‘अभिज्ञानशकुन्तलम्’ इति नामधेयं नाम यस्य तेन ‘नवेन’ अनभिनीतपूर्वेण नाटकेन दृश्यकाव्यविशेषेण उपस्थातव्यं सेवितव्यम् । ‘तत्’ तस्मात् ‘प्रतिपात’ पात्रे पात्रे इति सर्वास्वपि नाटकीयासु व्यक्तिषु ‘यत्रः आधीयतां’ क्रियतां भवता । विचारनिपुणा सभा दुष्टे अभिनये न तुष्येत् । अतिगुदाशयः किल कालिदासः भावगाम्भीर्यात् अभिनेतृन् कदर्थयेत् इति न चिन्तम् । नूतनचैतन्नाटकं नास्माभिः अभिनीतपूर्वम् । इति वङ्गनि शङ्कास्थानानि समापितवानि । अतोऽहं ब्रवीमि—हे आर्ये सावधाना सती नाटकीयान् जनान् मञ्चं प्रापय इति तात्पर्यम् ॥

## NOTES

1. (a) नान्द्रान्ते &c.—नन्दनं नन्दः Rejoicing. भावे घञ् । नन्देन पठ्यते इति नन्द + अण् शेषिकः स्त्रियाम् = नान्दी a benediction. “देवद्विजयपादौनामा-शीर्वादपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्मान्नान्दी प्रकीर्तिता ॥” The object of

the नान्दी is to secure a happy termination of the acting. "तथाप्यवश्यं कर्त्तव्या नान्दी विघ्नोपशान्तये" । The preceding sloka is the नान्दी here, (b) सूत्रधारः—सूत्र + धारि + अण कर्त्तरि । "नाय्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात् सवैजकम् । रङ्गदेवतापूजाकृत् सूत्रधार इति स्मृतः ॥" He is the first actor to enter the stage.

2. नेपथ्याभि &c.—नेपथ्य means "Dreessing" also "Dressing Room", "नेपथ्यात् प्रसाधने रङ्गभूमौ वेषमेदं" इति हैमः । Here it is "Dressing Room."

3. आर्य &c.—The सूत्रधार here addresses his wife i. e. the Person who appears in the character of his wife. "पत्नी आर्यंति सन्माया" । Hence नेपथ्याभिधानं may be taken to mean either the dressing, necessary to make him appear as his wife ; or generally, the dressing of the different actors who are about to play their parts. Prof. Gajendragadkar accepts the first interpretation. Regarding the second he says—"This is not correct. For the Nati could not be expected to look to these matters as she did not know what she was wanted for by her husband and hence could not have received any previous instructions.' It seems more natural to suppose that the actors are all together in the tiring room and each of them know what part every one else has to play. Prof G. makes the Nati say आज्ञापयतु आद्याः कौ नियोमोऽनुशीयतामिति । We omit it. In saying this the Nati is merely playing a part and this is no bar to her watching the dressing of the actors. अव + सो अन्तर्गमने + क्त कर्त्तरि अवसितम् ।

4. आर्यपुत्र—अर्यते गम्यते सैव्यत्वेन आर्यीयते इति ऋ + ण्यत् कर्म णि = आर्यः one of noble character. Here she refers to her 'father-in-law' by it. तस्य पुत्रः i. e. the husband.

5. (a) अभिरूप &c.—अभिलक्ष्य दर्शनीयं रूपमेषामिति अभिरूपाः पण्डिताः "प्रादिभ्यो वातुजस्य—" इति बहुव्रीहिः । "अभिरूपो ब्रुधे रम्य"—इति मेदिनी । अतिशयेन वद्वौ इति बहु + इष्टन् स्त्रियांस् = भूयिष्ठा । Next सुपसपां ।

(b) परितः अस्मां सौदन्ति इति परि + सद + क्तिप् अधिकरणे = परिषत् an

assembly. (c) अभिज्ञान &c.—अभिज्ञायते अनेन इति अभि+ज्ञा+लुट्, करणे = अभिज्ञानम् a token. Here it means the ring. Now see Preface, Page i. नाम एव नामधेयम् । स्वार्थे धेयप्रत्ययः । Of the two derivations given in the Preface, the one with a द्वन्द्व compound is preferable. It makes अभिज्ञान and शकुन्तला equally prominent which is quite proper considering the prominent part the Ring (अभिज्ञान) plays in the drama.\* (d) नाटकेन &c.—नट अवस्कन्दने चुरादि + खलुल् कत्तरि = नाटकम् a drama. 'देवतानां मनुष्याणां राज्ञां लोके महात्मनाम् । पूर्ववृत्तानुचरितं प्रख्यातोदात्तनायकम् । प्रवेशकविष्कम्भकादिभिः सन्धिभिरन्वितम् ।...नानाभावरसैराढ्यं नाटकं सूरयो विदुः ॥' (e) तत् प्रतिपादम् &c.—पात्रे पात्रे इति वीप्सायां अव्ययी—; Here the सूत्रधार enumerates the difficulties. First, the assembly is of experts, so cannot be duped. The poet is no other than Kalidasa himself whose writings require patient and intelligent study to master. The drama again is new, i. e. it is being acted for the first time to-day. Thus the test is extremely severe and every actor requires careful looking after. We find a similar request to the audience in Vikramorvasi (see Act I Sl. 2)†

नटौ—सुविहिदपपञ्चोअदाए अज्जस्स न किम्पि परिहाइस्सदि  
[ सुविहितप्रयोगतया आर्यस्य न किमपि परिहास्यते ] ।

LADY M.—Owing to my noble Lord's well directed arrangements, nothing well be found wanting.

सूत्रधारः—आर्य, कथयामि ते भूतार्थम्—

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

वलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ २॥

MANAGER—Gentle Lady, I tell you the truth. I do not deem the knowledge of acting perfect until the satisfaction of

\* The deriv and remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

† The remark adopted by Prof. Gajendragadkar.



experts. The mind of the trained, though strong is without confidence in itself.

नटीति । 'आर्यस्य' भवतः 'सुविहितः' साधुक्रतुः 'प्रयोगः' अभिनयव्यवस्था येन । तत्ता 'सुविहितप्रयोगता' । 'तथा', अभिनयकौशलेन [ कर्त्तरि वा द्वेतीया ], 'किमपि' किञ्चिदपि 'न परिहास्यते' परिहृय्यते भविष्यति । सर्वमदोषं भविष्यति इत्यर्थः ।

सूत्रेति । आर्यो ते तुभ्यं भूतं यथार्थम् 'अर्थ' तत्त्वं कथयामि । यत् तत्त्वतो मे मनसि वर्त्तते तत् कथयामि शृणु—

आ इति । अन्वयः—विदुषां परितोषात् आ, प्रयोगविज्ञानं साधु न मन्ये, शिचितानां चेतः बलवत् अपि आत्मनि अप्रत्ययम् ॥ व्याख्या—“विदुषां” पण्डितानां परितोषात् प्रीतिः “आ” यावत् न प्रीतिः तावत् 'प्रयोगस्य' अभिनयस्य विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं 'साधु' निर्दोषं 'न मन्ये' न गणयामि । 'शिचितानाम्' अस्मद्विधानां निपुणानां 'चेतः' चित्तं 'बलवत् अपि' दृढमपि सत् आत्मनि' स्वविषये 'अप्रत्ययम्' सन्दिहानम् अदृढं भवति इत्यर्थः । निपुणाः परकोयं बलावलं निश्चितं जानन्तोऽपि आत्मना अनुष्ठितेषु सफलः भवेम न वा इति, सदैव सशङ्का इति भावः ॥

## NOTES

1. (a) सुविहित etc. — परि + हा त्यागे means to leave, to forsake. (b) न किमपि परिहास्यते nothing will be forsaken (by सुचारुता), the construction being—किमपि अभिनयाङ्गं सुचारुतया न परिहास्यते—सर्वं सुचारु सम्पत्स्यते इत्यर्थः । Hence किम् in किमपि has उक्ते कर्मणि प्रथमा and परिहास्यते has कर्मणि लृट् । If however सुविहितप्रयोगतया has द्वेतीया तृतीया then परिहास्यते has कर्मकर्त्तरि लृट् । Here Prof. Gajendra-gadkar is misled by his theory that the Nati knows nothing about the arrangements. He therefore takes विहित as शिचित, a very unusual interpretation. He does not even hesitate to push his theory to the logical extreme and say “That the Sutradhara had not already assigned the parts or arranged the representation”. How then could the king enter the stage

in a chariot ? Neither the Sutrādhara nor the Nāṭī had left the stage to arrange for it. (e) This confidence of the नटी in the abilities of the सूत्रधार renders the latter's diffidence very pleasing. \*

2. आर्य्य &c.—सूत means सत्य true. “भूतं सत्योपमानयोः” इति हैमः । ते has चतुर्थी सम्प्रदाने by the rule “कर्मणा यमभिप्रैति—”; or चतुर्थी कर्मणि by the rule “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।”

3. (a) आ परितोषात् &c.—परितोषात् has पञ्चमी in connection with आ । “विदः शतर्बसुः” इति विद + शतृ = विदन् or विद्वान् । (b) बलवत् is taken by others along with शिक्षितानाम् as शिक्षणक्रियाविशेषण ; Thus, ‘बलवत्’ अत्यर्थं शिक्षितानामपि—even of those that are extremely learned. Prof. G. objects to my taking बलवत् as an adjective to चेतस् । He says “Its use as an adjective is not Kalidāsian” How so ? Later, Kalidāsa says “बलवान् खलु अभिनिवेशः” (Act III), again “सुमोहो मे तदा बलवान्” (Act VII). In both these बलवत् is an adjective Prof. G. also thinks “बलवत् चेतः” does not sound good Sanskrit. If बलवान् अभिनिवेशः ; सुमोहो बलवान्, बलवानिन्द्रियग्रासः, बलवान् अन्धकारः (Bhaṣa) &c, are good Sanskrit there is no reason why बलवत् चेतः should not be so, unless the implication be that the idea of a strong or weak mind or heart is foreign to Sanskrit. But Vāyaśa himself speaks of the weakness of heart in “क्षुद्रं हृदयदीर्घं लज्जितं चित्तं परन्तप”—Gīta. Again the Gīta has “चञ्चलं हि मनः क्लृप्तं प्रसाद्य बलवद्बलदम्” where the commentators construe मनो बलवत् । Prof. G. evidently confounds the indeclinable बलवत् with the ordinary attributive word बलवत् which is not an indeclinable. (c) Remark — This is a gentle rebuke to the self-reliant नटी । The metre is आर्य्य which is defined “यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्था” । (d) The figure of speech (अलंकार) is अर्थान्तरन्यास । “त्रेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥” Here

\* The remark adopted by Prof. Gajendragadkar.

his own diffidence is the प्रस्तुतवस्तु ; this is justified [ साधन ] by another वस्तु viz., शिञ्चितानामप्रत्ययं चेतः ।

नटी—एवं णेदम् ! अणन्तरकरणीज्जं दाव अज्जो आणवेदु  
[ एवमेतत् । अनन्तरकरणीयं तावदार्यं आज्ञापयतु ] ।

LADY M—So it is. Let my noble Lord but command what has to be done presently.

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ? तदिम-  
मेव तावत् अचिरप्रवृत्तमुपभोगक्षमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीय-  
ताम् । सम्प्रति हि—

सुभगसलिलावगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

MANAGER—What else besides regaling the ears of this assembly? Do then sing, touching this enjoyable summer season that has not yet long commenced. Now indeed are the days pleasant towards the close when a dip into the water is agreeable, the sylvan breeze is fragrant from contact with Patala flowers, and sleep is easily obtained in wellshaded places.

नटीति । 'एतत्' भवदुक्तम् 'एवम्' ईदृशमेव । शिञ्चिताः सशङ्का एव इत्यर्थः ।  
आर्यः सवान् 'अनन्तरम्' अस्मिन् एव क्षणे, यत् 'करणीयं' कर्तव्यं तत् आज्ञापयतु ।  
प्रतिपादं यत् आद्ये एव इति नास्ति सन्देहः । तत् ब्रूहि प्रथमं किं करिष्ये ।

सूत्रेति । 'अस्याः' समागतायाः 'परिषदः' 'अतिः' अवशिष्टेन्द्रियस्य 'प्रसादनतः'  
ग्रीष्मनात् 'अन्यत्' अपरं 'किम्' अनन्तरकरणीयमस्ति ? आदौ सभायाः कर्णविनोदः  
कर्तव्यः । 'तत्' तस्मात् 'अचिरं' सम्प्रति 'प्रवृत्तं' प्रारब्धम् 'उपभोगस्य' अवगाह-  
नादिसुखस्य 'क्षमं' योग्यम् 'इमम्' एतं 'ग्रीष्मसमयम्' एव 'अधिकृत्य' विषयीकृत्य  
'गीयतां तावत्' त्वया । 'सम्प्रति' अधुना आगते ग्रीष्मे 'हि'—

सुभगेति । 'सुभगः' उदारः प्रीतिप्रदः 'सलिले' जले 'अवगाहः' निमज्जनं येषु तादृशाः, 'पाटलस्य' वनपुष्पविशेषस्य 'संसर्गस्य' सम्पर्कात् 'सुरभयः' ग्राणतपर्णा 'वनवाताः' 'वनवायवी' येषु तादृशाः. 'प्रच्छायेषु' छायाप्रधानेषु स्थलेषु 'सुलभा' सुखप्राप्या 'निद्रा' येषु तादृशा दिवसाः 'परिणामे' अवसाने 'करणीयाः' प्रीतिकराः भवन्ति । स्नातः सुरभिना वातेन सेव्यमानः छायासु निद्रितः इति नातः परः उपभोगविधिरस्ति । स च यौष्मे एव दिनावसाने सञ्चरति । अतो सुभगता यौष्मस्य इति भावः ॥

## NOTES

1. अनन्तर &c.—अविद्यमानम् अन्तरम् अवकाशः कालविप्रकर्षो यस्मिन् कर्माणि तत् यथा तथा अनन्तरम् without delay. Qualifies करणीयम् । अनन्तरं करणीयम् । सुप्सुपा ।

2. श्रुतिप्रसादनतः has पञ्चम्यास्तम् । The पञ्चमी is owing to अन्यत् । Nothing else but treating them to a sweet song—this is the only अनन्तरकरणीयं कर्म ।

3. (a) अचिर &c.—द्वितीया तत्—by the rule “अत्यन्तसंयोगे च ।” (b) यौष्मस्य समयः the time summer. तम् । It was summer at the time of acting and also when the play opens.

4. (a) सुभग् &c.—सलिले सलिलस्य वा अवगाहः सलिलावगाहः immersion in water. सहसुपेति समास or इतत् । Then बहुव्रीहिः । (b) पाटल &c.—वनस्य वाताः वनवाताः । पाटलस्य रक्तवर्णपुष्पविशेषस्य संसर्गः पाटलसंसर्गः contact of the Patala (Rose ?) flowers. तेन सुरभयः पाटलसंसर्ग-सुरभयः । सहसुपेति समासः—the तृतीया being द्विती । तादृशा वनवाता येषु । (c) प्रच्छाय &c.—सु + लभ् + खल् कर्मणि स्त्रियाम् = सुलभा easily available. प्रकृष्टा छाया येषु ते प्रच्छायाः प्रकृष्टछायाः । तेषु सुलभा प्रच्छायसुलभा । सहसुपेति समासः । तादृशी निद्रा येषु । (d) परिणाम &c.—परि + णम् + घञ् अधिकरणे = परिणामः the end i. e., the afternoon. रम + णिच् + अनौयर् कृत्तरि बाहुलकात् = रमणीयाः pleasing. Strictly speaking रमणीय should mean, “capable of being pleased” in the कर्म वाच्ये । The अनौयर् कृत्तरि is an irregularity suggested by the rule “कुत्वलुटो बहुलम्” । परिणामे रमणीयाः सहसुपेति समासः । We cannot have परिणामो

रमणीयो येषामिति बह्व्रौहिः because that should give रमणीयपरिणामः ।

(c) Remark—The Sloka shows how the summer is उपभोगक्षमः\*.

The Meter is आर्या as already explained.

नटी—तह [ तथा ] । ( गायति )—

LADY M.—True [ Or—Very well ]. (Sings)—

इसीसिचुम्बिआइ' भमरेहि' सुउमारकेसरसिहाइ'

ओद'सयन्ति दअमाणा पमदाओ सिरोसकुसुमाइ' ॥ ४ ॥

[ ईषदीषचुम्बितानि भ्रमरैः सुकुमारकेशरशिखानि ।

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥ ]

Women are tenderly handling and making into eardrops sirisha flowers, the tips of whose filaments are very delicate and which have been lightly kissed by black bees.

सूत्रधारः—आर्ये साधु गीतम् । अहो रागवच्चित्तवृत्ति-  
रालिखित इव सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमत् प्रकरणमाश्रित्य  
एनमाराधयामः ।

MANAGER—Well sung, gentle Lady. Ah ! the house with the function of its mind rivetted on the melody, looks like one painted all round. Now then which drama shall we take up to serve it ?

नटीति । 'तथा' तदेव भवतु । येषामिव आश्रित्य गायामि । इत्युक्त्वा 'गायति' ।

ईगदिति । अन्वयः—प्रमदाः सुकुमारकेशरशिखानि भ्रमरैः ईषदीषचुम्बितानि शिरीषकुसुमानि दयमानाः अवतंसयन्ति ॥ व्याख्या—'प्रमदाः' युवत्यः सुकुमारा' अतिकोसलाः 'केशराणां' किञ्चलानां 'शिखाः' अग्राणि येषां तानि, कीमलत्वात्

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

‘अमरैः ईषदीषत्’ मन्दमन्दम् [ “प्रकारे गुणवचनस्य” इति प्रकारे द्विरुक्तम् ] न तु निर्भरं ‘चुम्बितानि’ पीतानि ‘शिरीषकुसुमानि दयमानाः’ सकृपाः अकठोरं स्पृशन्त्या इत्यर्थः, ‘अवर्तंसयन्ति’ अवर्तंसं कर्णभूषणं कुर्वन्ति [ “तत्करौति तदाचष्ट” इति णिच् ] । खभावकीमलानि कुसुमानि प्राक् अमरैरनुकम्पितानि अधुना नारीभिः इत्यर्थः । अत्र ‘सुकुमारकेशरशिखानि शिरीषकुसुमानि,’ इति शकुन्तला लक्ष्यते । “अमरैरीषचुम्बितानि” इति दुष्यन्तेन तस्या सकृपः, “दयमाना—” इति अप्रोभिः रक्षणं च गम्यते [ “ईषदीषत्” ( रा-, वि-, म- ) “चण” ( त-, न्या- ) ] ।

सूतेति । ‘आद्यैः साधु’ अतिमधुरं यथा तथा ‘गीतं’ भवत्या गानं कृतम् [ भावे क्तः ] । ‘अङ्गो’ आद्यर्थं ‘रङ्गः’ नाट्यालयः लक्ष्यया तत्रत्यो जनः ‘रागेण’ गीतरागेण ‘वद्धा’ गृहीता ‘चित्तवृत्तिः’ यस्य तथाभूतः सन् ‘सर्वतः’ सर्वासु दिक्षु, यत्र यत्र विलीकयामि तत्र तत्र इत्यर्थः ‘आलिखित इव’ चित्रित इव’ प्रतिभाति । नूनम् अभिसुखीकृतो रंगः । ‘तत्’ तस्मात् इदानीम् अभिसुखीभूते रंगे ‘कतमत् प्रकरणमाश्रित्य’ किं खित् नाटकमवलम्ब्या ‘एन’ रङ्गम् [ अन्वादेशे एनादेशः ] ‘आराधयामः’ उपस्थास्यामहे ।

### NOTES

1. तथा—This may be taken either as an approval of the sentiment expressed by the सूतधर, or as assent to sing. In his latter capacity compare “तथा [ रथं स्थापयति ]” —Infra.

2. (a) ईषत् &c.—Expresses प्रकार and qualifies चुम्बनक्रिया । The duplicated form behaves like a compound word by the rule “कर्मधारयवदुत्तरेषु ।” Hence the synonym is मन्दमन्दम् and not मन्दं मन्दम् । (b) सुकुमार etc.—केशराणां शिखाः केशरशिखाः tips of filaments. Then वद्ध— । (c) दयमानाः etc.—Taking pity. Here Prof. G. comments—‘Ray takes शिरीषकुसुमानि दयमानाः which is wrong, as the root दय governs the genitive, according to ‘अधीगर्धदेशां कर्मणि’ ।’ This is not my construction. I construe दयमानाः अवर्तंसयन्ति । In the Tika—I render दयमानाः as सकृपाः ।

This is absurd if the construction is शिरीषकुसुमानि दयमानाः; शिरीष-कुसुमानि सकृपाः gives no sense; दयमानाः सकृपाः अवतसयन्ति is perfectly intelligible. I am sorry however being unable to agree with Prof. G. when he says that शिरीषकुसुमानि दयमानाः is wrong. The rule “अधीगर्थ -” ‘governs the genitive only when the कर्म is taken as शेष (शेषत्वेन विवक्षिते)। If the कर्मत्व is recognised we must have द्वितीया। Witness “ब्रजन्ति तेषां दयसे न कक्षात्” with क्रम as शेष, and “न गजा नगजा दयिता दयिताः” with कर्म as कर्म। Here also if शिरीषकुसुम were taken prominently as कर्म of दय the construction शिरीषकुसुमानि दयमानाः would be correct. The शिरीष flower being very delicate they are pitied by the bees who kiss them gently; the girls too pity them while they pluck them.\* (d) Note that both सूतधार and नटी describe the summer, but with this difference that while the former notices facts only the latter refers to feelings. The metre is गद्या—a variety of आर्या noticed before.

3. Remark—The poet here seems to be hinting at the story of the drama. The delicate शिरीष flowers stand for Sakuntala; the gentle kissing by the bees represents the temporary union of Dushyanta and Sakuntala; and pitying by girls symbolises the protection afforded to Sakuntala by the celestial nymphs.\*

4. रागवद्ग etc.—राग with करणे and रंग with अधिकरणे घञ्। चित्तस्य वृत्तिः चित्तवृत्तिः functions of the mind. The melody had captured all the functions of the mind of the whole house. The audience heard nothing but the exquisite strain, saw nothing, felt the touch of nothing, smelt nothing, and so on, hence it looked like a painted scene. Compare “ताः शंकरं दृष्टि-भिरापिबन्तो नाथ्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि। तथाहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चक्षुरिव प्रविष्टा ॥” (b) कतमत् प्रकरणम्—किम् + उतम् = कतमत् । तत् । प्रकरण and नाटक are varieties of रूपक । “नाटकमथ प्रकरणं भागव्याधीगसमव-  
कारुडिमाः । ईहाभगाद्वीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥ Here the two  
are used synonymously.

नटी—णं अज्जमिस्सोहं पढमं एव्व आणत्तं अहिन्नाण-  
सउन्दलं नाम अपुव्वं णाडयं पओए अहिकरीअदु त्ति [ ननु  
आर्यमिथ्यैः प्रथममेव आज्ञप्तम् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्वं  
नाटकं प्रयोगे अधिक्रियताम् इति ] ।

LADYM—Well, even at the outset it has been ordered  
by your honoured self that the new drama named Abhijnana  
Sakuntala be put on the stage.

नटीति । ‘ननु’ निश्चितमहं स्मरामि ‘आर्यमिथ्यैः’ सान्यैः भवद्भिः ‘प्रथममेव’  
प्रविष्टायामिव मयि रंगम्, अभिज्ञानशकुन्तलं नाम ‘अपूर्वं’ नूतनं नाटकं ‘प्रयोगे’  
अभिनये ‘अधिक्रियतां’ प्रयुज्यताम् ‘इति आज्ञप्तम्’ आदिष्टम् ।

### NOTES

1. आर्यमिथ्यैः &c.—आर्य is the usual form of addressing the  
सूत्रधार by नटी । “वाच्यौ नटीसूत्रधाराचार्यनाम्ना परस्परम्” । मिथ्य is a प्रशंसावचन  
word of the मतल्लिकादि class. Hence प्रशंसा आर्या आर्यमिथ्याः the  
पूर्वनिपात of आर्य being regulated by the rule “प्रशंसावचनैश्च” । तैः ।  
गौरवे बहुवचनम् i.e. the plural is intensive, the गौरव being already  
expressed by मिथ्य । (b) प्रयोगे—प्र + युज् + घञ् भावे—प्रयोगः acting.  
प्रयोगे अधिक्रियताम्—be taken up in acting.

सूत्रधारः—आर्यं सम्यगनुवोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे  
विस्मृतं खलु मया । कुतः ?—

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजिव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥५॥ ( निष्क्रान्ती )

इति प्रस्तावना ।



MANAGER—Noble Lady, I am rightly reminded Indeed ; I forgot it at this moment. Do you ask 'why'? By the winning melody of thy song I have been forcibly carried away like this king Dushyanta by the speedy antelope. (Exeunt). Here ends the Prologue.

सूत्रेति । 'आर्योसम्यक्' साधु 'अनुबोधितः' स्मारितः 'अस्मि' । 'अस्मिन् चरे' एतस्मिन् सुहृत्ते 'विस्मृतं खलु मया' । 'कुतः' कुतो विस्मृतम् इति पृच्छसि चेत् शृणु—

तवेति । अन्वयः—हारिणा तव गीतरागेण अतिरंहसा सारङ्गेण एष राजा दुष्यन्त इव, प्रसभं हतः अस्मि । व्याख्या—हारिणा सनीहरेण 'तव गीतरागेण' गानस्वरेण 'अति' अतिशयि 'रंहः' वेगो यस्य तेन प्रवलवेगेन 'सारङ्गेण चित्राङ्गेन नृगेण 'एषः' अयं दृश्यमानः 'राजा दुष्यन्त इव प्रसभं' वलात् 'हृतः' विषयान्तरं नीतः 'अस्मि' । यद्वा—अस्मि इति अहमर्थे अव्ययम् । सारं शवलसंगमस्य इति सारंगः कृष्णसारः [शकन्वादिः । भस्मलाञ्छनेन सुनिरपि शवलांगः, सुनौ तु पुनः सारांगः इति भेदः] । श्लोकेऽस्मिन् उच्चारणकौशलात्, सारंगः इति सारांग इति वा उक्तम्, इति श्रोतॄणां सन्देहः स्यात् । सारांग ( सुनि ) पक्षे—'अतिरंहसा' तीव्रवेगेन क्षिप्रकारिणा इत्यर्थः 'साराङ्गेन सुनिना दुर्वाससा यथा 'दुष्यन्तो हृतः' शकुन्तलारूपात् वस्तुनः अपनीतः तथा । इति दुर्वाससः शपः शकुन्तलायाः प्रत्याख्यानञ्च ध्वन्यते ॥ [ "दुष्यन्तः" [ रा-, वि-, म- ] "दुष्यन्तः" [ त-, न्या- ] ॥

निष्क्रान्तावेति । 'निष्क्रान्तौ' रंगमञ्चाद्विहीतौ । "एष राजा" इति वाचा पात्रप्रवेशं सूचयित्वा सभ्यान् उन्मुखीकृत्य गतौ । निष्क्रान्तश्च निष्क्रान्ता च इति "निष्क्रान्तौ [ "पुमान् स्त्रिया" ] इत्येकशेषः । यद्वा - "निष्क्रान्तौ अभिनेतारौ जनौ इति वाक्यशेषः । अयमेव पक्षो ज्यायान् । एकशेषपक्षे तु प्रथमचतुर्थे-सप्तमानाम् अङ्गानामन्ते "निष्क्रान्ताः सर्वे" इति न संगच्छते । "निष्क्रान्ताः सर्वे अभिनेतारौ जना" इति वाक्यशेषे सर्वमनवयम् ।

प्रस्तावनेति—प्रस्तुतस्य कथावस्तुन आक्षेपः इत्यर्थः—प्रस्तावना कथासुखम् ।

## NOTES

1. (a) तवासि &c.—He too was like the audience under the influence of the melody. Hence he was forcibly (प्रसभम्) dragged away from his subject. (b) हारिणि—साधु हरति इति हृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि बाहुलकात्, or आवश्यके णिनि = हारी that which thoroughly overpowers, तेन ; comp Panini's use "समानतीर्थेवासी". Or हृ + घञ = हारः । ततः सत्वर्थीयः इति । Or गृह्यादित्वात् णिनिः—comp "मन्थीनि चेतसाम्"—Bh. VI 35 ; similarly explain कामिन् वादिन् ध्वंसिन् etc. (c) एष राजिव &c. —Here he points with his finger at the dressing room whence are seen three actors coming out one dressed as king, another as his charioteer and a third as a stag. As there is nothing to tell the audience that this is king Dushyanta entering, the announcement is made by सूतधार himself. There is no anachronism in this because the reference is to what is present. The metre is श्लोक, defined as "श्लोके षट् गुरु त्रयि सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुःपादयोर्ऋस्व सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥"

2. Remark — Here again future events are reflected. For सार'गेन may be so pronounced by a skilful actor as to leave the audience in doubt whether सार'गेण or सारांगेण is the word. But सार'गेन = by the stag, and सारांगेण = by the sage. In the latter case, reference is to the fiery (अतिरहंसा) Durvasas whose imprecation forcibly carries away (प्रसभ'हतः) Dushyanta from Sakuntala.\* सार + अंग = सार'ग ( शकन्वादि ) when meaning सृग, but सारांग when it means सुनि ।

3. Reading—दुष्यन्त is to be preferred to दुष्मन्त । That is obvious from the alliteration in the sloka "येन येन विगुञ्जन्ते प्रजाः स्निग्धेन वन्धुना । स स पापाहते तासां दुष्यन्त इति वृष्यताम् ॥" Act, VI Innfra. दुष्मन्त spoils the alliteration.

4. निष्क्रान्ती—Qualifies अभिनेतारौ understood. See व्याख्या ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

5. प्रस्तावना—प्र + स्तु + शिच्, युच्, भावे स्तिथाम् । The साहित्यदर्पण thus defines प्रस्तावना—“नटी विदूषको वापि परिपात्रिं क एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत् कुर्वते । चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताच्चेपिभिर्मिथः । आसुखं तत् विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥” The same authority takes this as a प्रस्तावना of the अवगलित variety.—“यत्रैकव समावेशात् कार्यमन्यत् प्रसाध्यते । प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं वुधैः ॥”

### प्रथमोऽङ्कः

( ततः प्रविशति मृगानुसारी सशरचापहस्तो राजा रथेन सूतश्च ) । सूतः ( राजानं मृगञ्चावलोक्य )—आयुष्मन्—

कृष्णसारे ददच्चक्षुस्त्वयि चाधिज्यकामुंके ।

मृगानुसारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

(Then enter in a chariot, following an antelope, the king with a bow and arrow in hand and the charioteer ).

CHARIOTEER—( Eyeing the king and the antelope )—  
O Long-lived One, casting my eye on the antelope and on thee with thy bow strung, I behold as it were, Pinakin (Siva) himself chasing the deer.

ततः इति । ‘ततः’ तदनन्तरं प्रस्तावनाया अन्ते ‘शरचाप’ सहितो हस्तौ यस्य स धृतधनुर्वाणः इत्यर्थः मृगम् अनुसरतीति ‘मृगानुसारी राजा सूतश्च’ सारथिश्च ‘रथेन प्रविशति’ ।

कृष्णंति । अन्वयः—कृष्णसारे अधिज्यकामुंके त्वयि च चक्षुः ददत् अहं मृगानुसारिणं साक्षात् पिनाकिनं पश्यामि इव । व्याख्या—कृष्णसारे पुरः पलायमाने अस्मिन् चित्रांगे मृगे ‘अधिज्यम्’ आरोपितमौर्वौकं ‘कामुंके’ धनुर्यस्य तस्मिन् ‘त्वयि च भवति ‘चक्षुः’ ( जातावेकवचनम् ) ‘ददत्’ पातयन् पर्यायेण इवापि पश्यन्

(नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः) अहं मृगानुगारिणं दक्षाध्वरे मृगरूपेण पलायमानं यागं वधार्थं मनुसरन्तं 'साक्षात्' स्वयं 'पिनाकिन' पिनाकपाणिं शिवं 'पश्यामीव' । प्रकृष्टेन वपुषा शिवमनुकरोति भवान् धनुश्च ते पिनाक इव भीषणम् इति भावः ।

1. Summary—अथ कदाचित् पौरवो राजा दुष्यन्तः मृगयया विहरन् हिमगिरिरूपकण्ठं प्राप । अजानता तव तेनानुसृतः कश्चिदतिजिव आश्रममृगस्तं कुलपतेः कण्वस्य तपोवनान्तिकं निनाय । स हि असन्निहिते मुनौ शिष्यैरनुबुद्ध एकलः परिहृतराजवेषस्तपोवनं प्रविष्टः तव तेन उपवनभूसौ बालपादपेभ्यो जलं ददत्यस्मिन् कन्यका दृष्टाः । स च तामिः सतकृतः । एका तासु शकुन्तला नाम तस्मिन् जात-रागा रूपेण तस्य चेतो विवेश । बाल्यात् प्रभृति लालनादियं कण्वस्य कन्या औरीसी तु विश्वामित्रस्य 'मेनकागर्भसम्भवा' इति इतराभ्यामाख्यातः सोऽभूत् तथा अर्थी । तदैव च "राजसैन्यैर्भीषितो वनगजस्तपोवनं विशति" इति तव ध्वनिरुद्गतः । तेन सम्भ्रान्ताः कन्यकाः पुनर्दर्शनार्थं राजानमुपनिमन्त्र्य पर्णशालां प्रविष्टाः राजापि शिविरं प्रत्यागतः ।

2. अङ्कः—अङ्कते चित्रते लोकचरितमस्मिन् इति अङ्क + घञ् अधिकरणे । An Act. Every period ending with "all the actors leading the stage" is an अङ्क । "अन्तर्निष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तितः—" Darpana.

3. (a) मृगानुसारी—मृगं साधु अनुसरति इति मृग + अनु + सृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि closely following a stag. (b) सशरचापहस्तः—शरेण सह सशरः ( or सहशरः ) together with an arrow. बहु— । तादृशश्चापः ययोस्तौ सशरचापौ बहु— । तादृशौ हस्तौ यस्य स बहु— । Both his hands were engaged ; he was ready to draw the bow.

4. आयुषन्—प्रशस्तमायुरस्य इति आयुस् + मतप् = आयुषान् । The charioteer has to address the warrior as आयुषन् । "आयुषन् रयिन् स्तः"—Darpana.

5. (a) कृष्णसारं—कृष्णश्च सारः श्वलश्च कृष्णसारः black and spotted. "वर्णो वर्णेन" इति कर्मधा— । A kind of antelope. तस्मिन् । (b)

ददत् not दहन् because of the prohibition “नाभ्यस्ताच्छतुः ।” (e) अधिगता जग्रा गुणः अनेन, or अधिकृतं जग्राम् अधिजग्राम् strung, बहु - or प्रादि— । कर्मणे प्रभवति इति कर्मन् + उकञ् = काशुं कम् bow.

6. Allusion—Daksha, the father-in-law of Siva, once performed a sacrifice at which he invited every one except his son-in-law. Sati, the wife of Siva was present. In course of the sacrifice Daksha made some offensive remarks on Siva at which Sati was so incensed that then and there she renounced her body by योग । In revenge, Siva killed Daksha, dispersed the guests, and Pinaka in hand, pursued the Yajna which assumed the form of stag and fled.

7. Remark.—The metre is श्लोक । Here we have उत्प्रेक्षा which Dandin defines “अन्यथैव स्थिता वृत्तिश्चेतनस्तेतरस्य वा । अन्यथोत्प्रेक्ष्यते यत्र तासुत्प्रेक्षां विदुर्बुधाः ॥” Here the वृत्ति of दृश्यन्त in chasing the deer is taken as the वृत्ति of पिनाकिन् in pursuing the sacrifice. Either of the two Vrittis is quite different ( अन्यथा ) from the other.

राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयम् आकृष्टाः । अयं पुनरिदानीमपि—

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मृहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः

पश्चाद्धैनं प्रविष्टः शरपतनभयादभूयसा पूर्वं कायम् ।

दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविह्वतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा

पश्योदग्रमुत्त्वाह्वयति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥७॥

तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ?

KING—Charioteer, we are drawn far by this antelope. Yet see even now—with his look ever and anon cast on the pursuing chariot gracefully with a turn of his neck—having in a great measure entered the forepart of his body with the hinder part through fear of the descent of the arrow—and

with his track strewn with half-chewed kusha grass dropping from his mouth which is open through fatigue—he is moving more in the air and less on the ground because of his terrible jumps. How then has he become hardly visible to me though I am following to be sure ?

राज्जेति । ‘अमुना’ ‘दृश्यमानेन’ दूरस्थेन ‘सारङ्गेन’ चित्वाङ्गेण मृगेण ‘वयम्’ [“अस्मदो द्वयोश्च” इति बहुवचनम् ] ‘दूरमाकृष्टाः’ । एतेन अस्य मृगस्य धावनखेदो भवितुमर्हति इत्यभिप्रायः ।

अयमिति । अन्वयः—पश्य अयं पुनरिदानीमपि अनुपतति स्यन्दने सुहुः ग्रीवाभगाभिरामं दत्तदृष्टिः ( सन् ), शरपतनभयात् पश्चाद्धेन भूयसा पूर्वकायं प्रविष्टः ( सन् ) अमविहतसुखभ्रंशभिः अर्द्धावलीढैः दर्भैः कौण्वर्त्मा ( सन् ) उदयप्लुतत्वात् वियति बहुतरम् उर्व्यां स्तीकं प्रयाति । व्याख्या—‘पश्य’ [ वियति बहुतरं स्तीकमुर्व्यां प्रयाति इति वाक्यार्थः कर्म । यद्वा—‘पश्य इत्याश्चर्येण अव्ययम् ] ‘अयं’ पुरो दृश्यमानो मृगः पुनरिदानीमपि अधुनापि दूरं धावितोऽपि इत्यर्थः ‘अनुपतति’ अनुसरति ‘स्यन्दने’ रथे ‘सुहुः’ वारं वारं ‘ग्रीवायाः’ कन्धरायाः ‘भङ्गेन’ भङ्गा ‘अभिरामं’ मनोहरं यथा तथा दत्तदृष्टिः पातितचक्षुः सन्, ‘शरस्य’ वाणस्य ‘पतनभयात्’ पातशङ्कया । अपरः अङ्गो भागः ‘पश्चाद्धेः’ उत्तरकायः [ “अपरसाद्धेः पश्चाद्भावी वक्तव्यः” इति अपरस्य पश्चाद्देशः ] । तेन ‘भूयसा’ बाहुव्येन ‘पूर्वकायं प्रविष्टः’ सन् । पश्चाद्भावितः प्रहृत्ता उत्तरकाये एव प्रहरेत्, इत्युत्तरकायं पूर्वकाये सुदूरं प्रवेक्ष्य इत्यर्थः । ‘अमेण’ धावनश्चमेण ‘विहतं’ व्यात्तं यत् ‘सुखं’ तस्मात् भक्ष्यदृभिः पतद्दृभिः ‘अर्द्धम्’ असम्पूर्णं यथा तथा ‘अवलीढैः’ भुक्तैः ‘दर्भैः’ कुशैः ‘कौण्वर्त्मां’ व्यातपथः सन् ‘उदयम्’ उत्कटं प्लुतं लम्बी यस्य तद्भावात् भीमलम्फत्वात् ‘वियति’ अकाशे ‘बहुतरम् अधिकम्’ उर्व्यां ‘भूमौ’ ‘स्तीकम्’ अल्पं ‘प्रयाति’ । अधुना दूरधावनत्वात् खेदमनुभवतोऽपि ईदृक् प्रचण्डमस्य धावनम् । अहो भयानकता अस्य इति भावः ॥ [ “दत्तदृष्टिः” (त-न्या=) ... “वज्रदृष्टिः” ( वि- रा- म- ) ] ॥

तदिति । ‘तदेष मृगः’ ‘अनुपतत एव’ पश्चाद्भावितस्त्वेव ‘मे’ मम सम्बन्धे कथं ‘प्रयत्नेन’ अतिनिपुणदर्शनेन ‘प्रेक्षणीयः दर्शनीयः’ ‘संवृतः’ जातः । सत्यमयं धावति

मृगः, किन्त्वहमपि पयात् पतामि । तत् कथं पूर्वं स्पष्टलक्ष्योऽपि अधुना कष्टलक्ष्यो जातः—इति सूतं प्रति प्रश्नः ।

## NOTES

1. सूत etc.—पुनः indicates भेद difference. The sense is—We are carried far, and the long run ought to have tired out the stag. But no (भेद) difference, he is still strong. The construction is—अयं पुनरिदानीमपि विद्यति बहुतरं स्वीकृत्य<sup>†</sup> प्रयाति—Even now he moves more in the air and less on the earth. The king praises the stamina of the stag.

2. (a) ग्रीवा etc.—see Tika. Qualifies दृष्टिदानक्रिया in दत्तदृष्टिः । The grace in the दर्शनक्रिया comes from the turn of the neck—(ग्रीवाभङ्ग) । (b) स्यन्दने—स्यन्दते धावति इति स्यन्द + लुप्त कर्तरि = स्यन्दनः a chariot. The name is happily chosen as the chariot was moving very fast (धावति) at the time. (c) दत्तदृष्टिः—दत्ता दृष्टियेन that which has cast a look. 'बद्धदृष्टिः' implies that the look is riveted to the car, which is not the case because मुहुः implies cessation and renewal of the act. दत्तदृष्टिः is better.\* N. B.—The frequent turing of the neck to watch the chariot hampers speed. Yet the stag इदानीमपि विद्यति बहुतरम् etc. O ! the stamina of the stag ! (d) पश्चाद्भेदः—It is the पश्चाद्भेदः which has entered the पूर्वकाय । But the poet says the stag has entered. This implies अभेद of the stag with the पश्चाद्भेदः । Hence पश्चाद्भेदः इति अभेदे करणे तृतीया ।\* (e) शर etc.—शरस्य पतनं शरपतनम् the descent of the arrow. तस्मात् भयं शरपतनभयम् । तस्मात् । बाणपातशङ्कया । हेतौ पञ्चमी । It is in the पश्चाद्भेदः that the arrow will strike when shot from behind. The पश्चाद्भेदः is therefore drawn in\* ; this drawing in, is natural through fright and not intentional (f) भूयसा—बहु + ईयसन् । Qualifies प्रवेशक्रिया । क्रियाविशेषणानां क्वचित् कारणत्वमपि । Hence करणे तृतीया । (g) पूर्वकायम्—पूर्वकायः अ पूर्वकायः the fore-part of the body. तम् । एकदेशिसमासः a variety of तत्पुरुष ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

This bars पल्लीससमासः । Hence पूर्व leads in the compound. Again though पूर्व is दिक्शब्द, still, barring पञ्चमी, कायस्य takes पल्ली as in "तस्य परमाभेदितम्" । N.B.—This is another impediment to the stag's speed. Yet the stag इदानीमपि &c. (h) दर्भैः &c.—अव + लिङ् + क्त कर्मणि—अवलीढाः eaten भुक्ताः । Also cp. "अवलीढसनाभिः" Kir. XIII. अर्द्धम् अवलीढा अर्द्धावलीढा half eaten, सद्गुपेति समासः । तैः । (i) अम &c.—अमेण विवृतं अमविवृतम् । तादृशं सुखं अमविवृतसुखम् । तस्मात् साधु भ्रष्टन्ति इति अमविवृतसुख + भ्रश् + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । तैः । खेदव्यात्तवदनपातिभिः । (j) कौर्णवर्त्म—कृ + क्त कर्मणि = कौर्णम् strewn. कौर्णं वर्त्म येन सः । N. B.—He is fatigued. Yet इदानीमपि &c. (k) उदय &c.—उदगतमग्रमस्य उदयम् terrible. The jumps are terrible covering immense ground. On the ground again there is just a touch and up again he goes. Hence विव्रति बहुतरं प्रयाति (owing to the long jumps), and सौकुमर्यम् ।\*

3. Figure—The figure is स्वभावोक्ति or जाति which Dandin defines thus—"नानावस्थं पदार्थानां रूपं साक्षाद्विद्वन्वती । स्वभावोक्तिश्च जातिश्च... ।" We have here a picture (रूप) of flight and fatigue in a strong animal. The metre is सङ्घरा (explained).

4. तदेव etc.—The stag was not very far off a moment before. But when the king was about to point it out to the charioteer ( पश्य etc ) he noticed great distance. Hence the surprise and question.\*

सूतः—आयुष्मन्, उदघातिनी भूमिरिति मया रश्मिसंयमना-  
द्रथस्य मन्दोक्तो वेगः । तेन मृग एष विप्रकृष्टान्तरः सम्प्रति  
समदेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति ।

CHARIOTEER—O Long-lived one, the speed of the car has slackened, because, the ground being bumpy, the reins were tightened by me. Hence the deer has become separated by a long interval. Now that you are on a level ground, he will not be difficult to get at by you.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



राजा—तेन हि सुच्यन्तामभीषवः ।

KING—Then do loosen the reins.

सूत इति । 'भूमिः' अवत्या भूः 'उद्धातिनी' विषमा 'इति' हेतुः 'मया रश्मिः' प्रगृह्य कृतं यत् 'संयमनम्' आकर्षणं, तस्मात् 'रथस्य मन्द्रीकृतो वेगः' 'तेन' हेतुना 'एष मृगः' विप्रकृष्टं सातिश्यम् 'अन्तरम्' अवकाशो यस्य तादृशः, अतिदूरवर्ती जातः इत्यर्थः । सम्प्रति समे देशे वर्तते यस्तथाविधम् 'ते' भवतः सम्बन्धे दुःखेन आसद्यते इति 'दरासदो' दूष्प्राप्तौ 'न भविष्यति' । [ "समदेशवर्त्तिनस्ते" ( रा-, वि-, म- ) । "समदेशवर्त्ती न ते" ( त-, न्ना- ) ] ॥

राजिति । 'तेन हि' तस्मात् । यदि अनुद्धाते सुखलभ्योऽयं मृगः तत् 'अभीषवः' प्रगृहः ( "अभीषुः प्रगृहे रश्मौ" इत्यमरः ) 'सुच्यन्ताम्' असंयताः क्रियन्ताम् । अश्वान् धावय मृगं हन्मि इत्यर्थः ।

### NOTES

1. (a) उद्धातिनी—उत् ऊर्ध्वं हन्तुं शीलमस्या इति उद् + हन् + णिनि कर्त्तरि ताच्छ्लोके that which gives upward shocks i. e. uneven. (b) विप्रकृष्टान्तरः—वि + प्र + कृष + क्त कर्त्तरि = विप्रकृष्टम् excessive अत्यधिकम् । See Tika now. (c) समदेश etc.—समो देशः समदेशः even ground, तस्मिन् साधु वर्तते इति समदेश + वृत् + णिनि कर्त्तरि = समदेशवर्त्ती occupying even ground. तस्य । (d) ते—This takes शेषे षष्ठी not कर्त्तरि । कट. षष्ठी is prohibited by the rule "न लोकाव्ययनिष्ठास्त्वर्थतनाम्" because दरासद is derived with खल् कसणि ।

2. Reading—समदेशवर्त्ती न ते etc, places the stag on even ground, which is the more reason for the interval ( अन्तर ) increasing still further. Our reading ( समदेशवर्त्तिनः ते ) means the chariot moves on level ground, hence gives the king a chance to overrun the stag.

सूतः—यथाज्ञपयत्यायुष्मान् । ( रथवेगं निरूपय ) आयुष्मन्,  
पश्य, पश्य—

मुक्तेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया

निष्कम्पचामरशिखा निभृतोर्ध्वकर्णाः ।

आत्मोद्धतैरपि रजोभिरलङ्घनीया

धावन्तस्मि मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥८॥

CHARIOTEER—As the Long-lived one orders, ( Acting the speed of the car ) O Long-lived one, behold !—The reins being loosened the steeds becoming unassailable even by the dust raised by themselves are running as if through intolerance of the speed of the stag, with the forepart of their body outstretched, the tips of their chowries quiverless, their ears erect and steady.

सूत इति । 'आयुस्मान् यथा आज्ञापयति' आदिशति तथैव करोमि । अश्वान् धावयामि । "रथस्य वेगः" शीघ्रगमनं 'निरूप्य' नाटयित्वा हस्तपादादिकालनेन अभिनीय इत्यर्थः । 'पश्य' इति विस्मये विरुक्तम् । अश्वानां साधु धावनात् विस्मयः ॥ [ "यथाज्ञापयति" ( त-, न्या-, म-)—"यदाज्ञापयति" ( वि-, रा-) ] ॥

मुक्तेष्विति । अन्वयः—रश्मिषु मुक्तेषु अभी रथ्याः मृगजवाक्षमया इव निरायतपूर्वकायाः निष्कम्पचामरशिखाः निभृतोर्ध्वकर्णाः आत्मोद्धतैरपि रजोभिः अलङ्घनीयाः ( सन्तः ) धावन्ति ॥ व्याख्या—'रश्मिषु' प्रयत्नेषु 'मुक्तेषु' असंयतेषु सत्सु ( भावे सप्तमी ), 'अभी' प्रख्यातास्ते 'रथ्याः' रथवाहिनः अश्वाः ( "तद्वदिति रथयुगप्रासङ्गम्" इति यत् ), 'मृगस्य' पुरो धावितस्य यो 'जवः' वेगः, तत 'अक्षमया' असंयते 'इव नितराम् आयतः' दीर्घः 'पूर्वकायो' येषां तथाविधाः, वेगदीर्घाङ्गताङ्गाः इत्यर्थः, निष्कम्पा निश्चलाः 'चामराणां' कर्णयोरेन्तराले भूषणार्थं दत्तानां चसरीपुच्छानां शिखाः अशशि येषां तथाविधाः ( अतिवेगेन निश्चलताश्चपुच्छादीनां प्रत्यक्षदृष्टेः ), 'निभृतौ' स्थिरी 'ऊर्ध्वगतौ च 'कर्णौ' येषां तथाविधाः, आत्मना उद्धतैः 'अपि' न तु केवलं चक्रोद्धतैः 'रजोभिः' धूलिभिः 'अलङ्घनीयाः' अनतिक्रमनीयाः सन्तः 'धावन्ति' अतिवेगं गच्छन्ति । मृगेण स्पृष्टया एते अनुकूलमेतत् वातमपि अतीत्य गच्छन्ति इति भावः ॥ [ मूलम् ( रा-, वि-, म-) । "स्वेषामपि प्रसरतां रजसामलङ्घ्याः । निष्कम्पचामरशिखाश्चतुर्कर्णभङ्गा धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥"—( त-, न्या-) ] ॥

## NOTES

1. निरूप्य—नि + रूप् + णिच् + ल्यप्, having acted. The root रूप् means 'to act' from which comes रूपक a drama. Compare "भ्रमरवाचां रूपयति," "भ्रूयो रथवेगं निरूपयति" etc.

2. (a) निरायत etc.—The indicates running at top speed. (b) निष्कम्प etc.—The Chamars were ornamental and were placed between the ears. Owing to great speed, their कम्प was not noticed cp. "चिवारम्भमिविनश्यत् हरिशिरसायासवच्चामरम्" Vikramorvasiya. (c) निभृतोर्ध्व etc.—निभृत is स्थिर। In this sense compare निभृत in "निष्कम्पवच्चं निभृतद्विरेकं सूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम्। तच्छासनात् काननमेव सर्वं चित्वापि तारम्भमिवावतस्थे ॥" Also we have अनिभृत in the sense अस्थिर in "अनिभृतकरेष्वाक्षिपतसु प्रियेषु": ऊर्ध्व does not mean vertical. It merely implies that the ears were inclined upwards, and not drooping. (d) आत्मोद्भवैः etc.—We assume that the wind was favourable i.e. blowing from behind. Even thus the dust did not touch them. Hence they were faster than the wind.\*

3. Remark—The metre is वसन्ततिलका or वसन्ततिलकम्। "त्रये' वसन्ततिलक' तमजा जगौ गः"। The triads त, म, ज ज appear in order followed by two heavy syllables. The figure is खभावोक्ति in the first three lines and उत्प्रेक्षा in the last.

राजा—सत्यमतोऽस्य हरितो हरींश्च वर्तन्ते वाजिनः।  
तथाहि—

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां

यदद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्।

प्रकृत्या यद्वक्त्रं तदपि समरेखं नयनयोर्

न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥८॥

सूत पश्यन्नं व्यापाद्यमानम् ( शरसन्धानं नादयति )।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Verily, the horses are surpassing the *Harits* and the *Haris*. For through the speed of the car, that which is minute to the view suddenly attains vastness, that which is really disconnected at once becomes as if with union effected, even that which is by nature crooked immediately appears straight to the eyes; nothing for a moment even remains at a distance or at my side. Charioteer, behold it being killed ( Acts aiming the arrow).

राजैति । ‘वाजिनः’ मदीया अश्वा ‘हरितः’ सूर्याश्वान् ‘हरीन्’ इन्द्राश्वान् ‘च अतीत्य’ वेगेन पराभूय ‘वर्त्तन्ते’ इति ‘सत्यम्’ । ‘तथा हि’ यतः—

यदिति । अन्वयः—रथजवात् सहसा आलीके यत् सूक्ष्मं तत् विपुलतां व्रजति, यत् अज्ञा विच्छिन्नं नत् कृतसन्धानमिव भवति, यत् प्रकृत्या वक्रं तदपि नयनयोः समरेखं—चणमपि न किञ्चित् मे दूरे न पार्श्वे ॥ व्याख्या—‘रथस्य जवात्’ वेगात् (हितौ पञ्चमौ) ‘सहसा’ तत्चणमिव, आलीके’दर्शने यत् सूक्ष्मं दृश्यते तदेव तत्चणं रथवेगात् समीपे भूत्वा स्थूलं लक्ष्यते । ‘यत्’ वस्तु ‘अज्ञा’ तत्त्वतः ‘विच्छिन्नं’ व्यवधानवत् दृश्यते ‘तत्’ तदेव तत्चणं ‘कृतं’ सन्धानं योजना यस्य ‘तत् इव’ भवति लक्ष्यते । यौ द्वौ समीपे व्यवहितौ दृष्टौ तावेव वेगात् तत्चणं दूराद्दृष्टौ संलग्नाविव लक्ष्यते । ‘यत्’ वस्तु ‘प्रकृत्या’ स्वभावेन ‘वक्रं’ समीपात् दृष्टं कुटिलं दृश्यते ‘तदपि’ तत्चणं ‘नयनयोः नेत्रयोः सम्बन्धे, न तु तत्त्वतः, ‘समा’ ऋज्वी ‘रेखा’ यस्य तत् भवति । चणमपि न किञ्चित् किमपि वस्तु ‘मे दूरे’ तिष्ठति ‘न पार्श्वे’, समीपे तिष्ठति ॥ [ “यदज्ञा” ( त-, न्या- )...“यदङ्घ्रि” ( रा-, म- )...“यदन्तः” ( वि- ) ॥ “मे दूरे...न पार्श्वे” ( रा-, त-, न्या-, म- )...“मे पार्श्वे...न दूरे” ( वि- ) ] ॥

सूत्रेति । ‘एनं’ हरिणम् ( अन्वादेशे एनादेशः ) ‘व्यापाद्यमानं’ मया हन्यमानं ‘पश्य’ । शरस्य सन्धानं नृगं प्रति प्रयोगाध्यवसायं ‘नाटयति’ नाट्येन दर्शयति । राजवेशे नटः हस्तसञ्चालनादिना वाणच्छेपोद्योगं सूचयति इत्यर्थः ॥

### NOTES

1. सत्यम् etc.—This is a hyperbole. तथा हि introduces the next sloka as an apparent justification for the exaggeration.

(a) क्रियते एभिरिति—ह + इति ( औणादिक ) करणे हरित् । हरतीति ह + इ ( औणादिक ) कर्त्तरि हरिः । The former is the name of the seven horses of सूर्य । Comp. “दिशा हरिर्दभिर्हरितामिवेश्वरः” and “हरिदृश-दिधितेरनुप्रवेशादिव बालचन्द्रसाः” । The latter is strictly speaking “golden.” “खण्वणे हरिः स्मृतः” इत्यनुकार्यकोषः । Indra’s steeds were of that description. Comp. “हरिं विदित्वा हरिमिष्य वाजिभिः” ।

2. (a) आलोकं सूक्ष्मम्—आ + लोका + घञ् भावे = आलोकः seeing दर्शनम् । आलोकं सूक्ष्मम्—minute in seeing, i. e. looks minute owing to great distance. (b) सहसा—Suddenly. The suddenness of the change suggests great speed. (c) अद्वा—An अव्यय meaning तत्त्वतः in reality. “स्फुटोऽवचारणे तत्त्वे चाद्वा प्रोक्ता मनोषिभिः” । अद्वा or अन्तः for अद्वा does not seem to give good sense. (d) कृतसन्धानम् etc.—सम् + धा + लुट् भावे = सन्धानम् placing together, i. e. joining. The disconnected appears connected ; this too is सहसा, hence again the inference of speed. (e) समरेखम्—सम is ऋजु straight ; रेखा—line, i. e. outline. This may apply to the transference of the object from near to far or the reverse. (f) दूरेपार्श्वे = This is the order of the words in almost all editions. Only one edition reads पार्श्वे दूरे । Remembering that the first line refers to change from दूर to पार्श्वे, and the second to that from पार्श्वे to दूर, it seems natural to have first दूर then पार्श्वे in the fourth line. The third line is not decisive as it applies equally to both kinds of change.

3. Remark—The metre is शिखरिणी, the definition being “रसैरुद्रैश्चिह्ना यमनसमभला गः शिखरिणी—” the triads, य, म, न, स, म, are in order followed by one light and one heavy syllable.

4. व्यापाद्यमानम्—वि + आ + पद + णिच् + शानच् कर्मणि being killed.

( नेपथ्ये )—भो भो राजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

( IN The DRESSING ROOM )—Ho ! Ho ! king, it is a stag of the hermitage, it must not be killed, it must not be killed !

सूतः ( आकर्ण्यवलोक्य )—आयुषमन्, अस्य खलु ते वाण-  
पथवर्त्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

CHARIOTEER ( Listening and espying ) - O Long-lived  
one, anchorites have appeared in the region of the stag which  
is now in the very line of flight of your arrow.

राजा ( ससम्भ्रमम् )—तेन हि प्रगृह्यन्तां वाजिनः ।

KING ( Hastily ) - Then indeed let the horses be checked

सूतः—तथा ( रथं स्थापयति ) ।

CHARIOTEER—Very good. ( Stops the car )

नैपथ्य इति । 'आश्रमस्य' कक्षाश्रमस्य 'सृगः अयं न हन्तव्यः त्वया । ( आविगे  
द्विकृतम् ) ।

सूत इति । 'आकर्ण्य' नैपथ्यं यदुक्तं तत् श्रुत्वा 'अवलीक्य' दृष्ट्वा 'च' आह । 'ते'  
वाणस्य पन्थाः 'वाणपथः' ( "ऋक्पूरुषः पथामानले" इति समासान्तः अप्रत्ययः ) ।  
तस्मिन् वर्त्तते यः 'कृष्णसारः' तस्य 'अन्तरे' अवकाशे । यव भवान् वाणं प्रयुङ्क्ते  
तस्मिन्नेव देशे, तत्र च हरिणस्य च मध्ये इत्यर्थः 'उपस्थिताः' प्राप्ताः । एतेन ब्रह्म-  
'हत्याभयं' दर्शितम् ॥ ( "वाणपथ" ( वि-, म- ) "वाणपात" ( रा-, त-, न्या- ) ] ।

राजनि । 'सम्भ्रमेण' त्वरया 'सह' । तेन 'हि' निमित्तेन 'वाजिनः' अथा  
"प्रगृह्यन्तां" स्थिरीक्रियन्ताम् । अथवा रथेन दलिताः सुसुप्तनयः ।\*

सूत इति । यथा भवान् आज्ञापयति 'तथा' करोमि, अश्वान् प्रगृह्णामि इत्यर्थः ।  
रथमिति । 'स्थापयति' स्थिरीकरोति ।

## NOTES

1. प्रगृह्यन्ताम्—प्र + गृह् + लोट + अन्ताम् कर्मणि let them be checked,  
'The ascetics were in imminent danger of being run over by  
the car. Hence the सम्भ्रम of the king,

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

( ततः प्रविशति सशिष्यो वैखानसः ) । वैखानसः ( हस्त-  
मुद्यम्य ) राजन्, आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।

न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्  
मृदुनि मृगशरीरे तुलराशाविवग्निः ।  
क्व वत हरिणकानां जीवितञ्चातलीलं  
क्व च निश्चितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते ॥ १० ॥  
तत् साधु कृतसन्धानं प्रतिसंहर सायकम् ।  
आर्तत्राणाय वः शास्त्रं न प्रहर्तुमनागमि ॥ ११ ॥

(Then enter an anchorite with disciples). ANCHORITE  
(Raising his hand)—Sir, this is a stag of the hermitage, it  
must not be killed, it must not be killed. This arrow is  
indeed not to be planted on the tender body of the stag—not  
to be planted indeed—like fire on a heap of cotton. Alas !  
where is the frail existence of poor stags, and where are your  
shafts, keen at the point and strong as the thunder-bolt ?  
Well, then retract the shaft that has been aimed. Your  
weapon is for the protection of the distressed and not to  
strike at the innocent.

तत इति । 'ततः' तदनन्तरं स्थापिते रथे शिष्याभ्यां सह 'सशिष्यः' शिष्यद्वयसमेतः  
'वैखानसः' तापसः 'प्रविशति' रङ्गमञ्चमागच्छति ॥ [ 'सशिष्यः' ( तः, त्याः, वि- )—  
"आत्मना तृतीयः" ( रा. म- ) ] ।

वैखिति । 'हस्त' दक्षिणहस्तम् 'उद्यम्य' उद्वृत्त्य । निषेधसूचनार्थं हस्तोत्थितलनम् ।

नेति । अन्वयः—मृदुनि अस्मिन् मृगशरीरे अयं वाणः तुलराशौ अग्निरिव न  
खलु सन्निपात्यः । हरिणकानाम् अतिलीलं जीवितञ्च वत क्व, निश्चितनिपाता वज्रसाराः  
ते शराश्च क्व ॥ व्याख्या—'मृदुनि सुकुमारि' 'अस्मिन् मृगस्य' आश्रममृगस्य 'शरीरे'

देहे 'अय' वाणः' धनुषि योजित एष शरः 'तूलाणां राशी' समूहे 'अग्निरिव' न खलु न खलु न नूनं 'सन्निपात्यः' पातयितव्यः (आवेगे विरुक्तम्) 'हरिणकानाम्' अनुकम्पितानां मृगाणाम् 'अतिलोल' सूचञ्चलं 'जीवितञ्च प्राणास्तु 'क' कुतः, निशिताः तीक्ष्णा 'निपाता' अश्रभागाः येषां तथाविधाः अपि 'वज्रस्य सारः' वज्रं 'वज्रसार इव सारः' येषां तादृशा वज्रकठिनाः 'ते शराश्च' वाणाः पुनः 'क' कुतः । शरशरीरयोर्महदन्तरं क इति विरुक्तं सूचयति । च इति भेदे ॥ ( राघवभट्टस्तु इमं श्लोकं न पठति ) ॥

तदिति । अन्वयः—तत् कृतसन्धानं सायकं साधु प्रतिसंहर । वः शस्त्रम् आर्तं त्राणाय, अनागसि प्रहृत् न । व्याख्या—'तत्' तस्मात् कृतं सन्धानं धनुषि योजना यस्य तथाविधं 'सायकम्' एतं साधु 'प्रतिसंहर' तूणीरं प्रत्यानय ( साधु इति वाक्यालङ्कारे—'साधु ग्रामि' इत्यादौ यथा) 'वः' युष्माकं पौरवाणां 'शस्त्रम् आर्तानां' विपन्नानां 'त्राणाय' रक्षार्थम् (तादर्थ्ये चतुर्थी) अस्ति, 'अनागसि' निरपराधे 'प्रहृत्' न' अस्ति ( अस्तिक्रियायोगात् तुमुन् ) ॥ [ "तत् साधु" ( रा-, वि-, म- )—"तदायु" ( त-, न्या-, ) ॥ "वः शस्त्रम्" ( रा-, त-, न्य-, स- )—"ते शस्त्रम्" ( वि- ) ] ॥

## NOTES

1. वैखानसः—An ascetic, The derivation is uncertain. "वैखानसो वनेवासीवानप्रस्थश्च तापसः"—वैजयन्ती quoted by Mahamahopadhyaya Nyayapanchanana. No intelligible derivation is available. It is best treated as a primitive word ( अत्रात्पन्नप्रादिपदिक ) ।

2. सन्निपात्यः—सम् + नि + पत + णिच् + यत् कर्मणि । Ought to be planted पातनयोग्यः ।

3. (a) वत हरिणकानाम् etc.—वत implies निन्दा censure ( See next ). "निन्दायां विस्मये वत" इति हलायुधः । हरिणक has कन् अनुकम्पायाम् Or—वत expresses अनुकम्पा pity "खिदानुकम्पा सन्तोषविस्मयामन्त्रणे वत" इत्यमरः । But in this case हरिणक has कन् क्खे not अनुकम्पायाम् because अनुकम्पा is already expressed by वत । (b) निशितनिपाताः—नि + शो + क्त कर्मणि = निशिताः or निशताः keen तीक्ष्णाः । निपतन्ति एभिः इति



नि + पत + चञ् करणे = निपाताः the parts by which they alight i. e. tips, points.\*

4. क जीवितं क शराः—Implies great incongruity between the two. Compare “क सूर्यप्रभावी वंशः क चात्यविषया मतिः” where Malli says “द्वौ कशब्दौ महदन्तरं सूचयतः” । The bringing together of two such incongruous things is mildly censured by वत ।\* The metre is मालिनी defined as “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलौके”—The triads न, न, म, य, य appear in order giving fifteen syllables to each line. The figure is उपसा । The definition is “यथाकथञ्चित् सादृश्यं यद्वीदधृतं प्रतीयते । उपसा नाम सा...॥” In the first half मृगशरीर and तूलाश्वि, also बाण and अग्नि, are compared. In the second half the समास in वज्रसार establishes resemblance between वज्र and शर ।

5. (a) तत्—Therefore, i. e., such being the incongruity, put back your arrow. (b) साधु—Prof. G. disapproves our interpretation of साधु as a mere expletive and prefers to have it as a विशेषण qualifying सम्मानक्रिया । I am unwilling to take it as a क्रियाविशेषण for two reasons.—(i) if the प्रतिसंहार of the arrow is necessary it will be withdrawn be it well ( साधु ) or ill aimed. So the reference to the correctness of the aim (साधुता of सम्मान) is superfluous. (ii) Dushyanta was admittedly the foremost archer on Earth. Compare “का कथा बाणसम्माने ज्याशब्देनैव दूरतः हुङ्कारेणैव धनुषः स हि विद्वानपोहति ।” Even among gods he has no rival. Comp. ‘तव शरैरधुनानतपर्वभिः पुरुषकीसरिणश्च पुरा नखैः’ । For an ordinary ascetic to shout “well-aimed” to such a man when he is about to shoot is a piece of impertinence. (c) सायकम्—स्यति खण्डयति इति सो + खल् कर्त्तरि = सायकः the chopper बाणः । (d) अनागसि...अविद्यमानम् आगः पापम् अपराधी वा यस्य यस्मिन् वा अनागाः or अविद्यमानागाः by the Varttika “नजोऽस्तथार्थानां...वा चोत्तरपदलोपः” । तस्मिन् । आधारं समी । When a distinction is made between देह and

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

देहिन् the former is taken as the आधार—as it really is—of प्रहार-क्रिया । Compare “मयि नान्तकोऽपि प्रभुः प्रहृत्स्” “रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वया-स्याम्,” “तस्मिन् प्रजङ्गयुधि सर्वं एव” &c.

9 Remark—The metre is शोक । The verse too conveys a mild censure. Your arrow is meant for one purpose, you are using it to another! \* “वः शस्त्रम्” is the more common reading. It refers to the uniform family practice of the Pauravas, and thus gives point to the censure. As to the practice itself, compare “आपन्नाभयसर्वेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः”...Act II. Infra.

राजा—एष प्रतिसंहतः । ( यथोक्तं करोति ) ।

KING—Here, it is retracted. ( Does as said ).

वैखानसः—सदृशमेतत् पुरुवंशप्रदीपस्य भवतः ।

जन्म यस्य पुरोर्बंशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेव गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

ANCHORITE—This is worthy of thee, the light of the race of Puru. This is extremely worthy of you whose birth is in the race of Puru. May you get a son, endowed with such virtues and presiding over the whole circle of kings.

राजा ( सप्रणामम् )—प्रतिगृहीतम् ।

KING ( With a bow )—Accepted.

राजिति । ‘एष’ इति अबिलम्बसूचकः । आज्ञातमावमेव ‘प्रतिसंहतः’ इत्यर्थः । ‘यथा उक्तं’ करोति । यद्वा—उक्तस्य अनतिक्रमं ‘यथोक्तम्’ । तत् करोति । ‘वाण’ प्रतिसंहरति ।

वैखिति । ‘पुरोः’ यथातितनयस्य यो ‘वंशः’ तस्य यः ‘प्रदीपः’ प्रदीपवत् उद्भासकः तस्य ‘भवतः एतत्’ ब्राह्मणानुवर्तित्वं ‘सदृशं योग्यम्’ । पौरवाः सदैव ब्राह्मणानाम-नुकुला आज्ञाकराश्च इत्यर्थः ।

जन्मेति । अन्वयः—इदं तव युक्तरूपं यस्य पुरोर्बंशे जन्म । एवं गुणोपेतं

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चक्रवर्त्तिनं पुत्रम् आप्नुहि ॥ व्याख्या—“इदं” ब्राह्मणाज्ञापानं ‘तव युक्तरूपम्’ अतिशयेन युक्तम् (प्रशंसायां रूपप्रत्ययः); यद्वा—‘युक्तरूपं स्वरूपमस्य इति’। ‘यस्य’ ते ‘पुरोः’ वंशे जन्म’ (यच्छब्दस्य उत्तरवाक्यगतत्वेन उपादानात् तच्छब्दोपादानं नापेक्षितम्)। ‘एवम् ईदृशैः’ ‘गुणैः’ उपेतं युक्तम्। चक्रो वर्त्तते राजचक्रमाक्रम्य तिष्ठति इति चक्रवर्त्तिनं राजाधिराजं ‘पुत्रम् आप्नुहि’ लभस्व। इत्यमीघाम्नुष्टात् विप्रादाशिषः ॥

राजंति। प्रथमं ब्राह्मणा आशिषमुच्चारयन्ति, ततो राजा प्रणम्य तामाशिषं स्वीकरोति, इति राजसु नियमः। प्रणामेन सह ‘सप्रणामम्’ सहप्रणामं वा। ‘प्रतिगृहीत’ खौकृतम् ब्राह्मणवच इति शेषः। आशीरियं गृहीता इत्यर्थः।

### NOTES

1. एष &c.—एषः implies instant execution. तत्क्षणकरणम् Compare “एष तामभिनवकण्ठशोणितार्थोऽष्टाद्वलः पशुमिव हान्म चैष्टमानम्”—Act VII. Infra, Mark how the king stands unruffled under the censure. He is all humility.

2. एवंगुण &c.—एवं गुणाः एवंगुणा such virtues, सहसुपेति समासः। तैः उपेतः। तृतीया तत्—। तम्। Benediction of a Brahmana is of unfailing efficacy. Hence this foretells the birth of सर्वदमनः\* Compare. “पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं भक्तमौड्यं भवतः पितृवः”। “इत्यं प्रयुज्या-शिषमयजन्मा राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम्। राजापि लेभे सुतमाशु तस्मात्—॥” The metre is श्लोकः।

वैखानसः—राजन्, समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्। एष खलु कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते। न चेदन्यकार्यातिपातः प्रविश्य प्रतिगृह्यताम् आतिथेयः सत्कारः। अपि च—

रमयास्तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः क्रिया समवलोक्य।

ज्ञास्यसि कियदुभुजो मे रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥१३॥

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ANCHORITE—Sire, we are going to collect faggots. The hermitage of Kanva, the master of Munis, can indeed be seen ( from here ) on the bank of the Malini. Unless there is obstruction of other duties, please enter and accept the rites of hospitality. Besides—beholding the rites of the ascetics, with obstruction removed and therefore pleasant, you will know ( the answer to ) this—“how far defends my arm marked with the scar of the bow-string ?”

वैखेति । ‘समिधां’ यज्ञकाष्ठानाम् ‘आहरणाय’ वयं प्रस्थिताः चलिताः । ‘एष खलु’ अयं हि ‘अनुमालिनीतीरं’ मालिनीनदीतीरे ( विभक्तार्थेऽव्ययीभावः ) ‘कुलपतेः’ अयुसशिष्यपौत्रस्य मुनिकुलेश्वरस्य ‘कण्वस्य आश्रमो दृश्यते’ । ‘चेत्’ यदि ‘अन्यस्य कार्यस्य आतिपातो’ व्याघातो ‘न’ स्यात्, तदा ‘प्रविश्य’ आश्रमं गत्वा आतिथियः सत्कारः अतिथियोग्या पूजा ‘प्रतिगृह्यतां’ स्वीक्रियताम् । कुलपतिना पूर्वमेव आज्ञप्तः समित्संगहाय याम इति भवन्तम् आश्रमं प्रापयितुमशक्ता वयम् । तत्स्वयमेव गच्छ इति भावः ॥ [ “कण्वस्य कुलपतेः” ( रा-, त-, न्या-, स- )—‘काश्यपस्य कुलपतेः’ ( वि- ) ] ।

रम्या इति । अन्वयः—तपोधनानां प्रतिहतविघ्नाः रम्याः क्रियाः समवल्लोका “मौर्वीकिणाङ्कः मे भुजः कियत् रचति” इति अपि ज्ञास्यसि च ॥ व्याख्या—‘तपोधनानां तपोधनानां तपोधनानां ‘प्रतिहताः’ निरस्ता ‘विघ्नाः’ प्रत्याहाः याभ्यः यासां वा ताः अतएव ‘रम्याः’ तोषकरीः क्रियाः’ अनुष्ठानानि ‘समवल्लोका दृष्ट्वा ‘मौर्व्याः’ गुणस्य ‘किणः चिह्नं’ जग्राधातरिखा स ‘अङ्कः भूषणं’ यस्य तादृशो ‘मे भुजः अयं बाहुः’ कियत् किम्परिमाणं ‘रचति इति अपि ज्ञास्यसि’ प्रत्यक्षीकारिष्यसि च ॥ महती हि रचा त्वया नो विहिता तच्च न तं विदितम् । आश्रमं गत्वा न केवलमातिथ्यं लप्स्यसे, किन्तु तां रचाम् अपि ज्ञात्वा तोषमवाप्स्यसि इति भावः ॥

## NOTES

1. समिदाहरण &c—समिध्यते आभिः इति सम् + इन्ध् + क्तिप् करणे समिधः faggots. समिदाहरणं कर्तुम् i.e. समिदाहरणार्थम् gives कर्मणि चतुर्थी by the rule “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” (when a तुमुव्रत्तक्रिया-

disappears, its कर्म takes चतुर्थी) or तादर्थ्ये चतुर्थी। This explains why he cannot accompany the king and see him entertained.

2. कुलपतिः—कुलपति is a sage who boards and lodges ten thousand disciples. “सुनीनां दशसाहस्रं योऽन्नदानादिपोषणात् । अध्यापयति विप्रैरसौ कुलपतिः स्मृतः” —Quoted by Vidyasagara.

3. Remark—कश्यपः कुलपतिः is the usual reading. It gives the name of the sage and hence is preferable to काश्यपस्य कुलपतिः which refers to the गोत्र only.

4. (a) आतिथेयः सत्कारः—अविद्यमाना तिथिर्दृश्य इति अतिथिः an unexpected guest. तस्मिन् साधु इति अर्थति + ङञ् आतिथेयः । सत् is an अव्यय, here meaning आदरः honour. In this sense it is a गति by the rule “आदरानादरयोः सदसत्तौ” । Hence सत् + क्क + घञ् भावे कर्मणि वा सत्कारः reception, welcome &c. गतितत्— । 5. तपोधनानाम्—तपोधनान्तेषां तपोधनाः to whom asceticism is wealth. Hence the रक्षा is with regard to asceticism ( तपस् ) only. 6 प्रतिहतविघ्नाः—विहन्यते एभिः इति वि + हन् + क करणे घञर्थे = विघ्नाः obstructions. The obstructions being removed, तपस् is well-protected. Owing to this the क्रिया must be pleasing (रम्या) to you to whom the रक्षा is due. The रक्षा is complete.\*

राजा—अपि सन्निहितोऽत्र कुलपतिः ?

KING—Is the master of munis present there ?

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलाम् अतिथि-सत्काराय सन्दिश्या, दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

ANCHORITE—Just now, having ordered his daughter Sakuntala to honour guests, he has gone to Soṃa Tirtha to avert an adverse destiny of hers.

\* Adopted by Prof. Gajendragsdkar.

राजा—भवतु, तामेव पश्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मां  
महर्षेः कथयिष्यति ।

KING - Very well, her I shall see, Surely she will report  
me to the sage on knowing my devotion,

राजेति । 'अपि कुलपतिः' कण्वः 'अतः' आश्रमे 'सन्निहितः' आत्मना उपस्थितः ।

वैखेति । 'इदानीमेव' अस्मिन्नेव क्षणे 'दुहितरः' शकुन्तलाम् 'अतिथीनां सत्-  
काराय' पूजार्थं 'अतिथिसत्कारं' कर्तुं मिल्येः 'सन्दिग्ध आज्ञाप्य' 'अस्या' दुहितुः 'प्रति-  
कूलं' सकोपं 'दैव' भागधेयम् अनुकूलयितुं 'सोमतीर्थं' गतः । आश्रमं गच्छ, शकुन्तला  
ते आतिथ्यं विधास्यति इत्यर्थः । प्रतिकूलदैवशमनेन शापात् त्यक्तापि शकुन्तला भूयो  
दुष्यन्तेन सङ्गता भविष्यति इति सूच्यते ।

राजेति । 'भवतु' इत्यव्ययं निश्चययुतकम् । असन्निहितः कुलपतिः, तत् आश्रमं  
यामि न वा इति वितर्के निश्चयमाह—'तामेव' दुहितरं शकुन्तलामेव 'पश्यामि' । सा  
खलु 'विदिता' ज्ञाता 'भक्तिः' तापससेवा यस्य तथाविधं 'मां' महर्षेः कण्वस्य समचं  
'कथयिष्यति' । मदगतां श्रद्धां स्वयं ज्ञात्वा कण्वस्य गोचरे करिष्यति इत्यर्थः ।

## NOTES

1. (a) अतिथिसत्काराय—“क्रियार्थोपपदस्य—” ( See Note 1 above ),  
इति कर्मणि चतुर्थी, or तादर्थ्यं ४र्थी । There are arrangements to  
receive guests in his absence; you will not be inconvenienced.\* (b) दैवमस्याः &c. — कण्व knew शकुन्तला would suffer much.  
though it is not clear if the exact nature of her misery was  
also known to him at this early stage. (c) शम् + णिच् + तुमुन् =  
शमयितुम्, the वृद्धि being barred in णिच् by the rule “मितां वृद्धिः” ।  
(d) सोमतीर्थं is a name of प्रभासतीर्थं । Here सोम was cursed of con-  
sumption. “पुण्यं प्रभासं समुपाजगाम यतोऽङ्गाद् यक्षणा क्लिशमानः ।.....  
एवं तु तीर्थं प्रवरं पृथिव्यां प्रभासनात्तस्य तु स प्रभासः ॥” Bhagawata quoted  
in the वाचस्पत्य ।

2. (a) पश्यामि has वर्त्तमान in the भविष्यत्काल owing to वर्त्तमानसा-

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

सौम्य । (b) भक्ति is of the प्रियादि class. Hence the पु'वद्भाव of विदिता in विदितभक्ति comes under the prohibition—“अपूरणीप्रियादिषु” । Bhoja explains that the भक्ति in the प्रियादि list means the object of worship and is derived भजति सेव्यते इयम् इति भज + क्तिन् कर्मणि । It thus bars पु'वद्भाव in compounding भवानी भक्तिरस्य which gives भवानीभक्तिः without पु'वद्भाव and not भवभक्तिः with पु'वद्भाव । But भक्ति is derived with भावे क्तिन् in compounds like विदितभक्ति, दृढभक्ति etc. Hence the prohibition does not apply and we have पु'वद्भाव । Vamana however gives a different explanation. He starts with a सामान्यनिर्देश like दृढम् अस्य अस्ति । The विशेष comes in after thus—दृढं किमस्ति ? Ans—यत् दृढमस्ति सा भक्तिः । So he says—“दृढ-भक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदसमाविवाचितत्वात् सिद्धम् ।” Bhattoji's explanation in such cases is also to this tenor. See Pratima under निरतिशयभक्तिः । (c) सहर्षः—शेषे षष्ठी । सहर्षः समीपे कथयिष्यति इति अग्रयुज्जानान् “समीपे” “समक्षम्” इत्यादिपदं गम्यति ; यद्वा—सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ।

वैखानसः—साधायमस्तावत् । [ सशिष्यो निष्क्रान्तः ] ।

ANCHORITE—Now then we proceed. (Exit with Pupils).

राजा—सूत, नोटयाखान् पुण्याश्रमदर्शनेनात्मानं पुनोमहे !

KING—Charioteer, urge on the horses. We purify our selves with a look at the holy hermitage.

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । [ भूयो रथवेगं निरूपयति ] ।

CHARIOTEER—As the long lived one commands. (Again acts the speed of the car).

राजा—सूत, अकथितोऽपि ज्ञायते एव अयम् आभीगस्तपो-वनस्येति ।

KING—Charioteer, though not told, this (place) is indeed known as the outskirts of the forest of penance.

सूतः—कथमिव ?

CHARIOTEER—How so?

वैखेति । तावदिति वाक्यालङ्कारि अवधारणे वा अव्ययम् । 'साधयामः' गच्छामः ।  
शिष्याभ्यां सह 'सशिष्यो' वैखानसो 'निष्क्रान्तः' रङ्गमञ्चादपगतः ।

राजैति । 'सूत, अश्वान् नोदय' प्रेरय । 'पुण्यस्य' 'पावनस्य' 'आश्रमस्य' कक्षा-  
श्रमस्य 'दर्शनेन आत्मानं पुनोमहे' पवित्रोक्तुर्न हे ।

सूत इति । 'आश्रमान् यत् आज्ञापयति' तत्करोमि, अश्वान् नोदयामि इत्यर्थः ।  
'भूयः' पुनरपि 'रथस्य वेगं' सत्वरगमनं 'निरूपयति' नाटयति, हस्तसञ्चालनादिना  
वेगाभिनयं करोति ।

राजैति । 'सूत, अयम्' एष देशः 'अकथितोऽपि' अन्येन अनिवेदितोऽपि 'तपो-  
वनस्य आभोगः' विस्तारः प्रान्तभूमिः 'इति ज्ञायते एव' । न केनापि कथयते वयं तपो-  
वनस्य प्रान्तभूमिम् आगता इति, किन्तु लक्षणां दृष्ट्वा ज्ञायते इत्यर्थः ॥ [ "आभोग-  
स्तपोवनस्य" ( रा-, त-, न्या-, म- )—आश्रमस्तपोवनस्य" ( वि- ) ] ।

### NOTES

1. साधयामः—साध + शिच means "to go" "प्रायेणः ख्यन्तकः साधिर्गमेः  
स्थाने प्रयुज्यते"—Shahityadarpana. प्रायेण implies two things—(1)  
'That the use is not restricted to नाटक' Compare "साधयामहम-  
विघ्नमस्तुते"—Raghu. Also (2) That गम too appears in नाटक ।  
Compare "गच्छायतः," "अयमहसागच्छामि" etc.

2. सूत etc—अकथितः undescribed, i. e. no one has told me  
that these are the precincts of the hermitage, yet from certain  
signs I know this place to be such. आभोग is पूर्णता fullness. भावे  
घञ् । "पूर्णत्वाद्यतनावामौ" इति त्रिकाण्डशेषः ! But "तदभिहितो भावः द्रव्य-  
वत् प्रकाशते" also "भावानयने "द्रव्यानयनम्" । Here thus आभोग second-  
arily means the things that accomplish पूर्णता, i. e., the pre-  
cincts, outskirts.

4. Remarks—The reading "आभोगस्तपोवनस्य" is preferable to  
"आश्रमस्तपोवनस्य" because the आश्रम was not reached then. Later  
on further progress is recorded [सोकमन्तरं गत्वा] । The car then  
stops and the king proceeds on foot. Then again we find him  
go still further [ परिक्रम्य अवलोक्य च ] when he sees the entrance



of the आश्रम and exclaims इदमाश्रमद्वारं यावत् प्रविशामि । Hence here he has reached only the precincts ( आश्रम ) of the hermitage and not the hermitage itself. Thus आश्रमस्तपोवनस्य is more suitable.

राजा—किं न पश्यति भवान् ? इह हि—

नौवाराः शुकगर्भकोटरमुखश्चट्टास्तरुणामधः

प्रस्निग्धाः क्वचिद्द्विदीपलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।

विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगास्-

तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १४ ॥

KING—Do you not see ? Here indeed—(In some places) under the trees are wild grains slipped from mouths of hollows in which parrots dwell ; somewhere slabs of stone, excessively oily, are indeed betrayed as crackers of the Ingudi fruit ; owing to access of confidence, the deer, with their gait unchanged, tolerate the sound (of the car) ; and paths to the reservoirs of water are marked with lines of water running from the ends of bark-garments.

सूतः—सर्वमुपपन्नम् । Charioteer—All true.

नौवारा इति । अन्वयः—इह हि ( क्वचित् ) तरुणामधः शुकगर्भकोटरमुखश्चट्टा नौवाराः ( दृश्यन्ते ) । क्वचित् प्रस्निग्धा उपला इद्विदीपलभिद एव सूच्यन्ते ; ( क्वचित् ) विश्वासोपगमात् अभिन्नगतयो मृगाः शब्दं सहन्ते, ( क्वचित् ) च तोयाधारपथा वल्कलशिखानिस्यन्दरेखाङ्किताः ( दृश्यन्ते ) । व्याख्या—‘इह हि’ अत्र तु ‘क्वचित्’ कुत्रापि देशे ‘तरुणामधः तले’ ‘शुका गर्भे’ मध्ये येषां तादृशनाम् ( गङ्गादिराकृतिगणत्वात् सप्तम्यन्तस्य परनिपातः ) ‘कोटराणां’ विलानां ‘मुखेभ्यः भट्टा’ भूमौ पतिता ‘नौवारा’ दृश्यन्ते । ‘क्वचित्’ कापि ‘प्रकर्षेण स्निग्धाः’ स्नेहवन्तः ‘उपलाः’ शिलातलादि ‘इद्विदीपलानि भेत्तु’ शीलमेधाम् इति ‘एव सूच्यन्ते’ अनुमीयन्ते । क्वचित् अन्यत्र ‘विश्वासस्य उपगमात्’ आविर्भावात् ‘अभिन्ना अविकृता गतिः’ गमनं येषां तथाविधाः

वासविरहात् गतिभेदम् अनवलम्बमाना 'मृगाः शब्द' रथगर्जनं सहन्ते' साधु शृण्वन्ति ।  
 क्वचित् 'च' कुताप्यन्यत्र तोयाधारणां जलाशयानां 'पन्यानां' मार्गाः ( "क्वकपूरम्भूः-  
 पयासानक्षे" इतिसमासान्तः अप्रत्ययः ) 'वल्कलानां' स्वातोत्थितानां सुनीनां परिधेय-  
 भूतानां 'शिखाभ्यः' यः निखन्दः' जलस्रवः तस्य या रिखाः' धाराः ताभिः 'अङ्किताः'  
 चिह्निताः दृश्यन्ते ॥ अत्र नौवाराः, अन्यत्र इङ्गदौफलभिदः उपलाः तत्र अवस्रवो  
 हरिणाः असुव च वल्कलपतिता जलधाराः । नैतत् सर्वं तपोवनसन्निकर्षादन्यत्र  
 सम्भवति ॥ [ "शुकगर्भकोटर" (ता-, वि-, म,)—शुककोटरार्भक" ( त-, न्या- ) ] ।

सूत इति—'सर्वम् उपपन्नं युक्तसुक्तं भवता । तपोवनाभोग एवायम् इत्यर्थः ।

### NOTES

1. (a) शुकगर्भं etc.—गर्भं here means अभ्यन्तर inside. शुका गर्भे  
 येषां ते शुकगर्भाः बहु— । तादृशाः कोटराः शुकगर्भं कोटराः hollows having  
 parrots inside; तेषां सुखानि शुकगर्भं कोटरसुखानि । तैभ्यो भटाः । सहसुपेतु  
 समासः । The idea is—Parrots carry wild grains to their young  
 ones in the hollows. These advance up to the edge of the  
 hollow to receive them and through eagerness, drop some,  
 The Bengali reading शुककोटरार्भकसुखभटाः bring out the idea  
 very clearly. (b) प्रसङ्गिष्ठाः—प्र indicates excess प्रकर्षः । From  
 excess of oiliness, follows the inference that nuts are constant-  
 ly being cracked on them. Hence the proximity of ascetics.
- (c) इङ्गदौ etc.—इङ्गदौ is the tree from the fruits of which oil is  
 extracted by ascetics for domestic purposes. इङ्गद्व्याः फलानि इङ्गदौ-  
 फलानि । इङ्गदौफल + भिद + क्तिप् ताच्छील्ये क्त रि । तादृशः सूच्यन्ते declar-  
 ed as crackers of Ingudinuts. (d) अभिन्नगतयः—The deer do  
 not alter their gait, i. e. do not run away. Hence they are  
 not wild, so some hermitage must be near. (e) तोयाधारपथाः—  
 आध्रियन्ते एषु इति आ + धृ + घञ् अधिकरणे संज्ञायां निपातनात्=आधाराः  
 receptacles. तीयानाम् आधाराः तोयाधाराः । तेषां पन्यानाः । अ समासान्तः ।
- (f) वल्कलशिखा etc.—नि + खन्द + घञ् भावे निखन्द or निष्यन्द । घ is

optional in the case of अप्राणिन् by the rule “अनुविपर्ययमितिभ्यः सान्द-  
तेरप्राणिषु” । वल्कलानां शिखा वल्कलशिखाः । तास्यो निसान्दः वल्कलशिखानिसान्दः  
flow from the tips of barks. But भावानयने द्रव्यानयनम् । Hence  
this means the things that establish the flow, i. e. जल । तस्य  
रेखाः वल्कलशिखानिसान्दरेखाः । तामिरङ्गिताः—इतन्— ।

2. Remarks—After this the Bengali editions followed by  
Monier Williams read—अपि च

कुलपामभोभिः पवनचपलैः शुखिनो घौतसूला  
भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्रधूसीदगमेन ।  
एते चार्वागुपवनसुविच्छिन्नदर्भाङ्कुरायां  
नटाशङ्का हरिणशिखो मन्दं मन्दं चरन्ति ॥

I am sorry having to reject this sloka. It has poetry in it and the diction is very good. Unfortunately it does not seem to suit the context. The first half of the sloka suits admirably the hermitage itself but not its precincts. The second half is only a paraphrase of the third line of the preceeding sloka. A cautious writer like Kalidasa will have one of these only, not the two together. But the first sloka is undoubtedly authentic as it is quoted by आनन्दवर्द्धन in his ध्वन्यालोक written about the seventh century A. D. Hence I think the second has to go. Prof. G. however retains it and on the reasons we have given above he remarks—‘...we think they are incorrect...Kulyas are absolutely necessary for watering the trees in the precincts while in the hermitage, they are not required,...Sacrifices were not confined to the hermitage itself...Besides the smoke of Ghee would wander anywhere according to the whims of the wind—while the last stanza refers to the deer...this stanza refers to the young one of the deer...The two descriptions are thus distinct...’

My answer is—

(a) The watering of the trees is always left to the hermit

girls. They would not care to go any distance outside the hermitage to fill up with water the trenches round the trees there. Without water, the trenches are dry and useless. Hence it is not unreasonable to suppose that trees outside the hermitage were left to nature and had no trenches dug round them.

Again, we shall see Anasuya, pointing at the trees in the hermitage, remarks to Sakuntala 'त्वमेतेषाम् आलवालूपुरणे नियुक्ता'। Hence the trees in the hermitage had kulyas dug round them.

While describing Vasistha's hermitage in Raghu. I our poet has—

“सैकान्ते मूनिकन्याभिस्तत्क्षणीज्भूतवृक्षकम् ।

विश्रान्ताय विहङ्गानामालवालाम् पायिनाम् ॥”

This is enough of Prof. G's statement that Kulyas are necessary in the precincts but not in the hermitage itself.

(b) Sacrifices outside the hermitage would be rare indeed ; smoke wafted by the breeze would not be enough to impart its tinge to leaves outside the hermitage. It is the नित्यहोम of the आहिताग्नि performed in the अग्निशरण that causes the discoloration ; cp. “हृतधूमकेतुशिखाञ्जनसिन्धुसमृद्धशाखम्”—Bhatti.

(c) मृगाः in the first verse refers to मृगजाति including मृग and मृगौ both young and old. Had only one of these been intended the poet would have specially mentioned मृगः instead of मृगाः, because the female is more susceptible to fear.

On these grounds I am inclined to think that my reasons have not been successfully met and still hold good.

An additional reason strikes me now. It is this—

When the king says—“अकथितोऽपि ज्ञायते एव,” he evidently means that broad indications are absent but signs are visible to the close observer. These are so subtle that the charioteer does not see them and he asks कथमिव. The king then explains—

Here are grains of wild paddy under a tree while young parrots are chirping in a hole above ; there the surface of a rock-slab appears oily ; yonder are deer staring quietly at us, here again are lines of dripping water along walks to lakes.

Declarations in the second verse such as a garden (उपवन), trees with कुक्ष्य dug round them, are as clear as daylight and do not fit in with the subtle signs of the first verse. The second is thus altogether out of place here and cannot be authentic.

I purposely omit to refer to the defects of composition in the verse.

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा)—तपोवननिवासिनामपरोक्षो मा भूत् । एतावत्येव रथं स्थापय । यावदवतरामि ।

KING—(Going a short distance)—Let there be no inconvenience to the residents of the hermitage. Here do thou stop the chariot. I will get down.

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

CHARIOTEER—The reins are drawn in. Let the Long-lived one alight.

राजा—( अवतीर्थ )—सूत, विनोतवेष्टेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावदुद्वेष्टताम् । ( सूतस्याभरणानि धनुश्च उपनीय ) सूत, यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्य अहमुपावत्त, तावदाद्रिं पृष्ठाः कियन्तां वाजिनः ॥

KING—(Having alighted)—Charioteer, hermitages have to be entered in a humble attire. You better hold this. (Having made over his bow and jewellery to the charioteer ), Charioteer, let the horse have their back watered by the time I come back visting the inmates of the hermitage.

सूतः—तथा (निष्क्रान्तः) । Charioteer—So be it. (Exit).

राजैति । 'सौकम्' अस्म्य् 'अन्तरम्' अवकाशं 'गत्वा' आह—तपोवने ये 'निवसन्ति' तापसाः तेषाम् 'उपरोधः' पीडां 'सामूत' । 'एतावति एव' एतत्परिमाणे एव वर्त्मनि गति 'रथ' स्थापय' स्थिरीकुरु । 'अवतरामि यावत्' पदभ्यामेव गच्छामि । यावदवधारणे ।

सूत इति । 'प्रयहा' रश्मयः 'घृताः संयसिताः । 'आयुधान् अवतरतु' ।

राजैति । 'अवतीर्थ' रथात् सूमिं प्राप्य । तपोवनानि नाम ("नाम कीपेऽसुराग्रमे" इति मेदिनी) 'विनीतः' शान्तः यो 'विवः' वस्त्रालङ्कारादिभिः कृतं रूपं तेन 'प्रवेष्टव्यानि' प्रवेष्टुं योग्यानि । शान्तेन वेदेण तपोवनं विधेत् इत्यर्थः । 'इदम्' एतत् "तावत् गृह्यताम्" रक्षतां त्वया । 'सूतस्य' (दानामाधात् घष्टी एव न चतुर्थी) 'आभरणानि' अलङ्करणानि 'धनुश्च उपनीय' उपहृत्य आह । 'यावत्' यत्कालम् 'अहम्' आश्रमे ये 'वसन्ति' तान् 'प्रत्यवेक्ष्य' दृष्ट्वा सम्भाव्य उपावर्त्ते' प्रत्यागतो भवामि । तावत् तत्कालं 'वाजिनः' अश्वाः 'आर्द्राणि' संजलानि 'पृष्ठानि' येषां तथाविधाः क्रियन्तां विधीयन्ताम् । अश्वान् विश्रामय इत्यर्थः ॥ [ "सूतस्य" ( रा-, त-, न्या- म- )—सूताय" ( वि ) ॥ "उपनीय" ( म- )—"उपनीय अपयति" ( रा-, त-, न्या-, वि- ) ] ॥

सूत इति । 'तथा' यथा भवान् आदिशति तथा करोमि । निष्क्रान्तः' रङ्गमञ्चादुपगतः ।

## NOTES

1. (a) तपोवननिवासिनाम्—तपःसाधनं वनं तपोवनम् । तपोवन + नि + वस + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्य = तपोवननिवासिनः । तेषाम् । कयोने कर्मणि घष्टी । (b) सा भूत—“माङ्ङि लुङ्” इति माङ्ङ्योर्गे भविष्यत्काले लुङ् । “न माङ्ङ्योर्गे” इत्यङागमप्रतिषेधः ।

2. (a) सूतस्य—No दान is implied. Hence घष्टी as in रजकस्य वस्त्रं ददाति । (b) उपनीय—उप + नी + ल्यप् having made over. Several editions read उपनीय अपयति । But the usual and more

logical practice is to have the stage direction with a तिङन्त or क्तान्त word when the speech ends, otherwise one with क्ता, ल्यप्, &c. Compare निमित्तं सूचयन् ( not सूचयति ), अवलोक्य च ( not अवलोकते च ), निपुणं निरूप्य ( not निरूपयति ) &c. in the middle of a speech ; also विलोकयन् स्थितः ( not स्थिता ), वृक्षसेचनं रूपयति ( not रूपयित्वा ), शिथिलयति ( not शिथिलयित्वा ) &c. at the end. Hence अपर्यायति is better omitted.

राजा ( परिक्रम्यावलोक्य च )—इदमाश्रमद्वारम् । यावत् प्रविशामि । (प्रविश्य निमित्तं सूचयन्) ।

शान्तिमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १५ ॥

KING—(Going round and espying) This is the entrance to the hermitage. I will enter. (Entering and indicating an omen). The site of this hermitage is self-restrained yet my arm quivers. Whence is its fruition here ? Or there are doors for the destined everywhere.

नेपथ्ये—इदो इदो सहीओ [ इतः इतः सख्यौ ] ।

IN THE DRESSING-ROOM—This way my friends, this way.

राजति । 'परिक्रम्य' रङ्गमञ्चे परितः कतिचित् पदानि गत्वा 'अवलोक्य' अथतो दृष्ट्वा 'च' आह । परिक्रमणन्तु अयं गमनस्य सूचकम् । 'इदम् आश्रमस्य द्वारं' प्रवेशमार्गो लक्ष्यते । 'यावत् प्रविशामि' । आश्रमान्तर्गच्छामि । 'प्रविश्य' अन्तर्गत्वा 'निमित्तं' परिणयार्थं दक्षिणबाहुस्यन्दनं 'सूचयन्' नाट्येन दर्शयन् आह—

शान्तिं । अन्वयः—इदम् आश्रमपदं शान्तम् । बाहुश्च स्फुरति । इह अस्य फलं कुतः ? अथवा भवितव्यानां द्वाराणि सर्वत्र भवन्ति ॥ व्याख्या—'इदम् आश्रमपदं' तपोवनस्थलं 'शान्तं' शमप्रधानम् सर्वत्रात्र च शमो राजति, राजसस्य कुतोऽवकाशः । 'बाहुश्च' तथापि मम दक्षिणो भुजः 'स्फुरति' स्पन्दते । 'इह'

अस्मिन् आश्रमे 'अस्य' बाहुसकुरणस्य 'फल' वराङ्गनासङ्गमः 'कुतः' हेतोः सम्भवति । न कुतोऽपि इत्यर्थः । 'अथवा' सुतरामसम्भवमेतन्नापि वा भवेत् । कुत इत्याह— भवितव्यानाम् अवश्यम्भाविनाम् अर्थानां 'हाराणि' आगममार्गो 'सर्वत्र भवति' । यदा विधिरभिमुखः तदा कुतोऽपि आनीय घटयति तत् केनापि वक्तुं न शक्नोति । तदस्य विचार्य इति भावः ।

नेपथी इति । हे 'सखी' इत इतः' अस्मिन् प्रदेशे आगच्छतम् । सम्भवे विरक्तम् ।

## NOTES

1. निमित्तं सूचयन्—निमित्त is सूचक, an omen. Here it is the throbbing of the right arm which indicates approaching marriage. सूचयन्—सूच् + णिच् + शृट् having indicated i.e. having shown to the audience by gestures &c—that the right arm was throbbing.

2. (a) शान्तम्—शम + णिच् + क्त कर्म कर्त्तरि = शान्तम् or शमितम् । (b) आश्रमपदम्—आश्रम्यति अस्मिन् इति आ + श्रम + घञ् अधिकरणे = आश्रमः hermitage. तस्य पदं स्थानम् । (c) भवितव्यानाम् = भू + तव्य आवश्यके कर्त्तरि बाहुलकात् = भवितव्यानि those that are destined to be. तेषाम् । Destiny is all—powerful ; impossible can be possible through it cp. "सर्वं क्वा भगवतो भवितव्यतैव" । This कर्त्तरि तव्य does not bar the usual भावे तव्य । The meter is आर्या । See—आ परितोषात् &c. ante.

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अये दक्षिणेन वृक्षवाटिकाम् आलाप इव श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । ( परिक्रमयावलोच्य च ) अये एतास्तपस्विकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्वालिपादपेभ्यः पयो दातुम् इत एवाभिवर्त्तन्ते । ( निपुणं निरूप्य ) अहो मधुरमासां दर्शनम् ।

शृद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥

यावदिमां ह्यायामाश्रित्य प्रतिपालयामि । ( विलोकयन् स्थितः )



KING—(Listening)—Ha ! Methinks I hear conversation to the right (or—south) of this grove of trees ; I will go there. (Going round and espying)—Ah ! Here are ascetic-girls with watering vessels suited to their size, coming this very way to water the young plants. (Eyeing closely) Oh ! Pleasing is their appearance. If to one living in a hermitage belongs the figure which is rarely found in the inner apartments of the royal household, then indeed are garden creepers distanced by virtues by forest creepers. "I will wait going under this shade. (Stands watching)

राजेति । 'कर्ण' दत्वा 'श्रवणाद्यं' प्रेरयित्वा आह—अये इति सम्भ्रमे । 'हृत्पाणां' या 'बाटिका' मण्डपः पुरी दृश्यते, तां दक्षिणेन' ततो दक्षिणे देशे (एनप् प्रत्यययोगे अत्र द्वितीया ) 'आलापः' श्रूयते इव' मन्ये स'लापो वचति । 'एताः' दृशमानाः 'तपस्विनां' 'कन्यकाः' कुमार्यः 'बालिभ्यः' ऋक्षेभ्यः 'पादपेभ्यो' वृक्षेभ्यः 'पयो' जलं द्वातुं स्वस्य 'प्रमाणस्य' आकृतेः 'अनुरूपैः' योगैः 'क्षुद्रैरित्यर्थः' 'सचनार्थैः' घटैः 'कलसैः' इत एव' अस्यामेव दिशि 'अभिवर्त्तन्ते' आगच्छन्ति । 'निपुण' सज्जं निरूप्य दृष्ट्वा—'अहो' ( आश्चर्ये ) 'आसां' तपस्विकन्यकानां 'दर्शनं' रूपं 'मधुरं' मनोहरम् ।

शुद्धान्तेति । अन्यः—इदं शुद्धान्तदुर्लभं वपुः आश्रमवासिनो जनस्य यदि, (तदा) खलु उत्थानलताः वनलताभिः गुणैः दूरीकृताः । व्याख्या—'इदम्' अयतो दृशमानं 'शुद्धान्ते' राजावरोधे ("शुद्धान्तोऽन्तःपुरे" इति मेदिनी) दुर्लभं दुष्प्रापं 'वपुः' शरीरम् 'आश्रमे' तपोवने यो 'वसति' तस्य जनस्य 'यदि' सम्भूतं तदा खलु 'दूनम्' उत्थान-लालिता लताः वनस्थाभिः 'लताभिः' गुणैः सौन्दर्यं सौरभादिभिः 'दूरीकृताः' अधःकृताः ॥

यावदिति । 'यावदिमां' 'कायमाश्रित्यं' कायया अन्तरितः सन् प्रतिपालयामि तिष्ठामि [ सर्वं 'यावत्' योगे भविष्यति लट् ] ( 'विलोकयन्' पश्यान् 'स्थितः' ) ।

### NOTES

दक्षिणेन—दक्षिण + एनप् सप्तम्यर्थे । An अव्यय meaning here 'close

to the south." एनप् is not available if not close. If a long way to the south, we should say इक्ष्वाटिकायां दक्षिणस्याम् with सप्तमी ।

2. (a) तपस्वि &c—तप एषामस्ति इति तपस् + विनि मत्वर्थः = तपस्विनः ascetics. कस्यां एवं कस्यका । कन् स्वार्थः । Optionally we get कन्विका also ; though गणकार places it in the क्षिपकादि list. (b) स्वप्रमाण etc.—प्रमाण is measure ; hence, here stature, अनुगत रूपमेवाम् अनुरूपाः similar. स्वस्य प्रमा स्वप्रमाणम् । तस्य अनुरूपाः । तैः । (c) सेचनघटाः—सिच + लुट् भावे सेचनम् watering. तदर्थः or तस्य घटाः सेचनघटाः शक्यार्थि वादि or इतत्— । तैः । इत्यन्मतलक्षणेऽतीया । The watering-vessels indicate that they were going out to water plants. Hence these are लक्षण (indicator) of इत्यन्मत (प्रयोदानामुख) । Or—घटाः सह इति सहाय्यं तृतीया ।

3. दृशनम्—दृश् + लुट् कर्मणि बाह्यकात् that which is seen, रूप, appearance. Here he is equally interested in all the three girls and speaks in the plural (आसाम्) ! He is not yet specially attached towards any one of them.

4. (a) शुद्धान्तदुर्लभम्—शुद्धः अन्तः अवधिर्दस्य स शुद्धान्तः the royal apartment बहु— । तव दुर्लभम् rare in the royal apartments, सुपेसुपा । (b) इट् वपुः etc.—जातावेकवचनम् । He is thinking of all the three though speaking in the singular. This is obvious from the plural in आसाम् and वनलताभिः । (c) आयसवासिनः—आयस + वस + विनि कर्त्तरि ताच्छील्ये । तस्य ।

5. Ramark—The king believed that the inmates of his royal apartments could not be beaten in point of beauty any where on the earth. But the belief is shattered on seeing these girls. In wonder he exclaims that this defeat of the beauties of the harem by dwellers of a hermitage, is as surprising as that creepers that grow wild in forests should surpass in beauty those that are reared in his gardens with constant care.\* The यदि in the text implies comparison, if this, then that i. e. both are equally (सदृश) surprising. Hence

\* Adopted by Prof. Geajendargadkar.

the अलङ्कार is निदर्शन which Dandin thus defines—अर्थान्तरप्रवृत्तेन किञ्चित्सदृशं फलम् । सदृशं निदर्शयति यदि तत् स्याद्विदर्शनम् ॥” Here the king is तत्पसकन्यकाकर्तृकमन्तःपुरनारीपराभवं वर्णयितुं प्रवृत्तः । The तत्सदृशं फलम् is वनलताकर्तृकं उद्यानलतापराभवः । Dandin’s definition of प्रतिवस्तूपमा does not apply here. He says “वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात् तत्समर्पणः । साव्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूपमा...” Here न्यस्य न्यसनम् clearly implies two distinct statements ( वाक्यादयम् ) । On this point he has the support of all later Rhetoricians. Thus Mammata defines—“प्रतिवस्तूपमा तु सा । सामान्यस्य द्विरकस्य यत्नं वाक्यादये स्थितिः ॥” In the sloka above we have a single statement, not two distinct statements. The metre is आर्या ।

( ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ) ।

शकुन्तला—इदो इदो सखीभ्यो ( इतः इतः सखीभ्यो ) ।

[Then enter, engaged as described, Sakuntala with her two friends].

SAKUNTALA—This way my friends, this way.

अनसूया—हला सचन्दले, तुवत्तो वि तादकस्मवस्म इमे अस्ममरुक्खुओ पिअदरेत्ति तक्केमि । येन गोमालिआकुसुमपेलवा वि तुमं एदाणं आलवालपूरणे णिउत्ता [ हला शकुन्तले, त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्य इमे आश्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्कयामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवापि त्वम् एतेषाम् आलवालपूरणे नियुक्ता ]

ANASUYA—My dear Sakuntala, I believe these plants in the hermitage are dearer than thee to father Kasyapa; for which reason though tender as the Navamalika flower thou hast been employed to fill their trenches.

शकुन्तला—ए केवलं वासनिओओ अस्म, अत्थि मे सोवर-

सिन्धेहोवि एदेसु [ न केवलं तातनियोग एव, अस्ति मे सोदर-  
स्नेहोऽपि एतेषु ] । ( वृक्षसेचनं रूपयति ) ।

SAKUNTALA—In the matter of these, there is my fraternal affection too, certainly not father's command alone. (Acts watering the trees).

तत इति । 'ततः' अनन्तरं राजनि अनतिरिक्ते । उक्तस्य अनतिक्रमः यथोक्तम् । तद्वा 'यथोक्तः' कथितानुरूपः 'व्यापारः' चेष्टा यस्याः, सेचनीयता इत्यर्थः 'शकुन्तला सखीभ्यां सह प्रविशति' रङ्गमञ्चमायच्छति ।

अनस्ये—'हला' इति सखीनामन्योऽन्यं सादरसम्भाषणम् । 'हला' अत्रि 'शकुन्तले तातस्य काशपस्य काशपसजीवस्य कण्वस्य 'इमे आश्रमवृक्षकाः' तपोवनतरवः ततोऽपि प्रियतराः वृद्धभतरा इति तर्कयामि ऊहे । 'येन' हेतुना, प्रियतरत्वेन इत्यर्थः—यद्वा 'येन' काशपेन 'नवमालिकाकुसुमसिखे पेलवा' कोमला 'अपि' । सर्वथा एतदन्वयं इत्यर्थः । 'लम्' एतेषां वृक्षकाणाम् 'आश्रमालस्य' जलाधारस्य 'पूरणे' निवृत्ता व्यापारिता ।

शकुन्तलेति । 'न केवलं तातस्य नियोगः आदेश 'एव' मे जलसेचने कारणं, किन्तु 'एतेषु' वृक्षकेषु 'मे सोदरेषु सहोदरेषु भ्रातृषु यः 'स्नेहः' समता सः 'अस्ति' । यथा ताताज्ञया, स्नेहाच्च तथैव सिञ्चामि ।

## NOTES

1. (a) यावत्—Implies अवधारण । "यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽधारणे" । (b) यथोक्त etc.—उक्तस्य अनतिक्रमः यथोक्तम् accordance with what is said अव्ययोभावः । यथोक्त + अच् मत्वर्थे = यथोक्तः as said. Now see Tika.

2. हला etc.—(a) त्वत्तः—"पञ्चमो विभक्ते" इति पञ्चमो । तत्त्वसिः स्त्रायै । (b) तातस्यसौ काशपस्य । तस्य ॥ (c) इत्या वृक्षा वृक्षकाः । इत्यर्थे or अन्वयार्थे कन् । आश्रमस्य वृक्षकाः ॥ (d) येन—For which reason, i.e. because he loves the shrubs more. An अव्यय । Or येन—by whom तच्छब्दः is not necessary, उत्तरवाक्यागतत्वेन उपादानात् तच्छब्दव्यपेक्षा नास्ति । (e) नवमालिका is a night-blooming sweet-scented flower. नवमालिका च कुसुमस्र

नवमालिकाकुसुमम् । विशेषणं 'विशेष्यक' इति समासः । तद्विषये लवः ।  
उपमानसमासः । (f) आलवाल &c.—आ समन्तात् लव जललवम् आलाति गृह्णाति  
इति आ + लव + आ + ला + क कर्त्तरि = आलवालम् trenches, dug round  
the root of trees for watering purposes.

3. (a) न केवलम् &c.—नि + युज् + घञ् भावे नियोगः order. This is  
a reply to Anasuya whose speech insinuates that Sakuntala  
does not like the watering herself—is an unwilling worker at  
it—but waters them because her father orders it. The reply  
is—even if father had not ordered me I would have done it,  
because अस्मिन् सोदरसहः । (\* (b) सोदर &c—सह also means सदृश ।  
Hence सदृशसुदरमेवम् इति सोदराः or सहोदराः brothers, बहु—of the  
निलसमास class, सह becomes स optionally by the rule "वीपसर्जनसं

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता ! असाधुदर्शी खलु तव  
भवान् काश्यपः य इमामाश्रमधर्मे निमुडङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां क्लृप्तुमृषिर्व्यवस्यति ॥१६॥

भवतु पादपान्तरित एव एनां विसृज्यां पश्यामि । ( तथा  
करोति ) ।

KING—How now ! Is this the daughter of Kanva ? Truly,  
his holiness Kasyapa is not a good judge—Kasyapa who  
commands this one to the course of life in a hermitage. The  
sage who hopes to render this artlessly charming figure capa-  
ble of penance, certainly tries to cut a Sami-twig with the  
edge of a leaf of the blue lotus. Well, concealed as I am by  
trees, I will watch her at her ease. ( Does the same ).

राजेति । 'कथम्' आश्चर्यम् । आश्चर्यात् सम्भ्रमः [ "कथं प्रश्ने सम्भ्रमे च" इति  
विश्वः ] । 'इयं सा' वैखानसीक्ता 'कण्वस्य' कुलपतेः 'दुहिता' कन्या । राजा तु  
प्रथमम् इयम् अन्यवृद्धा नीता । पश्यात् सखा 'हला सञ्जले' इति सम्बोधनात्

आतम् इयमेव कण्डुहिता इति । 'असाधु' असमीचीनं 'पश्याति खलु' पश्यात्येव 'तव-  
भवान् पूज्यः' 'काशपः यः' [उत्तरवाकागतत्वेन न तच्छब्दीपादानम्] 'इमां आयमसा  
तपोवनस्य धमे' अनुष्ठाने 'नियुङ्क्त' व्यापारयति ॥

इदमिति । अन्वयः—यः ऋषिः अव्याजमनोहरम् इदं वपुः तपःक्षमं साधयितुम्  
इच्छति, स भ्रूवं नौलीतपलपवधारया शमीलतां क्रेतुं व्यवस्यति किल । वाखा—यः  
ऋषिः कण्डः 'अव्याज' 'कृतिमशोभारहितश्च, मनोहरं मधुरश्च, स्वभावसुन्दरमित्यर्थः  
'इदम्' अनुपमं 'वपुः' शकुन्तलायाः शरीरं 'तपःक्षमं' तपसो योग्यं 'साधयितुं' कर्तुम्  
'इच्छति' वाञ्छति, स ऋषिः 'भ्रूवं' निश्चितं 'नौलीतपलपवधारया इन्द्रीवदलस्य धारया'  
प्रान्तं 'शमीलतां' कठिनां शमीशाखां 'क्रेतुं' व्यवस्यति यतते 'किल' नत्वङ् इह  
[“वात्तायामरुचौ किल” इति विकारशेषः] ॥ कीमलया उत्तपलपवधारया शमीशाखा-  
इदम् यथा असम्भवं सुकुमारेण शकुन्तलायाः शरीरेण तपश्चरणमपि तथैव इति भावः ॥

भवत्विति । 'भवतु' आस्तां तावदेतत् । 'सम्प्रति पादपैः' उच्चैः अन्तरितः  
व्यवहित एव प्रकाशमगता इत्यर्थः 'एनां' शकुन्तलां 'विश्रब्ध्यां' विश्रब्धां, पुरुषशान्तिप्रियम्  
अज्ञात्वा स्त्रीरविहारिणीम् इत्यर्थः 'पश्यामि' विलोकयामि । ( 'तथा करोति' पाद-  
पान्तरित एव विलोकयति इत्यर्थः ) ।

### NOTES

1. (a) कथमियम् &c.—Sakuntala has now revealed herself by replying to अनसूया । सा refers to what was said by the वैखानसः । प्रक्रान्तायत्वात् यच्छब्दीपादानं नापेक्षते । (b) साधु = सव्यक् proper. न साधु असाधु । Qualifies दर्शनक्रिया । असाधु + दृश् + णिनि कर्त्तरि ताच्छीली । (c) तव भवान्—तव has here प्रथमाद्यं वल् । तव भवान् इति सुपसुपा or कर्मधा । This is allowed in connection with the words भवतु, दीर्घावस, आयुषत, देवानांप्रिय by the rule “इतराभ्योऽपि दृशत” । Also comp. “जयमवभवान् नूनमरातिष्वभिलाषुकः—” Kirat. XI. (d) इमां refers to शकुन्तला । The king here speaks of the impropriety of employing शकुन्तला in this work. The impropriety regarding the other two girls, does not strike him. He is interested, but the interested has not yet depened into love.\*

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2 (a) अव्याज &c = वि + अज + अज्, करणे = व्याज a counterfeit कृत्रिमशीला । अविद्यमानो व्याजः अस्मिन् अव्याजम्, बहु - । तच्च तत् मनोहरम् artless yet charming. कर्मधा— । (b) नीलीतपल &c. — नीलसुतपलं नीलीतपलम् a variety of lotus, इन्दीवरम् । कर्मधा— । तस्य पत्रम् leaf of the blue-lotus. तस्य चारा the edge of a leaf of the blue-lotus. तथा । नीलीतपल resembles a steel sword in colour, also it is very delicate, so it is used here. (c) शमीलताम्—लता is शाखा a twig ; शमी is a sacred tree with a tough timber. शम्या लता a twig of the शमी । ताम् । Specially mentions the शमी because that is a tree whose twigs have to be cut every day by ascetics for sacrificial purposes. (d) वि + अव + सी ( दिवादि ) + लट् ति = व्यवस्यति ' वसी, सास्यति, असात्—आसासीत् । कर्मणि—व्यवसीयते ।

3. Remark.—वश्यविल is the metre. The figure is निदर्शन or निदर्शना for which see under युञ्जान्तदुर्लभमिदम् &c. Also we have विभावना in the first line "प्रसिद्धहेतुव्याख्या यत्किञ्चित् कारणान्तरम् । तव स्वाभाविकत्वं वा विभाव्यं सा विभावना ॥" Here the मनोहरत्व is taken as स्वाभाविक ।

4. (a) भवतु—Be it so, let it pass, &c. This is idiomatic. It is used when one subject is dropped and a new subject is taken up. (b) पादेन पिवतीति पाद + पा + क कर्त्तरि = पादपः a tree. अन्तर = अन्तर्हि concealment. "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्हि भेदतादर्थ्यम्" इत्यमरः । अन्तरं जातमस्य इति अन्तर + इतच् = अन्तरितः concealed. (c) एव—Indicates determination not to come out of his concealment. He was concealed already ; c. f.—यावदिमां क्षायामाश्रित्य प्रतिपालयामि—Ante. (d) विश्रब्धाम्—वि + श्रब्ध् ( श्रब्ध ) + क्त कर्त्तरि = विश्रब्धा at ease विश्रम्भवती । "मनौ विश्वासविमर्भौ" इति कोषः ।

शकुन्तला (स्थित्वा)—महि अणसूए अदिपिसुद्धेण वक्कलेण प्रियंवदाए णिअन्तिदम्हि । मिटिले हि दाव णं [मलि अनसूये, अतिपिनद्धेन वक्कलेन प्रियंवदया नियन्वितास्मि शिथिलय तावदेतत्] ।

SAKUNTALA—(Having stopped) Friend Anasuya, I am

pinioned by Priyamvada with a bark fastened too tight. Do loosen it,

अनसूया—तह [ तथा ] । ( शिथिलयति ) ।

ANASUYA—All right. ( Loosens ).

प्रियंवदा (सहासम्)—एष पयोधरवित्थारयित्वा अन्तेनो जीवणं उवाच [ अत्र पयोधरविस्तारयित्वा आत्मनो यौवनम् उपालभस्व ] ।

PRIYAMVADA—[With a laugh]—In this matter, blame your youth that causes the expansion of the breasts.

शकुन्तलेति । [ 'स्थित्वा' सेचनात् विरम्य ] । पिनङ्गं वहम् । 'अतिपिनङ्गेन' अति-  
मात्रं वहन् इदं वहन् इत्यर्थः [ अपिपूर्वात् नङ् बन्धने इत्यच्चात् तः । अपेरकारलोपः  
पाक्षिकः ] 'वल्कलेन' त्वचा वासीभूतया 'नितरां यन्निता' निरुद्धव्यापारा 'अस्मि' 'एतत्  
वल्कलं' तावत् शिथिलय शिथिलं कुरु । [ 'शिथिलयति = शिथिलं करोति ] ।

प्रियंवदेति । [ हासने सह 'सहासं' विरम्य इत्यर्थः, आह ] 'अत्र' अस्मिन् नियन्त्रणे  
'आत्मनः' तव पयोधरयोः, स्तनयोः 'विस्तारयित्वा, वङ्कं' 'यौवनं' बाल्यात् परं वयः  
'उपालभस्व' निन्द । यौवनेन वङ्कितं स्तनयुगं नाधुना स्वल्पायतने वल्कले माति अत्र  
को मे दोष इति परिहासः ।

### NOTES

1. (a) अतिपिनङ्गेन—अपि + नङ् + क्त कर्मणि = अपिनङ्गम् or पिनङ्गम् the  
च of अपि being dropped optionally—"वटि भागरिर्ज्ञोपमवाप्योदय-  
समीयोः । आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥" इति वचनात् । (b)  
शिथिलय—शिथिलं अथ कुरु इति शिथिल + शिच् + लोट् ङि = शिथिल (नामधातु)  
+ ङि = शिथिलय slacken. (c) तावत् indicates अवधारण । Op.—"कुम्भं  
तावत् स्यमं चिपि" &c.

2. (a) अत्र—In this matter, i.e. in the restraint. (b) विस्तारय-  
तीति—वि + स्तृ + शिच् + टच् कर्त्तरि लौवे = विस्तारयित्वा that which has  
ceased to develop. धरतीति धृ + अच् कर्त्तरि = धरः the holder. पयो-  
द्वयस्य धरः पयोधरः the breasts. तस्य विस्तारयित्वा । शेषवद्वा समासः । Avoid  
पयः धरतीति, for this gives पयोधार by "कर्मस्यच्" । Op. 'कथं तदि'



गङ्गाधरभूषरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति” —Bhattoji (c) उपा-  
लम्—उप + आ + लभ + लोट् ख docensure, उपालम् means to censure.

2. Remark.—The old garments have just become too tight. This indicates fresh youth,

राजा—काममननुरूपमस्या वपुषी वल्कलम् । न पुनरलङ्कार-  
श्रियं न पुष्यति । कुतः—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं

मलिनमपि हिमांशोलक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।

इयमधिकमनोऽज्ञा वल्कलेनापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥१७॥

KING—True, the bark is unsuitable for her figure. But it is not that it does not cherish the charm of a decoration. (Do you ask) why?—The lotus is lovely even though smeared with the scum (Saivala). The spot though dark, promotes the beauty of the moon. This slim one is more attractive even with a bark. What indeed is not a decoration for a charming figure?

राजेति । ‘वल्कलम्’ एतत् वासीभूतम् ‘अस्याः’ शकुन्तलायाः ‘वपुषः’ लावण्यमयस्य शरीरस्य ‘अनुरूपम्’ अयोग्यं ‘कामम्’ मया ‘अनुमन्तव्यम्’ [ “कामं प्रकाशेऽनुमती” इति विश्वः ] । ‘पुनः’ किन्तु ‘अलङ्कारश्रियं’ वपुषी भूषणशीला ‘न पुष्यति’ न तनोतीति इति ‘न’ अयोग्यमपि वल्कलमिदमस्या वपुषु षयत्येव ॥ [ “वपुषी वल्कलम्” (त- न्या- म-)... ‘वयसी वल्कलम्’ ( रा- वि- ) ] ॥

सरसिजेति । अन्वयः—शैवलेनापि ‘अनुविद्धं’ सरसिजं रम्यम् ; लक्ष्म मलिनमपि हिमांशोलक्ष्मीं तनोति, वल्कलेनापि तन्वी इयम् अधिकमनोऽज्ञा । मधुराणामाकृतीनां किमिव हि न मण्डनम् । व्याख्या—‘शैवलेनापि’ तुच्छया जलनील्या अपि (महार्थाम् अपि) ‘अनुविद्धं’ ‘सरसिजं’ कमलं ‘रम्यं’ मधुरम् । ‘लक्ष्मं’ चिह्नं कलङ्कः (‘चिह्नं लक्ष्मं च’ इत्यमरः) ‘मलिनमपि’ कणवर्णम् अतः कुतसितमपि, ‘हिमाः शिशिराः’

‘अश्वः’ किरणा यस्य तस्य, शीतरश्मिश्चन्द्रस्य ‘लक्ष्मीं’ शोभां ‘तनोति’ विसारयति ।  
‘वल्कलेनापि’ हेयेन वल्कलवाससा अपि ‘तन्वी’ कृशाङ्गी ‘इयं’ शकुन्तला ‘अधिकं’ यथा  
तथा ‘मनोज्ञां’ हृद्या मनोहरतरया । एतत् वितयमालोच्य मन्ये मधुराणां मनोज्ञानाम्  
‘आकृतीनां’ वपुषां किमिव हि तुच्छमपि ‘वस्तु न मण्डनं’ न भूषणम् । अपि तु सर्वमेव  
कालमूर्ते भूषणं भवति ॥

### NOTES

1. (a) कामम्—Implies अनुमति (admission), (b) अनुगतं रूपम् इति  
अनुरूपं योगम् । प्रादितत्—न अनुरूपम् unsuitable नञ् तत्—(c) पुनर्  
Implies भेद difference. “पुनरप्रथमे भेदे” इति कीचः । (द) अलङ्कारत्रियम्—  
अलङ्कृत्यते भूषाते अनेन इति अलम् + क्त + घञ् करणे = अलङ्कारः decoration.  
तस्य श्रीः or तत्कृता श्रीः the charm caused by decoration इतत्—or  
शाकपार्थिवः वादि । ताम् । (e) न...न—The double negation emphasises  
the affirmation.

Remark.—A bark garment for this charming figure is an  
obvious incongruity. This is the admission implied by कामम् ।  
But पुनर् modifies the admission. Though obviously incon-  
gruous, you cannot say that the bark does not enhance her  
beauty. I prefer the reading वपुः, because the poet closes  
the sloka following with “किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्” The  
inference there being about आकृतिः it seems more relevant  
here to speak of वपुस् than of वयस् which is not आकृतिः ।

3. (a) सरसिजम्—सरसि जातम् इति सरसि + जन + ङ कर्त्तरि = सरसिज  
or सरोज by the rule “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” । The बहुल implies  
variety i.e. whether लुक् or अलुक् or both has to be known from  
सिद्धप्रयोग । Thus both सरसिज and सरोज occur in authoritative  
writing, but preferably write सरोरुहं not सरसिरुहं, पङ्क्तिरुहं not पङ्-  
रुहं । (b) अधिकमनोज्ञा—मनसा जानाति इति मनस् + ज्ञा + क कर्त्तरि = मनोज्ञा  
Lit. that which takes one by the mind, i.e. captivates the mind.  
Hence—charming. अधिकं यथा तथा मनोज्ञा excessively charming,  
सहसुपेति समासः (c) वल्कलेन—द्वितीया करणे । It is करण of the क्रिया in  
मनोज्ञा । (d) किमिव—the इव here is merely ornamental—वाक्या-

लङ्कारः । “इवेति ईषदर्थोपमोत्पेक्षावाक्यालङ्कारिषु” इति वङ्गमानः । (e) किम् — is emphatic. Thus किं न सङ्कनम् means what is, not a decoration\* which is a mere question, or by काक् “may imply that everything is a decoration. The हि emphasises the काक्—“what indeed is not a decoration.” For a similar idea compare—“न रम्यसाहाय्यं मपेक्षते गुणम्”—Kirata ; “सर्वं शीघ्रनीयं मुरुपं मासं”—Bhasa.

4. Remark.—Note the course of the king's love. His interest in Sakuntala has now developed into admiration.\*The metre is मालिनो and the figure अर्थान्तरन्यास (see under आ परितोषादिद्वयम् etc.—Ante). Here the particular instances are first cited, the general conclusion then follows. It is perfectly legitimate. When दण्डिन् says—वस्तु प्रस्तुत्य तत्साधनसमर्थस्य न्यासः—he does not mean that in actual writing the conclusion has to be stated first. In thought however, the conclusion is first before the mind's eye and facts are then brought together in support.

शकुन्तला ( अग्रतोऽवलोक्य )—एसो वादेरिदपल्लवाङ्गुलेहिं तुवरेहि विअ मं केसररक्खओ । जाव णं सन्भावमि [ एष वातेरितपल्लवाङ्गुलोभिस्त्वरयति इव मां केशरवृक्षकः । यावत् एनं सन्भावयामि । ] (परिक्रामति) ।

SAKUNTALA—[ Looking in front ]—This Kesara tree hurries me as it were with its fingers of twigs urged by the wind. I will attend to it. [ Walks round ].

प्रियंवदा—हला—मउन्दले, एत्थ एव दाव मुहुत्तअं चिह् । जाव तुए उवगदाए लदासणाहो विअ अअं केसररक्खओ पडिभादि [ हला शकुन्तले, अत्र एव तावत् मुहुत्तकं तिष्ठ, यावत् त्वया उपगतया लतासनाथ इव अयं केशरवृक्षकः प्रतिभाति ] ।

\*. Adopted by Prof. Gajendragadkar,

PRIYAMVADA—My dear Sakuntala, do thou stay at this very place for a moment. For, with you near, this Kesara tree appears as if blessed with a creeper.

शकुन्तला—अदो कसु पिअं वदासि तुमं [ अतः खलु प्रियं वदासि त्वम् ] ।

SAKUNTALA—Hence indeed you are called Priyamvada.

शकुन्तलेति । [ 'अयतः' पुरः 'अवलोक्य' आह ] 'एष अयतो हृष्यमानः 'केशरवृक्षकः' वकुलपादपः 'वातेन वायुना 'ईरिताः' चालिता याः 'पल्लवरूपा 'अगुल्यः' ताभिः 'मां लययति' सत्वरममार्थम् आह्वयति 'इव' । एहि शकुन्तले भटिति मां सेचनेन संवृद्धं य इति सङ्केतयति इव । 'यावत् एनं वकुलकं 'सम्भावयामि' गत्वा जलसेचनेन संवृद्धं यामि । [ "परिक्रामेति" रङ्गमच्च परतो गच्छति ] ।

प्रियंवदेति । 'हला' अयि शकुन्तले अत्र केशरतरुतले 'एव तावत् सुहृत्सु' क' लक्षणमात्रे 'तिष्ठ' । 'यावत् प्रशंसायाम् [ "यावत् कार्त्तवीधारणे । प्रशंसायाम्" इति मेदिनी ] । -उपगतया' समीपवर्त्तिन्या 'त्वया' [ द्विती तृतीया ] 'अथ केशरवृक्षकः वकुलपादपः लतया सनाथः नाथवान् 'इव' अलङ्कृत इव इत्यर्थः 'प्रतिभाति' लज्जाते' त्वमव वकुलमूले स्थिता, मन्ये लतया इव कथाचत् अयमनुगृहीतो वकुलः इति शकुन्तलाया रूपप्रशंसा ।

शकुन्तलेति । मधुरमुच्यते त्वया 'अतः खलु' ईदृशेनैव प्रियभाषणेन 'तव प्रियंवदा' असि' प्रियंवदा इति नाम्ना आह्वयसे । या प्रियं वदाति सैव प्रियंवदा । प्रियभाषणेन पुनर्यथार्थं ते नाम ।

## NOTES

1. (a) वातेरित &c.—ईर + क्त कर्मणि = ईरिता; urged. पल्लवरूपा अगुल्यः पल्लवांगुल्यः । वातेन ईरिता वातेरिता; urged by the wind. तादृशः पल्लवांगुल्यः । ताभिः । करणे ३या । (b) केशरवृक्षकः—कृत्स्नी वृक्षः वृक्षकः young tree, केशर is a name of वकुल । स चासौ वृक्षकश्च । (c) यावत् indicates अवधारण also. \*

2. Remark—Here we have रूपक in पल्लवांगुली - The defini-

tion is "उपसैव तिरोभूतमेदा रूपकमुच्यते" । Through the रूपक, we see अगुलिसञ्चालन in the केशरहचक; this is likened, not openly but by implication (समासरूप) to a lover's accosting (नायकसङ्गत); Hence the रूपक raises a समासोक्ति which is "वस्तु किञ्चिदभिप्रेत्य तत्तु-ल्यस्यान्यवस्तुनः । उक्तिः संक्षेपरूपत्वात् सा समासोक्तिरिष्यते ॥" as defined by दण्डिन् । Lastly, Sakuntala goes to the केशरहचक as if—though not really—through this accosting. This is उत्प्रेक्ष [see under कणसारे ददच्चतु; etc.] । रूपकानुप्राणितसमासोक्तुत्प्रेक्षयोः सङ्करः ।

3. खलु—implies अवधारण; for this very reason. 'प्रियभाषण is the cause of your being called प्रियंवदा । The reference is to the derivation of the word. Thus प्रियं वदतीति प्रिय + वद + खच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = प्रियंवदा by the rule "प्रियवशे वदः खच्"

राजा—प्रियमपि तथ्यमाह शकुन्तलां प्रियंवदा । अस्या

खलु—

अधरः किसलयरागः कोमलविटपानुकारिणी वाह !

कुसुममिव लोभनीयं यौवनमङ्गेषु सन्नद्धम् ॥ १८ ॥

KING—Priyamvada tells Sakuntala the truth though it is agreeable. Indeed—her lower lip has the lustre of a new leaf. The arms imitate tender twigs, in the limbs is arrayed attractive youth like [a crop of] flowers.

अनसूया—हला सउन्दले, इयं सयं वरवह सहकारस्य तु ए किदणामहेया वणजोसिणि त्ति णोमालिआ । एं विस्मरिदा सि [हला शकुन्तले, इयं स्वयं वरवधूः सहकारस्य त्वया कृत-नामधेया वनज्योत्स्नेति नवमालिका । एनां विस्मृतासि] ।

ANASUYA—My dear Sakuntala, here is the self-elected bride of the Sahakara, the Navamalika named by thee Vanajyotsna. Hast thou forgotten it ?

राजति । लौकिके हि यत् प्रियमुच्यते तत् नित्या भवति । किन्तु यदेतत् 'प्रियंवदा

अकुन्तलाम् 'आह' कथयति [ "ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः" इति वच माने खलु  
आहदेशश्च ] तत् 'प्रियमपि' मधुरमपि 'तथा' सत्यं न मिथ्या । नूनमियं शकुन्तला  
बकुलमूले लता इव लक्ष्यते । नायं प्रियवदायाः चाटुवादः ।

अधर इति । अन्वयः—अस्याः खलु अधरः किसलयरागः बाहू कोमलविटपातु-  
कारिणौ अङ्गेषु कुसुममिव लोभनीयं यौवनं सन्नद्धम् । व्याख्या—'अस्याः खलु'  
शकुन्तलायाः किल 'अधरः' निम्नोष्ठः 'किसलयस्य' नवपल्लवस्य 'रागः', रक्तिमा इव  
'रागो' यस्य तथाविधः पल्लवताम्र इत्यर्थः । 'बाहू कोमलयोः' नखयोः नवजातयोः 'विट-  
पयोः' शाखयोः 'अनुकारिणौ' सदृशौ । अङ्गेषु स्तनजघनादिषु 'कुसुममिव' पुष्पमिव  
'लोभनीयं' मनोहरं 'यौवनं' तरुणिमा 'सन्नद्धं' सज्जितं विजृम्भितम् । शकुन्तलायाः  
अधरः नवपल्लवसदृशो बाहू च अचिरप्ररूढौ विटपौ इव, यौवनं तु कुसुममिव । एभिः  
पुनरियमपि लतासदृशौ इति सत्यम् ।

अनसूयेति । इयम् एषा पुरोवर्तिनी 'सहकारस्य' रसालस्य 'स्वयं' वरप्राप्ता बहु-  
( शाकपार्थिवादिः ) या हि स्वयमेव प्रसृत्य सहकारं श्रितवती सा इत्यर्थः 'त्वया कृतं'  
विहितं वनज्योत्स्ना इति नामधेयं नाम [ स्वार्थे घेयप्रत्ययः ] यस्याः ना 'नवमालिका  
कुसुमलता । 'एना' नवमालिकां 'विस्मृता असि' [ गौणवृत्त्या गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि  
कः ] मन्ये विस्मृतिवशात् एषा त्वया न सिक्ता ।

## NOTES

1. प्रियमपि &c.—Sakuntala takes Priyamvada's remarks as  
merely complimentary. But the King thinks, the remark is  
a true one.\*

2. (a) किसलय &c—किसलयस्य रागः the lustre of a new leaf.  
इतत्— स इव रागो यस्य whose lustre is like that of a new leaf,  
बहु—by the Varttika "सप्तसुपमानपूर्वस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" । (b) कोमल  
etc.—साधु अनुकरतः इति अनु + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि अनुकारिणौ ;  
कोमलौ विटपौ two tender twigs. कर्मधा— । तयोः अनुकारिणौ imita-  
tors of two tender twigs, i. e. like twigs. "तस्या अनुकरोति"

\* Adopted by Prof Gajendragadkar.

is a सादृश्यवाचक phrase. 'तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यसूचकाः' इति दृष्टी ।

3. लोभनीयम्—लुभ् विमोहने + णिच् अनौयर् कर्त्तरि बाहुलकात् attractive.

Remark.—लोभनीय is suggestive. It betrays the King's wish to possess her. But just now the wish is not perceptible even to the king himself, Hence he says in a general manner लोभनीयं यौवनम् not लोभयति मां यौवनम् with a personal reference.\*

5. स्वयंवर &c.—स्वयम् आत्मना त्रियते अस्मिन् इति स्वयम् + व + घ अधिकरणे सञ्ज्ञायाम् = स्वयंवरः by the rule "यु'सि सञ्ज्ञया घः प्रायेण" । तत्र वधूः । Or after भानुजौ—स्वयं व्रणीते इति स्वयम् + व + खच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = स्वयंवरा one who chooses a husband herself. सा च मा वधूश्च । कर्मधा— ।

6. (a) वनज्योत्स्ना - ज्योतिरस्त्रास्राम् इति ज्योतिस् + न मत्वर्थे = ज्योत्स्ना निपातनात् by the rule "ज्योत्स्ना तस्त्रिस्त्रा—" । वनस्य ज्योत्स्नाव उद्भासकत्वात् । (b) एनाम—There is no ऐषविवक्षा here. Hence the rule "अधीगर्धद्वयेशं कर्मणि" does not apply ; we get द्वितीया because of कर्मविवक्षा । (c) विस्मृता—वि + स्मृ + क्त कर्त्तरि । स्मरति = मनसा गच्छति । Hence secondarily स्मृ is गत्यर्थे । So it takes कर्त्तरि क्त by the rule "गत्यर्थाकर्मक—" ।

शकुन्तला—तदा अतोऽहं विस्मरिस्मि [ तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि ] । ( लतामुपेत्य अवलोक्य च ) हला रमणीयं क्वलु काले इमस्म लतापादमिहणस्म वदन्नरो संबुत्तो । शव-कुसुमजोव्वणा वणजोसिणी, वड्पल्लवदाए उवहोअक्खमो सह-आरो [हला रमणीये खलु काले अस्य लतापादमिथुनस्य व्यतिकरः संवृत्तः । नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना वड्पल्लवतया उप-भोगक्षमः सहकारः ] ॥ ( पश्यन्ती तिष्ठति । )

SAKUNTALA—Then I shall forget even my own self

\* Adopted Prof. Gajendragadkar.

(Approaching the creeper and looking at it). Darling, at a most opportune moment indeed has taken place the union of this couple of a creeper and tree. The Vanajyotsna has fresh youth in her flower and the Sahakara is capable of enjoying because of its growth of twigs (Stands gazing).

शकुन्तलेति । यदि वनज्योत्स्नां विस्मरामि 'तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि' । अभिन्ना इयं मत्तः, या हि वनज्योत्स्ना खैव अहम् इत्यर्थः । [ लता वनज्योत्स्नाम् 'उपेत्य' प्राप्य, लतासमीपं गत्वा, 'अवलोक्य' दृष्ट्वा 'च' आह ] 'हला' अनस्यै 'रमणीये' मनोहरे 'खलु काले' समये 'लतायाः' वनज्योत्स्नायाः 'पादपस्य' सहकारस्य च यत् मिथुनं इयं, तस्य 'अस्य व्यतिकारः' समागमः 'संघट्टः' जातः । रमणीयतां दर्शयति— 'वनज्योत्स्ना' तदाख्या इयं नवमालिका 'नवम्' अचिरोद्गतम् नूतनत्वात् मनोरमं कुसुमरूपं यौवनं यस्याः तादृशी । 'सहकारः' आमः 'वद्धा' सन्नद्धाः 'पल्लवाः' यस्य 'तत्तया' नवपल्लवीद्गमात् उपभोगस्य क्वायासेवनादिमुखस्य 'चमः' योगः । यौवनेनेयं सहकारं प्रीणाति सीऽपि चैतां क्वायया सम्भावयति । प्रवृत्तस्त्रीत्वात्पौ यौवकालः, पल्लवैः प्रच्छाद्यशीतलक्ष सहकारतलं तवापि नवमालिकाकुसुमसौरभम् । इत्यहो लोक-सुभगोऽयमनयोः समागमः । [ 'पश्यन्ती' लतापादपौ अवलोकयन्ती मनसा च समागममाधृत्य' स्तुवती 'तिष्ठति' आस्ते ] ।

## NOTES

1. (a) रमणीये &c.—रमयति इति रम + णिच् + अनौयर् कर्त्तरि वाङ्मलकात् = रमणीय, charming. तस्मिन् । (b) लतापादप etc.—लता च पादपस्य लतापादपौ creeper and tree. तयोर्मिथुनं द्वन्द्वम् pair of a creeper and tree, तस्य । (c) व्यतिकारः—वि + अति + क्त + घ अधिकरणे संज्ञायाम् Union. (d) नवकुसुम etc.—नवं कुसुमं नवकुसुमम् । तत् यौवनं यस्याः । See व्याख्या for another view. In अधरः किसलयरागः etc. यौवन is spoken of as कुसुम । Working in the same line here कुसुम is taken not merely as like यौवन but as यौवन itself. (d) वद्धपल्लव etc.—वद्धाः पल्लवा यस्य स वद्धपल्लवः having an array of twigs. तस्य भावः वद्धपल्लवता । तथा । हेतौ श्या । (i) उपभोग etc.—उप + भुज् + घञ् भावे उपभोगः enjoyment. तस्य चमः इतद्— ।



प्रियंवदा—अनसूए, जानासि किं सउन्दला वनजोसिणि  
अदिमेत्तं पेक्खदित्ति [ अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वन-  
जोत्थाम् अतिमात्रं प्रच्छते इति ] ।

PRIYAMVADA—Do you know Anasuya, why Sakun-  
tala is earnestly looking at Vanajyotsna ?

अनसूया—ए क्खु विभावेमि । कहेहि [ न खलु विभावयामि ।  
कथय ] ।

ANASUYA—I cannot indeed guess. Do tell me.

प्रियंवदा—जह वनजोसिणी अनुरुवेण पाअवेण संगदा अवि-  
णाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुरूपं वरं लहेअं त्ति [ यथा  
वनजोत्सना अनुरूपेण पादपेन सङ्गता, अपि नाम एवमहमपि  
आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय इति ] ।

PRIYAMVADA—‘As Vansjyotsna is united with a  
suitable tree, so may not I too get a bridegroom suiting  
myself’—This (is her thought).

शकुन्तला—एसो णूणं तुह अत्तगदो मनोरहो [ एष नूनं तव  
आत्मगतो मनोरथः ] । [ कलसमावर्जयति ] ।

SAKUNTALA—Surely, this is the desire within your  
self. (Inverts the pitcher).

प्रियंवदेति । ‘अनसूये’ शकुन्तला किं किं निमित्तं ‘वनज्योत्स्नाम्’ अतिगता  
माता’ यस्मिन् तत् तथा तथा सातिशयमित्यर्थः ‘प्रेच्छते’ पश्यति, पश्यन्ती आस्ते ‘इति’  
एतत् ‘जानासि’ ? इति काकुः ।

अनसूयेति । ‘न खलु’ न नूनं ‘विभावयामि’ अनुमातुं शक्नोमि । यदि त्वं  
जानासि ‘कथय’ मे ।

प्रियंवदेति । ‘यथा’ यद्यत् ‘वनज्योत्स्ना अनुरूपेण’ आत्मसदृशेन ‘पादपेन’  
वृक्षेण सहकारेण ‘सङ्गता’ मिलिता ‘अपि नाम’ किमिदं सम्भावितं यत् ‘अहमपि एवम्

आत्मनः अनु रूपं सदृशं 'वर' भर्त्तारं 'लभेय' लब्धुं शक्नुयाम् 'इति' एतत् मनसि ज्ञाय इयं वनज्योत्स्नां चूतसङ्गतां प्रेक्षमाणा तिष्ठति ।

शकुन्तलेति । नूनं निश्चितम् 'एष' त्वया उक्तः 'तव आत्मगतः' मनसि स्थितः 'मनोरथः' अभिलाषः । अयि चतुरिके, मामाश्रित्य स्वाभिलाषं प्रकटयसि ? ['कलस' संचनघटम् 'आवर्जयति' किञ्चित् अधोमुखं करोति, सिञ्चति इत्यर्थः] ।

### NOTES

1. जानाति—The कर्म is इति । Do you know this (इति) । The इति again refers to the sentence किं शकुन्तला वनज्योत्स्नामतिमात्रं प्रेक्षते ।

2. (a) अपि नाम &c.—The अपि is repeated. The first indicates a question. "नह्यसमुच्चयप्रपञ्चशङ्कासंभावनास्वपि" इत्यमरः । She is questioning herself. नाम—Implies possibility संभाव्य । 'नाम प्राकाश्यसंभाव्य कोधोपगमकुत्सने' इत्यमरः । Together अपि नाम=Is it possible. The second अपि समुच्चये । अहमपि=I too (b) लभेय—लभ + लिङ् ईय । शक्नि लिङ् । (c) इति—This i. e. this is her thought, इति ध्यायति अतः अतिमात्रं प्रेक्षते इत्यर्थः ।

3. Remark—Priyamvada's reply urges the King on in his course of love. On hearing this, naturally the thought arises in him whether he would be a suitable husband (अनु रूपो वरः) for Sakuntala.\*

4. आत्मगतः—आत्मानं गतः residing in thyself. एतत्—The point of the retort is—Priyamvada's speech is direct, अहम् referring to शकुन्तला । 'Sakuntala haughtily misinterprets—अहम् = the speaker, i. e. प्रियंवदा ।

5. आवर्जयति—आ + वृज् + णिच् + लट् ति । Inverts i. e. empties on some shrub at hand, presumably the नवमालिका । Comp. नवमालिकासुजम्भित्वा &c. infra. आवर्जनं is bending. Compare—"आवर्जितजटामौलिविलम्बिशक्ति कोटयः" "शाखाभिरावर्जितपङ्कजभिः" &c

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसवर्णक्षेत्रसम्भवा स्यात् ? अथवा कृतं सन्देहेन ।

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्थ्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥१८॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

KING—Can it be that this maiden is born of some wife of the Kulapati not of the same caste with him ? Or, away with doubts ! She is undoubtedly fit to be wedded by a Kshattriya, because my honourable mind is inclined towards her. For, to the good, in matter of doubt, the inclination of their mind are the final authority, Still I must know the fact about her.

राजसि । 'अपिनाम' किमिदं सम्भावितं यत् 'इयम्' एषा शकुन्तला 'कुलपतेः' अयुतशिष्यपौषकस्य मुनिकुलेश्वरस्य कण्वस्य 'असवर्णं' ब्राह्मणेतरं यत् कलवम् [“चैव कलवे केदारः” इति कोषः] 'तत्सम्भवा' तज्जाता 'स्यात्' भवेत् 'अथवा' पक्षान्तरं 'सन्देहेन' संशयेन 'कृतम्' अलम् । इयं ब्राह्मणपत्नीप्रसूता, तद्वितरजाता वा, इति अकारणः संशयः ।

असंशयमिति । अन्वयः — [ इयम् ] असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा, यत् मे आर्थ्यः मनः, अस्याम् अभिलाषि । सन्देहपदेषु वस्तुषु सताम् अन्तःकरणप्रवृत्तयो हि प्रमाणम् । व्याख्या—'इयं' शकुन्तला 'असंशयं' निश्चितं 'क्षत्रस्य' क्षत्रियजातिः, 'परिग्रहः' पत्नीत्वेन स्वीकारः तस्य 'क्षमा' योग्या । कथमेतत् ज्ञायते इत्याह—यत् 'मे' मनः पुरुषं शप्रभवस्य 'आर्थ्यम्' आचारपूतं 'मनः' अस्यां शकुन्तलायाम् 'अभिलाषि' सम्पृहम् । यदि प्रवृत्तिरेव अनुहर्त्तव्या, उत्पद्यप्रवृत्तिरपि आपतति इत्याह—'सन्देहस्य पदेषु' स्थानेषु [“पदं व्यवसितवाणस्थानलक्ष्णाङ्गुवस्तुषु” इत्यमरः] संशयस्थलेषु 'वस्तुषु' विषयेषु यानि यानि वस्तूनि संशयस्थलानि तेषु इत्यर्थः, सतां साधूनां, न तु प्राक्तनानामपि 'अन्तःकरणस्य' मनसः 'प्रकृष्टा वृत्तयः' प्रवृत्तं निवृत्तं नलक्षणा व्यापारा 'हि' ता एव 'प्रमाणं' कर्तव्यनिर्णायकम् ॥ कर्तव्याकर्तव्येषु साधूनां मनः एव प्रमाणम् । पौववोऽहं साधुरेव । मनस्य मे शकुन्तलां प्रति याति । तन्मनसि मे याच्या इति भावः ।

तथापौति । 'तथा' एवं तर्कनिर्णयैति 'अपि अर्थः' 'एनां शकुन्तलां 'तत्त्वतः'  
स्वरूपेण 'उपलप्स्ये' ज्ञासे । आश्रमवासभ्यः परिपृच्छादिभिः आसूत्रं शकुन्तलाया  
वृत्तान्तम् अवगमिष्यामि ।

### NOTES

1. (a) अपि नाम &c.—The king is discussing the propriety of his union with Sakuntala, as suggested by Priyamvada's reply.\* (b) कुलपतिः—This has a technical sense. "सुनीनां दश-साहस्रं योऽन्नदानादिप्राप्त्यात् । अध्यापयति विप्रश्चिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥" (c) असवर्णं &c.—संभवत्यस्मात् इति सस् + भू + अप् अपादाने = संभवः origin उत्पत्तिस्थानम् । जैव is कलत्र wife. "जैव कलत्रं केदारः" । समानो वर्णो यस्य तत् सवर्णम् of the same caste. समानस्य संभावः । न सवर्णमसवर्णम् । असवर्णं जैवम् a wife not of the same caste. कर्म धा—। तत् संभवो यस्याः सा । बहु—। (d) स्यात्—शक्ति लिङ् । We do not say संभावनायां लिङ् because संभावना is already expressed by नाम । (e) कृतम्—It is an अव्यय in the sense of अलम् । Hence गत्यमानोपयोगक्रियां प्रति करणत्वात् 'सन्देहेन' इति करणे ढलीया ।

2. (a) असंशयम्—सस् + शी + अच् भावे = संशयः doubt. अविद्यमानः संशयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । बहु—। चवपरि etc.—परि + यद् + अप् भावे = परिग्रहः acceptance (as bride). चवस्य परिग्रहः marriage by a Kshatriya. तस्य क्षमा । Or चवपरिग्रहं क्षमते इति चवपरिग्रह + क्षम + ण कर्त्तरि स्त्रियाम् tolerating marriage by a Kshatriya (c) प्रमाणम्—Always neuter singular. (d) अन्तःकरण etc.—क्रियते अनेन इति कृ + ल्युट् करणे = करणम् sense इन्द्रियम् । अन्तःस्थं करणम् अन्तःकरणम् the inner sense i.e. the mind शाकपाथि वादि तत् ।

3 (a) तथापि—Still, i. e. though I have no doubts. The enquiry is through curiosity only. He is sure of the result of the enquiry ; it will end in proving that Sakuntala is eligible for marriage by a Kshatriya. (b) तत्त्वतः—तत्त्व is facts. Literally I will ascertain her by facts, i. e. I will ascertain the facts about her.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

शकुन्तला ( ससम्भ्रमम् )—अम्भो सलिलसेकसम्भ्रमुग्गदो  
णोमालिञ्चं उज्झितञ्च वञ्चणं मे महुअरो अहिवट्ठ [ अम्भो  
सलिलसेकसम्भ्रमोद्गतः नवमालिकाम् उज्झित्वा वदनं मे मध-  
करः अभिवर्तते ] ( भ्रमरवाधां रूपयति ) ।

SAKUNTALA—(in a fright) Ah! Raised by the agitation caused by the sprinkling of water, a bee, having left the Navamalika is coming towards my face! (Acts the annoyance caused by a bee).

राजा ( सस्पृहमवलोक्य )—

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशोवेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करौव्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खल कृती ॥२०॥

KING—(Gazing longingly)—O bee ! we are undone through search after fact, thou art successful indeed ! Thou touchest repeatedly her trembling eyes the corners of which are restless ; hovering near her ears, thou softly hummest like one whispering a secret ; while she is waving her hands, thou sippest her lower lips which is the very essence of desire.

अश्रुन्तलेति । (‘सम्भ्रमेण’ सन्तासेन सह आह) ‘अम्भो’ इति आवेगे । ‘सलिलस्य’ जलस्य ‘सेकात्’ यः ‘सम्भ्रमः’ आन्दोलनं तस्मात् ‘उद्गतः’ उत्पतितः ‘मधुकरः’ कश्चित् भ्रमरः ‘नवमालिकां’ वनज्योत्स्नाम् ‘उज्झित्वा’ परित्यज्य ‘मे वदनं’ पद्मगन्धिमुखम् ‘अभिवर्तते’ लोभात् अनुधावति । [‘भ्रमरात्’ वाधां पीडां ‘निरूपयति’ लाज्येन दर्शयति ] ।

राजिति—[ स्पृहा अभिलाषः तेन सह इति ‘सस्पृह’ (सहस्पृहं वा) साभिलाषम् ‘अवलोक्य’ भ्रमरवत् दृष्ट्वा आह ]

चलेति । अन्वयः—हे मधुकर, विषयमतीं चलापाङ्गां दृष्टिं बहुशः स्पृशसि, रहस्याख्यायैव कर्णान्तिकचरः ( सन् ) मदु स्वनसि । करौ व्याधुन्वत्याः रतिसर्वस्वम् अधरं पिवसि : वयं तत्त्वान्वेषात् हताः, त्वं खलु कृती । व्याख्या—हे 'मधुकर' भ्रमर, भयात् विषयमतीं कम्पमानाम् अपि च भवदनुसरणात् 'चलः' चचलः 'अपाङ्गः' प्रान्तभागो यस्यः तादृशीं दृष्टिं लोचनं 'बहुशो' वारं वारं स्पृशसि । रहस्यं गोपनीयं किञ्चित् आचष्ट इति 'रहस्याख्यायै' निवृत्तप्रवक्ता 'इव कर्णयोः अन्तिके' समीपे चरतीति तथाभूतः सन् 'मदु' नौचैः 'स्वनसि' अस्मद्विधानां सत्त्वन्वये अवाक्ता भाषसे । 'करौ' हस्तौ 'व्याधुन्वत्याः' त्वामिव निषेद्धुं विशेषेषु समन्तात् चालयन्त्याः अस्याः शकुन्तलायाः 'रतिसर्वस्व' कामसारम् 'अधरं' निम्नोष्टं 'पिवसि' एनां चुम्बसि इत्यर्थः । 'वयम्' अहम् [ "अस्मदो वयोय" इति बहुवचनम् ] 'तत्त्वस्य' मदुहाह्वयोग्या न वा इति वस्तुनः 'अन्वेषात्' निर्णयार्थमनुसरणात् 'हताः' भयमनोरथाः जाताः 'त्वं खलु' त्वमेव 'कृती' कृतकृत्यः ॥ नवमालिकामुज्ज्वलिता प्रथमं नीलोत्पलभ्रमात् शकुन्तलाया नेत्रं प्रतिधावित्ते भ्रमरः । समीपस्थः पुनः कर्णेशिरीषाभ्याम् आकृष्टः तत्र एव चलितः । ततोऽपि च पक्षविम्बजुद्धा अधरमभिगतः । राजा तु अस्यां जातस्पृहः भ्रमरे कामिचरितमारीष्य सास्यमाह इति तात्पर्यम् ।

### NOTES

1. (a) सलिल &c.—सलिलस्य सेकः sprinkling of water. तस्मात् सम्भ्रमः agitation from the sprinkling &c. सहस्रपेति समासः । तस्मात् उदगतः raised by the agitation &c. (d) अभिवर्त्तसे—अभि is here usually taken as a कर्म प्रवचनीय to explain the द्वितीया in वदन । वदनम् अभि=वदनं लक्षणीकृत्य । Or we may say अभिवर्त्त is सकर्मकं owing to अभि. "उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम्" । In that case वदन takes कर्मणि द्वितीया ।

2. (a) चल etc.—The king is ardently in love, and envies the bee that is seen playing with her.\* The metre is शिखरिणी । समासीकृति is the figure. See under वातेरित etc.—Ante. (b) बहुशः—Several times repeatedly. I have not got the chance even once. Hence the envy.\* रहस्याख्यायै—रहसि भवम् इति रहस्+यत्=रहस्यम्

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

a secret तत् आचष्टे आख्याति वा इति रहस्य + आ + चक्ष् or ख्या + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । According to भट्टोजि, however. ख्या is not available here and we have to derive from अच । “अयं सावंधातु-कमावविषयः” इति भट्टोजिः । (c) कर्णान्तिक etc.—कर्णयोः अन्तिकम् neigh- bour-hood of the ears. तत्र चरतीति कर्णान्तिक + चर + ट कर्त्तरि ॥

3. (a) तत्त्व etc.—अनु + ङप् + घञ् भावे = अन्वेषः search, तत्त्वस्य अन्वेषः तस्मात् । हेतौ पञ्चमी । (b) हताः—Baffled अकृतिनः, or restrained प्रतिहताः । ‘मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः’ । (d) कृतौ—Successful. “इष्टादिभ्यश्च” इति इनिप्रत्ययः is the usual derivation of Madhava, Mallinatha etc. But opinions differ as to whether कृत is of the इष्टादि class, An alternative may be given—कृ + क्त कर्मणि भावे वा = कृतम् achievement. तदस्य अस्ति इति कृत + इनि मत्वर्थः ।

शकुन्तला—ए एसो धिष्टो विरमदि । अस्मदो गमिस्मं [न एष धृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि] । ( पदान्तरे स्थित्वा सट्टिच्छेपम् ) कहं इदो वि आअच्छदि । हला परित्ताअहं मं इमिणा दुर्व्विणीदेण महुअरेण अहिह्वअमाणं [ कथम् इतोऽपि आगच्छति । हला परित्तायेयां माम् अनेन दुर्व्विनौतेन मधुकरेण अभिभूयमानाम् ] ।

SAKUNTALA—This impudent bee won't stop. I will move elsewhere. [Stepping aside and looking round]. How now ; he is coming this way too. Save me, Darling. I am being overpowered by this ill-mannered bee.

शकुन्तलेति । ‘एष धृष्टः’ दुर्व्विनौतो धमरः ‘न विरमति’ निवर्त्तते । ‘अन्यत्र’ अन्याद्यन् स्थानं ‘गमिष्यामि’ ( अन्यत् पदं स्थानं ‘पदान्तरं’ स्थानान्तरम् । तत्र ‘स्थित्वा’ गमनात् विरता भूत्वा ‘दृष्टः’ दर्शनस्य ‘क्षेपः’ पातः तेन सह भमराभिमुखं दृष्ट्वा आह ) ‘कथम्’ किमेतत् यत् एषः धमरः ‘इतः अपि’ अस्मिन्नपि स्थाने ‘आगच्छति’ । ‘हला’ अयि सख्या ‘अनेन दुर्व्विनौतेन’ अशिष्टेन ‘मधुकरेण अभिभूयमानां’ बाध्यमानां ‘मां परित्तायेयां’ रक्षतम् ।

1. (a) न एष etc.—विरमति takes परस्मैपद by the rule “दाङ् परित्यो रसः” ॥ (b) अन्यतः takes तसि after ङि in the सप्तमी विभक्ति । Compare इतः in “प्रपुक्तमप्यस्त्रमिती इथा स्यात्” । (c) कथम् is आश्चर्य्य — an अवयव । Compare “कथमियं सा कण्वदुहिता”, “कथं निगडसंयतासि” ॥ (d) हला is सखीषु कोमलामन्दणे अवयवम् । “सकामाभिसंधा सखी हला भाषाः परस्परम् ।” (e) दुर्विनीतः—दुर् + वि + नी + क्त कर्मणि, or दुष्टं विनीतः badly disciplined. सहसुपेति समासः । Or विनीतं विनयः discipline ; भावे क्त । दुःस्थितं विनीतं यस्य तेन । बहु— । (f) अभिभूयमानां परिवायेयाम् = अभिभवात् परिवायेयाम् ॥

उभे (सस्मितम्) — का वयं परितापुः । दुस्मान्दं अकन्द ।  
राश्ररक्खिदव्वाइं तवोवणाइं णाम [का वयं परित्वातुम् । दुषयन्त-  
माकिन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।]

THE TWO FRIENDS ( Laughing )—Who are we to save ; Call ( shout for ) Dushyanta. Forests of penance are known as to be protected by the king.

राजा—अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यम्—  
( अर्द्धोक्ते स्वगतम् ) राजभावस्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु एव  
तावदभिधास्य—

KING—This is the opportunity to disclose myself. Don't be alarmed—(Aside, when only half-uttered). But the royal character will be disclosed ; well then, I will speak thus—

शकुन्तला ( पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिचेपम् )—कहं इदो वि  
मं अणुसरदि [ कथमितोऽपि मामनुसरति । ] ।

SAKUNTALA—(stepping aside and looking around)—  
What ! following me here too ;

उभे इति । ‘उभे इ’ अपि सखी ‘चितेन’ ईषडासीन सह आह । ‘परिवातु’  
परिवाणकर्मणि इत्यर्थः ‘वयम् आतां इ’ ‘का इति काङ्कः [ “अस्मदी दयोय” इति



वहुवचनम्] । वयं परिव्राणं सर्वथा अनिपुणाः । 'दुष्यन्त' तदास्त्रा राजर्षिम्  
आक्रन्द आधीषथ । 'तपोवनानि' आश्रमपदानि 'राज्ञा रक्षितवानि' दातव्यानि  
'नाम' । परिहासोक्तिरियम् ॥ अनेन शकुन्तलायाः सुकुमारता भीरुता च गम्यते ॥

राजति । आत्मानं 'प्रकाशयितुं' गोपनात् प्रकटयितुम् 'अयम्' एवः अवसरः  
क्षणः अस्मिन् मुहूर्ते पादपत्रावधनात् वह्निर्गच्छेयम् इत्यर्थः । 'न भेतवां भयं मा  
कुरुष्व । [ अतः परम् "अयमहमागतः" इत्याकारं किञ्चित् वक्तुमुद्यतः 'अहं' न  
भेतवाम् इत्यंशे 'उक्ते' सति, शेषमनुक्ता एव 'स्वगतम्' आत्मगतम् आह ] "अयमहम्"  
इति यदि ब्रूयां तदा 'तु राजभावः' मम राजस्वरूपम् 'अभिज्ञातो' विदितः 'भवेत्' यातु  
'एव' तावत् इत्याकारम् एव 'अभिधासि' वक्षे ।

शकुन्तलेति । अनुसरति' अभिवर्त्तते ।

### NOTES

1. (a) परिव्राणम्—भवामः is understood. Hence अस्तार्थयोगात् तुमुन् ।  
Or तुमुन् is भावे by the maxim—"अवायकतो भावे" । Hence परिव्राणम्  
परिव्राणम् । तस्मिन् विषये का वयम् giving विषय सप्तमी to परिव्राणम् । The  
सप्तमी is elided [ अवायत्वात् ] । (b) नाम—इति, प्राकाशये अवायम् । "नाम  
प्राकाशसं भावाक्रोधीपगमकृतसने" इत्यमरः ॥

2. प्रकाशयितुम्—The construction is प्रकाशयितुम् अवसरः । We  
have तमुन् by the rule "कालसमयवेलासुतमुन्" which includes all  
कालवाचक words. "पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषु उपपदेषु तमुन्  
स्यात्"—Bhattoji. Up to this time, the girls do not hear what  
the king says. But न भेतवाम् is pronounced aloud so as to be  
heard. Hence some stage-direction is necessary before न  
भेतवाम् ।\*

3. स्वगतम्—This is supposed not to be within the hearing  
of the other actors on the stage, at the time, though uttered  
loud enough for the audience 'अत्रावा' खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् ।  
And its opp. is प्रकाशम् ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—( सत्वरमुपसृत्य )—

कः पौरवे वसुमतीं शसति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं सुग्धासु तपस्विकन्यासु ॥२१॥

( सर्वा राजानं दृष्ट्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः ) ।

KING (Hastily advancing)—Who is this showing insolence towards guileless ascetic maidens whilst ad descendant of Puru, a chastiser of the ill-trained, governs the earth ? (All slightly confused on seeing the king )

अनसूया—अज्ज ए कस्सु किं वि अच्चाहिदं । इअं णो पिअ-  
सही मह्हरेण अहिह्मअमाना कांदरीभृदा [आर्यं न खलु किमपि  
अत्याहितम् । इयमावयोः प्रियसखी मधुकरेण अभिभूयमाना  
कातरीभृता ] । ( शकुन्तलां दर्शयति ) ।

ANASUYA—Nothing indeed very alarming. Noble sir, this dear friends of ours, teased by a bee, has got frightened (Points at Sakuntala. )

राजति । [ 'सत्वर' भटिति 'उपसृत्य' अयं गत्वा आह । ]

के इति । अन्वयः—कः अयं, दुर्विनीतानां शासितरि पौरवे वसुमतीं शासति (सति)  
'सुग्धासु तपस्विकन्यासु अविनयम् आचरति । व्याख्या—'कः अयं' क एष 'दुर्विनी-  
तानाम्' अशिष्टानां 'शासितरि' शासके पौरवे पुरुकुलप्रसूते राजनि वसुमतीं महीं  
'शासितरि' रक्षति सति । महीं शासन्त' पौरवमनादृत्य [ 'वही च अनादरे' इति चकारात्  
सप्तमी ] 'सुग्धासु' सरलासु 'तपस्विनां कन्यासु' मुनिकुमारीषु 'अविनयम्' औदत्यम्  
'आचरति' प्रयोजयिष्यति ॥ पुरुकुले दीप्यमाने सुवि दुर्विनीता नैव स्याः । यदि  
किञ्चिदस्ति तमहमभिभूय राजसकाशं प्रेषयिष्यामि इति भावः ॥

[ 'सर्वाः' तिस्र एव मुनिकन्यका 'राजानं' दृष्ट्वा किञ्चिदिव ईषदेव न बलवत्  
संभ्रान्ताः' वृत्ताः ] ।

अनसूयति । 'आर्यं' हे मान्य 'न खलु' नूनं 'किमपि अत्याहितं' महदभयं प्राप्तम् ।

किन्तु 'इयमावयोः प्रियसखी' शकुन्तला 'मधुकर्णेण अभिभूयमाना वाध्यमाना सती' अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता 'कातरौभूता' वाकुलीकृता ।

## NOTES

1. पौरवे — Refers to दुष्यन्ते । अनादरे भावलक्षणे सप्तमी । This is intended to mislead. पौरवे मयि is the fact पौरवे दुष्यन्ते makes a distinction between the speaker and दुष्यन्त and misleads the maidens (c.f. राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् above). (b) शातिसरि—शास + ढच्, अहं कर्त्तरि = शासिता the chastiser तस्मिन् । Owing to the ढच् we have षष्ठी in दुर्विनीतानाम् । पौरवो दुर्विनीतानां शासिता = पौरवो दुर्विनीतान् शासितुमर्हति । The metre is आर्या (See आ परितोषात् &c. Ante).

2. Remark—We have an exact parallel in “अहो महीं शासति सूर्यवशे निरागसः प्राणहरः क एषः” ।

3. सर्वा &c.—All were confused but अनसूया was the first to recover self-possession. She addressed the king.\*

4. आर्य etc.—आर्यते गम्यते शरणत्वेन आश्रयते इति ऋ + ण्यत् कर्मणि 'आर्यः' Lit. one who succours the distressed. This is very aptly used towards दुष्यन्त at the time he offers protection to the girls. The word is however more commonly used in its secondary sense of a noble man one of generous impulses, साधु । “महाकुलकुलीनार्यं सभ्यसज्जनसाधवः” इत्यमरः । (d) अत्याहितम्—अतीव आहितं मनसि that which has made a deep impression on the mind ; hence a great danger महाभीतिः । “अत्याहितं महाभीतिः” इत्यमरः । (e) कातरौ-भूसा—अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता इति कातरा + च्चि + भू + क्त कर्त्तरि-स्त्रियाम् ।

राजा ( शकुन्तलाभिमुखी भूत्वा )—अपि तपो बद्धंते ?

( शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति )—

KING—(Facing towards Sakuntala) — Do your devotional rites prosper ? (Sakuntala stands speechless through confusion)

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनसूया—दाणिं अदिधिविसेसलाहेण । हला सउन्दले,  
गच्छ उड्ढं फलमिस्सं अर्घं उवहर । इदं पादोदकं भवि-  
स्सदि । ( इदानीम् अतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले,  
गच्छ उटजम्, फलमिस्सम् अर्घमुपहर । इदं पादोदकं  
भविष्यति ) ।

Anasuya—[ They do ] now by the arrival of a distin-  
guished guest. Dear Sakuntala, go to the cottage and fetch  
offering mixed with fruits. This will become water for the  
feet.

राजा—भवतीनां स्रुतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

KING—Verily, the rites of hospitality have been rendered  
by your sweet and sincere word.

राजेति । [ 'शकन्तलामभि' तथा एकदिक् 'मुख' यस्या तथा 'भूला' आह ]  
'अपि तपो वर्द्धते' चीयमानं भूयते । तपसः कुशलं किम् ? [ 'शकन्तला साध्वसात्'  
संभ्रमात् अविद्यमानं वचनं भाषणमस्य इति 'अवचना' निरुत्तरा 'तिष्ठति' ] ।

अनसूयेति । शकन्तला निरुत्तरा दृष्ट्वा अनसूया आह—'अतिथीनां विशेष,'  
उत्तमः 'अतिथिविशेषः' उत्तमातिथिः भवानेव । तस्या 'लाभेन' प्राप्या 'इदानीम्'  
अधुना तपो वर्द्धते चाटुवाद एष राजनि ॥ पिता आदिष्टम् अतिथिपूजनं  
स्मारयन्ती आह—'हला शकन्तले उटज' पणशालां 'गच्छ' । ततः 'फलैः मिश्र'  
युक्तम् 'अर्घम्' अर्घार्थद्रव्यम् आनीय अर्घ्यभवते 'उपहर' प्रापय । 'इदम्' एतत् अर्घ्यं  
स्थितं जलमेव 'पादोदकं' पादं वारि 'भविष्यति' । जलमस्ति, दक्षिणशुद्धिं  
माङ्गल्यमाननीयं प्रथमं पादप्रक्षालनार्थं पादं ततः पूजार्थमर्घं, ततश्च भक्ष्यार्थं फलं  
देहि इत्यर्थः ।

राजेति । 'भवतीनां स्रुतया' सत्यप्रियया [ "स्रुतन्तु प्रिये सती" इत्यमरः ]  
'वाचाएव आतिथ्यं कृतम्' अलं पुनरायासेन ।

## NOTES

1. राजा &c.—अभिगतं मुखमस्य इति अभिसुखः facing. वर्द्ध—by

the Varttika "प्रादिमो धातुजस्य बह्व्रीहिर्वाचो वाचोत्तरपदलोपः"।  
शकुन्तलाया अभिसुखः ।

2 शकुन्तला &c.—She has not yet recovered from the confusion. On the contrary, being directly addressed by the king she is more confused and cannot answer, Priyamvada too is confused. Hence Anasuya saves the situation by answering for Sakuntala.\*

3. (a) अतिथिविशेष etc.—विशिष्यते or विशिष्यते इति वि + शिष [ or शिष + शिच् ] + घञ्, कर्मणि = विशिषः lit. that which is left [when the husks are removed] i.e. the kernel, that is best. अतिथीनां विशेषः the best of guests. इतत्—। There is no निर्द्धारण in the वाक्य, because निर्द्धारण requires the presence of three things, the निर्द्धार्यमाण, the class from which the निर्द्धारण is made, and the quality which is the basis of निर्द्धारण। These conditions are not fulfilled in the present instance. Hence the prohibition "न निर्द्धारणं" does not apply. (b) फलमिच्छमर्घम्—फलमिच्छं फलमिच्छम् इतत्—by "पूर्वसदृशसमीनर्थिकलहनिपुणमिच्छस्यैः"। अर्घ is पूजाविधि an offering to honour a visitor. फलमिच्छः अर्घः । तम् । फल here is not a part of अर्घ । These are distinct. Offer him अर्घ and also offer फल । No फल is necessary to make up an अर्घ । The वाचस्पत्य quotes काशीखण्ड thus—"आपः चीरं कुशायश्च दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्घः प्रकीर्तितः ॥" Rice [ तण्डुल ] and mustard [ सिद्धार्थक ] in this cannot be called फल । (c) पादोदकम्—पादाय उदकम् water for the feet. i.e. water to wash the feet with—पादम् । सहसुपेति समासः । Or पादार्थम् उदकम् इति शाकपार्थिवादि ॥

Remark—Here Anasuya reminds Sakuntala of her father's injunction to attend to guests that come to the hermitage during his absence. Sakuntala is not doing her duty by thus standing confused.\*

5. (a) स्मृतया—सुष्टु नृत्यन्ति जना अनेन हर्षात् इति सु + नृत + क करणे घञर्थे स्त्रियाम् । This is Bhanuji's derivation. It is open to

\* Adopted by prof Gajendragadkar.

the objection that वृत् does not occur in the Varttika “घञ्जे क्विधानं स्या स्त्रा पा वाधि हनि युध्ययम्” । Hence Bhanuji suggests the alternative सु + वृत् + घञ्, करखे संज्ञायाम् and explains that वृत् does not take गुण [i. e. it does not become नत् ] by the maxim “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” । Lastly सु becomes दीर्घ by the rule “अन्येषामपि दृश्यते” ॥ (b) आतिथ्यम्—अतिथये इदम् इति अतिथि + आ ।

प्रियंवदा—तेण हि इमस्मिं प्रच्छाअसोअलाए सत्तवण्णवेदि-  
आए मुहुत्तअं उपविसिअ परिस्समविनोदं करेदु अज्जो [ तेन हि  
अस्यां प्रच्छायशोतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहुत्तकमुपविश्य  
परिस्समविनोदं करोतु आर्य्यः ] ।

PRIYAMVADA—Then let your honour allay his fatigue seated a while on this cool and shady embankment round the saptaparna tree.

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः ।

KING—Surely you too are all fatigued by this work.

अनसूया—हला सउन्दले, उइदं णो पज्ज्वासणं अदिहीणं ।  
एहि उवविसम्ह [हला शकुन्तले, उचितं नः पर्युत्प्रासनमतिथो-  
नाम् । एहि उपविशामः ] । ( सर्वे उपविशन्ति ) ।

ANASUYA—Dear Sakuntala, it is proper for us to sit near the gush. Come let us sit down. [They all sit down].

‘प्रियंवदेति । यदि आतिथ्यं कृतमेव मन्यते भवता ‘तेन हि’ ततश्च ‘प्रकृष्टाभि-  
च्छायाभिः’ सेविते देशे ‘शोतलायाम्’ अस्यां सप्तपर्णवृक्षस्य वेदिकायां मूलवन्धनभित्तौ  
‘मुहुत्तकं’ चणमावम् ‘उपविश्य आर्य्यः’ मान्यो भवान् परिश्रमस्य’ पथिक्कान्तिः ‘विनोदं’  
‘लाघवं’ ‘करोतु’ [ प्रच्छाय इति बहुव्रीहिः । प्रकृष्टा छाया इति प्रादिसमासे तु  
प्रच्छाया इति स्यात् ] ।

राजेति । ‘नूनं’ निश्चितं ‘यूयमपि’ अनेन वृक्षसेचनरूपेण कर्मणा परिश्रान्ताः  
जातखेदाः । तत् यूयमपि उपविश्य श्रमनोदनं कुरुत ।

अमस्येति । अतिथीनां पर्यपासनं परिहृत्य स्थितिः, लक्षणाया कन्दोनुवर्तनं  
'नः' अस्माकम् 'उचितम्' । यदतिथये रोचते तत् नः कर्तव्यम् । 'एहि उपविशामः' ।

## NOTES

1. प्रच्छाद्य etc.—प्रकटा छाया यस्मिन् देशे स प्रच्छाद्यः a shady place.  
तत्र शीतला । Or प्रकटा छाया यस्यां वेदिकायां सा प्रच्छाद्या । सा च शीतला  
च इति कर्मधा— । Also see व्याख्या । The first derivation has  
already been adopted in प्रच्छाद्यसुलभनिद्राः [Prelude.] The व्याख्या  
adopts this while saying प्रकटाभिश्च्छायाभिः सेविते देशे शीतलायाम्  
etc. Prof. G's remarks "Ray's प्रकटाभिः छायाभिः शीतलायाम् is in-  
accurate" is altogether out of place. The omission of सेविते देशे  
alters the case completely. With सेविते देशे I refer to the  
बहुव्रीहि compound प्रच्छाद्यः । Prof. g's Remark omitting सेविते  
देशे refers to the कर्मधा (तत्-) compound प्रच्छाद्या which is quite  
different from mine.

2. पर्यपासनम्—परि + उप + आस + लुट् भावे lit. sitting near in  
a circle. Secondly 'to honour'. It may be taken here in  
both the senses.

3. सर्व—Qualifies अभिनेतारो जनाः understood. See Tika.  
ante on निष्कान्ती । Here एकशेष is not available.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं एष क्व इमं पेक्खिअ तवो-  
वणविरोहिणी विआरस्स गमणोअम्हि संबुत्ता [ किं नु खलु इमं  
प्रेक्ष्य तपोवनविरोधिनी विकारस्य गमनीया अस्मि संवृत्ता ] ।

SAKUNTALA—[ Aside ]—How is it that, on seeing this  
person I have become the subject of an emotion inconsistent  
with the penance-grove ?

राजा (सर्वा विलोक्य)—अहो समवयोरुपरमणीयं भवतीनां  
सौहादम् ।

KING—[Gazing on all of them ]—Oh ! Your friendship  
is charming by equal age and beauty !

प्रियंवदा ( जनान्तिकम् )—अनसूए, कोण क्ख एसो मधुर-  
गम्भीराकिदो चउरं पिअं आलवन्दो पहाववदो विअ लक्खोअदि  
[ अनसूये को नु खलु एष मधुरगम्भीराकतिः चतुरं प्रियम् आल-  
पन् प्रभाववान् इव लक्ष्यते ] ।

PRIYAMVADA [ Aside ]—Anasuya, who indeed is this  
that, with a pleasing and dignified appearance, speaking  
smartly and sweetly looks like one full of majesty ?

शकुन्तलेति । ( 'आत्मानं गतं यथा अन्यैरश्रुतमित्यर्थः आह ) ( 'किं नु खलु'  
कथं तावत् 'इमम्' एतमितिधिं 'प्रेक्षा तपोवनस्य आश्रमस्य 'विरोचिनः' विद्वदस्य  
संयमप्रतिकूलस्य 'धिकारस्य' चेतोविक्रान्तेः सात्त्विकभावस्य इत्यर्थः 'गमनीया' आस्पदं  
'संवृत्ता अस्मि' जातास्मि ? इमं वीक्ष्य कुतो मे चेतोविक्रान्तिः ?

राजेति । ( 'सर्वं' तिस्रोऽपि कन्यकाः विलोक्य दृष्ट्वा आह ) 'अहो' आश्चर्यं  
'वयसो रूपस्य' च 'समतया' अतीव 'रमणीयं जातं' 'भवतीनां सौहाह' सखाम् [ "हृदभग-  
सिखन्ते पूर्वं पदस्य च" इत्युभयपदद्वयः । "अनृणि हृदभावात्" इति च वामनः । ]

प्रियंवदेति । [ जनानान्तिके समीपे यथा 'जनान्तिकम्' अभीष्टं जनं विना  
अन्यान् अपवाक्यं, तेषाम् अश्रुतम् आह ] 'अनसूये को नु खलु एषः' कस्तावदयं  
जनः 'आकृत्या मधुरः मनोहरः अभिगम्यः, अथ च 'गम्भीरः' अष्टव्यः 'चतुर' निपुणं  
प्रियं हृद्यम् 'आलपन्' आभाषमाणः 'प्रभाववान्' प्रतापशाली 'इव लक्ष्यते अनुमीयते ।  
आकृत्या वाचा च मन्ये नायं प्राकृती जनः ।

## NOTES

1. आवसगतम्—This is the same as स्वगतम्. See Note ante.  
अश्रुतम्—this is of course to all except the audience.

2. (a) किं नु etc.—किम् implies प्रश्न to herself. नु suggests  
that the emotion is there. The प्रश्न refers to the cause of its  
presence. Lastis the वितर्क indicating an attempt on her part.



to discover the cause, “न वितर्कावसानयोः” इति मेदिनी ॥ [b] तपोवन etc.—तपसो वनं, तपःसाधनं वनं वा तपोवनम् । तस्य विरोधो, i. e. opposed to a hermit-life. तस्य । विक्रियते अनेन इति विकारः emotion ; चञ् करणे । Here it is Love. [c] नमनीया—गम + अनीयर् कर्मणि स्त्रियाम् fit to be reached i. e. accessible.

3. [a] समवयो etc.—वयश्च रूपच age and beauty, इन्द्र । समे वयोरूपे equal age and beauty. ताम्नां रमणीयम् इतत्—॥ [b] सौहृद्म्—शोभनं हृदयमस्य इति सुहृद् a friend. निपातनात् by the rule “सुहृद्दुहृदौ निवासिबयोः” । तस्य भावः इति सुहृत् + अण = सौहृद्म् friendship. Also see under “प्रथमसौहृदम्—” Infra Act VI. and Addendum for further details.

4. जनान्तिकम्—This is heard by the audience and the person for whom intended. “विपताककरेणान्यामपवायार्थान्तरा कथाम् । अन्योन्या-मन्त्रयं यत् स्यात् तज्जान्तिकम् ॥”...Sabitya-darpana.

5. अनस्ये etc.—(a) कः—implies प्रश्न । नु suggests वितर्क । Hence this is a वितर्क गमः प्रश्नः । खलु is only ornamental = वाक्यालङ्कारि । “निषेधवाक्यालङ्कारजज्ञासानुनये खलु” इत्यमरः ॥ [b] मधुरा च गन्धरी च मधुरगन्धरी । कर्मधा— । मधुरगन्धरी आकृतियं स्या of a pleasing and august presence ; or मधुरा गन्धरी आकृतियं स्या । विपदवद्—॥ [c] चतुर etc.—These are adverbs qualifying आलपनक्रिया ॥ [d] प्रभाव etc. प्रकृष्टो भाव इति प्रभावः majesty प्रादितत्— । We cannot attach चञ् to प्र + भू to obtain प्रभाव because of the rule “त्रिणासुवोऽनुप्रसर्गे” the root भू does not take चञ् when an उपसर्ग precedes. प्रभाव + वतुप् = प्रभाववान् ।

अनसूया—सहि, मम वि अत्यि कोदूहलं । पुच्छिस्मं दाव  
णं [ सखि ममापि अस्ति कौतूहलम् प्रच्छामि तावदेदम् ] ।  
( प्रकाशम् ) अज्जस्स मधुरालावजणिदो वौसम्भो मं मंतावेदि ।  
कदमो अज्जेण राएसिवंसो अलङ्करीअदि कदमो वा विरहपज्जुस-  
अज्जणो किदो देसो, किं नमिच्छं वा सुउमारदरो वि तवोवण-  
परिस्समस्स अत्ता पदं उपणीदो [ आयेस्स मधुरालापजनितो

विश्वम्भः मां मन्त्रयते । कतमः आग्र्येण राजर्षिवंशः अलङ्घ्यते ।  
कतमो वा विरहपयुःपुत्रसुकजनः कृतो देशः । किं निमित्तं वा  
सुकुमारतरोऽपि तपोवनपरिश्रमस्य आत्मा पदम् उपनीतः ]

ANASUYA—Friend, mine too is the curiosity. Well I will ask him. [Aloud] The confidence caused by the sweet words of your honour prompts me—Which race of the royal sages is being adorned by your honour? Which country has now its people rendered pining through separation from you? And for what reason even this extremely delicate self has been subject to the fatigue of a journey to the forest of penance.

अनसूयेति । 'सखि समापि कौतूहल' निर्णयकौतुकम् 'अस्ति' । अयं तर्कः  
मयि अपि आस्ति । 'एन' 'तावत्' इमं जनमेव 'प्रज्ञामि' । [ प्रकाशं स्पष्टम्  
उच्चैः राजनं प्रति आह ] 'आय्यंस्व भवतो 'मधुरालापेन' मच्च वचसा 'जनितः'  
उत्पादितः यो 'विश्वम्भः' विश्वासः [ 'समौ विश्वम्भविश्वासौ' इत्यमरः ] स 'मां मन्त्रयते'  
मन्त्रणकर्मणि, वाक्प्रयोगे नियोजयति । विश्वासेन प्रेरिता अवशां ब्रवीमि, घृष्टतां  
मर्षय इति भावः । 'आग्र्येण कतमः' प्रसिद्धेषु चन्द्रसूर्यादिप्रभवेषु कोवा 'राजर्षीणां'  
वंशः अलङ्घ्यते' जन्मना भूष्यते । पञ्चालशूरसेनादिषु 'कतमो देशः' एतन्सुहृत्  
'विरहण' भवददर्शनेन 'पयुःपुत्रसुकाः' उत्कण्ठिताः 'जनाः' यस्मिन् तादृशः क्रियते ।  
प्रजारञ्जनात् अन्वर्थनामा राजासि । 'किं' 'निमित्तं' वा कस्मात् वा निमित्तात्  
'सुकुमारतरोऽपि' अतिमृदुरपि 'आत्मा' भवतो देहः [ 'आत्मा' देहमनोब्रह्मस्वभावधृतिः  
बुद्धिषु । प्रयत्ने अपि ] इति विश्वः ] 'तपोवनसः' यः परिश्रमः आगमनकेशः तस्य  
पदं स्थानम् 'उपनीतः' प्रापितः । आगमनकेशस्वीकारस्य को हेतुः ।

## NOTES

1. [a] सखि &c.—Literally "The curiosity exists in me too" i. e. I am myself curious to know who he is. [b] कौतूहल-

मेव कौतूहलम् curiosity. अण्स्वार्थः । प्रज्ञादि । 'रम्यवस्तुसमालोके लीलता स्यात् कौतूहलम्' । The latter occurs in 'माधव अप्यस्मि शकुन्तलादशनु कौतूहलम्'—Act II.

2. मधुरालाप &c.—[a] मधुरः आलापः sweet speech. तेन जनितः । [b] विश्रम्भः—वि + श्रम्भ + घञ् भावे confidence ; [c] मन्त्रयते—This is causative. Thus—अहं मन्त्रये I hold conversation. Hence मन्त्र [चुरादि] + क्तुमति णिच् + लट् ते ॥ [d] अस्माद्भूयते—अलम् [भूषणार्थः] + क्त + लट् ते कर्मणि । अलम् is गतिसञ्ज्ञक in the sense of भूषण । No समास—only it is placed before the तिङन्त ; cp—"अतिङन्तश्चायं समासः" । (e) विरह &c.—विरह्य पर्युत्तमुकाः सुपुसुपा । तादृशा जना यस्मिन् । विच्छेदिविधुरप्रजः ॥ (f) सुकुमार &c.—तरप् implies comparison of two things. Here आत्मा is one thing, the second thing is not mentioned. There is mental (बौद्ध) comparison of दुष्यन्त with other kieg. Anasuya suggests "You look like a prince. From your speech I believe you are popular [e. f. विरहपर्युत्तमुक्कजनः] with your people. Your features are more delicate than those of an ordinary king." Hence बौद्धप्रतियोग्यपेक्षया अतिशयने तरप् ॥ [g] आत्मा etc. — The form in the कर्तृवाच्य was आर्यः आत्मानं पदसुपनीतवान् । कर्मणि it becomes आर्येण आत्मा पदसुपनीतः । Of the two classes of द्विकर्मक roots the न्यादि class takes लकार etc. in its प्रधान and the दहादि in the अप्रधान कर्म in the कर्मवाच्य । Hence the प्रधानकर्म here [ आत्मा ] becomes उक्त ।

शकुन्तला ( आत्मगतम् )—हिअश्र मा उत्तमम् । एसा तुए चिन्तिदाइ अनसूया मन्तेदि [ हृदय मा उत्तमम् । एषा त्वया चिन्तितानि अनसूया मन्त्रयते ] ।

SAKUNTALA—[Aside] O heart, be not troubled. This Anasuya is uttering thy thought.

राजा ( आत्मगतम् )—कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि, कथं वा आत्मापहारं करोमि । भवतु एवं तावदेनां वक्षे ॥—(प्रकाशम्)

भवति, यः पौरवेण राज्ञा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमविष्मक्रियो-  
पलम्भाय धर्मरिष्यमिदमायातः ।

KING [Aside]—How shall I describe myself now and yet how shall I preserve the incognito of myself ; Well, I will address her thus. [Aloud] Honoured maiden, I the person that is employed in the department of Religion by the King descended from Puru, have come to this holy forest to know if rites are without obstruction.

शकुन्तलेति । [ 'आत्मगतम्' अन्यैरश्रुतम् आत्मनो हृदयं प्रति आह ] हे 'हृदय' मदन्तःकरण 'सा उत्ताम्य' अधीर मा भूः [ तस्य इति दैवादिकस्य लोटि मध्यमैकवचने रूपम् ॥ मा—शब्दः अङिदृष्यस्ति, स च 'माङि लुङ्' इत्यस्य अविषयः । तेन लोट् । "मा कस्य धनजनयौवनगर्वम्" इत्यादिषु यथा ] यानि 'स्वया चिन्तितानि' तानि 'एषा अनसूया मन्त्रयते' भाषते ।

राजेति । अन्यैरश्रुतमाह—'इदानीम्' अधुना पृष्ठः 'कथं' कथा रीत्या 'आ गानं' निवेदयामि कथयामि आत्मपरिचयं ददामि । 'कथं वा' केन प्रकारेण च पुनः आत्मनः अपह्णारं गोपनं करोमि । सत्यं ब्रूयाम् अज्ञातञ्च तिष्ठेयम् इति दुष्करं मन्ये । 'यो' जनः पौरवेण राज्ञा दुष्यन्ति, अथ च 'पौरवेण 'राज्ञा' मत्पित्रा 'धर्माधिकारं' सपञ्चरणविभागे, अथ च धर्माधिकारे क्षत्रियस्य धर्मतोधिकारे राज्ये इति यावत्, 'नियुक्तः' व्यापारितः, 'सः' अहम् 'अविष्मः' अप्रतिवन्धाः याः 'क्रियाः' तपोऽनुष्ठानानि तासाम् 'उपलम्भाय' सम्यक् ज्ञानाय क्रिया अविष्म न वा इति ज्ञातुम् 'इदं धर्मा-  
रिष्य' तपोवनम् 'आगतः' ।

## NOTES

1. हृदय etc.—[a] मा उत्ताम्य don't be impatient. उद् + तम [ दिवादि ] + लोट् हि = उत्ताम्य । लट् ताम्यति, लुङ् = अतमत् ॥ [b] एषा Refers to अनसूया or indicates चित्रकरण; thus हृदय wants information and forthwith [ चित्रकरण ] अनसूया asks the king for it. [c] मन्त्रयते—मन्त्रि + चुरादि लटते । Here no हेतुमणिच् is necessary [c. f. मन्त्रयते ante] ।

2. [a] कथम् etc.—This is how the king deliberates. "She wants to know who I am. I cannot tell a lie. Yet I do not want to be known. How [कथम्] to tell the truth and preserve the incognito is the question." [b] भवत्—Indicates that the king has made up his mind कर्त्तव्यनिश्चयद्योतकम् ॥ [c] भवति etc.—

This is truth as well as hoax. The king refers to his father by पौरवेण राज्ञा and to his kingdom by धर्माधिकारे । He thus speaks the truth. अनसूया however understands दुष्यन्त by पौरवेण राज्ञा and the तपश्चरणविभाग by धर्माधिकार । Hence she is hoaxed. Thus the king speaks the truth and yet remains unknown. [b] अविघ्न etc.—विहन्यते एभिः इति वि + हन + क करणे = विघ्नः obstacles, क, though usually used कर्त्तरि, may be had here करणे by the Varttika "घञर्थे कविधानं स्यात्ता पा व्यधिहिनियुध्यर्थम्" । (c) उप + लभ + घञ भावे = उपलभः ascertaining. अविद्यमानाः विघ्नं यासु ता अविघ्नाः । अविघ्नाः क्रियाः unobstructed rites. तासामुपलभः Literally "Ascertaining unobstructed rites" i. e. to ascertain if rites are unobstructed or not. कर्माविघातोपलभाय इत्यर्थः । तादर्थ्ये ४थी । [f] धर्मारण्यम् रणे साधु रण्यम् suitable for a battle. न रण्यम् अरण्यम् । A forest is so called because there the movement of horses, chariots, etc. is impeded and no battle can be fought.\* धर्मार्थं धर्मसाधनं वा अरण्यम् ।

अनसूया—सणाहा दाणिं धर्मचारिणो [ सनाथा इदानीं धर्म-  
चारिणः ] । (शकुन्तला शृंगारलज्जां नाटयति) ।

ANASUYA—The performers of rites are now provided with a lord. [Sakuntala acts the bashfulness of amour].

सख्यौ—(उभयोराकारं विदित्वा जनान्तिकम्)—हला सउन्दले  
जइ एत्य अज्ज तादो सन्निहितो भवे ( हला शकुन्तले यदि अत्र  
अद्य तानः सन्निहितो भवेत् ) ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

THE FRIENDS [Noticing the demeanour of the two—  
Aside]—Dear Sakuntala, if father comes back here today—

शकुन्तला—तदा किं भवे [ ततः किं भवेत् ] ।

SAAKUNTALA - What will happen then ?

सख्यौ—इमं जीविदसव्वस्सेण वि अदिहिविसेसं किदत्थं  
करिस्सदि [ इमं जीवितसर्वस्वे नापि अतिथिविशेषं कृतार्थं  
करिष्यति ] ।

THE FRIENDS—He will make this august guest happy  
even with all he owns in life.

अनसूयति । 'इदानीम्' अधुना त्वयि तपोवनम् आयाने 'धर्मचारिणः धर्मक्रिया-  
निरताः तापसाः' नाथवन्तो जाताः ।

[ 'सनाथा' इत्यस्य 'भक्तृ' मूलः' इत्यपि अर्थः । अतः 'शकुन्तला शङ्काररसाश्रयं  
लज्जां नाटयति' अवनतेन मुखेन मुकुन्तिनेन चक्षुषा च दर्शयति ] ।

सख्याविति । [ 'उभयोः शकुन्तलादृष्यन्तयोः आकार चेष्टां स्निग्धवलोकितं  
परावृत्तञ्च वदन् 'विदित्वा' ज्ञात्वा 'जनान्तिक' राज्ञः अश्रुतम् आहतः ] 'यदि अथा  
जातः' कथः अथ 'आश्रमे सन्निहितो भवेत्' प्रत्यावृत्तः स्यात् ।

शकुन्तलेति । 'ततः किं भवेत्' इत्यादि जनान्तिकमेव ।

सख्याविति । 'इमम् अतिथिविशेषम्' उत्तमातिथिं 'जीवितस्य' जीवनस्य यत्  
सर्वस्वं धनं तेन अपि तदपि दत्त्वा इत्यर्थः कृतार्थं सिद्धमनोरथं करिष्यति । त्वामस्मै  
प्रादसांति इति व्यङ्ग्यम् । जनान्तिकञ्चेतत् ।

## NOTES

1. सनाथा etc.—[a] नाथ्यते याच्यते अर्थिभिः इति नाथ + घञ् कर्मणि—  
नाथः the king. Or नाथयते पत्न्या इति नाथः the husband. नाथेन सह-  
वर्त्तमानाः ; वङ् ॥ [b] धर्मं चारिणः—धर्मं चरन्तीति धर्म + चर + णिनि कर्त्तरि  
those who practice penance. This includes both males and  
females. Thus the remark means "Ascetics now feel it that  
they have a king to look after then." But to unmarried

female ascetics it may also suggest — "Ascetic maidens have now found a husband". i. e. they have found it in you.\*

2. शङ्कार &c.—शङ्कार is love. शङ्काराशया लज्जा the bashfulness of love. शकपाधिवादि । ताम् । Sakuntala takes Anasuya's remark in the second sense noted above. Specially because the moment before the king's appearance, the friends had broached to Sakuntala the question of a suitable husband for her ; and because Sakuntala was already feeling herself attracted towards the stranger (i.e. king).

3. सखी &c.—आक्रियते अनेन इति आ + कृ + घञ् करणे = आकारः, इङितम्, appearance gesture, manner &c. चेष्टा । "आकाराविङ्गिताकृती" इत्यमरः ॥ (b) सन्निहितः—सम् + नि + घा + क्त कर्मणि near. सन्निहितो भवेत् comes near, i. e. comes back. हितौ लिङ् ।

4. इदम् &c.—(a) जीव + क्त + भावे = जीवितम् life. सर्वं स्वं सर्वं स्वम् all own. जीवितस्य सर्वं स्वम् life's all own i. e. that which being taken away life ceases. Refers to Sakuntala. The plain meaning is "what he values most." (b) अतिथि &c.—विशिष्यते इति वि + शिष + चञ् कर्मणि = विशिषः Lit. That which is left. But the kernel is left when the husks are removed. Hence विशिष means the best. अतिथीनां विशिषः the best of guest. As already explained, the prohibition "न निहारये" does not apply here and we have a षष्ठीतत् ॥ (c) कृतार्थम्—कृतः निर्वर्तितः अर्थः प्रयोजनं शकुन्तलालाभरूपं यस्य तम् whose object is accomplished. "अर्थोऽभिप्रेत्यैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः । The sly hint is—This person is in love with you, you are not averse to him he seems to be a suitable bridegroom too. If father were here, he would have at once offered him your hand."

शकुन्तला—तुम्हे अवेध । किं वि हिअए करिअ मन्तेध ।  
ख वो वअणं सुणिमसं [ युवाम् अपेतम् । किमपि हृदये कृत्वा  
मन्त्रयेथे । न युवयोर्वचनं श्रोषामि ] ।

SAKUNTALA--Go you hence. You have got something into your mind and are chattering. I won't listen to your words.

राजा—वयमपि तावद्भवत्योः सखीगतं पृच्छामः ।

KING—I too inquire about your friend.

सखी—अज्ज अणुमाहो एव्व इअं अवभत्थणा [ आव्व अनुग्रह एव इयमभ्यर्थना ] ।

THE FRIENDS—Noble Sir this request is a favour indeed.

राजा—भगवान् काश्यपः शाश्वते ब्रह्मणि स्थित इति प्रकाशः । इयञ्च वः सखी तदात्मजा इति कथमेतत् ?

KING—His reverence Kasypa is known as living in perpetual celibacy. But how is it that this friend of yours is his daughter ?

शकुन्तलेति । 'युवाम् ऋषेते दूरे गच्छतम् ; 'किमपि' वस्तु हृदये कृत्वा मनसि मनसि निधाय मन्त्रदिधे' एवं भाषिषे । 'युवयोर्वचन न श्रोष्यामि' । युवामेव जानीथ युवयोरभिप्रायम् । यत् न बुध्यते तच्छ्रुत्वा मे किम् इत्यर्थः । सर्वमेतच्चानात्मिकं जातम् ।

राजिति । 'वयमपि' [ "अस्मदी इयोश्च" इति बहुवचनम् ] । सखी गतः सखीगतः शकुन्तलाग्रयः कोऽपि विषयः । तं पृच्छामः । "तथापि तत्त्व एना-सुपालप्सी" इति प्रागुक्तस्य अयमनुवचः ।

सखीवर्ति । इयं भवता कृता अभ्यर्थना प्रश्नप्रार्थना अनुग्रह एव । भवाद्दृष्टेः कृते प्रश्ने सादृशा अनुगृहीता भवन्ति इत्यर्थः ।

राजिति । 'भगवान्' पङ्क्तिर्गोशाली [ "ऐश्वर्यस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवीराग्ययोश्चैव षष्ठां भगवतोऽङ्गना ॥" ] काश्यपः शाश्वते नित्ये 'ब्रह्मणि' ब्रह्मचर्ये स्थितः नैष्ठिकब्रह्मचारी 'इति' एवम् इत्यस्मृतः प्रकाशः लोके विदितः । इयञ्च पचान्तरे एषा वः सखी तस्य आत्मजा औरसी कन्या [ तदात्मजा इति इतत्— ] । इत्येतत् कथं कीदृशम् ? सम्बद्धम् असम्बद्धं वा वद ।

## NOTES

1. युवाम् &c.—Sakuntala here feigns anger. Or perhaps



she is really annoyed that the friends have divined her wish. It would have been better if the passage could be rendered "युवाम् अवेधः किमपि हृदये कृता मन्त्रयेथि"—You alone know with what trash in your mind you are talking.

2. आर्थे &c.—अभि + अर्थि + यच् भावे स्त्रियाम्—अभ्यर्थना prayer.

i. a. the king's prayer to be allowed to ask questions.

3. (a) शाश्वते—शश्वत् is an अव्यय meaning सदा । "पुनः सदायं योः शश्वत्" इत्यमरः । शश्वत् भवम् इति शश्वत् + अण् = शाश्वतम् perpetual नित्यम् । "शाश्वतस्तु ध्रुवो नित्यसदातनसनातनाः" इत्यमरः । The maxim "अवायानां भमावो टिलोपः" does not operate here owing to the prohibition 'शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः' । This very Varttika gives us the option to attach अण् to शश्वत्, otherwise we should have had ठञ् alone by the rule "कालात् ठञ्" as we see in the rule 'येषाञ् विरोधः शाश्वतिकः' । "भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण् प्रत्ययः ठञ् च समावेशः" । Hence the two forms शाश्वत with अण् and शाश्वतिक with ठञ् (by निपातन in the rule 'येषाञ् विरोधः शाश्वतिकः') ॥ Cp. also our notes on "शाश्वतीः समाः" in Uttara-Act II. (b) ब्रह्मणि—ब्रह्मन् here stands for ब्रह्मचर्यम् (तपस्) which enjoins celibacy. 'ब्रह्म तत्त्वतपोवेदं त द्वयोः पुंसि वेषसि' इति मैदितौ । The king's question is "How can a celibate have a daughter."

अनसूया—सुणादु अज्जो । अत्थि को वि कोसिओत्ति गोत्त-  
णामहेओ महाप्पहावो राएसो [ शृणोतु आर्य्यः । अस्ति कोऽपि  
कौशिक इति गोत्रनामधेयः महाप्रभावो राजर्षिः ] ।

ANASUYA—Let your honour listen. There is a certain highly majestic royal sage whose family name is Kausika.

राजा—अस्ति श्रूयते ।

KING—Yes. So I hear.

अनसूया—तं णो पिअसहीए पव्वं अवगेच्छ । उज्झिआए  
सरोरसंवड्ढणादिहिं तादकस्सवो से पिदा [तम् आवयोः प्रियसखाः

प्रभवम् अवगच्छ । उज्झितायाः शरीरसंवर्द्धनादिभिः तातकाश्रयः  
अस्याः पिता ] ।

ANASUYA—Know him as the progenitor of our dear friend. Father Kasyapa is her father only because of the rearing of her body etc when she was abandoned.

राजा—उज्झितशब्देन जनितं मे कौतूहलम् । आभूलात्  
श्रोतुमिच्छामि ।

KING—My curiosity is excited by the word abandoned. I wish to hear from the very beginning.

अनसूयति । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गावं नामधेयं नाम यस्य तादृशः  
गोवंनाम्ना कौशिक इति ख्यातः 'मह्यप्रभावः' प्रभूतप्रतापः राजा ऋषिरिव । ऋषिरिव  
कश्चिद्राजास्ति गोवर्षेण कौशिकः नाम्ना च ।

अनसूयति । तं कौशिकम् आवयोः प्रियसंख्याः शकुन्तलायाः प्रभवम् उत्पत्ति-  
स्थानम् 'अवगच्छ' जानीहि । 'उज्झितायाः' त्यक्ताया अस्याः शरीरस्य संवर्द्धना-  
दिभिः पोषणादिभिः कर्मभिः तातकाश्रयः अस्याः पिता' जातः [ "सपिता यस्तु  
पोषकः" इति ] ।

राजति । उज्झितशब्दो भवत्या प्रयुक्तः । तेन मे कौतूहलं कौतुकं जनितम्  
'आभूलात्' आमूलम् आदित आरभ्य 'श्रोतुमिच्छामि' ।

## NOTES

1. (a) कुशिकस्य राजर्षेर्गोवापत्यं पुमान् कौशिकः । Refers to विश्वामित्र  
who was the grandson of कुशिक । कान्यकुब्जे महानासीत् राजर्षिः भरतर्षभ  
माधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः । तस्य धर्मात्मनः पुत्रः सभृत्यबलबाह्वनः ।  
विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥ (b) गोवर्ष &c.—नाम एव इति नाम + धेय  
स्वार्थे = नामधेयम् name. गोवर्ष is any issue from the grand-son  
down-wards. "अपत्यं पौत्रप्रभृति गोवर्षम्" । Grandson, great grandson  
etc., are all गोवापत्य or briefly गोवर्ष of the original progenitor.

कुशिकस्य गोतापत्यं पुमान् इति कुशिक + अप् कौशिकः । Strictly speaking then कौशिक is a common description of grandson great-grandson etc. of कुशिक । But विश्वामित्र was named कौशिक । What was गोत्र became to him his नामधेय (name) । He was गोत्रनामधेयः । (c) राजर्षिः—राजायम् ऋषिरिव राजर्षिः sage-like king. उपमितकर्मधा ॥

2. (a) तम् &c.—प्रभवत्यस्मात् इति प्र + मृ + अप् अपादाने—प्रभवः the source कारणम् i. e. the father पिता ॥ Pred to तम् ॥ [b] उज्ज् + क्त कर्मणि स्त्रियाम् = उज्जिता abandoned. (c) शरीर &c.—शरीरस्य संयत्नम् nourishing of the body, तत् आदिभ्यो तेः by all necessary measures commencing with the rearing of her person. तृतीया करणे । (d) पिता—cf. “प्रजानां विनयाधानाद्रचनादभरणवादपि । स पिता पितरस्वार्थं केवलं जगद्देवतः ॥”

3. (a) उज्जितः इति शब्दः उज्जितशब्दः the word उज्जित । कर्मधा । तेन । अनुत्ते प्रयोजके कर्त्तरि तृतीया ॥ (b) जनितम्—जन् + णिच् + क्त कर्मणि caused. (c) आ मूलात्—मूल beginning आदि । मूल-माद्ये । शफामयीः” इत्यमरः । आ is a कर्म प्रवचनीय here with an inclusive sense (अभिवाध) । पञ्चमी by the rule “पञ्चमपाङ्गपरिभिः” । अव्ययीभाव is opti onally allowed by the rule ‘आङ्मशांदाभिधियाः’ । The compound form is आमूलम् ।

अनसूया—सुणादु अज्जो । पुरा किल तस्मै राएसिणो उम्मे तवसि वट्टमाणस्स किं वि जादसङ्गे हिं देवेहिं मेणआ णाम अच्छुरा पेसिटा णिअमविग्घकारिणो [शृणोतु आर्य्यः । पुरा किल तस्मै राजर्षेः उम्मे तर्षसि वर्त्तमानस्य, किमपि जातशङ्कैः देवैः मेनका नाम अप्सराः प्रेषिता नियमविघ्नकारिणौ ] ।

ANASUYA—Let you honour listen. Some time back, when this royal gage was engaged in severe penance, a nymph named Menaka was sent to him as obstructor of his vow, by the gods who somehow got alarmed.

राजा—अस्तेऽतदन्यसमाधिभौरुत्वं देवानाम् ।

KING—There is this nervousness of the gods about other's austerities.

अनसूया—तदो वसन्तोदारसमये से उन्मादइत्तश्चं रूपं पेक्खिअ [ततो वसन्तोदारसमये अस्या उन्मादयित्त्वं रूपं प्रेक्ष्य] ।  
—( अङ्गोक्ते लज्जया विरमति ) ।

ANASUYA—Then, in pleasant spring time, having noticed her maddening charms—(Stops through delicacy when half-uttered ).

अनसूयेति । 'पुरा किल' इतः पूर्वं तु उच्यते कठोरं तपसि वत्तमानस्य दुश्चरं तपश्चरतः तस्य कौशिकस्य [ सख्यसासन्त्ये षष्ठी ] 'नियमस्य' संयमस्य विघ्नकारिणी विघातिका मेनकानाम् अप्सराः [ "एका अप्सराः" इति भाष्यप्रयोगात् अप्सरःशब्दः एकवचनेऽपि ] 'किमपि' केनापि कारणेन 'जाता शङ्का' येषां तैः भीतैः देवैः प्रेषिता' ।

राजति । 'एतत् अन्यस्य समाधिः नियमात् भीरुत्वं भयशैलता 'देवानामस्ति' ।

अनसूयेति । ततः मेनकायाः आगमनात् परं 'वसन्तेन' तदाख्येन बहुतया उदारः मनोहरः यः ससयः तस्मिन् अस्यां मेनकाया 'उन्मादयित्त्वं सम्मोहन' रूपं प्रेक्ष्य [ 'अङ्गो' असमये उक्ते' कथिते लज्जया 'विरमति' विरता भवति ] ।

## NOTES

- (a) शृणोतु &c.—तपसि वत्तमानस्य engaged in penance, तपश्चरणं निरतस्य । (b) किमपि—Kalidasa often uses this as an अव्यय meaning 'कुतोऽपि निमित्तात् somehow or other c.f. 'किमपार्हि' सप्तवचन्यतोऽहम्' (c) अप्सराः—Usually अप्सरसः is in the plural. Here it is singular. Compare—"आपः सुमनसो वर्षा अप्सरसुसिक्ताः सताः । एते स्त्रियां बहुत्वस्यारं कल्लोऽप्युत्तरवयम् ॥" Compare also "अप्सरसा वीतरागसा वि नास्तीदानीं मे मोक्षः"—Act. V. (d) नियम etc.—नियम्यते अनेन इति नि + यम् + अप्करणे = नियमः vow व्रतम् । "नियमी व्रतमस्ती" इत्यमरः । तस्य विघ्नः (see अविघ्न

Ante )। नियमविघ्नं साधु करोतीति नियमविघ्न + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम् ; or—विघ्न + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि स्त्रियाम् = विघ्नकारिणी । नियमस्य विघ्नकारिणी । Qual. अप्सराः ।

2. अस्त्रितम् &c.—अन्यसमाधेः भौरः alarmed at others austerities, सुपसृपा । तस्य भावः । परतपस्त्रासः । The gods always got nervous in such cases. Nom. to अस्ति ।

3. [a] तत् &c. —उदर्यते उत्कर्षः प्रापते इति उद् + कृ + चञ् कर्मणि = उदारः improved ; hence attractive, pleasant मनोहरा । In this sense compare “साकेतौषधनसुदारव्युवास”, “तथाहि ते शोलसुदारदर्शनम्” &c. वसन्ति न ह्येतान् उदारः pleasant by reason of the spring season. सुपसृपा, or इया तत् acc. to some ; तादृशः सम्यः ॥ [d] उन्मादयितुं शीलमसौ इति उद् + मद् + णिच् + टन् ताच्छील्ये कर्त्तरि । (c) अर्द्धम् उक्तम् अर्द्धोक्तम् half uttered कर्मधा । Or सुपसृपा with अर्द्धम् as a क्रिया-विशेषण, तस्मिन् ॥ (d) विरमति—परस्मैपद by the rule ‘वाङ्परिमो रमः’ ।

राजा—परस्तादृश्यत एव । सर्वथा अप्सराः सम्भवैषा ।

KING—The sequel is easily guessed. After all, she is born of a nymph.

अनसूया—अह इ [ अथ किम् ] ।

ANASUYA—What else ? (Even so ).

राजा—उपपद्यते ।

मानुषेषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।

न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २३ ॥

(शकुन्तला अधोमुखी तिष्ठति) ।

KING—That's proper. How could the birth of such beauty happen amongst females that are human ? The flash that is tremulous with lustre does not emanate from the surface of the earth. (Sakuntala remains with downcast eyes).

राजा (आत्मगतम्)—लब्धावकाशो मे मनोरथः ।

KING—(Aside)—My desire has found scope.

राजति । 'परस्तात्' ततः पर [ प्रथमार्थे परशब्दात् अस्तातिः ] 'गम्यते' बुध्यते 'एव' । 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण 'एषा' शकुन्तला 'असराः सम्भवः' उत्पत्तिस्थानं यस्या सादृशी ।

अनसूयेति । 'अथ किम्' एवमेव [ 'अथ किम्' इति स्वीकारे अव्ययम् ] ।

राजति । एतत् 'उपपद्यते' युज्यते ।

मानुषीति । अन्वयः—मानुषीषु अस्य रूपस्य सम्भवः कथं वा स्यात् । प्रभातरत्नं ज्योतिः वसुधातलात् न उदेति । व्याख्या—'मानुषीषु' मानवस्त्रीषु 'असरा' अमानुषस्य 'रूपस्य' आकृतेः 'सम्भवः' उत्पत्तिः 'कथं' वा स्यात् कथमपि न स्यात् [सम्भावनायां लिङ्] । 'प्रमाभिः तरलं ज्योतिः' तेजः वैदुरात् ज्योतिः, सूर्योवा, चन्द्रोवा, 'वसुधायाः तलात्' पृष्ठात् भूतलात् 'न उदेति' न उद्वच्छति । त्रियुत् भूतलात् न स्फुरति ईदृशश्च रूपं मानुषीषु न जायते ।

( 'शकुन्तला आत्मस्तुत्या' विशेषतोऽभिमतजनात् स्तुत्या, खज्जिता 'अधोमुखी तिष्ठति' ) ।

राजति । 'मे मनोरथः' अभिलाषः 'लब्धः' प्राप्तः 'अवकाश' अन्तरं येन सः । उदाहृत्योग्या एव मे शकुन्तला मदभिलाषस्य विषयो भवितुमर्हति । [ अतः परम्—'किन्तु सख्याः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा धृतवैधौभावकातरं मे मनः' ( रा, वि, म- ) ] ।

## NOTES

1. असराःसम्भवा—असरास् is not always plural. Compare "आपः सुमनसो वर्षा असरासः सिकता ससः । एते स्त्रियां बहुलं सारिकलं उपचरतयम् ॥" The भाष्य has एका असराः । Also see Note I preceeding. Now see Tika.

2. (a) मानुषीषु—मनोरपत्यानि स्त्रियः इति मनु + अञ् = मनुष् + अञ् = मानुषः । The पुक् comes in by the rule "मनोर्जातावजयतौ पुक् च" । तासु । (b) कथं वा स्यात्—This is an indirect and emphatic contradiction. How could it happen — most assuredly it could not happen\* (c) प्रभातरत्नं ज्योतिः—This is not necessarily electricity. Any bright object — any beautiful woman—may be

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

said to have तरलप्रभा । Compare—"सुन्दरौ सा न वेल्येष विवेकः केन जयते । प्रभाभाव' हि तरलं दृश्यते न तदाश्रयः ॥"—Dandin.

3. The figure is प्रतिवस्तूपमा । See under शुद्धानन्दुर्लभ &c.—Ante. Here there is साम्यप्रतीति । The birth of such रूप among मानुषौ is as absurd as the उदय of प्रभातरलं ज्योतिः from वसुधातल । Also we have दाकादय । Hence the लक्षण applies. The 'metre' is श्लोक ।

4. लज्जावकाशः etc.—Here two things encourage him. First and foremost of course is Sakuntala's charm coupled with the fact that she is not a ब्राह्मणकन्या । The second is her pedigree. She is अप्सरःसम्भवा from a क्षत्रिय । This places her higher than any ordinary क्षत्रिय girl.\*

5. Reading—I have omitted the portion "किन्तु सखाः परिहासोदाहृतां वरप्रार्थनां श्रुत्वा घृतद्वैधीभावकातरं मे मनः ।" The परिहास—joke is "यथा वनजीनस्त्रा.....अनुरूपं वरं लभेय"—Ante. घृतद्वैधीभावकातरम् = distressed by having acquired द्वैधीभाव । Here evidently the च्वि प्रत्यय is superfluous ; because अभूततद्भाव is already expressed by the word घृत । Say either घृतद्वैधीभावकातरम् or द्वैधीभावकातरम् but not घृतद्वैधीभावकातरम् । As a rule कालिदास does not write so loosely. Again द्वि + वसुज् प्रकारे or अधिकरणविचाले = द्वैधम् in two ways or divided into two. This is मकारान्त । With उ स्वाय we get द्वैध + उ = द्वैध which is द्वैधम् in the neuter. च्वि is not available in the first sense because no meaning can be got out of it ( अनभिधानात् ) । In the second sense, अद्वैधस्य द्वैधस्य भावः इति द्वैध + च्वि + भू + वच् मावे = द्वैधीभावः the division into two of one previously undivided. This is extremely cumbrous statement. All this is for च्वि । The purpose is easily served without च्वि । Thus द्विधामवनम् इति द्वैधभावः द्विप्रकारेण स्थितिः इत्यर्थः । तेन कातरम् द्वैधभावकातरम् । A clumsy statement where a simple one is possible is rare with कालिदास ।

These two considerations, taken with the fact that the

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

Bengali Recensions omit it, raise grave doubts about the authenticity of the passage.

There is yet another and more serious consideration against the passage. It does not fit in with what follows. For admitting the passage, we find Dushyanta in a fix. He loves Sakuntala, but he is distressed with the suspicion that she loves another person (note वरप्रार्थना and वृत्तद्वैधीभावकातर ) । But almost in the same breath he exclaims—"Away with suspicions Advance love!"—भव हृदय साभिवाषं सम्पतिसन्देहनिर्णयो जातः &c.—Infra. How so? What has happened to allay his suspicions and justify the jubilation? Nothing except the information that her father has made up his mind to get her married to a suitable bridegroom if available (गुरोः पुनरस्थाः अनुकूपवरप्रदाने सङ्कल्पः—Infra). Dushyanta was not a fool to think that, her father would force her to marry against her will; or that, at the command of her father, her affection will forsake its present object and flow towards himself! So, this information does not account for the king's joy. The passage is not consistent with the king's exclamation and I am afraid it has to go. Prof. Gajendrakadkar believes that Priyamvada has said enough to allay the king's suspicion; the jubilation "भवहृदय etc." naturally follows from "गुरोः पुनरस्थाः etc." If Prof. G's Dushyanta—a lover already suspicious—deems the simple explanation "गुरोः पुनरस्थाः etc." enough to set him at ease, then surely this Dushyanta requires some looking after.

Moreover, Prof. Gajendragadkar considers that the passage 'किन्तु सखाः परिहास etc.' is necessary for Priyamvada's remark "पुनरपि वक्तुं काम इव आर्यः"; without the passage the remark does not arise, because the king with suspicion will not at all become पुनरपि वक्तुं कामः ।

Now let us see what information the king has gathered. He knows—(1) That Sakuntala is not a Brahmana girl. (2)



that her father is a renowned Kshattriya king and her mother a celestial nymph; (2) that she is thus “असंशयं चतुपरिग्रहचमा”।

But then he sees that Sakuntala is practising penance. It is therefore natural that he, already deep in love, should feel the curiosity to know if the penance is to be a temporary one or a perpetual affair with her. Hence the king must be पुनरपि वक्तुं कामः or his interest in Sakuntala becomes a sham.

Hence Prof. G's contention, that the passage “किन्तु सखाः परिहास etc.” is necessary, becomes groundless.

In previous editions I thought I had said enough on the incongruity of the passage and therefore did not think it necessary to multiply reasons. Other reasons against the passage, however are not wanting.

In the first place the परिहास does not justify the ईर्ष्याभावः। The परिहास is—“यथा वनजप्रोक्ता...अनुरूपं वरं लभेय”। This does not suggest that Sakuntala loves another. अनुरूपं वरं लभेय—may I get a suitable husband—does not mean that she is thinking of any particular individual. The case would have been different if she had said अभिमतं वरं लभेय। But she does not say that. Every girl in the world, with accomplishments however meagre naturally hopes to be suitably united. Thus the remark “किन्तु सखाः परिहास etc.” is quite un-called for.

Secondly, for arguments' sake, let us assume that Dushyanta was an over-jealous hyper-sensitive lover, so even this colourless परिहास set the fire of jealousy ablaze in him. Well with all his jealousy, he was a watchful observer (cf. नीवारः शुक्लम् etc). Sakuntala has already betrayed signs of her growing attachment towards the king [cf. ante, सखायौ—(उभयोराकारं विदित्वा) etc]. These could not have escaped the king's—the lover's—observation and must have precluded all idea of her interest in another person.

Hence again the passage.—“किन्तु सखाः etc.” has no place here.

Referring to my condemnation of चि्व in वृत्तद्वैपौभावकातरम्, Prof. Gajendragadkar says—"Regarding the चि्व we are constrained to remark, with very great sorrow, that Ray has no clear conception about the proper province of cvi. He evidently has tripped over the expression "अभूततद्भाव" (Gaj. Notes. p. 59). Again "the real province of cvi is there where we have a metaphorical use of the word" (Gaj. Notes p. 21). In other words according to Prof. G, if the transformation is real चि्व is not available, it comes in only when the change is figurative.

Prof. Gajendragadkar himself notices that Sanskrit writers all attach चि्व with a real transformation (Gaj. Notes. p. 21).

The universality of the practice raises grave doubts about the soundness of G's. conception of the province of चि्व। G., however, condemns these usages as 'poetical license'.

Leaving poets to take care of themselves witness "एकस्य अनैकौकरणम्" ( p. 5. 4 43 ) of the vrittikara while speaking of the splitting up of a single object into many. This is a real transformation and is spoken of with चि्व। कैयट also has the same here.

This ought to be enough to condemn Prof. G.'s interpretation of Nagesa. But if need be, still higher authorities may be cited.

In 1. 76. Panini has "तन्कुरणे तच्चः" where तन्कुरण has चि्व while the sense is actual thinning not metaphaphorical. This is clear indication of Panini's views in the matter. Panini will have चि्व when the transformation is real.

Katyayana, however, makes the matter clearer by adding "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्"। But with reference to expressions like समीपौभवति, अभ्याशौभूत् etc, a difficulty strikes him, viz. there is no अभूततद्भाव in these. असमीप is distance and समीप is neighbourhood; and as distance can never become neighbourhood. चि्व is not available. "न हि असमीपं समीपं भवति। किं तर्हि? असमीपस्य"

समीपस्य' भवति"—Bhashya. The difficulty seems to him insurmountable and for special sanction of these cases he adds another Varttika "समीपादीनामुपसख्यानम्" । The difficulty and the necessity for this Varttika vanishes, if असमीप is considered समीप metaphorically and not in reality.

Hence Katyayana understands—(1) चि्व is available when the change is real, (2) a metaphorical change does not give चि्व ।

Patanjali admits the soundness of Katyayana's contention, but avoids the additional Varttika taking समीप and असमीप in the sense of समीपस्य and असमीपस्य by लक्षणा । "तात्स्थ्यात् ताच्छब्दा भविष्यति"—Bhashya.

While discussing the absence of च in कुर्वन्ति Patanjali says "अनुस्वारो भूतो णत्वमतिक्लामति"—escape the change into च by first becoming an अनुस्वार । Here the अनुस्वार is a real one not metaphorical. His comment on the apparent absence of अनुस्वार in "अट्कुप्वाङ्नुम् व्यायेऽपि" is "अनुस्वारोऽपि परसवर्णो भूतो निर्दिश्यते" in which the परसवर्ण is not such only metaphorically.

The discussion above leads to the following conclusions:—

- (1) चि्व comes is when the change is real.
- (2) If the change is metaphorical, चि्व requires defence.
- (3) The defence is as indicated by Patanjali that the meaning of the word taking चि्व has to be changed by लक्षणा to make an actual change possible.

It will now be seen that what Prof. Gaj. deems as 'poetical license' is really in strict accord with the teachings of Panini. Instances like "पुवीकृतोऽसौ वृषभध्वजः" are apparently irregular but become regular if by पुत्र etc. we understand like पुत्र etc. by लक्षणा ।

प्रियंवदा ( सखितं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखी

भूत्वा )—पुणो वि वक्तुकामो विअ अज्जो [पुनरपि वक्तुकाम इव  
आर्य्यः ] । ( शकुन्तला सखीमङ्गल्या तर्जयति । )

PRIYAMVADA—( Looking at Sakuntala with a smile  
and then facing the hero )—Your honour seems as if wishing  
to speak again. ( Sakuntala rebukes her friend with her  
finger )

राजा—सम्यगुपलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवण-  
लोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

KING—Rightly observed by you. From my desire to  
hear the story of the good, arises yet another question.

प्रियंवदा—अलं विआरिअ । अनिअन्तणाणुओओ तपस्सि-  
अणो णाम [ अलं विचार्य्ये । अनियन्त्रणानुयोगः तपस्वीजनो  
नाम ] ।

PRIYAMVADA—No use deliberating. Hermits are in-  
deed persons to whom unrestricted questions may be put.

प्रियंवदेति । ( शकुन्तलाम् अधीमुखीं 'विलोक्य स्मितेन सह' ईषत् हसित्वा  
'नायकस्य' कथानायकस्य, राज्ञ इत्यर्थः, 'अभिमुखी भूत्वा' तस्मैव सवीथ्य आह ) 'आर्य्यः  
सान्ध्यो भवान् पुनरपि भूयोऽपि किञ्चित् 'वक्तु' कामो यस्यः तादृश इव लक्ष्यते [ "तु-  
ङ्गाममनसोरपि" इति तूनी सकारलोपः ] । सन्त्ये अन्यदपि भवतो वक्तव्यमस्ति ।

( शकुन्तला सखीं प्रियंवदाम् 'अङ्गल्या' तर्जय्या 'तर्जयति' भर्तृसंयति ) [ तर्जिभर्तृस्यो-  
न्वदात्तत्वे ऽपि चजिङ्गी ङित्करणत् परस्मैपदम् । न हि आत्मनेपदापवादः । तेन  
तर्जयते भर्तृसंयते इत्यपि भवति ] । तिष्ठ दुर्विनीते, अस्य वचसा मां लज्जितां दृष्ट्वा,  
सदृशतस्मै अयं पृच्छति इति जानती अपि, भूयोऽपि मां लज्जयितुं यतसी—ईदृशस्त-  
र्जनप्रकारः ।

राजेति । 'भवत्या सम्यक्' साधु 'उपलक्षितं निरूपितम् । 'सतां साधूनां 'चरितस्य'  
श्रवणस्य यत् 'श्रवणम्' आकर्षणं तत्र यो 'लोभः' स्पृहा तस्मात् कारणात् 'नः' अस्माकम्

‘मन्यदपि प्रष्टव्य’ जिज्ञासितव्यम् ‘अस्ति’ । अवशीयं अत्रा न दृष्यामि, अन्यच्च शीतु-  
मिच्छामि इत्यर्थः ।

प्रियं वदति । अलं विचार्य’ पृच्छामि न वा इति विचारणा मा भूत । तपस्वि-  
जनः’ तापसाः’ अनियन्त्रणः’ निर्वाधः, ‘अनुयोगः’ प्रश्नः येषु तथाविधाः ‘नाम’ यथेच्छं  
प्रष्टव्याः किल ।

### NOTES

1. सम्मितम् etc.—सम्मितम् qualifies आह understood. She noti-  
ced that Sakuntala was feeling uncomfortable through bash-  
fulness. Out of sheer naughtiness she wanted to enjoy the fun  
at the expense of the poor girl and with a smile—note the  
smile which betrays her wickedness—she urged the king to  
talk on in this strain.\* शकुन्तला was अधीसुखी and could not have  
noticed स्मित । The smile would have been lost on her. Hence  
the construction सम्मितमाह is better than सम्मितं विलोका ।

2. वक्तुः कामः—वच + तुमुन् कर्त्तरि = वक्तुम् one who will say ( यो  
वच्चाति सः ) । This is by the general principle—“कर्त्तरि क्त्वा” । वक्तुम्  
कामो यस्य is the वाक्य of a समानाधिकरणपद बहु—in which वक्तुम् quali-  
fies कामः । The म् of वक्तुम् disappears by the maxim “लुप्तपेदवश्यम्  
कृत्ये तुङ्गाममसीरपि । समी वा ततहितयोर्मांसस्य पचि शुङ्घजोः ॥” Again  
वक्तुम् is an अव्यय and there is another view according to which  
कृत affix that make अव्यय derivatives are all in the भाववाच्य (“अव्यय-  
कृतौ भावः” इति भाष्यम्) । Hence वक्तुम् means वचनम् saying. This  
gives a व्रधिकरण बहु— । Thus वक्तुं वचने कामो यस्य । वक्तुम् in this  
has लुप्तसप्तमी because the word is an अव्यय । It is first (पूर्वनिपात)  
in the compound by the rule ‘सप्तमीविशिष्ये बहुव्रीहौ’ । Priyam-  
vada divines the king’s motive in asking and wants to extort  
from him an admission !

3. तर्जयति—She threatens her for her wicked query. तर्जि  
drops इ which is an अनुदात्त vowel, तर्जि is अनुदात्तेत् । There-  
fore by the rule “अनुदात्तङित आत्मनेपदम्” we expect तर्जयते । Hence  
तर्जयति requires defending. The root चत्तिङ् suggests the defence.  
This root drops इ which is अनुदात्त and it drops ङ् as well.

\* Adopted by prof. Gajendragadkar.

Hence it is अनुदात्तत्वं and also डित् । The effect of either of these is to give it the आत्मनेपद । But when पाणिनि attached इ to चच् making it चचि, he should have stopped there ; for, the अनुदात्त इकार would have secured the आत्मनेपद desired. But he is not satisfied and adds ऊ after चचि for the sake of the आत्मनेपद । This shows that अनुदात्तत्वं roots are not necessarily in the आत्मनेपद ; there are exceptions, तर्त्ति and भर्त्तसि are among the exceptions. Thus तर्जयति—तर्जयते, भर्तस्यति—भर्तस्यते । Those who will take डित् in चचि as to avoid इदित्क्रिया (cf.—डितः अन्तेदित्-व्याघातचरितार्थत्वात्) will defend such cases as poetical license or by स्थानात् णिच् etc.

4. सञ्चरित etc.—This is of course only an excuse. He wants to be taken as an indifferent listener, guided in his questions by no other motive but an ardent desire to hear the story of good people, लोभात् has हेतौ पञ्चमी । प्रष्टव्यस्य सदभावे लोभो हेतुः ।

5. (a) विचार्य—Here there is no क्रियार्थक्रिया, yet we have ल्यप् । This is owing to अलम् in the sense of “prohibition” ( प्रतिषेध ) । “अलं खल्वीः प्रतिषेधयोः प्राचां क्ता” is the rule. अलं विचारिण is also allowable. (b) अनु + युज् घञ् भावे = अनुयोगः question प्रश्नः । “प्रश्नोऽनुयोगः-पृच्छा च” इति कोषः । नि + यत् ( चुरादि ) + लुट् or युच् भावे = नियन्त्रणम् or नियन्त्रणा restraint, अविद्यमानं नियन्त्रणं यस्मिन् सः अनियन्त्रणः unrestricted. बहु—“नञोऽस्त्रार्थानां बहुव्रीहिः वा चोत्तरपदलोपः” इति “विद्यमान”-पदलोपः । Now See Tika. (c) तपस्वी चासौ जनश्च a person practising penance कर्मधा—(d) नाम indicates अङ्गोकार, अमुपगम admission. “नाम कोपेऽमुपगमे” इति मेदिनी । You want to question. I admit ( अमुपगम ) your right to question.

राजा—इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—

वै खानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्

व्यापाररोधिमदनस्य निषेधितव्यम् ।

अत्यन्तमेव सदृशेक्षणवत्तभाभिर्

आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥

KING—I wish to know this of your friend—Is the vow of a hermit that hinders the operation of love to be observed by her until betrothal, or will this one dear to these female deer because her eyes are like theirs, really live with them for ever ?

राजेति । 'ते सखी' शकुन्तलाम् 'इति' इत्याकारेण 'ज्ञातुमिच्छामि' । अनुपदं कथ्यमानयोः प्रकारयोः एकतरप्रकारेण ज्ञातुमिच्छति राजा ।

वैखिति । अन्वयः—किमनया मदनस्य व्यापारोधि वैखानसं व्रतम् आ प्रदानात् निषेवितव्यम्, आहोऽसदृशेक्षणवल्लभा अत्यन्तमेव आभिः हरिणाङ्गनाभिः समं निवत्स्यति ? व्याख्या—'किम्' इति 'आह' इति च पक्षद्वयम् निर्दिश्यते । 'किमनया' शकुन्तलया 'मदनस्य' कामस्य 'व्यापार' प्रवृत्तिं रोद्धुं प्रतिषेद्धुं शीलमस्य इति 'व्यापारोधि' प्रवृत्ति-विधातकं वैखानसं तापसं 'व्रतं' धर्मः, ब्रह्मचर्यम् 'आ प्रदानात्' प्रदानपदन्तं विवाह-पर्यन्तमित्यर्थः ('पञ्चम्यपाङ्पारभिः' इति पञ्चमी) 'निषेवितव्यम्' अनुष्ठातव्यम् 'आहो' अथवा सदृशे तुल्ये ईक्षणे तत्रे यासां तासां हरिणीनां 'वल्लभा' तुल्येक्षणादेव प्रिया, शकुन्तला ('विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ' इति विशेषणमात्रप्रयोगः) 'अत्यन्त-मेव' चिरमेव आभिः पुरो दृश्यमानाभिः 'हरिणाङ्गनाभिः' मृगवधूभिः 'समं सह' ('समं सह—' इत्यमरः ) 'निवत्स्यति' । सम्प्रति सुनिव्रतापि इयं प्रदद्या, अथवा यावज्जीवं ब्रह्मचारिणी इति सखीं ते ज्ञातुमिच्छामि—इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ["अत्यन्त-मेव सदृशे" (त- , वि- , न्या- )—'अत्यन्तमेव मदिर' ( रा- ) —'अत्यन्तमात्मसदृशे" ( म ) ] ॥

## NOTES

1. इति—Has the sense of एवम्, thus. I wish to know your friend thus, i. e. I wish to know whether your friend is to be thus or thus Thus has reference to the alternatives mentioned in the sloka following.

2. (a) वैखानसम्—वैखानसस्य इदम् इति वैखानस + अण्. belonging to a hermit. वि + आ + प्र + घञभावे = व्यापारः operation प्रवृत्तिः । त'रोद्ध', शीलमस्य इति व्यापार + रुध + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये क्लीबे ॥ (c) निषेवितव्यम्—'परिनिविश्यः सेवसित—' इति षत्वम् ॥ (d) अतिगतम् अन्तं (or—अन्तः ) यस्मिन्

कर्मणि तत् यथा तथा till the end, i. e. so long as life lasts. Qual. निवत्स्यति ॥ (e) सदृशे &c.—Usually the whole is taken as one word qualifying हरिणाङ्गनाभिः । सदृशेच्छणाभ्यां वल्लभाभिः favourite because having similar eyes. But then निवत्स्यति wants the nominative. Hence it seems preferable to separate आभिः making सदृशेच्छणवल्लभा the nominative as in the Tika. The epithet then implies that Sakuntala was dear to the deer because her eyes resembled theirs, so they had confidence in her. Their fondness for her would be a reason for her prolonged stay at the hermitage. (f) अङ्गनाः सन्तानासां कल्याणानि इति अङ्ग + न मत्वर्थे स्त्रियाम् = अङ्गनाः fair-limbed, i.e. female sex. हरिणानामङ्गनाः । ताभिः । सममिति सहायकयोगे तृतीया । “न केवलं सहयोगी, तत्पथ्याययोगेऽपि तृतीया । योगश्च चाक्षुषो वीही वा “हृद्वी यूना—” इति वचनात्” ।

2. Reading—The reading मदिरेच्छणवल्लभा does not sufficiently explain why शकुन्तला was वल्लभा of the deer. The other reading आत्मसदृशे &c. omits एव which is not desirable. अत्यन्तमेव—Is it really for the whole life—indicates disapproval ( परिभव ) of the idea. Dushyanta has now so far advanced in his career of love that the suggestion of अत्यन्तवास he cannot broach with approval or even indifference. The एव implies the expected disapproval ( परिभव ) । “एवोपस्यपरिभवौ” इति हं मः ।

प्रियंवदा—अज्ज धर्मचरणे वि परवसो अअंजणो ! गुरुणो  
रण से अनुरूपवरप्पदाणे संकप्पो [ आर्ये, धर्मचरणेऽपि परवशः  
अयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सङ्कल्पः ] ।

PRIYAMVADA—Noble sir, even in religious practices this person is subject to another. Her father's wish however, is to betroth her to a suitable husband.

राजा ( आत्मगतम् )—न खलु दुरवापेयं प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

आशङ्कसे यदग्निं तदिदं स्यार्घ्यं रत्नम् ॥२४॥



KING (Aside)—This prayer is indeed not difficult to obtain. O Heart be hopeful. The solution of doubts is now achieved. What you suspect as fire, is a gem that bears handling.

शकुन्तला (सरोषमिव)—अणसूए गमिस्स' अहं [ अनसूये गमिथामग्रहम् ] ।

प्रियंवदेति । धर्मानुष्ठाने स्त्रियः स्वातन्त्र्यमस्ति, किन्तु 'अयं जनः' शकुन्तलारूपः धर्मस्य 'वरणे' अनुष्ठाने 'अपि परवशः', पराधीनः पिताज्ञावर्तौ । 'गुरोः पुनः पितुः कथं' त्वं तस्या शकुन्तलायाः 'अनुरूपाय' योग्याय 'वराय' पात्राय 'प्रदाने सङ्कल्पः' अभिलाषः । योग्योऽसि त्वमस्याः पितरं प्रार्थयस्व, एषा तवैव भविष्यति, इति ध्वनिः ॥

राजैति । 'खलु' नूनं निश्चितम् 'इयं' प्रार्थना 'एषोऽभिलाषः', शकुन्तलालाभेच्छा दुःखेन अवाप्यते इति 'दुरवापा' दुर्लभा 'न' । क्षत्रिययाज्ञा कन्या, प्रदानार्थी पित्ता, योग्याज्ञाहं क्षत्रियः अर्थी, एतत् क्षत्रियसन्निधाने मन्ये सुलभा मे शकुन्तला ।

भवति । अन्वयः—हृदय, सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः, साभिलाषं भव । यत् अभिप्रायश्च, तत् इदं स्पर्शं चर्म रत्नम् । वाखा—हे हृदयं चेतः 'सम्प्रति' अधुना 'सन्देहस्य' सन्दिग्धवस्तुनः शकुन्तलारूपस्य 'निर्णयः' तत्त्वतो निरूपणं जातः ।

यथा—'सन्देहस्य, संशयस्य मत्परिणययोग्यं न वा इत्याकारस्य 'निर्णयः' निराकरणम्, अपगमः इत्यर्थः 'जातः' निवृत्तः । तेन हि 'साभिलाष' सम्पृष्ट 'भव' शकुन्तलागतमभिलाषं सादरं पोषय । कौटुंबी निर्णय इत्याह—'यत्' वस्तु त्वम् 'अग्नि' स्पर्शं विदाहि 'आशङ्कसे' मन्यसे, तत् इदं वस्तु स्पर्शं चर्मते' सहते इति स्पर्शं चर्मं सुखस्पर्शं च आदियं रत्नं मणिः ।

शकुन्तलेति । ('रोषेण' क्रोधेन 'सह इव' क्रुद्धस्य प्रकारमभिनीय । न हि तत्त्वतः क्रुद्धा भूत्वा ) ।

## NOTES

1. खल &c.—Note the reasons why not दुरवापा । In सुलभा मे in the Tika मे has शेषे षष्ठी—मम सम्बन्धे सुलभा । You may write सुलभा मया if you prefer, but then the diction will suffer.

2. (a) साभिलाषम्—अभि + लष + घञ् भावे = अभिलाषः desire. तेन सह । सह—by the rule “तेन सहति तैव्ययोगे” the तुल्ययोग here being in विद्य-भानतामाव ॥ (b) सम् + दिह + घञ् कर्मणि (or भावे) = सन्देहः that about which doubt is felt (e. i. here शकुन्तला) । If भावे, it means the act of doubting. निर् + नी + अच् भावे = निर्णयः solution removal. In the first case he means that he has now got definite information about Sakuntala and is no longer in doubt. (c) स्पर्शं चमते इति स्पर्श + चम + ण कर्त्तरि = स्पर्शचमम् that which tolerates handling. (d) The second half means—You saw the glow only and thought it was fire ( शङ्का—सन्देहः ) ; but it turns out to be a gem ( निर्णय ) ।\* The glow refers to तपःप्रभाव which burns and is therefore like अग्नि । Compare “शमप्रधानेषु तपोधनेषु गृहं हि दाहात्मकमस्ति तेजः” ।—Act. II.

अनसूया—किं निमित्तं [ किं निमित्तम् ] ।

Anasuya—What for.

शकुन्तला—इमं असंवद्वपलाविणिं पिअं वदं अज्जाए गोदमीए निवेदइस्सं [ इमामसंवद्वपलापिनीं प्रियंवदाम् आर्यायै गौतमैः निवेदयिष्यामि ] ।

SAKUNTALA—I will report this incoherent babblers Priyamvada to venerable Gautami.

अनसूया—संहि ण जुत्तं अकिदसक्कारं अदिहिविसेसं विसज्जिअ सच्छन्दो गमणं [ सखि न युक्तमस्तसत्कारमतिथिविशेषं विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम् ] । ( शकुन्तला न किञ्चिदुक्त्वा प्रस्थितैव ) ।

ANASUYA—Friend, it is not proper to leave a distinguished guest, with rites of hospitality un-rendered, and go away wilfully. ( Sakuntala moves on without saying ) .

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनसूयेति । 'किं निमित्तं' कस्मान्निमित्तादित्यर्थः गमिष्यसि । गमनकारणं किम् ? शकुन्तलेति । 'आद्यायै' मान्यायै 'गौतम्यै' गौतमीमभिप्रेत्य गौतमीं बोधयितुं वा, 'असम्बद्धम्' असङ्गतं प्रलपितुं शीलं यस्याः, यदा पुनः पुनरसम्बद्धं प्रलपति या ताम् 'इमां प्रियं वदां निवेदयिष्यामि' । प्रियं वदां मामभिप्रेत्य असंबद्धं प्रलपति इति विज्ञापयिष्यामि ।

अनसूयेति । 'अङ्गतः' अविहितः 'सतकारः' पूजा यस्मै तम् 'अतिथिविशेषः' विशिष्टमतिथिं 'विस्तृता विद्याय' स्वच्छन्दतः स्वच्छया 'गमनं' न युक्तम् अनुचितम् । यस्मै चिदपि अतिथये पूजामदत्त्वा गमनमयुक्तम् अयञ्च पुनरुक्तमतिथिः गमनमपि यदृच्छया कुरुषे, नासि कार्यान्तरेण आहूता इति किम् अयुक्ततरमतो भवेत् । तस्या याहि इत्यर्थः ।

[ 'न किञ्चिदुक्ता' प्रतिवचनमदत्त्वा 'प्रस्थिता' एव शकुन्तला ] ।

### NOTES

1. किं निमित्तम्—“निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति प्रथमा । (a) असम्बद्ध &c.—सम + वञ्च + क्त कर्मणि = सम्बद्धम् coherent, न सम्बद्धम् incoherent. नञ्त्वत्—। तथा प्रलपति इति असम्बद्ध + प्र + लप + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्या आभीक्ष्ण्ये वा स्त्रियाम् । ताम् ॥ (b) गौतम्यै—गौतमीमभिप्रेत्य प्रियंवदां निवेदयिष्यामि makes a सम्प्रदानं of गौतमी by the rule “कर्मणा यमभिप्रति स सम्प्रदानम्” ॥ चतुर्थी सम्प्रदाने । Or गौतमीं बोधयितुं प्रियंवदां निवेदयिष्यामि, whence suppressing बोधयितुम् we get गौतम्यै as कर्मणि चतुर्थी by the rule “क्रियार्थीपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” ॥

2. (a) विशिष्यते इति वि + शिष + घञ् कर्मणि = विशेषः excellent, the best. अतिथीनां विशेषः the bests of guests, an illustrious guest इत्वत्—तम् । Here अतिथीनाम् has शेषे षष्ठी । निर्द्धार is not available, because three things are necessary for निर्द्धार, (1) The individual separated, (2) the class from which separated, (3) the ground for separation; we have not got them here. Thus the prohibition “न निर्द्धारणे” does not apply, and we get शेषषष्ठा समासः ॥ (b) क्न्द is अभिप्राय will. “अभिप्रायवशौ क्न्दौ” इति कोषः । स्वस्य क्न्दः or स्वक्न्दः own will, तेन इति स्वक्न्द + टा + तस् करणे स्वार्थे = स्वक्न्दतः । करणे तस is available by the Varttika “तस्प्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंस्थानम्” ।

Compare—स्वरतः and वणंतः for स्वरिण and वणनेन in “दृष्टः शब्दः स्वरतो वणंतो वा” । अनसूया is always matter-of-fact. She reasons, shows the impropriety of leaving her guest so abruptly. Note the steps of her reasoning (See Tika).\*

राजा (ग्रहीतुमिच्छन् निगृह्यात्मानम् । आत्मगतम् )—अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि—

अनुयास्यन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्थानादनुचलन्नपि गत्वे व पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ ३५ ॥

KING—(Intending to catch hold of her and having checked himself—Aside)—Ah ! the mere inclination of the mind of a lover works exactly like the corresponding effort. About to follow the hermit's daughter impulsively, but with my progress stopped by decorum, though not moving from my seat, I am indeed like one come back after having gone.

प्रियंवदा ( शकुन्तलां निरुध्य )—हला ए दे जुतं गन्तुं [हला न ते युक्तं गन्तुम्] ।

PRIYAMVADA—(Having checked Sakuntala)—Darling, you should not go.

शकुन्तला ( सम्भ्रूमेदम् ) किं निमित्तं [ किं निमित्तम् ] ।

SAKUNTALA—( With a frown )—What for ?

प्रियंवदा—रुक्खसेअणे दुवे धारयिसे मे । एहि दाव अत्ताणं मोआवेहि तदो गमिस्ससि [वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावदात्मानं मोचय, ततो गमिष्यसि] । (वलादेनां निवर्तयति) ।

PRIYAMVADA—You owe me two waterings of trees. Come do release yourself, then you shall go, ( Stops her by force ).

राजेति । ( 'ग्रहीतु' शकुन्तलां निरोद्धुम् 'इच्छन्' अभिलषन् 'आत्मानं' निगृह्य  
निकर्तुं 'ग्रहणेच्छां' नियम्य इत्यर्थे आह ) 'अहो' आश्चर्ये 'कामिजनानां' सकामानां  
'मनोवृत्तिः' मनसो व्यापारः 'चेष्टाया' देहव्यापारस्य 'प्रतिरूपिका' तुल्यधर्मिणी ।  
कामिनां देहव्यापारेण यथा आयासः मनोव्यापारमात्रेणापि तथैव [ "चेष्टाप्रतिरूपिका" ]  
( रा०, वि०, य० )—“चेष्टानुरूपिणौ” ( त० न्वा० ) ] ।

अन्विति । अन्वयः—सुनितनयां सहसा अनुयासगन् विनयेन पुनः वारितप्रसरः  
‘अहं’ स्थानात् अनुञ्चलन् अपि गत्वा प्रतिनिवृत्त इव हि । व्याख्या—‘सुनेः’ कम्पस्य  
‘तनयां कन्यां शकुन्तलां सहसा’ अतर्कितम् अनुयासगन् अनुगन्तुमुद्यतः विनयेन पुनः  
दमेन तु ‘वारितः’ निरुद्धः ‘प्रसरः’ प्रवृत्तिरित्यर्थः, यस्य तथाविधः, संरुद्धचेष्टः ‘अहं  
स्थानात्’ आसनात् अनुञ्चलन् अपि अनुत्तिष्ठन् अपि ‘गत्वा’ गमनव्यापारं निवर्त्त्य  
‘प्रतिनिवृत्तः’ कृतप्रत्यागमनव्यापारः ‘इव हि’ । गमनस्य इच्छामात्रमभूत्मे मनसि ।  
तस्मादपि चेष्टा अपि मया कृता इत्येव मे मतिरस्ति ।

प्रियमिति । ( 'निरुद्ध' आत्मानं पुरोऽवस्थाप्य गमनात् वारयित्वा ) ।

शकुन्तलेति । ( 'भवोः भेदः भङ्गः । तेन सह ) ।

प्रियं वदेति । 'ह' द्विराहंते 'वचयोः' सेचने 'सेचनकर्म' णी 'मे' मच्च ( "धारे-  
रुचमर्थः" इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी ) 'धारयसि' । तत्कृते 'अहं' द्वौ वचकौ सिक्त-  
वतौ । तन्मूल्यं ते कृणुमस्ति । 'एहि' आगच्छ 'आत्मानं' तावत् मोचय कृणुमुक्तं  
कुरुष्व, ततः 'तदनन्तरं' गमिष्यसि । मूल्यं वा देहि, मदर्थे वा द्वौ वचकौ सिद्धः,  
ततः गच्छ इति भावः । एनां शकुन्तलां 'वलात्' तरसा ( हृतेौ पञ्चमी । वलं प्रयुज्य  
निवर्त्तयति इति ल्यब्लोपे वा ) 'निवर्त्तयति निवृत्तां करोति ।

## NOTES

1. (a) चेष्टाप्रति &c.—प्रतिविवर्तितं रूपमस्याम् अस्या वा इति प्रतिरूपा  
the exact reflection. बहु— । सैव इति प्रतिरूपा + कन् स्तार्थे = प्रतिरूपिका  
a reflection. See Tika— (b) कामिजन &c.—कामः अस्ति अतिशयेन एषाम्  
इति काम + इनि अतिशयने = कामिनः those that have intense desire,  
मनसो वृत्तिः inclination of the mind. i.e. a mental effort. कामिनी  
कन्याः । कर्मधा— Here चेष्टा is physical effort. Hence the meaning

is—So ardent is the inclination, that an effort done mentally seems like a physical effort. It is a general principle which the king supports by an example ( See अनुयासन् &c. ) \*

Reading—चेष्टानुरूपिणी is ambiguous. It may mean (1) corresponding to चेष्टा, or (2) like चेष्टा । Like चेष्टा meets our case. It is a simpler expression. Not a bad reading on the whole.

3. अनुयासन् &c—When he saw Sakuntala leaving, he very thoughtlessly ( सहसा ) wanted to follow her. The very next moment his good sense prevailed and he desisted. What was thoughtless here? Of course the wish to follow, not the check put on the wish. Hence the proper construction is सहसा अनुयासन् not सहसा वारितप्रसरः । He did not leave his seat. There was no physical effort to follow. Yet he felt as if he had actually followed and come back.\* The feeling was due to the intensity of the wish. The wish and the effort produce like effects ( चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः ) । The figure is अर्थान्तरन्यास, the verse going to establish ( साधन ) the general principle in अहो &c. above. The metre is आर्षा ।

4. हन्ता &c.—गन्तुम् is गमनम् the तुम् being भावे in such cases. “अव्ययकृतो भावे” इति भाष्यम् ।

5. किं निमित्तम्—“What for”, i. e. ‘How so.’ “How is it improper ( न युक्तम् ) to leave.”

6. मोचय—मुच means to ‘release’. Here, however the meaning is to become free. अनैकार्थत्वाद्वातूनाम् । Hence it is अकर्णक । Thus आत्मा मुच्यतु—let your person become free—gives त्वम् आत्मानं मोचय with णिच् the अणिकर्त्ता having become कर्म by the rule ‘गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दार्थकर्मकणामणिकर्त्ता स यौ ।’ Contrast the wicked move of the naughty प्रियंवदा with the plain appeal of the simple अनसूया.\*

राजा—भद्रे, वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये ।  
तथा ह्यस्याः—

\* Adopted Prof. Gajendragadkar.

स्वस्तांसावतिमात्रलोहिततलौ बाह्व घटोत्क्षेपणाद्

अद्यापि स्नानवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

वद्धं कर्णशिरौषरोधि वदने घर्माभ्रसां जालकं

वन्धे स्त्रंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्द्धजाः ॥२६॥

तदहमेनामनृणां करोमि । ( अङ्गुलीयं दातुमिच्छति । उभे

नाममुद्राक्षराणि अनुवाच्य परस्परमवलोकयतः ) ।

KING—O gentle one, I see this maiden fatigued even from (her own share of) watering the trees. For through the lifting of the pitcher, her arms, even now, have the shoulders drooping and the palms excessively red ; even now, her face have formed drops of perspiration-water that obstruct the Sirisha flowers in her ears ; and the knot constantly unloosening, her locks, restrained with one hand, are dishevelled. I will then free her of debt. (Offers his ring. The two stare at each other on reading the name on the seal ).

राजति—‘भद्र’ हे साधुवृत्ते प्रियंवदे ‘अवभवतीं शकुन्तलां वृक्षसेचनात् एव’ स्त्रिषो वृक्षाणां सेचनादेव ‘परिश्रान्तां गुरुखेदां ‘लक्षये’ पश्यामि [चौरादिकस्य लक्षयतेः लट्] । ‘तथाहि’ पश्यतु भवती ।

मुक्षेति । अन्वयः—घटोत्क्षेपणात् अस्याः बाह्व म्रस्तांसौ अतिमात्रलोहिततलौ, प्रमाणाधिकः श्वासः अद्यापि स्नानवेपथुं जनयति, वदने कर्णशिरौषरोधि घर्माभ्रसां जालकं वद्धम्, वन्धे म्रंसिनि मूर्द्धजाश्च एकहस्तयमिताः पर्याकुलाः । व्याख्या—‘घटस्य’ सेचन-कलसस्य ‘उत्क्षेपणात्’ उद्धं वहनात् [ छेतौ पञ्चमी ] । ‘अस्या बाह्व म्रस्तौ अवनतौ अंसौ’ स्तम्भवन्तौ ययोः तथाभूतौ, ‘अतिमात्र’ प्रकृतेरधिकं ‘लोहितं’ रक्तं ‘तलं’ कर-तलं ययोः तथाभूतौ च । ‘प्रमाणात्’ स्वभावायाः ‘अधिकः श्वासः’ गुरुश्चसनम् ‘अद्यापि’ इदानीमपि ‘स्नानयोः वेपथुं’ कस्य ‘जनयति’ करोति । प्रकृत्या नतौ अंसौ अस्मात् प्रकामविनतौ जातौ, लोहिते तले अतिमात्रं लोहिते, आसोऽपि गुरुः ! ‘तन्नूनमियमि-दानीमपि विश्रान्ता । अपि च ‘वदने’ मुखे ‘कर्णयोः’ दत्तं शिरौषं ‘रोद्धुं’ शीलं यस्य

तथाविधं धर्माभ्यां स्वेदजलानां 'जालक' विन्दुसमूहरूपं 'वज्र' समुद्रितम्, 'वन्ध' केशवन्धे 'मृ'सिनि' पुनः पुनर्गलति सति ["वहुलमाभीच्छेत्" इति पीनः पुन्ये बाहुलकात् णिनिः] 'मूर्ध्' जाञ्च केशा अपि 'एकेन हस्तेन यमिताः' वन्धनं नीताः सत्यः 'पर्याकुलाः विकीर्णाः' [ "वज्र" ( त-, न्या-, म- )—"स्त्रस्त्र" ( रा-, वि- ) ] ।

तदिति । 'तत्' तस्मात्, सर्वथा एषा भूयो ब्रह्मसेचनानर्हा अतः अहं सेचन-मूल्यं दत्त्वा 'एनां' ते अधमर्णां 'अविद्यमानम् ऋण' यस्या तथाविधाम् ऋणमुक्तां 'करोमि' ।

[ अङ्गुलीयम् अङ्गुरीयकं 'दातुमिच्छति' । अस्य च अङ्गुल्या उन्मोचनकाले 'नामसुद्रायाः' तव सुद्रितस्य नाम्नः 'अचराणि' वर्णान् 'अनुवाच्य' पठित्वा 'परां परां' प्रियंवदा अनसूयाम्, अनसूया च प्रियंवदाम्, इत्यर्थः [ द्वित्वम् । असमासवद्भावः । पूर्वस्य सुपः सुः ] 'अवलोकयतः' पश्यतः । तव राज्ञी दुष्यन्तस्य नाम उत्कीर्णं दृष्ट्वा हि अपि सख्यौ विस्मियते, किमेतत् इति अन्योऽन्यसुखावलोकनं कुरुतः । अथवा उभे इति शकुन्तलाप्रियंवदे ] ।

## NOTES

1. (a) भद्र—O gentle one. A happy epithet at the moment because she roughly handles Sakuntala.\* (b) अतमवतीम्—Here अत takes द्वितीयाद्ये तन् because it qualifies भवतीम् । This is allowed by the rule "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" । सहसुपेतिसमासः, वा कर्मधा—[?] ।

2. (a) स्रस्तांसी—A slight droop of the shoulders is a point of beauty in females. Compare the word प्रकाम in "प्रकामविनता-वन्सी" Act. III. infra. (b) अतिमात्रं etc.—अतिगता माता यस्मिन् तत् अति-मात्रम् excessive बहु— । अतिमात्रं लीहितम् excessively red. सहसुपेति समासः । A certain amount of redness of the palms is considered a सुलक्षण । See Tika. (c) चटोत्क्षेपणात्—उत्क्षेपण is ऊर्ध्वप्रेरण । This is necessary. Without an upward jerk the tops cannot be watered. (d) कर्णशिरौषरोधि—कर्णस्थं शिरौषं कर्णशिरौषम्, the शिरौष in

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



the ears are used as कर्णभूषण । शकपार्थिवादि । Compare “अवतंसयन्ति दयसानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि”—Prelude. कृतं न कर्णापि तवन्धनं सखे शिरीषमागच्छद्विलम्बिकेशरम्”—Act. VI. Infra &c. कर्णशिरीष + रुध + णिनि ताच्छ्वीत्ये कर्त्तरि । रोधन is obstruction. The flowers stick (रोध) on the face owing to the perspiration and no longer oscillate. She was profusely perspiring. Qual. जालकम् । (e) घर्माभसाम्—घर्मस्य अर्भांसि or घर्मजानि अर्भांसि, तेषाम् ॥ (f) एकहस्त &c.—यम् + णिच् + क्त कर्मणि = यमिताः restrained. एकः हस्तः एकहस्तः । “पूर्वकालैक—” इति कर्मधा— । Then इतत्—She used one hand only, the other was engaged with the pitcher. Note that the king is now too far interested in Sakuntala to check his effusion, Pred to मूर्च्छजाः ।

3. Reading—मृत्तम् in मृत्तं कर्णशिरीषं &c. means slipped down. This does not seem to suit the context. जालक (समूह) seems to suggest the formation of separate drops, and does not agree with the running down of perspiration.

4. (a) नामसुद्रा &c.—सुद्र + अभावे—सुद्रा engraving. नाम्नी सुद्रा engraving of the name, i. e. the name engraved. भावानयने द्रव्यानयनम् । तस्या अक्षराणि ॥ (b) अनु + वच् + णिच् लाप् = अनुवाच्य having read. (c) परस्परम्—Each stares at the other. Hence there is व्यतिहार reciprocity. This gives हित by the Varttika “कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नी द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्” । We have now परां पराम् अवलोकयतः । We do not get समासवद्भाव in परां पराम् owing to बहुल्यहण । “बहुल्यहणात् अन्यपरयोर्न समासवत्” । Next “असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुप् सर्वकृत्यः” । Hence पराम् पराम् अवलोकयतः । Next the टाप् disappears बाहुलकात् leaving परस् परस् = परःपरम् = परस् परम् because of निपातन in the कक्षादि list or the sutra ‘अपरस्पराः क्रियासातत्ये’ । Lastly the final विभक्ति is optionally changed into आस by the Varttika “स्नानुपुंसकयोरुत्तरपदस्याया विभक्तेराभावे वा वक्तव्यः” । Hence परम्पराम् or परम्परम् । For the disappearance of टाप् compare “दलद्वये टावभावः क्लीवे चादङ् वरहः स्वमोः । समासे सोरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात् वयम्” ॥ The टाप् may be dropped at any stage after the duplication.

राजा—अलमस्मानन्यथा सम्भाव्य । राज्ञः प्रतिग्रहोऽयम् ।

KING—Stop thinking otherwise of me. It is a gift from the king.

प्रियंवदा—तेण हि ण अरिहदि पदं अङ्गुलीअअं अङ्गुली-  
विअोअं । अज्जस्स वअणेण अरिणा दाणिं एसा [ तेन हि  
नार्हत्ये तत् अङ्गुलीयकम् अङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनेन  
अनृणा इदानीमेषा ] । ( किञ्चिद्विहस्य ) हला सउन्दले मोइवा  
सि अणुअम्पिणा अज्जेण अहवा महाराएण । गच्छ दाणिं  
[ हला शकुन्तले, मोचितासि अनुकम्पिना आर्येण अथवा महा-  
राजेन । गच्छ इदानीम् ] ।

PRIYAMVADA—Then certainly it does not deserve parting from the finger. She is now free of debt by the word of your honour. ( Laughing slightly ) Dear Sakuntala, you are pleased by this kind sir or by the great king. You may go now.

शकुन्तला ( आत्मगतम् )—जइ अत्तणो पहविस्सं [ यदि  
आत्मनः प्रभविष्यामि ] । ( प्रकाशम् ) का तुमं विसज्जिदव्वस्स  
रुद्धिदव्वस्स वा [ का त्वं विस्रष्टव्यस्य रोद्धव्यस्य वा ] ।

SAKUNTALA [Aside]—If I can control myself. (Aloud)  
who art thou for one to be discharged or detained ?

राजति । ‘अस्मान्’ माम् ‘अन्यथा’ अन्यप्रकारेण, यथा मया परिचयी दत्तः तद्वि-  
परीतभावेन, ‘सम्भाव्य’ अनुमान्य ‘अलम्’ । मा माम् असत्यवादिनं मन्येधाम् । ‘राज्ञः’  
सकाशात् ‘अयं प्रतिग्रहः’ एतल्लब्धम् । केन लब्धम् इत्याशे सन्देहः । ‘राज्ञः अयं प्रतिग्रहो  
भवत्याः’ इति आह । अन्यथा असत्यवादी स्यादेव ॥ [“प्रतिग्रहोऽयम्” ( त-, न्या- )  
“प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं मामवसच्छेद्य ( म- )—“प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुषं  
मामवगच्छत” ( रा-, वि- ) ] ॥

प्रियंवदेति । 'तेन हि' निमित्तेन, तथा सति इत्यर्थः, यदि राज्ञा तुभ्यं दत्तं तदा तु 'एतत् अङ्गुलीयकम्' अङ्गुल्या वियोजनं 'न अहेति । राज्ञा दत्तं' यत्रतो रच, तदेदत् भवत एव अङ्गुल्यां तिष्ठत् । 'इदानीम् एषा' शकुन्तला अङ्गुलीयकदानं विनापि 'आर्यस्य वचनेन [द्विती तृतीया] अचूणा ऋणमुक्ता । राज्ञो वचनभङ्गीं वृथा, राजा एवायम् इति ज्ञात्वा, राजानं प्रति इमां वक्राक्तिमाह प्रियंवदा—'अहमेनामनृणां करोमि' इति यत् आर्यस्य वचनं, राजाज्ञा हि सा, तेनेयम् ऋणमुक्ता, किमङ्गुरीयकेण इति भावः । [ इत्थं गूढस्य राजभावस्य प्रकाशात् 'किञ्चित्' ईषत् 'विहस्य' राजसन्निधानसंयता अनुचैर्हसित्वा' शकुन्तलां प्रत्याह ] 'अनुकम्पिना त्वयि सद्येन 'आर्येण वा महाराजेन' ऋणात् सोचिता असि' । अनुकम्पिना इति साभिप्रायं वचः गूढमव व्यङ्गम् । अनुरक्तोऽयं त्वयि, एनं परित्यज्य यदि गतुं शक्नोषि 'गच्छ इदानीम्' ।

शकुन्तलेति । गमिष्यामि 'यदि आत्मनः स्वस्य 'प्रभविष्यामि' प्रभुर्भविष्यामि । आत्मा मे अधुना परवशी जातः तत् कथमयं मया अन्यत्र नोयते ? [ 'प्रकाशं स्पष्टम्, उच्चैः इत्यर्थः, आह ] योहि जनो 'विमृष्टव्यः' विमृष्टयोगः योवा 'रोद्धव्यः' रोद्धुमर्हः तदुभयस्यसम्बन्धे त्व' का इति काकुः । न कापि इत्यर्थः । तद्वचनात् कश्चित् स्थास्यति वा गच्छति वा इति ना मन्यस्व ।

## NOTES

1. Reading.—राज्ञः प्रतियहोऽम्—It is a gift from the king. The sentence is purposely left unfinished. Gift to whom ? Fill up the ellipsis to suit facts, or at your option, to serve as a feint. Thus "From the king to Priyamvada" means "I am the king I give it to you" which is the truth. Or thus "From the king to me" meaning "I got it from the king" which is a feint. Now if we add "इति राजपुरुषं मामवगच्छत" with a कसंधा—in राजपुरुष instead of the usual षष्ठीतत्—, we gain nothing, but the whole thing loses its refinement and becomes a broad and clumsy feint.

2. (a) आर्यस्य वचनेन &c.—The king perhaps succeed in duping Anasuya, but Priyamvada was too clever to be taken

that away. The sly girl retorts “आर्यस्य वचनेन अनृणा”—The king’s command has freed her ! (See Tika). Then she laughs (विहस्य) । The laugh is significant. It is Greek meeting Greek. The laugh says “No ! I am not to be caught so easily.” Here laugh is not loud (किञ्चित्) because she now feels the restraint of royal presence.\* (b) अनुकम्पिना = साधु अनुकम्पते दयते इति अनु + कम्प + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । तेन । The king is so thoroughly kind ( साधुकारिणि णिनिः) towards you that he relieves you of the debt. This sort of kindness has its reason. The king loves you. Thus the speech is a thrust to both the king and Sakuntala. (c) गच्छ इदानीम्—Go now, i. e. the moment before you were anxious to go, go then if you can, now that in a manner he has openly avowed his love for you.

3. यदि etc.—I would go if I could. The place, has now become too dear to leave.

4. का त्वम् etc.—You are nobody to discharge or detain. Don’t you think I would go because you want me to go. I leave or stay as I wish. She feigns perverseness to excuse her stay. विसृष्टव्यस्य and रोद्धव्यस्य qualify जनस्य understood. Or with अविवक्षा of कर्म and भावे त्व्य, they mean विसर्जनम् and रोधनम् ।

राजा—( शकुन्तलां विलोक्य आत्मगतम् )—किं नु खलु यथा वयमस्याम् एवमियमप्यस्मान् प्रति स्यात् । अथवा लेब्धा-  
वकाशा मे प्रार्थना । कुतः ?

वाचं न मिश्रयति यद्यपि महचोभिः

कर्णं ददात्यबहिता मयि भाषमाणे ।

कामं न तिष्ठति मदाननसम्प्लुखीयं

भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ २७ ॥

KING—( Watching Sakuntala, aside )—Could it possibly be that she is disposed towards me in the same way as I am towards her ? Or my prayer has found scope. (Do you ask) Why ?—Though she mingles not her speech with my words she listens attentively when I am speaking ; true, she does not stay looking at my face, but her eye is never engaged long with other objects.

राजति । [ 'शकुन्तलां विलोक्य' निपुणं निरुप्य तस्या भावोदयमिव सत्वा 'आत्म-  
गतं स्वं' प्रति आह ] । 'यथा' यद्वत्, खलु वयसस्यां शकुन्तलायां वर्त्तामहे 'एवं' तद्वत्  
'इयमपि' शकुन्तला अस्मान् प्रति स्यात् तु किम् । अनुरागोऽयं द्वयोरपि आवयोः उत  
केवलं समैव इति वितर्कः ॥ निर्णयति—'अथवा' पक्षान्तरे 'मे' मम प्रार्थना' प्रणयः  
लब्धः प्राप्तः 'अटकाशः' अन्तरः यथा तादृशी एव । 'कृतः' एवं ब्रवीमि चेत् शृणु—

वाचमिति । अन्वयः—इयं यद्यपि महचोभिः वाचं न मिश्रयति, मयि भाषमाणे  
अवहिता कर्णं ददाति । कामं सदाननसमुखी न तिष्ठति, अस्या दृष्टिस्तु भूयिष्ठम्  
अन्यविषया न । व्याख्या—'इयम्' एषा शकुन्तला 'यद्यपि यदि तु 'मम वचोभिः' वचनैः  
सह [इति सहाय्ये रथा] 'वाचम्' आत्मनो वचनं 'न मिश्रयति' न योजयति, मया सह  
न संलपति इत्यर्थः तथापि 'मयि भाषमाणे' वदति लपति सति [ 'यस्या च भावेन भाव-  
लक्षणम्' इति भावे सप्तमी ] 'अवहिता' दत्तावधाना सती 'कर्णं' ददाति' शृणोति ।  
'कामम्' एतदप्यनुमन्ये [ "अकामानुमतौ कामम्" इत्यमरः ] यत् 'सदाननस्य' मम  
सुखस्य समसुखी अनुकूला 'न तिष्ठति' न वर्त्तते, समसुखी भूत्वा एव निवर्त्तते इत्यर्थः  
'अस्या दृष्टिस्तु' नयनं पुनः 'भूयिष्ठं' बाहुल्येन 'अन्यविषया' इतरसक्रान्ता 'न' । सां  
न सम्भाषते, किन्तु महचने सादरा । दृष्टिः मयि पतिता एव संक्रियते सत्य, किन्तु  
अन्यथापि न तिष्ठति, मयि एव भूयः पतति । तत्तन्मन्ये इयञ्च मयि अनुरक्ता इति  
भावः ॥ [ "समसुखीय" (त-, न्या-)—"समसुखीना" (रा-, वि-)—"समसुखी सा"  
म-) ] ॥

### NOTES

I. (a) किं नु etc.—किं प्रश्ने, नु वितर्के, खलु वाक्यालङ्कारि । "नु वितर्का-  
वसानयोः" इत्यादिनमदी । "निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयं खलु" इत्यमरः । (b)

वयम्—Plural or singular by the rule “अस्मदी द्वयोश्च” (e) अवकाश - scope अन्तर । My suit has found scope, i.e. there are signs of reciprocation of feeling I may therefore persevere.\* (d) प्र + अर्थि युच् भावे = प्रार्थना suit.

2. वाचम् &c.—He enumerates the signs he notices. (a) मिश्रं करोति इति मिश्र + णिच् + लट् ति मिश्रयति mixes. She does not mix her speech with mine, i.e. she does not hold conversation with me. This discourages and accounts for the doubt किं नु खलु &c. (b) अब + धा + क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् अवहिता attentive. कर्णं ददाति &c. is encouraging and justifies hope ( लब्धावकाशा &c. ) (c) सङ्गतं प्राप्तं मुखं यया सा सम्मुखी she who has approached the face, i.e. has faced “स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्—” इति डीप् । सम्मुखा is an alternative form. (d) कामम् &c. — He admits here she does not face him for any appreciable time. This, he admits ( कामम् ), looks like a rebuff and raises doubts. But (तु) there is a set-off against it viz. she does not remain long with her eyes turned away from him.\* (e) अन्यः मद्वातिरिक्तः कश्चित् पदार्थः विषयो यस्याः सा अन्यविषया, etc.

3. (a) Reading—अभिमुखम् towards. She turns her ear towards me when I am speaking—does not express the idea as well as अवहिता कर्णं ददाति । (b) सम्मुखीना suppresses the nominative altogether which is not desirable. The choice lies between सम्मुखीयम् and सम्मुखीसा । I prefer the former because the reference being to an object (शकुन्तला) which is before the speaker it is better spoken of with इदम्-शब्द । तद् is used for things out of sight. Compare—“इदमस्तु सन्निवृत्तं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदमस्तु विप्रकृष्टं तदिति परीचे विजानीतात् ॥”

नेपथ्ये—भी भीस्तपस्विनः, सन्निहितास्तपोवनसत्वरक्षाये भवत । प्रत्यासन्नः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्प्रवृत्तः ।

तूरगखुरहतस्तथाहि रेणुर्वि टपविषक्तजलार्द्रवल्कलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशः शलभसमूह इवाश्रमदुमेषु ॥२८॥

अपि च—

तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलग्नैकदन्तः

पादाक्षुब्धततिवलयासङ्गसञ्जातपाशः ।

मूर्त्ती विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो

धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यान्दनालोकभीतः ॥२९॥

( सर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चिदिव सम्भ्रान्ताः । )

IN THE DRESSING ROOM—O ye ascetics, be close by for the protection of the animals of the forest of penance. King Dushyanta is indeed at hand enjoying a hunt. For dust having the colour of the setting sun, struck up by the hoops of his horses, are like a host of locusts settling on the trees of the hermitage to the boughs of which are attached bark garments wet with water. Moreover, an elephant scared at the sight of cars, having one tusk stuck on to the shoulder of a tree that has been struck with a violent blow, provided with a noose by clinging coils of creepers dragged with his feet, having dispersed herds of deer, is entering the holy forest as if an embodied obstruction of your penance. (Listening, all are slightly startled),

नेपथ्ये इति । 'नेपथ्य' विपरचनास्थाने, रंगमञ्चात् बहिः, एषा वाक् उदगता—  
'तपोवनसत्वानाम्' आश्रमसृगाणाम् 'रचायै, परिवाणाय 'सन्निहिताः' सनीपस्था 'भवत'  
'सृगयथा' सृगान् विध्यन् 'विहरति' परिचरति इति 'सृगयाविहारी' आखेटशायी  
'पार्थिवो राजा 'दुष्यन्तः' 'प्रत्यासन्नः अन्तिकचारी 'किल' समागत एव ।

तरति । अन्वयः—तथाहि तरगखुरहतः परिणतारुणप्रकाशः रेणुः शलभसमूह इव  
विटपविषक्तजलाद्रै वल्कलेषु आश्रमदुमेषु पतति । व्याख्या—'तथाहि' राज्ञः अत्यासन्न-  
त्वात् हि 'तरगाणाम्' अश्वानां 'खुरैः हतः' अतएव उल्थापितः परिणतस्य सान्धस्य अरु-  
णस्य सूर्यस्य 'प्रकाशः' इव प्रकाशः' दीप्तिर्यस्य तथाविधः सान्धारविसङ्काशः आरक्तः

इत्यर्थः 'रिणः' धूलिः 'श्लभानां' 'समूहः' राशिः 'इव विटपेषु' शाखासु 'विपत्तानि आस-  
ञ्चितानि' जलाद्राणि वारिसिक्तानि वल्कलानि' येषां तथाविधेषु 'आश्रमदुर्मेषु' तपोवनतरुषु  
'पतति' ; यावत् धूलिभिर्न दूष्यन्ते, तावदपसार्थान्तां वल्कलानि इत्यर्थः ।

तौत्रेति । अन्वयः—स्यन्दनालोकभीतः, तौत्राघातप्रतिहततरुस्त्वल्कलैकदन्तः,  
पादाकृष्टव्रतवलययासङ्गसञ्जातपाशः भिन्नसारङ्गयूथः गजः नः तपसो सूतीं विघ्न इव,  
धर्मारण्यं प्रविशति । व्याख्या—'स्यन्दनानां' रथानाम् 'आलोकेन' दर्शनेन 'भीतः'  
अदृष्टपूर्वत्वात् वस्तुः 'तौत्रेण' गुरुणा 'आघातेन' प्रहारेण 'प्रतिहतः' निराकृतो यः  
'तरुः' वृक्षः तस्य 'स्त्वल्के' लघुः एको दन्तो' यस्य तथाविधः दन्तेन विघ्नं भग्नं तरुं  
दन्तेन कर्षन्नेव इत्यर्थः । 'पादेन आकृष्टाः' या 'व्रततयः' मार्गप्राप्ताः लताः तासां  
यानि 'वलयानि' मण्डलानि, तेषाम् 'आसङ्गेन' स'सर्गेण 'सञ्जातपाशः' प्राप्तवन्धन-  
रज्जुः, पादेन लताजालं वहन् पाशवद्ध इव प्रतीयमानः इत्यर्थः । 'भिन्नानि' विभक्तानि  
विद्रावितानि 'सारङ्गाणां' मृगाणां यूथानि' येन तथाविधः 'गजः' वनहृत्सी 'नः' अस्माकं  
'तपसो सूतीं' मूर्त्तिमान् 'विघ्न इव' घृतदेह इव धर्माचरणप्रत्युद्भूतः 'धर्मारण्यं' तपोवनं  
'प्रविशति' ॥ पश्यत भो वनगजोऽयम् अदृष्टपूर्वान् रथान् दृष्ट्वा महता हि भयेन न  
दक्षिणतो नापि वामतः किन्तु समरेखमेव धावितः, मार्गे यत् यत् च पतितं तत् सर्वं  
मर्दयित्वा चलितः । अत्र दन्ताघातपातितं वृक्षं दन्तेनैव वहन् तत्र दलितानां लता-  
गुल्मानां पादलघ्नानि वलयानि पादेनैव कर्षन् अन्यत्र च हरिणयूथेषु सहसा पतितः  
तानि विद्रावयन् तैस्तैः विघ्नैः पदे पदे व्याहृत्यमानगमनः नातिवैगमित एव आयाति ।  
तत् त्यजत धर्म कर्माणि भट्टिति मार्गमस्मै दत्त्वा आत्मानं रचत इति भावः ॥ [ "तौत्रा-  
घातप्रतिहततरुस्त्वल्कलैकदन्तः" ( म ), "तौत्राघातादभिसुखतरुस्त्वल्कलभग्नैकदन्तः"  
[ त-न्या ], "तौत्राघातप्रतिहततरुः स्त्वल्कलैकदन्तः" [ रा-वि ] ॥ "पादाकृष्ट"  
( रा-, वि-, म- )—"प्रौढाकृष्ट" ( त-न्या- ) ॥ "सङ्गसञ्जात" ( रा-, वि-, म- )  
—"सञ्जनाज्जात" ( त-, न्या- ) । [ सर्वाः कर्णं दत्त्वा शुखा किञ्चिदिव ईदृशं न तु  
बलवत् 'सम्भ्रान्ताः' वस्ताः ] ।

## NOTES

1. (a) तपोवन &c.—तपसो वनम् तपोवनम् । अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये



षष्टीसमासः । Or तपःसाधनं वनम् । शाकपाथि वादि । तस्य सत्वाः or सत्वानि the animals in the hermitage. तेषां रक्षा protection of the animals &c. तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (b) किल is here निश्चये ! प्रति + आ + सद + क्त कर्त्तरि = प्रत्यासन्नः at hand. प्रत्यासन्नः किल he is surely very near. (c) मृग अन्वेषणे + णिच् स्वार्थे + श भावे निपातनात् = मृगया hunting. This is by the varttika 'परिचर्या परिसर्या मृगया अटाय्यानामुपसंख्यानम्' । तथा विहरतीति मृगया + वि + हृ + णिनि ताच्छील्ये कर्त्तरि wandering in quest of game. In the next sloka the speaker gives the reason for his statement.

2. (a) तुरग etc.—तुरेण वेगेन गच्छन्तीति तुर + गम + ड कर्त्तरि = तुरगाः horses. तेषां खराः तरगखराः । तै हतः struck up by the horses' hoofs. हतः struck, i. e. struck and thus raised. (b) विटप &c.—वि + सञ्ज + क्त कर्मणि = विषक्तानि attached. "उपसर्गात् सुनोति—" इत्यत्र सञ्जैर्गृह्णात षत्वम् । This is a सकर्मक use of सञ्ज । Compare—धुरम् आससञ्ज, चापम् आसज्यकण्डे &c. विटपः शाखा । "विटपः पल्लवे षडङ्गे विस्तारि स्तम्बशाखयोः" इति विश्वः । विटपेषु विषक्तानि विटपविषक्तानि attached to the boughs. जलेन आद्राणि wet with water, विटपविषक्ताणि जलाद्राणि वल्कलानि येषु येषां वा । विपदवद्— । After bath the bark garments were spread out on the branches of trees to dry. (c) परि + नम + क्त कर्त्तरि = परिणतः mature. प्रकाशते अनेन इति प्र + काश् + घञ् करणे = प्रकाशः lustre. परिणतः अरुणः the mature sun, i. e. the evening sun, the setting sun. तस्य प्रकाशः the glow of the setting sun. स इव प्रकाशो यस्य, बहु—by the Varttika "सप्तसूपमानपूवेऽस्वउत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः" ।

3. Remark—This sloka only explains why the speaker thinks the king must be close by and hunting. He is hunting (मृगयाविहारो) because dust is being raised by the horses rushing about after the same. He is not very far (प्रत्यासन्नः) because the dust is invading the hermitage.

4. अपि च—The speaker next explains why he apprehends danger from the royal hunt.

5. (a) तीव्राघात &c.—आ + हन + घञ् भावे = आघात a blow. तीव्रः

आघातः a violent blow. कर्मधा—। तेन प्रतिहतः struck back with a violent blow इतत् । ( The blow was not intentional. It was a mad rush through fear, and he simply ran against the tree). तादृशः तर्कः a tree struck back &c. कर्मधा—। तस्य स्कन्धः the trunk of a tree &c, तस्मिन् लयः lodged into the trunk &c. [Note the word लयः । The tusk got stuck ( लयः ), not that he luted against the tree. The act was unintentional ]. तादृशः एको दम्भो यस्य । He had no time to think of extricating his tusk. Such was his terror. (b) पादाकृष्ट &c—आ + सञ्च + घञ् भावे—आसक्तः adhesion, clinging. पादेन or पादैः आकृष्टाः dragged with his feet. इतत्—। तादृशः व्रततयः creepers dragged &c, कर्मधा—। तासां वलयानि coils of creepers etc. तेषामासक्तः clinging of coils etc. i.e. आसक्तानि वलयानि the clinging coils—भावानयने द्रव्यानयनम् । तेन सज्जातः । तादृशः पाशो यस्य । This too indicates haste. Away he rushed from the seat of danger without stopping to clear his feet of the encumbrances. With the tree to his tusk and the mass of creepers to his feet, he was being hampered in his movement, but his first thought was to put a good distance between himself and the hunters.

6. (a) मूर्त्तः—सृष्ट्वा + क्त कर्त्तरि embodied. (b) विह्वल्यते अननं इति वि + ह्वन + घञर्थे क—विघ्नः obstruction. (c) सारं शब्दस्य अङ्गमेवाम् इति सार + अङ्ग = सारङ्गाः like शक + अन्धु = शकन्धुः । A kind of spotted deer. तेषां यूथानि herds of spotted deer, भिन्नानि सारगण्डूथानि येन । These epithets complete the picture of havoc, and indicate what may be expected if he gets into the penance forest. Trees reared with tender care, shrubs and creepers so assiduously looked after, the pet animals that are like children unto us—are all in danger. (d) धर्मार्थमरणम्, धर्मस्य अरणा, धर्मसाधनमरणं वा धर्मारणम् । Here he is entering our sacred forest. Be quick there is time yet, for he cannot move fast with his encumbrances,

7, Reading—अभिमुख and भय in the first line instead of

प्रतिहत and लग्न do not show the fright and consequent haste which are so necessary here In Raghava's reading, स्कंधलग्नैक-  
दन्तः is obscure. पादाङ्गद is better than प्रौढाङ्गद because it plainly  
states where the creepers have stuck, and how easily they  
could have been removed and yet were not removed through  
fright and haste. It is difficult to choose between संगसञ्जात and  
सञ्जनाञ्जात । The former perhaps improves the flow of the style  
and better preserves the uniformity by making a single com-  
pound of each पाद in the first half.

राजा—( आत्मगतम् )—अहो धिक् पौरा अस्मदन्वेषिण-  
स्तपोवनमुपरुन्धन्ति । भवतु, प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

KING ( Aside )—O fie, the citizens searching for me are  
disturbing this forest of panance. Well I must go back.

सख्यौ—अज्ज, इमिणा आरखवुत्तन्तेण पज्जउलम्ह । अणु-  
जाणाहि णो उड्डअगमणस्स [ आर्य्य, अनेन आरखकवृत्तान्तेन  
पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि नः उटजगमनाय ] ।

THE FRIEND—Noble sir, we are greatly disturbed by  
this news of the wild elephant. Permit us to return to the  
cottage.

राजा ( ससम्भ्रमम् )—गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा  
यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे । ( सर्वे उत्तिष्ठन्ति ) ।

KING ( Hurriedly )—Go noble ones, I too shall arrange  
that there be no disturbance of the hermitage. ( They all  
get up ).

सख्यौ—अज्ज, असम्भाविदादिहिसक्कारा भूओवि पेक्खणणिमित्तं  
लज्जेमो अज्जं विस्सविट्ठु' [ आर्य्य, असम्भावितातिथिसत्कारा  
भूयोपि प्रेक्षणीमित्तं लज्जामहे आर्य्य' विज्ञापयितुम् ]

THE FRIENDS—Noble sir, not having rendered the rites of hospitality, we are ashamed to request your honour to see us again.

राजिति । 'अहो अस्मान्' साम् 'अन्विष्यन्ति विचिन्विन्ति ये तथाविधाः पौराः नागरिकाः 'तपोवनम् उपरुन्वन्ति' पीडयन्ति एतत् 'धिकं' गह्वीमहं । भवतु प्रति-गमिष्यामः, प्रत्यावृत्ता 'भविष्यामस्तावत्' !

सुख्याविति । 'आरण्यकस्य' वनगजस्य 'वृत्तान्तेन' वार्त्तया करणेन 'पथ्यांकुलाः' सन्तुष्टाः 'स्मः' । 'नः' अस्मान् 'उटज' पर्यशालायां 'गमनाय अनुज्ञानीहि' अनुमन्यस्व ।

राजिति । [ उडिग्रत्वात् 'सम्भ्रमेश' त्वरया 'सह' यथा तथा आह ] 'वशमपि' अहञ्च 'आश्रमस्य पीडा' तपोवनोपरोधी 'यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे' अहं प्रयत्नवान् भविष्यामि । इत्यहमपि गमनार्थम् उडिग्र एव । [ "सम्भ्रमम्" ( रा-, त- )—"असम्भ्रमम्" ( वि- ) ॥

सुख्याविति । 'असम्भावितः' अकृतः 'अतिथिः' आगत्युक्तस्य ते सत्कारः 'पूजा' याभिः तथाविधा वयम् 'आर्य' भवन्त 'भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं दर्शनार्थं' 'विज्ञापयितुम्' 'अर्थयितुम्' 'लज्जामहे' लज्जिता भवामः । अतिथिर्भवान् न च पूजितः, तत् कथं व्रमः पुनरपि अवागच्छतु इति । यद्येतदुदारं तथा चम्यते भवता, तदागम्यतां भूयोऽपि इति भावः [ "सत्काराः" ( वि- )—"सत्कारम् ( रा-, त-, न्या- स- ) ॥

## NOTES

1. (a) आरण्यक &c.—रणे साधु इति रण + यत् = रण्यम् suitable for battle, i.e. an open space. न रण्यम् अरण्यम् a forest, नञ् + तत्— । तत्र दृष्ट इति अरण्य + बुञ् = आरण्यकः a wild elephant. बुञ् is available in the sense by the Varttika "पथ्याध्यायव्यायविहारमनुष्यहस्तिषु इति वक्तव्यम्" । Hence आरण्यको हस्ती, आरण्यको मनुष्यः etc. ; but आरण्यः पशुः not आरण्यकः पशुः ॥ (b) उटज etc.—उटजे गमनम् उटजगमनम् । सहसुपेति ससासः । तद्यै । तादर्थ्यं चतुर्थी ।

2 सम्भ्रमम्—सम्भ्रमहaste त्वरा or सवेग । He was in haste to go back. Compare.—"भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत्" above. But he was waiting impatiently that the suggestion to separate may come from

the maidens. The impatience may be read between the lines in the present speech also. It is owing to these indications of impatience that I have rendered it 'hurriedly' otherwise the temptation is great to say ससम्भ्रमं सादरम् । "सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्यात् संवेगादरयोः" इति विश्वः ।

3. Reading—असम्भ्रमम्—without being moved—does not commend itself.

4. उत्तिष्ठन्ति—"उदोऽनुर्ध्वं कर्मणि" bars the आत्मनेपद here because 'to rise' ( उत्तिष्ठन्ति ) implies ऊर्ध्वं कर्म upward action.

5. (a) असम्भावित etc.—सम्यक् भावितः सम्भावित इति सम् + भू + णिच् + क्त कर्मणि = सम्भावितः rendered. न सम्भावितः । नञ्त्— । असम्भावितः अतिथिसत्कारः यासिः those that have not rendered the rites of hospitality, बहु— । This gives the reason why they feel delicacy to ask him to come again. (b) प्रेक्षणं दर्शनं निमित्तं कारणं यस्मिन् that in which the motive is to see. तत् यथा तथा । Qualifies विज्ञापयितुम् (c) भूयोऽपि प्रेक्षणनिमित्तं विज्ञापयितुम् to ask for another interview. विज्ञापयितुम्—वि + ज्ञा + णिच् + तुप् भवे to pray. अव्ययकृतो भावे इति भावे तुप् । विज्ञापयितुं विज्ञापने लज्जामहे इत्यन्वयः । The सप्तमी disappears because विज्ञापयितुम् is अव्यय । The rule "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थद्वयम्" prohibits षष्ठी in the अनुक्तकर्म in the case of an अव्ययकृत ।

6. Reading.—"सत्कारम्" makes the compound qualify आर्यम् । Our reading emphasises the lapse of duty on the part of the maidens and the admission coming from the maidens themselves adds polish to the speech and imparts to it the forces of an almost irresistible appeal for another visit.\*

राजा—मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

KING—No you must not say so, I am rewarded even by the sight of you.

शकुन्तला—अनसूए, अहिण्यकुससूईए परिक्षुदं मे

\* Adopted by Prof Gajendragadkar.

चलणं, कुरवअसाहापरिलग्नं च वक्कलं । दाव परिपालेधं मं जावणं मोअविमि [अनसूये, अभिनवकुशसूच्या परिच्छतं मे चरणं कुरवकशाखापरिलग्नं च वक्कलम्, तावत् परिपालयतं मां यावदेतत् मोचयामि ] । (राजानमवलोकयन्तौ सव्याजं विलम्ब्य सह सखीभ्यां निष्क्रान्ता ) ।

SAKUNTALA—Anasuya, my foot is pricked by a young Kusa shoot, and my bark-garment is caught in a Kuravaka-branch. Do then wait for me until I release it. (Gazing at the king, delaying with pretexts, proceeds to go out with the friends ).

राजेति । 'एवम्' ईदृशम्, अपूजितत्वात् पुनर्दर्शनाय विज्ञापयितुं लज्जया इत्याकारं 'मा' ब्रूत मा ब्रूत । सम्भूमे द्विरुक्तम् । 'भवतीनां' साधुशीलानाम्, असुखभदर्शनानामित्यर्थः 'दर्शनैर्नैव' [ किमुत सम्भाषणेन इत्येवकारार्थः ] 'पुरस्कृतौ ऽस्मि' सत्कृतौऽस्मि । पुण्यदर्शनानां दर्शनमैव सत्कारः, मया तु सम्भाषणमपि लब्धम् । तत् कथमकृतः सत्कार इति भावः ।

शकुन्तलेति । 'अभिनवा' नूतना या 'कुशसूचिः' कुशायं तथा, दर्भाङ्कुरेण मे चरणम् [ चरणशब्दे द्विलिङ्गोऽपि पुंसेव भूरि प्रयुक्तः ] 'परिच्छत' गाढं विद्धम् 'वक्कलञ्च कुरवकस्य' कण्टकवहुलस्य पुष्पवृक्षविशेषस्य 'शाखासु परिलग्न' दृढं सक्तम् । गाढवेधात् दृढसङ्गाच्च मोचनेविलम्बो भविष्यति । तत् 'यावत्' यत्कालम् 'एतत्' चरणे वक्कलञ्च 'मोचयामि,' कुशकण्टकात् कुरवकशाखायाश्च इत्यर्थः, 'तावत्' तत्कालं 'मां' परिपालयत प्रतीक्षयाम् ॥ [ राघवेण अपठितमेतत् ] ॥ ( इति 'व्याजिन' ह्येतेन 'सह', ह्यलपूज्यं कं 'विलम्ब्य' । राजानं पुनरपि द्रष्टुं ह्यल एष उदभाषित इत्यर्थः 'निष्क्रान्ता' रङ्गमन्त्रात् बहिर्यातुं प्रवृत्ता [ आदिकर्मणि क्तः ] ) ।

## NOTES

1. पुरस्कृतः—पुरस + क्त + क्त + कर्मणि Literally—Placed in front. Hence—Honoured.

2. अनस्य &c.—[a] कुशस्य सूचिः a shoot of Kusa grass, अभिनव new and therefore short. The shorter the stronger they are and more likely to hurt the feet. [b] In परिचित and परिलय the परि is intensive. The thorn has gone deep in, the garment has stuck firm—All this is a ruse to tarry a little longer. पारपाणि is to wait for. Here the appeal is to अनस्य because she knows the quick-witted प्रियंवदा will meet her with some sharp retort.

3. सव्याजम्—वि+अज गतिचिपणयोः+घञ् करणे=व्याजः Lit—That which diverts attention. Hence क्लृप्त pretence अपदेश ॥ “व्याजः शाब्दपदेशयोः” इति कोषः । तेन सह । बहु—Qualifies विलम्ब्य not निष्क्रान्ता ।

4. Reading. Raghava omits this passage. But the poet refers to the incident in Act II—“मिथः प्रस्थाने...शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ।” \* कुरुवक occurs in several editions. But कुरवक is not wrong and seems to be the poet's favourite spelling. Compare the यमक in “मधुलिङ्गां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः”—Raghu. IX, 26,

राजा—मन्दौत्सुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान् समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारात् आत्मानं निवर्त्तयितुम् । मम हि—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः ।

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ ३० ॥

( निष्क्रान्ताः सर्वे ) ।

KING—I have become less anxious to go back to town. I will meet my followers, and encamp them not far from the penance-forest. I cannot indeed bring back myself from occupying about Sakuntala. Mine indeed—Forward goes the body backward rushes the restless mind like the China-Silk of a banner which is carried against wind [Exeunt all]

प्रथमोऽङ्कः—The First Act.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजेति । 'नगरं गमनं' प्रत्यावर्त्तनं तत् 'प्रति' [ प्रतीति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया ] "मन्द" मृदु 'औत्सुक्यम्' उत्कण्ठा यस्य तथाविधः अधुना संवृत्तः 'अस्मि' । शकुन्तलादर्शनेन नगरगमनं न इच्छामि । 'अनुयातिकान्' अनुगामिनः 'समेत्य' सम्प्राप्य 'तपोवनस्य नातिदूरे' अनतिदूरे [ नजर्थेन नशब्देन सहसुपेति समासः ] 'निवेशयामि' संस्थापयामि । आश्रमपीडा मा भूत इति अतिदूरे एव सेनानिवेशः कर्त्तव्यः तत् कथं नातिदूरे इत्याह—'शकुन्तलायां' शकुन्तलाविषये 'यो व्यापारः' प्रवर्त्तनं 'प्रवृत्तिः' तस्मात् आत्मानं निवर्त्तयितुं, निवृत्तं कर्त्तुं न शक्नोमि खलु । अतः तपोवनस्य अतिदूरे न गच्छामि ॥ [ "नातिदूरे" ( रा-, म-)—"अतिदूरे" ( त-, न्या-)—"नातिदूरेण" ( वि-) ॥ "शकुन्तलाव्यापारात्" ( रा-, वि-, म-) 'शकुन्तलादर्शनव्यापारात्' ( त-, न्या-) ] ॥

गच्छतीति । अन्वयः—प्रतिवातं नीयमानस्य केतोरिव मम हि शरीरं पुरो गच्छति, चीनांशुकमिव असंस्थितं चेतः पश्चात् धावति । व्याख्या—'प्रतिवातं वायोः प्रतिकूलं' 'नीयमानस्य' उल्लसमानस्य न तु स्वयं' गच्छतः [ केतुपक्षे अचेतनत्वात्, राजपक्षे औत्सुक्याभावात् [ 'केतोरिव ध्वजस्य च' 'मम हि' मम तावत् 'शरीरं' [ केतुपक्षे ध्वज-दण्डः, राजपक्षे वपुः ] 'पुरः' अग्रे 'गच्छति' मन्दमन्दं चलति 'चीनांशुकं चीन-देशोद्भव' ध्वजवसनम् 'इव असंस्थितम्' अस्थिरं चञ्चलम् [ चीनांशुकपक्षे लाघवेन ह्येता वायुजा अभिभूतत्वात्, चेतःपक्षे शकुन्तलाव्यापारेण अभिभूतत्वात् ] 'चेतः' चित्तं 'पश्चात् धावति' जवेन याति [ सत्तेः वेगितायां गतौ धावादेशः ] । कर्त्तव्यबुद्धिर्मानयति न लहमिती यासि । तेनाहं ध्वज इव । शकुन्तला च वातसंहतिरिव । शरीरं मे ध्वजदण्ड इव, चेतस्य ध्वजवसनमिव । शकुन्तलारूपाया वातसंहतेः प्रतिकूलमहं कर्त्तव्यबुद्धिना नीयमानः । देहो मे ध्वजदण्ड इवमन्दं पुरो याति, चेतस्तु अस्थिरं सत् ध्वजवसनमिव पश्चात् धावति । अत इवशब्दो द्विः पाठ्यः ॥ [ "असंस्थितं" ( त-, वि-, न्या-)—"असंस्तुतं" ( रा-, म-) ] ॥

[ 'सर्वे' अभिनेतारो जनाः निष्क्रान्ता, रंगमञ्चात् वहिर्गताः । तदानीमपि सखीभ्यां शकुन्तला वहिर्गता । इतः पूर्वं गन्तुमारब्धा हि सा । व्याजविलम्बोऽपि जातः । अधुना च सर्वे अपि, राजा सख्यौ शकुन्तला च इत्यर्थः 'निष्क्रान्ताः' ] ।



1. (a) अनुयायिकान्—अनु पश्चात् यावा गमनम् अनुयाया । सा अस्ति एषाम् इति ठन्—इति वाचस्पतिः । Followers, तान् ॥ (b) नातिदूरे अनुयायिका निविशन्ते gives with णिच्—नातिदूरे अनुयायिकान् निविश्यामि । अकर्म कलात् अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा । The क्रिया here makes नातिदूरे a सत्त्ववचन word, i. e. it refers to some पदार्थ । Hence अधिकरणे सप्तमी ॥ (c) तपोवनस्य may be explained as शेषे or “दुरान्तिकाथैः पक्षी अन्यतरसग्राम्” इति दूरार्थक नातिदूरशब्दयोगात् पक्षो । पक्षे पञ्चमी ॥ (d) आत्मानम् इति अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा ।

2. धावति=सृ+लट्, तिप्, becomes धौ+लट्, तिप्, when the root means ‘to move fast’, सम्+स्था+क्त कर्तरि=संस्थितम् steady, न संस्थितम् unsteady. गच्छति शरीरम् the body moves slowly forward धावति चेतः the mind rushes back. Note the contrast; one moves slow, the other goes quick. Such turning back of the minds is described by Kalidasa with a different simile, cp. “एषा मनो नी प्रथमं शरीरात् पित; पदं मध्यममुत्पतन्ती मुरांगना कर्षति खण्डिनायात्सूत्रं मृणालादिव राजहंसौ ॥”—Vikra. केत is banner (ध्वज) which includes the staff and the flag. चीनदेशजम् अयुक्तं वस्तु चीनांसुकम् ।

[N. B.—Note China and India’s probable trade-relation during our poet’s time ].

3. Reading—Raghava has असंस्तम् which he explains शरीरेण अपरिचितम् which has become a stranger to the body. It is difficult to apply the meaning here.

## द्वितीयोऽङ्कः

( ततः प्रविशति विप्रस्यो विदूषकः )

विदूषकः ( निःप्रस्य )—भो दिष्टं । एदस्म मिअआसोलस्स रण्णो वअस्सभावेण णिव्विण्णोस्मि [भो दिष्टम् । एतस्य मृगया-शीलस्य राज्ञो वयस्यभावेन निर्विण्णोऽस्मि ] अअं मिअो, अयं बराहो, अअं सदुल्लोत्ति मज्झण्णे वि गिहिविरलपाअवच्छायासु

वणराइस् आहिण्डीअदि अडवीदो अडवी [अयं मृगः, अयं  
वराहः, अयं शार्ङ्गः, इति मध्याह्नेऽपि श्रीशिविरलपादपच्छायासु  
वनराजिषु आहिण्ड्यते अटवीतः अटवी ] । पत्तसङ्करकषाआइं  
कटुआइं गिरिण्डीजलाइं पीअन्ति [पत्तसङ्करकषायाणि कटुकानि  
गिरिण्डीजलानि पीयन्ते ] । अणिअदवेलं सूक्ष्मंसभूयिष्ठ आहारो  
अण्हीअदि [अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो भुज्यते ] ।  
तुरगाणुधावणकण्डितसन्धिणो रत्तिम्मि मे णिकामं सयिदव्यं  
णत्थि [तुरगानुधावनकण्डितसन्धिः रात्रावपि मे निकामं शयि-  
तव्यं नास्ति ] । तदो महन्ते एव्व पच्चूसे दसौएपुत्तेहिं  
सउणिलुद्धएहिं वनगगहणकोलाहलेण पडिबोधिदोम्हि [ततो  
महति एव प्रत्यूषे दास्याःपुत्रैः शकुनिलुब्धकैः वनग्रहणकोला-  
हलेन प्रतिबोधितोऽस्मि । ] एत्तएण दाणिं वि पौडा न णिकमदि  
[इयता इदानीसपि पौडा न निष्क्रामति ] । तदो गण्डस्स उवरि  
पिण्डओ संवुत्तो [ततो गण्डस्य उपरि पिण्डकः संवृत्तः ] । हिओ  
किल अद्धेसु ओहीणेसु तत्तहोदी मिआणुसारेण अस्समपदं  
पविट्ठस्स तापसकण्णआ सउन्दला मम अधण्णदाए दंसिदा  
[ह्यः किल अस्मासु अवहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेण आश्रम-  
पदं प्रविष्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला मम अधन्यतया दर्शिता ] ।  
संपदं णअरगमणस्स मणं कधं वि ण करेदि [साम्प्रतं नगर-  
गमनस्य मनः कथमपि न करोति ] । एव्वं चिन्तअस्स मे  
पहादा अक्खिस्सु रअणी [एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अक्ष्णोः  
रजनौ ] । का गदी । जाव णं किदाचारपरिकम्मं पेक्खामि  
[का गतिः । यावदेनं कृताचारपरिकर्माणं मेहे ] (परिक्रम्या-

वलोक्य च) एसो वाणासणहत्याहिः जवणेहिं वनपुष्पमाला-  
धारिणीहिं पडिविदो इदो एव्व आअच्छदि पियवअस्सो [ एष  
वाणासनहस्ताभिर्यवनौभिः वनपुष्पमालाधारिणीभिः परिवृतः इत  
एव आगच्छति प्रियवयस्यः ] । 'होदु, अङ्गभङ्गविअलो विअ भविअ  
चिट्ठिस्स', जइ एव्वं वि णाम विस्समं लहेयं [ भवतु अङ्गभङ्गविकल  
इव भूत्वा स्थास्यामि, यदि एवमपि नाम विश्रमं लभेय ] ।

( दण्डकाष्ठमवलम्ब्य स्थितः ) ।

(Then enters Vidushaka in a drooping mood) VIDUSHAKA  
(Sighing)—O my luck ! I am distressed by the friendship of  
this chase-loving king. 'Here is a stag,' "There goes a boar,"  
"Yonder escapes a tiger,"—thus we have to rush, even in mid-  
day, from thicket to thicket in rows of forests where as it is  
summer the shade of the trees is scanty. Waters of mountain  
streams, brown through the admixture of leaves and bitter,  
have to be drunk. Meals, mostly of spitted meat have to be  
eaten at irregular hours. With the joints, bruised by gallop-  
ing on horse-back, there is not much lying down for me even  
at night. Then even at the earliest dawn I am aroused by  
the din of surrounding the forest by the sons of slaves—the  
birdcatchers. My trouble does not cease with even so much.  
Boil has now formed on the abscess. Only yesterday while  
we lagged behind, Sakuntala, the hermit's daughter, was by  
my cursedness shown to his Highness as he entered the site  
of the hermitage in pursuit of a stag. Now on no account  
does he turn his mind toward going back to the town. Even  
as I was thinking thus, night passed and dawn came to my  
eyes. Can't help ! I must see him when he has finished

his usual morning duties. (Going round the stage and looking about). Here my dear friend comes this very way surrounded by Yavana women who have bows in their hands and are wearing garlands of wild flowers. Well, I will stay looking as if powerless through palsy of limbs, if even thus I may get rest. (Stands leaning on his staff).

तत इति । ('विदूषकः' इति राज्ञो नमः सहायः विवृतवेषो विकलाङ्गो ब्राह्मण-विशेषः' विषयः' खिन्न इव लक्ष्यमाणः 'प्रविशति' ) ।

विदूषक इति । 'भो दिष्टम्' अहो मे भागधियम् । आत्मनः अदृष्टस्य गृहं-मेतत् [ "दिष्टं देवैर् भागधियम्" इत्यमरः ] । 'सृगयाशीलस्य' सृगयारतस्य 'एतस्य राज्ञो' दुष्यन्तस्य 'वयस्यभावेन' सखित्वेन [ "वयस्यः स्निग्धः संबन्धः" इत्यमरः ] 'निर्विण्णः' खिन्नः 'अस्मि' [ "निर्विण्णस्योपसंख्यानम्" इति णत्वम् ] । "ग्रीष्मेण" आतपेन 'विरला' मन्दा 'पादपच्छाया' यासु तथाविधासु 'वनराजिषु' काननश्रेणिषु अस्माभिः अयं सृगः' एष हरिणो धावति 'अयं वराहः' इतो याति शूकर एषः 'अयं शार्दूल' एष व्याघ्रः पलायते 'इति' एवमप्रकारेण सध्याङ्गे अपि' कठोरतमतामुपगतेऽपि दारुणैरवौ दिनमध्ये 'अटवीतः एकाम् अटवीं' गुल्मं विहाय [ ल्यवृत्तीपे कर्मणि पञ्चमी ] 'अटवी' अन्यो गुल्मः' आह्विष्यति' अनुधाव्यते । इत्येवं विहारं खेदकारणम् । 'पवाणां गलितपर्णानां' सङ्करेण' मिश्रणेन 'कषायाणि' आरक्तानि [ "कषायो रसमिदं स्यात् इत्युपक्रम्य "सुरभी लोहिते त्रिषु" इति मेदिनी ] 'कट क्रानि' तीव्ररसानि गिरिनदीनां प्रसवणानां 'जलानि पीयन्ते' । इति पानीये खेदकारणम् । 'शूलपक्क' यत् 'मांसं तेन' भूयिष्ठः बहलः 'आहारः' औदनः 'अनिधिता वेला समयः यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'भुज्यते' । अरुचिकरो गुरुपाकश्च औदनः सोऽपि पुनरसमये, इति आहारे खेदस्थानम् । 'तुरगेण' अश्वेन यत् अनुधावनं' सृगानुसरणं तेन 'कण्डिताः' कुट्टिताः 'सन्धयः' यस्य तथाविधस्य मे रात्रावपि निकामं' यथेष्टं 'शयितव्यं' नास्ति शय्यासेवनं न भवति । 'ततो रजन्याश्चतुर्थे' यामि यदा स्वल्पं सु' तदा दास्याः पुत्रैः' निन्दितजन्मभिः [ "पुत्रेऽन्यतरस्याम्" इति कुतसायामलुक् ] एभिः शकुनिलुब्धकैः' पक्षिव्याधैः 'महति एव प्रत्यूषे वनयहणस्य वनवेष्टनस्य यः कोलाहलः' आरावः तेन 'प्रतिबोधितोऽस्मि यथा विहारे तथा पाने च आहारे च

तथैव पुनर्मे शयने खेदः—अहोमे दूरदृष्टम् । ‘इदानीम्’ इति वाक्यालङ्कारे ‘इयता अपि’ एतावता च मे पीडा न निष्कामति’ न मे क्लेशस्य अवसानम् । ‘ततो गण्डस्य’ स्फोटस्य ‘उपरि पिण्डः’ स्वल्पः स्फोटः ‘संभूतः’ जातः [ एषा लौकिकोक्तिः ] । तदेव दर्शयति—‘ह्यः’ पूर्वस्मिन् दिने ‘किञ्च अस्मासु अवह्रीनेषु’ पश्चात् स्थितेषु ‘मृगस्य’ अनुसारः अनुसरणं तेन मृगमनुसृत्य इत्यर्थः आश्रमपदं तपोवनभूमिं प्रविष्टस्य तत्रभवतो राज्ञो दुष्यन्तस्य, प्रविष्टाय तत्रभवते इत्यर्थः ( चतुर्थीस्थाने षष्ठी ) तापस-कन्यका शकुन्तला मम ‘अधन्यतया’ दूरदृष्टेन ‘दर्शिता’ । मन्ये मर्मैव दग्धभाग्यं राजानं तत्रबाहयित्वा शकुन्तलामस्मै दर्शयामास । ‘साम्प्रतम्’ अधुना शकुन्तलां दृष्ट्वा इत्यर्थः ‘कथमपि’ कौनापि प्रकारेण ‘नगरगमनस्य मनो न करोति,’ सर्वथा नगरगमनं परिहर्तुमिच्छति । ‘एवमेव’ इत्याकारेणैव चिन्तयतः’ दुर्भाग्यं पर्यालोचयतो ‘मे अक्ष्णोः’ अनिमौलितयोः लोचनयोः’ अनिमौलितौ लोचने अनादृत्य (‘षष्ठी च अनादरे’ इति चकारात् सप्तमी ) ‘रजनौ प्रभाता’ । ‘का गतिः’ क उपायः । सर्वमेतत् सहनीयम् । यद्यपि ईदृशमनिशं खिद्यमानः अद्य च पुनर्जायत एव रात्रि-यांता, तथापि किं करिष्ये ? ‘यावत् एनं राजानं’ कृतम् अनुष्ठितम् ‘आचारप्राप्तं’ यथाचारं कृत्वा चारोक्तं ‘परिकर्म’ सज्जा यद्वा कृतम् आचारात् प्रातःकृत्यं परिकर्मं च येन तादृशं ‘प्रेक्षे’ द्रष्ट्यामि [ यावद्दयोगे भविष्यति लट् ] परिकर्मणि समापते गत्वा तस्मै आत्मानं निवेदयामि इत्यर्थः । ( ‘परिक्रम्य’ रङ्गमञ्चं परितो गत्वा ‘अवलोक्य’ अग्रतो दृष्ट्वा च ) एष ‘प्रियो’ मे वयस्यः’ मित्रं, राजा इत्यर्थः ‘वनपुष्पाणां माला धारयन्ति’ या ताभिः ‘वाणसनं’ धनुः ‘हस्ते’ यासां ताभिः ‘यवनौभिः’ यवनरक्षणौभिः’ प्रविब्रतः’ ‘वेष्टितः’ सन् ‘इत एव’ अस्यामेव दिशि ‘आगच्छति’ । अयं हि मृगयां प्रति चलित एव लक्ष्यते, मामपि मन्ये अन्विष्यन् आगच्छति इत्यर्थः । भवतु अङ्गानां भङ्गेन विकलौ जड इव ‘भूत्वा स्थासामि, यदि एवमपि नाम विश्रमं’ विश्रान्तिम् ( “नोदा-त्तौपदेशस्य मान्तस्थानाचमेः” इति घञि वृद्धिनिषेधः ) ‘लभेय’ । ( ‘दण्डस्य’ यष्टेः ‘काष्ठम् अवलम्ब्य’ तदास्थित्यं ‘स्थितः’ ) । ( “एवमेव चिन्तयतोः मे प्रभाताअक्ष्णोः रजनौ” ( त-, न्या- )—“अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतः अक्ष्णोः प्रभातमासीत्” ( रा-, वि-, म- ) ॥ “कृताचारपरिकर्माण” ( म )—“कृताचारपरिक्रम” ( रा-, वि- )—“कृतदारपरिग्रह” ( ता-, न्या- ) ] ॥

NOTES

1. Summary—अथ प्रभातायां रात्रौ तामिव मुनिकन्यकां ध्यायता निरुतसाहेन राज्ञा मृगया प्रतिषिद्धा । ततो विदूषकेण सह इत्यमभूत् तस्य शकुन्तलागतौ मन्त्रः —

राजा । माधव्य, रमणीरत्नं किल सा ।

माधव्यः । रत्नं चेत् राजयाह्यं हि तत् । भटिति गृह्यताम् ?

राजा । दूरे पिता प्रदाता, कथं भटिति गृह्येत ?

माध्व । अस्ति तत्वापुत्रपायः । ब्रूहि कीदृशी सा त्वयि ।

राजा । ननु सानुरागा ।

माध्व । तर्हि गान्धर्वोऽनुष्ठीयताम् ।

राजा । युज्यते । कथय पुनः कथमनाहृतौ राजाहं तत्र यायाम् ।

एवं संवदमानयोस्तयोः कण्वशिष्याभ्यामागत्य यागविघ्नः विज्ञाप्य राक्षसदधार्थं राजा आहृतः । ततः सपदि सहैषे राजानि सज्जं नगरात् राजमातुर्दूतः प्राप्तः तस्मात् पुत्रकृत्यार्थं तूष्णं नगरगमनं प्रति सावादेशं श्रुत्वा सम्भ्रान्तो राजा माधव्यमात्मनः प्रतिनिधीकृत्य सरैव्यं नगरं प्रेषयामास । तच्च वक्ष्यन्नाह सखे ऋषिगौरवात्तपोवनं यामि मुनिसुतायां तु न प्रणयः । सोऽपि मूढस्तदेव तस्य तथ्यं मेने । ततः स्वस्थो राजा भूयोऽप्याश्रमं ययौ ।

2. ततः &c. — The jester enters with a dejected look. He is a Brahmana—the king's companion. “विकृताङ्गवचीवैवैर्हासकारो विदूषकः ।” He should excite laughter by his deformities, speech and attire. He is proverbially timid. Here he bemoans his luck.

3. (a) दिष्टम् — Raghava renders it दृष्टम् । “भो दृष्टम्” is then a query. Have you seen ? दिष्टम् is surely better. (b) मृगया-शीलस्य—मृग अन्वेषणे + श भावेस्त्रियां निपातनात् मृगया hunting chase. तां शीलयति इति मृगया + शील + णिच् + ण कर्त्तरि addicted to chase. तस्य । (c) वयस्यभावेन—वयस्य Friend. तस्य भावः Friendship. तेन । हेतौ तृतीया । (d) निर + विद + क्त कर्त्तरि = निर्विष्टः disgusted. (e) एतस्य &c.— The king wcn't let me leave his side for a moment, he is

so fond of me. But how can I, a cripple, keep pace with him when he is rushing at a break-neck speed after the quarry. All relish for life is gone out of me. O Luck !

4. अयं मृगः etc.—(a) From मध्यम अङ्गः—The middle of the day = we expect अहर्मध्यम् because the rule for एकदेशिसमास mentions पूर्व, अपर, अथर उत्तर only, not मध्य also. But पाणिनि himself refers to सायाङ्ग—The end of the day—in the rule “संख्या-वि-सायपूर्वस्य अङ्गस्य अहन् अन्यतरसां ङौ” । Hence the inference is—“सर्वोऽप्येकदेशः अङ्गा समस्यते”—all parts are compounded with अहन् in an एकदेशि-समास । Some go even further and say सर्वोऽप्येकदेशः कालेन समस्यते । The समास being thus allowed we get पूर्वनिपात of मध्य giving मध्य + अहन् । The rule “अङ्गोऽङ्गपेभ्यः” directs अङ्ग to be substituted after an एकदेश । Hence मध्याङ्ग । Next by the rule “परवस्त्रिङ्गं हन्ततृपुरुषयोः” this ought to be neuter because अहन् is neuter. But the rule “रात्राङ्गाद्वाः पुंसि” interferes and we get मध्याङ्गः । तस्मिन् । (b) ग्रीष्म etc.—ग्रीष्म Heat आतपः, or Summer निदाघः । ग्रीष्मेण विरला ग्रीष्मविरला scanty because of summer. सहस्रुपेति समासः । पादेन पिवति इति पाद + पा + क कर्त्तरि = पादपः a tree, जातावेकवचनम् । पादपस्या छाया पादपच्छाया the shade of a tree. ग्रीष्मविरला पादपच्छाया यासु । Or पादपानां छाया पादपच्छायम् । Neuter by the rule ‘छाया बाहुल्ये’ । ग्रीष्म-विरलं पादपच्छायं यासु । Most trees shed their leaves towards the end of winter and do not get back their full foliage before the rains. Hence the shade is poor in summer.\* (c) वनराजिषु—वनानां राजयः rows of forests. तासु । (d) आ + हिण्डि गतौ + लट् ते कर्मणि (हिण्डिते जिहिण्डिते, अहिण्डिते) । (e) आहार, विहार, शयन these are the main headings on the physical side under which the pleasures of life may be arranged. The Jester here shows how wretched his life has now become so far as विहार is concerned.\*

5. (a) पत्र &c.—सम together + कृ + अप् भावे सङ्करः mixture, पत्राणां सङ्करः admixture of leaves. तेन कषायाणि । सहस्रुपेति समासः । (b) गिरि etc.—गिरौ नद्यः or गिरिसम्भवा नद्यः गिरिनद्य or गिरिणद्यः

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

mountain streams. The ण is optional by the Varttika "गिरि-  
नद्यादीनामुपसंख्यानम्"।

6. (a) अनियत etc. - नि + यस + क्त कर्मणि = नियता restricted. i. e. fixed. न नियता not fixed, i.e. irregular. नञतत्—। (b) शूले संस्कृतम् इति शूल + यत = शूल्यम् roasted on spits. शूल्यं मांसम् spitted meat कर्मधा—। तेन भूयिष्ठः इतत्—। (c) आहार is a wide term including पान and भोजन। Here he first speaks of पान—The water we drink is brown and bitter. Next भोजन is described—We have to eat half-roasted tough meat, and even that not in time ! It seems more natural to render अश्नीदृदि by अश्नते, but all commentators have भुज्यते।\*

7. (a) तरग etc.—अनु + सृ वेगगमने + लुट् भावे = अनु + घौ + लुट् = अनुधावनम् pursuit ; तुर त्वरितं गच्छतीनि तुर + गम् + ड कर्त्तरि = तुरगः a horse. तेन अनुधावनम् galloping on horse back इतत्—। This may be to keep company with the king, or independently. तेन कण्डिताः dislocated by galloping etc. कण्डि मेदने चुरादौ परस्मैपदै। [b] नि + कम् + घञ् कर्मणि = निकामम् as much as desired, i.e. enough. क्षीवत्वमभिधानात् इति वाचस्पतिः। तत् यथा तथा। Qualifies शयितव्यम्। [c] My joints ache at night as if broken and I do not get sufficient sleep to refresh myself.

8. [a] नतः etc.—प्रत्यृषति दहति इति प्रति + ऊष क कर्त्तरि = प्रत्यृषः dawn. (b) दास्याः पुत्रैः—It is a compound—अलुक् समास। दासौपुत्रैः is also possible. It does not mean that their mothers were actually slaves, but used merely as an abuse. [c] शकुनि etc.—शकुनि Bird. 'शकुनिः पुंसि विहगे' इति मेदिनी। तेषु लुब्धः a bird catcher स एव इति स्वार्थे कः। Or लुब्ध एव लुब्धकः hunter. शकुनिषु or शकुनीनां लुब्धकः। तैः। अनुक्ते प्रयोजके कर्त्तरि श्या। This is a contemptuous reference to the beaters to the camp. The beaters' contingent is furnished by a class of people who are professional hunters. This sort of war is quite congenial to them and they are the best qualified for it. They hunt with bow and



arrow and a stick of tough bamboo. They kill birds and small game such as the hare, the rabbit etc. The meat they eat and the feather and skin have a market value for them. Thus in a sense they are greedy and the jester rails at their greed calling them लुब्धक which primarily means 'greedy'. He says—With all their greed the sneak fellows avoid the tiger whose skin fetches a good price also the elephant whose tusks are always highly prized. The wretches go at the poor bird ( शकुनि ) that has no fight in him. They are शकुनिलुब्धक, mere birdcatchers. The contempt introduced by दास्यःत्वं being thus sustained in शकुनिलुब्धक the sentence very happily becomes a droll exhibition of the jester's characteristic vanity—fancy such a despicable lot disturbing the slumber of the mighty biggame hunter Madhvya whose prowess at chase even the king prizes !

N.B.—From certain southern manuscripts Prof. Gajendra-gadkar has unearthed the reading श्वणिलुब्धक which he prefers to शकुनिलुब्धक । श्वणिलुब्धक entirely misses the point of the jester's lament in this line. [d] वन etc—वनानां गृह्यम् surrounding of the forests. तस्यकोलाहलः । तेन । करणे रया । Prof. Gajendra-gadkar takes this as going against the reading शकुनिलुब्धक because he thinks the कोलाहल would scare away the bird and the hunters would fail to shoot down any of them. The fact however is just the reverse. A large number of birds, particularly those that are most prized for the table—birds of the partridge class—cannot be shot at unless they are first raised from the thickets. Towards this end the hunters shout throw stones and send in dogs. The birds are then killed while on the wing. (e) शयन is here taken up in two stages--the mere lying down and the sleep. It is painful to lie down (कण्ठित-सन्धि). No sleep before the morning hours, but then the disturbance is awful. Thus his lot is miserable.

9. (a) पीड़ा—पीड़ + अ भावे trouble. (b) निष्क्रामति—निस् + क्रम + लटति। Goes out, i.e. leaves; The disease has got hold of me (c) The पीड़ा is वनवास and मृगया। It ceases by going back to town. But this has become almost out of the question now.\* The reason follows.

10. (a) ह्यः etc. — ह्यस् is an अव्यय meaning पूर्वस्मिन् दिने। (b) अस्मासु—भावे सप्तमी। (c) अवहीनेषु—अव + हा त्यागे परस्मैपदी + क्त कर्मणि = अवहीनाः left behind तेषु। (d) तापस etc.—तपः अस्यास्तीति तपस + अण् मत्वर्थः। कन्या एव कन्यका not usually कन्यिका। Just as तारा gives तारका not तारिका। Or कन्यिका also like इभिका। तापसस्य कन्यका। (e) अधन्यतया—धनंलब्ध इति धन + यत् = धन्य blessed. धन्यता blessedness. अधन्यता cursedness. तया। अनुक्ते कर्त्तरि ढतीया। (f) नगरगमनस्य - चतुर्थीषे षष्ठी। Hence he does not want to go back to town, my troubles will not therefore cease.\*

11. अच्छोः—शेषे षष्ठी। अच्छोः सम्बन्धे प्रभाता। Or सप्तमी as in the Tika.

12. (a) यावत् is अवधारणे। (b) कृताचार &c.—परिकर्म is अङ्गसंस्कार decoration, स्नानोद्घर्तनादि। आचारप्राप्तं परिकर्म आचारपरिकर्म customary decorations. शाकपार्थिवादि। कृतम् आचारपरिकर्म येन।

13. (a) वाणासन &c.—वाणा अस्रन्ते अनेन इति वाण + अस + लुगट् करणे = वाणासनम् bow. तत् हस्ते यासां तामिः। बहु—। हस्त is of शब्दवादि, hence the परनिपात। (b) वनपुष्प &c.—वनजानि पुष्पाणि wild flowers, शाकपार्थिवादि। तेषां माला। तां धारयन्तीति वनपुष्पमाला + धृ + शिच् + शिनि कर्त्तरि, स्त्रियाम्। तामिः। Qual. यवनीभिः।

14. (a) अङ् etc.—विगता कला यस्य स विकलः deficient, hence powerless. अङ्गानां भङ्गः failure of the limbs. तेन विकलः powerless through the failure of the limbs. (b) लभेय—लभ + ईयलिङ्। शकिलिङ्।

15. Reading. (a) दृष्टम् for दिष्टम् ignores the drift of the Jester's speech. He is cursing his luck.\* 'मम अधन्यतया' confirms this. (b) अद्यापि तस्य etc. does not fit in with का गतिः, because का गतिः, shows he is still lamenting his own misfortune.

एवमेव etc. gives the cause for lament. Usually he takes a wink before the hunters commence shouting ; but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lament का गति; etc. Prof. Gajendragadkar prefers to read अद्यापि तस्य etc. because he thinks—(i) “अद्यापि तस्य” etc. logically follows “साम्प्रतं...न करोति” । (ii) एवमेव चिन्तयतः...is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that साम्प्रतं...न करोति is the fact that vitally affects the jester, After having mentioned that it is superfluous—almost irrelevant—to add अद्यापि तस्य etc.

Besides how could the jester know that the king had no sleep (अद्यापि तस्य &c.) ? He did not stay the whole night with the king. On the contrary “कृताचार...प्रेक्षे” “भवतु अङ्गभङ्गविकलः”, in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then.

Regarding (ii) the self-contradiction is quite immaterial. People often say, when sleep is disturbed.—‘OI could not sleep at all last night,’ meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the Vidushaka regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king’s sleeplessness becomes still more intolerable. (c) कृतदार etc. seems absurd.

( ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा ) । राजा ( आत्मगतम् )—

कामं प्रिया न सुलभा मनसु तद्भावदर्शनाश्रंसि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

( स्मितं कृत्वा ) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विदुष्वपते ।

(Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable, yet my mind is comforted by observing her gestures of love. Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object. (Smiling) Thus is deluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person.

[ 'यथा' यद्वत् 'निर्दिष्टः' तथैव 'परिवारो' यस्या, यवनीपरिवृतः इत्यर्थः ]

राजोपि । अन्यथः—प्रिया सुलभा न कामस्य, तु मनः तदभावदर्शनात्वाप्ति । मनसिजे अक्रतार्थेऽपि उभयप्रार्थना रतिं कुरुते । वाखा—'प्रिया' शकुन्तला 'सुलभा न' सुखप्राप्या न, सुदुर्लभा इत्यर्थः, 'कामम्' इत्येत् अभ्युपगन्तव्यं मे । तर्हि ल्यव्यतां तत्प्रार्थना इति चेत् न—'त' किन्तु प्रियायाः सुदुर्लभत्वेऽपि मनः' चेतो मे तस्मात् शकुन्तलाया भावदर्शनेन अनुरागचिह्नं दृष्ट्वा आश्वासि' आश्वासं भवति । सुदुर्लभा प्रिया इति निराशस्य चित्तस्य शकुन्तलाया भावदर्शनात् किञ्चिद्विषयः दुःखोपशमो भवति इति भावः । आश्चर्यं यत् दुर्लभा इति ज्ञात्वापि सुखं लभते इति हेतुमाह—मनसिजे कामे अक्रतार्थेऽपि असिद्धेऽपि प्रार्थिते अलब्धेऽपि इत्यर्थः उभयोः' नायकनायिकायोः प्रार्थना' परस्परभिलाषः रतिं कुरुते' जनयति । यथा अहमस्मिन् तथा अयमपि जनो मयि इति ज्ञानात् सुखम् । अतएव दुर्लभा शकुन्तला इति जानतोऽपि मम मयि तस्या अनुरागदर्शनात् प्रीतिर्भवति इति भावः ॥ [ "दर्शनाश्वासि" ( त-, न्या-, म- ) "दर्शनायासि" ( रा-, वि- ) ] ॥

[ स्मितं कृत्वा' ईषत् हसित्वा उत्कृष्टपात्रत्वात् 'स्मित'पदोक्तः ] स्मितकारणमाह—'आत्मनः' स्वस्य अभिप्रायेण' चित्तवृत्त्या 'सम्भावित' निरूपिता इष्टजनस्य प्रीतिपात्रस्य 'चित्तवृत्तिः' येन तादृशः यथा अहमस्मिन् तथा अयं जनोऽपि मयि इति मन्यमानः प्रार्थयित्वा' प्रणयौ विदुश्चरते' वञ्चनां लभते । शकुन्तलायाश्चेति तानि कन्दर्पकृतानि इति कोऽव निश्चयः ? प्रणयवान् अहं न केवलं तानि कामकृतानि मन्ये अपि तु मद्दिषयाणि ततश्च मे आश्वासीपि इत्यहो विदुश्चरणा—इति स्मितम् ।

### NOTES

1. यथानिर्दिष्ट &c. — परिवार्यते अनेन इति परि + वृ + णिच् + घञ् करणे

= परिवार or परीवार: attendants etc. “उपसर्गस्य चञ्चि अमनुष्ये बहुलम्” इति अमनुष्ये दीर्घविकल्पः ॥ यथा निर्दिष्टः यथानिर्दिष्टः as described. सहस्रपेति समासः । तादृशः परिवारी यस्य, बहु ।

2. (a) प्रिया न सुलभा—She is प्रिय yet not सुलभ । This should cause anguish and despair. But it does not. The reason follows—(b) मनसु &c.—तस्या भावः । तस्य दर्शनम् । तेन साधु आश्वासति इति तद्भावदर्शन + आ + श्वस + णिनि कर्त्तरि । Mind derives comfort on seeing her indications of love. I admit there is ground for anguish and despair, but lo ! I derive comfort by merely watching her. (c) अकृतार्थे—कृतः अर्थः यस्य येन वा कृतार्थः having the object accomplished, बहु— । न कृतार्थः । (d) मनसिजे—मनसि जातः इति मनस् + जन + ड कर्त्तरि भूति = मनसिजः love, also मनोजः । तस्मिन् । (e) उभयप्राथेना—प्र + अर्थि + युच् भावे = प्राथेना solicitation. उभयोः प्राथेना । उभ becomes उभय when compounded. वृत्तविषये उभयशब्दस्य नित्यमयच् प्रत्ययो भवति । उभ is dual and विशेष्यलिङ्ग but उभय is usually singular and neuter. (f) The second half of the sloka supports the first half. Hence we have अर्थान्तरन्यास of the kind सामान्येन विशेष समर्थनम् । See under “आ परितोषाद्दिदृषाम्” etc. Prelude (g) Compare—“परस्परप्राप्तिनिराशयोर्वरं शरीरनाशोऽपि समानुरागयोः”—सालविकाग्निमितम् ।\*

3. Reading. With the reading दर्शनायासि explain तद्भावदर्शनाय आयस्यति इति तद्भावदर्शनायासि tries to watch her gestures of love. The second half offers the reason. Because उभयप्राथेना रतिं कुरुते therefore तद्भावदर्शनायासि । From this it does not by any means follow that “तद्भाव” necessarily exists. There is merely the watching for indications ; that is all . On the other hand तद्भावदर्शनायासि implies two things—[1] the assumption that तद्भाव really exists ; [2] hopes cherished in consequence. If then the assumption is false, the situation becomes ludicrous, and justifies the smile and also the remark that follows.\* I therefore prefer आश्वासि ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

4. (a) आत्माभिप्राय &c.—अभि + प्रीज् + तर्पणे + भावे घञ् = अभिप्रायः wish आशयः । Or अभिमुखं प्रकर्षेण अयति अनेन इति अभि + प्र + अय गतौ + घञ् करणे । सम् + भू + णिच् + क्त कर्मणि = सम्भाविता assumed प्रकल्पिता । आत्मनः अभिप्रायः, इतत्— । इष्टजनः the desired person, i.e. the beloved. कर्मधा— । चित्तस्य इतिः the operation of the mind ; इष्टजनस्य चित्तइतिः । सम्भाविता इष्टजनचित्तइतिर्येन बहु— । आत्माभिप्रायेण सम्भावितेष्ट-जनचित्तइतिः । इतत् । Or आत्माभिप्रायेण सम्भाविता, इतत्— । तथाकृता इष्टजनचित्तइतिर्येन । बहु— । (b) The compound is an unusually long one for Kalidasa. But this is the reading of all the Recensions. The gist is—“I am comforted by the thought that Sakuntala loves me. What a delusion ! Where is the proof of her love ? I judge her feeling by my own. (Or—I assume that her feelings towards me are as I wish them to be.) ‘Is not this ridiculous ?’ This makes him smile.\* Compare ‘न हि स्वाभिप्रायेण मे दर्शनम्’—Act. III.

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्तया तया

यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इतुपरुद्धया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी

सर्वं तत् किल मत्परायणमहो कामौ स्वतां पश्यति ॥३॥

The soft glance that she cast even when directing her eyes elsewhere; the slow dalliance-like steps that she took through the weight of her hips, the annoyed manner in which the friend was addressed when opposed saying—“Do not go”—all that, forsooth, relates to me ! Ah ! How a lover fancies he sees his own !

विदूषकः ( तथास्थित एव )—भो वयस्स ए मे हत्यापादा पसरन्दि वाजामेत्तएण जआवीअसि—जअदु जअदु भव' [ मो वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण जाप्यसे—जयतु जयतु भवान् ]

\* Adopted by Prof. Gajendragadakar.

VIDUSHAKA ( Remaining as described )—O Friend, my hands and feet do not move. You are being greeted with words only - Be thou victorious.

स्निग्धमिति । अन्यः—अन्यतोऽपि नयने प्रेरयन्त्या तया स्निग्ध वीक्षितम् (इति) यत्, नितम्बयोः गुरुतया विलासादिव मन्दं यातं ( इति ) च यत्, मा गा इतुपरुद्धया सा सखी सासृथम् उक्ता (इति) अपि यत्, तत् सर्वं मत्परायणं किल । अहो कामी स्वतां पश्यति । व्याख्या—विडम्बनामेव प्रपञ्चयति । ‘अन्यतोऽपि’ मत्तः अन्यस्मिन् अपि वस्तुनि ‘नयने’ प्रेरयन्त्या पातयन्त्या ‘तथा’ शकुन्तलया ‘स्निग्धं सुग्धं वीक्षितं’ दृष्टम् इति ‘यत्’ प्रकृत्या स्निग्धं तस्य यत् वीक्षणम् इत्यर्थः—‘नितम्बयोः गुरुतया’ दुर्बलत्वात् इत्यर्थः [‘हेतौ रया’] ‘विलासादिव’ भावव्यञ्जकचेष्टया इव [‘हेतौ, ल्यव्, लोपे वा प्रसी’] ‘मन्द’ धीरं ‘यातं’ चलितम् इति च यत्, ‘मा गाः’ मा याहि अस्मात् स्थानात् ‘इति’ अनेन प्रकारेण ‘उपरुद्धया’ निवारितया शकुन्तलया ‘सा सखी’ प्रियंवदा ‘सासृथं’ सकोपम् ‘उक्ता’ “किं निमित्तम्” इति दोषाविष्कारपूर्वकं कथिता, इति ‘अपि यत्,’ ‘तत् सर्वं मत्परायणं किल, मर्दाश्रितं’ मामेव विषयीकृत्य कृतम्, इति न श्रद्धे इत्यलौकिकं वा [‘किल इत्यरुचौ । “वात्तायामरुचौ किल” इत्यमरः । अलौकिकं च किल] । ‘अहो’ आश्चर्यं ‘कामी’ कामीपहतचित्ती जनः ‘स्वताम्’ आत्मौघतां स्वविषयाम् [“स्त्री ज्ञातावात्मनि स्वं विष्वात्मौघे स्त्रोऽस्त्रियां घने” इत्यमरः ] ‘पश्यति’ । स्निग्धवीक्षणं मन्दगमनञ्च स्वभावः । सख्यामपि प्रतिकूलाचरणात् परुषभाषणम् । अत्र कुत्रापि नाहं कारणम् । अहन्तु मन्ये मत्कृते एव एतत् सर्वम् । धिक् स्वार्थचिन्तां कामिनाम् ॥ [ “प्रेरयन्त्या” ( त-, न्या-, म- )—“प्रेषयन्त्या” ( रा-, वि- ) ॥ “कामी स्वतां” ( रा-, वि-, म- )—“कामः स्वतां” ( त-, न्य- ) ] ॥

विरूपेति । [‘तथा’ तद्वत् दण्डकाष्ठमवलम्ब्य ‘स्थित एव’] हस्ती च पादौ च ‘हस्तपाद’ कारचरणम् [प्राणजङ्गवात् एकवचनं नपुंसकता च] ‘न प्रसरति’ न कर्मणि प्रवर्तते । भवन्तं दृष्ट्वा आचारप्राप्तम् उपसर्पणं दक्षिणहस्तमुदम्य च आशीर्वचनं मया कर्तुं न शक्यते । अतो ‘वाङ्मात्रेण’ वचसा एव जाप्यसे । जयं नीयसे ‘जयतु जयतु भवान्’ श्रीस्ते वञ्चंताम् [ अदायमकर्मको जयिः ] ।

NOTES

1. (a) स्निग्धम्—स्निह + क्त कर्तरि वर्तमाने soft. Qualifies वीक्षणक्रिया । स्निग्धवौचित्य was natural to her. It seems to be the same as सुग्ध-  
विलोकित referred to in 'कृत इव सुग्धविलोकितोपदेशः'—Infra. (d) अन्यतः  
—अन्यस्यां दिशि or अन्यस्मिन् वस्तुनि इति अन्य + डि(७मी) + तसि स्वार्थे । Com-  
pare इतः in "प्रयुक्तमप्यस्त्रमिती वृथा स्यात्" । अव्यय—अधि ७मी । (c) प्रेरयन्त्या  
—प्र + ईर + णिच् + शत स्त्रियाम् = प्रेरयन्ती casting. तया । There is little  
to choose between the reading प्रेरयन्त्या and प्रेषयन्त्या । (d) सासूयम्  
—असूज + यक् कण्ड्वादि अ भावे स्त्रियाम् = असूया spite ; "परदोषाविष्करणम-  
सूया" । तया सह । Qualifies उक्ता । सा गा etc. refers to Priyamvada's  
"हला न ते युक्तं गन्तुम्"—and Sakuntala's "का त्वं विमृष्टवस्त्र रौद्रवस्त्र  
वा"—Act I. (e) गाः—"माङ्गिलुङ्" इति भविष्यति लुङ् । "इषो गा लुङि"  
इति गादेशः । "न माङ्ग्योनि" इति अङ्गागमनिषेधः । (f) किल—This is sar-  
castic अरुचि । All these refer to me indeed ! That is to say  
these have nothing to do with me. [g] मत् etc.—अयते अनेन  
अस्मिन् वा इति अय + लुट् करणे अधिकरणे वा = अयनम् track, पन्थाः resort  
आश्रयः । परं प्रधानम् एकम् इत्यर्थः अयनं परायणम् (?) the sole subject.  
कर्मधा— । अहं परायणं यस्य of which I am the subject. [h] कामौ  
स्वतां पश्यति is a paraphrase of—आत्माभिप्रायसम्भावितेष्ठजनचित्तवृत्तिः  
प्रार्थयिता ।\*

2. [a] वागीव इति वाङ्मातृम् speech only, मधुरवांसकादि । नित्यसमासः ।  
तेन । 'मातृ' कार्तस्त्रोपधारणे" । Here अवधारणे । (b) जायसे—जि + णिच्  
+ लट् से कर्मणि । जि becomes जा when णिच् follows by "क्रीडजौनांशौ";  
जि here does not mean "to conquer." It means "to prosper"  
उत्कर्ष प्राप्ति and is अकर्मक । "जयिर्जयाभिभवयोराद्येऽर्थेऽसावकर्मकः उत्कर्ष  
प्राप्तिराद्योर्थः द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः ॥"

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ?

KING—Whence is this palsy of limbs ?

विदूषकः—कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ असुस-

\* Adopted by prof. Gajendragadkar.



कारणं पृच्छेसि [ कुतः किल स्वयमस्मि आकुलीकृत्य अशुकारणं पृच्छसि ] ।

VIDUSHAKA—Why indeed do you ask the reason for tears after having troubled the eye yourself ?

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

KING—Surely, I do not understand.

विदूषकः—भो वयस्स जं वेदसो कुज्जलोलं विडम्बेदि तं किं अत्तसो पहावेण णं ण्दिवेअस्स [ भो वयस्य, यत् वेतसः कुज्जलोलां विडम्बयति तत् किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य ] ।

VIDUSHAKA—O friend, is it through its own power or the force of the current, that the cane imitates the gait of the humpback.

राजिति । 'अयं' गात्राणाम् 'उपघातः' स्तम्भः 'कुतः' कस्मात् प्राप्तः ।

विदूषेति । 'स्वयम्' आत्मना 'अस्मि' कस्यापि जनस्य चक्षुः 'आकुलीकृत्य' अङ्गुल्यादिना जलाविलं कृत्वा 'अशुणः' कारणं हेतुं किल पृच्छसि कस्मात् पृच्छसि ? अयं ते प्रश्नो न मे रोचते [ किल इत्यरुचौ ] ।

राजिति । 'न अवगच्छामि' न बुध्यते मया ।

विदूषेति । 'वेतसः' जललताभेदः 'कुजस्य, नृजपृष्ठस्य जनस्य लीलां' चेष्टां 'विडम्बयति' अनुकरोति 'यत् तत् किम् आत्मनः' वेतसस्यैव 'प्रभावेण' महिम्ना 'ननु' उत 'नदीवेगस्य' स्रोतसः ? आक्षेपे ननु । अत्र पक्षमेकं प्रस्तुत्य तदाक्षेपको द्वितीयः प्रस्तुतः [ "नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने" इति हैमः ॥ 'ननु' ( रा-, वि-, म-)—"अथवा" ( त-, न्या-) ] ॥

1. गात्रोप &c.—उपहनन् इति उप+हन+घञ भावे उपघातः powerlessness. See Tika In this sense वाचस्पति quotes "तथावज्ज्ञेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः ।"

2. कतः किल ets.—The point is — You are the cause of all this trouble and yet you ask what ails me! This is queer.\*

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3. भी वयस्य &c.—(a) वेतस &c. refers to the water-cane. The force of the current bends it and its movements are hence like those of a hump-back. वैतसी वृत्ति is proverbial for 'yielding to force'; cp. "आत्मा सरञ्चितः सुहृद् वैतसाश्रित्य वेतसौम्"—Raghu IV. (b) प्रभावेण—भवनम् भावः । घञ् भावे । प्रकथो भावः प्रादित्त—। तेन । Hence Bhattoji makes ए optional by the rule "प्रातिपदिकान्तनुम्किभक्तिषु च" । The न is विभक्तिस्थ; thus प्रभावेन or प्रभावेण । But the Vrittikara allows only प्रभावेन । (c) Reading ननु implies आक्षेप disapproval. Two alternatives are suggested. आत्मनः and नदीवेगस्य, with disapproval of the former. It is not a mere question with an indication of the answer wanted; something like—"Are you the master here or I" put by the owner of a house to an intruder,\* अथवा would make it a simple question. Hence I prefer ननु ।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

KING—There the river current is the cause.

विदूषकः—मम वि भव' [ ममापि भवान् ] ।

VIDUSHAKA—And of me thyself.

राजा—कथमिव ।

KING—How so.

विदूषकः—एवं' राजकज्जाणि उज्झित्वा एआरिसे आउलप्य-  
देसे वणचरवृत्तिणा तुए होदव्वं, जं सच्चं पच्चहं सावदसमुच्छा-  
रणेहिं संखोहिअसंधिवंधाणं मम गत्ताणं अणौसोहिह संवुत्तो ।  
ता पसीद मे एकाहम्मि दाव विस्समौअदु [ एवं' राजकार्याणि  
उज्झित्वा एतादृशे आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यं  
यत् सत्यं प्रत्यहं श्वापदसमुत्सारणैः संक्षोभितसन्धिवन्धानां  
मम गात्राणाम् अनीशोऽस्मि संवृत्तः । तत् प्रसीद मे, एकाहमपि  
तावत् विश्रम्यताम् ] ।

\* Adopted Prof. Gajendragadkar.

VIDUSHAKA—Having left your royal duties you have to live so much as a forester in a wild tract like this, that really I have become powerless over my limbs, the ligatures of the joint of which have become thoroughly shaken by every day chasing beasts of prey. So favour me, do rest but a day.

राजति । 'तव' तस्मिन् कुञ्जलीलाविडम्बने 'नदीवेगः' सूतः 'कारणम्' [कारण-मिति नित्यं क्लीबे] ।

विदूषेति । 'मम अपि' सम्बन्धे भवान् कारणम् ।

राजति । कथमिव अहंकारणम् ?

विदूषेति । प्रत्यहं प्रकृतिभिः मेलनादीनि राज्ञः कार्याणि तानि 'उज्ज्वला' त्यक्त्वा 'तया एतादृशे भयावहे 'आकुले' शृङ्खलायुक्ते 'प्रदेशे एवम्' ईदृशे 'वनचरवृत्तिना भवितव्यं' वनचरेण इव वर्तितव्यम् वन्यवृत्तिस्ति ईदृशी सञ्जाता इत्यर्थः 'यत् सत्यं' प्रत्यहं प्रतिदिनं 'आपदानां' व्यालमृगानां समुत्सारणैः विद्रावणैः संक्षोभिताः सञ्चालिताः 'सन्धिवन्धाः' प्रत्यङ्गयस्यः येषां तादृशानां 'मम गात्राणाम्' अनोशः अप्रभुः सवृत्तोऽस्मि' गात्रसञ्चालने नाहं समर्थः । 'तत्' तस्मात् 'मे' मम सम्बन्धे 'प्रसीद' प्रसन्नो भव, 'एकम्' एकमात्रम् 'अहः अपि' एकम् दिनम् [ "राजाहःसखिष्यष्टच्" इति टच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । ] 'विश्रम्यतां' मृगयाया विरम्य विश्रान्तिर्लभ्यतां भवता । तेन ममापि विश्रमः स्यात् [ "यत् प्रसीद मे एकाहमपि तावत् विश्रम्यताम्" (त-, न्या-)— "तत् प्रसादयिष्यामि विसृष्टं माम् एकाहमपि तावत् विश्रमितुम्" (रा, वि-, म-) ] ॥

### NOTES

1. कथमिव—इव is वाक्यालङ्कारे ।
2. (a) कुल is समूह । आहतानि कुलानि अस्मिन् आकुलः a place where all sorts of things are huddled together. तादृशः प्रदेशः a wild tract. तस्मिन् । (b) वने चरतोति वन + चर + ट कर्तरि = वनचरः or वनेचरः । तस्य वृत्तिः ; सैव वृत्तिर्यस्य तेन । वह—। (c) Several editions have a stop after भवितव्यम्, and begin the next line with यत् सत्यम् । Construe You have to lead the life of a forester. Really I have become &c. यत् is idiomatic—वाक्यालङ्कारे । Or यत्सत्यम् is a compound अव्यय meaning Really. (d) अहनि अहनि = प्रत्यहम् daily. वीप्सायै अव्ययीभावः ।

टच् समासान्तः । प्रत्यङ्गे is also allowable by the rule “द्वितीयासप्तम्योर्व-  
हुलम्” । Again an अव्ययीभाव ending with अन्, if the last word is  
neuter, takes टच् optionally, Hence प्रत्यङ्गः is another form. (e)  
श्वपद &c.—शुनः पदानि the feet of a dog. श्व becomes श्वा by the  
varttika “शुनो दन्तदं द्राकर्णकन्दवराहपुच्छपदेषु” । श्वपदानि इव पदानि एषां  
श्वपदाः having feet like those of a dog, i.e. having nails instead  
of hoops. Hence beasts of prey. सम् + उद् + सृ + णिच् + लोट भावे  
समुत्सारणानि starting from their lair, See Tika. तैः । Plural  
shows this has to be done several times in the day. (f) संचोभित  
etc.—सम् + क्षुभ् + णिच् + क्त कर्मणि = संचोभिता thoroughly shaken.  
सन्धीनां बन्धाः ligatures of the joints. Now See Tika.

3. (a) ईदृष्टे इति ईदृश् + अच् (कर्त्तरि) or क कर्त्तरि = ईदृश्ः lord. न ईदृश्ः ।  
(b) एकम् अहः इति एकाहः one day. टच् समासान्तः (see Tika) । ‘रात्राङ्गाहः  
पुंसि’ इति पुंस्त्वम् । तम् । “अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः” इति अङ्गादेशे प्राप्ते “उत्तमैकाभ्याच्च”  
इति प्रतिषेधः । वि + अस् + लोट ताम् भावे = विश्रम्यताम् ।

4. Reading—तत् प्रसादयिष्यामि &c. is diffuse and less elegant  
than तत् प्रसीद । Beside the latter is more polite.\*

राजा—(स्वगतम्)—अयं चैवमाह । ममापि काश्यपसूता-  
मनुस्मृत्य मृगयाविक्ष्वं चेतः । कुतः—  
न नमयितुमधिज्यमस्मि शक्तो धनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।  
सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियाया कृत इव मुग्धविलोकितोपदेशः ॥३॥

KING (Aside)—This man speaks thus; mine too the heart  
thinking of the daughter of Kasyapa, is declined towards  
hunting. (Do you ask) Why ? This bow, strung and with  
the arrow set, I am not able to bend at the deer by whom  
instruction in guileless look was, as it were, given after  
having obtained the companionship of my darling.

राजति । ‘अयं’ विदूषकः ‘च एव’ मृगयावैक्ष्वं विज्ञापयन् ‘आह’ भाषते ।  
‘ममापि चेतः’ चित्तं ‘काश्यपस्य’ कण्वस्य ‘सुता’ शकुन्तलाम् ‘अनुस्मृत्य’ ध्यायन् मृगयायां

विषय 'विल्लव' विसृज्य जातम् । 'कृतः' इति चेत् शृणु—नेति । अन्वयः—अधिज्यम्  
 आहितसायकम् इदं धनुः मृगेषु नमयितुं न शक्नोमि, ऐः प्रियायाः सहवसतिम् उपेत्य  
 सुगन्धविलोकितोपदेशः कृत इव । व्याख्या—'अधिगता ज्या' सौर्वी येन तादृशम्, आरी-  
 पितसौर्वीकम् 'आहितः' संयोजितः 'सायकः' वाणः यस्मिन् तत् इदं मदीयं 'धनुः  
 मृगेषु' हरिणेषु 'नमयितुम्' आक्रष्टुं 'न शक्तः' समर्थः 'अस्मि' भवामि । किन्तुतेषु मृगेषु  
 एवमसामर्थ्यं म् इत्याह = 'ऐः, मृगैः प्रियायाः' कान्तायाः शकुन्तलायाः 'सहवसति' सह-  
 वासम् 'उपेत्य' लब्ध्वा सहवासरूपं 'दानं' गृहीत्वा 'सुगन्धानि' मधुरसरस्त्राणि यानि  
 'विलोकितानि' आलोकनानि [नपुंसके भावे क्तः] तेषु 'उपदेशः' शिक्षा 'कृत इव' सुगन्ध-  
 विलोकनशिक्षणरूपं प्रतिदानं दत्तमिव । ये प्रियाया उपदेष्टारः तेषु कथं वाणः  
 पात्यताम् । ["अस्मि शक्तः" (रा०, वि०, म०)—"उत्सहिष्ये" (त०, न्या०) ॥ "सुगन्ध-  
 विलोकितोपदेशः" (रा०, वि०, म०)—"लोचनकान्तिसंविभागः" (त०, न्या०) ] ॥

## NOTES

1. विल्लव is बिल्लल । Compare 'वैल्लव' मम तावदीदृशम्"—Act. IV,
2. [a] नम + णिच् + तसुन् भावे नमयितुम् or नामयितुम् । Comp. "अयं  
 प्रयत्नोन्नमितानमत्फलैः"—Magha I. 13 (which see). [b] सह एकत्र  
 वसतिः सहवसति; co-lodging. सहसुपेति समासः । ताम् । [c] इण् गतौ is  
 प्राप्त्यर्थक here. उप + इ + ल्यप् = उपेत्य having received [d] प्रियायाः is  
 better taken as पञ्चम्यन्त । [e] सुगन्ध &c.—सुगन्धानि विलोकितानि ।  
 कर्मधा—। तेषु उपदेशः सुप्सुपा । The idea in the second half is—  
 they received ( उपेत्य ) the privilege of colodging [ सहवसतिम् ]  
 from my darling [ प्रियायाः—पुनौ ] and in the return gave her  
 ( कृत इव ) lessons as to how to look in a charmingly guileless  
 way ( सुगन्धविलोकितोपदेशः ) ।\* Comp. "सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी गतेषु  
 लीलाञ्चितविक्रमेषु । व्रणीयत प्रत्युपदेशलुब्धैरादितसुभिर्गुणैरसिञ्चितानि" ॥—  
 Kumara.

3. Reading, (a) उत्सहिष्ये in the future refers to what  
 will happen when meeting a stag, (b) लोचनकान्तिसंविभागः share

in the beauty of eye. She shared lodging with them, they shared beauty of eyes with her. [c] The idea is—The deer by the beauty of his eyes will remind me of the eyes of my darling and I shall not have the heart [ उत्सहिषे ] to shoot at them [ नमयितुं षणुः ] । It is difficult to choose between the two sets of readings.

विदूषकः ( राज्ञो मुखं विलोक्य )—अन्तर्भव' किं वि हि अण् करिअ मन्तेदि । अरण्ये मया रुदितं आसि [ अत्रभवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितम् आसीत् ] ।

VIDUSHAKA—[ Watching the king's face ]—Your honour has got something in your mind and is muttering. I did the crying in a wilderness.

राजा—( सस्मितम् )—किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

KING—[ With a smile ]—What else ? I stay in [ today ] because the words of a friend are not to be disobeyed by me.

विदूषकः—चिरं जीअ [ चिरं जीव ] । ( गन्तुमिच्छति ) ।

VIDUSHAKA—May thou live long ! Wants to go.

राजा—वयस्य तिष्ठ । सावशेषं मे वचः ।

KING—Stay, friend. My say is not over yet.

विदूषकः—आणवेदु भव' [ आज्ञापयतु भवान् ] ।

VIDUSHAKA—Let your honour command.

विदूषेति । 'अत्रभवान्' पूज्ये [ इति प्राग्व्याख्यातम् ], किमपि वस्तु 'हृदये कृत्वा' मनसि ध्यात्वा 'मन्त्रयते' जल्पति । एतत् 'मया अरण्ये रुदितम्' मम अरण्ये रोदनम् 'आसीत्' अरण्ये रोदनमिव निष्फलं मे वचो जातम् [ "अरण्ये रुदितम्" इति लोकोक्तिः ] अन्यासक्तेन भवता मदुक्तं न श्रुतमेव । [ "अरण्ये मया रुदितमासीत्" ( रा-, वि-, म- )—"अरण्ये खलु मया रुदितम्" ( त-, न्या ) ] ॥

राजेति । 'अन्यत्' अपरं किं मन्त्रये ? 'सुहृदो भवतो 'वाक्य' मे अनतिक्रम-  
णीयम् अलङ्घ्यम् 'इति हेतोः 'स्थितोऽस्मि' मृगयागमनात् विरतोऽस्मि ।

राजेति । अवशिष्यते इति 'अवशेषः' अवशिष्टं वस्तु । तेन सह 'सावशिषम्'  
असमाप्तम् । 'मे' वचः सावशिषम् उक्तादन्यत् अनुक्तमप्यस्ति तच्च शृणु इति भावः ।

विदूषेति । अवहितोऽस्मि 'भवान् आज्ञापयतु' आदिश्यतां यत् श्रोतव्यं मया ।

## NOTES

1. (a) अरखे &c.—मया has अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । षष्ठी is barred by "न लाकावायनिष्ठाखलर्थादेषाम्" । "अरखे रुदितम्"—weeping in a wilderness—does no good ; because no one listens, so relief can not be expected. Hence the phrase has become proverbial for anything (not necessarily weeping) done in vain.\* The construction is peculiar. अरण्ये मया रुदितम् इति यत् तदासीत्—It was as if I wept in a wilderness. Or मया कृतं रुदितम् अरण्ये आसीत्—my weeping was done in a wilderness. [c] The other reading "अरण्ये खलु &c" is more direct and simpler in construction.

2. सावशिषम्—अवशिष्यते इति अव + शिष + घञ् कर्मणि = अवशेषः residue. तेन सह । बहु— । With a residue. i. e. unfinished.

राजा—विश्रान्तेन भवता ममापेक्षस्मिन् अनायासे कर्मणि  
सहायेन भवितव्यम् ।

KING—When rested, you will have to help me too in a matter requiring no exertion.

विदूषकः—किं मोदअखज्जिआए तेण हि अअं सुगहीदो जणो  
[ किं मोदकखादिकायाम् । तेन हि अयं सुगृहीतो जनः ] ।

VIDUSHAKA—Is it in eating sweet-meats ? Then indeed this has been well-chosen,

राजा—यत्न वच्चासि । कः कोऽत्र भोः ।

KING—In what I will tell you. Hallow ! Who is here ?

( प्रविश्य ) दौवारिकः (प्रणम्य)—आणवेदु भट्टा [आज्ञापयतु भर्ता ] ।

(Entering) WARDER (bowing)—Let Sire command.

राजेंति । 'विश्रान्तेन विनीतश्रमेण 'भवता समापि एकस्मिन्' कस्मिंश्चित् 'अविद्यमानः' आयासः श्रमः यस्मिन् तथाविधे सुकरे 'कर्मणि' सह अयते गच्छति इति 'सहायः' सचिवः तेन 'भवितव्यम्' ॥ यथा अहमधुना श्रमापनयकर्मणि ते सहायो भूतः तथा त्वमपि कस्मिंश्चित् कर्मणि मम सहायो भूयाः, तव ते क्लेशो न भविष्यति इत्यर्थः ।

विदूषेति । 'मोदकानां लड्डुकानां 'खादने' भक्षणं, तदाख्या क्रीडा 'मोदकखादिका [क्रीडायां खलुस्त्रियाम्] तस्यां 'किं' सहायमिच्छसि ? 'तेन हि' तदा 'तु अयं' मद्रूपो जनः सुगृहीतः' सुष्ठु चिन्तितः । "अनायासे कर्मणि" इति भवता उच्यते, किन्तु क्रीडां विना सर्वत्र क्लेशः । क्रीडास्वपि लड्डुकमक्षणम् अतीव सुकरम् यदि तव सहायमिच्छसि, मत्तो योग्यतरः सहायो न लब्धव्यः इति भावः ।

राजेंति । 'यत्' यस्मिन् कर्मणि अहं 'वक्ष्यामि' तत् त्वं सहायो भूयाः 'कः' अत्र आस्ते 'भो कः' अत्र द्वारि तिष्ठति ? इति दौवारिकम् आह्वयति [वाक्यभित्रत्वे वीष्माभावान्न कक्षादिः ] ।

प्रविश्येति । आह्वानं श्रुत्वा 'प्रविश्य द्वारि नियुक्तः दौवारिकः [ "तव नियुक्तः" इति ठक् ] प्रणम्य' अभिवाद्य आह—'भर्ता' स्वामी 'आज्ञापयतु' आदिशतु पाठ्यते मया ।

## NOTES

1. (a) विश्रान्तेन—श्रम + क्त भावे = श्रान्तम् fatigue श्रमः । विगतं श्रान्तं यस्य तेन वहु— । Or वि + श्रम + क्त कर्त्तरि = विश्रान्तः rested. तेन । (b) अपि—समुच्चये । I have helped you, do you too help me (c) अनायासे—आ + यस् + घञ् भावे = आयासः toil प्रयत्नः । Now See Tika. (d) सहायेन—सह अयते गच्छति इति सह + अय + अच् कर्त्तरि—सहायः a helper.

2. (a) मोदक &c.—मोदयति इति मुद + णिच् खलु कर्त्तरि = मोदकः a kind of sweet-meat. "मोदकः खाद्यमेदेऽस्त्री" इति मेदिनी । Bhanuji



has मोदयते in the आत्मनेपद । मोदकाः खाद्यन्ते अस्यां क्रीडायाम् इति मोदक + खाद + खुल् अधिकरणे संज्ञायाम् = मोदकखादिका eating of sweat meats, तस्याम् । This is a piece of pleasantry. The king says अनायासे कर्मणि । The jester takes कर्म in the sense of क्रिया and mentions the name (संज्ञा) for the occasion ; or, possibly it was current as a संज्ञा like अभुषसादिका, आचोषखादिका given in the Vritti, under the rule “संज्ञायाम्” Pan. 3. 3. 139.

3. कः कोऽत्र &c.—We do not get कस्कोऽत्र because this is not a case of वीप्सा । We have two different sentences with two क्रिया understood. Thus कः आस्ते ? कः अत्र आस्ते ?

4. द्वारि नियुक्त इति द्वार + टक् = दोवार + टक् = दौवारिक by the rule “द्वारादीनाञ्च” i.e. when a तद्धित dropping व, ण, or क follows ऐ comes before व and औ before व of words of the द्वारादि class.

5. भर्ता—This is the way menials have to address the king “राज्ञा स्वामीतिदेवेति भृत्यैर्भट्टेति चाधमैः”—Sahityadarpana.

6. आज्ञापयतु—आ + ज्ञा णिच् + लोट तु ॥ This in क्त gives आज्ञापित whereas जप् of the चुरादि class gives आज्ञपत्: or आज्ञपित ।

**राजा—रैवतक, सेनापतिस्तावदाह्वयताम् ।**

KING—Raivataka, let the Commander-in-chief be summoned,

दौवारिकः—तह [ तथा ] । ( निष्क्रम्य सेनापतिना सह पुनः प्रविश्य ) एसो अण्णावअण्णकण्ठो इदो दिण्णदिट्ठी एब्ब भद्दा चिट्ठइ । उपसप्पदु अज्जो [ एष आज्ञावचनोत्कण्ठ इतो दत्तदृष्टिरेव भर्ता तिष्ठति । उपसर्पतु आर्य्यः । ]

WARDER—(I do) as your majesty commands [Going out and coming back with the Commander-in-chief], Here, Sire is waiting, even with his eyes directed this way, eager to speak out the order. Let your honour approach.

सेनापतिः (राजानमवलोक्य)—दृष्टदोषापि स्वामिनि मृगया  
केवलं गुणायैव संवृत्ता । तथाहि देवः—

अनवरतधनुर्ज्यास्फालनक्रूरपूर्वं

रविकिरणसहिष्णुं क्लृप्तश्लेशैरभिन्नम् ।

अपचितमपि गात्रं व्यायतत्वादलक्ष्यं

गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभक्तिं ॥४॥

( उपेत्य ) जयतु स्वामी । गृहीतश्चापदमरण्यम् किमन्व-  
त्तावस्थीयते ।

COMMANDER-IN-CHIEF ( Looking at the king )—  
Hunting, though of known defects, has, in our lord, worked  
for good only. For like a hill-roaming elephant, sire shows, a  
frame which is the very essence of vigour, tightened in the  
forepart by incessant drawing of the bow-string, tolerant of  
the rays of the sun untouched by the slightest trace of fatigue,  
though reduced in bulk yet through hugeness not noticeable  
as such. (Approaching) Let our lord prosper. The forest has  
its beasts of prey tracked. Why does Sire stay away ?

राजेति । रैवतक' इति दौवारिकनाम् । 'सेनापतिः' सेनानायकः तावत् 'आह्वयताम्'  
आह्वय इत आनीयताम् । ( आङ्पूर्वात् ह्यतेः कर्मणि लोट् ) ।

दौवैति । 'निष्क्रम्य' रङ्गमञ्चात् वहिर्गता ।

एष इति । 'एषभर्ता' स्वामी आज्ञायाः 'आदेशस्य 'वचनम्' उच्चारणं तस्मिन्  
'उत्कर्षः' उद्गीर्णः 'इतः' अस्यां दिशि 'दत्ता दृष्टिः' येन तादृश 'एव तिष्ठति' आस्ते ।  
'आर्यः' भवान् 'उपसर्पतु' भर्तुः समीपस्थो भवतु ।

सेनेति । 'मृगया' आखेटः 'दृष्टा' लक्षिताः 'दोषाः' क्रूरतादयः यस्यां तादृशी  
'अपि स्वामिनि' भक्तं रि दृष्ट्यन्ते 'केवलं' गुणाय प्रकर्षाय 'एव संवृत्ता' जाता । मृग-  
याशीलनात् यथा देहोत्कर्षादयो गुणा जायन्ते तथा क्रौर्थादयो दोषा अपि । स्वामिनस्तु

गुणा एव जाता न तु ते दोषाः [“गुणाद्यैव” (त- न्या- )—“गुण एव” (रा- वि- म-)]  
तानेव गुणान् आह ‘तथाहि’ इति ।

अनेति । अन्वयः—गिरिचरः नागः इव, देवः, अनवरतधनुर्व्यासालनक्रूरपूर्वः,  
रविकिरणसङ्घिष्य, क्लेशलेशैः अभिन्नम् अपचितमपि व्यायतत्वात् अलक्ष्यं, प्राणसारं  
गात्रं विभक्तिं । व्याख्या—गिरौ’ पर्वते चरति विचरतीति गिरिचरः [ “चरेष्टः”  
इति टः] पर्वतविहारी नाग इव’ गज इव देवः’ स्वामी अनवरत’ निरन्तरं धनुर्व्यायाः’  
धनुःसंयुक्तस्य गुणस्य आस्फालनेन’ आकर्षणेन क्रूरः’ कठिनः पूर्वकायो यस्य तादृशम्  
रविकिरणं’ सौरकर’ सङ्घिष्य सङ्घनशीलम् [ “न लोक—” इति कारकषष्ठीनिषेधः ]  
क्लेशस्य अस्मरदेस्य लेशैः गन्धेनापि अभिन्नम् अस्पृष्टम् अपचितं कर्कशविहारात्  
एभिर्दिनैः क्षीणम् अपि व्यायतत्वात् विशालत्वात् अलक्ष्यं क्षीणत्वेन अप्रतीयमानं  
प्राणस्य’ वलस्य’ [ “प्राणोऽनिलेवले” इति हैमः ] सारं स्थिरांशमिव [ “सारो वले  
स्थिरांशे च” इत्यमरः ] भावं शरीरं विभक्तिं धारयति ॥ [ “क्रूरपूर्वम्” ( रा- वि-  
म- )—“क्रूरकर्मा” ( त- न्या- ) ॥ ‘सङ्घिष्य’ ( रा वि म )—सङ्घिष्युः” ( ता न्या ) ॥  
“क्लेश” ( म )—खेद” ( रा- त- वि- त्य- ) ॥ अभिन्नम्” ( रा- वि- म- )—“अभिन्नः”  
( त- न्या ) ॥ उपेत्येति । ‘उपेत्य’ समीपं गत्वा आह—स्वामौजयतु जयेन गुज्यताम् ।  
गृहीताः’ निरूपिताः आपदा’ बालामृगा यस्मिन् तथाविधं जातम् अरण्याम् । कुत  
कश्चित् व्याघ्रः अस्ति कुत वा वृकः इति सर्वमस्माभिः परिज्ञातम् । तत् अन्यत् वनम्  
अनवगाहमानः अत्रैव देशे ‘किं’ किमर्थम् अवस्थीयते’ देवेन ? भ्रष्टिति तत्र तान्  
व्यापादयतु स्वामी ।

### NOTES

1. (a) आज्ञा &c.—ब्रू or वच + लुट भावे = वचनम् speaking.  
uttering. आज्ञायाः वचनम् uttering the command. उन्नतः कण्ठः अस्य  
उत्कण्ठः Lit. With the neck uplifted; but this indicates  
anxiety. Hence उत्कण्ठः means anxious, eager, (b) इतः—इदम् + डि  
(७मी) + स्वार्थे तसि this way.

2. (a) दृष्टदोषा—Which is known to produce evil effects.  
( not that गुण does not exist ). (b) स्वामिनि—The general is a  
servant (भृत्य) ; but he is a high officer; hence he addresses the

king as स्वामिन् । Contrast भर्ता तिष्ठति of the दौवारिक । केवलम्—Alone, i.e. the exclusion of दोष । (d) गुणाय—गुणम् आधातुं स'वत्ता = गुणाय स'वत्ता, i.e. “क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” इति कर्मणि चतुर्थी । (e) देवः—Compare “राजा स्वामीति देवेतिमर्थ्यं भ'वति चाधमैः” ।

3. Reading.—दृष्ट in दृष्टदोषा and केवलम् go against the reading गुणः for गुणाय । If the former were intended, the poet would have probably said दीर्घोऽपि स्वामिनिसृगया गुण एव स'वत्ता । Besides सृगया स्वामिनि गुणः conveys no meaning. Because in the first place सृगया is not a गुण, at least the poet cannot call it a गुण having described it as दृष्टदोषा ; that which is दृष्टदोषा, i. e. possesses or imparts दोष cannot be itself a गुण । दृष्टगुणा may be allowed but not गुण एव । Secondly, सृगया cannot reside in स्वामिनि because it is not a गुण ; the epithet दृष्टदोषा gives it a धर्म and makes it धर्मिन्, i. e. a द्रव्य ।

4. (a) अनवरत = etc.—अव + रत + क्त कर्त्तरि = अवतरत् ceased, न अवतरत् नञ्त्— । धनुःस्थिता जग्रा धनुर्जग्रा string attached to the bow शक्यार्थिवादि । Separate mention of धनुस् is necessary here, because pulling the जग्रा alone is no exercise. Prof. Gajendragadker objects that by parity of reasoning जग्राशब्देनैव दूरतः in Act III, should have been धनुर्जग्राशब्देनैव दूरतः । Not at all. The mention of शब्द implies that the जग्रा is attached to the धनुस्, because the जग्रा alone has no शब्द । Hence separate mention of धनुस् is unnecessary. But the जग्रा attached to the धनुस् (धनुःस्थिता) works as an excellent chest expender, तस्या आस्फालनम् the drawing of the string attached to the bow. अनवरतं यथा यथा धनुर्जग्रास्फालनम् Incessant drawing of etc. सहस्रपेति समासः । With आस्फालनक्रूर compare आस्फालनकर्कश in “ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तैर्न पश्यं तदङ्गमिन्द्रः”—Kumara. तेन क्रूरपूर्वम् । इतत्— । क्रूरकर्मा or क्रूरपूर्वः implies censure, and is therefore rejected (b) रविकिरणं सहिष्णु । सहस्रपेति समासः । Vamana however takes these under “गमिगास्यादि” and makes द्वितीया तत्—compounds with them. N. B.—शेषषष्ठी समास as रविकिरणस्य सहिष्णु may also be got here.

(c) क्लेशलेशैः—Almost all editions read खेद for क्लेश । But the most valued of the benefits obtained from active exercise is श्रमजय—power to bear fatigue. If we omit क्लेश there is nothing in the sloka to refer to this ; कालिदास refers elsewhere to श्रमजय as a गुण deriveable from मृगया । Thus “परिचयं चललक्षानिपातने भयदुषीश्च तदि गितबोधनम् । श्रमजयात् प्रगुणाच्च करोत्यसौतनुमतोऽनुमतः सच्चिवैर्ययौ ।” Raghu. IX. This is a reason for retaining क्लेशलेशैः । There are also reasons to reject खेदलेशैः । In the first place absence of sweat (खेद) is almost a disease. Secondly कालिदास frequently refers to perspiration being allayed by the breeze after a hunt Thus—“तस्य कर्कशविहारसम्भवं खेदमाननविलयजालकम् । अचक्षाम सतुषार-शौकरो भिन्नपल्लवपुटो वनानिलः ॥”\* etc. (n) व्यायतत्वात्—वि + आ—यम + क्त कर्त्तरि = व्यायतः vast, विशेषण आयतः इत्यर्थः । तस्य भावस्तत्त्वात् । हेतौ पञ्चमी । A slight reduction in a huge body is not noticed. Hence, व्यायतत्वात् (through hugeness) अलक्षम् not noticeable, (e) अलक्षम्—लक्ष + णिच् + यत् कर्मणि लक्षम् noticeable. न लक्षम् not noticeable, i. e. that which cannot be noticed as reduced. (f) प्राणसारम् = Raghava explains प्राणो बलमेव सारः स्थिरांशो यत् तत् with vigour alone left.

5 गृहीत etc.—The General here feigns keenness—The beasts are tracked already. Sire is wasting precious time. Later, it would be too late for good sport !\* For आपद see आपदसमुत्सारणैः—Ante. pp. 207.

राजा—मन्दोत्साहः क्लतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्येन ।

KING—I am rendered feeble in my ardour by Madhavaya who denounces hunting here.

सेनापतिः ( जनान्तिकम् )—सखे स्थिरप्रतिबन्धो भव । अहं तावत् स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्त्तिष्ये । ( प्रकाशम् ) प्रलपत्येष वैधेयः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् ।

मेदम्बुदक्कशीदरं लघु भवतुप्रत्यानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामोदृग्विनोदः कुतः ॥५॥

GENERAL ( Aside )—Be of firm opposition my friend, I will but follow the bent of sire's mind. (Aloud) The fool is raving. Why, your majesty himself is the proof. The body becomes light and fit for exertion, with the waist, thin from reduction of fat. The minds of animal, as disturbed in fright and anger, are noticed too. That indeed is the excellence of archers that arrows succeed in a moving mark. Verily, they falsely call chase a dissipation. Whence is such pleasure ?

राजेति । मृगयाम् अपवदितुम् 'निन्दितुं' शीलमस्य भीरुत्वात् इति मृगयापवादौ आखेटनिन्दकः, तेन माधव्येन तन्नाम्ना विदूषकेन 'मन्दः' ह्रीनः 'उत्साहः' आग्रहो यस्य तथाविधः आस्थाहीनः कृतोऽस्मि' अतोऽववर्त्ते ।

सेनेति । ( 'जनान्तिकम्' राज्ञा अश्रुतं यथा तथा माधव्यं प्रति आह ) 'स्थिरः' अचलः 'प्रतिबन्धो' बाधा यस्य तादृशी 'भव' । 'चित्तस्य' चेतसो 'वृत्ति' व्यापारं कन्द-मित्यर्थः 'अनुवर्त्ति'ष्ये अनुसरिष्यामि । यदहं मृगयां स्तोष्यामि तत् स्वामिनस्तुष्टये, न हि स्वमतेन । तत् त्वं दृढं बाधस्व येन भर्ता मदुक्तं न करोत्येव । 'एष वैधेयः' मूर्खो माधव्यः 'प्रलपति' असम्बद्धं भाषते । अस्य उक्तं न सङ्गतम् । तत्र प्रमाणं किं ब्रूमः 'ननु प्रभुः' स्वामी भवान् 'एव निदर्शनं' दृष्टान्तः । भवन्तं दृष्ट्वा एव ज्ञायते माधव्योक्तम् उन्मत्तप्रलापमात्रम् । [ "प्रतिबन्धो" ( रा-, वि, म- )—"प्रतिज्ञो" ( त-, न्या- ) ॥ "प्रलपत्य" ( त-, न्या-, म- )—"प्रलपत्ये" ( र-, वि- ) ॥ "वैधेयः" ( त-, न्या-, वि-, म- ) "वैधेयः" ( रा- ) ] ॥ मेद इति । अन्वयः—वपुः मेदम्बु-दक्कशीदरं लघु उत्थानयोग्यं भवति । भयक्रोधयोः सत्त्वानां विकृतिमत् चित्तमपि लक्ष्यते । चले लक्ष्ये इषवः सिध्यन्ति ( इति ) यत् धन्विनाम् स च उत्कर्षः । मृगयां मिथ्या एव व्यसनं वदन्ति । ईदृकं विनोदः कुतः । व्याख्या—'वपुः' शरीरं

'मेदसो' वसायाः केदेन' निरासेन 'कशोदर' तनुमधा' दर्शनौयमित्यर्थः । अपि च 'लघु' उत्पतनत्वम् सत् उत्थानयोग्यम् आयाससमर्थं 'भवति' तेन समरिषु अवसादं न भजते । 'भयं क्रोधे' च 'सत्वानां प्राणिनां' 'विक्रमिष्यन्' विक्रमं 'चित्तं' मनः 'सत्प्राप्ते' दृश्यते, एष भीतस्य बहिराकारः एष क्रुद्धस्य इति ज्ञायते, तेन च शत्रु-समागमे भीतीऽयं क्रुद्धो वा इति ज्ञात्वा कर्तव्यमाचरितुं शक्यते । 'चक्षे' धावति 'लक्ष्ये' शरवः 'इषवः' शराः 'सिधयन्ति' 'प्रसीदन्ति' चलदपि लक्ष्यं पातयन्ति इति, यत् 'धन्यिनां' धनुर्द्वाराणाम् ( धन्वशब्दोऽप्यस्ति धनुःपर्यायः ) 'स च' स एव (विधेयप्राधान्यात् पुलिङ्गता) 'उत्कर्षः' नैपुण्यम् । तच्च नैपुण्यं मृगयाया लभ्यम् । यस्या एते गुणाः तां 'मृगयां मिथ्या' अकारणम् 'एव वासन' दोषं 'वदन्ति पण्डिताः उदाहरन्ति ('मृगयाचो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्थात्मिकं वृथाट्या च कामजौ दशको गणः ।' इति मनुः ) । 'इष्टक' एव विधेयः 'विनोदः' प्रनोदः 'कुतः' कस्मात् अनास्मात् लभ्यते । प्रनोदः शिच्चा च युगपदेव मृगयाया भवति नानातः कुतोऽपि ! तस्माधवास्य निन्दावादोऽयमुपेक्षा एव ॥

## NOTES

1. (a) सखे etc.—You oppose, I will humour ! We can see now what to think of his keenness in the preceeding page. (b) प्रतिज्ञा for प्रतिबन्ध seems unsuitable.

2. (a) वैधेयः—वि + धा + यत् कर्मणि = विधेयम् that which has to be enjoined विधातव्यम् शास्त्रविधिः । तस्य अयम् ( अधिकारी ) इति विधेय + अयम् = वैधेयः one who has yet to learn what the Sastras say or perhaps better, one who goes by the Sastras alone without reference to practical experience. When such a man takes to delivering lectures we must call it 'raving' (प्रलपति) । (b) ननु is आक्षेपे—in refutation of Vidushaka. Your majesty furnishes the best answer by your splendid physical development due to मृगया ।\*

3. (a) मेदश्चेद etc.—कशम् उदरं यस्मिन् बहु— । मेदसः केदः मेदश्चेदः, कशोदरम् । इतत्—(b) लघु—Raghava says—मेदश्चेदकशोदरम्,

by Prof. Gajendragadkar.

अतो लघु । But मेदम्हृद is the हेतु of लघुत्व and क्लशोदरत्व as well. It seems better not to speak of क्लशोदरत्व as हेतु of लघुत्व after having distinctly mentioned मेदम्हृद । Say मेदम्हृदलघु or क्लशोदरलघु, but not both. I have therefore explained differently in the Tika. (c) उत्थानयौग्यम्—उद् + स्था + लुट् भावे = उत्थानम् exertion उद्योगः । तस्य यौग्यम् ।

4. (a) धन्विनाम्—धन्व and धन्वन् both mean धनुस् bow. Hence धन्वम् एषामस्ति, or धन्व एषामस्ति इति धन्व or धन्वन् + इनि मत्वर्थे—धन्विनः archers. तेषाम् । “धन्वा तु सरुदेशे ना क्लीव चापे स्थलदपि च” इति मेदिनी । Ordinarily इनि is not available after धन्वन् and the गणकार cites it under the व्रीह्यादि class, so as to take इनि optionally by the rule “व्रीह्यादिभ्यश्च” । Panini’s व्रीह्यादि is described by the गणकार as बलादि । There as an example of धन्विन् he quotes this very line from Sakuntalam, thus—“धन्वी यथा—उत्कर्षं स च धन्विनां यदियवः सिध्यन्ति लक्ष्मि चक्षे”—Ganaratnamahodadhi. Verse 425. (b) व्यसनम्—व्यस्यते कर्त्तव्यात् अन्यत्र नीयते अनेन इति वि + अस + लुट् करणे ।

विदूषकः ( सरोषम् )—अवेहि रे उत्साहहेतुश्र । अतभव पकिदि आवसो ! तुमं दाव अडवीदो अडवीं आहिण्डन्तो णरणसिआलोलुवस्स जिण्णरिच्छस्स कस्सवि मुहे पडिस्ससि [ अपेहि रे उत्साहहेतुक । अवभवान् प्रकृतिमापन्नः । त्वं तावत् अटवीतः अटवीमाहिण्डमानः नरनासिकालोलुपस्य जोणंत्तस्य कस्यापि मुखे पतिष्यसि ] ।

VIDUSHAKA—(Angrily)—Avaunt ! You tempter. His Highness has returned to his senses. You rushing from thicket to thicket, will surely fall into the mouth of some old bear fond of the human nose.

विदूषेति । ( ‘रोषेण’ कौपेन सह आह ) ‘रे उत्साहस्य’ उद्यमस्य ‘हेतुः’ कारणम् ( कृतसिते कन् ) ‘अपेहि’ दूरे भव । ‘अवभवान्’ मानवीयं राजा ‘प्रकृति’ स्वभावम् ‘आपन्नः’ प्राप्तः । त्वयैव उत्साहितः अयं मृगयां याति, अधुना तु प्रकृतिस्थः



तद्दूरमपसर । मन्ये 'त्वं तावत् अटवीतः' गुह्यात् 'अटवी' गुह्यम् आहिच्छमानः' गाहमानः नराणां नासिकायां नरनासिकाभक्षणे 'लोलुपस्य' सम्पृहस्य 'कस्यापि जीर्ण-  
चस्य' वृद्धभक्षूकस्य 'सुखे पतिष्यसि' तेन व्यापादयिष्यसे । [ "अपेहि रे उत्साहहेतुक" ( त-, न्या-, म- ) । राघवविद्यासागरौ एतत् न पठतः ] ।

## NOTES

1. (a) उत्साह &c.—कुत्सित उत्साहहेतुः इति उत्साहहेतु + कन् or क ।  
(b) नरनासिका etc.—गर्हितं लुप्यति इति लुप् + यङ् + अच् कर्त्तरि भावगर्हायाम्  
= लोलुपः greedy. (c) जीर्णः ऋचः जीर्णचः or जीर्ण ऋचः, तस्य । Beasts  
of prey take to man-eating when they get old जीर्णः or other-  
wise unable to hunt. Probably the bear considers the human  
nose as a delicacy. "भक्षूका मनुष्यानां नासिकां गृह्णन्ति"—Dasakumarः  
quoted by Monier-Williams.

राजा—भद्र सेनापते, आश्रमसन्निकर्षे स्थिताः स्मः । अतस्तु  
वचो नाभिनन्दामि । अद्य तावत्—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं  
कायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।  
विश्रब्धं क्रियतां वराहततिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले  
विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्यावन्धमस्मदनुः ॥६॥

KING—Good General, we are staying near a hermitage.  
So I do not endorse your remark. To-day, then let the buffa-  
loes plunge into the waters of pools tossed up repeatedly  
with their horns ; let the deer-tribe practise ruminations in  
herds formed under shades ; let the digging up of bulbs be  
quietly done by rows of boars in shallow lakes ; and let this  
bow of ours enjoy rest with grip of the string loose.

राजेति । 'भद्र' सौम्य 'सेनापते आश्रमस्य सन्निकर्षे समीपे 'स्थिताः स्मः' तिष्ठामः  
'अतो' हेतोः 'ते वचनं न अभिनन्दामि' आद्रिये ॥ [ "सन्निकर्षे" ( त-, न्या- )—  
"सन्निकृष्टे" ( रा-, वि- )—"सन्निकृष्ट" ( म- ) ] ॥ गाहन्तामिति । अन्वयः—

महिषा निपानसलिलं शृङ्गे सुहस्ताङ्कितं गाहन्ताम् । मृगकुलं छायावद्धकदम्बकं रोमन्ध्र-  
मभ्यस्यत् । वराहततिभिः विश्वं पल्लवे सुस्ताक्षरिः क्रियताम् । इदम् अस्मद्वनुश्रु-  
श्रियिलज्यावन्धं ( सत् ) विश्रामं लभताम् । व्याख्या—‘महिषा निपानस्य’ उपकूप-  
जलाशयस्य ‘सलिलं’ जलं शृङ्गैः विषाणैः ‘सुहः’ वारं वारं ‘ताङ्कितम्’ उच्चलितं यथा  
तथा ‘गाहन्तां’ विशन्तु, वासाभावात् स्वच्छन्दं जले मज्जन्तु । ‘मृगकुलं’ हरिणयूथम्  
अनुवर्जितं छायायां वद्धकदम्बकं रचितश्रेणि सत् ‘रोमन्ध्रं’ चर्वितचर्वणम् ‘अभ्यस्यत्’  
अनुशीलयतु ॥ ‘वराहाणां’ शूकराणां ‘ततिभिः’ श्रेणिभिः विश्वम् असम्भ्रमं यथा  
तथा ‘पल्लवे’ लुट्सरिति [जातावेकवचनम्] ‘सुस्तानां’ घासमूलानां ‘क्षितिः’ उत्तदननं  
‘क्रियतां’ विधीयताम् । ‘इदम्’ एतत् ‘अस्माकं’ धनुश्च श्रियिलः अदृढः ‘ज्यावन्धः’  
मीधौबन्धनं यस्मिन् तथाभूतं सत् ‘विश्रामं’ व्यापारविरतिसं [ गन्तात् पचाद्यच् ।  
व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् द्विजिः ] ‘लभतां’ प्राप्नोत, निर्व्यापारं तिष्ठतु इत्यर्थः ॥  
[ “विश्वब्धं” ( रा-, वि-, म- )—“विश्वब्धैः” ( त-, न्या- ) ॥ “तति” ( वि-, म-  
—“पति” ( रा-, ता-, न्या- ) ] ॥

### NOTES

1. (a) सेनापते—This address pays the General a compliment. You being the सेनापति—the leader of the forces—this ardour suits you very well, but there are other considerations. We are near a hermitage and must not think of disturbing the ascetics by our shouting and yelling &c. (b) With the reading सन्निकृष्टे explain सन्निकृष्टे देशे ।

2. (a) निपात &c.—निपौयते अस्मिन् इति नि + पा + लुट् अधिकरणे = निपानम् a pool. “आहवस्तु निपानं सारादुपकूपजलाशये” इत्यमरः । Here उप-  
कूपजलाशय—a trough near a well—does not apply. Such a trough is not possible in the wilderness. It is better taken as any piece of shallow water. (b) शृङ्गे सुहस्ताङ्कितम् is an adverbial phrase qualifying गाहन्ताम् । See Tika. Raghava takes it as qualifying निपानसलिलम् (c) छाया etc.—कदम्ब means समूह । “इन्द्रे कदम्बं नोपे ना” । कदम्बमेव कदम्बकम् । कन् स्वार्थे । वद्धं कदम्बकं येन । वहु—! कल and कदम्ब mean apparently the same. To avoid tautology let वद्ध-  
कदम्बकम् refer to formation of groups in different places and कल

to the whole herd, a single कुल producing different Kadambas. (d) रोगमथ—रोगं मथ् नातीति रोग + मथ् + अण कर्त्तरि The cure for disease. पृषोदरादि । The rumination is supposed to do good to the cattle. (e) अभ्यासात्—अभि + अस् (दिवादि) + लोट् तु let them do it over and over again. (f) These two lines indicate absence of disturbance, hence, ease and confidence. On this point सुहुः and अभ्यासात् are suggestive.\* (g) वराहपतिभिः for वराहततिभिः has the weighty support of Bhoja and Vamana. It is supposed to imply that only the tuskers पति were deemed worth hunting for.\* (h) विश्रामम्—विश्रामयति इति वि + अम + णिच् अच कर्त्तरि = विश्रामः that which relieves fatigue, i. e. rest तम् । Here in simply वि + अम + घञ् the sutra “नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः” will bar वृद्धि । In अम + णिच् the rule “मितां ऋस्” does not stand in the way for under this rule वृत्तिकार has the remark “केचिदत्र ‘वा’ इत्यनुवर्त्तयन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन उत्क्रामयति स क्रामयति इत्येवमादि सिद्धं भवति” । Mallinatha takes advantage of this to defend “विश्रामय” “विश्रामयन्” &c. Haradatta however is opposed to it. Or say अम एव श्रामः fatigue प्रज्ञादि अण् । विगतः श्रामो यस्मिन् तम् । विश्रामम् is Bhoja’s reading. Vamana has विश्रान्तिम् । (i) ज्याया बन्धः । इतत् ।

3. Remark—The metre is शाद्गुलविक्रीडितम् । See under नीवाराः &c. Act I. The figure is स्वभावोक्ति । See under शौवाभङ्ग &c. Act I. The काव्यप्रकाश condemns the third line on the score of प्रक्रम-भङ्ग । The commentator thereon remarks—“चत्र गाहन्तामिति कर्त्त-कारकवाचकतुङः प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकस्य” ।

सेनापतिः—यत् प्रभविष्णवे रोचते ।

GENERAL—As master pleases.

राजा—तेन हि निवर्त्तय पूर्वगतान् वनग्राहिणः । यथा न मे सैनिकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेधव्याः । पश्य—

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्भवन्ति ॥७॥

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Well; then recall the forest-surrounders that have gone before. My soldiers have to be so warned that they do not disturb the forest of penance. Know that in ascetios with whom quiet is predominant, there is hidden energy whose essence is burning. Like sungems, pleasant to touch, they emit it through aggression of other energies.

सेनापतिः—यदाम्नापयति स्वामौ ।

GENERAL—As Sire commands.

सेनेति । 'प्रभविष्णवे' प्रभवणशीलाय स्वामिने [ "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति चतुर्थी सम्प्रदाने ] 'यत् रोचते' तदेव भवतु । अयविश्राम एवास्त् ।

राजेति । 'तेन हि' 'पूर्वं' गतान् प्रस्थितान् 'वनशाहिणो वनवेष्टकान्' 'निवर्त्तय' प्रत्याहर ॥ 'मे सैनिकाः यथा तपोवनं न उपरुन्वन्ति पीडयन्ति 'तथा निषेड्याः' निवारयितव्याः । 'पश्य' जानीहि—शमेति । अन्वयः—शमप्रधानेषु तपोधनेषु दाहात्मकं तेजो गूढम् अस्ति हि । स्यर्शानुकूलाः सूर्यकान्ता इव अन्यतेजोऽभिभवात् तत् [ते] वसन्ति । व्याख्या—'शमः' शान्तिः 'प्राधान्येन सेवा' येषां तेषु 'तपोधनेषु' सुनिषु 'दाहः' दहनम् 'आत्मा' स्वभावो यस्य तथाविध 'तेजः' ज्योतिः अग्निरित्यर्थः 'गूढं गुप्तम्' अस्ति हि अस्ति इव । 'स्यर्शस्य' करपरासर्शस्य अनुकूलाः' चमा करग्राह्याः 'सूर्यकान्ताः' मणिभेदाः 'इव अन्यस्मात् तेजसः' ज्योतिषः यः 'अभिभवः' तिरस्कारणं तस्मात् हेतोः 'तत्' तेजः ते 'वसन्ति' आविष्कुर्वन्ति [गौण्या ब्रह्म्या ग्रास्यतापरिहारः] । [ "तेन" ( रा-, वि-, म- ) "अपि" ( त-, न्या-, ) ॥ "तदन्य" ( रा-, वि-, म- ) — "ते ह्यन्य" ( त-, न्य-) ॥ "वसन्ति" ( रा-, वि-, म-) "दहन्ति" ( त-, न्या-) ।

### NOTES

1. प्रभविष्णवे—प्र + भू + इष्णच् ताच्छील्ये कर्त्तरि = प्रभविष्ण the lord. The usage is वैदिक । तस्मै । "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी । This is artfully worded. He is overjoyed but assumes the air of chagrin. Oh, how should I like to go out ! But what can my poor self do when प्रभु orders to stay in !!!\* Cp. "विनियोग-प्रसादो हि किङ्करः प्रभविष्णुषु"—K. VI.

2. (a) पूर्व गताः पूर्व गता gone first. सहसुपेति समासः । तान । गतपूर्वान्

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

is also allowable as आपित by the rule “भृतपूर्वे चरट्” । (b) वन-  
याहिणः—वनं गृहीत् शोलसेधाम इति वन+गृह्+णिमि कर्त्तरि ताच्छील्ये - वन-  
याहिणः । तान् ।

3. (a) अनुगताः कूलम् अनुकूलाः favourable, प्रादितत्— । स्पर्शानुकूलाः  
tolerating handling ; c. f. ‘स्पर्शं चम’ रत्नम्—Act. I. (b) अन्यतेजः &c.  
—अभि+स्र+अप्+भावे—अभिभवः affront, अन्यत् तेजः or अन्यस्य तेजः  
कर्मधा—or इतत्— । तस्मात् or तेन अभिभवः । Affront from energy  
of others सहसुपेति समासः or इतत् । तस्मात् । हेतौ पञ्चमौ । Or अभिभव  
प्राप्य वसन्ति इति “ल्यब्लोपे” कर्मणि पञ्चमौ । [c] वसन्ति—वस्+लट् अन्ति  
literally to vomit. Here in the secondary sense गौणवृत्ति to  
exhibit. It is राग्य in the मुख्य sense but not so in the गौण ।  
दण्डिन् says “निहृतीदृशीणं बालादि गौणवृत्तिव्यपाशयम् अतिसुन्दरमन्यत्र यामाकाशं  
विगाहते ।”

4. Remark—Here the king points out to the General the  
risks he runs if he does not check his men ( सैनिक ) । The  
ascetics appear to be harmless creatures ( शनप्रधान ) । But your  
men must not take liberties with them for they know how to  
burn. There is fire in them ( तेजः अस्ति ) only it is hidden  
[ गृह्णि ] । Molest them they will show the fire. Look at the  
sunglass. You can handle it But let sun’s heat [ अन्यतेजस् ]  
oppress it and it burns all that approach it. Cp. “न तेजस्तेजस्वी  
प्रस्तमपरंषां विपहतैः । स हि तस्य स्वी भावः प्रवृत्तिनियतत्वादकृतकः” &c. in  
Uttara. So do go and call back your men. This is a dodge  
to send the General away because the king wants to be alone  
with the jester.\*

विदूषकः—धंसदु दे उक्काहवुत्तन्तो [ ध्वंसतां ते उत्साह-  
वृत्तान्तः ] । ( निष्क्रान्तः सेनापतिः ) ।

VIDUSHAKA—Your account of ardour be damned.  
[ Exit General ].

राजा ( परिजनं विलोक्य )—अपनयन्तु भवत्यो मृगया-  
वेषम् । रैवतक, त्वमपि स्वं नियोगम् अशून्यं कुरु ।

\* Adopted by prof. Gajendragadkar.

KING—(Looking at his attendants)—Go and put off your hunting dress. Raivataka, you too see that your post is not vacated.

परिजनः—जं देवो आणवेइ [ यत् देवः आज्ञापयति ] ।  
( निष्क्रान्तः ) ।

Attendant—As your resplendant self commands (Exit).

विदूषकः—किदं भअदा णिमूमच्छिअं । सम्पदं इमस्सिं  
पादवच्छायाविरइदविदाणसणाहे सिलाअले उवविसदु भवं याव  
अहम्मि सुहासीणो होमि [ कृतं भवता निर्मच्चिकम् । साम्प्रतम्  
अस्मिन् पादपच्छायाविरचितवितानसनाथे शिलातले उपविशतु  
भवान् यावदहमपि सुखासीनो भवामि ] ।

VIDUSHAKA—Even the flies have been driven off by you. Now do you sit down on that stone slab, furnished with a canopy, made by the shade of the yonder tree, so that I too may become seated comfortably.

विदूषेति । 'ते उत्साहस्य' राज्ञः प्रीत्साहस्य 'वृत्तान्तः' वार्ता 'ध्वंसतां' नश्यतु ।  
नातः परमेनं प्रीत्साहस्य ॥ [ 'ध्वंसतां' (स-)—ध्वंसितः (रा-) ] ॥

राजेति । [ 'परिजनं' यवनोगणं 'विलोकरं' दृष्ट्वा, यवनीनां मृगयाविषम् आलक्ष्य  
आह ] 'भवत्यः मृगयायाः विषं' सज्जां 'अपनयन्तु' परिहरन्तु । एतेन यवनीनाम्  
अपवाहनम् । 'रैवतक' इति दौवारिकसम्बोधनम् 'त्वमपि स्वम्' आत्मनो 'नियोगम्'  
अधिकारं द्वारमित्यर्थः [ अधिकरणे घञ् ] 'अशून्य' स्त्रीपस्थित्या पूर्णं 'क' द्वारि एव  
तिष्ठ इत्यर्थः ।

विदूषेति । 'भवता' मच्चिकाणामपि अभावः 'निर्मच्चिकम्' [ अभावाद्येऽवस्थायीभावः ]  
'कृतम्' । परिजनान् अपसार्य आवयोः सम्बन्धे निर्जनः कृतोऽयं देशः ! साम्प्रतम्  
अधुना 'अस्मिन् पादपच्छायाया विरचितं' यत् 'वितानम्' उल्लोचः, चन्द्रातपः [ "रिक्ते  
वितानमुल्लोचं" इति त्रिकाण्डशेषः ] तेन 'सनाथे' युक्ते 'शिलातले' पाषाणपट्टे भवान्

‘उपविशत’ । उपविष्टे भवति ‘तावत् अहमपि सुखम् आसीनो भवामि’ कश्चित्सन्धिः स्यात्प्रसक्तः उपवेशनसुखमनुभवामि इत्यर्थः [“पादपच्छायाविरचितवितानसनाद्ये शिलातले” ( ता-, न्य-, स- )—“पादपच्छायायां विरचिततलतावितानदर्शनौघायाम् आसने” (रा-, वि-) ] ।

## NOTES

1. (a) उत्साहवृत्तान्तः—वृत्तान्तः वार्ता account or प्रवृत्तिः news. “वार्ता प्रवृत्तिवृत्तान्तः” । The Jester refers to the news “गृहीतश्चाप-दमरणम्” with which the General entered. The news is tempting to a hunter—it is an उत्साहवृत्तान्तः । May such news cease to come ( ध्वंसताम् ) ।\* (b) ध्वंसित will refer to the past. The Jester does not care for the past, he wants no such news in future.

2. परिजनः—जनः has जातावेकवचनम् । परिगतो जनः परिजनः attendants. It means attendants at the chase i.e. the Yavana women.

3. (a) नियोगम्—नियुज्यते अस्मिन् इति नि + युज् + घञ् अधिकरणे = नियोगः appointment, post, i.e. the door. (b) अग्र्यम्—न ग्र्यः not vacant. तम् ।

4. (a) निर्मल्लिकम्—The jester notices how the king sends away the General, the attendants, the warder. He expects some confidential talk, and remarks “कृतं भवता निर्मल्लिकम् i.e. now tell me what you have got to say, there is none to overhear. (b) पादम् &c.—वितन्यते इति वि + तन + घञ् कर्मणि = वितानम् a canopy. नाथेन सह सनाथम् furnished with a master. Hence secondarily “taken care of” “looked after,” “well furnished” &c. पादेन पिबति इति पाद + पा + क कर्त्तरि = पादपः a tree, so called because it drinks ( पिबति ) sap from the earth with its roots ( पादेन ) । पादपस्य छाया पादपच्छाया । We do not say पादपानाम् because that will give पादपच्छायम् in the nenter by the rule ‘छाया

\* Adopted by Prof Gajendragadkar.

बाहुव्ये” । तथा विरचितम् । इतत्— । तादृशं वितानम् । कर्मधा— । मम सनाथम् । इतत्— । तस्मिन् । Here the jester points to a particular stone-slab under the shade of a tree which by completely shutting out the sun very well serves the purpose of a canopy spread over the slab. Prof. Gajendragadkar justly objects to this reading saying that—“The shade is cast on the ground while the canopy is overhead.” The objection cannot be met unless we suppose that by छाया we mean by लक्षणा that which causes छाया i.e. foliage. This is hardly satisfactory. The fact is all the readings available here are objectionable. The time was early morning so the reference to पादपच्छाया is unintelligible. Besides there are other serious objections against the other readings. The suspicion is irresistible that originally the plain अस्मिन् शिलातले was the text but subsequently qualifying epithets to शिलातले were interpolated.

5. (a) यावत् indicates dependence. My sitting depends upon your sitting. The गणकार says यावत् is used in senses other than those mentioned [अन्यथापि दृश्यते] । These have to be gathered from usage. [b] सुखासीनः—आस + आनच् = आसीनः seated. सुखेन आसीनः indicates ease when sitting down. We require ease while seated. Prefer सुखसासीनः । सहसुपतिमसासः ।

राजा—गच्छामृतः ।

KING—Go in front.

विदूषकः—एतु भवं [ एतु भवान् ] । ( उभौ परिक्रमा उपविष्टौ ) ।

VIDUSHAKA—Come your Majesty. [ The two go round the stage and sit down ].

राजा—माधव्य, अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

KING—Madhavya you are one that has not reaped the



benefit of his eyes as what is worth-seeing has not been seen by you.

विदूषकः—नं भव' अग्गदी मे वड्ढ [ ननु भवान् अयतो मे वत्त'ते ] ।

VIDUSHAKA—Why Your Honour stays before me.

राजिति—'अयतो गच्छ' पुरो याहि ।

विदूष'ति । 'एतु माम् अनुसृत्य आगच्छतु ।

राजिति । 'अनवाप्तम्' अलब्धं 'चक्षुषोः फलं' द्रष्टव्यदर्शनं येन तथाभूतः असि । 'येन' यस्मात् 'येन' इति इतौ अवयवम् 'त्वया दर्शनीयं' द्रष्टव्यं वन्तु 'न दृष्टम्' यद्वा 'येन त्वया दर्शनीयं' न दृष्टं स त्वम् अनवाप्तचक्षुःफलोऽसि इत्यन्वयः । अस्मिन् पक्षे येन इति त्वया इत्यनेन समानाधिकारणम् । उत्तरवाकागतत्वेन उपादानात् तच्छब्दोपादानं नापेक्षते । यदि द्रष्टव्यं न दृश्यते तदा किं फलं ते चक्षुषा इति भावः ।

विदूषक इति । राजोक्तिम् असहमान आह 'ननु' दर्शनीयानाम् अग्रणीः 'भवान्' मे 'अयतः' सम्मुखे 'वत्त'ते' तत् किं वृथा आत्य न दृष्टं मया इति ?

## NOTES

1. अनवाप्त &c.—अव + आप + क्त कर्मणि अवाप्तम् obtained. चक्षु' इति चक्ष + उप्ति [औ] कर्त्तरि = चक्षुः that which declares—Eye. न अवाप्तम् अनवाप्तम् । अनवाप्तं चक्षुःफलं येन । वड्ढ— । Or—अवाप्तं चक्षुःफलं येन । वड्ढ— । न अवाप्तं चक्षुःफलः । We do not get चक्षुःफलः because the विसर्गः in चक्षुः is प्रत्ययस्य । [ "चक्षुः शिञ्" इति शिञ्त्वात् उत्तिरिति सार्वधातुकम् । तेन न ख्याज् ] ।

2. ननु—Implies आक्षेप । How can you say I have not seen what is worth seeing ? Even now your majesty stays before me, and Where on earth is there a better looking person ?\*

राजा—सर्वः कान्तमात्मोयं पश्यति । अहं तु ताम् आश्रम-ललामभृतां शकुन्तलामधिक्षत्य ब्रवीमि ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Every one sees his own as beautiful. But I speak referring to Sakuntala the very ornament of this hermitage.

विदूषकः (स्वगतम्)—होदु से अवसरं न दाइस्सं [भवतु अस्मै अवसरं न दास्यामि] । (प्रकाशम्) भो वयस्स, ते तावसकण्णया अवभत्थसीया दिसति [मो वयस्य, ते तापस-कन्यका अभ्यथेनीया दृश्यते] ।

VIDUSHAKA [Aside]—Well I will not give him scope. [Aloud] Well friend it seems a hermit's daughter has to be wooed by you !

राजेति । 'सर्वः' आत्मीयं स्वजनं 'कान्त' मनोहरं 'पश्यति' । अत्र स्वल्पं न्वं मामेव दर्शनीयं मन्यसे । 'अहं' तु ताम् आयसस्य' अस्य तपोवनस्य 'लज्जामभूता' भूषणस्वरूपम् । "विषे धामनि भूषायां ललामेति दुर्धर्मतम्" इत्यनेकाश्रयोक्तः । शकुन्तलाम् अधिकृत्य लक्ष्मीकृत्य 'ब्रवीमि' । इत्या ते चक्षः यतः सैव त्वया न दृष्टा :

विदूषक इति । 'स्वगतम्' आत्मगतम् । 'भवतु' अयं तावत् एव ब्रवीतु किन्तु अहम् 'अस्मै' अवसरम् अभिलाषस्य प्रसरं न दास्यामि' । 'अभिलाष' विनन्द्य एव शकुन्तलावापारात् निवर्त्तयिष्यामि । 'प्रकाशम्' उद्देराह—'भो वयस्य' वयस्य सतः 'ते' तव 'तापसकन्यका' तापसी ब्राह्मणकन्या 'अभ्यर्थनीया' प्रार्थनीया दृश्यते प्रतिभाति । किमेतत् अनर्थं ते ?

## NOTES

1. आयसम् &c.—भूत is सम like [तुला] । "भूतं आदौ...प्राप ते विना समे सत्ये" इत्यादि मेदिनी । ललाम् or ललामन् is ornament. ललामिन् or ललाम्ना समा ललामभूता । Those who hold that भूत means सम only when it is an उत्तरपद have to take it as नित्यसमास । For details here see under शरीरभूता in Act VI.

2. [a] भवतु—An अवयव indicating a sudden thought. A resolution made there and then. [b] अवसरत्वस्मिन् इति अव + स + व अधिकरणे संज्ञायाम् = अवसरः an opportunity. (c) The jester here makes up his mind (भवतु) to thwart the king. अवसरं न दास्यामि—I will not encourage him.

३. तापसकन्यका—कन्या एव इति कन्यका or कन्यिका । तपः अस्यास्तीति तापसः ascetic. अण् मत्वर्थे । तस्य कन्यका । Mark the impropriety. Being a क्षत्रिय you wish to marry a Brahmana girl. The regulator of आचार. you are going to violate आचार ।\*

राजा—सखे, न परिहाये<sup>१</sup> प्र वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते ।

सुरयुवतिसम्भवं किल मुनेरपत्यं तदुज्ज्विताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं चुपतमिव नवमल्लिकाकुसुमम् ॥८॥

KING—Friend, the mind of Puru's descendants does not lean towards that which should be avoided. like a Nava-mallika flower loosened and fallen on an Arka tree, that hermit's daughter is really born of a celestial nymph but found when abandoned.

विदूषकः ( विहस्य )—जह कस्मसवि पिण्डखज्जुरैर्हि उव्वे-  
जिदस्स तिन्तलीए अहिलासो भवे, तह इत्थिआरअणपरिभोइणो  
भवदो इअं अब्भत्थणा [यथा कस्यापि पिण्डखज्जूरैरुहजेतस्य  
तिन्तिल्याम् अमिलाषो भवेत् तथा स्त्रीरत्नपरिमोगिणो भवत  
इयमभ्यर्थना ] ।

VIDUSHAKA (Laughing)—Just as of some one troubled with dates there might be a desire for tamarind, so is this longing of Your Honour that enjoys the very gem of women.

राजेति । 'पौरवाणां' पुरुवंशीयानाम् आर्य्य' 'मनः परिहृत्तं वै' वस्तुनि अवैधे विषये 'न प्रवर्त्तते' । यदि शकुन्तला क्षत्रियैः परिहृत्तं वा स्यात्, मम प्रवृत्तिसत् न स्यात् ।

सुरेति । अन्वयः—शिथिलम् अर्कस्योपरि चुपतं नवमल्लिकाकुसुममिव उज्ज्विताधि-  
गतं सुरयुवतिसम्भवं किल तत् मुनेरपत्यम् । वाग्व्या—'शिथिलं' बन्नात् भट्टम् अर्कस्य  
( आकन्दवृक्ष इति भाषा ) उपरि चुपतं पतितं 'नवमल्लिकायाः कुसुममिव' पुष्पमिव

आदौ 'उज्झितं माया व्यक्तं पश्चात्' अधगतं सुनिना प्राप्तं 'सुरयुवतिः' अप्सरा मेनका 'सम्भवः' कारणं यस्य 'किल' तादृशमेव' तत् सद्भिलषितं 'सुनेः' कण्वस्य 'अपत्यं' कन्या शकुन्तला । अप्सरः सम्भवा इयं कथं परिहार्थ्या ।

विदूषक इति । राजीकौ अनादरप्रकाशार्थं 'विहस्य' ईषदुश्चैसिला आह 'यथा' यद्वत् 'पिण्डखलु' वैः अतिमधुरैः खलु रभेदैः उद्देजितस्य' पीडितस्य जातारुचिः 'कस्यपि' जनस्य 'तिन्निह्याम्' अन्नरसायां चिञ्चायाम् 'अभिलाषो भवेत्' जातः स्यात् [सम्भावनायां लिङ्] तथा तद्वत् 'स्त्रीरत्नानि' परमस्त्रीः 'परिभोक्तुं' शीलं यस्य तस्य भवतः' इयम् एषा तपस्विकन्यापरिणयविषयिणी 'अभ्यर्चना प्रार्थना । आस्तां तावद-परिहार्थ्या एव शकुन्तला । किन्तु यानि रमणीरत्नानि ते अन्तःपुरे सन्ति तेषामयतः तुच्छैर्' वनवासिनी । तत् लज्यतामियामाकाङ्क्षा इति भावः । [ 'स्त्री' ( त-, वि-) — 'अन्तःपुरस्त्री' — ( त- न्या- म-) ॥ परिभोगिणः' ( त न्या ) — 'परिभाविणः' ( रा- वि-) ॥

## NOTES

1. (a) सुरयुवति &c.—युवन् + ति स्त्रियाम्—युवति a young woman. सुराणां युवतिः a heavenly maiden i.e. an अप्सरस्; referring to मेनका । (b) किल—वार्त्तायाम् or अवधारणे । (c) अपत्यम्—न पतन्ति पितरः अनेन इति नञ् + पत + यत् करणे बाहुलकात् that which prevents the ancestors from going to hell, i.e. progeny. (d) तत्—That i.e. the one of which I am speaking. Here यच्छब्द is not necessary. प्रकान्तार्थत्वात् यच्छब्दोपादनं नापेक्षते । (e) उज्झितं &c.—Abandoned (by the mother and found by the sage), "पूर्वकालैक—" इति कर्मधा— । The mention of सुर and also a descent from a higher to a lower region suggests the high pedigree of the girl. The match will therefore give an exalted rank to the race of पुर । Again सुरयुवति shows that even if the father were a Brahmana, the girl would be marriageable because "असवर्णचैव-सम्भवा" । Hence the jester's attack fails from the social as well as the moral point of view.

2. Remark—Note how the gender changes with the objects compared. Thus (i) सुरयुवति and नवसल्लिका both in the feminine ;

this is necessary in speaking of the mother (ii) मुनि and अक both masculine and represent the father. (iii) अपत्य and कुसुमम् both in the neuter ; this is proper because the progeny being undefined as son or daughter it should be represented by a general name ( अपत्य ) । Again the circumstances are similar too—(iv) सुरयुवति is high, मुनि is low ; so also नवमल्लिका is high and अक is a low shrub.—(Akanda), (v) उज्झित by the higher one and अधिगत by the lower, so also शिथिल from the higher one and च्युत on the lower.

2. (a) N.B.—Navamallika, Sirisha (Act I—ante) and Patala flowers are Kalidasa's favourites in all his works.

3. (a) The jester now attacks from another side. He ridicules the king's taste. (b) विहस्य—It is the laugh of ridicule. (c) उद + विज् + णिच् + क्त कर्मणि = उद्विजतः troubled. पिण्डखजुरि is very sweet ; too much of sweet things produces disgust and causes loss of appetite. Then chutni of tarmarind is welcome (तिनिल्यामभिलाषः) । But then that is for a moment only. Then chutni is not eaten for its own sake, but only to whet the appetite for the sweets. Such seems to be the case with you now\* (d) स्त्रीरत्न &c.—‘जतौ जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमिति कथ्यते’ । स्त्रीणां रत्नानि स्त्रीरत्नानि the best of the female sex. No निर्धारण ; no prohibition of षष्ठीसमास because निर्धारण takes place only when three things are mentioned, viz. (i) the whole, (ii) the part, (iii) the special property that separates the part from the whole. These do not occur here. स्त्रीरत्न + परि + मुञ्ज् + णिनि कर्त्तरि ताच्चील = स्त्रीरत्नपरिभोगी (णिनौ बाहुलकात् भोगार्थे कुत्वम्) ; or परि + मुञ्ज + घञ् = परिभोगः । स्त्रीरत्नस्य परिभोगः । स अस्ति यस्य इति सत्वर्थीय इति: one who habitually enjoys the company of the best of the female creation. तस्य । (e) The jesters' point is—The incomparable beauties in your harem are the sweets, You have had too much of them. To improve your appetite for them you desire this tarmarind or the her-

mit's daughter for a change. I understand you ! you will soon renounce her and go back to the beauties of the harem with greater ardour. Now, think if that would be either honourable on your part, or, just with regard to this simple maiden of the forest.

4. Readings—[ a ] अन्नःपुरस्त्रीरत्न is more definite, but स्त्रीरत्न alone too leaves no doubt as to who are meant. [ b ] परिभाविन् one who despises, does not suit the context.

राजा—न तावदेनां पश्यसि येनैवमवादीः ।

KING—You are not indeed looking at her, hence you have said so.

विदूषकः—तं क्व रमणिज्जं भवदो वि विस्मयं उप्पादेदि [तत् खलु रमणीयं यत् भवतोऽपि विस्मयमुत्पादयति] ।

VIDUSHAKA—That must be charming indeed which excites even your admiration.

राजा—वयस्य, किं बहुना—

चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा

रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु ।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुर्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥८॥

KING—Friend, what use saying much ? Considering the Creator's power and her person, she seems to me a second creation of a gem of a woman, endowed with life by the Creator after delineation in a picture, Or perhaps mentally with an assemblage of the beautiful.

राजंति । 'एनां' शकुन्तलां 'तावत् न पश्यसि येन' हेतुना 'एवम् अवादीः' उक्तं-  
वानसि [अद्यतने भूते लुङ्] । न हि सा तवाग्रतो वर्त्तते अतएव एवम् उच्यते त्वया ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar

विदूषक इति । निपुणोऽसि वयस्य । अतो यत् भवान् अपि तस्या रूपेण विस्मितः  
तत् मन्ये सुन्दरी किल सा—इत्यर्थः ।

राजति । ‘बहुना’ उक्तेन किं’ स्यात् संचिपतोऽत्र ब्रवीमि—

चित्रे इति । अन्वयः—‘धातुविभुत्व’ तस्या वपुश्च अनुचिन्ता (स्थितस्य) मे, सा विधिना  
चित्रे निवेश्य परिकल्पितसञ्चयोगा, मनसा नु रूपोच्चयेन कृता, अपरा स्त्रीरजसृष्टिः  
प्रतिभाति । व्याख्या—‘धातुः’ ‘सृष्टुः’ ‘विभुत्व’ ‘निर्माणसामर्थ्या’ ‘तस्याः’ शकुन्तलाया ‘वपुश्च’  
अनुपमं शरीरञ्च ‘अनुचिन्त्या’ ध्यात्वा स्थितस्य ‘मे’ मम ‘सा’ शकुन्तला ‘विधिना’ स्रष्टा  
प्रथमं ‘चित्रे निवेश्य’ आलिख्य पश्चात् ‘परिकल्पितः’ साधितः ‘सत्वेन’ प्राणवायुना ‘योगी’  
यस्याः तादृशी ‘मनसा नु’ किं वा तूलिकादिभिः कठीरता स्यादङ्गेषु इति भयात् वाच्यं  
करणं विहाय अन्तःकरणेन ‘रूपाणां विलोकसौन्दर्याणाम्’ ‘उच्चयेन’ एकत्र संग्रहेण  
‘कृता’ निर्मिता ‘अपरा द्वितीया’, ‘स्त्रीरजसृष्टिः’ निर्मितिः ‘प्रतिभाति’ अवभासते ॥  
पुरा सुन्दोपसुन्दवधार्थं विधात्वा स्त्रीरजमेकं सृष्टम् इति श्रूयते । इयं हि शकुन्तला  
द्वितीया स्त्रीरजसृष्टिः । निर्माणकुशलस्य विधेर्नैतत् चित्रम् । परन्तु सोऽपि मन्ये प्रथमं  
मद्वता यत्नेन आलिखा, पश्चात् प्राणप्रतिष्ठापकरोत् । अथवा एतदपि नालभौदृश्यस्य  
सौकुमार्यस्य तत् किं चन्द्रालोकवर्णं, प्रवालादधरकान्तिम् इत्यादि क्रमेण रूपाणि संगृह्य  
यथास्थानं निवेश्य स मनसा एव तां निर्ममे । [ “चित्रे” (रा-, वि-, म-)—“चित्ते  
(त-, न्या-) ॥ “सत्वयोगा” ( रा-, वि-, म-)—“सत्वयोगात्” ( म-)—“सर्वयोगान्  
(त-, न्या-) ॥ “मनसा विधिना कृता नु” ( रा-, वि-, म-)—“रचिता (घटिता)  
मनसा कृता नु” ( भो )—“विधिना विहिता कृशाङ्गी” ( त-, न्या-) ] ॥

### NOTES

1. न तावत् &c.—The idiom is peculiar. The prior act  
दर्शन, is in the वर्तमानकाल while the subsequent act, वदन, is भूते ।  
We would say न पश्यसि येन वदसि or न अद्राचीः येन अवादीः ; or again  
अद्राचीः येन वदसि । Language has changed since the days of  
कालिदास । अश्वघोष who lived about a hundred years after कालिदास  
(See Introduction) shows trace of this idiom. Thus he says  
यदा गच्छति तदा अभवत् in “यदा वह्निर्गच्छति पार्थिवात्मजसदाभवद्वारमपावतं  
स्वयम्”—Buddha-charita, VIII—46.\*

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

5. तत खलु &c.—The jester is now completely disarmed. The king's calm and straight-forward reply has non-plussed him. He sees his error in comparing Sakuntala to the tamarind which the king wants merely as a change, and admits her to be as, lovely as, or lovelier than the beauties of the harem. Not the force of खलु and अपि । रमणीय खलु, and not a mere change—रमणीयत्वादेव प्रायेति । Why say so without seeing her ? Because भवतोऽपि विस्मयम्—it has excited the wonder of even a connoisseur like thyself.\*

3. (a) परिकल्पित &c.—सत्त्व is प्राण life. “सत्त्वं गुणे पिशाचादौ—चित्ते प्राणेषु” इति विश्वः । तस्या or तेन योगः connection with life i.e. infusion of life. परिकल्पितः सत्त्वयोगो यस्याः unto whom the infusion of life has been achieved.\* बहु— । (b) रूपीञ्चयेन—उद + चि + अच् भावे उच्चयः culling, gleanng संग्रहः । रूपीञ्चयः सौन्दर्यसंग्रहः, i.e. उच्चितानि रूपाणि । भावानयने द्रव्यानयनम् । (c) नु—Indicates विकल्प alternative. “नु पृच्छायां विकल्पे च” इति कोपः । Two alternatives are suggested—[i] She is a painting, done with super natural skill and then enlivened ; [ii] She is a collection of all beautiful things in nature. Note the तृतीया in रूपीञ्चयेन, मनसा विधिना । The first refers to the material for the work उपादान the second to the implement (करण) । These two have करणे तृतीया । The third is the agent and has अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । (d) स्त्रीरत्नसृष्टिः—स्त्रीणां रत्नं श्रेष्ठं स्त्रीरत्नम् ( See above ). तस्य सृष्टिः । [e] अपरा—Another i. e. a second. The first स्त्रीरत्नसृष्टि took place long ago ; this is the second. For a similar use of अपर compare “आविर्भूतसपां मध्ये पारिजातमिवापरम्”—Raghu. Allusion is to the creation of तिलोत्तमा । She too was made with रूपीञ्चय । The object was to make the brothers सुन्द and उपसुन्द—two invincible demons—quarrel over her. Compare—“निर्ममे योषितं दिव्यां चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥ दिषु लोकेषु यत्किञ्चिद्भूतं स्थावरजङ्गमम् । समानदर्शनोऽयं तत्तदवस विश्ववित् ॥...प्रयत्नेन महता निर्मिता विश्वकर्मा । दिषु लोकेषु नारीणां रूपेणा-

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



प्रतिभाभवत् ॥...तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः ॥...गच्छ सुन्दोपसुन्दार्यामसुराभां तिलोत्तमे । प्रार्थनीयेण रूपेण कुरु भद्रे प्रलोभनम् ॥—Mahabharata ; such was her loveliness, that Siva put forth four heads and Indra a thousand eyes to have a good look at her. Compare—"द्रष्टृकामस्य चात्यर्थं गतया पार्श्वं तत्तया । अन्यदस्मिन्पद्माच्च दक्षिणं निःसृतं सुखम् पृष्ठतः परिवर्त्तन्त्या पश्चिमं निःसृतं सुखम् ॥ गतया चोत्तरं पार्श्वं सुत्तरं सुखम् ॥ महेंद्रस्यापि नेत्राणां पृष्ठतः पार्श्वं तोऽयतः ॥ रक्ताक्तानां विशालानां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥—Mahabharata. Cp. Kalidasa's description of Urvashi's beauty—"अस्याः सर्गविभ्रौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रोऽनुकान्तिप्रदः शङ्करैकरसः स्वयंतु मदनी मासीतु पुष्पाकरः । वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो निर्मातुं प्रभवेन्ननोद्धरमिदं रूपं पुराणो मुनिः" ॥

4. Reading —The sloka is a knotty one. No two commentators agree in their explanation. Raghava's construction is—( शकुन्तला ) विधिना चित्रं निर्वेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा नु । रूपोच्चयेन मनसा कृता नु । धातुर्विभुलं तस्या वपुश्च अनुचिन्ता सा स्त्रीरत्नसृष्टिः मे अपरा प्रतिभाति । अपरा जगत्स्वारत्नसृष्टिविलक्षणा । Vidyasagara construes—( शकुन्तला ) विधिना चित्रं निर्वेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा । नु रूपोच्चयेन मनसा कृता । धातुर्विभुलं तस्या वपुश्च अनुचिन्ता मे सा अतः स्त्रीरत्नसृष्टिः प्रतिभाति । अपरा—जगद्विलक्षणा । Our explanation (see Tika) gives this sense—Thinking of her loveliness I cannot conceive how it was possible for विधि to create her. But when I remember that विधि is omnipotent, I fancy that like celebrated स्त्रीरत्न, created for the destruction of सुन्द and उपसुन्द, we have here another स्त्रीरत्नसृष्टि in Sakuntala; but this time, for greater perfection, if possible, it is ब्रह्मन् himself, and not his menial विश्वकर्मन् that did the work. Even he had to draw a picture first and then infuse life into it ; or perhaps, for such delicate work, he found his hands too coarse and did it all with his mind though the materials employed, were the same as previously used by विश्वकर्मन् viz. the assemblage of all that beautiful in the universe.\* The result has been a lovelier production than तिलोत्तमा herself. Note the two

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ways how he explains the additional loveliness. First—Implements are the same (hands), the mode of work is different (चित् निवेश्य &c). Second = Material the same (रूपोच्चय), the Implements are different (mind and hand). Of course there is this additional common difference that in one case that servant (विश्वकर्मन्) works, in the other the master (धातृ) himself. Prof. Gajendragadkar while adopting my explanation, notes a defect, viz. तिलोत्तमा was not the creation of विधि but of विश्वकर्मन्. This is immaterial. Even though shaped by विश्वकर्मन् she was none the less the creation of विधि whose agent विश्वकर्मन् was in the matter. Thus—“ततः पितामहः श्रुत्वा सर्वेषां तद्वचस्तदा । मुहूर्त्तमिव सञ्चिन्ता...विश्वकर्माणमाह्वयत् ।...व्यादिदेशं पितामहः । सृज्यतां प्रार्थनीयैका प्रमदति सहातपा ।” – Mahabharata.

5. Reading—If my interpretation is accepted, the reason for adopting my readings are obvious ; वसन्ततिलका is the metre.

विदूषकः—जइ एव्वं पच्चादेसो दाणिं रुक्कवदीणं [ यदि एवं प्रत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम् ] ।

VIDUSHAKA—If so, now comes a dethronement of all beauties.

राजा—इदञ्च मे मनसि वर्तते ।

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहैर्

अनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम् ।

अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जानि भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥१०॥

KING—That is just what is in my mind. [Or—This too is in my mind]. Her faultless beauty is a flower not yet smelt, a tender leaf not yet plucked with the nails, a gem not yet bored, as if the very fruit of merits not yet divided. I know

not whom the Ordainer will approach as the enjoyer in the matter.

विदूषक इति । 'यदि एवम्' ईदृशी एव शकुन्तला तर्हि इदानीं 'रूपवतीनां' लक्ष्मीगौरीप्रभृतीनां 'प्रत्यादेशः' निराकारजाता । सर्वा रूपवत्यः अनया निराकृताः । एका शकुन्तला एव रूपवती जगति, नान्या काचित् ।

राजति । 'इदञ्च' एतच्च, 'मि मनसि वर्तते' । रूपवत्यो निराकृता इत्येवाहं सन्त्ये । यद्वा—'इदञ्च' एतदपि वच्यमाना 'मि मनसि वर्तते' । अस्मिन् पक्षे वच्यमानाश्लोकस्य चरणव्ययम् एतहाक्यस्य विषयः । अथवा 'मि च' समापि इत्यादि ।

अनाघ्रातमिति । अन्वयः—अनघं तद्रूपम् अनाघ्रातं पुष्पम्, कररुहैरलनं किसलयम्, अनाविद्धं रत्नम् अनास्वादितरसं नवं मधु, अखण्डं पुष्पाणाञ्च फलमिव । विधिः इह कं भोक्ता'रं समुपस्थास्यति न जानी । व्याख्या—'अनघम्' अपापम् अदोषमित्यर्थः [ 'पापव्यसनयोरघम्' इत्यनेकार्थकोषः ] 'तस्याः' शकुन्तलायाः 'रूपम् अनाघ्रातं' अकृतगन्धोपभोगं 'पुष्पं' किसलयम् । कररुहैः नखैः 'अलूनम्' अच्छिद्रं, मण्डनत्वेन अनुपभुक्तं 'किसलयं' नवपल्लवम् । 'अनाविद्धम्' अच्छिद्रं भूषणत्वेन अनुपभुक्तं 'रत्नं' मणिः । 'अनास्वादितः' अनुपभुक्तः 'रसो' माधुर्यं यस्य तत् 'नवं' नूतनं 'मधु' । किं वदना, 'अखण्डं' भक्षणार्थं कर्तव्या अविभक्तं 'पुष्पाणाञ्च' सुकृतराशीनामेव 'फलमिव' सन्त्ये [ इत्युत्प्रेक्षा । पूर्वतः तु पुष्पादित्वेन रूपणात् रूपकम् ] । 'विविः' विधाता 'इह' शकुन्तलारूपविषयं 'कं' जनं 'भोगभाजं' समुपस्थास्यति "एहि भोः, अत्र त्वं भोक्ता" इति कस्य मनोपवर्त्तो भविष्यति [ उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् । उपेन व्यवधानात् "ममवप्रविभ्यः स्थः" इत्यन्वयेनपदसत् न ] 'न जानी' । धन्यः स यः अस्य रूपस्य भोक्ता—इत्याकाङ्क्षातिशयाविष्करणम् ।

### NOTES

1. प्रति + आ + दिश + वञ् भवे = प्रत्यादेशः supplanting. Or प्रत्यादिश्यते अनेन इति प्रति + आ + दिश + वञ् करणे = प्रत्यादेशः that with which supplanted, He means to say—All well-known beauties are now put to shade by शकुन्तला ।

2. (a) आ + घ्रा + क्त कर्मणि = आघ्रातम् smelt, न आघ्रातम् not smelt. Flower is enjoyed by smelling. Her beauty is a flower

unenjoyed. (b) लु + क्त कर्मणि—लुनम् plucked. न लुनम् not plucked. Tender twigs are enjoyed by plucking and wearing in the ears. Her beauty is a tender twig unenjoyed. (c) करे रोहन्ति इति कर + रुह + क कर्त्तरि = कररुहा; nails. आ + बाध् + क्त कर्मणि = आविद्धम् pierced. अनाविद्धम् not pierced. Gems are bored and strung into necklaces &c. This is enjoying of gems. Her beauty is gem unenjoyed. (d) आ + खद् + णिच् + क्त कर्मणि = आखादितः tasted. तादृशौ रसो यस्याः whose flavour is tasted, न आखादितरसम् Honey is enjoyed by tasting. Her beauty is fresh honey unenjoyed.

2. (a) खण्ड is "part". "खण्डोऽस्ती शकले" इति विश्वः । अकृतः खण्डः अस्य अखण्डम् undivided uncut बहु — । फल is enjoyed ( eaten after cutting it up ). Her beauty is as if the very fruit of merits but it is yet unenjoyed. Others explain अखण्ड as समय complete. न खण्डम् अखण्डम् not part, i. e. whole. (b) अविद्यमानम् अवमस्मिन् अनवम् faultless, (c) इह—In this matter, i. e. in तद्गुण her beauty. (d) जाने—ज्ञा + लट् ए । "अनुपसर्गात् ज्ञः" इति कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलं आत्मनेपदम् ।

Reading—Both किसलय and कशलय are correct, but the former is Kalidasa's favourite. Comp. the यमक in "किसलयैः सल-यैरिव पाणिभिः"—Raghu. There is a pun in the word फल in the third line. फल means 'consequence' and also 'fruit'. The sense is—अनात्रात पुष्पम् does not fall to the lot of one without luck. It is a पुष्पाफल । Again कररुहालूनं किसलयम् is another पुष्पाफल । So too is अनाविद्ध रत्नम् a third पुष्पाफल । Yet a fourth पुष्पाफल is अनाखादितरस मधु । By enjoying the beauty of Sakuntala this fourfold पुष्पाफल is enjoyed, But this is not all. Her beauty is as it were फल of all sorts of पुष्पा । Whatever is enjoyable in the universe, is enjoyed by enjoying her beauty, Lucky indeed is the man whom विधि will invite to enjoy it,

4, The metre is शिखारिणौ ( see यदालोके &c, Act I ), We

have रूपक in the first two lines ( see वातेरित &c. Act. I ) and उत्तम्रेचा in the third (see कृष्णसारे Act I ).

**विदूषकः**—तेन हि लङ्घ परिताम्रदू णं भवं । मा कस्मवि तवस्मिणो इङ्गुदीतैलचिकणसीस्स हत्थे पडिस्सदि [ तेन हि लङ्घु परित्रायतामेनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विनः इङ्गुदी- तैलचिकणशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति ] ।

**VIDUSHAKA**—Then you must rescue her quick. It must not be that she falls into the hands of some ascetic, with his head shining with Ingudi-oil.

**राजा**—परवती खलु तत्रभवती ! न च सन्निहितोऽत्र गुरुजनः ।

**KING**—But she has a master and her superior is not at hand here.

विदूषक इति । तेन हि यद्येवं तदा 'भवान् एनां' शकुन्तलां 'लङ्घु' भटिति 'परित्रायता' रचतु । कुतःस्या भयमित्याह—'इङ्गुदीतैलेन चिकण' मसृण 'शीर्ष' मस्तकं यस्य तादृशसा, अत्यन्तः शकुन्तलायाः अयोगसा इत्यर्थः, कस्यापि तपस्विनः 'हस्ते' मा 'पतिष्यति' तेन ऊढा तदमोगा भविष्यति [ "हस्ते पतनम्" इति लौकिकोक्तिः ] इति 'सा' मा भूत ॥ [ "तैलचिकण" ( त-, न्या-, म- ) "तैलमिश्रचिकण" ( रा-, वि- ) ] ।

राजिति । 'तत्रभवती' शकुन्तला 'परः' अन्यः अस्ति अस्याः प्रभुत्वेन इति 'परवती' प्राचीना 'खलु' । 'गुरुजनः' येन सा परवती सः 'च अत्र' अस्मिन् तपोवने 'न सन्निहितः' न उपस्थितः । अतो लङ्घ परित्राय न सम्भवति ।

### NOTES

1. तेन हि etc.—The last line of the king's speech raises before the jester the picture of an ascetic marrying Sakuntala. He thinks that would be a calamity, and urges the king, to rescue her from such a fate.\* In 'तैलमिश्रचिकण' मिश्र is superfluous.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. परवती &c.—The king points out that nothing can be done in a hurry. She is not her own master. Her father has to be approached, but he is away. Who knows that by the time the sage comes back, some ascetic will not woo and win her ; or that some one is not even now negotiating her marriage with the sage where he is now. Indeed this is the problem in the solution of which the king wants the help of the jester ( विद्यान्ति न भवता सहायन भवितव्यम्—Ante ).

विदूषकः—अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृसी मे दिक्षिरात्रो  
[ अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृशः अस्या दृष्टिरागः ] ।

VIDUSHAKA—Well, what was the expression of her eyes towards your honour ?

राजा—निमर्गादेव अप्रगल्भस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु—  
अभिसुखे मयि संवृतमीक्षितं हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥११॥

KING—A hermit's daughter is indeed naturally un-obtrusive. Yet she gazed at me, but I facing her the glance was withdrawn, she smiled but as if the smile arose from some other cause. Hence her love, with its course stopped by decorum, was neither revealed nor concealed.

विदूषेति । 'अथ' पक्षान्तरं गुरुजनस्य असन्निधानपक्षे पृच्छामि 'भवन्तमन्तरेण' भवन्तं प्रति [ 'अन्तरान्तरेणयुक्ते' इति द्वितीया ] अस्या शकुन्तलायाः 'दृष्टिरागः' नैवप्रीतिः 'कीदृशः' [ 'अथ' ( त- न्या- म- )—"अव" ( रा- वि- ) ॥ "भवन्त- मन्तरेण" ( रा- वि- म- ) 'तवोपरि' ( त- न्या- ) ] ॥

राजेति । 'तपस्विकन्यारूपो जनः निमर्गात्' प्रकृत्या [ द्वितीया पक्षस्य ] 'एव अप्रगल्भः' अप्रीदगूढभावः । 'तथापि तु' अप्रगल्भत्वेऽपि ।

अभीति । अन्वयः—मयि अभिसुखे संवृतं तथा ईक्षितम् । अन्यनिमित्तकृतोदयं तथा हसितम् । अतो मदनो विनयवारितवृत्तिः न विवृतः न च संवृतः । व्याख्या—मयि

अभिमुखे' तस्यां दत्तनेवे' सति'संज्ञतं' परावर्त्तितं यथा तथा 'तथा' शकुन्तलया 'वृत्तितं'  
दृष्टम् [ भावे क्तः ] । 'अन्यास्मात्' सदभिन्नात्' निमित्तात् कारणात् 'उदयः' आविर्भावो  
यस्य हासस्य, तत् यथा तथा तथा 'हसित' हासः कृतः [ भावे क्तः ] । 'अतः सदनः'  
कन्दर्पः 'विनयेन' सुशिक्षया 'वारिता' निरुद्धा 'वृत्तिः' प्रसरो यस्य तथाविधः सन् 'न  
विहृतः' प्रकाशितः 'न च संवृतः' गोपितः । 'मयि ईक्षितं' सत्समच्च' हसितच्च तेन मने  
सा अनुरक्ता । किन्तु ईक्षणं स हृतं हासस्य निमित्तान्तरात् इति तु उदासीनेति  
प्रतीयते । एवं सती न जानी "कीदृशीऽस्या दृष्टिरागः" इति भावः । [ "इक्षितम्"  
( त-, वि-, न्या-, म- )—"ईक्षणम्" ( रा- ) ॥ "कृतीदयम्"—( रा-, वि-, म- )  
"कथोदयम्" ( त, न्या ) ] ॥

## NOTES

1. अथ—An अव्यय । Suggests an alternative ( विकल्प ) ।  
'अथाथो संशये स्वातामधिकारे च सङ्गच्छते । विकल्पानन्तरारम्भप्रत्यकार्त्तस्यसमुच्चये ॥"  
इति मेदिनी । First, tell me if she likes you or not. If you are  
liked ( विकल्प ), a solution is possible, even though the father  
be absent. (b) अन्तराग—Towards, with reference to. An अव्यय ।  
Compare—"देवी वसुमतीमन्त्रेण सहदुपालम्भनं गतोऽस्मि"—Act. V (c)  
दृष्टिरागः—रज्यते अनेन इति रज्ज् + घञ् करणे = रागः colour, i.e. expres-  
sion, पश्यत्यनया इति दृश् + क्तिन् करणे = दृष्टिः । तस्या रागः the expres-  
sion of her eyes. (d) With the reading अत्र for अथ, take अत्र  
as द्वितीयार्थे त्वत् । अत्रभवन्तम् towards your honour.

2. (a) निसर्गात्—नितरां सृज्यते इति नि + सृज् + घञ् कर्मणि = निसर्ग  
nature. तस्मात् । (b) प्रगल्भते इति प्र + गल्भ् + अच् कर्त्तरि = प्रगल्भः  
forward, outspoken न प्रगल्भः ।

3. (a) अभिगतं मुखमस्य अभिमुखः, बहु— । तस्मिन् । मयि = भावे  
ऽस्मी । (b) अन्यत् निमित्तम् some other cause. कर्मधा— । तेन कृतः ।  
इतन् । तादृश उदयो यस्य, तत् यथा तथा । (c) विनयः.....वि + नी  
+ अच् भावे = विनयः discipline. वृ + णिच् + क्त कर्मणि = वारिता checked.  
विनयेन वारिता checked by decorum. तादृशी वृत्तिर्यस्या । (b) The  
sense is—I may say she betrayed love, because she glanced  
at me. But then she withdrew the glance when I faced her

which is not encouraging. Again, her smile may raise hopes, but fortunately it did not refer to anything of mine. So I can say neither that she loves me, not that she does not. The metre is द्रुतविलम्बित ।

विदूषकः—ण क्व दिदृमेत्तस्म तुह अङ्गं आरोहति [ न खलु दृष्टमात्रस्य तव अङ्गम् आरोहति ] ।

VIDUSHAKA—Indeed she cannot sit on your lap, just as you are seen. [Or—She does not sit on your lap just as your are seen ? ]

राजा—मिथः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि कामम् आविष्कृतो भावस्तत्त्वभवत्या । तथाहि—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकारुण्डे

तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शाखासु वल्कमसक्तमपि द्रूमाणाम् ॥१२॥

KING—But when parting from each other, emotion was clearly betrayed by her ladyship even through bashfulness. Thus, having gone only a few steps the slim one stopped without occasion saying her foot was pricked by a Kusa shoot and stood with her face, turned back releasing her bark garment though not caught in the branches of trees.

विदूषेति । प्रथमदर्शने एतदेव पर्याप्तम् । दृष्टः एव इति दृष्टमात्रम् [ नित्य-समासो - मयूरव्यसकादिः ] तस्य दृष्टस्यैव 'तव' न तु सम्यक्. सम्भावितस्य 'न खलु अङ्गमारोहति' यद्वा—परिहासात्कमेतत् । दृष्टमात्रस्य तव अङ्गं न खलु 'आरोहति' ? इति काङ्क्षः । दर्शनमात्रमेव अङ्गमारोहतु इतीव ते अभिप्रायः प्रतिभाति ।

राजेति । 'मिथः' अन्योक्त्यं 'प्रस्थाने पुनः' गमनकाले तु [ पुनर् इति भेदे ] 'तवभवत्या' शकुन्तलया 'शालीनतयापि' लज्जया अपि लज्जा तथा यत् कृतं नेत्यापि, 'कामम्' अत्यर्थं 'भावः' अनुरागः 'आविष्कृतः' स्फुटीकृतः । 'तथाहि'—



दमेति । अन्यथः—तन्वी कतिचिदेव पदानि गत्वा अकाण्डे दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षतः इति स्थिता, द्रुमाणांशाखासु असक्तमपि वल्कलं विमोचयन्ती विवृत्तवदना च आसीत् । व्याख्या—‘तन्वी’ कुशाङ्गी शकुन्तला ‘कतिचिदेव’ न तु बहूनि ‘पदानि गत्वा अकाण्डे’ अनवसरे [ “काण्ड्यावसरे वारणे” इति धरणिः ] मिथ्यैव इत्यर्थः ‘दर्भस्य’ कुशस्य ‘अङ्कुरेण’ सूच्या ‘चरणः क्षतः’ पादौ बिद्धः ‘इति’ एवमुक्त्वा ‘स्थिता’ निश्चला आसीत् । ‘द्रुमाणां’ वृक्षाणां ‘शाखासु असक्तमपि’ अपरिलग्नमपि ‘वल्कलं’ लग्नमिव विमोचयन्ती ‘शाखासुक्तं’ कुर्वन्ती सती विवृतं पराङ्मुखं मदभिसुखमिति यावत् वदनं’ मुखं यस्य तथाविधा च आसीत् जाता ॥ भूयोऽपि मां द्रष्टुमिच्छन्ती लज्जया सखीभ्यां स्निग्धमनावेद्य यत् व्याजमाचरितवती तेनापि च भाव आविष्कृत इति भावः ॥

## NOTES

1. (a) दृष्टमावस्य—“माव” कार्तस्त्रियधारणे” इत्यमरः । Hence अवधारणे । दृष्टमावम् is then neuter by the rule “परवलिङ्ग” इक्षत्तत्-पुरुषयोः” । But कालिदास has elsewhere विद्वन्माव in the sense विद्ध एव in the masculine. We avoid मावच् स्वार्थे because “वल्लन्तात् स्वार्थे—” restricts it to words ending in वत् only, such as यावत्, तावत् &c. (b) खलु—Implies अवधारण or प्रश्न । If अवधारण, explain—No woman sits on the lap of one who is but seen only once. If प्रश्न then the remark is sarcastic—Oh ! She does not sit on your lap as soon as you are seen ! Is that makes you doubt her love ?

2. निधः &c.—(a) Here the king refers to more positive indications of love. (b) पुनः—Shows the difference (भेद) । The previous indications were vague, but (पुनर्) these are more decisive. (c) शालीनतया—शालाप्रवेशनम् अर्हति इति शालाप्रवेशन + खञ् = शाला + खञ् = शालीनम् in the neuter. The उत्तरपद (प्रवेशन) disappears by निपातन in the rule “शालीनकौपीनं अष्टहाकार्ययोः”—शालीन and कौपीन are irregularly obtained in the sense अष्ट and अकार्य respectively. “अष्टः अग्रगल्भः (shy) ... खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपातन” — Vrittikara. Hence literally, शालीन means one who deserves to keep inside his room, i.e. one who does not know

the ways of the world—Bashful. तस्यभावः शालीनता । We take it in the neuter, because if we derive first शालीना in the feminine we shall not have प्रवद्भाव with तत्प्रत्यय । (d) अपि—गर्हायाम् । The force is—Through bashfulness she could not disclose her wish to her friends. The ruse she adopted was through bashfulness. Even thus she betrayed herself.

3. (a) अकाण्डे—न काण्डः अकाण्डः no occasion. तस्मिन् । (b) स्थिता—स्या+क्त कर्त्तरि stopped. (c) कति—किम्+डति । चित् is an अव्यय having here the sense of अपि । कतिचित्=कति अपि, i.e. an indefinite few. (d) The metre is वसन्ततिलका ।

विदूषकः—तेन हि गृहीतपादो होहि । किदं तु ए उववणं तवोवणः त्वि पेक्खामि [ तेन गृहीतपादो भव । कृतं त्वया उपवनं तपोवनमिति प्रेक्षे ] ।

VIDUSHAKA—Well then be provided with provender. I see then the penance-grove has been turned by you into a pleasure grove.

राजा—सखे, तपस्विभिः कैश्चित् परिज्ञातोऽस्मि । चिन्त्य तावत् केनापदेशेन पुनराश्रमपदं गच्छामः ।

KING—Friend, I have been recognised by some of the ascetics ; think then with what pretext I may again visit the hermitage.

विदूषकः—को अवरो अवदेशो तुम्हाणं राश्राणं [ कः अपरः अपदेशो युष्माकं राश्राणम् ] । नीवारच्छट्ठभाणं अम्हाणं उवहरन्तु ति [ नीवारषट्ठभागम् अस्माकम् उपहरन्तु इति ] ।

VIDUSHAKA—What other pretext for you, kings ? Be it this 'Let the anchorites bring our sixth part of the wild grains.'

विदूषेति । तेन हि 'यद्येवं तद्धि' गृहीत' सञ्चितं पाथिय' गन्तुः पथि साधु वस्तु येन तादृशी भव' । शकुन्तलारूपात् लज्जात् त्वया न निवर्त्तितव्यं किन्तु तत्प्रति-

गन्तव्यमेव । तत् पथि वत्तनयोग्यं पाथेयं गृह्णाण । आश्रमं याहि इत्यर्थः । त्वया तु तपोवनम् उपवनं प्रमोदवनं कृतम् इति अहं प्रेक्षे । यत्वायै स्तपशीयते त्वया तु तव चितं प्रेम अहो निपुणता ते इत्यभिप्रायः ।

राजोक्ति । परिज्ञातः राजाहमिति विदितः । 'चिन्तय तावत्' विचिन्ता ब्रूहि केन अपदेशेन व्याजेन पुनः भूयोऽपि आश्रमपदं गच्छामः । पूर्ववैखानसेन निमग्नितोऽहं गतः अधुना पुनः केन यामि इति प्रश्नः । [ "पुनराश्रमपदं गच्छामः" ( त, न्या- स- ) "सकृदपि आश्रमे वसामः" ( रा-, वि- ) ] ॥

विदूषेति । राज्ञां युष्माकम् अपरः अन्यः 'कः अपदेशः' व्याजः । 'अस्माकं' राज्ञां प्राप्य निवारस्य षष्ठभागम् उपहरन्तु मत्सकाशमानयन्तु तापसा इति कृत्वा विशतु भवान् ।

### NOTES

1. (a) गृहीतपाथेयः—पथि साधु इति पथिन् + ढञ् = पाथेयम् provender, stores for the journey. Collect stores for the journey. This is the solution of the king's problem. "The sage is away. That does not matter. She loves you. Go then to the hermitage, stay there for sometime [ गृहीतपाथेयो भव ] until she becomes yours by the गाम्बर्व form of marriage which does not require consent of the parents."

2. (a) The king likes the idea. The difficulty is to find some pretext to go there a second time. (b) तावत्—अवधारणे । Emphasises चिन्तय । (c) अपदिशति वक्षति अनेन इति अप + दिश् + घञ् करणे = अपदेशः a pretext. तेन । तृतीया करणे । (d) आश्रमपदम्—आश्रमस्य आश्रमन् इति आ + श्रम + घञ् अधिकरणे आश्रमः hermitage, तस्य पदम् the site of the hermitage. [e] This is the difficulty. An ordinary individual may come in and go out unnoticed. The case of kings is different. They know me here. If I go I must have some excuse to explain my visit.

3. (a) नीवार etc.—नितरां त्रियन्ते इति नि + ङ + घञ् कर्मणि = नीवाराः wild grains, नि is lengthened by the rule, —"उपसर्गस्य घञि अमनुष्ये

बहुलत्"—The final of an उपसर्ग is irregularly lengthened when वञ् follows and the compound does not refer to a human being.

राजा—मूर्ख, अन्यमेव भागधेयमेते तपस्विनो निर्वपन्ति यो  
रत्नराशीनपि विहाय अभिनन्द्यते । पश्य—  
यदुत्तिष्ठति वर्णभ्यो नृपाणां क्षयि तद्धनम् ।

तपःषड्भागमक्षय्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥१३॥

KING—Fool, quite a different king of rent these ascetics pay which is prized foregoing even heaps of jewels. Behold—Of kings the wealth which arises from the castes is perishable. The foresters give us the sixth part of their penance which is indeed imperishable.

नेपथ्ये—हन्त सिद्धार्थो स्वः ।

( In the Tiring room )—Ha ! We have gained our object.

राजेति । भाग एव इति 'भागधेयः' [ स्वार्थे धेयप्रत्ययः ] । एते तपस्विनः अन्यमेव प्राकृतैर्देयात् भिन्नमेव भागधेयं करम् [ भागधेयः करो बलिः" इत्यमरः ] निर्वपन्ति' ददाति यो' भागधेयः ( उत्तरवाक्यस्थितत्वादत्र यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं नापेक्षते ) रत्नानां मणीनां राशीन् अपि' समूहान् अपि विहाय' परित्यज्य अभिनन्द्यते बहुमन्यते । कुतोऽयमुत्कर्ष इति चेत् 'पश्य'—

यदिति । अन्यः—नृपाणां वर्णभ्यो यत् धनम् उत्तिष्ठति तत् क्षयि । आरण्यका नः' अक्षय्यं हि तपःषड्भागं ददति । व्याख्या—नृपाणां' राज्ञां वर्णभ्यो' ब्राह्मणादिभ्यः यत् धनं' कररूपं वित्तम् उत्तिष्ठति' आदीयते ( उदोऽनुर्द्धकर्मणि" इत्यत्र ईहाग्रहणात् अत्र च ईहाया अभावात् नात्मनेपदम् ) तत् क्षयि' विनाशि । आरण्यकाः' तपस्विनः नः' अस्मभ्यम् अक्षय्यं हि' चेतुमशक्यमेव [ "क्षय्यजयौ शक्यौ" निपात्यते ] तपसः षट्' षष्ठी भागः तपःषड्भागः' [ अत्र षट्शब्दस्य षष्ठार्थत्वात् न स'खयालम्, "वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य क्वचित् पुरणार्थत्वमिष्यते" इति नियमात् । तेन "दिक् स'खेय स'ज्ञायाम्" इति नियमो न प्रवर्तते । ततः समासः ] तं 'ददति' [ ददातिः लटः अन्ति ] । [ तद्धनम्" ( त-, न्या- )—तत् फलम्" ( रः-, वि-, म- ) ।

नेपथ्य इति—हन्' हर्षे । सिद्धः' सम्पन्नः अर्थः' प्रयोजनं ययोः तथाविधौ  
स्वः भवावः । राजदर्शनार्थं चलितौ मृगयां गतौ न वा इति सन्दिहानौ न यातः  
इति श्रुत्वा हृष्टो तापसौ एवम् ऊचतुः ।\*

## NOTES

1. निर्वपन्ति—निर् + वप + लट् अन्ति give [ वपति—ते, उवाप—ऊपे  
वपसां—ने, अवाप्सौ ] ।

2. (a) उत्तिष्ठति—Accrues उत्पद्यते । उद + स्या takes आत्मनेपद  
when it does not mean to 'get up', the rule being—उदोनुङ् क-  
र्मणि : Here 'to get up' is not the meaning yet we do not get  
आत्मनेपद ; because, for the आत्मनेपद, the Varttika "ईहायामिति  
बलव्यम्" requires the meaning to be 'to make an effort.' (b) वशेभ्यः  
—From the four गृहिन् class as distinguished from the forester  
( आरण्याक ) । अपदाने पञ्चमी । (c) क्षयि—क्षीयते इति क्षि + इनि ताच्छील्ये  
कर्त्तरि । (d) तपःषड् &c.—षट् here means षष्ठ, the sixth by the  
maxim "संख्याशब्दस्य—" etc, see Tika, Hence it is not a संख्या and  
the rule "दिक संख्ये संज्ञायाम्" does not apply. Thus यट् भागः  
षड् भागः कर्मधा । तपसः षड् भागः तम् । [e] अक्षयाम् क्षेपशकाम् इति  
क्षि + यत् कर्मणि क्षयाम् by निपातन in the rule "क्षयजयौ शकार्थे" । The  
usual form is क्षेयम् in the sense क्षेपमहम् । [f] आरण्याकाः—आरण्या  
भवा इति आरण्या + तुञ् by the rule "आरण्यान्तनुष्ये" । Nom to ददति ।

3. Remark—उत्तिष्ठति is usually used with reference to in-  
come as in ग्रामात् शतमुत्तिष्ठति । It is customary to speak of income  
as धन not as फल । Hence, prefer the reading धनम् to फलम् ।

राजा ( कर्णं दत्त्वा )—अये धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्त्रिभिर्भवि-  
तव्यम् ।

KING—Ha ! By their deep and calm voice they are  
bound to be ascetics.

( प्रविश्या ) दौवारिकः—जेदु जेदु भट्टा । एदे दुवे इति-

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

कुमारग्री पङ्क्तिहारभूमिं उवद्विदा [जयतु जयतु भर्ता । एतो  
द्वौ ऋषिकुमारकौ प्रतिहारभूमिम् उपस्थितौ ] ।

(Entering) WARDER—Be victorious, Sire, be victorious.  
(Or—Prosper, let Sire prosper). Here, two hermit youths  
have approached the ground at the door.

राजा—तेन हि अविलम्बितं प्रवेशय तौ ।

KING—Then let them enter without delay.

दोवारिकः—एसो पवेसेमि [ एष प्रवेशयामि ] ( निष्क्रम्य  
ऋषिकुमारकाभ्यां सह प्रविश्य ) इदो इदो भअन्तो [ इत इतो  
भवन्तौ ] ।

WARDER—Here, I am letting them in, (Going out and  
reentering with the hermit youths) This way, Sire, this way

राजेति । ( 'कर्णं दत्त्वा' श्रुत्वा, आह ) 'धारा' गम्भीराः 'प्रशान्ताः' स्थिराश्च ये  
स्वराः कण्ठध्वनयः तेः उपलब्धतैः [ "इत्यभूत्तलक्षणे" इति तृतीया ] तपस्विभिर्भविता-  
व्यम् । यथा धोराः प्रशान्ताश्च कण्ठस्वराः श्रूयन्ते, तथा मन्त्रेतापसा आगता इति भावः ।  
जयति । ऋषि चाम् कुमारकौ चेति ऋषिकुमारकौ तापसयुवानां 'प्रतिहारस्य'  
हारस्य 'भूमि' देशम् 'उपस्थितौ' प्राप्तौ ।

तेनेति । 'तेन हि' ततः 'तौ' 'अविलम्बितं' भाट्टाति यथा तथा 'प्रवेशय' । इत  
इति । हे 'भवन्तौ इत इतः' अस्यां दिशि उपसर्पन्तम् अत्र राजा आसीत् ।

## NOTES

1. धीर &c —धीर is deep. Compare "प्रमथमानाणं वधीरनादिनौम्" ।  
धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्वी is like जटाभिस्तापसः । Such voice, like matted  
locks, indicates तपस्वी । Hence इत्यभूत्तलक्षणे तृतीया ।

2. प्रतिहार &c.—प्रतिज्ञयन्ते राजसकाशं नीयन्ते जना अस्मात् इति प्रति +  
ह + घञ् अपादाने = प्रतिहारः the gate तस्य भूमिः ।

3. अविलम्बितम्—विलम्बितं विलम्बः । भावे क्तः । अविद्यमानं विलम्बितं यस्मिन्  
कर्मणि तत् यथा तथा । वहु— ।

4. एषः—Implies instant execution.

( उभौ राजानं विलोकयतः ) । प्रथमः—अहा दोक्षिमतोऽपि विश्वसनीयतास्य वपुषः । अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः—

अध्याक्रान्ता वसतिरसुनाप्याश्रमे सर्वभोग्ये

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति ।

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिन्श्चारणद्वन्द्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति सुहः केवलं राजपूर्वः ॥१४॥

(The two look at the king) FIRST HERMIT—Oh ! The attractiveness of his person though resplendent ! Or, this is befitting in this one that does not differ much from the sages. (Do you ask) how ? By him too residence is taken up in an Asrama which is open to all for enjoyment. He too gleans perance every day through his engagement in protection. Perfect control of self and surroundings as he has, his too the holy appellation Muni—only preceded by the word Rajan—sung by a couple of bards, constantly reaches the heavens.

अहो इति । 'अहो' आश्चर्यं अव्ययम् । 'दोक्षिमतोऽपि' तेजसा भासुरस्यापि अस्य 'वपुषः' 'विश्वसनीयता' विश्वासयोग्यता । अत्र भासुरमपि वपुः विश्वाससुत्पादयति भद्रं नैव जनयति इत्यर्थः । 'अथवा' नैतदाश्चर्यम् । 'उपपन्न' युक्तमेव 'एतदस्मिन् ऋषिभ्यः' कथादिभ्यः [अन्याद्येभिर्नशब्दयोगात् पञ्चमो] 'नातिभिन्ने' अनतिभिन्ने ऋषि-कल्पे [नान्यथैव नशब्देन 'सुपसुपा' इति समासः] 'राजनि' दुष्यन्ते । [“एतदस्मिन्” (त-, न्या-, स-—“एतत्” (रा-, वि-) ॥ “ऋषिभ्यो नातिभिन्ने” (रा-, वि-)—“ऋषिकल्पे” (त-, न्या-, स-) ॥

अर्थात् । अन्यथः—असुनापि सर्वभोग्ये आश्रमे वसतिः अध्याक्रान्ता । रक्षा-योगात् अयमपि प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति । वशिन्ः अस्यापि केवलं राजपूर्वः पुण्यः मुनि-रिति शब्दः चारणद्वन्द्वगीतः सुहः द्यां स्पृशति । व्याख्या—‘असुना’ राज्ञा ‘अपि’ ऋषिणा इव ‘सर्वः भोग्ये’ व्यवहर्तव्ये ‘आश्रमे’ गृहस्थाश्रमे, ऋषिपत्न्ये तपोवने, ‘वसतिः’ वैश्व

गृहम् [ “वसती रात्रिवेष्मनीः” इत्यमरः ] ‘अध्याक्रान्ता’ अधिकृता । ‘रचायां’ प्रजा-  
पालने ‘योगात्’ व्यापारात् ‘अयमपि’ ऋषिरिव प्रत्यहं तपः’ सुकृतं ‘सञ्चिनोति’ अर्जयति  
‘वशिन्ः’ लोकेशस्य आत्मेशस्य च ‘अस्यापि’ ऋषिरिव ‘केवलं राजन्’ इति शब्दः ‘पूर्वो’  
यस्मात् तादृशः ‘पुण्यः’ पवित्रः ‘सुनिरिति शब्दः’ आख्या ‘चारणयोः’ वैतालिकयोः, देव-  
गायनयोर्वी ‘द्वन्द्वेन’ युग्मेन ‘गीतः’ सन् ‘सुहृः’ वारं वारं ‘द्यां’ स्वर्गं स्पृशति’ अधि-  
रोहति । ऋषिरिवायमाश्रमवासो तपश्चरन्शीलः भेदस्तु अयं राजपूर्वको ऋषिः  
राजपि इत्यन्तावदेव । अतोऽहं ब्रवीमि ‘ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि’ इति ।

### NOTES

1. (a) उपपन्नम् &c.—Sages are of august appearance ; yet they can be approached with confidence. The king does not differ much from a sage. Hence, like that of sages his appearance too is confidence-creating though august. The next sloka explains how he does not differ much from a ऋषि ।\*

2. (a) अध्याक्रान्ता &c.—This is the first point of resemblance with a sage, viz. the king has an आश्रम which is the resort of all. (b) रचायोगात् &c.—Sages practice तपम् । So does this king by his self-sacrifice in offering protection to his subject. (c) He too is वशिन् like a sage. The sage is वशिन् because he is जितेन्द्रिय । This king is doubly वशिन् because he is जितेन्द्रिय and also holds kingdoms under subjugation. “वशः परवशं विषु” इति कोषः । He is therefore entitled to be called a सुनि like the sages for, “दुःखेष्वनुर्द्वायमनाः सुखेषु विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते” । (d) With these three points of agreement and only one difference ( केवलं राजपूर्वः ) he is truly ऋषिभ्यो नातिभिन्नः । (e) द्वन्द्व—द्वि is duplicated and by निपातन becomes द्वन्द्व । ‘पूर्वपदस्य च अन्धो निपात्यते । उत्तरपदस्य च अन्धम्”—Bhashya. Neuter by usage क्लीबत्वं लोकात् “अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वितुपसंख्यानम्” । Bards always (अत्यन्त) appear two together सहचरित before kings. Hence they are अत्यन्तसहचरित । Also they are लोकविज्ञात ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



द्वितीयः—गोतम, अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ?

SECOND H.—Gautama, is this Dushyanta, the friend of Balabhit Indra ?

प्रथमः—अथ किम् ?

FIRST H.—Who else (Yes).

द्वितीयः—तेन हि,

नैनच्चित्रं यदयमृदधिश्यामसीमां धरित्रीम्

एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्रांशुवाहुर्भुनक्ति ।

आशंसन्ते समितिषु सुरा वद्धवैरा हि दैत्यैर्-

अस्याधिजे धनुषि विजयं पौरुहते च वज्रे ॥१५॥

SECOND H.—Well, then it is no wonder that this person with arms long like the bar of the city-gate, alone guards the entire earth that has the ocean for its blue boundary, and that the gods, having rooted enmity with the demons expect victory in battles from his strung-bow as much as from the thunder-bolt of puruhata Indra. (Or—from his strung bow notwithstanding that there is the thunder-bolt of Puruhuta).

गोतमैति । हि 'गोतम' किम् अयं सः प्रसिद्धः 'बलभिदः' इन्द्रस्य 'सखा' ["राजाहः-मख्खभट्ठच्" इति टच्] दुष्यन्तः इति काकुः ।

अर्थति । अथ किम् इति स्वीकारोक्तिः । स एव इत्यर्थः ।

नैनति । अन्वयः—तेन हि नगरपरिघप्रांशुवाहुः अयमेकः उदधिश्यामसीमां कृत्स्नां धरित्रीं भुनक्ति, दैत्यैः वद्धवैराः हि सुराः समितिषु अस्य अधिजेधनुषि पौरुहते यत्र च विजयमाशंसन्ते, [ इति ] यत् एतत् न चितम् । यद्वा—सुरा समितिषु पौरुहते वज्रं [ सति ] अस्य अधिज्य धनुषि विजयमाशंसन्ते च [ इति ] यत् एतत् न चितम् । व्याख्या—'तेन हि' यदि साक्षादिव पिनाकौ अयमेव दुष्यन्तः तदा 'नगर-परिघः' पुरगीला इव 'प्रांशु' दृढदीर्घो वाह्य भुजौ यस्य सः [ अथ विशेषणद्वारेण हेतु-व्यासः ] 'अयम् एकः एकलः' 'उदधिः' सागर एव 'श्यामा' नीला 'सीमा' यस्य ताम्

[ “डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्” इति डाप् । उपसर्जनङ्गस्य । ततश्चाप् ] ‘कृत्स्ना’ समयां ‘धरित्री’ भुव ‘भुनक्ति’ पालयति, ‘दैत्यैः’ असुरैः सह ‘वज्र’ रुद्र ‘वैर’ विरोधः येषां तथाविधा ‘हि सुराः’ देवाः । यतो वज्रवैरासत इत्यर्थः [ हि ह्येतौ च ] ‘समितिषु’ युद्धेषु दानवयुद्धेषु ‘अस्य’ दुष्यन्तस्य ‘अधिज्ये’ दत्तगुणे ‘धनुषि’ पुरुहूतस्य इन्द्रस्य इदं ‘पौरुहूतम्’ ऐन्द्रम् । तस्मिन् ‘वज्रे च विजयम्’ अरिपराभवम् ‘आशंसन्ते’ सम्भावयन्ति विजयाशंसां स्थापयन्ति इत्यर्थः इति ‘यत् एतत् न चित्’ न आश्चर्यम् । यद्वा—‘सुराः समितिषु पौरुहूते वज्रे सति वज्रमनादृत्य [ “षष्ठी चानादरे” इति अनादरे भावलक्षणे सप्तमौ ] ‘अस्य अधिज्ये धनुषि विजयमाशंसन्ते च’ [ अयं भुनक्ति सुरा आशंसन्ते च इति ससुबधे चकारः ] इत्यादि प्राग्वत् ॥ सति एवविधे देहेतृकर्षे सर्वमेतत् सम्भवति इति भावः । [ “समितिषु सुराः” [ त-, न्या-, वि-, म- ] — “सर-युवतयः” [ रा ] ॥ ‘वज्रवैरा’ [ रा-, वि- ] “सक्तवैराः (त-, न्या-, म-)” ॥

### NOTES

1. वलभित् &c.—वलं तदाख्यानसुरं भिनत्ति दारयति वज्रेण तं निहन्ति इति वल + भिद् + क्तिप् = वलभित्; the slayer of वल । A proper name of Indra.

2. अथ किम् — This is a compound अव्यय indicating assent अभुपगम् ।

3. (a) उदधि &c.—By the rule “उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम्,” उदक becomes उद when leading in a compound which is a सञ्ज्ञा । Hence उदकानि धीयन्ते अस्मिन् इति उदक + धा + कि अधिकरणे सञ्ज्ञायाम् = उदधिः the sea. सीमन् + डाप् स्त्रियाम् = सीमा boundary. श्यामा सीमा श्यामसीमा blue boundary. कर्मधा— । उदधिः, श्यामसीमा यस्याः ताम् । (b) धरित्रीम्—धरति इति धृ + इत् कर्त्तरि + डोष् स्त्रियाम् ( गौरादि ) the earth. (c) नगर &c.—परिहृत्यते अनेन इति परि + हृन् + अप् करणे = परिधः the bar of city gates. “परिधोऽस्त्रौ योगमेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च” इति जैनः । हृन् becomes घ by the rule “परौ घः” । नगरस्य परिधः । स इव प्राग्ल long and stout like the bar of the city-gate. उपमानकर्मधा । तादृशी वाङ्मयस्य । This gives the reason why it is not strange that this person lords it over the whole earth, and is invited to succour the gods. With such powerful arms all this is expected of

him. (d) सुनक्ति—guards. “भुजोऽनवने”—भुज will have आत्मनेपद except when meaning to guard ‘to protect’ (अवन)। Here the meaning is ‘to guard’ hence सुनक्ति not मुङ्क्ते ! Compare “बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केष्वाम्” in the sense ‘to enjoy’. (e) आशंसन्ते—They expect. In this sense शंस is always preceded by आ and is आत्मनेपदी । “आशंसता वाग्यति द्वषाङ्” has शट् with a different root आ+शंस, which means to tell’ and is परस्मैपदी । (f) सन्निवृत्तः—सम्भूय यन्ति आसू इति सम्+इ+क्तिन् अधिकरणे =सन्निवृत्तः; battles.

4. Reading—I have constructed the sloka differently from the commentators. According to the usual construction, the second half gives the reason for the first half. It is no wonder that his person &c. because the gods expect &c. But then what purpose is to be served by तेन हि ? In fact तेन हि makes what has gone before the reason for what follows, Thus if this (अयम्) be the man, then indeed ( तेन हि ) it is no wonder &c. Evidently the super-human physical development of the king has deeply impressed the speaker, and in wonder, he exclaims—O ! What arms ! Everything is possible in the happy possessor of these. I have offered two constructions in place of the usual one—See Tika. The second seems better. It makes the king’s bow superior to even Indra’s thunderbolt. With धनुषि विजयमाशंसन्ते, compare ‘निदधे विजयासंसां चापि सीताञ्च लक्ष्मणे’—Raghu.

5. Reading. [a] सन्निवृत्तः सुराः seems better than सुरयुवतयः because it is more natural to speak of the males of one country सुराः as in enmity with the males दैत्यैः of another country—सुराः दैत्यैर्वद्धवैराः is perfectly natural. सुरयुवतयो दैत्यस्त्रीभिर्वद्धवैराः may be tolerated some how, but सुरयुवतयो दैत्यैर्वद्धवैराः is as absurd as सुरा दैत्यस्त्रीभिर्वद्धवैराः । वैराचरण is not a famine characteristic at all.\*

[b] सक्तवैराः gives the same meaning, but seems to sin against

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

the style. आशंसन्ते समितिषु सुराः सक्तशैरा makes the alliteration with the sibilants a little overdone, and spoil the वैदर्भीरिति which prevails in the sloka.

उभौ ( उपगम्य )—विजयस्व राजन् ।

BOTH H. (Having approached)—Be thou victorious, O king.

राजा ( आसनात् उत्थाय )—अभिवादये भवन्तौ ।

KING—(Rising from his seat)—I salute both of you.

उभौ—स्वस्ति भवते । ( फलानि उपहरतः ) ।

BOTH H.—Blessing to thee ( They offer fruits ).

राजा ( सप्रणामं परिगृह्य )—आज्ञामिच्छामि ।

KING ( Receiving with a bow )—I solicit commands.

उभाविति । 'उप' समीपे गत्वा 'उपगम्य' । विजयस्वेति [“विपराभ्यां जेः” इत्यात्मनेपदम् ] । अभीति । 'भवन्तौ अभिवादये' नमामि ।

स्वस्तीति । भवते स्वस्ति' सङ्गल' भवतु [ “नमः स्वस्ति—” इति चतुर्थी ] ।

फलति । रिक्तहस्तेन राजदर्शनं निषिद्धम् इति फलानि गृहीत्वा आगतौ तौ तानि राज्ञे 'उपहरतः' प्रयच्छतः ।

राजेति । [ 'प्रणामेन' प्रणम्या सह 'परिगृह्य' फलानि स्वीकृत्य आह ] ॥

आज्ञामिति । 'आज्ञा' निदेशं श्रोतुम् 'इच्छामि' इति कृत्वा भवन्तौ तोषयामि ब्रूतम् [ “आज्ञामिच्छामि” [ वि-, म- ] —“आज्ञापयितुमिच्छामि” [ रा- ] ] ॥

### NOTES

1. विजयस्व—No enemy is referred to. It is better taken as अकर्मक in the sense—'Do you prosper'.

2. अभिवादये—The merit accruing from salutation goes to the agent. Hence 'णिचय' इति कर्त्तृभिर्प्राप्ति क्रियाफलं आत्मनेपदम् ।

3. फलानि उपहरतः—Kings have to be approached with some sort of present. “रिक्तहस्तेन नोपेयाद्राजानं देवतां गुरुम्” । Compare—

\* Adopted by Prof Gajendragadkar

“हेयङ्गवौनमादाय घोषढङ्गातुपस्थितान्”—Raghu. “सीपायनोपस्थितलोकपालम्”—Bhatti, &c.

4. चाज्ञापयितुमिच्छामि for आज्ञामिच्छामि is unnecassarily round-about, the king is impatient to serve. This is natural with him and has nothing to do with his love-affair.

उभौ—विदितो भवान् आश्रमसदामिहस्थः, तेन भवन्तं प्राथयन्ते—

BOTH—You are known to the dwellers of the hermitage as being here, so they request you—

राजा—क्रियाज्ञापयन्ति ?

KING—What do they command ?

उभौ—तत्रभवतः कण्वस्य महषेरसान्निध्यात् रक्षांसि न इष्टिविधमुत्पादयन्ति । तत् कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथौक्यितामाश्रम इति ।

BOTH—That owing to the absence of his holiness the sage Kanva, Rakshasas are causing obstruction to our sacrifices. So for a few nights, let the hermitage be graced by you, accompanied by your charioteer.

राजा—अनुगृह्येतेऽस्मि ।

KING—I am favoured.

विदूषकः ( अपवार्य ) एसा दाणिं अणुऊला दे अवभत्यणा [ एषा इदमोमनुकूला ते अभ्यर्थना ] ।

VIDUSHAKA—(Aside)—Now the request is favourable to you.

विदित इति । इह तिष्ठतीति 'इहस्थः' अत्र स्थितः 'भवान्' आश्रमे सौदन्ति इति 'आश्रमसदः' तपोवनवासिनः ( "सुतसुद्विषः—" इति कृष्णः ) तेषां 'विदितः' ज्ञातः तं माने क्तः । "क्तस्य च वर्त्तमाने" इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी ] । भवान् अत्र

ने जानन्ति 'तेन हेतुना 'ते भवन्तं प्राथयन्ते'—

तत्रेति । 'तत्रभवतो' मान्यस्य 'महर्षेः कण्वस्य' सन्निधिरेव 'सान्निध्यम्' समीपस्थितिः । 'असान्निध्यात्' दूरास्थानात् ( हेतौ पञ्चमी ) 'रक्षांसि नः इष्टे' यागस्य विघ्नम् उत्पद्यन्ति' जनयन्ति । 'तत्' तस्मात् 'कतिपयाः' का अपि अनिर्दिष्टसंख्याः (कतिपयशब्दः अनिर्दिष्टसंख्यार्थं अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्) 'रावीः' (अच् समासान्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया) 'सारथिद्वितीयेन' सारथिसहायेन 'भवता आश्रयः' कण्वस्य अनुपस्थितौ अधुना 'असनाथः' अनायकः भवदुपस्थित्या 'सनाथः' क्रियताम् 'इति प्रार्थयन्ते' ।

विदूषेति । 'अपवार्य' अन्यैः अयत्तम् उच्चार्य आह ।

एषेति । 'एषा अभ्यर्थना' तपोवनवासिनां प्रार्थना 'इदानीम्' अस्मिन् अवसरे ते 'अनुकूला' सपत्ना, आश्रमप्रवेशदायिनी [ "एषा इदानीं ते अनुकूला अभ्यर्थना" ( रा-, वि-, म- )—"एष इदानीं भवतोऽनुकूलो गलहस्तः" ( त-, न्या- ) ] ॥

### NOTES

1. प्रार्थयन्ते—The nominative is आश्रमसदः which is got from आश्रमसदास by विभक्तिविपरिणाम । It is याचार्थे hence द्विकर्मक one कर्म being भवन्तम् and the other इति further down. This इति refers to the whole of तत्र भवतः...क्रियतामाश्रमः ।

2. किमाज्ञापयन्ति—This is an interruption. The word प्रार्थयन्ते (they solicit) the king considers too high to come to him from the Munis, and he hastily puts in what he considers, the correct word आज्ञापयन्ति (they command).

3. (a) असान्निध्यात्—सम् + नि + धा + कि भावे = सन्निधिः presence. सन्निधिरेव इति सन्निधि + यञ् स्वर्य = सान्निध्यम् । न सान्निध्यम् । नञ् तत् । तस्मात् । (b) रक्षांसि—Rakshasas. This also takes a स्थाधिकप्रत्यय, viz अण् giving राक्षस in the masculine. सान्निध्य and राक्षस are instances of a स्थाधिकप्रत्यय changing the gender of the stem—in the first from masculine ( सन्निधिः ) to neuter, and in the second from neuter ( रक्षांसि ) to masculine. कचित्स्वाग्रिं काः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्वति-वर्तन्ते (c) यज् + क्तिन् करणे भावे वा = इष्टिः sacrifice. विह्वल्यते अनेन इति वि + ह्वन् + क् करणे घञर्थे = विघ्नः obstruction (d) कति &c.—The वाचस्पत्य derives कतिपय from कति with अयच् and the augment पुक् । But the rule "प्रथमचरमतयात्पाङ्गं कतिपयनेमाश्च" seems to be against this

There तय stands for अयच् i. e. अयच् प्रत्ययान्त words. So तय includes कतिपय if कतिपय is अयच् प्रत्ययान्त, and then कतिपय needs no separate mention in the sūtra. The separate mention of कतिपय shows therefore that कतिपय is not अयच् प्रत्ययान्त at all. Besides, there is no rule to attach अयच् to कति or to have पुक् either. The word is better taken as a primitive (अव्युत्पन्नप्रातिपदिक)। Again, from the presence of बहु and गण in the rule "बहुगणवत्तुडति संख्या" commentators argue that other words that remotely refer to संख्या such as भूरि, कतिपय, &c. are not to be taken as संख्या। "अनियतसंख्यावाचिनां चेतु संख्याकार्यं स्यात् तर्हि बहुगणयोरिव"—Jnanendra Bhiskshu. "भूर्यादीनां निवृत्त्यर्थं संख्यासंज्ञा विधीयते"—Vrittikara. "कतिपयशब्दो न संख्या"—Ibid. Hence कतिपया रावयः समाहृता इति कतिपयरात्रि + अच् समासान्त = कतिपयरात्रः in the masculine by the rule 'रात्राहः पुंसि'। "संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्" does not apply because कतिपय is not a संख्या as already remarked. For the same reason the समासान्त affix अच् has to be attached by योगविभाग from the rule "अच् प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोकः" and not by "अहःसर्वे कदेशं संख्यातपुण्याच्चरात्रेः"। \*Prof. Gajendragadkar adopts these details except he prefers कतिपया रावयः यस्मिन् स कतिपयरात्रः कालः—a बहुव्रीहि compound. This is objectionable, रात्रि is the most dreaded time for the appearance of ghosts &c. Comp. "सायन्तने सवनकर्मणि" (Act. III). Hence the compound should have रात्रि prominent in it. Prof. G's बहुव्रीहि takes away its prominence from रात्रि।

The reason for Prof. G's preference is that he thinks कतिपयाः रावयः समाहृताः must make a द्विगु of कतिपयाः and रावयः whereas कतिपय not being a संख्या, a द्विगु is not available here.

In answer it may be pointed out that the idea of a समाहार is not restricted to a द्विगु। Witness समाहार in the द्वन्द्व compound हंसकीकिलम्। In a तत्पुरुष the rule "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" does not mean संख्या एव समस्यते समाहारे but संख्या समस्यते समाहारे एव।

Thought of कतिपय to lead, with समाहार implied, is not  
 ed by Prof. Gajendragadkar.

affected. My exposition makes a कर्मधा—(not a द्विगु) of कतिपयाः and रात्रयः । The idea being a collective one ( समाहार ) we have singular. “अन्यथापि च दृश्यते...दीर्घरात्रः समराचः अरात्रः । तदेतत् सर्वं योगविभागं कृत्वा साधयन्ति”—Vrittikara. (e) सारथि &c.—सारथिना द्वितीयः or सारथिर्द्वितीयो यस्य तेन ।

4. अनुकूल—अनुगता कुलम् towards the shore, i.e. favourable. The metaphor is derived from navigation. The wind is favour- (प्रतिकूल) if away from it.\*The moment before, you were after an excuse to enter the hermitage. Now, here you are ! They request you to come !\*

5. Reading—“अनुकूलो गलहस्तः” is proverbial ( लौकिकोक्तिः ) । When one is dragged or turned out by the neck provided such dragging or turning out is to one’s advantage ( i. e. when a thief is turned out instead of being made over to the police ), the turning out becomes to him अनुकूलो गलहस्तः । Here a task is so to the king ; he is dragged to do some work. It is welcome to him and is no task, but by transference of epithets, an अनुकूलो गलहस्तः । The plesantry suits very well the character of the king’s smile, however (See राजा स्मितं कृत्वा below), - points to plesantry and favours the reading अनुकूलो गलहस्तः ।

राजा ( स्मितं कृत्वा )—रैवतक, महचक्रादुच्यतां सारथिः  
सवाणासनं रथमुपस्थापयेति ।

KING—(Smiling)—Raivataka, let the charioteer be ordered this, using my words—“Bring me the car with the bow.”

दीवारिकः—जं देवो आणवेदि [ यत् देव आज्ञापयति ] ।  
( निष्क्रान्तः ) ।

WARDER—As Sire commands (Exit)

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



उभौ ( सहर्षम् )—

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्त्वेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥१६॥

BOTH [With joy]—This is extremely proper in you, the imitator of your ancestors. The descendants of Puru are indeed ordained to the sacrifice "Absence-of-danger-of-the distressed."

राजा ( सप्रणामम् )—गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमपि अनुपदम् आगत एव ।

KING [With a bow]—Go first yourself. I am coming too following you closely.

राजपि । 'रैवतक' इति दीवारिकनाम । बाणासनेन' धनुषा 'सह रथम् उपस्थापय' समीपमानय 'इति' एतत् 'महचनात्' महचनमदुक्तिम् अवलम्ब्य (त्वप लोपे कर्मणि पञ्चमी) 'सारथिः उच्यताम्' ।

अन्विति । अन्वयः—पूर्वेषाम् अनुकारिणि त्वयि इदं युक्तरूपम् । पौरवाः आपन्नाभयसत्त्वेषु दीक्षिताः खलु । व्याख्या—पूर्वेषां प्राचीनानां पौरवाणाम् अनुकारिणि अनुवर्त्तिणि तच्चरितचारिणि इत्यर्थः 'त्वयि इदम्' तापसवचनकरणं युक्तरूपम् 'अतिशयेन युक्तम् (प्रशंसायां रूपप्रत्ययः) । कुत इत्याह—'पौरवाः' तवैव पूर्वे राजानः 'आपन्नानां विपन्नानां भीतानामिति यावत् यत् 'अभय' भयाभावः तदेव 'सत्त्वणि' यागाः तेषु दीक्षिताः खलु' धृतव्रता एव । आरण्यकानाम् ऋषीणामिव पौरवाणां राजर्षीनामपि अवश्याकर्त्तव्यं सत्वमसि, 'आपन्नाभयम्' इति तस्य सत्वस्य नाम । तेन हि भीतानां भयमपगच्छति । तत् पौरवस्य यत् अस्माकं भयनिरासार्थं यतसे सुसदृशं त एतत् ।

गच्छामिति । 'भवन्तौ पुरो गच्छतां' पूर्वम् आश्रमे प्रतिनिवर्त्तताम् । 'अहमपि अनुपदम्' अन्वक् भवताम् अनुगामी भूत्वा ( "अन्वगन्त्वन्मनुगेऽनुपदं क्लीबमव्ययम्" इत्यमरः ) 'आगतः एव' आश्रमं प्राप्त एव अविलम्बितं गच्छामि इत्यर्थः ।

### NOTES

1. [a] साधु अनुकरोति इति अनु + क्त + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि =

अनुकारी one who follows well. तस्मिन् । [b] इदम्—This i. e. readiness in succouring the distressed. [c] आपन्न &c.—आ + पद + क्त कर्त्तरि = आपन्नाः the distressed. भयस्य अभावः अभयम्—Absence of danger, अव्ययौ—। तस्य सत्वायि sacrifices for the absence of danger Now see Tika, तेषु ।

2. (a) पूर्वस्मिन् काले इति पूर्वं + ङि (७मी) + असि स्वार्थे = पुरम् First. पूर्व is changed into पुर by the rule “पूर्वाधरावराणाम् असि पुर, अध्, अवश्चेषाम् ॥ (d) अनुपदम्—पदस्य पश्चात् after your foot-steps. अव्ययौ—। Amara makes this mean a follower. But Kalidasa often uses it in the general sense पश्चात् subsequent. Thus “अमोघाः प्रतिगृह्णन्तामर्ध्यानुपदमाश्लिषः”—Raghu. For this purpose, derive अनुगतं पदम् अनुपदम् । प्रादितत्—। This gives us a विशेष्यलिङ्ग word and not an अव्यय like the former.

उभौ—विजयस्व । ( निष्क्रान्ता )

BOTH—Be thou victorious ( Exeunt ).

राजा—माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

KING—Madhavya, is there any curiosity to see Sakuntala ?

विदूषकः—पदम् सपरिवाहं आसि । दाणिं रक्खसवुत्ततेन विन्दूवि ण अवसेसिदो । प्रथमं सपरिवाहम् आसीत् । इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन विन्दुः अपि न अवशेषितः । ]

VIDUSHAKA—At first it was to over-flowing. Not even a drop is now felt at the news of the Rakshasas.

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तित्यसे ।

KING—Fear not, you will indeed be near me.

विदूषकः—एष रक्खसादो रक्खिदोमिह [ एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि ] ।

VIDUSHAKA—Here, I am saved from the Rakshasas.

प्रथममिति । ‘प्रसमम्’ इतः पूर्वं मे कुतूहलं ‘परिवाहेण’ परितो निर्गमनेन ‘सह’

वर्त्तमानम् 'आसीत्' । मदीये शरीरे कुतूहलं न माति स्म किन्तु परितः प्रसृतमेवासीत् । 'इदानीम्' अधुना 'राक्षसानां वृत्तान्तेन' कथया 'विन्दुरपि' कुतूहलस्य अणुः अपि न' अवशेषितः न स्थितः ।

मेति । 'मा भैषीः' भयं मा गमः ( "माङ्गि लुङ्" इति भीधातोः भविष्यति लुङ् ) । 'ननु' इत्यसहने आक्षेपे इत्यर्थः । 'मत्समीपे' मम पार्श्वे 'वर्त्तिष्यसे' स्थास्यसि तत् कुतस्ते भयम् ।

एष इति । 'एष' इति अविलम्बतसूचनम् । 'राक्षसात्' (जातवेकवचनम् । भय-हीतोत्तरपादाने पञ्चमी) 'रक्षितोऽस्मि' । यदि त्वत् समीपे, तत् रक्षित एवाहं का भीतिः ।

### NOTES

1. (a) अपि—This implies प्रश्न question. "गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्का सन्भावनास्वपि" इत्यमरः । (b) कुतूहलम्—Curiosity. "रम्यवस्तुसमाप्तौकीर्णलता स्यात् कुतूहलम्"—Darpana. It gives कौतूहलम् with अण् स्वार्थे ।

2. (a) परतो वहनम् इति परि + वह + घञ् भावे = परिवाहः or परीवाहः overflow. तेनेसह यथा तथा । Adverb. (b) राक्षस &c —अनुक्ते कर्त्तरि-द्वितीया । Thus राक्षसवृत्तान्तः विन्दुम् अवशेषितवान् = राक्षसवृत्तान्तेन विन्दुः अवशेषितः । (c) अवशेषितः—अव + शिष चुरादि + क्त कर्मणि is left. (d) The metaphor is from the case of liquid overflowing from a reservoir. Overflow is always of what is in excess, and hence it stops soon, leaving the vessel full. But now the news of Rakshasas being about has let the whole out, not a drop is left !\*

3. वर्त्तिष्यसे—वृत् + लृट्, स्वसे । Optionally वर्त्त्यसि in the परस्मैपद । "वृद्धभाः स्वसनोः" इति परस्मैपदविकल्पः स्व सनि च परतः । In the परस्मैपद we have no इट् by the prohibition 'न वृद्धाश्चतुर्थः' ।

( प्रविश्य ) दौवारिकः—सज्जो रथो भट्टिणो विजयप्यथाणं अवेक्खदि । एस उण्ण णअरादी देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो [ सज्जो रथो भर्त्तुर्विजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगराद्देवीनाम् आश्रमिहरः करभक आगतः ] ।

WARDER (Entering)—The car, ready, is bidding Sire's start

\*Adopted by Prof. Gajendragadkar.

for victory, but here is Karabhaka come from the town bearing the queen's orders.

राजा ( सादरम् )—किमम्बाभिः प्रेषितः ?

KING—(Engerly) Sent by mother?

दौवारिकः—अह इ [ अथ किम् ] ।

WARDER—Just so.

राजा—ननु प्रवेश्यताम् ।

KING—Well, let him in.

दौवारिकः—तह ( तथा ) । ( निष्क्रम्य करभकेण सह प्रविश्य ) एसो भट्टा, उवसप्प [ एष भर्ता उपसर्प ] ।

WARDER—As Sire commands. (Going out and reentering with Karabhaka) Here is Sire. Approach.

सज्ज इति । रथः सज्जः' गमनाय सज्जितः सन् 'भर्तुः' स्वामिनस्ते 'विजयाय' राजसज्जयाय 'प्रस्थानम्' अपेक्षते । 'एष पुनः अयं तु 'देवीनां' राजमातुः ( गौरवे बहुवचनम् ) 'आज्ञप्तिम्' आदेशं 'हरति' वहति इति 'आज्ञप्तिहरः' ( "हरतिरनुयन्तः" इति अच प्रत्ययः ) 'करभकः' तन्नामकः भृत्यः 'नगरात् आगतः' अतः प्राप्तः ।

राजोति । ( 'आदरेण' औत्सुक्यात् सह 'आह' ) 'अम्बाभिः' माता ( गौरवे बहुवचनम् ) ।

नन्विति । 'ननु' सम्भ्रमे । 'प्रवेश्यताम्' कथं विलम्बः क्रियते ।

एष इति । 'उपसर्प' समीपं गच्छ ?

## NOTES

1. सज्जः—सज्जति सज्जते वा इसि सज्ज + अच् कर्त्तरि = सज्जः ready. (b) पुनः Indicates मेद, i.e. a hitch. The car is ready for the hermitage, (but पुनः) you cannot start without attending to what the queen-mother commands. (c) आज्ञप्ति &c.—आ + ज्ञप् + क्तिन् भावे = आज्ञप्तिः command आज्ञा । तां हरति इति आज्ञप्ति + हृ + अच् क. = आज्ञप्तिहरः messenger.

2. ननु प्रवेश्यताम्—ननु implies सम्भ्रमः। The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders. “ननु प्रश्ने परकृतावधिकारि च सम्भ्रमे” इति मेदिनी। प्रवेश्यताम् with the णिच् emphasises the censure. ननु प्रविशतु would give स्वातन्त्र्य to करभक् and thus censure him. Why does he not come in? ननु प्रवेश्यताम्—Why are you (कर्त्ता) not letting him in? प्र + विश् + णिच् + लोट् ताम् कर्त्तृणि।

करभक्—जेदु जेदु भद्रा। देवी आणवेदि, आआमिणि चउत्थदिअहे पुत्तपिण्डपालणो णाम उववासो हुविसुसदि। तहिं दौहाउणा अवसुसं अम्हे सम्भावइदव्वेत्ति (जयतु जयतु भर्ता। देवी आआपयति आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्तपिण्डपालणो नाम उपवासो भविष्यति। तत्र दौर्घायुषा अवशरं वयं सम्भावयितव्या इति ]।

KARABHAKA—Be victorious Sire, be victorious. The queen-mother says—On the coming fourth day, the fast named ‘Putrapinda palana’ comes off. At that I have to be honoured by thee the long-lived one, without fail.

राजा—इतस्तपस्विकार्यम् इतो गुरुजनाज्ञा। हयमप-  
नतिक्रमणीयम्। किमत्र प्रतिविधेयम्।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other. Both are unavoidable, What has to be done now?

विदूषकः—तिसङ्कु विअ अन्तरा चिह् [ त्रिसङ्कु रिव अन्तरा तिष्ठ ]।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku.

जयत्विति। ‘आगामिनि चतुर्थे दिवसे पुत्रपिण्डं पाळ्यते’ अनेन इति ‘पुत्रपिण्ड-

‘पालनी नाम’ [“करणाधिकरणयोश्च” इति करणे लुट्] ‘उपवासी भविष्यति’ । ‘तत्र’ तस्मिन् उपवासे ‘दीर्घायुषा’ आयुषता भवता ‘अवशः’ वयं सम्भावयितव्याः स्त्रीपक्षित्या सम्मानयितव्याः—‘इति देवी राजमाता ‘आज्ञापयति’ आदिशति [“पुत्रपिण्डपालनी नाम” ( त-, न्या, म- )—‘प्रयुक्तपारणो मे’ [ रा-, वि- ] ] ॥

इत इति । ‘इतः’ एकतः ‘तपस्विनां कार्यम्’ इष्टविघ्ननिवारणम्, ‘इतः’ अन्यतः ‘गुरुजनस्य’ मातुः ‘आज्ञा’ । ‘इयमपि अनतिक्रमनीयम्’ अनुलङ्घनीयम् । अपि च एकस्य करणे अमृतं अकृतं स्यात् । ‘अत्र’ अस्मिन् आकुले विषये ‘प्रतिविधेयं’ प्रतिविधानत्वेन अनुष्ठेयं ‘किम्’ । किं कृत्वा सङ्कटमिदं तरेयम् ।

विशङ्करिति । यथा इतः पूर्वं विशङ्कुर्नाम राजा “अधोयाहि” इति इन्द्रेणोक्तः “ऊर्ध्वं गच्छ” इति विश्वामित्रेण च भाषितः नाधी न च ऊर्ध्वं गत्वा मध्ये स्थितः, तथा त्वमपि ‘अन्तरा’ मध्ये एव ‘तिष्ठ’ । तपोवनं मा याहि, मा च नगरम् इत्यर्थः । [ अन्तरा ] [ त-, न्य ]—“अन्तराले” [ रा-, वि- ] ॥

## NOTES

1. (a) आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands. Notes that जप् of the चुरादि class would give आज्ञपयति like अज्ञप्ति above. Then again we should have आज्ञप्ति with ‘ज्ञा + णिच्’ । (b) पुत्र &c.—पुत्रस्य पिण्डम् the son’s pinda (sacrificial cake). Now see Tika. पिण्डपालनं is the opposite of पिण्डलोप । पिण्डलोप occurs when progeny fails. Thus पिण्डपालनं is a vow which secures progeny. Dushyanta’s mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dushyanta was childless, a fact which will play an important part later on.\*

2. Reading,—The reading प्रयुक्तपारणः or प्रवृत्तपारणः speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself is known to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. ननु प्रवेश्यताम्—ननु implies सम्भ्रम। The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders. “ननु प्रश्ने परकृतावधिकारे च सम्भ्रमे” इति मेदिनी। प्रवेश्यताम् with the णिच् emphasises the censure. ननु प्रविशतु would give स्वातन्त्र्य to करभक and thus censure him. Why does he not come in? ननु प्रवेश्यताम्—Why are you (कर्त्ता) not letting him in? प्र + विश + णिच् + लोट ताम कर्मणि।

करभकः—जेटु जेटु भट्टा। देवी आणवेदि, आआमिणि चउत्थदिअहे पुत्तेपिण्डपालणो णाम उपवासो डुविसुसदि। तहिं दौहाउणा अवसुसं अम्हे सम्भावइदव्वेत्ति (जयतु जयतु भर्ता। देवी आज्ञापयति आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्रपिण्ड-पालनो नाम उपवासो भविष्यति। तत्र दौर्घायुषा अवश्रं वयं सम्भावयितव्या इति ]।

KARABHAKA—Be victorious Sire, be victorious. The queen-mother says—On the coming fourth day, the fast named ‘Putrapinda palana’ comes off. At that I have to be honoured by thee the long-lived one, without fail.

राजा—इतस्तपस्विकार्यम् इतो गुरुजनान्ना। हयमप-  
नतिक्रमणोयम्। किमत्र प्रतविधेयम्।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other. Both are unavoidable, What has to be done now?

विदूषकः—तिसङ्कु विअ अन्तरा चिट्ठ [ त्रिशङ्कु, रिव अन्तरा तिष्ठ ]।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku.

जयलिति। ‘आगामिनि चतुर्थे दिवसे पुत्रपिण्ड’ पाळ्यते’ अनेन इति ‘पुत्रपिण्ड-

\* Adopted by Prof Gajendragadkar.

‘पालनो नाम’ [“करणाधिकरणयोश्च” इति करणे लुट्] ‘उपवासी भविष्यति’ । ‘तत्र’ तस्मिन् उपवासे ‘दौर्घ्यायुषा’ आयुष्मता भवता ‘अवशः’ वयं सम्भावयितव्याः ‘सोपस्थित्या’ सम्मानयितव्याः—‘इति देवी राजमाता ‘आज्ञापयति’ आदिशति [“पुत्रपिण्डपालनो नाम” ( त-, न्या, म- )—“प्रयुक्तपारणी मे” [ रा-, वि- ] ] ॥

इत इति । ‘इतः’ एकतः ‘तपस्विनां कार्यम्’ इष्टविघ्ननिवारणम्, ‘इतः’ अन्यतः ‘गुरुजनस्य’ मातुः ‘आज्ञा’ । ‘इयमपि अनतिक्रमनीयम्’ अनुलङ्घनीयम् । अपि च एकस्य करणे अन्यत् अकृतं स्यात् । ‘अत्र’ अस्मिन् आकुले विषये ‘प्रतिविधेय’ प्रति-विधानत्वेन अनुष्ठेयं ‘किम्’ । किं कृत्वा सङ्कटमिदं तरेयम् ।

निशङ्क रिति । यथा इतः पूर्वं निशङ्कनाम राजा “अधोयाहि” इति इन्द्रोक्तः “ऊर्ध्वं गच्छ” इति विश्वामित्रेण च भाषितः नाधो न च ऊर्ध्वं गत्वा मध्ये स्थितः, तथा त्वमपि ‘अन्तरा’ मध्ये एव ‘तिष्ठ’ । तपोवनं मा याहि, मा च नगरम् इत्यर्थः । [ ‘अन्तरा’ [ त-, न्य ]—“अन्तराले” [ रा-, वि- ] ] ॥

## NOTES

1. (a) आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands. Notes that ज्ञप of the चुरादि class would give आज्ञपयति like आज्ञपति above. Then again we should have आज्ञापति with ‘ज्ञा + णिच्’ । (b) पुत्र &c.—पुत्रस्य पिण्डम् the son’s pinda (sacrificial cake). Now see Tika. पिण्डपालनं is the opposite of पिण्डलोप । पिण्डलोप occurs when progeny fails. Thus पिण्डपालन is a vow which secures progeny. Dushyanta’s mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dushyanta was childless, a fact which will play an important part later on.\*

2. Reading,—The reading प्रयुक्तपारणः or प्रवृत्तपारणः speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself is known to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



over पुत्र plays a prominent part in this vow as is evident from "तत्रभवतौनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति"—Infra. All these considerations point to पुत्रपिण्डपालन as the more likely reading.

3. विशङ्कु, &c.—A prince of the solar dynasty. He requested Vasishtha to perform for him a sacrifice that will carry him to heaven in his mortal body. Vasishtha refused. He then referred to Vasishtha's son who cursed him to become a Chandala. Viswamitra then undertook the sacrifice but the gods declined to take part in it. Nothing daunted, the mighty sage, by the force of his own asceticism, caused Trisanku to go up. But Indra declined to make room in the heaven for a Chandala and hurled the king downhead foremost. Urged thus by two opposing forces, the king went neither up nor down but rested midway (अन्तर) in the starry region as a constellation. Vidushaka says this in jest,

राजा — सत्यमाकुलीभूतोऽस्मि—

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वादहं धीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्त्रोतः स्त्रोतोवहो यथा ॥ १७ ॥

(विचिन्तय) सखे, त्वमग्न्या पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवान् इतः प्रतिनिवृत्त्य, तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तत्रभवतौनां पुत्रकार्यमनुष्ठातुमर्हति ।

KING—I am really perplexed. The places of the two duties being different, my mind is divided into two, like the current of a stream struck against a rock in front. (Reflecting) Friend, you have been accepted by my mother as a son. So having returned and reported me as engaged with the affairs of the ascetics, it behoves you to do the duties of a son for Her Highness,

सत्यमिति । 'सत्य' तत्त्वतः 'अनाकुलः' स्थिरः 'आकुलः' अस्थिरः 'भूतोऽस्मि' जातोऽस्मि ।

कृत्ययोरिति । अन्यथः—कृत्ययोः भिन्नदेशत्वात् मे मनः, पुरः शैले प्रतिहतं स्रोतीवहः स्रोतो यथा, द्वैधीभवति । व्याख्या—‘कृत्य’ कार्यम् [ “विभाषा कृत्योः” इति वयम् ] । ‘कृत्ययोः’ कार्ययोः इष्टिविघ्ननिवारणमाहसम्भाषणरूपयोः भिन्नौ देशौ ययोः तत्त्वात्, भिन्नस्थाने कर्तव्यत्वात् [ हेतौ पञ्चमौ ] ‘मे मनः’ चेतः ‘पुरः’ अग्रतः ‘शैले’ पर्वते ‘प्रतिहतं’ प्रापत्ताघातं ‘स्रोतः’ प्रवाहः ‘वहति’ या सा ‘स्रोतीवह’ नदी [ “किप् च” इति किप् ] तस्याः ‘स्रोतो यथा’ प्रवाह इव । द्विविभागविशिष्टं द्वैधं [ अधिकरणविचाले धभुञ् ] स्वार्थे डः । ततो मत्वर्थीयीच् । अद्वैधं द्वैधं सम्पद्यमानं भवति “द्वैधीभवति” द्विधाविभक्तस्य भावं धत्ते [ “शैले” (रा-, वि-)—“शैलैः” (त-, त्या-, म-) ] ॥

विचिन्त्येति । ‘विचिन्त्य’ ध्वात्वा, कर्तव्यमवधारय्य इत्यर्थः आह—‘पुत्र’ इति पुत्र-रूपेण ‘प्रतिगृहीतः’ स्वीकृतः । ‘अतः’ अस्मात् कारणात् । ‘भवान् इतः’ अस्मात् स्थानात् ‘प्रतिगृह्य’ नगरं गत्वा ‘तपस्विनां कार्ये’ व्ययं व्यासक्तं ‘मानसं मनः’ [ स्वार्थे अण् ] यस्य तथाविधं ‘माम् आविद्य’ मावे विज्ञाप्य ‘तमभवतीनां’ मातुः [ गौरवे बहु-वचनम् ] ‘पुत्रस्य कार्ये’ कृत्यम् ‘अनुष्ठानं’ कर्तुम् ‘अर्हति’ योग्यी भवति । पुत्र-स्थानीयस्त्वं सम्प्रति पुत्रकृत्यं कुरु ।

## NOTES

1. (a) द्वैधी &c.—द्वयोः स्थानयोः स्थितिः इति द्वि + धसुञ् = द्वैधम् which is मान् and अव्यय । द्वैधम् एव इति द्वैधम् + ड स्वार्थे = द्वैधम् in the neuter and अकारान्त । This means “division into two”. द्वैधम् अस्ति अस्य इति द्वैध + अच् मत्वर्थे = द्वैधम् having two divisions. Or द्वि + धसुञ् = द्वैधम् divided into two अधिकरणक वस्तु । तदेव इति द्वैधम् + ड स्वार्थे = द्वैधम् &c. as before. (b) The comparison is of (i) मे and स्रोतीवहः, (ii) मनः and पुरः प्रतिहतं शैले स्रोतः । In both the cases (मनस् and स्रोतस्), the result is द्वैधीभवन्म् । This result is due to कृत्ययोर्भिन्न-देशत्वम् in both cases. When applying to स्रोतस् we take कृत्य to mean क्रिया, i. e. प्रवहण flowing, and note that this (प्रवहण) takes in different places (भिन्नदेश) by the two sides of the rock.

2. Reading—शैलैः refers to several rocks, But then the stream is divided into more than two parts. शैले is better.

3. तपस्वि &c. — तपस्विनां कार्यम् । तस्मिन् व्ययम् । सहस्रपेति समासः । तादृशं मानसं यस्य तम् । वङ्— ।

विदूषकः—ए कखु मं रक्खोभीरुअं गण्हेसि [ न खलु मां रक्खोभीरुअं गणयसि ] ।

VIDUSHAKA—Verily you do not take me as afraid of Rakshasas ?

राजा—(सस्मितम्)—कथमेतद्वदति सम्भाव्यते ।

KING[With a smile]—How is this to be thought of thee ?

विदूषकः—जह् रात्राण्णएण गन्तव्यं तह गच्छामि [ यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि ] ।

VIDUSHAKA—I go in the style a younger brother of the king has to go.

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रि-  
कांस्त्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

KING—I am in fact sending back all followers with thee as the disturbance of the hermitage has to be avoided.

विदूषकः—तेन हि जुवराओम्हि दाणिं स'वृत्तो [ तेन हि युवराजोऽस्मि इदानीं स'वृत्तः ] ।

VIDUSHAKA—Then indeed I am now become the Youngprince.

नति । 'न खलु' (खलु प्रश्ने) 'मां रक्खोभीरुः' भयशीलः 'रक्खोभीरुः' । स एव रक्खोभीरुः । 'खाथे' कः ] तथाविधं गणयसि' सम्भावयसि ।

कथमिति । 'भवति' भवद्विषये एतत् 'रक्खोभीरुत्वेन गणनं कथं सम्भाव्यते' युज्यते चिन्त्यते वा न कथमपि । इति परिहासोक्तिः ।

यद्यति । 'राजः अनुजः' कनीयान् भ्राता तेन यथा येन विधिना गन्तव्यं' अनुसूचितं तथा गच्छामि [ भविष्यत्सामीप्ये लट् ] । [ गच्छामि" ( रा-, वि-) —"गमिष्यामि" ( स- ) ] ॥

नन्विति । ननु तपोवनस्य उपरोधः पोडा परिहरणीयः अकरणीयः 'इति',

हेतोः 'सर्वान् अनुयायिकान्' अनुयायिनः 'त्वया एव सह प्रस्थापयामि' प्रेरयामि । अनुचरैर्हृतस्त्वं राजानुज इव गच्छति इति किं वक्तव्यम् ?

तेनेति । 'तेन हि' इदानीम् अधुना अनेन सत्कारेण 'युवराजः' कुमारः संबोधोऽस्मि ।

### NOTES

1. रचोभीरुकम्—See Tika, The कन् my also be had कृतमिते । Thus कुम्भितो रचोभीरुः रचोभीरुकः ।

2. राजानुजेन—अनु पश्चात् जात इति अनु + जन + ड कर्त्तरि = अनुजः a younger brother. राज्ञः अनुजः । तेन । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया ।

3. (a) ननु—Implies अनुज्ञा assent. The jester wants to go with a retinue suitable to his position as the younger brother of a reigning prince. The king notifies assent saying that all attendants go with him 'प्रश्नावधारणानुनयामन्त्रणे ननु' इत्यमरः । (b) अनुयायिकान्—Followers. See Act I. अणिकर्त्तृः कर्मसंज्ञा ।

4. युवराज—युवा राजा the young prince. 'राजाहःसखिभाष्टच्' इति टच् ।

राजा (स्वगतम्)—चपलोऽयं वटुः । कदाचित् अस्मत्प्रार्थना-मन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु एनमेव वक्ष्ये—(विदूषकं हस्ते गृहीत्वा प्रकाशम्)—वयस्य, ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न खलु सत्यमेव तापसकन्यायां ममाभिलाषः । पश्य—

क वयं क परोक्षमन्मथो मृगशवैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखे परमार्थं न न गृह्यतां वचः ॥ १८ ॥

KING (Aside)—This is a babbler. He might some time relate my desire to the ladies of the inner appartments, Well I will tell him this. (Taking Vidushaka by the hand—Aloud) Friend I go to the hermitage out of regard for the sage. Mine indeed is not really the desire in the hermit-girl. Friend, think where we are and where the person grown with fawns to whom love is unknown. Let not the word uttered in jest be taken as the very truth.

विदूषकः—अहं इ (अथ किम्) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

VIDUSHAKA—Certainly, (Exeunt All).

## द्वितीयोऽङ्कः । (SECOND ACT)

अपल इति । ‘अयं वटुः’ सायवकः ‘अपलः’ वाञ्छालः । ‘कदाचित्’ कदापि ‘अस्माकं प्रार्थनां’ शकुन्तलाभिलाषम् ‘अन्तःपुरेभ्यः’ अन्तःपुरःस्थिताभ्यो देवीभ्यः [तात्-  
स्थ्यात् ताच्छब्दाम् । सम्प्रदाने चतुर्थी] ‘कथयेत्’ शंसेत् [सम्भावनायां लिङ्] ।  
‘भवतु एवम्’ ईदृशम् ‘एनं’ विदूषकं ‘वक्ष्ये’ कथयिष्यामि । एवमुक्त्वा एनं वक्ष्यामि ।  
‘वयस्य ऋषीणां यत् गौरव’ महिमा तस्मात् हेतोः अहम् ‘आश्रमं गच्छामि । न खलु  
सत्यमेव मम तापतकन्यायाम् ‘अभिलाषो वर्तते’ ।

कोति । अन्वयः—सखे वयं क, सृगशाबैः समम् एषितः परोक्षमन्यथो जनः क  
—पश्य । परिहासविजल्पितं वचः परमार्थेन न गृह्यताम् । व्याख्या—सखे वयस्य  
साधव्य ‘वयं’ राजचक्रवर्तिनः ‘क’ कुत्र वर्तमाने, ‘सृगशाबैः’ हरिश्चन्द्रिभ्यः ‘समं’ सह  
‘एषितः’ प्रहस्यः ‘परोक्षः’ अतीन्द्रियः ‘मन्यथः’ कामी यस्य तथाविधः ‘अविदितमदनवेदनी  
‘जनः’ शकुन्तलारूपा व्यक्तिः क’ कुत्र वर्तते ‘पश्य’ निपुणं विभावय [दर्शनमत्र ज्ञान-  
मात्रम्] । आवयोर्नैहदन्तरं कुतः प्रणयः इति हो कृशब्दो सूचयतः । यद्येवं किमिदं  
जल्पितं भवता इत्याह—‘परिहासिनं कौतूकेन विजल्पितं विविधं ‘वचः परमार्थेन’  
सत्येन सत्यरूपेण ‘न गृह्यतां’ न निश्चिंयताम् । [‘समनेषितः’ [रा-, वि-, म-]—‘सह  
वर्जितः’ [त-, न्या-] । ‘विजल्पित’ [रा-, वि-, म-]—‘विकल्पित’ [त-, न्या-] ॥

## NOTES

1. वटुः—Literally it is a Brahman boy. Compare “वटुपरिषदं”  
पुण्यश्लोकः श्रियेव समानयन्”—Uttara. The jester is thus referred to  
perhaps owing to his childishness. Sometimes it implies निन्दा  
as in “निवार्यताम् आलि किमन्यथं वटुः”, “किं रे वटु रित्यधिचिपसि” &c.—

2. (a) ऋषिगौरवात्—ऋषिषुगौरवम् ऋषिगौरवम् regard for the sages.  
Or—The majesty of the sages (See Tika). तस्मात् । हेतोः पञ्चमी  
(b) खलु and एव both imply अवधारण । The first emphasises न  
and the second सत्यम् ।

3. (a) वयम्—Applies to kings in general. (b) परोक्ष &c.—अननम् इति मन + क्तिप् भावे = मत् consciousness. मयतीति मय + अच् कर्त्तरि मयः the destroyer, मतो मयः मन्मथः the destroyer of consciousness. A propername of Cupid. शेषषष्ट्या समासः। This is Bhanuji's derivation. अक्षि means generally any इन्द्रिय। “वृत्तिविषये सर्वमिन्द्रियमक्षिशब्दो वक्ति” इति कैयटः। Hence परत्वम् अक्षान् इति पर + अक्षि + टच् (समासान्त) —परोक्षम् transcending the senses. अन्यथै—। परोक्षम् अस्ति अस्य इति परोक्ष + अच् सत्वर्थे = परोक्षः that which transcends the senses. Two points have to be noted here. First the टच् (अ) in समासः is according to some by the गणसूत्र “प्रतिपरममनुभोऽस्तुः”। Others consider पर as an interpolation here and attach अच् by the rule “अक्षोऽदर्शनात्”। Secondly पराक्ष is the form expected. Instead, we have परोक्ष by निपातन in the rule ‘परोक्षे लिट्’। The भाष्य says “परोभावः परेऽस्याक्षे लिटि दृश्यताम्। उक्तं वादेः परादक्षः सिद्धं वाच्यानिपातनात् ॥” Thus (i) पर + अक्ष = परो + अक्ष = परोक्ष, or (ii) पर + अक्ष = पर + उक्ष = परोक्ष, or again (iii) पर + अक्ष — परोक्ष by निपातन। (c) मृग &c.—मृगाणां शावाः young stags. तैः। समनिति सङ्घार्थयोगे वृत्तीया। [d] परिहास &c.—परिहासनम् इति परि + हस + घञ् भावे = परिहासः jest. विरुद्धं जल्पितं विजल्पितम् preversely uttered. प्रादित्तम्—। परिहासेन विजल्पितम् uttered perversely in jest [e] परमार्थेन—परमः अर्थः Lit. the highest thing, i. e. truth. तेन। अनेदे करणे वृत्तीया। [परमार्थ and वचम् are identified]. Or परमेश मुखान् अर्थेन अभिधेयेन in its literal sense. [f] The sense is—Kings are used to the blandishments of beauties, trained in all the arts of fascination; by constant association with these beauties they have acquired peculiar tastes. It is impossible that an artless woman of the wild can please a king. My talk about Sakuntala is a huge joke. Do not be misled by it.\*

4. Reading—विजल्पितम् means विरुद्धं-कल्पितम् stated otherwise i. e. falsely represented, which is equally good.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

## तृतीयोऽङ्कः ।

विष्कम्भकः

( ततः प्रविशति कुशानादाय यजमानशिष्यः ) । शिष्यः—  
अहो महानुभावः पार्थिवो दुष्प्रन्तः । प्रविष्टमात्र एव आश्रमं  
तत्त्वभवति निरुपद्रवाणि नः कर्माणि संवृत्तानि ।

का कथा बाणसन्धाने ज्याशब्दे नैव दूरतः ।

हुङ्कारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥१॥

यावदिमान् वेदिसंस्तरणार्थं दर्भान् ऋत्विग्भ्यः उपहरामि ।  
(परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे) — प्रियंवदे कस्येदमूशीरानु-  
लेपनं मृणालवन्ति च नलिनोपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनोय)  
किं ब्रवीषि, आतपलङ्घनादलवदस्वस्था शकुन्तला तस्याः शरीर-  
निर्वापनाय इति । प्रियंवदे यत्नादुपचर्यताम् । सा हि तत्रभवतः  
कुलपतेरुच्छ्रवसितम् । अहमपि तावद्वै तानिकं शान्तुद्रकम् अस्यै  
गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि । ( निष्क्रान्तः ) ।

[Then enters a pupil of the sacrificer with Kusa-grass]

PUPIL—O, of great majesty is king Dushyanta ! Our  
rites became free from obstacles even when His Highness but  
entered the hermitage. What to say of aiming the arrow !  
Verily he removes obstacles with even the twang of the bow-  
string from afar, as if with a growl of the bow. I will take  
these Kusa to the sacrificers for strewing them round the  
altar. [Going round, looking about and addressing in the air].  
Priyamvada, for whom are being carried this Usira-Unguent  
and the lotus-leaves with stalks ? (Acting the hearing of the  
answer).

Do you say that Sakuntala is greatly indisposed through a heat-attack (sun-stroke ?), and these are for soothing her body ? Priyamvada, let her be nursed carefully. She is indeed the life of His Worship the Superior. I too will deliver for her, evil-averting sacrificial water into the hands of Gautami (Exit).

## विष्क्रमभक्तः (PRELUDE)

तत इति—(‘कुशान् आदाय’ सह्यत्वा ‘यजमानस्य’ कषाश्रमवासिनः कस्यचित् ऋत्विजः ‘शिष्यः’ कृतः ‘प्रविशति’ ) ।

अङ्गी इति । ‘अङ्गी’ आश्रयम् । ‘पार्थिवो’ राजा ‘द्रुष्यन्ती महान् अनुभावः’ प्रभावो यस्य तादृशः । ‘ततभवति’ मान्यं तस्मिन् ‘आश्रमे प्रविष्टमात्रे एव’ यदैव प्रविष्टः स तदैव, ‘नः कर्माणि’ क्रियाः ‘निर्गता उपद्रवा उपप्लवा’ विघ्ना येषां तथाविधानि ‘संवृत्तानि’ जातानि (‘महानुभावः पार्थिवो’ ( रा-, वि- ।—“महाप्रभावः राजा” —(त-, न्या-, म-) ॥ “प्रविष्टमात्रे” ( रा-, वि ) ॥—“येन प्रविष्टमात्रे” (त- न्या-, म-) ॥ “संवृत्तानि” ( त-, न्या- म-) —“प्रवृत्तानि भवन्ति” ( रा-, वि, ) ।

केति । अन्वयः—वाससम्बन्धे का कथा । स हि दूरतः ज्याशब्देनैव धनुषः हुङ्कारेणैव विज्ञानपीडितः । व्याख्या—किसयमुपप्लवाभावो वाणेन कृतः ? न इत्याह—‘बाणस्य सम्बन्धे’ धनुषि योजने का कथा । तस्य कथैव नास्ति । ‘स हि’ नूनं सः, दूरात् ‘ज्याया’ धनुर्गुणस्य शब्देनैव तन्मात्रेणापि, ‘धनुषः हुङ्कारिण’ षष्ठ्या ‘इव’ इत्यतः (प्रज्ञा), विज्ञान् इष्टिविधातकान् ‘अपीडित’ निराकरोति, (धनुषि रुद्रधर्मारोपः । हुङ्कारश्च हि रुद्राः । ज्याघोषेण राक्षसाः पलायिताः । मान्ये नायं ज्याशब्दः किन्तु रुद्ररूपं तस्य धनुरेव हुङ्कारेण विज्ञान् निरासः ) ।

यावदिति । ‘इमान्’ सगृहीतान् ‘दर्भान्’ कुशान् वेदाः, यज्ञवेदिकायाः ‘संस्तार’ ग्राधं परितः पातनाधे’ ‘ऋत्विग्भ्यः यजमानेभ्यः । ( ‘ऋत्विग्दष्टकम्—’ इति किन् निपातिनः ) ‘उपहरामि’ नयामि । नीत्वा तेभ्यो ददामि ।

परोति । (‘परिक्रम्य’ रङ्गमच्च’ परितो गत्वा अवलोक्य ‘आकाशे’ अलक्ष्ये आह । रङ्गादहः स्थितं पादं संबोध्य यत् कथ्यते तत् ‘आकाशे’ ] । ‘इदम् उशीरस्य’ वीर-



—शास्त्राटणस्य 'अनुलेपन' देहचर्चां मृणालवन्ति' मृणालसहितानि 'नलिनीपद्माणि'  
पद्मपद्माणि 'ष कस्य' अर्थे नीयन्ते 'श्रुतिं' श्वश्रुम् 'अभिनीय' रूपयित्वा । प्रति-  
वचनम् अश्रुतमपि श्रुतमिव नाटयित्वा । [ 'श्रुतिमभिनीय' ( त-, वि- न्या- म- )  
—“आकस्य” ( रा- ) ] ॥

किमिति । 'आतपेन' सूर्येण शीघ्रमेव वा 'सङ्घनात्' अभिभवात् शकुन्तला  
'वलवत्' अत्यर्थम् 'अस्वस्था' अप्रकृतिस्था, कातरा इति यावत् जाता, 'तस्याः'  
शकुन्तलायाः 'शरीरस्य निर्वापणाय' तापविनीदाय एतत् सर्वम् 'इति प्रवीषि किम् ?'  
'यद्वात्' यद्बालम्या ( ल्यब्लोपे पञ्चमी ) 'उपपश्यतां' सेव्यतां सा । सा हि'  
शकुन्तला 'तवभवतः' मान्यस्य 'कुलपतेः' अन्नपानादिदानेन सुनिकुलेश्वरस्य कण्वस्य  
उच्छसित” निःश्वासवायुः, प्राणभूता—विषेयविशेषणमेतत् । अतएव चिन्तनीया  
सा । अहमपि तावत् वैतानिकं याज्ञिकं 'श्रुतादकम्' आपच्छान्तिजलं गौतमीहस्ते  
अस्यै शकुन्तलायै 'विसर्जयिष्यामि' प्रेषयिष्यामि [ "प्रियंवदे यद्वातुपचर्यताम्" ( त-, न्या-  
म- ) —“तर्हि त्वरितं गम्यताम्” ( रा-, वि- ) ] ॥ “सा हि तवभवतः” ( त- न्या- म- ) —  
सखिषा खलु भगवतः कण्वस्य” ( रा- वि- ) ] ॥

विष्कम्भक इति । यत् स्वयं तच्छमपि कथायाः अश्रद्धयं योजयति तत् विष्कम्भक  
इति कथ्यते । “हस्तवर्तिष्वमानानां कथांशानां निदर्शकः । संक्षिप्तार्थस्य विष्कम्भ  
आदावङ्गस्य दर्शितः” ॥

## NOTES

1. Summary.—ततः प्रतिदिनं राजनि रक्षितरि मुनिभिः कर्मानुष्ठायते ।  
वर्द्धते च राज्ञः शकुन्तलायाश्च सन्तापः । एकदा समाप्ते माध्यन्दिने कर्मणि छिन्नेन  
राज्ञा मालिनीतीरे विहरता वेतसगृहे विरहतप्ता शकुन्तला सखीभागां परिचर्यमाणा  
अट्टश्रुत । ताम्यामर्थितया तदानीमनुरागस्तया विवृतः । अत्रा राज्ञा सहर्षमुपसृत्य  
आत्मा निवेदितः । एवं विदिते परम्परानुरागे गान्धर्वेण विधिना परिणयः संवृतः ।  
एतस्मिन्नन्तरे शकुन्तलायाः कुशलं जिज्ञासमाना तत्र ब्रह्मा तापसी गौतमी प्राप्ता । सा  
शकुन्तलां विटपान्तरिते राजनि उठजं निनाय ततः सान्ध्या होमः प्रवृत्ते विघ्नाद्यंश्वा-  
गता राक्षसाः । राज्ञापि तान्प्रत्येव प्रगतः ।

2. [a] महानुभावः—अनुगतो भाव इति अनुभावः majesty. प्रादित्—  
We cannot say अनु + भू + घञ् भावे = अनुभावः because by the rule  
“अग्निमुवोऽनुपसर्गे” घञ् has to be attached to भू only when no उपसर्ग  
precedes. Or अनुभावयति इति अनु + भू + णिच् + अच् कर्त्तरि = अनुभावः ।  
[b] प्रविष्टमात्रं &c.—मात्र is अवधारणे । In this sense it is always  
neuter ‘मात्रं कर्त्तृस्त्रोऽवधारणे’ । प्रविष्ट एव प्रविष्टमात्रम् । तस्मिन् ॥ Here  
the अवधारण is with regard to to प्रविष्ट—he has but entered and  
done nothing else. एव implies अवधारण regarding to time—  
—Even at the time of entry, not ‘a moment later. But  
Kalidasa very often has मात्र in such cases in the विशेषलिङ्ग ।  
Thus ‘स विद्वन्मात्रः किल’—Raghu. The present may be a similar  
case.\* We may also attach मात्रच् in the sense of प्रमाण in  
defence of such cases. Thus प्रविष्ट इत्येतत् प्रमाणस्य इति प्रविष्ट + मात्रच्  
= प्रविष्टमात्रः one of whom we can say nothing beyond the fact  
that he has entered ( प्रविष्ट ) । Practically this amounts to  
अवधारण । Hence the meaning is unchanged ; or मात्रा = measure.  
प्रविष्ट इति मात्रा यस्या, बहु—। (c) निरस्ता उपपन्ना येषां ते निरुपपन्नाः [बहु—] ।  
Also see Tika.

3. [a] का कथा &c.—What shall I say about his aiming his  
arrow ? That his arrow will remove obstructors need not be  
stated, it is self-evident. The reason follows. [b] दूरतः—दूरात्  
from distance, दूरे स्थित्वा इति “ल्लव् लोपे—” अधिकरणे पञ्चमी । This  
is not अपादान पञ्चमी । Hence the तम् is attached by the Varttika  
‘अद्यादिभ्य उपसंख्यानम्’ । [c] हुङ्गरणम् इति हुम् + कृ + वञ् भावे  
= हुङ्कार a growl. हुम् is अनुकरण and गतिसंज्ञक by the rule “अनु-  
करणंचानितिपरम्” । तेन । The Rudras growl [ हुङ्कार ] and dispel  
enemies. So does his bow. (d) अपीहति—अप + उह or ऊह  
+ लट् ति removes. The परस्मैपद of ऊह is optional by the  
Varttika “उपसर्गादसाम्यं ह्योर्वा वचनम्” ।

4. Remark—The meter is श्लोक । The first line gives the  
conclusion. His arrows thoroughly extirpate obstructors.  
The reason is—Because even the twang of his bow scares

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

them away; such being the effect of the twang you may imagine the efficacy of the arrows. Hence the figure is चर्यान्तरन्यास । There is also उपमा or उत्प्रेक्षा in हुङ्कारिणेव ।

5. (a) यावत्—अवधारणे । (b) वेदि &c.—समन्तात् स्तरणम् इति सम + कृ + लुट् भावे = संस्तरणम् strewing. वैयाः संस्तरणम् । तस्मै यथा तथा । “अर्थेन नित्यसमासः—” इति धर्तीतत्—of the नित्यसमास class. Qualifies उपहरामि । क्रियाविशेषणत्वात् कौवलम् । For strewing of Kusa grass round the altar, compare “अग्नी वेदिं परितः कृत्वा पतङ्गिणाः समिदन्तः प्रान्तसंस्तीर्यदग्नीः” ।—Act. IV.

6. (a) आकाशे...किं ब्रवीषि—Only one actor is present. He imagines he sees some in the distance, shouts out a question, then feigns he hears the reply, though no answer is really given. In such cases the question is introduced by the stage-direction आकाशे and the actors pronounce the reply saying. किं—ब्रवीषि &c.—‘किं ब्रवीष्ये वसत्यादि पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वा वा तुक्तमप्येकस्तु सदा आकाशभाषितम्” (b) अस्वस्था—स्वस्मिन् तिष्ठति इति स्व + स्था + कर्त्तरि = स्वस्था at ease, न स्वस्था । (c) शरीर &c.—निर् + वा often means ‘to soothe’ ‘to comfort’ with कालिदास । Compare “अथेलम्बं नेतुनिर्वाणम्”—Infra. “निर्वाण्य प्रियसन्दर्शः सौतामचवधोऽगत—Raghu. &c. निर् + वा + णिच् + लुट् भावे = निर्वाणम् soothing. शरीरस्य निर्वाणम् तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (d) चञ्छसितम्—उद + यस् + क्त भावे Lit the breath, here—Life ; cp. “त्वमेव तयोः एकमावमुच्छसितम्”—Kad.

7. (a) वैतानिकम्—वितन्यते इति वि + तन + घञ् कर्मणि = वितानः a sacrifice यज्ञः । “वितानो यज्ञ उल्लोचि जिह्वारि पुनपुंसकम्” इति मेदिनी । विताने भवम् इति वितान + ठञ् अध्यात्मादि । (b) शान्तादकम् शम + क्तिन् भावे = शान्तः relief शान्ताद्यैः सुदकम् । शाक्तपार्थिवादः । (c) अस्मै “कर्मणा यमभिप्रैति—” इति सम्प्रदाने धर्ती । (d) गौतमीहस्ते—It is the आधार or विसर्जन । See next. (e) विसर्जयिष्यामि—The णिच् here is स्वार्थे as in रामो राज्यसंकारयम्, “आज्ञायकान् सूमपितरयोध्या व्यसजंयन्मथिलमर्थसुखः” = Bhatti &c. Also सज्ज sometimes means merely ‘to place.’ Compare “विसृज्य मयि दुःखानि” “दिशसुपान्तिषु ससर्जं दृष्टिम्,”

&c.—This is the sense here. Hence गौतमीहस्त is the आधार ।  
(f) Remark—This prepares us for the interruption to the interview of दुष्यन्त and शकुन्तला as described towards the end of Act. III “चक्रवाक्वधुके &c. Act III.\*

1. विष्कम्भनाति इति विष्कम्भः । पचायच् । स एव विष्कम्भकः । It is a short statement showing the connection of events acted, past and future. It is of two kinds शुद्ध and सङ्कोच—शुद्ध when acted by one or two मध्यम actors, and सङ्कोच if both मध्यम and नीच are employed “मध्ये मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । शुद्धः स्यात् स तु सङ्कोचः नीचमध्यमगोचरः ॥ This is a शुद्धविष्कम्भः ।

## तृतीयोऽङ्कः

( ततः प्रविशति कामयानावस्थो राजा ) । राजा  
( निःश्वस्य )—

जाने तपसो वीर्यं सा वाला परवतीति मे विदितम् ।

अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्त्तयितुम् ॥ २ ॥

( Then enters the king in the state of one, in love ). KING (Sighing)—I know the power of penance. That the girl has a master, is also known to me. Yet I am not able to withdraw this heart from her.

ततः इति । कामयते इति शानचि आगमशास्त्रमनित्यमिति मुक्ति अकृते ‘कामयानः’ जातमदनः इत्यर्थः ( “कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्चेत्” इति वामनः ) । तस्य अवस्था कामयानावस्था । सा इव अवस्था यस्य तस्याविधः, स्त्रीणः पाण्डुराकृतिः इत्यर्थः

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(‘सप्तसुप्रभानपूर्वस्योत्तरपदलोपय वक्तव्यः’ इति बहुव्रीहिः) राजा ‘प्रशिक्षितः’  
[‘कामयान’] ( रा- टीका, वि- ) “सप्तदन” ( त, त्या-, म-, ) ] ॥

जाने इति अन्वयः—तपसो वीर्यं जाने । सा वाक्सा परवती इति मे विदितम् ।  
तथापि इदं हृदयं ततो निवर्त्तयितुम् अलं न अस्मि । व्याख्या—‘तपसो वीर्यं तपोवत्’  
‘जाने’ तपोवत्तुल्यं माम् अपराधिनं दग्धं समर्थो मुनिः इति मे ज्ञातम् । तत् मुनिम्  
अप्रसाद्य शकुन्तलापरिणयः असम्भवः । सा बाला शकुन्तला ‘परवती’ परतन्त्रा, पिता-  
ज्ञावर्त्तनी ‘इति’ एतदपि ‘मे विदितम्’ । अती गम्ब्वेषापि विधिना नेयमसन्निहिते  
पितरि उदाहृता । तेन हि सम्प्रति शकुन्तलारूपात् वस्तुनो मनो निवर्त्तयितुरागमनं  
प्रतीक्षस्व इति चेत् न—‘तथापि’ एवं सम्प्रति अस्म्यलामे असम्भवेऽपि ‘इदं हृदयम्’  
एतन्मे चित्तं ततः शकुन्तलारूपात् वस्तुनः ( वाराणार्थानामौपसतः इति अपादाने-  
पक्षमी ) निवर्त्तयितुं वारयितुम् अलं समर्थो न अस्मि न मवामि । अवशं सनः  
अलमे प्रायमंशये प्रवर्त्तते किं करीमि । [ “अलसस्मि” इत्यादि ( रा- वि- )—  
“न च निम्नादिब सलिलं निवर्त्तते मे ततो हृदयम्” ( त-, त्या-, म- ) ] ॥ अतः परं  
तर्कवाग्वैश्वान्यायपञ्चाननपादानाम्—“भगवन् मन्मथ कुतस्ते कुसुमायुवस्य सतस्तत्क्ष-  
मेतत् । ( स्मृता )—

अद्यापि नूनं हरकोपवद्विस्वयि ज्वलत्यौव इवाश्वराशौ ।

त्वमन्वया मन्मथ सद्विधाना भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः ॥

अपि च” इति ॥

### NOTES

1. कामयान &c.—कम + णिङ् + शानच् कर्त्तरि = कामयानः which is a वैदिक form. कामयान, चिन्तयान, &c., frequently occur in the रामायण and महाभारत । In भाषा the form expected is कामयमान by the rule “आनेसुक्” । Raghava’s efforts to defend कामयान in भाषा are amusing. He says ‘यदा कामस्य याने उदगमने आरोहणे वा या अवस्था अभिलाषायाः सा यच्च सः’ । Vamana has the right solution.

2. (a) जाने—अनुपसर्गात् ‘जः’ इति कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् ।  
(b) मे—कर्त्तरि षष्ठी । See next. (c) विदितम्—विद + क्त कर्मणि वृत्तमाने ।  
Hence by the rule “क्तस्य च वृत्तमाने” we have षष्ठी in मे the अनुक्तकर्त्ता । (d) निवर्त्तयितुम्—We have तुमुन् without क्रियाधिक्रिया

owing to अलम् by the rule “पर्व्याप्तिवचनेष्वलमर्थे बु” । (e) The verse discloses the king's diffidence in spite of the resolution made in consultation with the jester.

2. Readings (a) न च । न वात् &c. places the कर्त्तृता with हृदय । In the first half the कर्त्तृता is with अहम् । Logically this is defective. “I know (अहं जानं) yet heart persists” is not as direct as “I know yet I persist.” When the final result is the same “A knows yet he persists” seems better than “A knows yet B persists.” (b) अद्यापि &c.—is childish. If सत्य is उष because he is मन्त्रावशेषः and so there is fire in him he must be उष to all and not to the महिष only. If anything, he should feel less उष to a कामिन् who is already उष himself with love.

( मदनबाधां निरूप्य ) भगवन् कुसुमायुध त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसन्धीयते कामिजनसार्थः । कुतः—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोर्-

हयमिदमयथार्थं दृश्यते महिषेषु ।

विसृजति हिमगर्भैरग्निमिन्दुर्मयूखैस्-

त्वमपि कुसुमवाणान् वज्रसारीकरोषि ॥१॥

( Acting love-sickness ) O mighty god with weapons of flowers by thee and by the moon both seemingly reliable the whole host of love-sick people is being deceived. For your having flowery arrows and the moon's having cold rays both these seem untrue for people like me. The moon casts fire with its rays that have frost ( Or—are cool ) within and you too are making your arrows of flower of adamant strength.

मदनेति । ( ‘मदनेन’ कन्दर्पेण ‘बाधा’ बाधनं कन्दर्पकृतां पीडां ‘निरूप्य’ अभिनीय आह ) ‘भगवन् कुसुमायुध’ पुष्पधत्तन् कुसुमीषो च [“अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवमल्लिका नीलोत्पलश्च पद्मेति पञ्चदाणस्य सायकाः ॥”] ‘त्वया चन्द्रमसा’ चन्द्रेण

‘च’ हाभ्यामपि युवाभ्याम् ‘विश्वसनीयाभ्याम् (एकस्तावत् कोमलकुसुमेन प्रहरन् अरश्च हिम् विकिरन् विश्वसनीयः) ‘कामिजनानां कामिनां ‘सार्थः’ समूहः ‘अविसम्बोध्यते’ वच्चाते । नैव त्वं मृदु प्रहरसि, नाथसौ चन्द्रः शीतरश्मिः कामिषु ।

तवेति । अन्यः—तव कुसुमशरत्वम् इन्दोः शीतरश्मित्वम्, इदं हयं महिषेषु अयथार्थं दृश्यते । इन्दुः हिमगमैर्मयूखैः अग्निं विस्तृजति त्वमपि कुसुमवाणान् वज्रसारौ-करोषि । व्याख्या—‘तव कुसुमानि’ कोमलानि पुष्पाणि ‘शरा’ वाणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । ‘इन्दोः’ चन्द्रस्य ‘शीता’ हिमाः ‘रश्मयः’ किरणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । ‘इदं हयं’ द्वावयववस्तु ‘मम’ इव ‘विधा’ प्रकारौ येषां तेषु कामिषु इत्यर्थः, अयथार्थम् अर्थस्य अभिधेयस्य अननुरूपम् असदृशं दृश्यते अनुमीयते । कारणसाह—‘इन्दुः हिमं गर्भः’ आन्तरो भागौ येषां तैः ‘मयूखैः’ किरणैः ( करणे इया ) ‘अग्निं विस्तृजति’ विकिरति त्वमपि कुसुमवाणान् पुष्पशरान् अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि । न हि कुसुमस्य मर्ममेदिता हिमस्य वा दाहकता अस्ति, तत् पुष्पशरस्त्वं शीतरश्मिशब्द इति वञ्चना नः कामिनाम् । (“मदनवाचां निरूपम्” इत्यत आरभ्य “परिक्रम्य” इत्यतः प्राक्-पर्यन्तं प्रचित्तमिव भाति । मध्याह्ने इन्दुकिरणस्य तीक्ष्णतावर्णनं नातीव रमणीयम्) ॥

### NOTES

1. (a) कुसुमायुध—आयुध्यते अनेन इति आ + युध + क करणे वञ्चये = आयुधम् weapons [ includes bow and arrow ]. कुसुमम् आयुधमस्य । तत्संयुद्धौ । (b) अविसम्बोध्यते—अति + सम् + धा + लट् ते कर्मणि । अति + सम् + धा means to cheat. Compare “परातिसम्मानमधीयते येः । किं पुनरिमांमतिस्त्वाय लब्धते” Act. V.

2. (a) अयथार्थम्—अर्थस्य अभिधेयस्य योग्यं यथार्थम् agreeing with the sense. अव्ययी । न यथार्थम् (b) विस्तृजति This is connected with महिषेषु in the first half. In महिषेषु अग्निं विस्तृजति the सप्तमी is औपदेशिके आधारे । But महिषेषु अयथार्थम् and महिषेषु वज्रसारौकरोषि have विषये सप्तमी । (c) वज्र &c.—वज्रस्य सारः वज्रसारः । स इव सारी येषां वज्रसाराः having the strength of the thunder-bolt. अवज्रसारान् वज्रसारान् करोषि इति वज्रसार + च्चि + क्त + लट् सि । A Calcutta Editor finds गतितम् here but this is wrong—the समास being prohibited by “उपपदमतिङ्” । It is merely placed before करोषि by the rule

“ने प्राग्धातौः” । (e) This looks like an interpolation. See Notes below. For a similar sense we may quote from Vikramorvasi—‘इदममुलभवस्तुप्रार्थना दुर्निवारं प्रथममपि मनो मे पञ्चवाणः क्षिणोति । किमुत मलयवातोन्मूलितपाण्डुपत्रैरुपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु ॥”

अथवा—

अनिशमपि मकरकेतुर्मनसो रुजमावहन्नभिमतो मे ।

यदि मदिरायतनयनां तामधिक्लृप्त्य प्रहरतीति ॥ ४ ॥

( सखेदं परिक्रम्य ) क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यै-  
रनुज्ञातः खिन्नमात्मानं विनोदयामि । ( निःश्वस्य ) न प्रिया-  
दर्शनादृते शरणमन्यत् । यावदेनामन्विषामि ।

Or, I like the fish-bannered god even constantly causing pain to my heart if it be that he smites refering to that damsel of broad quivering eyes. (Walking round with sigh of distress). The rite being over dismissed by the priests, where indeed shall I comfort my distressed self ? (Sighing) Nothing else but a sight of my beloved can help me ; I will seek her.

‘अथवा’ इति पक्षान्तरे । अनिशमिति । अन्वयः—मदिरायतनयनां तामधिक्लृप्त्य प्रहरति इति यदि ( तदा ) मकरकेतुः अनिशं मनसो रुजमावहन्नपि मे अभिमतः । व्याख्या—‘मदिरे’ अन्तर्वेषमाने आयते’ विशाले च नयने यस्याः ताम् ( “सौष्ठवेना-परित्यक्ता स्मिरापाङ्गमनोहरा । वेषमानान्तरा दृष्टिमदिरा परिकीर्तिता ॥” इति हेमाद्रिः ‘तां’ शकुन्तलाम् ‘अधिक्लृप्त्य’ विषयीकृत्य ‘प्रहरति’ मामिति शेषः ‘इति यदि’ यद्येवं भवति, तदा मकरकेतुः कामः ‘अनिशं’ सततं ‘मनसो रुजं’ वेदनांम् ‘आवहन्’ क्लृप्तं ‘अपि मे अभिमतः’ सम्मतः । शकुन्तलायां कामो मे इति चेत्, कामजा पीडा अपि सुखदा इत्यर्थः । ( विद्यासागरपादा एतं न पठन्ति । तुच्छार्थोऽयं प्रचिन्तो वा ) ॥ [ इत उत्तरम्—“भगवन्नेवमुपालब्धस्य तेन मां प्रत्यनुमोशः । इयंैव सङ्कल्प-शतैरजस्रमनङ्ग नौतोऽसि मयाद्विष्टम् । आकृष्य चापं श्ववणोपकण्ठं मथ्येव यस्तव वाणमोचः ॥ ( सखेदं परिक्रम्य )” इति ( त- , न्या- म- ) ] ॥



सखेदमिति । ('खेदेन' आर्चां 'सह' यथा तथा 'सखेदम्' आत्मानम् खिन्नमिव दर्शयित्वा इत्यर्थः) — क्वेति । 'कर्मणि' यागकर्मणि संस्थिते निष्पन्ने सति 'सदस्यैः सभास्यैः तापसैः 'अनुज्ञातः' सुसम्पन्नो यागः, विश्रान्त्यतु भवान् इति कृतानुमतिः 'खिन्नं' प्राप्तखेदम् 'आत्मानं' क्व नु खलु विनोदयामि' विनोदं कारयामि [ "तत्करोति तदाचष्टे" इति णिच् । ततो हेतुमणिच् ] । 'न च प्रियायाः' शकुन्तलाया यत् दर्शनं तस्मात् 'अन्यत्' तदभिन्नं किञ्चित् 'शरणम्' अस्ति । तद्दर्शनादेव यदि विनोदः स्यात् नान्यतः [ "खिन्नमात्मानम्" ( त-, न्या- ) — "शमलान्तम्" ( रा- वि-, म- ) । "न च प्रियादर्शनात्" ( त-, न्या- ) — "किं नु खलु मे प्रियादर्शनात्" ( रा-, वि- म- ) ] ॥

## NOTES

1. (a) मकरकेतुः—मकरस्य प्रतिहतिः इति मकर+कन्=मकरः the figure of a मकर which is a sea-monster. The कन् disappears in the case of a ध्वज by the Karika 'अर्चासु पूजनार्थासु चित्तकर्षध्वजेषु च । इव' प्रतिहतौ लोपः देवपथादिषु ॥' स केतुः ध्वजो यस्य । (b) Remark—We have very careless writing from सदनवाधां निरुध्य to प्रहरतीति । The निर्णयसागर Press edition of Raghava Bhatta omits the verse अनिशमपि &c. Vidyasagara does the same. The whole passage is so glaringly defective that it is difficult to accept it as from Kalidasa. I notice some defects below—(i) विश्वसनीय as applied to चन्द्रमस् is not a happy epithet, When we say so and so is विश्वसनीय (reliable), we imply that outward appearance is suspicious, but in fact he may be trusted. In the case of कुसुमायुध, the mention of आयुध is apt to create distrust, so विश्वसनीय is all right. But चन्द्रमस् has the derivative meaning the delightful time-keeper.—चन्दति आह्लादयति इति चन्द्रः । मिमैति कालम् इति माः । चन्द्रासौ माय । In his case विश्वसनीय is meaningless. (ii) कामिजनः and कामिसार्थ equally express the meaning of कामिजनसार्थ which is therefore unnecessarily cumbrous. (iii) Having directly mentioned कुसुमायुध and चन्द्रमस्, subsequent reference should be by सर्वनाम except to avoid ambiguity. Now in the verse, while कुसुमायुध is referred to by 'तव', the name इन्दु is used for चन्द्रमस् ।

It would have been better to say तवकुसुमशरत्वं तस्य शीतद्युतित्वम् &c. (iv) महिषेषु for मयि is a kind of अप्रस्तुतप्रशंसा by no means pleasing. (v) The first half of the verse तव कुसुम &c. is only a repetition of तस्या चन्द्रमसा च &c. above. विस्तृजति हिमगर्भैः &c. immediately after कुतः is more direct and would have served the purpose quite well. The writer seems to be in want of materials to complete the verse and is obliged to repeat. (vi) In the first half, and in the preceding prose, the order is त्वम्, चन्द्रमस्; but in the second half, this is, for no good reason reversed, and we have इन्दु, त्वम्। (vii) It was mid-day at the time, and the reference to the unbearableness of moon-light is a queer अप्रस्तुतप्रशंसा to say the least of it. (viii) काम is addressed directly in the second person on the preceding page; but the verse अनिशमपि &c. puts him unaccountably in the third person. (ix) The इति in प्रहरतीति is superfluous. The meaning is more easily expressed without it. (x) The verse means—I welcome Kama's blow if he strikes with reference to Sakuntala. The writer of this seems to be a superficial observer. If the object of the king's love were less endowed by nature than Sakuntala, even then she would have pleased him as Sakuntala pleases now. Compare the poet's remark “सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति”—Act. II (xi) अलमस्मि ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्त्तयितुम् (See Ante) shows that the uppermost thought in the king's mind at the time is to search for Sakuntala. Hence क्व नु खलु संस्थिते कर्मणि &c. naturally follows after निवर्त्तयितुम्। The passage सदन-वाधां निरुध्य—प्रहरतीति is thus an interruption. But there is nothing here to interrupt the thought.

2. Reading.—The reading अमकान्तम् does not suit the context. There was no occasion to become अमकान्तः। Besides, if he was really अमकान्तः, there were plenty of shades available, and he would not have been at a loss for a suitable place and exclaimed क्व नु खलु &c. I prefer खिन्नम्। He was evidently खिन्नः for the poet remarks सखेदं परिक्रम्य।

( सूर्यग्रमवलोक्य ) इमासु ग्रातपवेलीं प्रायेण लतावलयवत्सु  
मालिनीतोरिषु ससखीजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्  
गच्छामि । ( परिक्रम्यावलोक्य च ) अनया बालपादपवीथ्या  
सुतनुरचिरं गतेति तर्कयामि । कुतः—

सम्मीलन्ति न तावद्बन्धनकोषास्तयावचितपुष्पाः ।

चौरस्निग्धाश्चामौ दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ ५ ॥

(Looking at the sun) Usually Sakuntala passes this period of fierce sun with her friends on the banks of the Malini, where there are groves of creepers. There indeed I go. (Going round and looking) I guess the fine-figured damsel has not long passed by this row of young trees. Why do I say so ? The cases in the stalks whence flowers have been plucked by her, do not yet close up; and those mutilated (Or—cuts in the) young shoots appear wet with milky juice.

सूर्यंति । (वेलानिर्णयार्थं 'सूर्यम् अवलोक्य' दृष्ट्वा) 'शकुन्तला प्रायेण' बाहुल्येन न तु नियतमेव 'लतानां बलयानि' वेष्टनानि लतावेष्टितस्थानानि सन्ति येषु तेषु 'मालिनीतोरिषु मालिनीनद्यास्तटेषु 'सखीजनेन प्रियं' वदया अनसूयया च 'सह इमाम् उग्रः' कठोरः 'आतपो' रविः, रविकर इत्यर्थः यस्या तथाविधां 'वेलीं' क्षणं 'गमयति' अतिवाहयति ।

अनयेति । 'सुतनुः' अनवदाङ्गी शकुन्तला 'अनया बालपादपानां वीथ्यां अग्रेया, वीथिशोभितेन वर्त्मना इत्यर्थः' 'अचिरम्' अधुना एव 'गता इति तर्कयामि' मत्वे । कुतः' एव' ब्रवीमि इति चेत्—

सम्मीलन्तीति । अन्वयः—तया अवचितपुष्पाः बन्धनकोषाः न तावत् सम्मीलन्ति । अमी किसलयच्छेदाश्च चौरस्निग्धा दृश्यन्ते । व्याख्या—'तया' शकुन्तलया 'अवचितानि' नूनानि गृहीतानि 'पुष्पाणि' येषां येभ्यो वा तथाविधाः 'बन्धनकोषाः' हन्तकोषाः 'न तावत् सम्मीलन्ति' सम्मीलिता भवन्तीव । 'अमौ' दृश्यमानाः । 'च्छिद्यते एषु' इति च्छेदाः च्छेदनावकाशः [ अधिकरणे घञ् ] । 'किसलयानां च्छेदाः' छिन्नाः

किंशल्या वा, ते 'च चौरिण' च्छेदनमार्गात् स्रुतेषु द्रवने 'स्निग्धाः' आर्द्रा 'दृश्यन्ते' लक्ष्यन्ते । [ राघवो विद्यासागरपादाश्च "परिक्रम्यावलोक्य" इत्यतः "किमल्यच्छेदाः" इति यावत् न पठन्ति ] ॥

### NOTES

1. (a) मालिनी &c.—तीरेषु तटदेशेषु, plural with reference to different sites. तत्तद्देशानां बहुलाद्बहुवचनम् । (b) ससखीजना—सखीरूपो जनः सखीजनः । शाकपार्थिवादितत् । तेन सह वर्तमाना etc. बहु—।

2. (a) बाल &c.—बौधौ is पङ्क्ति a line, or वर्त्मन् a read. "बौधौ वर्त्मनि पङ्क्तौ च" इति हेमः । In first sense बालपादपङ्क्ति means बालपादपङ्क्तिशोभितं वर्त्म by लक्षणा । When बौधौ is वर्त्मन, say बालपादपशोभिता बौधौ । शाकपार्थिवादि । तथा । तृतीया करणे । Both बौधि and बौधौ are seen. (b) अचिरम्—न चिरम् not long. It is a काल and used as कर्म of गमनक्रिया । "देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाश्च" ।

3. (a) तावत्—साकल्ये । The cases will first close up then dry in the sun. They have not even closed yet. Hence the flower must have been just now ( अचिर ) plucked. (b) तथावचित &c.—Sakuntala was too ill to attend to these things herself. The king thought she did these, because he did not know she was ill.

4. Remark—These signs guide the king. I think the passage ought to appear though Raghava omits it.

( परिक्रम्य संस्पर्शं रूपयित्वा ) अहो प्रवातसुभगोऽथमुद्देशः ।

शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गानाम् ।

अङ्गैरनङ्गतमैरविरलमालिङ्गितुं पवनः ॥ ६ ॥

( परिक्रम्यावलोक्य च ) अस्मिन् वेतसपरिच्छिन्ने लतामण्डपे

सन्निहितया शुक्लतलया भवितव्यम् । तथाहि—

अभुन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात् ।

हारिणस्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ७ ॥

(Acting as if touched by the breeze). Ah ! this spot is pleasant with its fine breeze. Here by the love-stricken limbs can be closely embraced the lotus-scented breeze, the carrier of spray from the ripples of the Malini. (Going round and looking about). Sakuntala is bound to be near in this bower of creepers enclosed by canes. For at its entrance, where there is pale sand, is seen a fresh line of foot-prints, raised outwards in front and pressed down behind through the weight of the hips

परिक्रम्येति । 'परिक्रम्य संस्पर्शं वातसंस्पर्शं' 'रूपयित्वा' आकारेण अभिनीय । अङ्गो इति । 'अङ्गो' हृष्टं । प्रकृष्टेन वातेन सुभगः' हृद्यः 'अयम् उद्देशः' वनविभागः । शक्यमिति । अन्वयः—अत्र अनङ्गतप्तैः अङ्गैः अरविन्दसुरभिः मालिनीतरङ्गानां कणवाही पवनः अविरलम् आलिङ्गितुं शक्यम् । व्याख्या—अत्र प्रदेशे 'अनङ्ग' 'कामेन 'तप्तैः' पीडितैः प्राप्तकामकृततापैः 'अङ्गैः' गावैः [अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया] अरविन्दैः' कमलैः 'सुरभिः' पद्मगन्धिः घ्राणतर्पणः मालिन्याः तरङ्गाणां वीचोनां 'कणवाही शौकरवाही, सुशीतत्वात् सर्वाङ्गतर्पण इत्यर्थः 'पवनः' वातः, अविरलं गाढं' यथा तथा 'आलिङ्गितम्' आङ्गोष्टु 'शक्यम्' । मदनकृते अश्रुदाहै सुरभिशीतवातसेवनं हितम् । तच्च इहैव सम्भवति इति भावः । [“शकिसहोच्च” इति कर्मणि यत् । एतत् शक्यम् एतदशक्यम्, इति प्रथमं सामान्यतौ लिङ्गवचनयोः अविवक्षया एव वस्तुविभागः । ततः शक्येषु पवनस्य अन्तर्भावः । न हि साक्षात्कृतः शक्यपवनयोर्विशेष्यविशेषणभावः । तेन “शक्यं पवनः” इत्यदोषम् । “शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायं सामान्योपक्रमात्” इति वामनः । ] [ “शक्यम्” (रा-, वि-, म-)—“शक्याः” (त-, न्या-) ॥ “अविरलम्” (रा-, वि-, म-) ।—“निर्द्दयम्” (त-, न्या-) ] ।

अस्मिन्निति । 'अस्मिन् वेतसैः परिक्रिपते वेष्टिते 'लतामण्डपे' लतागृहे 'सन्निहितया' समीपस्थया शकुन्तलया' भवितव्यम् । अनुमानकारणमाह 'तथाहि'—

अस्मीति । अन्वयः—पाण्डु सिकते अस्य द्वारे पुरस्तात् अभ्यान्नता, जघनगौरवात् पश्चात् अवगाढा, अभिनवा पदपङ्क्तिः दृश्यते । व्याख्या—'पाण्डुवः' पाण्डुवर्णाः 'सिकताः' बालुकाः यस्मिन् तादृशे [सिकताशब्दः स्त्रियां बहुल्ये प्रायेण, कचित् एकल्ये ऽपि] 'अस्य' लतामण्डपस्य द्वारे पुरस्तात् पुरोभागे, अङ्गलौघे, विशेषतः अङ्गूष्ठयोः

इत्यर्थः 'अभुवन्ता' उदङ्गलिसुङ्ग। 'जघनस्य' नितम्बस्य 'गौरवाद्' गुरुत्वात् 'पञ्चात्' गुलफयोः 'अवगाढा' गभीरं गाढा, न तु केवलं गाढां 'अभिनवा' सद्यःकृता 'पद-पङ्क्तिः दृश्यते' एव वरस्त्रीलक्षणलक्षितत्वात् ।

### NOTES

1. शकास्—With शका' पवनः compare युक्तम् अभिलाषः—Infra. सामान्योपक्रमात् नपुंसकम् as in विदित in विदितमक्ति—Ante, Vamana's विलिङ्गवचन means विरुद्धलिङ्ग (differing in gender) and विरुद्धवचन (differing in number). For विरुद्धलिङ्ग compare शका' क्षुत् in "शकाञ्चानेन अमांसाद्विभिरपि क्षुत् प्रतिहन्तुम्"—Bhashya. विरुद्धवचन is seen in शका' शालिमांसादीनि in "शकाञ्चानेन शालिमांसादीन्यपि व्रतयितुम्"—Bhashya. शका' कराः has both विरुद्धलिङ्ग and विरुद्धवचन in "शकामोषधिपतेर्नवोदयाः—क्रेत् मग्नखसम्पटैः कराः"—Kumara.

2. वेतस &c.—परि + क्षिप means to surround.' Compare परिक्षिप in the sense of a moat in "महार्णवपरिक्षिपे लङ्कायाः परिखालधुम्"—Raghu.

3. अभुवन्ता—This is सुलक्षण । Compare "अभुवन्तांगुह्नखप्रभाभिः etc.—Kumara.

4. पाण्डू सिकते—For a singular use of "सिकता" compare "एका च सिकता तैलदाने असमर्था"—Bhashya.

यावद्विटपान्तरण अवलोकयामि । ( परिक्रम्य तथा कृत्वा सहर्षम् ) अयं लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मेमनोरथप्रियतमा । सकुसुमास्तरणं शिलापट्टमधिशयाना सखिभ्यामपास्रते । भवतु श्रोथामग्रासां विश्वम्भकथितानि । ( विलोकयन् स्थितः ) ।

I will look through some opening in the branches. (Going round and doing the same—Joyfully)—Ah! The comfort of my eyes is found. There, the dearest of my wishes, lying on a stone slab with a coverlet of flowers is being waited upon by her two friends. Well, I shall hear their confidential utterances. [ Stands gazing ].

यावदिति । 'विटपानां' शाखानाम् 'अन्तरेण अवकाशेन [ 'अन्तरभवकाश-  
वधिपरिधानान्तर्द्धिर्भेदतादृशी' ] इत्यमरः ] 'अवलीकयामि' अत्र शकुन्तला अस्ति न वा  
इति पश्यामि [ यावद्वयोरे भविष्यति लट् ] ।

प्रक्रियते । 'तथा कृत्वा' विटपान्तरेण दृष्ट्वा, शकुन्तला अवाप्ति इति ज्ञात्वा  
'सहर्षम्' आह ।

अथे इति । 'अथे' हर्षे । 'नेत्रयोः सन्तप्तयोः' लोचनयोः 'निर्वाण' निर्धृतिप्रदं  
सुखकरं वस्तु 'लम्बम्' । तदेव स्फुटं कथयति—'कुसुमानाम् आस्तरण' तेन सह  
कुसुमैरालतम् इत्यर्थः 'शिलापट्टं प्रस्तरतल' अधिशयानां प्रस्तरतले शयिता । [ "अधि-  
शीङ्ख्यायां कर्म" इत्याधारस्य कर्मलम् ] 'मि मनोरथानां मनोरथेषू वा प्रियतमा प्रियतमो  
मनोरथः शकुन्तलारूपः पदार्थः, 'सखीभ्याम् उपास्यते' सेव्यते, उपचर्यते इति यावत् ।  
[ "उपास्यते" (त-, न्या-)—अन्वास्यते" (रा- वि-, म-) ] ॥

भवत्विति । 'भवतु आसां विश्वासेन 'कथितानि' भाषितानि [नपुंसक भावे क्तः]  
विश्वस्तसंलापान् 'श्रोष्यामि' ।

### NOTES

1. (a) नेत्रनिर्वाणम्—निर + वा + लुगट् भावे निर्वाणम् निर्धृतिः ;  
compare "निर्वाणं निर्धृतौ मोक्षे" इति त्रिकाण्डशेषः । (b) मनोरथ etc.—  
मनः रथो यस्मिन् यस्य वा तदारूढत्वात् मनोरथः wish. Next इतत्—No  
निर्दारण, hence the prohibition "न निर्हारणे" does not apply. (c)  
शिलापट्टम्—पट्ट is पौठ a slab, a seat आसन । पट्टः स्यादपि चासनम्—  
इत्यनेकार्थकोषः ।

Reading—Both उपास्यते and अन्वास्यते imply सेवा nursing  
शुश्रूषा । "उपासनं शुश्रूषायांच हिंसने" इति विश्वः । "अन्वासनं सहवस्त्रौ  
सेवायामनुशोचने" इति हैमः । Either will do.

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला )  
सख्यौ ( उपवीज्य सनेहम् )—हला सउन्दले, अत्रि सुहा-  
अदि दे णलिणोपत्तवादो [ हला शकुन्तले, अपि सुखायते ते  
नलिनोपत्तवातः ] ।

(Then enter with her two friends, Sakuntala engaged as described). FRIENDS [Tenderly, after having fanned her]—Dear Sakuntala, does the breeze of the lotus-leaves appear refreshing to you ?

शकुन्तला—किं वीजअन्ति मं सहौओ [ कं वीजयतो मां सख्यौ ] ( सख्यौ विषादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः ) ।

SAKUNTALA—Are you fanning me friends ? (The friends acting sorrow stare at each other).

राजा—बलवदस्वस्थशरीरा शकुन्तला दृशते । तत् किम-  
यमातपदोषः स्यात् उत यथा मे मनसि वर्तते ।

KING—Sakuntala seems to be greatly distressed bodily. Now, is this the bad effect of the heat, or as it is in my mind ?

ततः इति । व्याख्यातं प्राक् ।

सख्यौ इति । 'उपवीज्य' समीपे वीजयित्वा स्नेहेन सह आहतः ।

हस्तेति । हला शकुन्तले' अपि प्रश्ने, नलिनीपत्राणां कमलानां वातः' तत्-  
सम्पर्कात् शौतो वायुः ते' तव सम्बन्धे सुखायते' सुखमिव आचरति किम् [ "कतृः  
काण्ड् सलोपश्च" इति काण्ड् ] ।

किमिति । हे 'सख्यौ मां वीजयतः' नलिनीपत्रवातेन उपचरतः किम् ? मया  
तु व्यजनं नानुभूयते । तापाधिक्यात् अनवधानम् ।

सख्यौ इति । 'विषाद' खिदं' नाटयित्वा' अभिनीय परस्परम् अन्योन्यम् अव-  
लोकयतः' अहो ईदृशी अस्याः समवस्था यत् वीजनमनया नानुभूयते इति खिदः ।

वस्तेति । 'शकुन्तला बलवत्' अत्यर्थम् अप्रकृतिस्थं शरीरं' यस्याः तथा-  
विषाद दृशते' तत्' तर्हि किमयम् आतपस्या' शीष्मस्या' दोषः स्यात्' शीष्मकृतम्  
स्वास्थ्यमुत' अथवा 'यथा मे मनसि वर्तते' यथा अहं तर्कयामि । शीष्मकृतः काम-  
कृतो वा इति वितर्कः ।

## NOTES

1. (a) उपवीज्य—उप + वीज + णिच् + स्वार्थे + लाप् । Panini does not recognise this root. (b) सुखायते—Raghava reads [ सुखं सुखयुक्तं



करोति । तत्करोतीति णिच ] । Prof. Gajendrakadkar condemns सुखायते, saying "it means 'experiences pleasure, according to 'सुखादिभ्यः कर्त्तृवदनायाम्'—पा ३. १. १८. But this rule has no application here. The rule wants सुख to be कर्म । In सुखायते here we have सुख as कर्त्ता and उपमान । Hence the correct rule is "कर्त्तुः काङ् स्लोपश्च" P. ३. १. ११.) ; सुखायते, thus derived means 'acts like something pleasant' not 'experiences pleasure.'

२. परस्परम् &c.—See Act. १ Ante.

३. उत तथा—The king suspects love sickness, but he does not forget that the effect of heat is very much like it, This raises the doubt "Is it love or the heat?" Presently he rejects the second ( अथवा कृतं सन्देहेन etc. ) ।

( साभिलाषं निर्वर्ण्य ) अथवा कृतं सन्देहेन ।

स्तनन्यस्तोशीरं प्रशिथिलमृणालैकवल्लयं

प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्तापः कामं मनसिजनिदाघप्रसरयोर्-

नतु शीघ्रस्यैव सुभगमपराङ् युवतिषु ॥ ८ ॥

( Gazing wistfully ) Or away with doubt. How indescribably charming is this my darling's distressed frame with the Usira, applied to the breasts and the single bracelet of lotus shoot quite loose. Granted, the distress of love and of the advance of summer is the same with young women, but the transgression of heat is not so charming.

( 'साभिलाषं निर्वर्ण्य' समृद्धं बिलोका विचिन्त्य' ध्यात्वा समाधत्ते ) 'अथवा' पक्षा-न्तरे सन्देहेन' संशयेन कृतम् अलम् [ कृतमिति व्यर्थार्थं अव्ययम् । "साभिलाषं निर्वर्ण्य" ( रा-, त-, न्या-, न- )—विचिन्त्य (वि-) ॥

स्तनेति । अन्वयः—प्रियायाः साबाधं स्तनन्यस्तोशीरं प्रशिथिलमृणालैकवल्लयम् इदं वपुः किमपि कमनीयम् । युवतिषु मनसिजनिदाघप्रसरयोः तापः समं कामं, शीघ्रस्य अपराङ् तु एव सुभगं न । व्याखा—प्रियायाः' शकुन्तलायाः आबाधया' पीडया सह

‘वत्समानम्, अतएव स्तनयोः न्यस्तम्’ अपि तस् ‘उशीर’ वीरणमूलानुलेपी यस्मिन्  
तथोक्तं ‘प्रशिथिलम्’ अतिश्लथं ‘मृणालस्य’ विसस्य ‘एकम्’ एव ‘वलय’ कङ्कणं ‘यस्मिन्’  
तत् तथोक्तम् ‘इदं’ दृशमानं ‘वपुः’ शरीरं ‘किमपि’ अनिर्वचनीयं यथा तथा ‘कमनीय’  
कमनीहरम् । ‘युवतिषु’ विषये ‘मनसिजस्य’ मनोभवस्य कामस्य ( “तत्पुरुषे कृति वहु-  
लम्” इति सप्तम्या अलुक् ) ‘निदाघप्रसरस्य’ यौष्माधिक्यस्य च ‘तापः’ ज्वालः समः  
कामः’ तुलाः इत्यमुपगम्यते । यौष्मस्य’ निदाघस्य अपराद्धम्’ अपराधः (नपुंसके  
भावेऽक्तः) तु यौष्मकतः अतिक्रमः पुनः एवम् ईदृशं सुभगं सुन्दरं न । कामतापात्  
कमनीयतावद्विरिति शुक्लन्तायाः कामज एवायं तापः न निदाघजः । तदाह “अथवा  
कृतं सन्देहेन” । [ “प्रशिथिल” ( त- न्या- स- ) — “प्रशिथिलित” ( रा-, वि-, ) ॥  
“किमपि कमनीय” ( रा-, वि-) — “तदपि कमनीय” ( त- न्या-, स-) ] ॥

### NOTES

1. (a) सन्देहेन कृतम् = सन्देहेन अलम् । Hence गम्यमानसाधनक्रियां  
प्रति करणत्वात् तृतीया । कृतमित्यव्ययसममर्थः ।

2. (a) प्रशिथिल etc.—एकं वलयम् । कसं धा—। मृणालस्य एकवलयम् ।  
प्रशिथिलं मृणालं कवलयं यस्मिन् । वहु—(d) सावाधम्—आवाधनम् इति आ  
+ वाध + अ भावे = आवाधा distress, तथा सह । वहु—। (c) किमपि—  
A compound अव्यय expressing indescribability. Adverb quali-  
fying कमनीयम् । (d) कमनीयम्—कम + अनूयर् कर्माणि । Also कामनीयम् ।  
(e) निदाघ etc.—नितरां दह्यते अस्मिन् इति नि + दह + घञ् अधिकरणे = निदाघ  
summer. The rule, “नङ्गादीनां च” directs घ to be substituted  
for ह when निदाघ is a name of summer. प्र + ह + च अप् भावे =  
प्रसरः advance, मनसि जातः इति मनस् + जन + ड कर्त्तरि भूते = मनसिजः like  
सरसिजः (Ante). मनसिजश्च निदाघप्रसरश्च, तथैः । (f) सुभगम्—The सुभगता  
is not due to the उशीरलेप on the breasts and the loose bracelet  
on the wrist, but to some thing altogether indescribable. [g]  
Remark—The suffering is equal from heat and love. But the  
latter adds charm to the person, hence serves to distinguish  
its action from that of the former. The additional loveliness  
of Sakuntala leaves no doubt [कृतं सन्देहेन] that she is love-sick.  
Compare—‘शोचा च प्रियदर्शना च मदनक्रिष्टेयमालम्बते, Infra.

3. Reading—(a) शिथिलित implies the bracelet was previously tight. But bracelets are worn loose. प्रशिथिल agrees with this. What was loose is more so (प्र) now. (b) तदपि कमनीयम् as Monier-Williams has it after the Bengali Recensions, implies that she appears lovely in spite of her distress, i. e. though her loveliness has suffered, she is still attractive.\*

This seems inconsistent with the fourth line which supposes that the pangs of love enhance the attractiveness.

प्रियंवदा ( जनान्तिकमम् )—अनसूये, तस्य राएसिणो पङ्म-  
दंशणादो आरहिअ पञ्जस्मुआ विअ सउन्दला । किं ए कखु से  
तन्निमित्तो अअं आतङ्ग भवे [ अनसूये, तस्य राजर्षेः प्रथम-  
दर्शनात् आरभ्य पर्युत्तमुका इव शकुन्तला । किं नु खलु अस्या-  
स्तन्निमित्तः अयमातङ्गो भवेत् ] ।

PRIYAMVADA (Aside)—Anasuya, Sakuntala has been as though (anxious, absent-minded, care-worn ?) since that first sight of that royal sage. Is it possible that this her ailment is due to him ?

अनसूया—सहि मम वि एसिसो आसङ्गा हिअअस्म । होदु  
पुच्छिस्सं दाव णं [ सखि ममापि इदृशो आशङ्गा हृदयस्य ।  
भवतु प्रक्षामि तावदेनाम् ] । ( प्रकाशम् ] सहि पुच्छिदव्वा  
सि किम्पि । वलिअं कखुदे सन्दावो [ सखि, प्रष्टव्यासि किमपि ।  
बलौयान् खलु ते सन्तापः ] ।

ANASUYA—Friend, such is my mind's suspicion too. Well, I will ask her. (Aloud) Friend, you have to be questioned about something. Your distress is indeed great.

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनेति । 'राजर्षेः' दुष्यन्तस्य प्रथमं दर्शनं समागमः ततः 'आरभ्य पृथ्वीसुका इव' उत्कण्ठिता इव शकुन्तला' लक्ष्मि । किं नु खलु' अपि वा (वितर्कगर्भः प्रश्नः) अस्या अयमातङ्कः' एषा पीडा स' राजर्षिरेव निमित्तं' कारणं यस्य तादृशी भवेत् । दुष्यन्तार्थे इयं क्लिश्यते किम् ।

अनसूयेति । एतदपि प्रियंवदां प्रति जनान्तिकमेव । 'ईदृशी आशङ्का हृदयस्य' हृदयमेवम् आशङ्कते (हृदयोगात् कर्त्तरि षष्ठी) । दुष्यन्तस्यार्थे अस्यास्तापः इत्यहमपि मन्ये । 'किमपि' वस्तु प्रष्टव्या अस्मि' त्वामहं' किमपि प्रष्टुमिच्छामि ( प्रच्छरिप्रधान-कर्मणि तव्यः) । 'बलीयान्' प्रबलः खलु ते सन्तापः' । गुर्वी ते वेदना अतः पृच्छामि किञ्चित् ।

1. (a) प्रष्टव्यासि &c.—त्वामहं किमपि पृच्छयिम् becomes त्वं मया किमपि प्रष्टव्या the अप्रधानकर्म becoming उक्त by the maxim 'न्यादेः प्रधाने दुरादेरप्रधाने' । (b) खलु—This may also be taken as हेतौ । I wish to speak to you, because (खलु)—you are suffering much.

शकुन्तला (पूर्वाङ्गेन शयनादुत्थाय)—हला किं वक्तुं कामासि [हला किं वक्तुं कामासि] ।

SAKUNTALA (Rising from the bed with her upper half)—what do you want to ask, dear ?

अनसूया—हला सउन्दले, अण्वभन्दरा क्खु अम्हे मअण-गदस्स वुत्तन्तस्स । किन्दु जादिसौ इतिहासणिबन्धेसू कामअ-माणाणं अवत्था सूणोअदि तादिसौ दे पेक्खामि । कहेहि किंणिमित्तं दे सन्दावो [ हला शकुन्तले, अनभ्यन्तराः खलु वयं मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किन्तु यादृशी इतिहासनिबन्धेषु कामयमानानाम् अवस्था अय्यते तादृशीं ते प्रेक्षे । कथय किंनिमित्तं ते सन्तापः ] । विआरं क्खु परमत्थदो अजाणिअ अणा-रम्भो पडिआरस्स ( विकारं खलु परामार्थतः अज्ञात्वा अनारम्भः प्रतिकारस्य ) ।

ANASUYA—Dear Sakuntala we are indeed inexperienced in matters concerning love. But yours, I see is the same condition as is heard of lovers in historical composition. Tell us to what your distress is due. Without having known the disturbing action in its character, counteraction cannot indeed be begun.

शकुन्तलेति (पूर्वार्द्धेन' पूर्वकायेन शयनात्' शिलाशय्यायाः उल्याय')  
(“शयनादुल्याय” रा., त., न्या., म.)—“पुष्पशय्यासुदस्य” (वि.) ॥

हर्षेति। वक्तुकामः' अभिलाषो यस्याः तादृशी अस्मि वक्तुमिच्छसि (“लुप्सिद-  
वशस्यः कृतेषु तुङ्गाममनसोरपि” इति तुमो मलोपः) ।

दृष्टेति। वयं' सदनं' कामं गतस्य प्राप्तस्य कामसम्बन्धनः इत्यर्थः। वृत्तान्तस्य  
वाच्यताः न अभ्यन्तरा न तत्त्वज्ञाः। अज्ञातसदनवृत्तान्ता वयम्। स्वयं' न कामय-  
मानाः वयं, नापि दृष्टः कामयमानः कश्चित् जनोऽस्माभिः। ‘इतिहासस्थिताः’ ये  
निबन्धाः प्रबन्धाः तेषु कामयमानानां कामिनां यादृशी अवस्थायूयते तादृशीं ते  
प्रेक्षे। नानुभूता न च दृष्टा कित्वा युता। किं' निमित्तं' कश्चिन् निमित्तं (‘निमित्त  
कारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्—इति प्रथमा) । [ (‘अनभ्यन्तराः खलु वयं' सदन-  
गतस्य’ रा., वि., म.)—अलभ्यन्तरा वयं' ते मनोगतस्य (त., न्या.) ] ।

विकारेति। परमः' अर्थः परमार्थः तत्त्वम्। तत्त्वतः स्वरूपतः। विक्रियते  
अन्यथापाद्यते अर्धेन इति विकारः विहृतिकारणम् ‘अज्ञात्वा प्रतिकारस्य’ प्रति-  
क्रियायाः ‘अनारम्भः खलु’ अननुष्ठानमेव प्राप्नोति। अज्ञाते रोगे किमौषधम् इत्यर्थः।

## NOTES

1. वक्तुकामा = See वक्तुकामः, Act I.

2. (a) अनभ्यन्तरा &c.—अभिगता अन्तरम् अभ्यन्तराः included. न  
अभ्यन्तराः not included = बाह्याः outside. The sense is—We are  
outside the pale of love-matters. We have no experience of  
these things direct or indirect. By ‘we (वयम्)’, she means  
all ascetic girls.

3. Reading—The Bengali reading too is good. We do not  
know (अलभ्यन्तरा वयम्) what is in your mind (ते मनोगतस्य) ।

4. (a) परमार्थतः has करणे तमिप्रत्ययः as in खरतः and वर्णतः in  
‘दृष्टः शब्दः खरतो वर्णतो वा’—Bhashya.

राजा—अनसूयामप्यनुगतो मदीयस्तर्कः । न हि स्वाभि-  
प्रायेण मे दर्शनम् ।

KING—My suspicion has haunted Anasuya also. Verily,  
I do not view it after my own mind.

शकुन्तला ( आत्मगतम् )—बलव' क्खु मे अहिणिवेसो ।  
दाणि' वि सहसा एदाण' ण सक्कणोमि णिवेदिदु' [वलवान् खलु  
• मे अभिनिवेशः । इदानीमपि सहसा एतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम्] ।

SAKUNTALA—(Aside)—Great is my anxiety (to conceal).  
Even now I cannot forthwith reveal to them.

प्रियंवदा—सहि सुट्ट एसा भणादि—किं अत्तणो आतङ्क'  
उवेक्खसि । अणुदिवसं क्खु परिहीअसि अङ्गे हिं केवलं लावस्स-  
मई काया तुमं न मुच्चदि [ सखि स्मृ एषा भणति—किमात्मन ।  
आतङ्कमुपेक्षसे । अनुदिवसं खलु परिहीयसे अङ्गैः । केवलं  
लावण्यमयो काया त्वां न मुञ्चति । ]

PRIYAMVADA—Friend, she says rightly ; why do you  
neglect your trouble ? Even every day you are being thinned  
in the limbs. Only the glimmer of loveliness does not leave  
thee.

अनसूयेति । मदीयस्तर्कः सन्देहः—अपि कामजा पीडा अस्या—इत्येव रूपः ।  
अनसूयामपि अनुगतः प्राप्तः । अनसूयाया अपि अयमेव सन्देहो जातः । 'मे' मम  
दर्शनम् अनुमानं स्वस्य आत्मनः अभिप्रायः अभिलाषः तेन तदनुसारेण 'न हि'  
नैव । एव—आत्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता विङ्म्व्यते इति यत्  
प्राक् मया उक्तं तदसत्यम् । अन्यथा कथमनसूया अपि तथैव मन्यते ?

वलवानिति । मे अभिनिवेशः यत्रः वलवान् खलु अति हि मे गोपनेच्छा  
प्रवला । इदानीमपि अधुना एव सनिर्वन्धं पृष्टा अपि एतयोः ( शेषे षष्ठौ ) सहसा  
अतर्कितमेव निवेदयितुं न शक्नोमि ।

सखीति । सखि शकुन्तले एषा अनसूया सुष्टु युक्तं भवति भाषते । आत्मनः  
 आतङ्गं व्याधिं किमुपेक्षसे कायमवजानासि । ( 'विषं व्याधिरूपेक्षितः' ) ।  
 खलु प्रतिदिनमेव अङ्गैः कपोलादिभिः परिहृयसे ह्येना भवसि । व्याधिना अंगानि  
 न श्रव्यन्ति । केवलं लावण्यमयी लालित्यपूर्णा छाया कान्तिः त्वं न सुचति ।  
 'सखि सुष्टु' (वि)—'सखि शकुन्तले सुष्टु' (रा- स)—'सुष्टु', (त- न्य- ) ।

## NOTES

1. स्वाभिप्रायेण—द्वितीया करणे । See 'एवमात्माभिप्राय—'Act. II.

2. (a) वल्लवान् &c.—My desire to conceal is indeed great, I cannot overcome it. It is out of the question to reveal my wish out of my own accord. But they are asking me now. Even thus I cannot come out with it at once. निवेदयितुम्—  
 तुमुन् without a क्रियार्थक्रिया, because of the root शक in शक्नोमि ।

3. (a) अनुदिवसम्—दिवसे दिवसे इति नौप्सारि अन्वयो— । (b)  
 परिहृयसे—औहाक त्यागे परस्मैपदौ । लट् से कर्मणि । The root is not  
 duplicated because the duplication takes place द्वौ and in the  
 कर्म and भाववाच्य—the श्च is replaced by यक् । (c) लावण्यमयी—लावण्य  
 is कान्ति loveliness. 'सुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वनिवान्तरा । प्रतिभाति यदंगेषु  
 तन्नावण्यमिहोच्यते ॥"—Q. by Mallinatha in Kumara. लावण्यं  
 प्रचुरमस्याम् इति लावण्य + मयट् + ङीप् स्त्रियाम् = लावण्यमयी full of  
 loveliness.

राजा—अवितथमाह प्रियंवदा ! तथाहि—

क्षामक्षामकपोलमाननमुरः काठिन्यमुक्तस्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावंसौ ह्रविः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालक्ष्यते

पलाणामिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी ॥ ६ ॥

KING—Priyamvada speaks the truth—For, her face has  
 the cheeks slightly emaciated, her chest has the breasts for-  
 saken by firmness; the middle is thinner, the shoulders are  
 very much drooping, the complexion is pale. Stricken by  
 love, this damsel appears pitiable yet charming to look at  
 like the creeper Madhavi struck by the wind that dries up  
 the leaves.

अवितथेति । 'तथा' सत्यम् । अव्ययमेतत् । विगतं तथा यस्मात् इति 'वितथं' मित्या । न वितथम् 'अवितथं' सत्यम् । सत्यत्वे कारणसाह 'तथा हि' इति ।

चामेति । अव्ययः—आननं चासन्नामकपोलम् । उरः काटित्यमुक्तस्तनम् । मध्यः क्लान्तरः । अंसौ प्रकामविनतौ । क्विः पाण्डुरा । मदनक्लिष्टा इयं पद्माणां शोषणेन मरुता स्पृष्टा लता माधवी इव, शोच्या च प्रियदर्शना च आलक्षति । व्याख्या—अनु-दिवसम् अङ्गैरिथपरिहोयते इति आननम् अस्या सुखं चासन्नामोद्देशतचामौ ('प्रकारे गुणवचनस्य' इति द्विवचनम्) 'कपोलौ' गण्डौ यस्मिन् तथाविधं जातम् । 'उरः' वज्रः 'काटित्येन' दृढतया 'मुक्तौ' विमुक्तौ स्तनौ यस्मिन् तथाविधं जातम् । 'मध्यः' उदरः क्लान्तरः अतिशयेन क्षीणो जातः ( बुद्धिस्थां पूर्ववस्थामपेक्षा प्रकर्षविवक्षया तत्परम् ) । 'अंसौ' स्तनौ 'प्रकामम्' अव्ययं 'विनतौ' विमलौ । 'क्विः' मूर्तिः पाण्डुरा पाण्डु-वर्णा जाता । अतएव 'मदनं' कामेन 'क्लिष्टा' पोडिता 'इयं' शकुन्तला 'पद्माणां शोषणेन' शोषकारकेण 'मरुता' चैव वायुः स्पृष्टा ताडिता 'लता माधवी इव शोच्या' अनुकल्पनीया, अपि च लावण्यमयी ज्ञाया इमां न मुञ्चति इति 'प्रियदर्शना च' मधुरा-कृतिश्च 'आलक्षति' आभाति ॥ [ "क्लिष्टा" (रा-, वि-, म-)—'ग्लाना' (त-, न्या-) ] ।

### NOTES

1. (a) चास &c.—चै (चय-भ्वादि) + क्त कर्त्तरि = चासः emaciated. चासप्रकारौ इति चामौ चामौ the duplication being due to the rule "प्रकारे गुणवचनस्य" । The duplicated form is treated as a कर्मधारय by the rule "कर्मधारयवदुत्तरं पु" । Hence the सुप् disappears giving finally चासचामौ । Now see Tika. (b) प्रियदर्शना—प्रोणातोति प्रो + क्त कर्त्तरि = प्रियम् pleasing lovely. प्रियं दर्शनं यस्यः whose appearance is pleasing ; बहु—, with कर्मणि षष्ठी in यस्याः ।

2. Reading—मदनग्लाना has कर्त्तरि क्त in ग्लान । Hence मदन is the हेतु in the वाक्य—मदनं ग्लाना । But मरुत् is the कर्त्ता in मरुता स्पृष्टा । This loss of uniformity is avoided by reading मदनक्लिष्टा because क्लिष्ट has कर्मणि क्त ।

3. अवश्यं शोचितुं योग्या इति शुच + ण्यत् कर्मणि = शोच्या । 'ग्रा आवश्यकं' इति कुलं न ।

शकुन्तला—सहि कस्स वा असस्स कहइस्सं । किन्दु आआसइत्तिआ दाणिं वो भविसं [ सखि, कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि । किन्तु आयसयित्थौ इदानीं युवयोः भविष्यामि ] ।



SAKUNTALA—Friends, to whom else shall I reveal,  
But I shall now be the cause of trouble to you.

उभे—अदो एव णिव्वन्धो । सिग्घजनसंविभक्तं हि दुक्खं  
सज्जवेदनं होहि [ अतएव निर्वन्धः । स्निग्धजनसंविभक्तं हि  
दुःखं सज्जवेदनं भवति ] ।

BOTH—Hence indeed is the pressing. The trouble shared  
with affectionate friends, becomes of bearable poignancy.

सखीति । 'कस्य वा अन्यस्य' जनस्य ( सखस्यविचक्षया षष्ठी ) 'कथयिष्यामि' ।  
युवयोरेव कथयिष्यामि नात्यस्य । 'किन्तु इदानीम्' अधुना, एतदुक्ता इत्यर्थः, 'युवयोः  
( कर्मणि षष्ठी ) 'आयासयित्वा' क्लेशदायिनी भविष्यामि' । दुष्करो मे पौडोपशमः  
तदर्थं प्रयतमानयोर्युवयोः महान् आयासो भविष्यति । [ "किन्तु आयासयित्वा" ( त-,  
न्या-, म- )—"आयासयित्वा" ( रा-, वि- ) ] ॥

अत्र इति । व्याधिमहान्, उपशमो दुष्करः 'अतएव निर्वन्धः' आग्रहातिशयः  
अस्माकम् । 'दुःखं' पौडा 'स्निग्धेषु' सहयुक्तेषु जनेषु संविभक्तं कृतविभागं सत्  
'सज्ज' सोढुं शक्या वेदना आघातो यस्य तथाविधं 'भवति हि' । [ "अतएव"  
( त-, न्या- ) "अतएव खलु" ( रा-, वि-, म- ) ] ॥

### NOTES

1. (a) आयासयित्वा—आ + यस + णिच् + टच् + कर्त्तरि स्त्रियाम् one  
causing trouble. (b) इदानीम्—Now i.e. by revealing to you ?  
(c) The sense is—I have no one else to confide in ; I must tell  
you. But (किन्तु) by telling you, I shall only put you into trou-  
ble. This is why I have not told you so long. It will not be  
a bland relation but ( किन्तु ) will give you some trouble. It  
seems the किन्तु should not be omitted.

2. (a) उभे—उभ is dual, but उभय is singular as a rule,  
though plural is seen in "सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतम्"—Act VII. (b)  
स्निग्ध &c.—खिह + क्त कर्त्तरि वक्तव्ये—स्निग्धः affectionate. तादृशी जनाः  
कर्मधा— Now see Tika.

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखसुखेन बाला  
नेयं न वक्षति मनोगतमाधिहेतुम् ।  
दृष्टो विवृत्य बहुशोऽप्यनया सट्णाम्  
अत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥१०॥

KING—Asked by persons who equally share her sorrows and joys, this girl will not refuse to disclose the cause of her trouble which rankles in her mind. Though longingly gazed at several times by her turning round, I have become afraid of hearing at this juncture.

शकुन्तला—सहि, जदो पडुदि मम दंसणपडं आअदो सो तवोवणरक्खिदा राएसो—[ सखि, यतः प्रभृति मम दर्शनपथ-मागतो स तपोवनरक्षिता राजर्षिः—] । ( अर्द्धोक्तेन लज्जां नाटयति )

SAKUNTALA—Friends, from the time that royal sage, the protector of our hermitage, crossed the line of my sight— ( Acts bashfulness when partly said ).

पृष्टेति । अन्वयः—इयं बाला समदुःखेन जनेन पृष्टा [ सती ] मनोगतम् आधिहेतुं न वक्षति न । अनया बहुशः विवृत्य सट्णं दृष्टोऽपि अत्रान्तरे श्रवण-कातरतां गतोऽस्मि । व्याख्या—‘इयं बाला’ सुगंधस्वभावा शकुन्तला दुःखसुखं दुःखसुखे दुःखसुखे वा [“विप्रतिषिद्धज्ञानाधिकरणवाचि” इति विभाषा हन्तैकवद्भावः] ‘समे’ समं वा दुःखसुखे दूःखसुखं वा यस्य ‘तेन समदुःखसुखेन’ तुल्यवेदनेन ‘जनेन’ सखीजनेन ‘पृष्टा’ सती मनोगतम् ‘आन्तरे’ निगूहितमित्यर्थः ‘आधेः’ पौडायाः ‘हेतु’ कारणं ‘न वक्षति न’ वक्षति न । ‘अनया शकुन्तलया’ बहुशः न तु एकवारमात्रं, द्विवि विवृत्य परावृत्य ‘सट्णं’ सामिलाषं दृष्टोऽपि [अपिना भावस्य स्फुटत्वम् सन्देहस्यान-वकाशश्च] ‘अत्र’ अस्मिन् अन्तरे’ अवकाशे ‘श्रवणे’ उत्तरश्रवणे ‘कातरतां’ भयं ‘गतोऽस्मि’ । स्पष्टमित्यर्थं सयि सामिलाषा, इत्यस्यैव भयकारणे भीतोऽस्मि, किमित्ये वदेदिति । [‘अत्रान्तरे’ ( रा-, वि-, स- ) ‘अत्रान्तरे’ ( त- न्या- ) ] ॥

सखीति । 'यतः' यस्मात् कालात् 'प्रभृति' आरभ्य [ प्रभृतिद्योगे पञ्जनौनियमात् पञ्चमी ] 'स तपोवनस्य रक्षिता' रक्षकः राजर्षिः दुष्यन्तः 'ममदर्शनस्य' दृष्टेः 'पत्न्यामम्' ['ऋक्पूरन्ध्रः पथामानक्षे' इति समासान्तः अप्रत्ययः ] 'आगतः' प्राप्तः—अहं न उक्तं न आशिक्षेन भाषणेन 'लज्जां नाटयति' रूपयति ।

## NOTES

1. (a) जननेन समदुःखमुखेन—c.f. समदुःखमुखः सखीजनः—Raghu. VIII. (b) बाला—A प्रौढा might mislead. But only a frank disclosure is expected from a बाला । (c) न, न—Two negatives emphasise the affirmation. न वचाति न=not that she will not disclose=she will certainly disclose. (d) मनोगतम्—मनः गतम् i.e. मनसि लीनम् secretly cherished, un-revealed. (e) दृष्टो &c.—Comp. आसीद् विव्रतवदना &c.—Act. II.

2. (a) दर्शन &c.—पश्यत्यनेन इति दृश+लुट् करणे=दर्शनम् eye. तस्य पत्न्याः &c. See Tika. (b) तपोवन &c.—रक्ष+लृच् कर्त्तरि=रक्षिता ।

3. अर्द्धोक्तिं—अर्द्धम् उक्तम् अर्द्धोक्तिम् partly uttered. सहस्रप्रेति समासः, the द्वितीया in अर्द्धम् being क्रियाविशेषणे । तेन । हेतौ तृतीया ।

उभे—कधेदु कधेदु पिअसहो [कथयतु कथयतु प्रियसखी] ।

BOTH—Go on, go on, dear friend.

शकुन्तला—तदो पटुदि तग्गदेण अहिलासेण एतदवत्थम्हि संवुत्ता [ततः प्रभृति तद्गतेन अभिलाषेण एतदवस्थास्मि संवुत्ता] ।

SAKUNTALA—Since that time with my desire fixed upon him, I am reduced to this state.

राजा ( सहर्षम् )—श्रुतं यत् श्रोतव्यम् ।

स्मर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवाभ्रश्यामस्तपात्यये जीवलोकस्य ॥ ११ ॥

KING (Joyfully)—What is worth hearing is now heard. Cupid indeed is the cause of my distress, he himself has be-

come my comforter, as becomes the day dark with clouds at the end of summer to the living world.

तत इति । 'ततः प्रभृति' 'त' राजर्षि' 'गतेन' तद्विषयेन 'अभिलाषिण' मनोरथेन [ हेतौ तृतीया ] 'एषा अवस्था' यस्या तथाविधा 'संहृतास्मि' जातास्मि मनो मे दुष्यन्तेन समागमं प्रार्थयते, तेनेयमवस्था मे । [ राघवी विद्यासागरपादाश्च "कथयत् कथयत् प्रियसखी" इति न पठन्ति ] ॥

अतमिति । 'आतम्य' अवश्यागम्यं यत् तत् 'अतुम्' ।

स्मर इति । अन्वयः—तपात्यये जीवलोकस्य अश्रुशोभो दिवस इव मे स्मर एव तापहेतुः स एव निर्वापयिता जातः । व्याख्या—'तपस्य' निदाघस्य [ "निदाघ उष्णोपगम उष्ण उष्मागमस्तपः" इत्यमरः ] 'अत्ययः' अवसानं, तस्मिन्, 'जीवलोकस्य' प्राणिसमूहस्य सम्बन्धे 'अश्रुः' मेघैः श्यामः' कृष्णः 'दिवस इव' मेघाच्छन्नो वासर इव 'मे' मम सम्बन्धे 'स्मरः' कन्दर्प 'एव तापहेतुः' दिवसपक्षे उष्णताजनकः, स्मरपक्षे सन्तापकरः 'स एव' दिवस एव, स्मर एव च, 'निर्वापयिता' विनोदहेतुः [ उभयतः समानमेतत् ] 'जातः' मेघाच्छन्नो दिवसः वर्षणात् पूर्वं 'ताप' करोति पश्चाच्च हरति । कामोऽपि शकुन्तलावचनात् पूर्वं 'मे तापप्रदं असीत्, परञ्च तापहरो जातः इति भावः [ "अश्रुश्यामः" ( त-, व्या-, म- )—अश्रुश्यामः" ( रा-, दि- ) ] ॥

## NOTES

1. (a) निर्वापयिता—निर् + वा + णिच् + लृच् कर्त्तरि the comforter. See under शरीरनिर्वापनाय—ante. (b) तपात्यये—अति + इ अच् भावे = अत्ययः end. Now see Tika. (c) जीवलोकस्य, मे—जीवानां प्राणिनां लोको भुवनं जीवलोकः the world of living creatures तस्य । शेषे षष्ठी । मे मम सम्बन्धे also जीवलोकस्य सम्बन्धे तापहेतुः and निर्वापयिता । Also we may have कृद्योगे कर्मणि षष्ठी । मे or जीवलोकस्य ताप = माम् or जीवलोकं तपति । मे or जीवलोकस्य निर्वापयिता = माम् or जीवलोकं निर्वापयति ।

2. Simile—The following are compared—(i) स्मरः and अश्रुश्यामी दिवसः । (ii) अहम् and जीवलोकः—Also Remotely (iii) अद्वान्तरं and तपात्यये । Heat during summer oppresses like love-sickness ( c. f. समस्तापः कामं मनसिजनिदाप्रसरयोः Ante). The oppression is very great ( तापहेतु ) when at last the sky is overcast ( अश्रुश्याम )

and the clouds are about to pour. Similarly the suspense of the king was intense when Sakuntala was about to make a declaration. The shower brings relief to the world and the declaration gives comfort to the king. Thus अरु behaves like the अभिश्याम day.\*

3. Reading—Raghava reads अर्द्धश्याम । He means the day is oppressive in the morning hours [अर्द्ध], and cool when it is श्याम in the evening [the other अर्द्ध] । We have to guess the reason for the श्यामता । I believe many will prefer to have the clouds [अरु] directly mentioned. Besides अर्द्धश्याम ignores the well-known fact that just as the clouds gather the heat increases, and does not abate unless there is a down-pour. Lastly we have a similar idea in Raghu. XII. when श्यामासा दिवसा इव occurs. This leaves little doubt that here the poet wrote अभिश्याम !\*

शकुन्तला—तं जइ वो अणूमदं तह वट्टह जह तस्स राए-  
मिणो अणुकम्पणिज्जा होमि । अण्णहा अवस्सं सिञ्चह मे  
तिलोदअं [ तत् यदि युवयोः अनुमतं, तथा वतेयां यथा तस्य  
राजर्षेः अनुकम्पनौया भवामि । अन्यथा अवश्रं सिञ्चतं मे  
तिलोदकम् ]

SAKUNTALA—Now if approved by you, so arrange that I may become favoured by that royal sage. Or certainly sprinkle for me water with sesamum seeds.

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

KING—The declaration cuts short all hesitation.

प्रियंवदा ( जनान्तिकम् )—अणसूए, दुरगअमन्वहा अक्खमा  
इअं कालहरणस्स । जस्मिं बद्धभावा एसा सो ललामभूदो  
पौववाणं । ता जत्तं से अहिलासो अहिणन्दिदुं [ अनसूये,

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

दुरगतमन्मथा अक्षमा इयं कालहरणस्य । यस्मिन् वद्धभावा  
एषा, स ललामभूतः पौरवाणाम् । तत् युक्तमस्या अभिलाषः  
अभिनन्दितुम् ] ।

PRIYAMVADA—[Aside] O Anasuya, with her love far advanced this one is incapable of taking time. He, on whom her affection is placed, is the very gem of the Pauravas. So her desire deserves to be approved.

तदिति । 'तत्' तस्मात् 'यदि युवयोरनुमत' यदि युवां युक्तं नन्वेति [“मतिबुद्धि-  
पूजार्थं भ्यश्च” इति वर्त्तमाने क्तः । “क्तस्य च वर्त्तमाने” इति कर्त्तरि षष्ठी] तदा  
'तथा' तेन प्रकारेण 'वर्त्तयां आचरत' 'यथा' येन प्रकारेण 'तस्य राजर्षेः अनुकम्पनीया',  
अनुयाच्या 'भवामि' । अन्यथा' अनुग्रहाभावे 'अवशा' मे तिलोदक' प्रेतेदेयं तिलमिश्रं  
जलाञ्जलि' 'सिञ्चतम्' । निश्चितं मरिष्यामि यदि स राजा मां नानुकम्पते इत्यर्थः ।

मंशयेति । 'वचन' शकुन्तलोक्तं 'मंशय' एतत् कर्त्तव्यम्, एतत् वा, इत्याकारं  
प्रश्नं 'किञ्चित्' । एतत् अत्र सखीभागां कर्त्तव्यम् अवधारितमेव स्यात् ।

अनसूये इति । 'दूर' गतः' प्राप्तो मन्मथः' कामो यस्याः तथाविधा इयं काल-  
हरणस्य अक्षमा अयोग्या । भटिति प्रतिविधीयम् । किं कामस्य उच्छेदोऽत्र प्रति-  
विधानम् ? न इत्याह—'एषा यस्मिन् जनं वद्धभावा' दत्तचित्ता 'स पौरवाणां ललाम-  
भूतः भूषणस्वरूपः 'तत्' तस्मात् 'अस्या अभिलाषः अभिनन्दितुं पूजयितुं' युक्तम्  
[ सामान्योपक्रमात् लिङ्गभेदेऽपि सामानाधिकरण्यम् । “शक्यं पवनः” इति यथा ] ।  
सत्पात्रे अस्या अभिलाषः स्तुत्यः न गर्ह्यः इत्यर्थः ।

## NOTES

- (a) राजर्षिः—The तृतीया is also admissible. राजर्षेः राजर्षिणा वा अनुकम्पनीया by the rule “कृत्यानां कर्त्तरि वा” । b अन्यथा—अन्य + याल् । अन्यप्रकारेण otherwise, i.e. if not pitied by the royal sage ; or, not so arranged by you. न चेत् तथा वर्त्तयां तिलोदकं सिञ्चतम् ; (c) तिलोदकम्—तिलमिश्रम् उदकम् । शाकपार्थिवादित्—। तत् । तिलम् उदकञ्च give तिलोदके unless उदक is taken as जातिवाचक and is therefore

avoided. This is an offering to deceased person. Hence the sense is—Otherwise I shall die.

2. संशय &c.—संशयं किञ्चित् इति संशय + क्तिद् + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि that which removes doubt. The doubt संशय does not refer to the king's doubt about her love ; but to the friend's doubt as to what has to be done. The king has no doubt, as is obvious from पृष्टा जनने &c. and अतन्वत् श्रोतव्यम्—Ante.Sakuntala asks her friends to plead for her with the king ( तथा वच्चां यथा तस्य राजर्षिरनुकम्पनीया भवामि ). The friends might naturally hesitate. But मित्रतं मे तिलोदकम् removes all hesitation [संशयच्छेदि वचनम्] ।

3. (a) अचमा—चमने इति चम + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = चमा capable. न चमा । Something has to be done quick and she is anxious to do it herself. [b] बह्वभावा—भवतीति भू + ण कर्त्तरि = भावः desire. बहुभावा यस्या यथा वा । [c] ललानभृतः—See आश्रमललानभृताम्—Act, II. She means that Sakuntala's choice is mightily well placed. (d) युक्तमसा; &c.—Priyamvada is burning to utter the word of congratulation. Sakuntala's condition is critical [अचमा इयम् etc]. Her choice is unexceptionable [ललानभृतः पौरवाणाम्] ; a word of encouragement from us saves her. What do you say ? Shall I utter it ? This is the mood in which Priyamvada makes this speech.

अनसूया—तह जह भणसि [ तथा यथा भणसि ] ।

ANASUYA—It is as you say ?

प्रियंवदा [ प्रकाशम् ]—सहि, दिष्टिआ अनुरूवो दे अहि-  
णिसो । साअरं उजभिअ कहिं वा महाणई ओदरइ । को  
दाणिं सहआरं अंतरेण अदिमुत्तलदं पल्लविदं सहेदि [ सखि,  
दिष्ट्या अनुरूपस्ते अभिनिवेशः । सागरं वजयित्वा कुत्र वा  
महानदी अवतरति । क इदानीं सहकारमन्तरेण अतिमुत्तलतां  
पल्लवितां सहते ] ।

PRIYAMVADA [Aloud]—Friend, fortunately your aim is worthy of you. Where indeed does a mighty river fall avoiding the sea? Now, which tree except the Sahakara bears the Atimukta creeper in foliage?

तथेति । 'यथा भयसि' कथयसि 'तथा' । अस्या अभिलाषः अभिनन्दनीय इत्यर्थः ।

सखीति । 'दिष्टा' भाग्येन 'ते अभिनिवेशः' अयमश्ववसायः 'अनुरूपः' सर्वथा न योग्यः । सौभाग्यं नो यत् त्वं प्रकृते जने न दत्तचित्ता । अथवा एवमेव भवितव्यम् 'सागरं वर्जयित्वा' त्वत्त्वा कुत्र वा' न कुत्रापि 'महानदी' अवतरति सागर एव महानद्या अनुरूपम् अवतरणस्थानम्, दृष्यन्तोऽपि ते योग्यः वरः । 'सहकार' रसालाम् 'अन्तरेण' विना 'क इदानीं पल्लवितामतिमुक्तलतां 'सहने' नात्यः कीदृषि । एवं दृष्यन्तं विना नात्यः कोऽपि त्वां वोढुमर्हः । एतत् शकुन्तलां प्रति । [ "अनुरूपस्ते" ( रा, वि- )—"अनुरूपोऽस्याः" ( म- )—"ते अनुरूपे" [ त्य-, न्या- ] ॥ "वर्जयित्वा" [ रा- वि- म- ]—"उज्झितां" [ त- न्या- ] ॥

### NOTES

1. [a] दिष्टा—Luckily. An अव्यय । Or—Instrumental singular of दिष्टि which means भाग्य । द्विती तृतीया । (b) अनुरूपः—अनुगती रूपम्, befitting. प्रादितम्—(c) अभिनिवेशः—अभि + नि + विश + घञ् भावे । आग्रहः । Or अभिनिवेशेन एतम् इति घञ् कर्मणि the object of desire. The आधार has become कर्म here by the rule "अभिनिवेशश्च" । Here Priyamvada attributes it to chance दिष्ट्या that Sakuntala has not set her heart upon an Ordinary ascetic. (d) वा—Expresses विकल्प । (e) सागरम् &c.—This modifies the sentiment expressed in the preceding line. No, chance has nothing to do with it. It is in the very nature of things it is impossible that Sakuntala should be attracted towards any other person. She was bound to be drawn towards दृष्यन्त just as a mighty river is drawn towards the sea. Having thus dismissed दिष्ट्या, Priyamvada goes to explain what अनुरूपः in speech means. You see in your own garden how the Madhavi thrives on the top of the Sahakara. If you place her on any other

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



garden-tree her dense foliage completely shuts off sun-light from the tree, thus kills it soon and then herself comes down along with it. The Sahakara alone can stand this privation of sun-light ( पल्लवितां सहते ), or rather prefer this privation. Similarly Dushyanta alone is a suitable match for you; your union with any one else would be disastrous. By your happy choice you have avoided the disaster and deserve congratulation ( युक्तमस्या अभिलाषः अभिनन्दितम् ) । Prof. Gajendragadkar gives half of this speech ( सखि दिष्टा...अवतरति ) to अनसूया and the rest to प्रियंवदा । As explained above, the first line of the speech ( सखि दिष्टा...अभिननिवेशः ) is the अभिनन्दन and the rest is only explanatory to it. Hence the whole must belong to one person; and that person must be the one who utters the अभिनन्दन । It is not natural, nay, it is ridiculous, that one person should utter the अभिनन्दन and the other explain it to the recipient of the अभिनन्दन । We have seen above Priyamvada's impatience to utter the अभिनन्दन । Naturally then the अभिनन्दन has to be assigned to Priyamvada and with it the rest of the speech too. Besides the प्रकाशम् here is in modification of the जनान्तिकम् of Priyamvada's speech above. Hence what follows प्रकाशम् has to go to प्रियंवदा not to अनसूया । (f) इदानीम्—This is idiomatic वाक्यालङ्कारि । See क इदानीम् &c.—Infra.

2. Reading—Monier-Williams reads अनुकूपोऽस्याः for अनु-रूपन्ते । But the stage-direction प्रकाशम् shows that the speech is intended for Sakuntala. Hence ते is the word, not अस्याः । We cannot say that प्रकाशम् means only that the speech is within Sakuntala's hearing not necessarily addressed to her. For, coming immediately after 'तथा यथा भणामि' it is evidently the अभिनन्दन of Sakuntala's desire as suggested by प्रियंवदा ( युक्तमस्याः अभिलाषोऽभिनन्दितम्—Ante). Hence it has to be addressed to Sakuntala.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—किमत्र चिवं यदि विशाखे शशाङ्कलेखामनुवर्त्तेते ?

KING—What is strange in it if the twin stars Vishakha follow the lunar digit ?

अनसूया—को उण उवाओ भवे जेण अविलग्विअं णिहुअं असहोए मणोरहं सम्पादेम्ह [कः पुनरुपायो भवेत् येन अवि-  
लम्बितं निभृतञ्च सख्या मनोरथं सम्पादयावः] ।

ANASUYA—What can be the means by which we shall fulfil our friend's wish quickly and secretly.

प्रियंवदा—णिहुअंति चिन्तनिज्जं भवे सिग्घंति सुअरं  
[ निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् शीघ्रमिति सुकरम् ] ।

PRIYAMVADA—The “secretly” may require thought, the “quickly” is easily done.

अनसूया—कहं विअ [ कथमिव ] ?

ANASUYA—How so ?

प्रियंवदा—णं सो राएसो इमस्सिं सिणिद्धदिट्ठिए सूअ-  
हिलामो इमाहं दिअहाइं पजाअरकिसो लक्खोअदि [ ननु स  
राजधिरस्यां स्निग्धदृष्ट्या सूचिताभिलाष इमान् दिवसान् प्रजा-  
गरक्षशो लक्ष्यते ] ।

PRIYAMVADA—The royal sage with longing for this friend of ours betrayed, these days by affectionate looks, appears emaciated through wakefulness.

किमेवेति । विशाखे तदाखे तारके शशाङ्कलेखां चन्द्रकान्तम् अनुवर्त्तते अनु-  
सरतः इति ‘यदि’ अत्र ‘चितम्’ आश्चर्य्यं किं न किञ्चित् । विशाखयोः चन्द्रलेखाया  
अनुसरणं नैसर्गिकमेव अत्र न किञ्चिदाश्चर्य्यम् । एवम् अनसूयाप्रियंवदयोरपि  
शकुन्तलाया अनुवर्त्तनं स्वाभाविकम् ।

क इति । सत्यमनुरूपोऽस्याः अभिलाषः किन्तु ‘कः’ पुनरुपायो भवेत् येन

उपायेन 'अविलम्बित' भू टति, 'निभृत' गुह्यं च तस्या मनोरथं सम्पादयावः' दुष्यन्तेन समागमं विधास्यावः ?

निभृतमिति । 'निभृतं' सम्पादयावः इति यत् तया उक्तं तत् चिन्तनीयं भवेत् चिन्तायोग्यं भवितुमर्हति 'शीघ्रं' सम्पादयावः 'इति यदुक्तं तत् सुकरं' सुखसाधनम् । दुष्यन्तेन समागमः शीघ्रं कर्तुं शक्यते किन्तु निभृतं कथं स्यात् तत् चिन्ताताम् ।

नन्विति । 'ननु स राजर्षिः इमाम् दिवसान्' [ 'अत्यन्तसंयोगे द्वितीया' ] क्षिग्ध-दृष्ट्या सस्नेहावलोकनेन 'अस्यां' सूचितः अभिलाषो येन तादृशः स न 'प्रजागरात' शकुन्तलागतचिन्तया राविजागरणात् 'क्रशः' क्षौणः 'लक्ष्यते' राजापि उत्तमुक्त एव, तत् शीघ्रं कर्तुं शक्यम्, निभृतं कथं भवेत् चिन्तय ।

### NOTES

1. (a) विशाखि—Dual because the reference is to two stars  
(b) शशाङ्क etc.—लेखा is added to have the whole a feminine so as to agree with Sakuntala in gender. शशाङ्कमनुवर्त्तते does not serve the purpose so well.\*

2. (a) अविलम्बितम्—वि + लम्ब + क्त भावे = विलम्बितम् delay विलम्बः । अविलम्बितम् यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । (b) निभृतम्—निभृ + क्त भावे इति नि + भृ + क्त कर्मणि । Well kept as a secret ; तत् यथा तथा । (c) सम्पादयावः—'वर्त्तमानसामोपेयं वर्त्तमानवद्वा' इति लट् ।

3. (a) भवेत्—सम्भावनायां लिङ् । (b) सुकरम्—सुखेन क्रियते इति सु + कृ + खल् कर्मणि ।

4. कथमिव—इव here has no special meaning. It is idiomatic ( वाक्यालङ्कारे ) ।

5. (a) ननु—Implies आक्षेप censure. You ask "How so" "What an idiot you are. Don't you see that the king loves Sakuntala ? This is the censure intended" [b] क्षिग्धदृष्ट्या—क्षिग्ध + क्त कर्त्तरि = क्षिग्धा affectionate. तादृशी दृष्टिः । तथा । द्वितीया करणे । [c] प्रजागर etc.—प्रकृष्टं जागरणम् इति प्र + जाग्र + घञ् भावे = प्रजागरः wakefulness निद्राचयः । Now see Tika. We do not get प्रजागर with इङ्गि because the rule "जाग्रोर्विचिणलङित्सु" direct गुण with all affixes except वि, चिण् णल् and those that drop ङ् ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—सत्यमित्थम्भूत एवास्मि । तथाहि—  
 इदमशिशिरैरन्तस्तापाद्विवर्णं मणिकृतं  
 निशि निशि भुजवन्तस्तापाद्गन्धर्ववर्तिभिरश्रुभिः ।  
 अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिवन्धनात्  
 कनकवलयं स्रस्तं स्रस्तं मया प्रतिसार्यते ॥

KING—Indeed, I have really become so. For this golden bracelet—with the jewels rendered pale by tears that are hot through internal heat, and flow night after night from the corner of my eye placed on my arm (palm)—as it slips down from the wrist, is repeatedly moved back by me without pressing against the scars of the how-string.

सत्यमिति । इत्यभूतः क्लेशः इत्यर्थः । अन्वयः—निशि निशि भुजवन्तस्तापाद्गन्धर्ववर्तिभिः अन्तस्तापादशिशिरैः अश्रुभिः विवर्णमणिकृतं मणिवन्धनात् स्रस्तं स्रस्तम् इदं कनकवलयं मया अनभिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुः प्रतिसार्यते । व्याख्या—‘निशि निशि’ रात्रौ रात्रौ [ ‘नित्यवीपसयाः’ इति वीप्सायां द्विवचनम् ] ‘भुजं हस्ते वामहस्ते इति यावत् [ अत्र भुजशब्दो बाहुवचनो बाहोरेकदेशे हस्ते वर्तते ] ‘वन्धनात्’ स्थापितः यः ‘अपाङ्गः’ वासनयनकोणः तस्मात् ‘प्रवर्त्तन्ते’ यानि तै, ‘अन्तस्तापात्’ मनसिजकृतात् मनस्तापात् [ हतौ पञ्चमी ] ‘अशिशिरैः’ उष्णैः ‘अश्रुभिः’ विवर्णं मणयो यस्मिन् तत् विवर्णमणि आविलरत्नम् । अतथा तथा सम्पद्यमानं ‘विवर्णमणिकृतम्’ [ अभूत-तद्भावे चिन्तः ] ‘मणिवन्धनात्’ करप्रकोष्ठयोः सन्निस्थानात् ‘स्रस्तं स्रस्तं’ पुनः पुनरधः-खलितम् [ पूर्वपरस्मैसन्तयोर्मैदमवलम्ब्य अत्रापि वीप्सा सिध्दाति । ततो द्विर्भावः ] ‘इदं’ वामहस्तस्थितं ‘कनकवलयं’ सुवर्णकङ्कणं ‘सया अनभिलुलितः’ अमर्दितः ‘ज्याघातस्य’ धनुर्गुणघर्षणस्य ‘अङ्कः’ चिह्नं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा ‘मुहुः’ वारं वारं ‘प्रतिसार्यते’ उद्धृत्य मणिवन्धनपुनर्नीयते । अत्र—चिन्तया शय्यात्यागः—उपविश्य वामहस्तस्य सकपीलेन निशानयनम्—तेन ऊर्ध्वं मणिवन्धः कूर्परश्च अधः—ततस्तापोष्णस्य नेत्रजलस्य बलप्रप्राप्तिः, तेन मणिदूषणम्—दिने दिने प्रकीटस्य क्लेशता—मणिवन्धनात् कूर्परं वलयमङ्गः—कूर्परात् वलयस्य भूयो मणिवन्धनयनम्—तत्काले वलयेन प्रकीट-

स्थितानां सौर्वीक्षिणानाम् असंस्पृशः—इत्येतत् सर्वं यथाक्रमं संस्मृत्य उक्तं “मल्य-  
मित्यस्मृत एवास्मि” । [ “प्रवर्त्तिभिः” (तः, न्या, म-)—“प्रसारिभिः” (राः, वि) ॥  
“अनभिलुलित” (राः, वि-) ‘अनतिलुलित’ (तः, न्याः, म-) ] ॥

## NOTES

1. (a) अन्तस्तापात्—अन्तर्गतस्तापः अन्तस्तापः internal heat. शाकपार्थि-  
वादितत्—। तस्मात् । (b) भुजव्यस्त &c.—Here भुजव्यस्त means हस्तव्यस्त ।  
Compare ‘हस्तव्यस्तं सुखमसकलवर्त्ति’ &c.—Meghdut. हस्त again  
refers to वामहस्त the left hand. Compare ‘वामहस्तोपहितवदना आलि-  
खिता इव प्रियसखो भर्तृगतया चिन्तया—” -Act. IV. “वामप्रकोष्ठाप्रितं बिभ्रत्  
काञ्चनमेकमेव बलयम्”—Act. IV. &c. Similarly अपाङ्ग is वामापाङ्ग ।  
भुजव्यस्तः placed on the left hand. सहसुपेति समासः । भुजव्यस्तः अपाङ्गः  
the outer corner of the left eye placed on the left hand. कर्मधा  
—। तस्मात् प्रवर्त्तन्ति इति भुजव्यस्तापाङ्ग + प्र + वृत् + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि =  
भुजव्यस्तापाङ्गप्रवर्त्तन्ति, तैः । (c) अनभिलुलितः etc.—The friction of the  
bow-string cause abrasions on the fore-arm. Compare ‘शरासन-  
व्याकिणलाच्छनो भुजः,’ “आस्यसि कियद्भुजो मे रक्षति सौर्वीक्षिणाङ्ग इति” etc.  
Prof. Gajendragadkar says “the friction of the bow-string  
produces scars on the wrist ( मणिवन्धनं ) and on the part of the  
fore-arm (प्रकोष्ठ) just above it.” This is impossible. When the  
bow is strung and held by the grip in the middle the string  
does not reach below the middle of the fore-arm and often  
even so low as that. (d) मणिवन्धनात्—मणिवन्धनं अस्मिन् इति मणि +  
बन्ध + लृट् अर्धकाले = मणिवन्धनः । Lit, The place where a gem is  
worn i.e. the wrist तस्मात् । Here again Prof. Gajendragadkar  
says the part where the golden bracelet is worn is the fore-  
arm not the wrist.” By wrist we do not mean the wristjoint,  
but the part of the fore arm near the wrist. This is where  
wristlets or wrist watches are worn now a-days. (e) सस्तं सस्तम्  
—The वीसा gives the sense “each time it has slipped.” The  
bracelet slips down to the elbow owing to the emaciation of  
the fore-arm. Compare कनकबलयम् शरित्प्रकोष्ठः which implies  
that the bracelet has slipped and left the fore-arm altogether

2. Remark—Raghava explains भुज उपधानीकृते न्यस्ता योऽय-  
मपाङ्गः” etc. But then why should the left arm alone be उपधानी-  
कृत ? Again “अथ प्रजागरात् शय्यायां परिहर्तुनिवर्तनैः सत्यपि उपधाने तस्य  
निष्फलत्वात् भुजोपधानत्वसुक्तम्” । Against this we remark that if  
the arm is used as pillow it must be the upper-arm. In that  
case the tears will be stopped by the अङ्गद and will not reach  
the वलय । Besides the मणिवन्ध will be lower than the elbow  
and the वलय will have to slip towards the tips of the fingers,  
which is not possible, be the maciation however so great. With  
this sort of slipping, it is out of place to say that the प्रकीट  
(fore arm) has become रिक्त because of it (as the poet has it in  
the parallel passage quoted above) and that in trying to push  
the वलय back the जगदाताङ्ग is not touched. Indeed अनमिलुस्मिजगा-  
चाताङ्ग requires that the वलय be moved over the fore-arm ( on  
which alone the जगदाताङ्ग exists in replacing it. This is possible  
only if we suppose [as I have explained in the Tika] that the  
king passed the night in a sitting posture with his left cheek  
placed on his left palm and the left elbow resting on the left  
thigh. It is true the वलय comes down as soon as it is replaced.  
The king however does not notice it immediately through  
absentmindedness. But he pushes it up as soon as it is  
noticed.

प्रियंवदा—( विचिन्त्य )—हला मअणलेहो से करोअदु ।  
इमं देवसेसावदेसेण सुमणोगोविदं करिअ से हयअं पावयि-  
स्सम् [ हला मदनलेखः अस्मै क्रियताम् । इमं देवशिषापदेशेन  
सुमनोगोपितं कृत्वा अस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ] .

PRIYAMVADA ( Reflecting )—Well, let a love-letter  
be prepared for him. I will have it concealed by flowers and  
under the pretext of a garland that has been offered to the  
gods, will cause it to reach his hands.

अनसूया—रोअइ मे सुउमारो पओओ । किं वा सउन्दला

भणति [ रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ] ।

ANASUYA—I like this delicate measure, but what does Sakuntala say.

प्रयंवदेति । 'विचिन्ता' धात्वा कार्यं निश्चित्य इत्यर्थः ।

हन्तेति । अस्मै' दुष्यन्ताय [ 'कर्मणा अस्मिप्रति स यस्म्यदानम्' इति सम्प्रदाने अतुर्थो ] मदनस्य लेखः' लिपिः कन्दर्पपीडासूचिका लिपिः क्रियताम् । 'इमं' मदन-लेखं 'देवस्य' देवताविशेषस्य 'शेषा' मात्स्यं 'देवशेषा' निर्मात्यमिति यावत् । सा एव 'अपट्टशः' तेन । 'सुमनोभिः' पुष्पैः [ समनःशब्दः स्त्रियां बहुल्ये वर्तते । 'आपः सुमनसो वर्षा अप्सरःसिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुल्ये सुरैकत्वेऽपुत्तर-वयम् ॥' ] 'गोपित' निगूहितं कृत्वा 'अस्य हस्तं प्रापयिष्यामि' [ "शेषा" ( रा-, वि, म- ) "सेवा" ( त, न्या ) ] ॥

रोचते इति । 'सुकुमारः' सुन्दर एव 'प्रयोगः' उपायः 'मे' मत्तम् [ "रुच्यर्थानां प्रयोगः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी ] रोचते ।

## NOTES

1. [a] देवशेषा etc.—For शेषा in the sense of माला compare "तथैति शेषासिन्धु भक्तं राज्ञाभादाय मूर्द्धना मदनः प्रतस्थे" — Kumara\*[b] देव-सेवा means देवस्य राज्ञः सेवा पुष्पोपहारः । I prefer the reading देवशेषा शकुन्तला—को निजोऽजो विकल्पोऽदि [ को नियोगो विकल्पप्रते ] ।

SAKUNTALA—What injunction is altered ?

प्रयंवदा—तेन हि अक्षणो उवण्णासपूर्व' चिन्तेहि दाव किम्पि ललिअपदवन्धन' [ तेन हि आत्मन उपन्यासपूर्व' चिन्तय तावत् किमपि ललितपदवन्धनम् ] ।

PRIYAMVADA—Then think of some fine metrical composition with an allusion to thyself.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

शकुन्तला—हला चिन्तेमि अहं । अवधीरणाभोरुक् पुणो  
वेवइ मे हिअअ [ हला चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणाभोरुक्  
पुनर्वेपते मे हृदयम् ] ।

SAKUNTALA—I am thinking, dear. But apprehensive  
of slight, my heart trembles.

क इति । युवयोः 'कः' निधोगः, आदेशः 'विकल्पते' अन्यथाक्रियते मया । युवां  
यदा यत् ब्रूयः तदेवाहं तदा करोमि, सदनलखमेव अधुना करिष्ये इत्यभिप्रायः ।

तेनेति । 'तेन हि' यदि नैव विकल्पाने तर्हि 'आत्मनः' स्वस्य उपन्यसनम् 'उप-  
न्यासः' उपस्थापनम् तत्पूर्वकं 'किमपि ललितं' मधुरं 'पदवन्धनं' छन्दोरचनं 'तावत्  
चिन्तय' । आत्मानम् उपस्थाप्य छन्दोमयीं गौतिं रचय इत्यर्थः ।

हलेति । 'अहं' चिन्तयामि हृदयं पुनः चेतस्सु 'अवधीरणा' अवज्ञा [ अवधीर  
इति केषाञ्चिन्त्यते चुरादौ पठ्यते । ततो युच् ] 'ततो भोरुक्' भीतं सत् 'वेपते'  
कम्पते । [ "अवधीरणा" ( त-, वि-, न्या-, )—"अवधीरण" ( रा-, म- ) ] ॥

### NOTES

1. विकल्पते—विकल्पन is विषमकल्पन or विभिन्न कल्पन &c.  
Compare विकल्पित in 'परिहासविकल्पितं सर्ज'—Act. II.—(Reading)

2. (a) उपन्यास etc.—उप + नि + अस + वञ्च् भावे = उपन्यासः placing  
near, i.e. alluding. स पूर्वी यस्मिन् तत् यथा तथा । (b) ललित etc.—पदानां  
गौतिपदानां बन्धनम् । Next कर्मधा—

3. Readings—अवधीरणा has to be preferred because the  
verse below has अवधीरणा :

राजा—

अयं स ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको

विशङ्कसे भोरु यतोऽवधीरणाम् ।

लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं

श्रिया दुराणः कथमोप्सितो भवेत् ॥१२॥



KING—Here longing for union with you, O Timid One, stands he from whom you apprehend slight. The suitor may or may not attain Lakshmi ; (but) how to Lakshmi can the wished for be inaccessible ?

सख्यो—अयि अत्तगुणावमाणिणि को दाणिं सरौरणि-  
व्वावइत्तियं सारदिधं जोसिणिं पडन्तेण वारेदि [ अयि आत्म-  
गुणावमानिनि, क इदानो' शरीरनिर्वापयित्ते' शारदी' ज्योत्स्नां  
पटान्तेन वारयति ] ।

FRIENDS—O Slighter-of-thy-merits, who ever keeps off with the skirts of his garment the autumnal moon-light that refreshes the body ?

शकुन्तला ( सस्मितम् )—णिओइदा दाणिंम्हि ( नियोजिता  
इदानोमस्मि ) । ( उपविष्टा चिन्तयति ) ।

SAKUNTALA ( Smiling )—Here, I am now engaged,  
( Sits up and meditates ).

अयमिति । अन्वयः—हे भौर यतः अवधीरणां विशङ्कसे, सः अयं ते संगमीतसुकः  
तिष्ठति । प्रार्थयिता श्रियं लभेत वा न वा ; ईप्सितः श्रिया दुरापः कथं भवेत् ।  
व्याख्या—हे 'भौर' भयशीले [ 'ऊङ् उतः' इत्यङ् संवृद्धिः ] 'यतो' यस्मात्  
जनात् 'अवधीरणाम्' अवज्ञां 'विशङ्कसे सः अयं मल्लक्षणो जनः 'ते' तव 'संगमे'  
समागमे 'उत्सुकः' उत्कण्ठः 'तिष्ठति' । 'प्रार्थयिता' अर्थो जनः 'श्रियं' लक्ष्मीं लभेत  
वा न वा' प्राप्नुयात् नापि वा प्राप्नुयात् [ शक्ति लिङ् ] । ईप्सितः प्राप्तमिष्टो  
जनः 'श्रियाः' लक्ष्म्या सम्बन्धे । [ यद्वा—'श्रिया' इति अनुक्ते कर्त्तरि लतीया । 'न  
लोक—' इति कर्त्तृषष्ट्या एव निषेधः ] 'दुरापः' दुष्प्रापः कञ्चलभ्यः [ कर्मणि खल् ]  
'कथं भवेत्' न कथमपि । लक्ष्मीश्चेत् प्रीता तदा एव लक्ष्मीलाभो भवति । एवं त्वया  
समागमः तवैव अनुग्रहः, समागमप्रार्थिनीं कस्वामवजानातु इति भावः ।

अयेति । 'आत्मनो गुणान् अवमानयति अवजानाति या तत्संज्ञिः । 'शरीरस्य  
निर्वापयित्वै' प्रीतिप्रदां 'शारदी' शरत्कालसम्बन्धिनीं 'प्रीदां' 'ज्योत्स्नां' चन्द्रिकां 'क

इदानीं पठान्तेन' वसनाञ्जलेन 'वारयति' । न कोऽपि । स राजा कथमपि त्वां नाव-  
धीरयेत् । इदानीमिति वाक्यालङ्कारे । ["इदानीं वाक्यामूषायां सम्प्रत्यर्थे'  
दृश्यते" इति मेदिनी ॥ 'पठान्तेन' ( रा-, वि-, म- )—"आतपवेष" ( त-, न्या-) ] ॥  
नियोजितेति । 'इदानीं नियोजिता' गौतरचने व्यापारिता 'अस्मि' ।

### NOTES

1. (a) सङ्गमोत्सुकः—सङ्गमेन उत्सुकः or सङ्गमे उत्सुकः anxious  
for union. सहसुपेति समासः । (b) यतः—from whom. पञ्चम्यास्तस् ।  
"ध्रुवसपायेऽपादानम्" इत्यपादाने पञ्चमी । Some word or gesture indica-  
ting slight ( अवधीरणा ) is supposed to reach शकुन्तला from दुष्यन्त ।  
Hence there is अपाय and दुष्यन्त is 'त्रव' । So the sutra applies.  
We must not say विशङ्कसे इति भयार्थयोगात् भयहेतौ अपादाने पञ्चमौ,  
because even when विशङ्कसे is absent we have पञ्चमौ—दुष्यन्तात्  
अवधीरणा । Cp. "विशङ्कमानो भवतः पराभवम्"—Kirat. I.

2. श्रियाः—शेषे षष्ठी as in ते in "समर्पणवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति"  
—Act. I. Ante.

3. (a) आत्मगुण &c.—आत्मनो गुणाः आत्मगुणाः own merits. षष्ठीतत्—  
तान् अवमानयति इति आत्मगुण + अव + मान + णिच् + स्वार्थे + णिनि साधुकारिणि  
कर्त्तरि स्त्रियाम् । तत्सम्बद्धौ । (b) पठान्तेन—पठस्य अन्तः । तेन । The  
reading आतपवेष seems unsuitable. One does not go out in  
moon-light with an umbrella ( आतपव ), so the reference to an  
umbrella is out of place.

4. नियोजिता—The णिच् shows her submission to the will of  
the friends.\*

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोक-  
यामि । यतः—

उन्नमितैकभ्रूलतम् आननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥१४॥

KING—How meet that I gaze on my beloved with eyes

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

that have forgotten their wink ; For as she is composing the lines her face, with one eye-brow turned up, notifies her love for me by means of the cheeks with the pores raised.

शकुन्तला—हृला चिन्तिद' मए गोदवत्तु । असिन्निहिदाणि  
उण लेहणसाहणाणि [ हृला, चिन्तितं मया गीतवस्तु । अस-  
न्निहितानि पुनर्लेखनसाधनानि ] ।

SAKUNTALA—Friends, the substance of the song is thought out by me, but writing materials are not at hand.

स्थाने इति । 'विस्मृतः निमेषी' नेत्रनिमीलनं येन तेन 'चक्षुषा' [ जातावेक-  
वचनम् ] 'प्रियाम्बलोकयामि' इति यत् तत् 'स्थाने' युक्तं 'खलु' [ "युक्ते द्वे साम्प्रतं  
स्थाने" इत्यमरः । अव्ययमेतत् ] । कुतो युक्तमित्याह 'यतो' यस्मात्—

उन्नमितेति । अन्वयः—पदानि रचयन्त्या अस्या उन्नमितैकभ्रूलतम् आननं कण्ट-  
किनेन कपोलेन मयि अनुरागं प्रथयति । व्याख्या—'पदानि' गीतपादान् गीतशब्दान्  
वा 'रचयन्त्याः विचिन्त्या यीज्यन्त्याः' अस्याः उन्नमिता उन्नं प्रेरिता 'एका भ्रूलता'  
यस्मिन् तादृशम् [ ध्यानस्थस्य स्वभाव एषः ] 'आननं' मुखं कटं 'कण्टकिनेन' जातरी-  
भाङ्गेन [ इतच् प्रत्ययः । तारकादिः ] 'कपोलेन' गण्डेन [ जातावेकवचनम् ] 'मयि  
अनुरागं' भावं 'प्रथयति' विधोषयति । इयन्तं कालं यो मयि भावो गोपितः सः अधुना  
घोषणया ज्ञाप्यते, अहञ्च पश्यामि । किमती युक्ततरं दर्शनं भवेत् इति भावः ।  
[ "कण्टकिनेन प्रथयति" ( रा- वि, म- )—पुलकाच्चितेन कथयति" ( त- न्या- ) ] ॥

दलेति । 'मया गीतस्य 'वस्तु' उपपादानं 'चिन्तितं' ध्यातम् । 'लेखनस्य  
साधनानि' लेखननिर्वाहकद्रव्याणि 'पुनः न सन्निहितानि' समीपस्थानि । गीतं रचितं  
किन्तु कथं लिखति ? [ "चिन्तितं मया गीतवस्तु" ( रा- वि- )—"चिन्तिता मया  
गीतिका" ( त- न्या- म- ) ] ॥

## NOTES

1. (a) उन्नमित &c.—उद् + नम् + णिच् + क्त कर्मणि = उन्नमिता upturned raised. भ्रूलता इव भ्रूलता creeper-like eye-brow, उपमित-  
कर्मणि—the resemblance lying in taper, graceful movements &c

एका भूलता । 'पूर्वकालैक—' इति समासः । उन्नमिता एकभूलता यस्मिन् ।  
Or उन्नमिता एका भूलता यस्मिन्, द्विपद बहु—(b) Remark—She declares her love for me not in words, which may deceive through dissimulation, but by the horripilation on her cheeks which can be caused by nothing but genuine emotion. I am a witness to this. A more pleasing sight cannot be imagined ( स्थाने खलु ) । \*

2. असन्निहितानि—न सन्निहितानि makes the नच् a प्रसज्यप्रतिषेध । This sort of नच् emphasises the negation—('प्रतिषेधे प्रधानता'—Darpana). Strict logic therefore requires that it should not be compounded. But in the older days the spirit of the language was different and समास with प्रसज्यप्रतिषेध नच् was common. Panini writes अशिति for न तु शिति, अकर्त्तरि for न तु कर्त्तरि etc.

प्रियंवदा—इमस्मिं सुअदरसिणिद्धे नलिनौपत्ते नहेहिं  
णिक्वित्तवण्णं करेहि ( अस्मिन् शुकोदरनिग्धे नलिनौपत्ते नखैर्नि-  
क्षिप्तवण कुरु ) ।

PRIYAMVADA—Well have the letters scratched with your nails on this lotus-leaf which is pleasant-looking like the parrot's breast.

शकुन्तला ( यथोक्तं रूपयित्वा )—हला, सुणुह दाणिं सङ्ग-  
दल्यं न वेति ( हला शृणुतमिदानौ सङ्गतायं न वेति ) ।

SAKUNTALA—(Acting as described)—Listen, dear, and see if it is proper in sense or not.

उभे—अवहिदम्ह ( अवहिते स्वः ) ।

BOTH—We are attending.

शकुन्तला ( वाचयति )—

तुज्झं न आणं हिअं मम उण मअणो दिवा वि रत्तिमि ।

णिग्घिण तवह वलीअं तुइ सुत्तमनोरहाइ अङ्गाइ ॥१५॥

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

( तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रावपि ।

निष्ठं तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गानि ॥१५॥

SAKUNTALA (Reads)—Thy heart I know not ; but, O Cruel One, with my desire placed on thee, Cupid heats my limbs by day and by night.

अस्मिन्निति । 'शुकस्य उदर' शुकोदरम् । 'शुकोदरम्' इव 'स्निग्ध' नैवानन्दनं तस्मिन् [ "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः ] 'अस्मिन् नखिनीपत्रे' कमलदले 'नखैः निक्षिप्ता' उत्कीर्णा 'वर्णा' यस्य तथाविधं 'कुरु' । पद्मपत्रे नखेन लिख्यताम् । अहन्तु तस्मिन्नैव पत्रे पुष्पाणि निधाय राजानं प्रापयामि । [ "शुकोदरस्निग्धे" ( पि- )—"शुकोदरसुकुमारं" ( रा-, त-, वि-, न्या-, स- ) ॥ "निक्षिप्तवर्णं कुरु" ( रा-, वि-, स- )—"आलिख्यताम्" ( त-, न्या-, ) ] ॥

शकुन्तलेन । 'यथोक्तम्' उक्तानुरूपं रूपयित्वा' अभीनीय । पद्मपत्रे नखेन लिखित्वा इत्यर्थः ।

हृल्लेति । 'सङ्गतः' संलग्नः युक्तः 'अर्थो' यस्य तादृशं न वा, शृणुतम् । श्रुत्वा कथय संलग्नमसंलग्नं वा इत्यर्थः ।

अवेति । 'अवहिते' दत्तचित्ते 'स्वः' भवावः ॥ शकुन्तलेति । 'वाचयति पठति । तवेति । अन्वयः—हे निष्ठं तव हृदयं न जाने वृत्तमनोरथाया मम पुनः मदनः दिवा अपि रात्रावपि अङ्गानि बलीयः तपति । व्याख्या—हे 'निर्दय' 'तव हृदय' चित्तं 'न जाने । 'त्वयि वृत्तः' जातः 'मनोरथः' अभिलाषो यस्याः तथाविधाया 'मम' पुनः 'मदनः' कामः 'दिवा अपि' दिवसे च 'रात्रौ अपि' रजत्याच्च 'अङ्गानि बलीयः' अत्यर्थं 'तपति' तापिनं योजयति । [ "रात्रावपि" ( रा- वि- )—"रात्रिमपि" ( घ-, न्या-, स- ) ॥ "मदनः" ( त-, न्या-, ) 'कामः' ( रा-, वि-, स- ) । 'मनोरथायाः' ( त-, वि-, न- ) ] ॥

## NOTES

1. शुकोदर &c.—The parrot's breast is not very well-known for its सुकुमारता, but its mild yellow green colour is very pleasing and resembles that of a lotus-leaf. Hence I prefer the reading स्निग्धे to सुकुमारि ।

2. इति—कर्म of शृणुतम् ।

3. (a) दिवा an अव्यय meaning दिवसे in the सप्तमी । [b] निर्धृष्ट —निरस्ता घृणा अस्य इति निर्धृष्टः pitiless, वह्— ।

4. Reading.—[a] मदनः is preferable to कामः because in the sloka following, the king uses the word मदनः । [b] रात्रिमपि requires दिवा also to be in the द्वितीया for the sake of uniformity. But दिवा is अधिकरणवचनः । some indeed hold that दिवा may mean दिवसम् in the द्वितीया, but that is in compounds only [e.g. दिवाकरः ] । The वृत्तिकार however explains ‘दिवाशब्दोऽधिकरणवचनः । दिवा दिवसे [not दिवसम्] करोति प्राणिनः चेष्टायुक्तान् इति दिवाकरः’ । I therefore prefer रात्रावपि । (c) मनोरथानि—It seems queer to speak of the मनोरथ of अङ्ग । मनोरथायाः is better.

राजा ( सहसोपसृत्य )—

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।

ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुसुदन्तीदिवसः ॥१६॥

KING—(Hastily approaching)—Thee, O thou of slender limbs, Cupid heats ; but verily, me he ceaselessly burns. The day certainly does not cause the lily to fade so much as it does the moon.

सखी ( विलोक्य सहर्षमुत्थाय )—सा अदं अविलम्बिणो  
मनोरथस्य स ( स्वागतमविलम्बिनो मनोरथस्य ) । ( शकुन्तला  
अभ्युपगत्यातुमिच्छति ) ।

FRIENDS (Looking at him and rising with joy)—Welcome to our desire that does not delay. (Sakuntala wants to get up).

राजति । ‘सहसा’ अतर्कितम् ‘उपसृत्य’ समीपमागत्य । अन्वयः—हे तनुगात्रि, मदनः अनिशं त्वां तपति मां पुनर्दहत्येव । दिवसी यथा शशाङ्कं ग्लपयति कुसुदन्ती न हि तथा । व्याख्या—हे तनुगात्रि शशाङ्कं शकुन्तले ‘मदनः अनिशं’ सततं ‘त्वां तपति’ तापमात्रेण पीडयति ‘मां पुनः’ मां तु ‘दहत्येव’ भस्मो करोत्येव । नैतदयुक्तमिति दृष्टान्तमाह—‘दिवसः’ वासरः ‘यथा शशाङ्कं’ चन्द्रं ‘ग्लपयति’ तंजोहीनं करोति ‘कुसुदन्ती’ चन्द्रप्रियां कुसुदिनीं ‘न हि तथा’ ।

सखी इति । 'उल्याय' आचारप्राप्तम् अभुत्यान् कृत्वा । [ 'विलोका सहर्ष-  
सुल्याय' ( त, न्या, म )—'सहर्षम् ( रा, वि ) ] ॥

स्वागतमिति । 'अविलम्बिनो' विलम्बम् अकुर्वन्तः, चिन्तितमात्रसुपस्थितस्य 'मनो-  
रथस्य' अभिलाषस्य, अभिलाषविषयत्वात् अभिलाषरूपस्य तव सम्बन्धे 'स्वागत'  
शोभनम् आगमनं भवत् ।

शकुन्तलेति । 'अभुत्यात्तम्' यथाचारं राज्ञः अभुत्यानकर्म कर्तुम् 'इच्छति' ।  
अभुत्यानाधायसाय एव कृतः न तु उल्लिख्यता सा ।

### NOTES

1. (a) तनुगात्रि—तनूनि स्ल.पानि गात्राणि यस्याः सा तनुगात्रि or तनुगात्रि  
having slender limbs, बहु— । 'अङ्गगात्रकण्ठेभ्यश्च' इति ङीष्, वा । तन्-  
सम्बद्धौ । That which is very small तनु does not require much  
heat to heat it. So I do not think Cupid strikes you with  
much force ; only, being तनुगात्री, you are easily heated, that  
is all. "तनुः कार्ये कृशेऽल्पे च" इति कोषः । (b) माम्—'पुरुषं कठिनशरीरम्'  
इति राजवः । The force is—Cupid pities you because you are a  
woman and of slender proportions. He does not vent his  
fury on you but merely heats you. But look at me. He  
thinks I am his match and strikes with all his strength. The  
rascal is literally burning me down. (c) ग्लपयति—ग्ल् + णिच् +  
लट् = ग्लपयति or ग्लापयति ( मित्विकल्प ) oppresses. No मित्व if an  
उपसर्ग precedes. Thus—प्रग्लपयति । (d) कुसुदतोम्—कुसुदानि सन्ति अस्याः  
इति कुसुद + ड्ववृत्तियाम् । ताम् । "कुसुदनं ड्वैतसेभ्यो" इति ड्वत्तप् ।

2. (a) अविलम्बिनः—न विलम्बते इति नञ् + वि + लम्ब + णिनि कर्त्तरि  
साधुकारिणि = अविलम्बो not delaying. तस्य । (b) मनोरथस्य—Here the  
मनोरथ ( desire ) is the king himself—मनोरथविषयोभूतो जनः ।

3. Reading. In the ease of kings, उल्यान् is the आचार ।  
Hence सहर्षसुल्याय is better than the simple सहर्षम् ।

राजा—अलमलमायासेन—

सन्दृष्टुमशयनान्याशु विमर्दि तमृणालवलयानि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमर्हन्ति ॥१७॥

KING—Off, off with your effort. Your deeply suffering limbs, which quickly have the bed of flowers sticking on them and the bracelet of lotus-shoots smashed, are not fit for ceremonies.

अनसूया—इदो शिलादलेकदेशं अलङ्करोतु वयस्मो ( इतः शिलातलेकदेशमलङ्करोतु वयस्यः ) । ( राजा उपविशति ) ।  
( शकुन्तला सलज्जं तिष्ठति ) ।

ANASUYA—Let our friend grace a part of the stone-slab (The king sits down. Sakuntala stays covered with shame).

अलमिति । 'आयासेन' अभुत्यानप्रयासेन 'अलम्' [ आवेगे विरुक्तम् ] ।

सन्दष्टेति । अन्वयः—आशु सन्दष्टकुसुमशयनानि विमर्दितमृणालवलयानि गुरु-परितापानि ते गात्राणि उपचारं न अर्हन्ति । व्याख्या—'आशु' भट्टिति 'सन्दष्ट' लघुं कुसुमशयनं पुष्पशय्या येषु तथाविधानि, 'विमर्दितं' निष्प्रेषितं 'मृणालवलयं' यैः तथा-विधानि 'ते गात्राणि' अङ्गानि 'उपचारम्' अभुत्यानादिकं राजदर्शनोचितम् 'आचारं' 'न अर्हन्ति' । गात्रतापात् भट्टिति कुसुमानि विगलन्ति, ततः शय्या एव गात्रेषु लग्ना भवति । मृणालवलयश्च परिधानमात्रमेव तापात् मर्दितं भवति । एवंविधैस्तापितै-रङ्गैः कथम् अभुत्यानं क्रियमे इति भावः । [ 'विमर्दितमृणालवलयानि' (त, न्या-)—'कान्तविसभङ्गसुरभीणि' ( रा-, वि-, म- ) ] ।

इत इति । 'वयस्यः' सखा भवान् इतः 'अस्मिन् स्थले' 'शिलातलस्य एकदेशम्' अलङ्करोतु उपवेशनेन भुषयतु । इति शकुन्तलायाः शय्याभूतं 'शिलातलं' निर्दिशति । अतएव वयस्य इतिस्नेहसं बोधनम् । वयस्यो जनः एकासनोपवेशनमर्हति ।

शकुन्तलेति । 'लज्जया', राज्ञा तस्या शय्या अधिकता इति व्रीडया सह तिष्ठति ।

## NOTES

1. (a) अलम् अलम्—'चापले' इति भवत इति वाच्यम् । 'सम्प्रसारणप्रवृत्ति-चापलम्' इति वृत्तिकारः । (b) सन्दष्ट ऽc.—सम् + दन्श् + क्त कर्तरि = सन्दष्टम् attached. The root has become अकर्मक owing to the change of



meaning. "धातोर्यान्तरं वृत्तधोत्वर्थे नीपसंश्रयात् । प्रसिद्धैरविवक्षातः कर्मणी-  
ऽकर्मिणा क्रिया" ॥\* अकर्म कत्वात् कर्त्तरि क्तः । In a similar sense com-  
pare—सन्दृष्टसर्पत्वचा—Act. III. Infra. श्रुयते अस्मिन् इति शी + लृष्ट  
अधिकरणे—शयनम् bed. कसुमरचितं शयनम् or कसुमानां शयनम् कसुमशयनम्  
flower bed. Now see Tika. (c) विसर्दितम् &c.—वि + मृद् + शिच् + क्त  
कर्मणि = विसर्दितम् Literally 'crushed' here caused to shrivel'.  
ज्ञानिमापादितम् । मृणालस्य वलयम् । Tika. She had only one bracelet.  
प्रशिक्षलमृणालैकवलयम्—Ante. (d) उपचारम्—उपचर्यते अनेन इति  
उप + चर + घञ् करणे = उपचारः customary formalities at the  
approach of the king. 'उपचारस्तु सेवायां व्यवहारोपचर्ययोः' इति हैमः ।

2. Reading - क्लान्तविसभङ्गसुरभीणि—भज्यते इति भञ्ज् + घञ् कर्मणि =  
भङ्गः a piece ब्रंद्ः । क्लान्तो मृदितो धो विसभङ्गो मृणालच्छेदः तेन सुरभीणि  
is the meaning ; but there was the whole bed of flowers stick-  
ing on the body to make it fragrant (सुरभी) । It therefore  
sounds rather queer to say that fragrance was due to the  
solitary piece of lotus-shoot on the wrist (विसभङ्गसुरभी) । I  
therefore prefer विसर्दितमृणालवलयानि ।\*

प्रियंवदा—दुवेषमि वो अणोणणाशुराओ पञ्चक्खो । सखी-  
सिण्हो उण मं पुणरुत्तवादिणो करेदि (द्वयोरपि युवयोः  
अन्योऽन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीसिंहः पुनर्मा पुनरुत्तवादिनी  
करोति) ।

PRIYAMVADA—Your mutual affection is obvious to  
both of you. Yet love for my friend makes me speak some-  
thing superfluous.

राजा—भद्रे, नैतत् परिहाय्यम् । विवक्षितं हि अनुक्तमनु-  
तापं जनयति ।

KING—O Gentle one, this should not be avoided. What  
is wished to be said, causes regret, if unsaid.

प्रियंवदा—आवण्णस विसअवासिणो जनस्स अत्तिहरेण रण्णा  
होदव्यं ति-एसो वो धम्मो ( आपन्नस्य विषयवासिनो जनस्य  
आर्त्तिहरेण राज्ञा भवितव्यम् इति एषो वो धर्मः ) ।

PRIYAMVADA—The king has to be the remover of the trouble of the distressed, that are living in his kingdom—this is your duty.

राजा—नास्मात् परम् ।

KING—Nothing higher than this.

दयोरिध । 'युवयोः अन्यस्य अन्यस्य' अन्यस्मिन् अन्यस्मिन् वा 'अनुरागः दयोरपि'  
उभयोरपि भवतोः 'प्रत्यक्षः' ( भवान् जानाति 'इयं मयि रक्ता अहञ्च अस्याम्' इति—  
इयञ्च जानाति 'राजा मयि रच्यति अहमपि राजनि' एवं स्थिते कर्त्तव्यमपि उभावपि  
भवन्तौ जानीतः । अन्यस्य वाक्प्रयोगः अनावश्यकः । 'सखीम्वेहः पुनः' 'शकुन्तला-  
गती मे ग्वेहस्तु 'मां पुनस्तत्तवादिनीम् अधिकवादिनीं', मिष्प्रयोजनजल्पिनीं 'करोति' ।  
प्रीत्या ब्रवीमि । वचनप्रयीजनन्तु नास्ति ।

भट्टे इति । 'एतत्' वचनमित्यर्थः 'न परिह्राय्यम्' वर्जनीयम् । अवश्यमेव त्वया  
वक्तव्यम्, यतः 'विवक्षितं' वक्तुमिष्टं वस्तु अनुक्तं सत 'अनुताप' पश्चात्तापं  
'जनयति' ब्रूहि यद्वक्तुमिच्छसि इति भावः ।

आपन्न इति । 'राज्ञा', 'विषये' स्वाधिकारं 'वसति' शक्तस्य 'आपन्नस्य' विपदगतस्य  
[कर्त्तरि क्तः] जनस्य 'आर्त्तिहरेण' विपदविनाशिना राज्ञा 'भवितव्यम्—इति'यत् एषः  
[विधेयप्रधान्यात् पुल्लिङ्गता] 'वः' वृष्णाकम् 'धर्मः' । प्रजारक्षणं राजधर्मः इति सर्व्वेपः ।  
नंति । 'अस्मात्' प्रजारक्षणात् परम् अधिकं 'न' नास्ति । अयमेव नः परमो धर्मः ।

## NOTES

1. (a) अन्योऽन्य &c.—अनु + रञ्च + घञ् भावे—अनुरागः love. अन्यस्य  
अन्यस्य अनुरागः express व्यतिहार reciprocity, by the Varttika 'क्रिया-  
व्यतिहारे सर्व्वनाम्नो द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' । But owing to 'बहुलम्'  
(irregularly) in the Varttika अन्य and पर do not get समासवद्भाव ।  
'बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न' समासवत्—Bhattoji. Now comes स after first

अन्य—see परस्परम्, Ante. (b) सखीकहेः—सख्यां कहेः । सहसुपेति सनासः ।  
(e) पुनरुक्त &c.—Lit, पुनरुक्त is a repetition. . But a repetition is  
superfluous ; hence secondarily it means अधिक superfluous.  
यत् साधु वदतीति पुनरुक्त + वद + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । ताम् ।

2. Remak—Here इयोः is connected with प्रत्यक्षः । If taken  
with अन्याऽन्यानुरागः the sense becomes—your mutual attach-  
ment is evident to us. But then इयोरपि is rendered superflu-  
ous, because to give that sense ‘युवयोरन्याऽन्यानुरागः प्रत्यक्षः’ serves  
as well as ‘इयोरपि युवयोः &c.’ The point, however, is not that it  
should be evident to us, but to the couple in love. Then  
alone the request of third person becomes unnecessary  
[ पुनरुक्त ] ।\*

3. [a] विषय &c.—विषय is देश kingdom. ‘विषयी देशगोचरी’ इति  
विकाशदर्शकः । [b] आर्त्तिहरण—आ + हृ + क्तिन् भावे = आर्त्तिः distress  
पीडा । ‘आर्त्तिः पीडाधनुष्कोट्योः’ इत्यमरः । तां हरतीति आर्त्ति + हृ + अच्  
कर्त्तरि ताच्छील्य = आर्त्तिहरः reliever to distress. Here हृ implies  
no lifting [ अनुद्यमन ] hence अच् bars अष् by the rule ‘हरतेरनुद्यमने  
अच्’ । तेन । अनुक्तं कर्त्तरि वृत्तीया ।

±. अस्मात्—अधिकार्यपरशब्दयोगे पञ्चमी ।

प्रियंवदा—तेन हि इयं णो पिअसहौ तुमं उद्दिस्सिअ इमं  
अवत्थन्तरं भअवदा मअणेण आरोविदा । ता अरिहसि अब-  
भुबवत्तीए जीविदं से अवलम्बितुं ( तेन हि, इयमावयोः प्रिय-  
सखौ त्वामुद्दिश्य इदमवस्थान्तरं भगवता मदनेन आरोपिता ।  
तदर्हसि अभ्रपपत्तीया जीवितमस्या अवलम्बितुम् ) ।

PRIYAMVADA—Well, then—this dear friend of ours  
has been led to this changed state by all-powerful Madana  
with reference to thee. So it behoves thee to sustain her life  
by condescension.

राजा—भद्रे, साधारणोयं प्रणयः । सव था अनुगृहोतोऽस्मि ।

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—O Gentle one this prayer is mutual, I am favoured in every way.

शकुन्तला ( प्रियंवदामवलोक्य )—हला किं अन्तेऽरविर-  
हपञ्जुससुअस्स राएतिणो उवरोहेण ( हला किमन्तःपुरविरह-  
पयुंत्तुसुकस्य राजर्षे रूपरोधेन ) ।

SAKUNTALA—[ Looking at Priyamvada ]—What is gained, dear, by pressing the royal sage who is anxious through separation from the ladies of the inner-appartment.

तेनेति । 'तेन हि' तस्माद्धेतोः यतः प्रजारचणं वो धर्मः ततः [ एतच्च बन्ध-  
मानवचनं प्रति हेतुः ]—'इयम् आवयोः प्रियसखी शकुन्तला 'भगवता' प्रभुणा  
'मदनेन त्वासुहृदिय भवन्तं विषयं कृत्वा 'इदम् अवस्थान्तरं' दशाविपर्ययम् 'आरो-  
पिता' गमिता । विपन्ना इयं विषयवासिनी इत्यर्थः । 'तत्' तस्माद्धेतोः यतो विपन्ना  
ततः, [ एतत्तु जीवितावलम्बनं प्रति हेतुः ] 'अभ्युपपत्त्या' अनुग्रहेण [ "अथाभ्युप-  
पत्तिरनुग्रहः" इति कोषः ] 'अस्या जीवितमवलम्बितुमर्हसि' प्रकर्षं गते ज्ञाने च परस्-  
परभावे एतन्निष्प्रयोजनं वचः, तथापि स्नेहाद्व्रवीमि इति भावः ।

मद्रे इति । 'अयं प्रणयः' एषा प्रार्थना अभ्युपपत्त्या जीवितावलम्बनरूपा याज्ञा  
'साधारणः' समानः । यथा इयं मां प्रार्थयते तथा अहमपि इमां प्रार्थये "अभ्युपपत्त्या  
जीवितमवलम्बयताम्" इति तत् ते अनेन वचनेन 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण  
'अनुग्रहीतोऽस्मि' ।

शकुन्तलेति । [ 'प्रियंवदाम्' ( रा, वि, म )—"अनसूयाम्" ( त, न्या ) ] ।

हलेति । 'अन्तःपुरैः' लक्षण्या तत्स्थितैः कलत्रैः यो 'विरहः' तेन पर्युत्सुकस्य  
उत्कण्ठाकातरस्य 'राजर्षेः' उपरोधेन राजर्षिम् अनुरुध्य 'किं' लभ्यते न किमपि ।  
प्रजागरकशीघ्रं न हि मत्कृते किन्तु अन्तःपुरविरहात्, तदलसेनमुपरुध्य ।

## NOTES

1. (a) अवस्थान्तरम्—अव + स्था + अङ्, भावे = अवस्था State. Here  
क्तिन् does not bar अङ्, as it ought to do in the case of स्था, गा, पा  
and पच by the rule "स्था गा पा पचो भावे" ॥ The reason is पाणिनि

himself suggests the option of having क्तिन् or अङ् with स्या in the भाववाच्य, because he uses the word व्यवस्था in I. 1. 34—'व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् इति ज्ञापकात् नात्यन्ताय बाधा भवति"—Vrittikara. अन्य् अवस्था अवस्थान्तरम् a नित्यसमास of the सङ्ख्येयसंज्ञादि class. Here अन्तर means अन्य । (b) भगवता—भग implies six things ऐश्वर्यं, वीर्यं, यशसः, ज्ञानं, वैराग्यं । "ऐश्वर्यं स्य ससगस्य वीर्यं स्य यशसः श्रियः । ज्ञानं वैराग्ययौश्चैव षण्णां भग इतीङ्गना" । Thus भगवता here suggests that मदन is powerful and poor helpless Sakuntala is being oppressed by that matchless tyrant. She is thus आपन्न and deserves protection. (c) आरोपिता—आ + रुह् + णिच् + क्त—कर्म णि । Optionally आरोहिता ।

2. [a] साधारणः—समानं धारणमस्य इति साधारणः that which is seen in more than one place i.e. common. समान becomes स by योगविभाग in the rule "समानस्य कन्दस्यसूत्रं प्रभृतादर्थेषु" । Next स becomes सा (पृषोदरादित्वात्) । This is Haradatta's explanation. Bhanuji derives through आधारण instead of धारण । Next the word optionally takes अच् स्वार्थे by the Varttika "आचौघसाधारणादज्" । The form does not differ and is still साधारणः । The difference is however seen in the feminine where with अच् the form is साधारणी and साधारणा without it [b] प्रणयः—प्रणयिते अनेन or प्रणयनम् इति प्र + नी + अच् करणे भावे वा = प्रणयः solitecitation याच्ना । "प्रणयः प्रे मयाञ्चयोः" हंसः ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयमन्निहिते हृदयं मम ।

यदि समर्थयसे मदिरक्षणे मदनवाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥१८॥

KING—O thou with quivering eyes that art enshrined in my heart, if you deem as otherwise this heart of mine which is not devoted to others then pierced by Madana's arrow I am pierced again.

अनसूया—वज्रसूत बहुवल्लभा राजाणो सुगौअन्ति । जहं णो पिअसही वन्नुअणसोअणिज्जा ण होइ तह निव्वादेहि ( वयस्य,

बहुवल्लभा राजानो अयन्ते । यथा आवयोः प्रियसखी बन्धुजन-  
शोचनीया न भवति तथा निर्वाह्य ) ।

ANASUYA—Friend, kings are known as having many wives. Do so arrange that our dear friend will not have to be pitied by her kinsmen.

इदमिति । अन्वयः—हे मदिरक्षणे हृदयसन्निहिते, इदम् अनन्यपरायणं मम हृदयं यदि अन्यथा समर्थयसे, मदनवाणहतः पुनः हतोऽस्मि ।

व्याख्या—‘मदिरक्षणे’ चारुचञ्चललोचने [ अनेन नोत्तमहिम्नैव मां त्वदधीनम् चतुर्मासमर्हसि इति ध्यन्ते ] हे ‘हृदयसन्निहिते’ मन्मनोवर्तिनी [ एतेन प्रत्यक्षमेव तै मम हृदयं, ततश्च मां तदधीनं जानीहि इति ध्वनिः ] ‘इदं न अन्या’ स्त्री ‘परायणम्’ अग्र्ययो वक्ष्य तथाविधं, त्वदेकनिरतम् इत्यर्थः, ‘ममहृदयं’मानसं ‘यदि अनन्या’ अन्य-  
प्रकारेण ‘समर्थयसे गणयसि, यद्यन्यपरायणमेव मन्यसे, तदा ‘मदनवाणेन’ कन्दर्पशरेण ‘हतः’ विद्धः अहं पुनः हतोऽस्मि । एवञ्च ते मदनुरागं प्रति प्रथमं प्रमाणमनुमानं ततः प्रत्यक्षम् । यदि तु उभयमप्येतत् तुच्छं मन्यसे, ततो मरणमेव मे शरणम् इति भावः [ हतोऽस्मि ] ( रा, वि, म )—“हतोऽपि” ( त, ना ) ] ।

वयस्येति । ‘राजानो बहुवल्लभाः’ वनिता येषां तथाविधाः अयन्ते [सामान्यीक्या “बह्वि ते कलवाणि” इति रुचं परिहरति\*] । तदसमं विभक्ता प्रीतिः क्वचित् नैव वा पतेत् । तेन ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘आवयोः प्रियसखी बन्धुजनैः’ पिवादिभिः ‘शोचनीया’ शोच्या ‘न भवति तथा’ तेन प्रकारेण ‘निर्वाह्य’ निर्वाह्य । सर्वत्र तुल्यादरो भव अस्यामनादरो मा भूत् इति भावः ।

## NOTES

1. (a) अनन्य &c.—परा अयते अस्मिन् इति परा + अय + लुट् अधिकरणे = परायणम् refuge आश्रयः । The  $\eta$  is cerebral because by the rule ‘कृत्यचः’ a कृत्य नकार coming after a vowel the cause for the change [ रकार ] being in an उपसर्ग preceding, becomes  $\eta$  । If

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

परायण be treated as a कर्मधा—compound of पर and अयन, the cerebral should not be strictly available. I have therefore here explained it as a गतिसमास । (b) हृदय &c. = सस्म सस्यक्प्रकारेण निहिता सन्निहिता enshrined. हृदये सन्निहिता enshrined in the heart. सहसुपेति समास । तत्सम्बुद्धौ । (c) मदिरेक्षणे—माद्यत्याभ्याम् इति मद + किरच्करणे = मदिरे Lit. maddening, but technically it means the look of blooming youth that is languid, has the pupils restless, and the corners as it were laughing. Raghava. quotes आदिभरत thus—आघूर्णमानमध्याया चामा चाक्षिततारका । दृष्टिर्विकसितापाङ्गा मदिरा तरुणे मदे ॥' ईक्षते आभ्याम् इति ईक्ष + लुट्करणे = ईक्षणे eyes. मदिरे ईक्षणे यस्यास्त्वत्संबुद्धौ । [d] मदन &c.—Madana has struck me already and you are striking again, i.e. you are acting the ridiculous part of striking a dead man. [e] The sense is—Who can resist your charming looks? They have already enslaved me. This you can easily guess knowing the power of your eyes. But I need not leave it to guess to infer this. You are residing at my heart. Hence you have the evidence of your own eyes to what is passing in the innermost recesses of my heart. In spite of all this you think I am attached to some one else, why death is my only refuge.\*

2. Reading—With हतोऽपि explain struck again though already struck by Madana's arrow.' मृतमारणं क्रियते इति गृही । But to what does हत refer with that reading? Not to अहम् obtained by विभक्तिपरिणाम from मम । For मम being a विशेषण of हृदयम् is अप्रधान । The प्रधान here is हृदयम् and the reference ought to be to it. This requires हतः to be changed into हतम् । हतोऽस्मि is therefore preferable to हतोऽपि ।

3. बहुवल्लभाः—This is the ground for apprehension. You having many favourites, it is not unlikely that Sakuntala might suffer neglect.

---

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजा—भद्रे, किं बहूना ?

परिग्रहवहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे

समुद्ररसना चोर्वी सखी च युवयोरियम् ॥९६॥

KING—What need of many words ? Notwithstanding plurality of wives, two are the main-stay of my race—the sea-girt earth and this friend of yours.

उभे—निव्वुदम्ह [ निवृत्ते स्वः ] ।

BOTH—We are gratified.

प्रियंवदा ( सदृष्टिक्षेपम् )—अनसूये, जह एसो इदो दिण्ण-  
दिठ्ठो उस्सुओ मिअपोदओ मादरं अण्णिसदि । एहि संजोजएम  
ण [ अनसूये, यथा एष इतो दत्तदृष्टिः उत्सुको मृगपीतको  
मातरम् अन्विष्यति । एहि संयोजयाव एनम् ] ( उभे प्रस्थिते ) ।

PRIYAMVADA—(Casting about her look)—Anasuya, by the way its looks are cast hither, this fawn is anxious and seeking its mother. Come let us help it to join its mother. (Both proceed to leave).

भद्रे इति । 'बहूना' उक्तेन 'किं' बहूनि वचोसि निष्प्रयोजनानि । समासतो ब्रवीमि—

परिग्रहेति । अन्वयः—परिग्रहवहुत्वेऽपि द्वे मे कुलस्य प्रतिष्ठे—समुद्ररसना चोर्वी  
च युवयोः द्वयं सखी च । व्याख्या—'परिग्रहाणां' पत्नीनाम् ( 'पत्नीपरिजनादान-  
मूलशपाः परिग्रहाः' इत्यमरः ) 'वहुत्वेऽपि वाहुल्येऽपि द्वे' बह्वीषु ताम् पत्नीषु द्वे  
एव 'मे कुलस्य' वंशस्य 'प्रतिष्ठे' आलम्बनस्वरूपे, स्थितिहेतू ( "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्-  
करणे ) । के ते द्वे पत्नी इत्याह—'समुद्रो रसना' काञ्ची यस्याः सा रत्नाकरमेखला  
'चोर्वी च' वसुधा च (चोर्वीति वसुधाप्रशंसा) युवयोः द्वयं सखी च' शकुन्तला च  
( च समुच्चये ) । मुद्राभिरन्वितः समुद्रः स्वयं यस्या मेखला, महती सा वसुधा यथा  
मान्या मे एका पत्नी तथा धन्या इयमप्यपरा । अन्या न गच्छा मम इति भाषः ।  
[ "रसना" ( त-, न्या- ), "वसना" ( रा-, वि- ) ] ॥



निर्वृते इति । 'निर्वृते सुखिते' 'स्वः' भवावः ।

प्रियंवदेति । 'दृष्टेः' नयनस्य 'चेपः' इतस्ततः प्रेरणं तेन सह । कथं निर्गच्छेव इति व्याजान्वेषणार्थं 'दृष्टि' चारयित्वा आह—

अनसूये इति । 'यथा' येन प्रकारेण 'एष इतः' अस्मादभिमुखं 'दत्तदृष्टिः' तेन मन्ये 'उत्सुकः' उत्कण्ठो मृगपीतकः' हरिणशावकः' 'मातरम् अन्विष्यति' । अथ दृष्टिपातस्व प्रकारं दृष्ट्वा एव मन्ये । यथा 'एष उत्सुको मृगपीतकी मातरम् अन्विष्यति' यथा यतः 'इतो दत्तदृष्टिः' । अयमस्मादभिमुखं पश्यन् आस्ते तेनैव मन्ये मातरमन्विष्यति । अयं हि निर्गमनव्याजः यदर्थं प्रियंवदया दृष्टिचेपः कृतः ।

### NOTES

1. (a) परिग्रह &c.—परिग्रह्यते स्वीक्रियते इति परि + ग्रह + अप् कर्मणि = परिग्रहः a wife. The king already regards शकुन्तला as a परिग्रह । This is because he has no doubt that he is going to be married forthwith. (b) प्रतिष्ठ—प्रतिष्ठति अनयोः इति प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे वा mainstay. (c) समुद्र &c. = सुद्राभिः रत्नैः सह समुद्रः । This name is chosen on purpose to indicate wealth. The earth is vast (उर्वी) and rich (समुद्ररसना) । Hence naturally she is one of the main stay of the race. (d) उर्वी—Lit. the vast one. (e) सखी—by calling शकुन्तला a mainstay, he implies that the family will be proud in possessing her as a सुनुषा । Raghava supposes that शकुन्तला was a mainstay because she gave birth to सर्वदमन । "महाराजचक्रवर्त्ति वंशोत्पादकपुत्रीत्पादात" । But the king could not have referred to it at this stage. In fact the most illustrious member of a family—the one that adds lustre to the family—is often called कुलप्रतिष्ठा without reference to future progeny Thus पार्वती is called the कुलप्रतिष्ठा of हिमालय in "तामर्चिताभ्याः कुलदेवताभ्याः कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।"—Kumara.

2. Reading.—(a) It is common with Sanskrit poets to speak of the earth as the king's spouse. The sea is sometime called her girdle (मेखला) । Thus "कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् । वसुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥"—Raghu. "कलववन्तसात्वानमवरोधे महत्पति तथा मेने मनसिच्या लब्ध्वा च वसुधाधिपः"—Raghu. Compare also

“धावौ ससुद्ररसनां वसनां करोति” &c. Hence रसना is preferable to वसना । (b) After निर्हंतैः स्वः the Bengali Recension has (The Prakritas are Sanskritized)—(शकुन्तला हर्षं सूचयति) । प्रियंवदा [जनान्तिकम्]—अनसूय, पश्य पश्य मेघवाताहतामिव ग्रीष्मे मयुरौ चणे चणे प्रत्यागतजौवितां प्रियसखीम् ।

शकुन्तला—हला मर्षयतं लोकपालं यदस्माभिर्विदुष्वप्रलापिनौभिरुपचाराति-  
क्रमेण भणितम् ।

सखी [ सखितम् ]—येन तन्मन्त्रितं स एव तन्मर्षयतु अन्यस्य कोऽत्ययः ।

शकुन्तला—अहंति खलु महाराज इदं विषोदुं परोक्षं वा न किं की मन्त्रयते ।

राजा [ सखितम् ]—अपराधमिमं ततः सहिष्ये यदि रक्षीरु तवांगसंगमृष्टे ।

कूसूमाक्षरणीकमापहेऽव खजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम् ॥

प्रियंवदा [ सोपहासम् ]—नन्वेतावन्मात्रेण पुनस्तुष्टौ भविष्यति ।

शकुन्तला [ सरोषमिव ]—विरम विरम दुर्विनीते ; एतावदवस्थां गतया मया  
क्रीडसि ।

This is in bad taste, and, besides, not consistent with what has gone before. The king is already seated on the stone slab which Sakuntala occupies [See Ante]. The request here made to be allowed to sit on the same seat with her is therefore meaningless. This passage does not appear to be genuine.

3. (a) सदृष्टि &c.—दृष्टेः क्षेपः पातः दृष्टिक्षेपः । तेन सह । बहु—  
She is on the look out for some excuse to go out leaving the lovers to themselves.\*[b] यथा—In the sense यतः is rare. The विश्व notes the use of यथा when an inference [अनुमान] is drawn, “यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तुल्ययोगानुमानयोः” इति विश्वः । इतः—This way अस्यां दिशि । सप्तमार्थे तसि by the Varttika “तसिप्रकरणे आयादिभ्या उप-  
संखानम्” । Compare “प्रयुक्तप्यमृमिति वया स्यात्” । [d] दत्तदृष्टिः—दत्ता  
प्रेरिता दृष्टियेन सः बहु—।

4. (a) मृग &c.—पोत is अर्भक little one. ‘पोतः पाकीर्भको डिम्बः’  
इति कोषः । मृगस्य पोतः । अनुकम्पितो मृगपोत इति मृगपोत+कन् । Its  
helplessness excites pity ( अनुकम्पा ) । The deerling neither  
sought its mother nor looked towards the speaker. (b) स योज-

यवः—We two will cause to join साता इति शेषः । Note the dual. She wants Anasuya to accompany her leaving the lovers to themselves \*

शकुन्तला—हला असरणम्हि अश्रणादरा वो आश्रच्छतु  
[ हला अश्रणास्मि अन्यतरा युवयोरगच्छतु ] ।

SAKUNTALA—I am helpless dear. Do either of you come.

उभे—पुहवोए जो सरणं सो तुह समीव वद्ध [ पृथिव्या  
यः शरणं स तव समीपे वर्तते ] । ( निष्क्रान्ते ) ।

BOTH—Ha, who is the helper of the world, is at your side ? (Exeunt.)

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व [ कथं गते एव ] ।

SAKUNTALA—How ! Gone indeed !

उभे इति । 'प्रस्थिते' इति ( आदिकर्मणि क्तः ) प्रस्थातुमद्यते इत्यर्थः ।

हलेति । 'अविद्यमानं शरणं' गतिः यस्याः तथाविधा 'अस्मि' । उभयोर्गमनादिति भावः । तत् युवयोः अन्यतरा या कापि एका ( "अन्यतर" इत्यनुत्पन्नम् । न तु उत्तरप्रत्ययान्तम् ) 'आगच्छतु' ।

पृथिव्या इति । 'यो' जनः 'पृथिव्याः' समयायाः धरायाः 'शरणं' रक्षिता, दुष्यन्त इत्यर्थः 'स तव समीपे वर्तते' तत् कथं त्वम् अश्रणा ?

## NOTES

1. (a) अश्रणा—"शरणं गृह्णरक्षितोः" इति यादवः । गृह or रक्षित suits equally well. It is नियतलिङ्ग । Hence पृथिव्या यः शरणम् &c. below. (b) अन्यतरा—अन्यतर is a primitive word (अव्युत्पन्नम्) । For, in the सर्वोद्दि list, उत्तरप्रत्यय occurs. Hence if अन्यतर were उत्तरान्त it would become a सर्वनाम by तदन्तविधि । 'इह तदन्तग्रहणम्, केवलयोः (i.e. of उत्तर and उत्तम ) सञ्ज्ञायाः प्रयोजनाभावात्"—Bhattoji. But पाणिनि specifically mentions अन्यतर also in the list, implying thereby

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

that अनन्तर is not उत्तरान्त । Cp. “अनन्तरानातमशब्दाववृत्तपम्नौ स्वभावान् द्विवह्व-विषये निर्द्धारणे वर्त्तते” (c) युवयोः—निर्द्धारणे षष्ठी ।

राजा—अलमावेगेन । नन्वयमाराधयिता जनस्तव समीपे वर्त्तते ।

किं शीकरैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातं

सञ्चालयामि नलिनोदलतालवृन्तम् ।

अङ्गे निधाय करभोरु यथासुखं ते

संवाहयामि चरणवुत पद्मताम्रौ ॥ २० ॥

KING—Away with anxiety. This person the server stands indeed by your side. Shall I work the lotus-leaf-fan whose breeze is moist with particle of water that allay lassitude ; or—O thou with thighs like-the outer edge of-the-palm of-the hand having placed your lotus-red feet in my lap, shall I press them as is agreeable to you ?

शकुन्तला—ए माणशीएसु अत्ताण' अवराहयिस्स' [ न माननोयेषु आत्मानम् अपराधयिष्यामि ] । ( उत्थाय गन्तु-मिच्छति ) ।

SAKUNTALA—I shall not cause this self of mine to offend against those that deserve respect. (Wants to get up and go).

अलमिति । 'आवेगेन' सम्प्रसारणे 'अलम्' । यदि गते सख्यौ, किं तेन ? 'ननु' इत्यवधारणे । 'अयम् आराधयिता जनः' एष सेवकः सद्रूपो जनः' तव समीपे वर्त्तते । शङ्केतां सख्यौ ।

किमिति । अन्वयः—क्लमविनोदिभिः शीकरैः आर्द्रवातं नलिनोदलतालवृन्तं सञ्चालयामि किम् ? उत हे करभोरु, ते पद्मताम्रौ चरणी अङ्गे निधाय यथासुखं संवाहयामि व्याख्या—'क्लम' ग्लानिं 'विनोदयन्ति' अपनयन्त इत्यर्थः । टैः तैः 'शीकरैः' जलकणैः ( हेतौ करणे वा तृतीया ) 'आर्द्रौ वातो' यस्य, तत्, नलिनोदलं' पद्मपत्रमेव 'तालवृन्तं'

व्यजनं तत् 'सञ्चालयामि किम्' ? 'उत' अथवा हि करभोरु' करभः पाणितलपाणिः । करभ इव ऊरुर्धस्याः तत्सं'बुद्धिः ( "उत्तरपदादौपम्ये" इत्यूङ्'स्तियाम् । सु'बुद्धि-  
 क्रञ्चश्च । 'ते पद्ममिव ताम्रौ' रत्नौ 'चरणौ अङ्ग' मतक्रोङ् 'निधाय' स्थापयित्वा  
 'यथासुखं' सुखं यथा भवति तथा 'सं'वाहयामि' मर्दनेन विनीतखेदौ करोमि इति  
 आराधयितुः सेवाप्रपञ्चः [ "शीकरैः" ( त-, न्या- ) "शीतलैः" ( रा-, वि- म- ) ॥  
 "विनीदिभिः" ( रा-, वि- म- ) 'विमर्द्भिः' ( त- न्या- ) ॥ 'वात' ( त- न्या- )  
 'वातान्' ( रा- वि- म- ) ॥ "सञ्चालयामि" ( त- न्या ) "सञ्चारयामि"  
 ( रा- वि- म- ) ॥ 'वृन्तम्' ( त- न्या- ) 'वृन्तैः' ( रा- वि- म- ) ] ॥

नेति । 'माननीयेषु' पूजाहोषु भवाटशेषु विषये आत्मानं न अपराधयिष्यामि ?  
 सेवानुमत्या इति भावः ( आत्मा अपराधयति इति अकर्मकत्वात् शौ 'गतिबुद्धि—'  
 इत्यणिकर्त्तुः कर्मसंज्ञा ) ॥

### NOTES

1. आराधयिता—आ + राध् + णिच् + स्वार्थे + टन् साधुकारिणि कर्त्तरि । The root is here of the चुरादि class. Compare आराधय in 'आराधय सप्रब्रीकः प्रीता कामदुधा हि सा' Raghu.

2. (a) शीकरैः—With particles water. 'शीकरोम्बकणाः स्मृताः' । (b) क्लम &c.—क्लम + वि + रुद + णिच् + णिनि कर्त्तरि ताच्छित्ये । (c) सञ्चालयामि—सम् + चल + णिच् + लट्मि । (d) नलिनी &c.—तालवृन्त is any fan, not necessarily one of palm leaf, 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । (e) करभोरु—करभ is the outer edge of the palm. 'मनिवन्धादाकनिष्ट' करस्य करभो वहिः' इत्यमरः । Here करभ is by transference of epithets = करभतुल्यः । करभः ऊरुर्धस्याः gives करभ + ऊरु + ऊङ् because ऊरु is the उत्तरपद and comparison is implied (See Tika) = करभोरुः । The resemblance lies in the tapering shape, etc. तत्सं'बुद्धिः । (f) यथासुखम्—सुखस्य अनतिक्रमो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथ । अव्ययी—That is to say, not very hard so as to pain the feet. (g) सं'वाहयामि—सम् + वह् + णिच् here means 'to shampoo.' (h) उत—Introduces an alternative (विकल्प) । अव्यय । (i) पद्मताम्रौ—'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । The feet were red (ताम्र) without अलङ्कारादिव्याज । Implies that it would be a valued privilege to

the king to be allowed to shampoo such a pair of feet. 'करोभीरु-पद्मताम्रौ इति पदाभ्यां चरणयोः स'वाहनयोग्यं' ध्वनितम्'—Raghava.

3. Remark.—The king here points out how he may be useful to her. In her state of health the best service she could get from two friends was that one shampooed her feet while the other fanned her into a quite sleep. Alone he could render both the services. Hence she had no need to be anxious on account of the absence of her friends. The metre is वसन्ततिलका ।

5. Reading—(a) आर्द्र'वातस्' requires that the reason for the आर्द्र'ता should be mentioned. Hence शीकरैः is necessary. शीतलैः does not give the reason. Besides the शैत्यगुण of the वायु should be left to be inferred and must not be mentioned directly by words like शीत, शीतल, हिम &c. In the present case the inference follows from आर्द्र । (b) विमर्दिभिः sounds a bit heavy, विनोदिभिः is perhaps more gentle, and better suits the occasion. The rest is left to the reader.

5. माननीयेषु—विषये सप्तमी । The अण्यन्त form was आत्मा अपरात्-स्यति my self will sin. With णिच् we have अहमात्मानम् ( अणिकर्ता as कर्म ) अपराधयिष्यामि I shall cause my self to sin. The rule 'गतिबुद्धिप्रत्ययवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णौ' applies because the root अपराध् is अकर्म क ।

राजा—सुन्दरि, अनिर्वाणो दिवसः. इयञ्च ते समवस्था ।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नलिनीदलकल्पितस्तनावरणम् ।

कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवै रङ्गैः ॥ २१ ॥

( बलादेनां निवर्त्तयति )

KING—O fair one, this day is not yet extinguished, and this is your condition. Having left the bed of flowers in which lotus-leaves serve to cover the breasts. how can you go

out in the sun with your limbs delicate through suffering ?  
(Stops her by force).

शकुन्तला—पौरव रक्खु विनयं । मअणसन्तत्ता वि णह  
अत्तणो पहवामि [ पौरव रत्त विनयम् । मदनसन्तप्तापि न  
हि आत्मनः प्रभवामि । ]

SAKUNTALA—O descendant of Puru, respect decorum.  
Though smitten by love, I cannot command myself.

सुन्दरीति । हे सुन्दरि' चार्वाङ्गि ( गौरादिः ) दिवसः अनिर्वाणः' अधुनापि  
अनल इव ज्वलति । ते समवस्था' दशा च इयम्' ईदृशी । किं तेन इत्याह—

उत्सृजति । अन्वयः—नलिनीदलकल्पितस्नानावरणं कुसुमशयनम् उत्सृज्य परि-  
बाधापेलवैः अङ्गैः कथम् आतपे गमिष्यसि ? व्याख्या—नलिनीदलाभ्यां' गुरुतापात्  
पद्मपलाभ्यामेव कल्पित' रचित' स्नानावरणं' स्नानाच्छादनं' वल्कलस्थानीयमित्यर्थः  
यस्मिन् तादृशं 'कुसुमशयनम्' पुष्पशय्याम् 'उत्सृज्य' त्यक्त्वा 'परिबाधया' परितः सन्तापेन  
'पेलवैः' सुकुमारैः 'अङ्गैः' ( करणे वा उपलक्षणे तृतीया ) 'कथं' केन प्रकारेण  
'आतपे' रविकरे 'गमिष्यसि' । यस्या ईदृशः सन्तापः यत् कीमला शीतला च पुष्पशय्या  
भजनयोऽभिवति, तत्रापि पुनः पद्मपत्रेण स्नानयोऽस्नापः किञ्चित् दिव लघू क्रियते, सा  
कदापि रविकरे विचरणं नाहति । \* 'स्नानावरणम्' ( रा-, वि-, म-)—'स्नानावरणा'  
( त-, ना- ) ॥

वलादिति । 'निवर्त्तयति' निवृत्तां गमनात् विरतां करोति ।

पौरवेति । 'पौरव' हे पुरुकुलोद्भव ( प्रसिद्धः पौरावाणां विनयः, अतः पौरव इति  
कूलनामग्रहणम् ) 'विनय' सदाचार' रत्त मा मां दूषय । अविनयो मा भूः । 'मदनं  
सन्तप्ता' पीडिता 'अपि न हि आत्मनः प्रभवामि' नाहमात्मानं स्थेच्छया वृत्तचित्  
नियोजयितुं समर्था । प्रभुरस्ति मे पिता कखः तमेव मे दातृत्वेन प्रमाणोक्तम् ।

### NOTES

- (a) सुन्दरि—सुन्दर is of the गौरादि class. Hence in the feminine we get सुन्दरी and not सुन्दरा by the rule 'षड्वीरादिभ्यश्च' ।  
(b) अनिर्वाणः—निर् + वा + क्त कर्त्तरि = निर्वाणः when वात is not the कर्त्ता; otherwise निर्वातः । Thus निर्वाणो दिवसः but निर्वातो वातः—the wind

has ceased. The rule is 'निर्वाणोऽवान्' । न निर्वाणः । न ज्ञतम्— ।  
(c) समवस्था = सम् + अव + स्था + अङ् करणे भावे वा ।

2. (a) कुसुमशयनम्—शौ + लुट् अधिकरणे = शयनम् bed. कुसुमानां शयनम् । तत् । (b) नलिनोदल &c. = सनयोरावरणं सनावरणम् । नलिन्या दलम् । नलिनोदलीन कलपितम् । इतत्— । नलिनोदलकलपितं सनावरणं यस्मिन् । बहु— । (c) आतपे—आतपति इति आ + तप + अच् कर्त्तरि = आतपः sun or sun-light. तस्मिन् अधिकरणे ७मी (d) परिबाधा &c.—परि + बाध + अ भावे स्त्रियाम् = परिबाधा suffering. पेलव delicate as opposed to robust. One of robust health often becomes of delicate health through suffering. Sakuntala's strong limbs (अङ्ग) could dare the sun if she were not ill (परिबाधा) । But now the limbs have become delicate (पेलव) through her suffering and cannot stand the heat.

4. Reading—(a) सनावरणा suggests going out with lotus-leaves on the breasts which is not natural ; सनावरणम् is preferable. (b) After वलादेनां निवर्त्तयति we read in the Bengali Rec.—

शकुन्तला—सुज्ज्व सुज्ज्व मां न खल्व्वात्मनः प्रभवामि । अथवा सखोमावशरणां किमिदानीमेव कारिष्यामि ।

राजा—धिगर्ज्जीडितोऽस्मि ।

शकुन्तला—न खल्वहं महाराजं भणामि, दैवमुपालभे ।

राजा—अनुकूलकारिदैव कथमुपालभ्यते ।

शकुन्तला—कथमिदानीं नोपालप्स्ये यन्मात्मानोऽनोशां कृत्वा परगुणैर्लोभयति ।  
राजा (स्वगतम्)—

अप्यौत्सुक्यं महति दयितप्रार्थनासु प्रतीपाः

काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरमुखं कातराः स्वाङ्गदाने ।

आवाध्यन्ते न खलु मदनैर्नैव लब्धान्तरत्नाद्

आवाधन्ते मनसिजमपि क्षिप्तकालाः कुमार्थे ॥

( शकुन्तला गच्छत्येव ) राजा—न कथमात्मनः प्रियं करिष्ये । ( उपसृत्य पटान्तमवलम्बते ) ।



Here as in the interpolation already noticed, the prose portion is trash and serves only to introduce the verse following. But the substance of the verse does not bear scrutiny. Thus—

1. क्षिप्त does not usually mean 'lost' क्षिप् means 'to fling.' कालक्षिप occurs in Bengali. आक्षिप is not rare in Sanskrit. But क्षिप्त reminds one of the 'insane' and is thus निहतार्थः।

2. (a) In the line कुमार्यः न खलु सदननैव आवाध्यन्ते किन्तु सदन-मपि आवाधन्ते, suppose, instead of सदनमपि, we read मनसिजमपि। The remark loses its force and reads tame. The object of the line is to say that सदन is not only the oppressor, but is also the oppressed. The identity of the oppressor and the oppressed is not prominent when different names are used in referring to the two capacities. Hence मनसिजमपि is अप्रुष्टार्थः।

(b) Again किन्तु, त् or some other equivalent is necessary in or to contrast with न खलु। अपि does not serve the purpose, for it goes to answer for एव। A cautious writer would have said आवाधन्ते सदनमपि तु which avoids both the objections (a) and (b) and preserves the metre too.

3. Lastly, the second line काङ्क्षन्त्योऽपि &c. is a repetition of the first line अय्यौतसुखे &c. For काङ्क्षन्त्योऽपि व्यतिकरसुखम् implies the same as अय्यौतसुखे महति, and कातराः स्वाङ्गदाने does not differ in substance from दयितप्रायेणासु प्रतीपाः।

4. (a) आत्मनः—शेषे षष्ठी। आत्मनः सम्बन्धे प्रभवामि इत्यर्थः। (b) प्रभवामि—प्र + भू means 'to rule', 'to become master', 'to control' &c.

राजा—भौरु अलं गुरुजनभयेन ! दृष्ट्वा ते विदितधर्मा  
तत्रभवान्नाहं दोषं ग्रहीष्यति कूलपतिः । अपि च—

गान्धर्वेण विवाहेन बह्व्यो राजर्षिकन्यकाः ।

अयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥२२॥

KING—O timid one, off with your fear for your superiors. Having known of you. His worship the Lord of anchorites, who is aware of the Sastras, will not take offence at it. Besides, several daughters of royal sages are heard as married by the Gandharva-marriage and welcomed by their fathers.

शकुन्तला—मुञ्च दाव मं । भूयोऽपि सखीजनं अणुमाण-  
इक्ष्मं [ मुञ्च तावन्माम् । भूयोऽपि सखीजनमनुमानयिष्यामि ] ।

SAKUNTALA—Do release me. I will yet again honour my friends.

राजा—भवतु मोक्षयामि ।

KING—Well, I will release.

भीरु इति । हे 'भीरु' भयशोले (उड्डि कृते संबुद्धिः) गुरुजनभयेन 'अलम' । तातः कूष्यते इति मा संस्थाः । 'ते' तव सम्बन्धे 'दृष्ट्वा' आभूत् वत् ज्ञात्वा (दृष्टिरवज्ञानार्थः), 'विदितः' अवगतः 'धर्मः' शस्त्रार्थो यस्य (सः, अधिगतविधिः 'तदभवान्' मान्यः 'कूलपतिः' पिता ते कखः 'अत्र' अस्मिन् त्वत्कृते आत्मसम्प्रदानव्यापारे 'दोष' न ग्रहीष्यति । न केवलं शास्त्रमेवात्र प्रमाणम् । 'अपि च आचारोऽपि । पश्य—

गान्धर्वेणेति । अन्यः—वक्ष्यो राजर्षिकन्यका गान्धर्वेण विवाहेन परिणीताः ताः पितृभिः अभिनन्दिताश्च श्रूयन्ते । व्याख्या—'बह्वः' बहुतराः राजर्षीणां 'कन्यकाः' कुमार्यः 'गान्धर्वेण' रहसि परस्परानुसोदकतेन 'विवाहेन' ( "गान्धर्वः समयान्निधः" इति स्मृतेः ) "परिणीताः" कृतोदाहाः ततश्च 'ताः' कन्यकाः 'पितृभिः' गुरुभिः 'अभिनन्दिताश्च' अनुसोदिताश्च 'श्रूयन्ते' । तदाह—सः एव विवाहो भवतु [ "बह्वो राजर्षिकन्यकाः" ( रा-, वि-, स- )—"बह्वोऽपि मुनिकन्यकाः" ( त-, न्या-) ] "अभिनन्दिताः" ( रा- वि-, स- )—"अनुसोदिताः" ( त-, न्या-) ] ॥

मुञ्चेति । 'भूयोऽपि पुनरपि' 'सखीजनम् अनुमानयिष्यामि' सम्मानयिष्यामि, सखी अत्र किं मन्येते तज्जिज्ञासया सखीजनं पूजयिष्यामि ।

## NOTES

1. (a) भीरु = भीरु timid + उड् स्त्रियाम् = भीरुः । This is नदी-संज्ञक । Hence by the rule "अस्वार्थनयोङ्गस्वः" we have भीरु with ड

Short in the vocative singular. (b) विदितधर्मा—विदितधर्म + अनिच् समासान्त । विदितधर्मा । By the rule “धार्मादनिच् क्त्वलात्”—अनिच् comes after a बहुव्रीहि in which धर्म is final and is preceded by only one पद । When more than one पद precedes धर्म as in परमः स्वः धर्मोऽस्य we shall have परमस्वधर्मः not परमस्वधर्मा । But परमस्वो धर्मोऽस्य will give परमस्वधर्मा because परमस्व is the only पद preceding धर्म in the final बहुव्रीहि ।

3. Reading—(a) शकुन्तला was a राजर्षिकन्यका and not मुनिकन्यका । And गान्धर्वविवाह was not prevalent among munis. Hence the former is preferable. (b) अभिनन्दन is more acceptable than mere अनुमोदन and contrast better with censure ( दोषं गृहीष्यति ) which शकुन्तला apprehends.

3. भूयः—वद् + ईयस्तेन once again. The friends have already helped her with their advice regarding her choice. She wants their counsel again (भूयस्) with respect to the king's proposal to have the marriage performed in Kanya's absence.

शकुन्तला—कदा [ कदा ] ।

SAKUNTALA—When ?

राजा—

अपरिहृतकोमलस्य तावत् कुसुमस्यैव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥२३॥

( मुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाटेन ) ।

KING—Meanwhile, O fair one as is done of the fresh flower by the bee, the flavour of this your tender and untouched lower lip is being gently tasted by me longing for a sip. (Tries to raise her face. Sakuntala acts its avoidance.)

नेपथ्य—चक्रवाकवद्गण, आमन्त्रेहि सहचरं । उबद्धिदा रक्षणी [ चक्रवाकवधुकी, आमन्त्रयस्व सहचरम्, उपस्थिता रजनो ] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Chakravaka's spouse, bid adieu to your mate, night has approached.

अपरोति । अन्वयः—तावत् हे सुन्दरि, षट्पदेन नवस्य कुसुमस्य इव, पिपासता मया अपरिचितकोमलस्य अस्य ते अधरस्य रसः सदयं गृह्यते । व्याख्या—‘तावत्’, तत्कालं, यावत् सोऽहं तावत् इत्यर्थः (तावदिति अवधौ । ‘यावत्तावच्च साकलोऽवधौ मानेऽवधारणे’ इत्यमरः) हे ‘सुन्दरि’ मनोहारिणि शकुन्तले ‘षट्पदेन’ भ्रमरेण ‘नवस्य’ नूतनस्य ‘अट्टपूवस्य’ कुसुमस्य इव यथा पूष्पस्य रसो भ्रमरेण गृह्यते तथा ‘पिपासता’ पातुमिच्छता, पानार्थमाकुलीन इत्यर्थः ‘मया, अपरिचितस्य’ अस्पृष्टस्य ‘कोमलस्य’ सुकुमारस्य, अतएव स्पर्शवतश्च ‘अस्य ते अधरस्य रसः’ स्वादः सदयं कृपासदु यथा तथा ‘गृह्यते’ आदीयते । सोऽहं, किन्तु यावत् सोऽहं तावत् रसो गृह्यते, इति पूर्वेण सम्बन्धः । रसो गृहीते सोऽहं इति फलितम् [‘तावत्’ (वि-पाठान्तरम्-न-) ‘यावत्’ ( रा-, वि- मूलम् ) ] ।

चक्रति । हे ‘चक्रवाकबधुके’ अनुकम्पिते रथाङ्गदयिते सहचर’ चक्रवाकम् आमन्त्रयस्व’ सम्भाषणं युवयोर्मध्यः प्रस्थानसमयः प्राप्तः, यतः परिणतो दिवसः ‘रजनौ उपस्थिता’ आगतप्राया । एतच्च शकुन्तलां प्रति सख्योः सङ्केतवाक्यम् । गौतमी आगच्छति दुष्यन्तं विसर्जय इति भावः ।

## NOTES

1. (a) अपरिचित &c.—परि + चण हिंसायाम् + क्त कर्मणि = परिचितः pricked i.e. touched. न परिचितः । नञ्त्तत्—। अपरिचितश्चासौ कोमलश्च । कर्मधा—। (b) षट्पदेन—षट्पदानि अस्य इति षट्पदः lit. having six feet, A name of the black-bee.;

2. Reading.—(a) यावत् gives the same sense. The king does not directly answer Sakuntala's ‘कदा’ । (d) For शकुन्तला—सुञ्च तावन्माम्—परिहरति नञ्च, the Bengali Rec. reads—

( दिशोऽवलोक्य ) कथं प्रकाशं निर्गतोऽस्मि । ( शकुन्तलां हित्वा पुनस्तैरेव पदैर्निवर्त्तते ) ।

शकुन्तला (पदान्तरं प्रतिनिवृत्त्य साङ्गभङ्गम्) पौरव, अनिच्छापूरकोऽपि सम्भाषण-मात्रपरीक्षितोऽयं जनो न विस्मय्यते ।

રાજા—સુન્દરિ, ત્વં દૂરમપિ ગચ્છન્તૌ હૃદયં ન જહાસિ મે ।

દિનાવસાને કાયેવ પુરો સૂલં વનસ્પતિઃ ॥

શકુ (સ્ત્રીકમન્તરં ગત્વા આત્મગતમ્)—હા ધિક્ હા ધિક્ ઇદં શ્રુત્વા ન મે  
ચરણૌ પુરોસુલૌ પ્રસરતઃ । ભવતુ એમિઃ પર્યન્તકુરવકૌરપવારિતશરૌરા મુલા પ્રેક્ષિષ્યે  
તાવદસ્ય ભાવાનુવન્ધનમ્ । ( તથા ક્લૃતા સ્થિતા ) ।

રાજા—કથમેવં પ્રિયે અનુરાગૈકશ્ચ માસુત્ક્રજ્ય નિરપેક્ષેવ ગતાસિ ।

અનિર્દયોપમીગસ્ય રૂપસ્ય સ્તદુનઃ કથમ્ ।

કઠિનં ચલુ ચેતઃ શિરૌષસૈવ વન્ધનમ્ ॥

શકુ—એતચ્છત્વા ન મેઽસિ વિભવો ગન્તુમ્ ।

રાજા—સમ્પતિ પ્રિયાશૃન્ધે કિમસ્મિન્ લતામણ્ડપે કરોમિ ; (અયતૌઽવલોક્ય) હન્ત  
વ્યાહતં મે ગમનમ્ ।

મનિવન્ધાદ્વલિતમિદં સંક્રાન્તોશૌરપરિમલં તસ્યાઃ ।

હૃદયસ્ય નિગઙ્ગમિવ મે મૃગાલવલયં સ્થિતં પુરતઃ ॥

( સવહુમાનમાદત્તે ) ।

શકુ ( હસ્તં વિલોક્યા )—અસ્મિ દૌર્લભ્યશિથિલતયા પરિભ્રષ્ટમેતન્મૃગાલવલયં ન  
મયા પરિજ્ઞાતમ્ ।

રાજા (મૃગાલવલયમુરસિ નિદ્ધિપ્ય )—અહો સ્પર્શઃ ।

અનેન લોલામરણેન તે પ્રિયે વિહાય કાન્તં મુજમત્વ તિષ્ઠતા ।

જનઃ સમશ્ચાસિત એવ દુઃખભાગચેતનેનાપિ સતા ન તુ લ્થયા ॥

શકુ—અતઃપરં ન સમર્થાસિ વિલમ્બિતુમ્ । ભવતુ એતેનૈવાપદેષેનાત્માનં દર્શયિ-  
ષ્યામિ ( હૃત્યપસર્પતિ ) ।

રાજા ( દૃષ્ટ્વા સહર્ષમ્ )—અયે જીવિતેશ્વરી મે પ્રાપ્તા । પરિદેવનાનન્તરં પ્રસાદેનો-  
પકર્ત્ત્વ્યોઽસિ ચલુ દૈવેન ।

પિપાસાચામક્રણેન યાચિતજ્જ્વામ્, પદ્મિણા ।

નવમીધોજ્જ્વિતા ચાસ્ય ધારા નિપતિતા મુષ્ટિ ॥

શકુ ( રાજઃ સમ્સુખે સ્થિત્વા )—આર્ય્ય અર્હપથે સ્મૃત્વા એતસ્ય હસ્તમ્શિનો

मृणालवलयस्य कृते प्रतिनिवृत्तास्मि । कथितं मे हृदयेन त्वया गृहीतमिति ।  
तन्निचिपेदम् । सा मामात्मानञ्च मुनिजनेषु प्रकाशयिष्यति ।

राजा—एकेनाभिसन्धिना प्रत्यर्पयामि ।

शक—केन पुनः ।

राजा—यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयामि ।

शक—आ का गतिः भवत्येतदावत् ( इतुपसर्पति ) ।

राजा—इतः शिलापट्टैकदेशं संश्रयावः ( इतुभी परिक्रम्योपविष्टौ ) ।

राजा ( शकुन्तलाया हस्तमादाय )—अहो स्पर्शः ।

हरकोपाग्निदग्धस्य देवेनामृतवर्षिणा ।

प्ररोहः सम्भृतो भूयः किं स्त्रित् कामतरोरयम् ॥

शक ( स्पर्शं रूपयित्वा )—त्वरतां त्वरतमाथ्यं पुनः ।

राजा [ सहर्षमात्सगतम् ]—इदानीमस्मि विश्वसितः । भर्तृराभाषणपदमेतत् ।  
[ प्रकाशम् ] सुन्दरि, नातिस्निष्टः सन्धिरस्य मृणालवलयस्य । यदि तेऽभिमतं  
तदन्यथा घटयिष्यामि ।

शक [ स्मितं कृत्वा ]—यथा ते रोचते ।

राजा [ सव्याजं विलम्ब्य प्रतिमोच्य ]—सुन्दरि दृश्यताम् ।

अयं स ते श्यामलतामनोहरं विशेषशोभार्थमिवोज्ज्विताम्बरः ।

मृणालरूपेण नवो निशाकरः करं समेत्योभयकोटिसाश्रितः ॥

शक—न तावदेनं प्रेक्षे, पवनकम्पितकणोत्पलरेणुना कलुषीकृता मे दृष्टिः ।

राजा ( सस्मितम् )—यद्यनुमन्यसे तदहमेनां वदनमारुतेन विशदं करवाणि ।

शक—तदानुकम्पिता भवेद्यं किन्तु अहं न ते विश्वसिमि ।

राजा—ममेव नवो हि परिजनः सेव्यानामादिशात् परं न वर्त्तते ।

शक—अयमेवात्यादरोऽविश्वासजनकः ।

राजा [ स्वगतम् ]—नाहमेव रसनौयमात्मनः सेवावसरं शिथिलयिष्ये ।  
[ सुखमुन्नमयितुं प्रवृत्तः । शकुन्तला प्रतिषेधं रूपयन्ती विरमति ] ।

राजा—अयि मदिरेक्षणे, अलमस्मदविनयाशङ्कया [ शकुन्तला किञ्चिद्दृष्ट्वा  
ब्रीडावन्तमुखी तिष्ठति ] ।

राजा [ अङ्गुलिभ्यां सुखमुन्नमय्य आतमगतम् ]—

चारुणा स्फुरितेनायमपरिचतकोमलः ।

पिपासतो ममानुज्ञां ददातीव प्रियाधरः ॥

शक—प्रतिज्ञानमन्यर इव आर्य्यपुत्रः ।

राजा—कणोत्पलसन्निकर्षादीचनमूढोऽस्मि [ सुखसारतेन चक्षुः सेवते ] ।

शक—भवतु प्रकृतिस्थदर्शनास्मि संवृत्ता । लज्जिपुनरनुपकारिणौ प्रियकारिण आर्य्यपुत्रस्य ।

राजा—सुन्दरि किमनयात्

इदमप्यपकृतिपक्षे सुरभि सुखं ते यदाघातम् ।

ननु कमलस्य मधुकरः सन्तुष्यति गन्धसाक्षेण ॥

शक [ सस्मितम् ]—असन्तोषे पुनः किं करोति ।

राजा—इदम् ( इति व्यवसितः । शकुन्तला वक्तुं दौकते । )

This is slovenly in style. In substance it is silly and does not care much for decorum. The passage describes at great length how the मृणालवलय was picked up by Dushyanta and put back on the wrist of Sakuntala. This however contradicts the poet; for, later on we find the मृणालवलय still lying in the grove. Compare 'हस्तादभष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्जमानेक्षणी निर्गन्तुं सहसो न वेतसगृहामौशोऽस्मिन्मृगनादपि' = Infra.—which is undoubtedly authentic being common to all the recensions. The interpolation, clumsy as it is must have been made at a very early date. The साहित्यदर्पण quotes the sloka चारुणा स्फुरितेनायम् &c. from the above in the twelfth century—the line हृदयस्य निगडमिव मे, as it occurs here, was by बह्मभान ascribed to Kalidasa.

३. चक्रवाक &c. = अक्र इत्युच्यते इति चक्र + वच + घञ् कर्मणि = चक्रवाकः । तस्य वधुः । अनुकम्पिता सा इति चक्रवाकवधू + कन् स्त्रियाम् = चक्रवाक्वधुका । तत्सम्बुद्धौ । By the rule 'केऽणः' long अ, इ, उ become short if क of an affix follows. Hence वू becomes वधु । Here चक्रवाक stands for दृश्यन्त, वधू for शकुन्तला, and रजनौ for गौतमी ।

शकुन्तला—(ससम्भ्रमम्)—पोरव, असंसयं मम शरीरवृत्त-  
न्तोवलम्बस्म अज्जा गोदमो इदो एव आगच्छदि । दाव  
विड्ढवान्तरिदो होहि [ पोरव, असंसयं मम शरीरवृत्तान्तोप-  
लम्भाय आर्या गोतमो इत एव आगच्छति । तावत् विटपान्त-  
रितो भव ] ।

SAKUNTALA—(with alarm)—O descendant of Puru,  
doubtless venerable Gautami is coming this very way to have  
a report on my body (health). In the meantime get concealed  
by twigs.

राजा—तथा । ( आत्मनमावृत्य तिष्ठति ) ।

KING—As you say. (Stands concealing himself).

( ततः प्रविशति पावहस्ता गोतमो सख्यो च ) ।

सख्यो—इदो इदो अज्जा गोदमो [ इत इत आर्या गोतमो ] ।

(Then enter Gautami with a vase in her hand and the  
friends).

FRIENDS—This way, this way, let venerable Gautami  
proceed.

गौतमो (शकुन्तलामुपेत्य)—जादे अबि लहुसन्दावाइं दे-  
अङ्गाइं [ जाते, अपि लघुसन्तापानि ते अङ्गानि ] ।

GAUTAMI (Approaching Sakuntala)—My child, do your  
limbs suffer less now ?

शकुन्तलेति । 'सम्भ्रमेण' भवेन सह । 'असंशयं' निश्चितं 'मम शरीरस्य वृत्तान्तः'  
वार्ता । तस्य 'उपलम्भाय' परिजानाय । 'इत एव' अस्यामिव दिशि [सप्तम्यर्थे तसिः]  
'आगच्छति' यावत् सा न आयाति 'तावत्' तत्कालं 'विटपैः' शाखाभिः 'अन्तरितः'  
प्रच्छन्नो 'भव' ।

तत इति । 'पाव' शान्तिजलस्य पाव 'हस्ते' यस्याः सा [ हस्त-पाणि-प्रसूतिभि-  
र्बह्व्रोहौ सप्तम्यन्तस्य परिनिपातो दृश्यते । तच्च गडादेराकृतिगणत्वात् बोधम् । ]



‘गौतमी प्रविशति सख्यौ च’ प्रविशतः इति विभक्तिविपरिणामः । एतच्च “अह-  
मपि तावद्वैतानिकं शत्रुपदकमस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि” इति शिष्योक्तशत्रु-  
पदकभाजनम् ।

इत इति । ‘इतः इतः आर्या गौतमी’ अगच्छतु इति वाक्यशेषः ।

जाते इति । जातमिति अपत्यभावसूच्यते । स्त्रियां संवृद्धौ हि ‘जाते’ पुंवि शकुन्तले  
‘अपि अङ्गानि ते लघुः मन्दः ‘सन्तापो’ येषां तद्याविधानि किम् ? अपि प्रश्ने ।  
प्रीडालाघवं जातं न वा ।

### NOTES

1. (a) शरीर &c.—उप + लभ + घञ् भावे = उपलभ्यः accession प्राप्तिः ।  
जनस्य जातस्य अन्तः समाप्तिः इत्तान्तः the end of what has happened i.e.  
all details from beginning to end. Now see Tika. तादर्थ्यं चतुर्थी ।  
[b] तावत्—अवधी or अवधारणे । [c] विटप &c.—अन्तरम् अन्तर्हिः जातमस्य  
इति अन्तर + इतच् = अन्तरितः hidden. “अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्ताद्वै-  
भेदतादर्थ्य” इत्यमरः ।

2. जाते—जन + क्त कर्त्तरि जातम् anything born i.e. offspring in  
general. This gives जाता in the feminine. ‘तत्सं’बुद्धौ ।

शकुन्तला—अज्जे अयि विसेसो । [आय्ये अस्ति विशषः] ।

SAKUNTALA—There is an improvement, respected  
mother.

गौतमी—इमिणा दव्भोदण णिरावाधं एव दे सरीरं  
भविस्सदि [अनेन दर्भीदकेन निरावाधमेव ते शरीरं भविष्यति] ।  
( शिरसि शकुन्तलामभुञ्चत् ) वच्छो परिणदो दिअहो । एहि  
उडजं एव्व गच्छम्ह [वत्से परिणतो दिवसः । एहि उडजमेव  
गच्छामः] । (प्रस्थिताः)

GAUTAMI—With this water from Kusa-grass your body  
will indeed be free from suffering. ( Sprinkling her in the  
head ) My child the day has ended. Come let us go to the  
cottage. [ Starts to go out ].

आर्थे इति । हे आर्थे मान्ये मातः 'विशेषः' उत्कर्षः 'अस्ति' । उपशमः अनुभूयते इत्यर्थः ।

अनेनेति । 'अनेन दर्भे मिश्रेण उदकीन जलेन [शाकपायि]वादिः । हेतौ वा करणे तृतीया ] 'ते शरीर' निगता आवाधा' पीडा यस्मात् यस्य वा तादृशम् 'एव भविष्यति' । न केवलम् उपशमः, किन्तु समूलमेव नाशो भविष्यति ।

वत्से इति । 'वत्से' जाते 'दिवसः परिणतः' चरमे यामे स्थितः । सभ्या आगत-  
प्राया । रवेस्तापो नास्ति, किमवावस्थानेन, एहि उटजमेव गच्छामः' । 'प्रस्थिताः'  
प्रस्थातुमारब्धाः [ आदिकर्मणि क्तः ] ।

### NOTES

1. निरावाधम्—आवाधनम् इति आ + वाध + अ भावे = आवाधा suffering.  
Now see Tika.

शकुन्तला ( आत्मगतम् )—हृज्ज अ पदम् एव सुहोवणदे मनोरहे कादरभावं ण मुञ्चसि । साणुसअविहङ्गिअस्स कहं दे सम्पदं सन्दावो [ हृदय, प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातर-भावं न मुञ्चसि । सानुशयविघटितस्य कथं ते साम्प्रतं सन्तापः ] । (पदान्तरे स्थित्वा प्रकाशम्) लदावलअ, सन्दावहारअ, आमन्तेमि तुमं भूओवि परिभोअस्स [लतावलय, सन्तापहारक, आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय ] ! (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सहैतराभिः ) ।

SAKUNTALA [Aside]—My heart, at first, the object of desire readily presenting, you do not at all give up timidity. Now, separated with regrets, how are your regrets [ justified ] ? [ Stopping after a step or two—Aloud ] O Ivy-bower, remover of my sufferings. I invite thee for enjoyment again [ Sakuntala sorrowfully leaves with others ] .

हृदय इति । हे 'हृदय प्रथम' मनोरथे मनोरथविषयीभूते राजनि 'सुखेन

अस्मदीयमायासं विना एव 'उपनते' सम्प्रापते सति 'कातरभाव' भीरुतां चैव मुञ्चसि ।  
[एवकारो भिन्नक्रमः] । 'अनुशयेन' पश्चात्तापेन 'सह विघटितस्य' मनोरथेन वियो-  
जितस्य 'ते सन्तापः' अनुशय इत्यर्थः 'कथं साम्प्रतं' युक्तम् ["युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने"  
इत्यमरः] । न कथमपि युक्तम् । यदा—'साम्प्रतम्' अधुना 'सानुशयविघटितस्य ते कथं  
सन्तापः' किमर्थम् अनुशयः । अयुक्तीत्यनुशयः । उभयथा हृदयं प्रति तिरस्कारः ।  
स्थिते अनादरः याते अनुशयः इत्यसङ्गतं ते इति ।

लतेति । लतानां बलयः लताभिर्वलयाकारेण वेष्टितं स्थानम् । तत्समुद्भिः । हे  
'लताबलय' लतागृह, हे 'सन्तापहारक' खेदविनोदन 'भूयोऽपि' पुनरपि 'परिभोगाय'  
उपभोगाय 'त्वाम् आमलये' प्रवर्तये । प्रार्थय त्वां पुनरपि न खेदमपनोदय इत्यर्थः ।  
राजनं प्रति सङ्केतोऽयम् ।

### NOTES

1. प्रथममेव—The एव should be taken with न । Thus नैव मुञ्चसि ;

2, [a] सानुशय &c.—अनु + शी + अच् भावे अनुशयः remorse पश्चात्तापः  
'regret' ; 'भवेदनुशयो हि मे पाश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वमेदिन्यो । तेन सह  
सानुशयम् । वि + घट् + शिच् + क्त कर्मणि = विघटितम् separated, घट् is to  
join, विघट् is to disjoin. सानुशयं यथा तथा विघटितम् ; तस्य । (b) साम्प्रतम्  
—An अव्यय meaning युक्त proper.

3. (a) लताबलय &c.—Gautami takes it as an innocent address to the grove. It is really meant for the king inside the  
लताबलय । (b) सन्तापहारक—हरतीति हृ + ण्वल् कर्त्तरि = हारकः reliever.  
सम् + तप् + घञ् भावे = सन्तापः suffering. सन्तापस्य हारकः । शेषवष्ट्या समासः ।  
The plain sense of सन्तापः is here "summer heat." लताबलय is  
then evidently सन्तापहारक । Applied to the king, सन्ताप is मदनवाधा  
which the king has relieved. (c) परिभोगाय—परि + भुज् + घञ् भावे  
= परिभोगः enjoyment. In the case of the लताबलय it is the  
enjoyment of shade, and in the case of दुष्यन्त, enjoyment each  
other's company, 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी ।

राजा—(पूर्वस्थानमुपेत्य सनिःश्वासम्)—अहो विघ्नबल्यः  
प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि—

सुहृत् लिसंवृताधरोष्टं प्रतिषेधाच्चरविक्रवाभिरामम् ।  
 मूखमंसविवर्त्ति पक्ष्मलाक्ष्याः कथमपुत्रमिति न तु श्रुतं तु ॥२४॥  
 न खलु सम्पत्तिं गच्छामि । अथवा इहैव प्रियापरिभुक्तमुक्तं  
 श्रुतावलये मुहूर्त्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य)

तस्याः पुष्पमयी शरीरलुलिता शय्या शिलायामियं  
 क्लान्तो मन्मथलेख एष नलिनौपत्ये नखैरर्पितः ।  
 हस्ताद्भ्रष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्जमानेक्षणो  
 निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृह्णादौशोऽस्मि शून्यादपि ॥२५॥

KING [ Returning to the former place ; Sighing ]—Ah !  
 How full of hindrances is the fulfilment of objects desired.  
 Of that damsel with fine-eye-lashed eyes, the face, with the  
 lower lip covered by the fingers, [ therefore ] charming  
 through the half uttered words of prohibition—the face, that  
 was turning constantly towards the shoulders, was indeed  
 lifted somehow by me, but not kissed. Where indeed shall I  
 go now ? Or, here I will stay for some time in this ivy-bower  
 that has been enjoyed and vacated by my darling. [ Looking  
 all round ]. This is the bed of flowers on the stone, pressed  
 down by her body—This is the withered love-letter traced on  
 the lotus-leaf with her nails—This is the lotus shoot-decora-  
 tion, slipped from her hand. With my eyes thus sticking, I  
 am not able to go out in a hurry from the cane-bower, even  
 though deserted.

अहो इति । 'प्रार्थितानाम् अर्थानां सिद्धयः' निष्पत्तयः 'विघ्नवत्याः' अतर्कितैर्विघ्नै  
 बहुलाः [ भूम्नि मतुप ] ।

सुहृदिति । अन्वयः—पक्ष्मलाक्ष्याः अङ्गुलिसंवृताधरोष्टं प्रतिषेधाच्चरविक्रवाभिरामं,  
 सुहृः अंसविवर्त्ति मुखं मया कथमपि पुत्रमिति हि न तु श्रुतम् । व्याख्या—'पक्ष्मले'  
 प्रशस्तरीसवती [ प्राशस्त्रि मलवर्धो लक्ष् ] 'अक्षिणी' यस्याः तथाविधायाः तस्याः शङ्क-  
 न्तलायाः 'अङ्गुलिभिः संवृतः' रक्षार्थम् आच्छादितः 'अधोरष्टो' निम्नाष्टो यस्मिन् तथाविधं

ततः ओष्टाच्छादनादेव प्रतिषेधाच्चरेषु निषेधव्यञ्जकवर्णेषु विह्वलम्' दीनम् अस्पष्टोच्चारणेन मोघयत्नम् । तच्च तत् 'अभिराम' मनोहरञ्च 'सुहुः' वारं वारं 'असद्योः' स्कन्धयोः विवर्त्तते' मां परिहर्तुं विवर्त्तते यत् तथाविधं 'मुखं मया कथमपि, अतिप्रयत्नं न विघ्नान् व्याधूय 'उन्नमितं हि' उन्नमितमेव 'न तु चुम्बितम्' । बह्वनपि विघ्नान् अतीत्य यदा तस्या वदनमुन्नमितवान् तदा मेने सिद्धमेव प्राप्तिं तम् । किन्तु तदैव गौतम्या विघ्नितः, वदनं नैव चुम्बितम् । इतिविघ्नवत्यः सिद्धयः । [ "चुम्बितं तु" (रा-, त-, न्या-, द-) — "चुम्बितं तत्" ( वि- ) ] ॥

कोति । 'प्रियया' प्राक् 'परिभुक्तम्' अधुना 'भुक्तम्' यत् तस्मिन् 'लतावलये सुहृत्' क्षणकालं स्थास्थामि, [ "परिभुक्तभुक्त" ( रा- वि- म- ) — "परिभुक्ते" ( त- न्या- ) ] ॥

सर्वं त इति । 'सर्वं तः' सर्वम् दिक्षु [सप्तम्यर्थे तसिः] 'अवलोक्य' । अन्वयः— तस्याः शरीरलुलिता शिलायाम् इयं पुष्पमयी शय्या । तस्याः नखैः अप्रितः नलिनीपत्रे एष क्लान्तो मन्मथलेखः । तस्याः हस्तात् भ्रष्टम् इदं विसाभरणम् । इति आसज्जमानेक्षणः [सन्] शून्यादपि वेतसगृह्यात् सहसा निर्गन्तुं न ईशीऽस्मि । व्याख्या— 'तस्याः' शकुन्तलायाः [एतदुत्तरत्रापि स'वधाते] 'शरीरेण लुलिता' मर्दिता 'शिलायां' प्रस्तरतले 'इयं पुष्पमयी' कुसुमकल्पिता 'शय्या' शयनीयं दृश्यते । तत्र सा विरहिणी शायानासीत् इतीयं मां स्मारयति । तस्याः नखैः अप्रितः उत्कौर्णवर्णः 'नलिनीपत्रे' कमलदले 'एष क्लान्तो स्नानः 'मन्मथलेखः' मदनलिपिः भाति । इह सा सयि भाव-मवर्णयत् इत्येष मे कथयति । तस्या 'हस्तात् भ्रष्टं' चुतम् 'इदं' विसाभरणं मृणाल-वलयम् आस्ते । अवासीत् चुम्बनाधावसाय इत्येतन्मे निवेदयति । 'इति एभिः प्रकारैः 'आसज्जमानं' लभे 'ईक्षणे' नेत्रे यस्य तथाविधः सन् 'शून्यादपि' प्रियाविरहितादपि वेतसगृह्यात् वानीरवलयात् 'सहसा' हठात् 'निर्गन्तुं' वह्निर्घातुं 'न ईशीऽस्मि' न समर्थोऽस्मि । प्रियेपभुक्तं तत् वस्तु मे दृष्टिं वध्नाति, तेन तेन विशेषेण तां तामवस्थां स्मारितो नाहमितो गन्तुं समर्थः । [ आसज्जमान—(त-, न्या-) — "आसज्जमान" (रा- वि-, म-) ॥ "ईशीऽस्मि" ( त-, न्या-) — "शक्नोमि" ( रा-, व-) — "शक्नोऽस्मि" ( म-) ] ॥

1. (a) विघ्नवत्यः—विघ्नवत्ये एभिः इति वि + हन् + क् करणे घञर्थे = विघ्नाः obstacles. ते सन्ति बाह्येभ्योऽस्मिन् इति विघ्न + मतुप् भूम्नि = विघ्नवत्यः full of obstacles. (b) प्रार्थिताय &c.—प्रकर्षेण अर्थित इति प्र + अर्थि + क्त कर्मणि = प्रार्थिताः longed after. प्रार्थिता अर्था वस्तुनि इति प्रार्थितायाः longed-for object. सिध + क्तिन् भावे = सिद्धयः achievements. Now see Tika.

2. (a) अङ्गुलि &c.—अधर ओष्ठः अधरोष्ठः or अधरौष्ठः the lower lip. कर्मधा—। अङ्गुलिभिः संहतः covered by the fingers. इतत्—। तादृशः अधरोष्ठो यस्मिन् तत्, वह—। (b) प्रतिषेध &c.—प्रति + सिध् + घञ् भावे = प्रतिषेधः prohibition. तस्य अक्षराणि words of prohibition i.e. the exclamation “Don’t” ( ना ना ) । तत्र विह्वलम् powerless in the words of prohibition, i.e. unable to utter clearly the words of prohibition ( ना ना ) । The प्रतिषेधाक्षर being a labial ( ना repeated ) requires the free use of both the lips to utter. But the lower lip was covered by the fingers. Hence the inability.\* अभि समन्तात् रमन्ते अनेन इति अभि + रम + घञ् करणे = अभिरामम् charming. प्रतिषेधाक्षरविह्वलम् ततएव अभिरामम् ।

3. (a) असंविवर्त्ति—अ + सं + वि + हृत् + णिन् कर्त्तरि by the rule “बहुल-सामीप्या” —णिन् is sometimes attached to indicate frequency of action. Here the face is constantly (आभीक्ष्ण्य) being turned from side to side to avoid the persistent attempts of the king to have a kiss. Hence the rule applies. (b) पञ्चलाक्ष्याः—पञ्चाणि सन्ति मनोहराणि अस्मिन् इति पञ्चन् + लच् = पञ्चलम् having fine eyelashes. पञ्चन् is of the सिञ्चादि class and takes लच् by the rule “सिञ्चादिभ्यश्च” । तादृशम् अत्रि अस्या इति पञ्चलाक्षि + षच् (समासान्त) ङीष् स्त्रियाम् = पञ्चलाक्षी । तस्याः । षच् is guided by the rule “बद्ग्रीही सक्त्यन्तोः खांगातषच्” and here अत्रि is खाङ्गवाचक । Raghava thinks that this epithet points to the attraction that draws the king towards the face. (c) तु —Expresses regret.\* तत् for तु takes away the regret which is not proper here because ‘अहो’ at the beginning of the speech prepares us for some such expression of regret.

4. Remark—The sloka substantiates the general (सामान्य)

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

statement "विघ्नवत्यः प्रार्थितार्थसिद्धयः" । In the present case चुम्बन is the प्रथितार्थः । The obstacles ( विघ्न ) are numerous. Thus the lower lip is अङ्गुलिमंघ्रत which is the first obstacle. Then there is direct prohibition ( प्रतिषेध ) । The third obstacle is the constant turning of the face from side to side ( अंसविवर्ति ) । And last of all the interruption offered by Gautami. Hence the Figure (अलङ्कार) is अर्थान्तरन्यास defined by दण्डिन् as "ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासी वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन । तत्साधनसमर्थस्य न्यासी योऽन्यस्य वस्तुनः ॥"

5. (a) प्रिया &c.—पूर्वं परिभुक्तं पथान् भुक्तं परिभुक्तभुक्तम् enjoyed and vacated. "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकैवलाः समानाधिकरणेन" इति पूर्वकालकर्मधा—। प्रियया परिभुक्तभुक्तम्, इतत्—। तस्मिन् । (b) लतावलये—लतानां वलयम् । तस्मिन् । अधि ७मी । (c) सुहृत्तम्—अत्यन्तसंयोगे रथा ।

6. आसज्जमानेच्छणः—Here सज्ज is used in the आत्मनेपद । Several grammarians think that सज्ज cannot take आत्मनेपद in the कर्तृवाच्य । Possibly this is the reason why राघव &c read आसज्जमानेच्छणः in the कर्मवाच्य । But old writers often use सज्ज in the आत्मनेपद । Thus "स वाचा सज्जमानया" with words sticking in his throat ; "दृष्टं नोपरि नाधस्तान्नि तिर्यक् सज्जने गतिः" whose course is unimpeded upwards, downwards and oblique &c. in the Ramayana. These are not आर्ष ( वैदिक ) usages for the भाष्यकार himself says "यदभिप्रायेषु सज्जते", though कालिदास, as we know, does not hesitate to use वैदिक forms. Hence सज्जमान is preferred. In the present instance, the king's sight is arrested at very step—here by the flower-bed, there by the lotus bracelet, and elsewhere by the love-letter. He likes to linger and dwell on them.

(आकाशे)—राजन्,

सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्तौ

वेदिं हुताशनवतीं परितः प्रकौर्णाः ।

क्वायाश्चरन्ति बहुधा भयमादधानाः

सम्भ्रापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ २६ ॥

In the air - O King, the evening sacrificial rite being fairly begun, apparitions of cannibals, purple like evening-clouds, scattered all round the altar on which there is the consumer of Ghee [ Fire ], move about striking terror in various ways.

राजा—अयमहमागच्छामि । ( निष्क्रान्तः )

तृतीयोऽङ्कः । ( THIRD ACT )

सायमिति । अन्वयः—सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते, हुताशनवतीं वेदिं परितः प्रकीर्णाः सव्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानां काया बहुधाः भयमादधानाश्चरन्ति । व्याख्या—सायं भवम् इति 'सायन्तनम्' [ "सायञ्चर—" इति टाल् तुट् च ] तन्निम्नम् । साम्ने 'सवनकर्मणि' हीमविधौ 'संप्रवृत्ते' सम्यक् प्रवृत्ते आरब्धे सति, 'हुते' हविः अग्नौ यः अग्निः तद्वतीं वेदिं परितः वेद्याः समन्तात् 'प्रकीर्णाः', 'वित्तिताः' अग्नौ प्रदास्यमानं हविः आच्छिद्य ग्रहणार्थं गणशः आगत्य केचित् अन्नं कति च तत्र, केचन पुनरन्यत्र, इति क्रमेण अवस्थिताः साव्यापयोदः 'सायमेव इव कपिशाः' पाटलवर्णा पिशिताशनानां क्रव्यादानां 'कायाः' प्रतिविम्बानि [ "काया सूर्य-प्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातपः" इति कोषः ] 'बहुधा' अनेकप्रकारेण भयम् आदधानाः, जनयन्त्यः सत्यः 'चरन्ति' विहरन्ति । अधुनैव हुताग्ने हविर्दास्यते, किन्तु मायिनां राक्षसाः प्राप्ताः मायया कृत्स्नदेहास्ते अग्नेर्मुखादपि तत् गृह्णीयुः इति भयं नः । तदेहि राजन् रक्ष च देवतानां भागम् इति भावः । [ प्रकीर्णाः ] ( त-, न्या- म- )— "प्रयस्ताः" ( रा-, वि-) ॥ "सव्यापयोदः" ( रा-, वि-, म- )—"सव्याभकूट" ( त-, न्या- ) ] ।

अयमिति । 'अयम्' इति अविलम्बं सूचयति । "एष यामि" "एष त्वं हन्मि" इत्यादिषु एषशब्दो यथा । त्वरितं यामि चिप्रं हन्मि इत्यादि तत्तार्थः । इहापि 'अयमहमागच्छामि' चिप्रमागच्छामि इत्यर्थः ।

## NOTES

1. (a) संप्रवृत्त—सम् + प्र + वृत् + क्त कर्त्तरि or अन्तर्भावितखयात् कर्त्तरि



संभूतम् that which has progressed. तस्मिन् । The ceremony having advanced, the Rakshasas have made their appearance. The apparitions were not noticed before. (b) हुताशनवतीम्—हृत + अश + लुट् कर्त्तरि वा लुट् कर्त्तरि = हुताशनः fire. This supposes अश to be of the नन्त्यादि class. Thus it is that Bhanuji derives पन्नगाशन taking perhaps नन्त्यादि as आकृतिगण । But even then “कर्मण्यश्” seems to bar लुट् and give the form हुताशः for the word is not directly named there. Better say अश्रातीति अशनः ( नन्त्यादि ) । हृतस्य अशनः । हृतत् — । तद्वतीम् । The name suggests that आहुति is about to be offered to the fire, but Rakshasas have come to intercept it. (c) भयम्—The भय is not of personal risk but of the misappropriation of the हृत (Ghee). (d) आदधानाः—आ + धा + शानच् कर्त्तरि । कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफलं आत्मनोपदम् । They terrify for their own benefit (कर्त्तृभिर्प्राये क्रियाफलं) ।

### चतुर्थोऽङ्कः

विष्कम्भकः

( ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यो सख्यो ) अनसूया—पित्र्यं वदे, जडवि गान्धर्व्येण विहिता शिष्युत्तकलाया सउन्दला अणुरूपभर्तृगामिणी संवृत्तेति शिष्युदं मे हिअश्रं तद्वि एत्तिअं चिन्तयिज्जं [प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्व्येण विधिना निवृत्तकल्याणा शकुन्तला अणुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निवृत्तं हृदयं, तथापि एतावच्चिन्तनीयम्] ।

(The enter the friends, acting the gathering of flowers).

ANASUYA—Priyamvada, though my heart is delighted, because, with her blessings performed by Gandharva rites, Sakuntala has become united to a suitable husband, still this much has to be thought about.

प्रियंवदा—कह'विअ [ कथमिव ] ?

PRIYAMVADA—How is that ?

तत इति । 'कुसुमानाम् अवचयं चयनम् [ अवचिनोतेर्भावि अच् ॥ ननु अवचाय इति घञा भाव्यम् । वामनस्य "अवतारावचायशब्दयोर्दीर्घं व्यत्यासो बालानम्" इत्याह । तत्र राघवभङ्गः कन्यके इमे वृक्षान् आरुह्य पुष्पाणि चिनुतः, तेन प्रत्यासत्तेरभावात् न चञ् इति समाधत्ते ॥ वयन्तु वृक्षारोहणं न साधु मन्यामहे । शाब्दिकचूडामणिः साक्षादिव सरस्वती कविर्दि अचमिच्छति अजिवास्तु के नाम तत्र विप्रतिपदोरेण' 'नाट-यन्त्यौ' अभिनयन्त्यौ 'सख्यौ' अनसूयाप्रियंवदे प्रविशतः' । [ नाटयन्त्यौ' ( रा- वि- ) —"अभिनयन्त्यौ" ( त-, न्या, म- ) ] ।

प्रियमिति । 'शकुन्तला गान्धर्वेण विधिना' अनुष्ठानेन विवाहानुष्ठानेन 'निवृत्त' कल्याण' मङ्गलं विवाहमङ्गलं यस्याः तादृशी सती 'अनुरूप' भर्तारं गच्छति' इति योग्यपात्रस्या इत्यर्थः 'स' वृत्ता' जाता 'इति' हेतोः 'यद्यपि निवृत्तं सुस्थितं' 'सि' हृदयं, तथापि एतावत् एतन्मात्रं 'चिन्तनीयं विचारणीयम् । ["विधिना," ( रा-, वि- ) —"विवाहविधिना" ( त-, न्या- मा- ) ] ।

## NOTES

1. (a) कुसुमावचयम्—अवचयनम् इति अव + चि + अच् भावे = अवचयः gathering. Now see Tika. The rule "हस्तादाने चिरस्त" requires घञ् to be attached to चि when the gathering is from close quarters [ within reach—प्रत्यासत्ति ] excepting cases of theft. The form then becomes अवचाय as we have it in "अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वनन्नास्मि करोमि सखाः" । Vamana condemns अवचय [See Tika]. The poet however uses the form deliberately, for he repeats it in the सख्यविकारमित्रमित्रम् \* The fact is, it is a Vedic form which had not yet disappeared from भाषा at the time of Kalidasa. Raghava defends saying that this is not a case of चञ् at all, for the flowers were really not within reach and were reached only by climbing up the tree ! [b] अभिनयन्त्यौ seems to be the better reading [ See p. 381 note 3 ].

2. (a) गान्धर्वेण—“ब्राह्मो दैवस्थये वार्षं प्राजापत्यस्तथाऽसुरः । गान्धर्वो राजस-  
थैव पेशाचश्वष्टमोऽधमः ॥” Hence गान्धर्व is a वैधविवाहः and may be  
called a विधि । (b) विधिना—विधीयते इति वि + धा + कि कर्मणि = विधिः  
that which is sanctioned. तेन । (c) अनुदप &c.—अनुगतोरूपम् । अनु-  
दपभट्ट + गम + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । (d) निर्वृतम्—निर् + वृ + क्त कर्त्तरि  
satisfied. The root is अकर्मक when निर् precedes in this sense.  
(e) एतावत्—एतत् परिमाणस्य इति एतद् + वतुप् this much. Refers to  
“स्मरति वा न वा इति” next page. Or refers to the whole marriage  
affair. The affair has to be viewed with misgivings.

3. कथमिव—How “with misgivings”? इव in such cases  
seems to imply that the speaker is at a loss to find out an  
answer to his query. Compare ‘कथमिव’—Infra. ‘किमिव’—  
Infra &c.

अनसूया—अज्ज सो राएसि इट्ठिं परिसमाविअ इसोहिं  
विसज्जिअो अत्तणो णअरं पविसिअ अन्तेउरसमागतो इदो-  
गदं वुत्तन्तं सुमरइ वा न वेत्ति [अद्य स राजषिरिष्टिं परि-  
समाप्य ऋषिभिर्विष्टः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागतः  
इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वा इति ] ।

ANASUYA—It is this. Dismissed to-day by the Rishis  
after having finished the sacrifice, whether or not that royal  
sage, having entered his town, associated with the ladies of  
the inner apartments, remembers the events that transpired  
here.

प्रियंवदा—विसद्धा होहि [ विस्रब्धा भव ] । ए तादिसा  
आकिदिविसेसा गुणविरोहिणो होन्ति । तादो दाणिं इमं  
वुत्तन्तं सुणिअ ए आणे किं पडिबज्जिस्मदि त्ति [ न तादृशा  
आकृतिविशेषा गुणविरोधिनी भवन्ति । तात इदानीम् हम्  
वृत्तान्तं श्रुत्वा न जानी किं प्रतिपत्स्यते इति ] ।

PRIYAMVADA—Rest assured. Excellent features like those do not war with virtue. What Father will do now, having heard of this affair, I do not know.

अद्येति । “ऋषिभिः इष्टिं यागं परिसमाप्य अद्य विस्मृतः” स्वस्ति भवते नगरं प्रतिनिवर्त्तस्व इति कृताभ्यनुज्ञः ‘स राजर्षिः’ आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरैः लक्ष्मणयः अन्तःपुरवर्त्तिनौभिः महिषीभिः ‘समागतः’ मिलितः ‘इतोगतम्’ इहस्थं वृत्तान्तं वार्त्ताः ‘स्मरति वा न वा इति’ एतत् चिन्तनीयम् ‘इति पूर्वेण सम्बन्धः । इयञ्च भाविन्या विपक्षेऽप्युच्यते ।

विस्मृति । ‘विस्मृत्वा’ विस्मृत्वती, निःशङ्का इति यावत् ‘भव’ । सम्भ्रमं त्यज । ‘तादृशाः’ दृश्यन्तदृशाः ‘आकृतिविशेषाः’ विशिष्टा आकृतयः, ‘गुणविरोधिनी’ गुणेन विरोधवन्ती ‘न भवन्ति’ । रूपेण गुणो वसति । दृश्यन्तस्य यथा रूपं तथा स अनार्थं नाचरेत् । मम तु अपरविधा शङ्का । ‘इदानीं’ जाने कर्मणि ‘इमं वृत्तान्तं’ श्रुत्वा तातः कण्वः ‘किं प्रतिपत्स्यते’ अवधारयिष्यति इति ‘न जावे’ दृश्यन्तात् निःशङ्का भव, अहन्तु तातात् विमेषि इति भावः ।

## NOTES

1. (a) इष्टिम्—इज्यते इति यज+क्तिन् कर्मणि=इष्टिः a sacrifice.. ताम् । (b) अन्तः&c.—अन्तःस्थितं पुरम् अन्तः-पुरम् the inner appartments. शाकपार्थिवदि । By transference of epithets, this means the ladies of the inner apartments. Now see Tika. (c) इतोगतम्—इदम् + सप्तप्यास्तस्=इतः ( आद्यादि ) here. गतम् transpired जातम् । इतो गतम् here transpired, सहस्रपेति समासः । (d) स्मरति वा न वा=This is pre-sentiment of approaching danger. वृत्तान्तं स्मरति not वृत्तान्तस्य स्मरति because here there is no शेषत्व hence, the कर्म appears as कर्म । Again स्मरति has वर्त्तमान समिथ्ये भविष्यति लट् by the rule “वर्त्तमान-सासीथ्ये वर्त्तमानवद्वा” ।

2. (a) आकृति &c.—आक्रियन्ते इति आ+कृ+क्तिन् कर्मणि=आकृतयः creations, i. e. features. विशिष्यन्ते वि+शिष्+घञ् कर्मणि=विशेषाः those that are left, i. e. the best; because the best remains after the elimination of the worthless. आकृतीनां विशेषाः the best of features, i. e. persons having excellent features, इतत्—the पष्ठ

in आकृतौनाम् being वेधे and not निर्धारणे । According to कैयट there is no निर्धारण unless the individual separated, the class from which it is separated, and the ground of separation are all mentioned, Hence the present case has nothing to do with the prohibition “न निर्धारणे । (b) गुणविरोधनः—गुणान् विरुन्धन्ति इति गुण + वि + रुध् + णिनि ताच्छील्ये कर्त्तरि । Or विरोधः अस्ति एषाम् इति विरोध + इति सत्वर्थे = विरोधिनः opposed, गुणे विरोधिनः । गुण is here mental. The विरोध is एकाधारस्थितेरभावः । The देह is the आधार in which reside these excellent feature. The suggestion is that perfect features and perfect mind reside in amity in the same आधार ! So constantly do the two go together, thus seeing that one of them (the features) is present, it may be inferred that the other (गुण) is also there. Cp. ‘न ह्याकृतिः सुसदृशो विजहाति वृत्तम्’—Mrichchakatika.

3. Remark—Anasuya apprehends wilful neglect of Sakuntala. The king will not have the courage to disclose facts through fear of the other queens. This is a very low estimate of the virtues of Dushyanta. Priyamvada allays her anxiety, by referring to the attractive presence of the king. Such excellent features do not harbour a perverse mind ; यवाकृतिसत्तव गुणा वसन्ति, hence Dushyanta cannot be unjust to Sakuntala.

अनसूया—जह अहं देक्खामि तह तस्स अनुमदं भवे [यथा अहं पथ्यामि तथा तस्स अनुमतं भवेत्] ।

ANASUYA—As I see it, it will be approved by him.

प्रियंवदा—कहं विअ [कथमिव] ।

PRIYAMVADA—How is that ?

अनसूया—गुणवदे कस्यथा पडिवादणिज्जेत्ति अअं दाव पढमो सङ्कप्पो । तं जह देव्वं एव्व संपादेदि णं अप्पआसेण किदत्थो गुरुअणो [गुणवते कव्यका प्रतिपादनोया इति प्रथमः सङ्कल्पः । तं यदि देवसेव सस्यादयति ननु अप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः] ।

ANASUYA—This indeed is the foremost desire that a daughter has to be given to a virtuous person. If luck alone accomplishes that, verily the superiors have their desires fulfilled without effort.

यथेति । 'अहं यथा' येन प्रकारेण 'पश्यामि तथा' तेन प्रकारेण यदि तातः पश्यति तस्य अनुमतम् अनुमोदितं भवेत् । एकसैव वस्तु भिन्नप्रकारेण दृष्टं भिन्न-मिव भाति । सद्दृष्ट्या यदि तातः पश्येत्, नूनमनुमोदित सः ।

गुणवन्ने इति । 'कन्यका गुणवन्ते' गुणिने 'प्रतिपादनीया' सम्प्रदातव्या 'इति' एव 'प्रथमो' सुखाः, सङ्कल्पः' अभिलाषः' गुरुजनस्य इत्यर्थः । 'तम्' सङ्कल्पं 'यदि दैवमेव गुरुजनस्य प्रयासं विना एकलं दैवं' 'सम्पादयति' सफलयति । 'ननु' [ अवधारणे ] 'अप्रयासेन' प्रयत्नाभावेन 'कृतार्थः' सिद्धप्रयोजनी 'गुरुजनः' । कन्या सत्पात्रे दीया इति निर्विवादम् । दानञ्च दैवाधीनमपि पुरुषप्रयत्नमपेक्षते । "न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति सुखे मृगाः" । तत्र तातेन कः कृतो यवः ? दैवमेव केवलमिमां सत्पात्र-स्थानकरोत् । तदत्र तोष एव भविता तातस्य न रोषः । [ "अप्रयासेन" रा-, वि-—'अल्पायसेन' ( म- ) ] ॥

### NOTES

1. (a) तस्य—अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी by the rule "तस्य च वर्त्तमाने"
- (b) अनुमतम्—अनु + मत + क्त कर्मणि वर्त्तमाने ।

2. कथमिव—See Ante.

3. (a) गुणवन्ने—गुणाः सन्ति अस्य इति गुण + मतप् = गुणवान् qualified. तस्यै । Used substantively. 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ' इति वामनः । (b) कृतार्थः—कृतः सिद्धः अर्थः प्रयोजनमस्य having the purpose served. वङ्— । (c) अप्रयासेन—प्र + यस् + घञ् भावे = प्रयासः effort. न प्रयासः absence of effort. The नञ् here implies अभाव absence "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यां विरोधश्च नञर्थः षट्प्रकीर्तिताः ॥

प्रियंवदा ( पुष्पभाजनं विलाक्य )—सखि अवदद्वाहं बलि-कर्मपञ्जात्तादं कुसुमादं [सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि ] ।

PRIYAMVADA—(Looking at the flower vase)—Friends enough flowers have been gathered for the rite of Balia ( offering ).

अनसूया—एवं पित्रसहीए सउन्दलाए भलभगोदेवआ अच्चणैआ  
[ ननु प्रियसख्याः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवता अर्चनीया ] ।

ANASUYA—Should not the [ Or—Verily the ] God of Success of our dear friend Sakuntala be worshipped ? [ Or— has to be worshipped ].

प्रियंवदा—जृज्जदि [ युज्यते ] । ( तदेव कर्माभिनयतः ) ।

PRIYAMVADA—All Right ! ( They act the same act )—

( नेपथ्ये )—अयमहं भोः ।

IN THE DRESSING ROOM—Here I am Ho !

अनसूया—( कर्णं दत्वा )—[ सखि अदिधीणं विअ निवेदिदं  
[ सखि अतिथीनामिव निवेदितम् ] ।

ANASUYA [Listening]—Friends, the call is like that of guests.

पुष्पेति । 'पुष्पाणां भाजनं' पात्रं 'विलोक्य', बलिकर्मणे बलिक्रियार्थं 'पर्याप्तानि', प्रचुराणि 'पुष्पाणि अवचितानि' गृहीतानि । अधिकेनालम् ।

नत्विति । "ननु" प्रश्ने । 'सुभगा' भाग्यवती । तस्या भावः 'सौभाग्यम्' [ अणि "हृदभगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदद्वन्द्वः ] । पतिगृहे सत्कार एव नारीणां सौभाग्यम् । तस्य 'देवता' तदधिष्ठात्री देवता इत्यर्थः । प्रागेव अनसूया अनसूया "इतीगतं स्मरति वा" इति पतिगृहे अनादरं शङ्कितवती । प्रियंवदया च "विस्मया भव" इत्युक्तम् । तथापि शङ्कमाना एव "ननु सौभाग्यदेवता अर्चनीया" इति पृच्छति । ननु—प्रश्ने अव्ययम् ।

तदेवेति । 'तदेव' पुनश्चयनमेव 'अभिनयतः' नाट्येन दर्शयतः । [ "अभिनयतः ( त, न्या- )—“आरभते” ( रा-, वि- भ- ) ] ।

सखीत । 'निवेदितं' निवेदनम् [ भावे क्तः ] । यथा 'अतिथीनां' निवेदितम् एतदपि तथैव श्रूयते । मन्थे कश्चिदतिथिः प्राप्तः । [ "अतिथीनाम्" ( रा-, वि- )—“अतिथिना” ( त-, न्या-, म- ) ] ॥

NOTES

1. बलिकर्म &c.—परि + आप + क्त कर्मणि—पर्याप्तानि sufficient. बलि is पूजा । बलीः कर्म अनुष्ठानं बलिविव कर्म इति वा बलिकर्म performance of worship. इतत् - ; or the act of worshipping कर्मधा— । तस्मै पर्याप्तानि । सहसुपेति समासः ।

2. ननु—If प्रश्ने, then the speech is a timid suggestion to worship luck, because अनसूया apprehends slight while प्रियंवदा is sure of favour. Or take ननु as आक्षेपे, i.e. implying a bold contradiction of Priyamvada's statement that enough flower is already gathered. In either case, अनसूया wants to gather more.

3 [a] युज्यन्ते—कर्त्तरि लट् । दिवादि । प्रियंवदा admits the need of having more. (b) तदेव कर्म—The very same act, i.e. कुसुमावचयन । (c) अभिनयतः—This seems to decide in favour of the reading कुसुमावचयनमिनयन्त्यौ instead of कुसुमावचयं नाटयन्त्यौ—Ante. (d) The reading आरभते implies that कुसुमचयन is only begun for the first time. This is contradicted by तदेव i.e. यत् कर्म प्रकान्तं तदेव । Besides from the प्रकरण we know they were already at it for some time. Hence अभिनयत् has to be preferred.

4. भोः—In announcing one's self “भोः शब्दं कौत्सयेदन्ते”

5. अतिथीनामिव &c.—With the reading अतिथिना &c. Explain चतिथिना निवेदितमिव आत्मनिवेदनं कृतमिव । मन्ये कश्चिदतिथिः प्राप्तः इत्यर्थः । This too is a good reading.

प्रियंवदा—यं उडजे सङ्गृहिहिदा सउन्दला [ ननु उटजे सन्निहिता शकुन्तला ] । ( आत्मगतम् ) अज्ज उणं हिअएण असन्निहिदा [ अथ पुनः हृदयेनासन्निहिता ] ।

PRIYAMVADA—Well Sakuntala is at hand in the cottage. (Aside) But not at hand at heart to-day.

अनसूया—ह्रीदु, अलं एत्तिएहिं कुसुमेहिं ( भवतु, अल-मेतावद्भिः कुसुमैः ) । ( प्रस्थिते ) ।

ANASUYA—Well, these flowers are enough. ( Begin to retire ).



नपथेय—आः अतिथिपरिभाविनि—

विचिन्तयन्तौ यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतमिव ॥१॥

IN THE DRESSING ROOM—Ah, you slighter-of-guest ! He thinking of whom with mind undiverted thou dost not notice me, rich in penance standing near—shall not recognise you though reminded, as does a maniac (or—drunkard) the previously uttered speech.

नन्विति । 'ननु' अवधारणे । 'सन्निहिता' समीपवर्तिनो । नैव अतिथिः सत्-कारं करिष्यति । अलमावयोः सम्भ्रमेण इत्यर्थः । 'अद्य पुनः' दुष्यन्तस्य नगरप्रत्या-वर्त्तनात् तत्प्राग्वर्त्तितया 'हृदयेन' मनसा [ अभेदे करणे तृतीया ] 'असन्निहिता' उटजे नास्ति । देहेन सा तव, मनसा तु हस्तिनापुरे । तथाविधया तथा अतिथिसत्क्रिया नैव वा भवेत् । [ 'उटजे सन्निहिता' (त-त्वा-)—'उटजसन्निहिता' (रा-, वि-, स-) ] ॥

भवत्विति । 'एतावद्भिः' एतत्परिमितैः 'कुसुमैः' यानि चित्तानि तैरेव 'अलम्' कर्म सम्पत्स्यते इत्यर्थः । ( अत्र सम्पादनक्रिया गम्यमाना । तां प्रति कुसुमानां करणत्वात् तृतीया ) ।

आः इति । 'अतिथिं परिभवति' अवमन्यते वा या—तत्सं बुद्धिः, ( 'न भाभू—' इति णत्वनिषेधः ) ।

विचिन्तयन्तौ । अन्यथः—अनन्यमानसा यं विचिन्तयन्तौ तपोधनं माम् उपस्थितं न वेत्सि, सः प्रमत्तः प्रथमं कृतां कथामिव, बोधितोऽपि सन् त्वां न स्मरिष्यति । व्याख्या—अविद्यमानमन्यत् यस्य आलम्बत्वेन तत् 'अनन्य' तन्मयमित्यर्थः ( "नञोऽस्तार्था-नाम्—" इति बहुव्रीहिकृत्तरपदलोपश्च वैकल्पिकः ) । तादृशं 'मानसं' मनो यस्याः ( प्रज्ञाद्यण् ) । तादृशी, तर्देकचित्ता सती 'यं' जनं दुष्यन्तमित्यर्थः 'विचिन्तयन्तौ' ध्यायन्तौ त्वं 'तपोधनं' महत्तपसो निधिं 'मां' दुर्वाससम् 'उपस्थितं' समीपे वर्त्तमान-मपि 'न वेत्सि न बुध्यसे 'स' ते मनोगतो जनः 'प्रमत्तः' प्रकृष्टं मत्तो जनः उन्मत्तः

इत्यर्थः 'प्रथमम्' उन्माददशायाः पूर्व 'कृतां' गद्दितां 'कथामिव बोधितोऽपि सन्' स्मारितः सन्नपि 'त्वां' न स्मरिष्यति । खयंतु नैव स्मरिष्यति, त्वया स्मरितोऽपि न स्मरिष्यति ।\*

## NOTES

1. (a) सन्निहिता—सम् + नि + धा + क्त कर्त्तरि । सम् + नि + धा is here अकर्मक । (b) हृदयेन—The fact is, the body is in the cottage, but हृदयम् असन्निहितम् the heart is away. But 'body' and 'mind' together make up the 'individual'. When the body is indented (अभेद) with the individual, we get सन्निहिता शकुन्तला ; but identifying the mind, we have असन्निहिता शकुन्तला । Hence अभेदे करणे तृतीया ।

Prof. Gajendragadkar imagines that this remark should not be आत्मगत । If आत्मगत it 'mars the beauty of the passage'. Besides Anasuya's भवतु अलम् &c. becomes abrupt.

Let us see, A guest announces himself. Anasuya catches his voice and draws Priyamvada's attention to it (सखि, अतिथी-नाम्, &c.). This amounts to saying—'Leave flowers alone. Let us go and arrange for the reception of the guest' To this Priyamvada replies with a gentle censure [ ननु &c. ]—'Don't you know Sakuntala is there ? She will do the needful. No cause for alarm, we continue plucking flowers here.'

With what face can Priyamvada add to this aloud. 'Sakuntala is not there' in direct contradiction to herself ? She cannot. The remark must be to herself. This is also clear from what Anasuya says in reply. She begins with भवतु which almost always introduces something in modification of what precedes. If Priyamvada's remark is to herself then Anasuya sees that Priyamvada wants to stay for more flowers. Anasuya modifies this [ भवतु ] saying— Well, we have enough of flowers, let us [ अलम् &c. ]'.

If Priyamvada's remark is aloud then Anasuya finds her

---

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

anxious to go. In that case what does भवत् modify ? Nothing. Hence the remark must be to herself.

2. अलम् &c.—This much of flowers will do. कुसुमैः has करणे लतीया ।

3. अतिथिपरि &c.—An अतिथि is सर्वदेवस्य । Darest thou slight him ? अः implies कोप । “आसु स्थात् कोपरीडयोः,” इत्यमरः । The reading अतिथिपरिभाविणि with the cerebral य sometimes occurs. But the rule “न भा भू पू कनि गमि घ्याधि वेपास्” prohibits the cerebral in the case of न in a कृत coming after भा, भू &c. I therefore prefer to read अतिथिपरिभाविनि with the dental न ।

4. [4] अनन्य &c.—सन एव इति मनस् + अण = मानसम्, प्रज्ञाटि । In the feminine this becomes मानसी with ङीष् by the rule ‘टित् ढ अण—’ &c. The same form is expected if मानस is final in a compound because तदन्तविधि is allowable in the case of a स्रोतप्रत्यय, as is seen in कुम्भकारी । अस्तव प्रकरणे तदन्तविधिः—Vrittikara. Yet we have here मानसा owing to the prohibition “अनुपसर्जनात्” [ when the final in a compound is अदन्त and an उपसर्जन, it will take टाप् as usual ] (b) तपोधनम्, मास्—This shows the gravity of the offence. The slight is offered not to an ordinary passer-by but to me दवांसस् ( मास् ), the very repository of asceticism ( तपोधनम् ) \* (c) उपस्थितम्—Again, you offend me not as you meet me casually by the road-side, but even when uninvited I condescend to come to your door and stand by you ( उपस्थितम् ) । (d) त्वास्—we do not get वष्टौ because there is no शेषविबन्धा । (e) अपि = For force see Tika. (f) कृतम् = Uttered. अनेकार्थत्वाद्भावनां करोतिरिव भाषणार्थः ।

प्रियंवदा—हृदो हृदो अपिअं एव संवृत्तं । कस्सिंपि पूजार्हि  
अवरद्धा स्खण्णहिअआ सउन्तला [ हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव  
संवृत्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हे अपराद्धा शून्यहृदया शकुन्तला ] ।  
( पुरोबलोक्थ ) ण क्खु जस्सिं कस्सिंपि । एसो दुव्वासो

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सुलभकोपो महेसो तह सबिअ अविरलपादतुवराए गइए पडिणि-  
उत्तो [ न खुलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो  
महर्षिः तथा शम्बा अविरलपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः ] को  
अण्णो हुतवहाहो दहिदुं पव्वदि [ कोऽन्यः हुतवहात् दग्धुं  
प्रभवति ] ।

PRIYAMVADA—Alas ! Alas ! The undesirable has in-  
deed happened. Sakuntala, with her heart a blank has  
sinned against some person, deserving worship. (Looking in  
advance) Indeed not against any ordinary person. Here is  
the easily-excited great sage Durvasas, having cursed like  
that, coming back with a speed which is quick and short-  
stepped. Who else but fire is able to burn ?

हार्धिगति । 'हा' खेदे । 'धक्' निन्दायाम् । दुःखेन आत्मनो भाग्यं निन्दति  
( आवेगे द्विरुक्तम् ) । 'अप्रियमेव संवृत्तं' जातम् । 'अद्य पुनः हृदयेन असन्निहिता'  
इति यन्मया शङ्कितं तदेव प्राप्तम् इत्येवकारार्थः । 'पूजाहं' पूजार्थे 'कस्मिन्नपि' जने ।  
'शून्य' विविक्षम् । मनसो दुष्यन्तं प्रति गतत्वात् 'शून्यं हृदयं' हृत्पद्मस्य यस्याः तथा-  
विधा 'शकुन्तला अपराद्धा' पूजामदत्त्वा कृतापराधा जाता ( कर्त्तरि क्तः ) । 'न खलु  
यस्मिन् कस्मिन् अपि' प्रसादं स्थली । 'एषः सुलभः कापो' यस्य तथाविधः, कोपनः  
इत्यर्थः 'महर्षिदुर्वासाः' अतिपुत्रः 'तथा' तेन प्रकारेण, कठोरमित्यर्थः, 'शम्बा अविरल-  
पादा' अदूरन्यस्तचरणा 'त्वर' जिघ्रसा यस्या तथाविधया 'गत्या प्रतिनिवृत्तः' उटजान  
प्रत्यायातः द्रुतपादश्चैप निवर्त्तते इत्यर्थः । 'हुतवहात्' अग्नेः 'अन्यः' इतरः  
( "अन्यारात्—" इति पञ्चमौ ) 'कः दग्धुं' प्रभवति ईष्टे । यदन्यः स्थात् तथाभूतां  
शकुन्तलां दृष्ट्वा दयत् न शपेत् इत्यर्थः ।

## NOTES

1. (a) पूजाहं—पूजामहंति इति पूजा + अहं + अच् कर्त्तरि = पूजाहः de-  
serving worship. तस्मिन् । विषये सप्तमो । (b) अपराद्धा—अप + राध  
+ क्त कर्त्तरि स्त्रियाम् । The root is अकर्मक and takes कर्त्तरि क्त by  
the rule "गत्यर्थकर्मक = " । (c) शून्यहृदया—Her mind is with  
Dushyrnta, hence the heart is a blank (शून्य) She is un-  
conscious of her surroundings.

2. (a) यस्मिन् कस्मिन्—This is an idiomatic combination of यद् and किम् to express an ordinary character.\* Compare “यानि कानि च मित्राणि कर्तव्यानि”—Friends have to be secured, no matter who. Also in combination of तद् compare ‘येन तेन प्रकारेण कार्यसिद्धिः’—The work should be done by whatever means possible. (b) सुलभकोपः—सुखेन लभ्यते इति सु + लभ + खल् कर्मणि = सुलभः easily accessible. तादृशः कोपौ यस्य whose anger is easily excited. (c) अविरल &c.—विरल “scanty” is “few and far between” as in “ग्रीष्मविरलपादपच्छायासु”—Act. II. Ante. Hence न विरला अविरलाः not few and far between. अविरलाः पादाः पादचोपाः यस्यां सा अविरल-पादा in which the steps were not few and far between. बहु—। तादृशी त्वरा यस्यां सा in which there was haste with short and quick steps बहु—।

3. कः अन्यः etc.—हुतस्य बहः हुतबहुः । तस्मात् । The Bengali Recn. gives this and गच्छ पादयोः etc. together as one speech attributed to प्रियंवदा । I have followed Raghava in the allotment of speeches and actors here though it seems there are reasons to prefer the arrangement of the Beng. Recn.

अनसूया—गच्छ पादेषु पणमिअ शिवत्तेहि रां जाव अहं अग्धोदअं उपकप्पेमि [ गच्छ, पादयोः प्रणम्य निवर्त्तय एनम्, यावदहम् अवोदकम् उपकल्पयामि ] ।

ANASUYA—Go bring him back by bowing at his feet, while I collect water and offering of worship.

प्रियंवदा—तह ( तथा ) । ( निष्क्रान्ता ) ।

PRIYAMVADA—All right (Exit).

अनसूया (पदान्तरे खलितं निरूप्य)—अम्हो आवेअक्खलि-दाए गईए पव्भट्टं मे अगहत्थादो पुप्पभाअणं [ अम्हो आवेग-सखलितया गत्था प्रभट्टं मे अग्रहस्तात् पुष्पभाजनम् ] (पुष्पोच्चयं रूपयति) ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ANASUYA—(Acting slipping at the next step)—Ah ! the flower-basket has dropped from the tip of my hand ( i. e. finger ) my step having slipped through anxiety. ( Acts the gathering of flowers ).

गच्छेति । 'एन' दुर्वाससं पादयोः' चरणयोः' ( अवच्छेदे सप्तमी । केशेषु गृहीत्वा चौर' ताडयति इति यथा । राघवस्तु "द्वितीयार्थे' सप्तमी" इत्याह । तदप्रयोजनम् ) 'प्रणय' आपाद' नत्वा इत्यर्थः । निवर्त्तय' डटजं प्रत्यानय । यावत् अवधौ । यावत् स प्रत्यागच्छति तावत् 'अहम् अर्घः' दुर्वासतादिकं पूजाद्रव्यम् 'उदक' जलञ्च समाहृत्य 'उपकल्पयामि' पूजोपहारं रचयामि [ यावद्द्वयगे भविष्यति लट् ] ।

अभौ इति । 'अभौ' इत्यादिगे । 'आवेगेन' दुर्वासोद्वेगान्तात् जातेन सन्मभेण 'सुखलितया गत्या' ( द्वितीया ) 'मे' । अग्न्यासौ हस्तश्च 'अग्नहस्तः' हस्ताग्नभागः अङ्गुल्य इत्यर्थः ( कर्मधा— "हस्ताग्नहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्" इति वामनः\*) तस्मात् 'पुष्पभाजनं प्रसष्ट' पुष्पाणि च भूमौ पतितानि । दुर्निमित्तमेतत् अशुभसूचकम् । 'पुष्पाणां' भूपतितानाम् 'उच्चयं' संग्रहम् ( "उच्चयस्य प्रतिषेधो बलव्यः" इति घञ् निषेधात् अच् भावे ) 'रुपयति' अभिनयति ।

## NOTES

1. अर्घोदकम्—अर्घ्यं उदकञ्च तयोः समाहारः । Or अर्घसहितम् उदकम् । शाकपार्थिवादि—। "आपः चौरं कृशाग्रं दधि सर्पिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गैर्अर्घः प्रकीर्तितः ॥" सिद्धार्थकःश्चेतसर्षपः ।

2. पदान्तरे—अन्यत् पदं पदान्तरम् next step, नित्यसमास of the सयूर-व्यंस्कादि class, तस्मिन् ।

\*3. अग्नहस्त etc.—हस्ताग्न and अग्नहस्त etc., are got in इतत् and कर्मधा—respectively by taking the गुण (अग्न) and गुणिन् ( हस्त ) as distinct and as identical. Comp. "अग्न्याग्नहस्त" etc. in Kumara V.

( प्रविश्य ) प्रियंवदा—सहि प्रकिदिवको सो कस्म्य अणुणअं परिगेह्मदि । किं वि उण साणकोसो किदो । [सखि प्रकृतिवक्रः स कस्य अनुनयं प्रतिगृह्णाति ? किमपि पुनः सानुक्रोशः कृतः] ।

PRIYAMVADA (Entering)—Friends, perverse by nature whose entreaties does he accept ? Yet, he was made somewhat relenting.

अनसूया (सस्मितम्)—तस्मिन्बहु एतस्मि । कहेहि ।  
[ तस्मिन् बहु एतदपि ।—कथय ] ।

ANASUYA ( With a smile )—In him, even this is much, Tell me.

प्रियंवदा—जदा निवर्त्तिदं ण इच्छति तदा विण्णविदो मए—  
भअव' पडुमंति पेक्खिअ अविण्णादतवप'पहावस्स दुहिदुजनस्स  
भअवदा एको अवराहो मरिसिदब्बोति [ यदा निवर्त्तितुं नेच्छति  
तदा विज्ञापितो मया—भगवन् प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपः-  
प्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवता एकोऽपराधो मर्षयितव्य इति ] ।

PRIYAMVADA—When he did not wish to return, he  
was solicited thus by me—O All-powerful one, seeing this  
is the first this single offence, of one who is as thy daughter  
and does not know the power of penance, has to be pardoned  
by thy mighty self.

सखीति । 'प्रकृत्या वक्रः' असरलः 'स कस्य अनुनय' 'प्रतिगृह्णाति' ।  
दुष्प्रसादः सः । 'किमपि पुनः' कियन्माव' त 'सानुक्रोशः' सद्यः 'कृतः' ।

तस्मिन्निति । 'तस्मिन्' दुर्वाससि 'एतदपि' किमपि सानुक्रोशः कृतः इत्यपि बहु  
यो नैव प्रसीदति तस्य खलूपोऽपि प्रसादः आदत्तव्यः इन्तर्धः ।

यदेति । 'यदा' स 'निवर्त्तितुं' नेच्छति तदा मया इति एव 'विज्ञापितः' आवेदितः  
सः—हे 'भगवन्, अविज्ञातः' आवेदितः 'तपःप्रभावो' भवतस्तपोबलं यस्य तथाविधस्य  
'दुहितृजनस्य' कन्यामयानीयस्य 'एकः अपराधः' न द्वौ नापि तथः 'प्रथम' नूननम  
'इति प्रेक्ष्य भगवता मर्षयितव्यः' चिन्तव्यः ।

## NOTES

1. (a) प्रतिगृह्णाति—स्वीकरोति । "प्रतिगृहः स्वीकरणम्" इत्यादि मेदिनी ।
- (b) सानुक्रोशः—अनु + क्रुश + चञ् भावे अनुक्रोशः pity दया । "कृपा दयानु-  
कम्पा स्यादनुक्रोशः" इत्यमरः । तेन सह । बहु— । Also सहानुक्रोशः ।

2. (a) दृक्कृति—This sort of लट् is idomatic. Compare “यावत् खनति तावत्तामसवो भूमिः—Panchatantra. “न तावदेनां पश्यसि धर्मेव-नवादीः—Act II. &c. (b) प्रथमम्—सामान्ये नपुंसकम् । It does not qualify अपराधः ।

अनसूया—तदो तदो [ तदस्ततः ] ।

ANASUYA—Then, what then ?

प्रियंवदा—तदो—मे वअणं अस्सहा भविदुं णारिहदि, किन्दु अहिण्णणाभरणदंसणेन सावो निवत्तिस्सदि—त्ति मन्तअन्तो सअं अन्तरिहदिदो ततो—मे वचनमन्यथा भवितुं नार्हति किन्तु अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते—इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः ] ।

PRIYAMVADA—Then he bodily disappeared as he was saying this my announcement does not deserve to be otherwise but the curse shall leave at the sight of some ornament of identification.

अनसूया—सकं दाणिं अस्समिदुं । अत्थि तेन राएसिणा सम्पत्थिदेण सणामहेअङ्किअं अङ्गुलिअं सुमरणीअंत्ति सअं पिण्डं तस्सिं साहीणीवाआ सउन्तला भविस्सदि [शक्यमिदानो-माश्वसितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्पस्थितेन खनामधेयाङ्कितम् अङ्गुलीयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिण्डम् । तस्मिन् स्वाधोनोपाया शकुन्तला भविष्यति ] ।

ANASUYA—Is is now possible to cherish hope. There is the ring stamped with his name, fastened on as a memento by the royal sage himself when departing. With it (Or with that) Sakuntala will be provided with a remedy at her own control.

तत इति । ‘ततः इति वच्यमाणः’ ‘मन्त्रयमाणः’ भाषमाण एव ‘स्वयम्’ आत्मना एव



'अन्तर्हितः'। मन्त्रणमाह—'मे वचनम् अन्यथा भवितुं न अर्हति'। शकुन्तलां दुष्यन्ती विस्मरिष्यत्येव। 'किन्तु'—अभिज्ञायते येन तत् 'अभिज्ञान' परिचायकम् (लुपट् करणे) तादृशं यत् 'आभरण' भूषणं, यत् किञ्चिदपि, तस्य 'दर्शनेन' (हेतौ करणे वा तृतीया) 'शापो निवर्त्तिष्यते' निवृत्तौ भविष्यति। प्रथमं विस्मृत्य पश्चात् अभिज्ञानं दृष्ट्वा स्मरिष्यति इति भावः।

शक्यमिति। 'इदानीम्' अमुना अनया वाचा 'आश्रयितुं शक्य' कथञ्चित् आश्रयतां भवामि। कारणमाह—'सम्प्रस्थितेन' प्रस्थातुमुद्युक्तेन 'नेन' राजर्षिणा स्मरत्यनेन इति 'स्मरणीयम्' स्मरणसाधनमित्यर्थः ('कृत्यलुपटो बहुलम्' इति बहुलप्रद्वयात् अत्र करणे अनीयर्) 'इति' कृत्वा 'स्वयं पितृहम्' आसञ्जितम् 'स्वस्य' नामधेयेन 'नाम्ना' 'अङ्कित' सुदृढम् 'अङ्गुलीयकम्' अस्ति। तस्मिन् अङ्गुलीयके सति 'शकुन्तला' स्वाधीनः 'स्वायत्तः' 'उपायः' शापनिवर्त्तनीपायो यस्याः तादृशो भविष्यति।

### NOTES

1. (a) अभिज्ञान &c.—अभिज्ञानम् आभरणम् अभिज्ञानाभरणम् an ornament which is the means of identification, i.e. which bears some marks by which it may be known that it belongs to the king. कर्मधा—। तस्य दर्शनम्। नेन। (b) निवर्त्तिष्यते—Optionally निवर्त्तयति। (c) अन्तर्हितः—अन्तर + धा + क्त कर्त्तरि। गतिसमास by the rule "अन्तरपरिशुद्धे"।

2. सम्प्रस्थितेन—सम् + प्र + स्था + क्त आदिकर्मणि कर्त्तरि = सम्प्रस्थितः about to depart. नेन।

3. [a] स्मरणीयम्—स्मरत्यनेन इति स्मृ + अनीयर् करणे बाहुलकात् See Tika—that which reminds. The ring with the king's name engraved on it will remind Sakuntala of her royal spouse. (b) इति—See Tika. Or take it as हेतौ। He left the ring because [इति] it will remind. "हेतुप्रकरणादिनिवृत्तिषु। एवमर्थे सनापत्तौ च" इति मेदिनी। (c) स्वाधीनोपाया—उपायते अनेन इति उप + अय + घञ् करणे = उपाय, that by which one goes (अयते) near (उप), i.e. attains the desired object i.e. means. स्वस्मिन् अधि इति स्व + अधि + स्व स्वार्थे नित्यम् = स्वाधीनः under one's own control. सप्तमीतत् by the rule "सप्तमी शौण्डेः" the अधि being of the शौण्डादि class. By the

rule “अधङ्गल आशितंगु-अनङ्कर्मन्-अलङ्गुष-अधुत्तरपदात् स्वः”, स्व (इन) is always added after compounds with अधि as final. Or thus—इनं स्वमिनम् अधिगतः अधीनः subject. प्रादितत् । Or अधि उपरि इनः यस्य, बहु । or इने इति अधीनम् अव्ययी—। “अधीनो निघ्न आयतः” इत्यमरः । Goyichandra on the authority of Bhashya's use of “प्रयोक्तव्यधीनम् भवति” &c, wishes to add 'स्व' after अधि only also. स्वस्मिन् अधीनः । In both the cases we say स्वस्मिन् and not स्वस्याम् in the feminine because स्व in the sense 'self' आत्मन् is always masculine. “स्वो ज्ञातात्मास्मिन् स्व” विश्वात्मीये स्वीस्त्रियां धने” इत्यमरः । But, the first derivation seems preferable ; for if the latter is allowed, it seems useless to read अधि as शौण्डादि and to direct “अधुत्तरपदात् स्वः” । स्वाधीन उपायो यस्याः ।

प्रियंवदा—सहि एहि देवकज्जं दाव से निव्वत्तेम्ह [ सखि एहि देवकार्यं तावत् अस्या निर्वर्त्तयावः ] । ( परिक्रामतः ) ।

PRIYAMVADA—Come, friend, we go and perform her rites to the gods (They walk round).

प्रियंवदा—(अवलोक्य)—अनसूए, ऐकस् दाव-वामहत्थोव-हिटवअणा आलिहिदा विअ पिअसहो भत्तुगदाए चिन्ताए । अत्ताणं वि ण एसा विभावेदि किं उण आअन्तुअं । [ अनसूये, प्रेक्षस्व तावत्—वामहस्तपिहितवदना आलिखिता इव प्रियसखो भर्तृगतया चिन्तया । आत्मनमपि न एषा विभावयति किं पुनरागन्तुकम् । ]

PRIYAMVADA—( Looking outside )—See Anusuya, our friend, with her thought centered in her husband, her face placed on her left hand, looks like one, painted. She is not aware of her own self even, what to speak of a stranger.

सखीति । ‘एहि’ आगच्छ ‘अस्याः’ शकुन्तलायाः “देवकार्यं” तावत् निर्वर्त्तयावः कुर्वः [ “तावदस्याः” ( त- न्या, )—“तावत्” ( रा- वि- म- ) ॥

अनसूयेति । “प्रियसखौ” शकुन्तला ‘भर्तार’ पतिं दृष्टान् ‘गतया’ प्रापत्या स्वामि-सम्बन्धिन्या इत्यर्थः ‘चिन्तया’ [ हतौ हतीया ] ‘वामहस्ते’ उपहितं, स्थापितं ‘वदनं’ यस्याः तादृशी सती ‘आलिखिता’ चित्रवत्या ‘इव’ लक्ष्यते । ‘एषा’ एतद्वत्स्था इयम् ‘आत्मानमपि न विभावयति’ बुध्यते ‘किं पुनरागन्तुकं’ सम्प्राप्तमतिथिम् ।

## NOTES

1. Reading—तावदस्याः is better than तावत्, because अस्याः makes it clear that they mean to propitiate the सौभाग्यदेवता spoken of before.

2. (a) तावत्—This is अवधारणं emphasising प्रच्छेदः । Do you see ; cp. “कुरुष्वतावत्” [b] आगन्तुकम्—आगच्छति इति आ + गम् + तुन् कर्त्तरि औणादिक = आगन्तुः a guest अतिथिः । स एव इति कन् स्तार्थः । तम् । “अतिथिः कुशपुत्रे स्यात् पुमानागन्तुकेऽपि च” इति विश्वमेदिन्यौ ।

अनसूया—प्रियंवदे दुःखेण एव यो मुहे एसो वृत्तन्तो चिद्वदु । रक्षितव्या क्खु पक्खिदिपेलवा प्रियसखी । [ प्रियंवदे हयोरेव नौ सुखे एष वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रक्षितव्या खलु प्रकृतिपेलवा प्रियसखी ] ।

ANASUYA—Priyamvada, let this story rest in the mouth of us two only, Our naturally delicate dear friend has indeed to be spared.

प्रियंवदा—को दाणिं उण्होदएण णोमालिकां सिञ्चदि । [कः इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति ।] ( उभे निष्क्रान्ते ) ।

PRIYAMVADA—Now, who sprinkles the Navamallika with hot water ? [ Exeunt both ].

इति विश्वम्भकः । [ This much is Prelude ].

प्रियंवदे इति . ‘एष वृत्तान्तः’ शपवाचः । ‘हयोरेव नौ सुखे तिष्ठतु’ आख्याः सुखात् वहिर्मा गच्छतु । ‘प्रकृत्या पेलवा’ सकृन्मारा ‘प्रियसखी’ शकुन्तला भीता प्राणान् वा सुञ्चेत् तत् अस्मै मा कथय ।

इदानीं कः पुनः [ इदानीं वाक्यान्तरम् । “इदानीं वाक्यमुपायां इति मेदिनी ] तीव्रं ‘उष्णोदकेन’ कोसला ‘नवमालिकां

NOTES

1. (a) इदानीम्—Idiomatic वाक्यालङ्कारे । Compare इदानीम् in “न हीदानीमाचार्यः; सूत्राणि कृत्वा निवर्तयति”—Bhashya. (b) नवमालिकाम्—Sakuntala has already been compared to the नवमालिका in point of delicacy. Thus “नवमालिकाकुसुमपेल्लवाऽपि त्वम्” Act. I. Here however the reference is to the creeper and not to the flower. As the delicate नवमालिका cannot bear the sprinkling of hot water, Sakuntala will not be able to stand the shock of the news of the curse.

2. विश्वम्भकः—See beginning of Act III. This too is a शुद्ध-विश्वम्भक because the पातस्य are मध्यमः ।

( ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः ) । शिष्यः—वेलोप-  
लक्षणार्थमादिष्टोऽस्मि तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काशपेन ।  
प्रकाशं निर्गतस्तावदवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति ।  
( परिक्रम्यावलोक्य च ) हन्त प्रभातम् । तथा हि—

यात्येकतोऽस्तुशिखरं पतिरोषधोनाम्

आविष्कृतोऽरुणपुरःसरः एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपद्वसनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवैष दशान्तरेषु ॥२॥

(Enters a disciple who has just awoke from sleep)

DISCIPLE—I am ordered to watch the time by his Reverence Kasyapa who has returned from his journey. Having gone out I will see how much of the night is left. (Going round and looking about) Oh! It is dawn ! For on the one side the lord of the herbs is reaching the summit of the setting-hill ; on the other, the sun is exposed with Aruna, as his fore-runner. By the simultaneous rise and fall of the two luminaries, people are steadied as it were at the changes of their career.

तत इति । 'ततः' आदौ सुप्तः पश्चात् 'उत्थितः' (पूर्वकालस्य उत्तरकालिन कर्मधारयः) 'शिष्याः प्रविशति' । वेलेति 'प्रवासात्' प्रवासं कृत्वा [ ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमी ] यद्वा—प्रवसत्यस्मिन् इति 'प्रवासः' परदेशः । तस्मात् [ अपादाने पञ्चमी ] 'उपावृत्तेन प्रत्यागतेन तत्रभवता काश्यपेन वेलायाः' होमवेलायाः 'उप-लक्षणार्थं दर्शनार्थम्' आदिष्टोऽस्मि । तदादेशात् 'प्रकाशं निर्गतः' बहिर्गतः तन् 'रजन्याः कियत् किम्परिमाणम्' 'श्रवशिष्टम्' इति एतत् 'अवलोकयामि' । 'हन्त' इति सम्भ्रमे । 'प्रकृष्टं भातम्' आलोकौ यस्यस्मिन् तत् प्राप्तम् ।

यातीति । अन्वयः—एकतः औषधीनां पतिः अस्तशिखरं याति । एकतः अरुणपुरःसरः अर्कः आविष्कृतः । एष लोकः तेजोदयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां दशान्तरेषु नियम्यते इव । व्याख्या—'एकतः' पश्चिमगगने 'औषधीनां' दण्डज्योतिषां 'पतिः' चन्द्रः 'अस्तशिखरं' याति । 'एकतः' पूर्वस्मिन् गगने 'अरुणः' गरुडायजः अनूरुः 'पुरःसरो' यस्य तादृशः 'अर्कः' सूर्यः आविष्कृतः परिव्यक्तः । 'उदितः' सूर्यः, चन्द्रश्च अस्तं याति । 'एष लोकः' सप्तरः 'तेजसोः द्वयं' तस्य चन्द्रसूर्यरूपस्य 'युगपत्' समकालं यत् व्यसने' भ्रंशः चन्द्रस्य, यस्य उदयः सूर्यस्य, ताभ्याम् । अन्याः दशाः दशान्तराणि [मथुरव्यसकादि] तेषु 'नियम्यते' शिष्यते 'इव' इत्युक्तं चेत् । उदये मा मोदस्व पतनं भावि इति शिष्या । व्यसने च अलं विषादेन भूयोऽप्युदयो भविता इति नियमनम् । [अत्र प्रथमं तावत्—गगनाग्रे व्यतीतमात्रेऽपि अस्तं प्रति याति चन्द्र इति वक्तुं-शक्यते । कृष्णाष्टमीत आरभ्य तत्कालं सूर्यस्यापि दर्शनं शक्यम् । अतः पूर्वाह्नं प्रभातोपलक्षणाया नालम् । अपरञ्च—यद्याविष्कृत एवार्कः "उपस्थितां होमवेलां गुरवे निवेदयामि" इत्यनन्तरोक्तं न सङ्गच्छते । "आविष्कृतारुण" इति समस्तपाठे पुनः व्यसनोदययोर्गपयत् दुष्यति । तन्मन्त्रे प्रचिपतोऽयं श्लोकः] । ["आविष्कृतोरुण—" (रा-, त-, वि-, न्या-)—आविष्कृतारुणः—" (पि- म-) ॥ "इवैष" (त-, न्या-) "इवात्म—" (रा, वि, म-) ] ॥

### NOTES

1. Summary.—एवं वृत्ते विवाहे सनाथाश्च शकुन्तलां, दत्त्वा चास्यै स्वर-णीयं स्वनामाङ्कितमङ्गलीयकं स्वपुरं प्रत्यागतौ राजा । सा च वियोगिनी तमेव ध्यायन्ती

प्राप्तमतिथिं दुर्वाससमबुध्यमाना “बोधितोऽपि त्वां न दुष्यन्तः स्मरिष्यति” इति तेन शप्तमप्यात्मानं नाजानात् । शपस्तु पथि सख्या प्रसादिनेन तेन अभिज्ञादर्शनावसानः कृतः । ततो गच्छति काले अभिव्यञ्जितसत्त्वलक्षणा शकुन्तला राजधानं न गीता कण्वश्च प्रवासान्निरुहः । अन्येदुरथागिशरणं गताय अशरीरिणी वाक् तस्य सुतां दुष्यन्तपरिणीतां ससत्त्वामकथयत् । स च तद्दिनमेव शिष्याभ्यां तां दीप्तनीसहितां महर्षिः हस्तिनापुरं प्राहिषीत् ।

2. (a) वेलोप &c.—वेला time काल । “वेला काले च जलधेसीरनीर-  
विकारयोः” इति विश्वः । (b) हन्त—an अव्यय implying surprise mixed  
with regret विषाद । He believed the night was not yet wholly  
ended ; for he says कियद्दवशिष्टं रजन्याः । But he saw his mistake  
on going out. By a little twisting we may say this causes  
विषाद । “हन्तहृषेऽनुकम्पायां वाकारारम्भविषादयोः” इत्यमरः । Or implies  
निश्चय—हन्त प्रभातम् it is indeed (निश्चय) dawn, “हन्तेति = दाननिश्चय-  
योरपि”—Ganakara.

3. (a) एकतः—सप्तम्यर्थे तसिः । आद्यादिः । (b) अस्तशिखरम्—अस्तस्य  
अस्ताचलस्य शिखरं चुड़ाम् । (c) औषधीनाम्—Raghava explains,—Herbs  
avert danger ; yet the moon though the lord of herbs, cannot  
escape danger. Thus the inevitable is unavoidable, and this  
consideration should have a steadying influence in reverses.  
“अतिदुःसहमरणादिविपत्तिसहस्रविनाशिका औषधयः । तामां पतिरपि अस्तशिखरं  
याति” —Raghava. (d) आविष्कृतः—आविस् + कृ + क्त कर्मणि disclosed.  
याति gives कर्तृता to the moon ; to preserve uniformity प्रकृतम् it  
is necessary that sun should also have कर्तृता, which आविष्कृत  
does not give to it. We believe the verse is an interpolation  
(See Tika also). We cannot say we have here आदिकर्मणि क्त in  
the कर्तृवाच्य, for, the usual sign of such क्त the उपसर्ग प्र is here  
absent. True, the difficulty is avoided by reading आविष्कृता-  
रुणपुरःसर एकतोऽर्कः and explaining —आविष्कृतो यः अरुणः सः पुरःसरो  
यस्य तादृशः अर्क एकत आस्ते in which अर्कः has कर्तृता । But this  
introduces a fresh difficulty ; for then the उदय becomes a  
past event and व्यसन is still future ; and the two, वसुनोदयौ,

much no longer be spoken of as simultaneous ( युगपत् ) See Tika. (e) अरुणपुरःसरः—पुरः अग्रे सरति गच्छति इति पुरम् + स + ट कर्त्तरि = पुरःसरः fore runner, Now see Tika. अरुण is Garuda's elder brother. He was born before time and immature, being without the thighs (अनुत्). He was about to die of chill and was placed by his father कश्यप in front of the sun on the chariot of that luminary, as his driver, to remove the chillness. (f) अर्कः—अर्च्य इति अर्च + षज् कर्मणि । उदयवान् अर्च्यत एव इति ध्वनिः । (g) युगपत् &c.—वि + अस + लुट् भावे = वसन्तम् भ्रंशः । “वसन्तं विपदि चंशे” इत्यमरः । वसन्तश्च उदयश्च वसन्तद्वयौ rise and fall. युगपत् = अवश्य । युगपत् सनकालौ यौ वसन्तद्वयौ ताभ्याम् । कर्मधा— [h] लोकः—The universe सुवनम् । “लोकसुसुवने जने” इत्यमरः । By transference of epithets it means here सुवनस्य जनसमुदायः ।

3. Remark—The metre is वसन्ततिलका । The reading आत्म-दशान्तरेषु has a superfluous word आत्मन् । दशान्तरेषु implies आत्म-दशान्तरेषु । The lesson conveyed is “चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च” । See also Swapnanataka sl, 4. Act, I.

अपि च—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुसुमवती मे

दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।

इष्टप्रवासजनिता न्यबलाजनस्य

दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥३॥

Moreover, the moon having disappeared, the same lily, with her beauty now to be recalled from memory, does not please my eyes. Surely, to the weaker sex, the pangs caused by the absence of the favourite, are beyond measure very hard to bear.

अन्तरिति । अन्वयः—शशिनि अन्तर्हिते सैव कुसुमवती संस्मरणीयशोभा [ सती ] मे दृष्टिं न नन्दयति । नूनम् अबलाजनस्य इष्टप्रवासजानितानि दुःखानि अतिमात्र-सुदुःसहानि । वाख्या = ‘शशिनि’ चन्द्रे ‘अन्तर्हिते’ दर्शनेपयात् वतीति सति ‘सा एव’

पूर्वदृष्टा 'कुसुदतो' कुसुदिना' ["कुसुदनडवेतसेभ्यो ड्सतुप् "इति ड्सतुप् ] 'संस्कार-  
णीया' स्मृतिप्राप्या न तु प्रत्यक्षा 'शोभा' यस्याः तादृशी सती मे दृष्टि'न नन्दयति'न  
मोदयति । 'रूढ' निश्चितम् 'अवलाजनस्य' दूर्वलस्य स्त्रीजनस्य' सम्बन्धे 'इष्टस्य'  
अभिलषितस्य जनस्य 'प्रवासेन' देशान्तरस्थित्या 'जनितानि' 'दूःखानि अतिमात्र' यथा  
तथा 'सुदुःसहानि' भवन्ति । [ श्लोकौऽयं कथमपि न प्रभातोपलक्षणाद्यर्थं भवितुमर्हति ।  
अपि च पूर्वश्लोके चन्द्रः अस्तं याति इत्युक्तं न तु यातः इति । तत् कथमन्तर्हित  
इत्यतिशयोक्तिः ? अन्यच्च—"मे" इति "अन्यस्य नन्दयति" इत्यपक्षिपति, तच्चायुक्तम् ।  
"संस्कारणीयशोभा" इत्यनुक्तमपि गम्यते एव, तत् किमनया स्फुटोक्ता ? 'अतिमात्र-  
सुदुःसहानि' इति सुदुराः अतिमात्रस्य च एकव समावेशः कीदृशः इत्येतत् सहृदयै-  
र्विभाव्यम् । पुनश्च—पूर्वाङ्गे दृष्टनन्दनस्य अभावमुक्त्वा तत् समर्थनाय पराङ्गे दुःखस्य  
दुःसहत्वनिर्देशो न मनोरमः ! तदयमपि प्राक्षिप्त एव श्लोकः ] ।

## NOTES

1. अन्तर्हिते etc.—Raghava has 'शशिनि चन्द्रे...यतः स शशयुक्त कलङ्को  
अतस्तस्यान्तर्धानमुचितमिति भावः' । This is far-fetched. शशिन् in itself  
does not imply 'scandal ( कलङ्क )' । Again he says 'अथ च कौ  
पृथिव्यां सुदतो हर्षयुक्ता सैव पूर्व' दृष्टा शकुन्तला शशिनि इति दूषान्ते विषयनिगर-  
णात् तद्वशाद्भवत्वाद्वा अन्तर्हित असन्निहिते इत्यादौ पूर्वाङ्गे 'सर्व' योज्यम्' । This  
is fine imagination, and had undoubtedly influenced the in-  
terpolator (See Tika). But it overlooks the fatal objection  
that the love affair between Sakuntala and Dushyanta was  
unknown to all in the hermitage except Anasuya and  
Priyamvada. Just then even Kanva was not aware of it, so  
it could not have been referred to by the disciple.

2. Remark.—The metre is वसन्ततिलका । The first half gives  
a specific instance to support the generalisation in the second  
half. Hence we have अर्थान्तरन्यास ।

अपिच—

कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रसन्ध्या  
दामं सुञ्जतुष्टजपटलं वोतनिद्रो मधूरः ।



वेदिप्रान्तात् खुरविलिखितादुत्थितश्चैष सद्यः

पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाङ्गमायच्छमानः ॥४॥

अपिच—

पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्मूर्द्ध्नि कृत्वा सुमेरोः

क्रान्तं येन क्षयिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।

सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादल्पशेषैर्मयूखैर्

अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपञ्चशनिष्ठा ॥५॥

Moreover, the moon is impurpling the dew drops on the jujube trees ; the peacock, with its sleep over, is leaving the kusa thatch of the cottage ; and this antelope, got up from the edge of the mud-bank, is forthwith becoming high behind in order to stretch its limbs. Moreover, the moon—the very one by whom darkness being caused to disappear, the middle domain of Vishnu was reached after having placed his Pada on the head of Sumeru, the lord of the mountain—is dropping from the sky with little of his rays left. Even of the great the highest ascent becomes ended in a deep descent.

कवेति । अन्ययः—अयसन्धा कर्कन्धूनाम् उपारं तुहिनं रञ्जयति । मधूरो वीतनिद्रो दार्भम् उटजपटलं मुञ्चति । एष हरिणश्च खुरविलिखितात् वेदिप्रान्तात् उत्थितः स्वाङ्गमायच्छमानः, सद्यः पश्चादुच्चैर्भवति । व्याख्या—‘अयसन्धा’ प्रातःसन्धा ‘कर्कन्धूनां’ वदरोहचाणाम् [“कर्कन्धूवदरी कोलिः” इत्यमरः] ‘उपारं तुहिनं’ द्विसं ‘रञ्जयति’ अरुणरागेण योजयति । ‘मयूरः’ आश्रममधूरः ‘वीता’ विगता ‘निद्रा’ यस्य तथाभूतः सन् ‘दार्भं’ कुशनिर्मितम् ‘उटजपटलं’ पर्णशालाया आवरणं मुञ्चति जहाति । ‘एष हरिणश्च आश्रममधूरोऽपि खुरैः विलिखितात् मुखशयनार्थं चुषात् । पशुधर्म एष यत् खुरोत्कीर्णं स्थानं धूलिषु ते शरत् ] ‘विद्याः’ त्वचवेदिकायाः ‘प्रान्तात् उत्थितः’ सन् निद्रान्ते ‘स्वम् अङ्गम्’ स्वरूपम् ‘आयच्छमानः’ प्रसारयन् [“समुदाङ्गस्योयमोऽयम्” इत्यात्मनेपदम्] ‘सद्यः’ तत्क्षणम् उत्थानक्षणे एव ‘पश्चात् अपरकार्ये ‘उच्चैः’ उन्नतो ‘भवति’ । अतो ब्रह्मैव प्रभातमिति ।

पादेति । अन्वयः—चयिततमसा येन चित्तिधरगुरोः सुमेरोः मूर्द्धन्नि पादव्यासं कृत्वा विश्वोर्मध्यमं धाम क्रान्तं स अयं चन्द्रः अल्पशेषैर्मयूखैः गगनात् पतति । महतामपि अत्यारुढिः अपभ्रंशानष्टा भवति । व्याख्या—‘चयितं’ चयप्राप्तं ‘तमो’ यस्मात्तथाविधिं हतान्धकारेण [अनेन माहात्म्यम्] ‘येन चन्द्रेण’ चित्तिधराणां पर्वतानाम् [शेषपट्टा समासः] ‘गरोः’ पत्राः ‘सुमेरोः मूर्द्धन्नि’ शिरसि ‘पादानां’ चरणानां किरणानाञ्च ‘व्यास’ पात ‘कृत्वा’ [सुमेरुशिरसाऽप्राध्वचारौ चन्द्रः । तेन शिरसि किरणपातो युज्यते] ‘विष्णोः’ बलिच्छलने वामनरूपस्य तस्य मध्यामं धाम द्वितीयचरणव्यासस्थलम् आकाशमित्यर्थः ‘क्रान्तम्’ आरुढं, ‘स’ एवभूतो महमान्वितः ‘अयं चन्द्रः’ एष दृश्यमानचन्द्रः ‘अल्पशेषैः’ अल्पावशिष्टैः ‘मयूखैः’ किरणैः उपलक्षितः सन् [ इत्यन्त-लक्षणं तृतीया ] ‘गगनात् पतति’ गगनाङ्गनं जहाति । अतो ब्रवीमि प्रभातमिति । ‘महतामपि’ किं पुनरितरेषाम् ‘अत्यारुढिः’ उच्चैः स्थितिः ‘अपभ्रंशः’ दूरपातः ‘निष्ठा’ अन्ता यस्याः तादृशी भवति । अतुष्टारोहणात् परमेव अतिनीचं प्रतिगमनं भवति ॥ उच्चं पदं पतनमनुरूपं कलयति कालं इति निष्कर्षः ॥ यथा प्राकृतः काश्चित् कुवचित् उच्चस्थानि पादं त्यस्ततोप्राञ्चं स्थानमारोहति, तथा महिम्ना महान् एषचन्द्रः गगन-शिखरमारोढुमिच्छुः पर्वतानां गुरोरिव, न तु यस्य कस्याचित्, शिरसि पादमवात् आरुढश्च गगनम् । परन्तु अधुना दूरमधः पपात, न चिरं गमनाय एव स्थितः इति स्फुटायेः । किरणैः सुमेरुशिखरं समुद्रभासा गगनमारुढ इत्यपि अर्थः ।

1. (a) तद्दिनम्—Frost, dew. “तुषारस्तुद्दिनं हिमम्” इत्यमरः । (b) अग्रसन्ध्या—समायुक्तधायत्यस्याम् इति सम + धौ + अङ् अधिकरणे = सन्ध्या time for mediation. Or सम् + धा + अङ् भावे अधिकरणे वा = सन्धा junction सन्धिः, i.e., junction of day and night, अग्रा प्रथमा, सन्ध्या । There are two junctions अग्रसन्ध्या or अग्रसन्ध्या = dawn and अपरसन्ध्या or अपरसन्ध्या = dusk. “सन्ध्या पितृप्रभूः सन्धा” इति शब्दार्णवः । (c) उटज-पटलम्—पटल thatch. “पटलं कृदिः” इत्यमरः । “छादगृह्णाच्छादनम्” छानो इति ख्यातम्” इत्यमरटीका । (d) आग्रच्छमानः—we have आत्मनोपदे because the action benefits the stag. Otherwise दरिद्रेभ्यो धनं संयच्छति । The sutra “आङ्गो यमहनः” has no application here, because that refers to यम when अकर्मक and has no कर्तृभिप्रायः

again खाङ्ग here = खरूपम् and not any particular limb of the animal, so also the varttika "खाङ्गकर्मकाङ्ग" should not apply here.

2. Remark.—The metre is मन्दाक्रान्ता । खभावोक्ति or जाति is the figure 'नानावक्ष्य' पदार्थानां रूपं साक्षाद्दिग्वन्तौ । खभावोक्तिश्च जातिश्च—॥' इति दण्डी ।

3. (a) क्षितिधर &c.—धरन्तिङात् घृ + अच् कर्त्तरि = धराः up-holders, क्षितिधराः क्षितिधराः the sustainers of the earth, i.e. the mountains. Now see Tika. क्षितिं धरन्तीति gives अष् with a कर्मोपपद resulting in the form क्षितिधर । (b) चायत &c.—चयः सञ्जातः अस्येति चय + इतच् चायतम् । Now see Tika.

4. (a) अत्यादृढिः—आति + आ + रुह् + क्तिन् भावे high ascent. (b) अपभ्रंश &c.—निस + श्या + अङ् भावे = निष्ठा end अन्त । 'निष्ठानिष्पति-नाशान्ताः' इत्यमरः । अप + भ्रंश + लज् भावे = अपभ्रंशः long slip दूरपातः । अपभ्रंशो निष्ठा यस्याः ।

5. Remark.—(a) Note the pun—पाद = किरण and चरण । सृङ्गं = शृङ्ग and शिरस् । पतति = अवरोहति and भक्षति । (b) The महत्त्व of चन्द्र is established by (1) शिरिगुरुशिरसि चरणपातः, (2) तमोनाशः, (3) विष्णु-क्रान्तक्रमणम् । (c) The metre is मन्दाक्रान्ता । अर्थान्तरन्यास is the figure.

( प्रविश्यापटीक्षेपेण ) अनसूया—जह्व वि णाम विसअपर-  
म्मुहस्स जनस्स एदं ण विदिअं तह्वि तेण रण्णा सउन्दलाए  
अणज्जं आअरिदं [ यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य एतत्  
न विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्थं माचरितम् ] ।

ANASUYA ( Entering without raising the curtain )—  
Though this may not be known to a person who is averse  
from the world, still something ignoble has been done by  
that king towards Sakuntala.

शिश्रः—यावदुपस्थितां होमवेलां गुरवं निवेदयामि ।  
( निष्क्रान्तः ) ।

DISCIPLE—I will report to the preceptor that the time  
for the offerings of oblations is at hand. ( Exit ).

प्रविश्येति । 'पट्याः' पटस्य जवनिकायाः 'क्षेपः' निरसनं 'पटौक्षेपः' जवनिका-  
पसारणम् । न पटौक्षेपः 'अपटौक्षेपः' तेन । जवनिकामनपसार्य एव प्रविष्टा अन-  
सूया । यद्वा—'अपटौ' जवनिका [ "अपटौ काण्डपटिका प्रतिसीरा जवनिका तिर-  
स्कारिणी" इति हलायुधः ] । तस्याः क्षेपेण तां निरस्य इत्यर्थः

यद्यपीति । 'विषयेभ्यः' इन्द्रयशास्त्रेभ्यः 'पराङ्मुखस्य निवृत्तस्य 'जनस्य' मादृशस्य  
एतत् 'यद्यपि न नाम' [ नाम इति सम्भाव्ये ] 'विदितं' ज्ञातं 'तथापि' मादृशी जनः  
अत्र विषये प्रमाणं न इत्यभ्युपगमेऽपि 'तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् 'अनार्यम्' असत्  
आचरितम्' । आस्तां तावत् अहं विषयिणां युक्तायुक्तं विचारयितुमनर्हा, किन्तु  
शकुन्तलायाम् असदाचरितम् इति नास्ति सन्देहः । रङ्गमञ्चस्थेण शिष्येण न  
श्रुतमेतत् । [ "यद्यपि" ( रा, वि- )—'एवम्' ( त-, न्या, म- )—'पराङ्-  
मुखस्य' ( त-, वि-न्या- )—'पराङ्मुखस्यापि' रा- म- ) ॥

यावदिति । 'उपस्थितां' सम्प्रप्तां 'हीनवेलां' गुरवे निवेदयामि' विज्ञापयामि  
'यावत्' [ यावद्वधारणे ] ।

## NOTES

1. (a) विषयपराङ्मुखस्य—परा दूरे अञ्चति गच्छतीति परा + अञ्च + क्तिन्  
कर्त्तरि = पराक् averted, पराक् मुखं यस्य स पराङ्मुखः one with face  
averted तस्य । (b) जनस्य—'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी ।  
(c) विदितम्—विद् + क्त कर्मणि वर्त्तमाने by the rule "मतिबुद्धिपूर्णाथं भयश्च",  
विद् here being बुद्धार्थकः । (d) For यदि, अपि ( twice ), नाम, तथा see  
below.

2. (a) शकुन्तलायाम्—आधारे सप्तमी । Compare "अयमाचरत्यवनग्रं  
सुम्भासु तपस्विकत्याम्"—Act I. (b) अनार्यम्—अर्थ्यते गम्यते अनुशीयते इति  
यावत् इति षट् + क्त कर्मणि—आर्यम् that which is adopted by good  
people, न आर्यम् that which good people shun. नञ् तत् ।

Reading.—The passage is obscure. My explanation, as  
given in the Tika, will be clear from the following analysis—  
(a) Anasuya wants to show that 'तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमा-  
चरितम्' । [b] A possible objection occurs to her—This is a  
love-affair, and therefore a worldly matter. Anasuya, standing

as she does aloof from the world [ विषयपराङ्मुख ] cannot presumably judge whether any वैषयिक matter is आर्य or अनार्य । This other side of the question ( पक्षान्तर )—her ineligibility to judge—she introduces by यदि । “यदि इति पक्षान्तर” —Vardhamana. She states the objection as a mere possibility ( सम्भाव्य ), not that people will surely urge it against her. The bare possibility is expressed by नाम । The objection she does not admit as valid. She mentions it with a sneer (गर्हा) expressed by अपि । “गर्हा समुच्चयप्रशङ्कासम्भवनास्त्रापि” इत्यमरः । The second अपि is समुच्चये । Thus the reasoning is—Perhaps you will say I am outside the world and am no judge of आर्य and अनार्य in love-affairs. Even then it cannot be denied that the king has behaved ill [ अनार्य ] towards Sakuntala.

4. गुरवे—“कर्मणा यमभिप्रैतिसः सम्प्रदानम्” इति सम्प्रदाने चतुर्थी । “क्रिया-यक्षणमपि कर्त्तव्यम्” is a Varttika meant for अकर्मक verbs. The भाष्यकार however rejects it, because as he says, “क्रियापि कृत्विमं जर्म” । Hence “कर्मणा यमभिप्रैति—” covers all cases.

अनसूया—पङ्क्तिबुद्ध्या वि किं करिस्मि । न मे उद्देशेऽसु वि निश्चकारिण्येऽसु हृत्पथाऽप्यपसरन्ति । कामो दाणिं सकामो होतुः जेण असञ्चरन्त्ये जने मुद्धहिअआ सही पदं कारिता [ प्रतिबुद्ध्यापि किं करिष्यामि । न मे उचितेष्वपि निजकरणी-येषु हस्तपादं प्रहरति । काम इदानीं सकामो भवतु येन असत्यसन्त्ये जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता ] । अहवा दुर्व्वाससो सावो एसो विआरिटि । अण्णहा कहं सो गएसि तारिसाणि मन्तिअ एत्तिअस्स कालस्स लेहमेत्तं वि ण विमज्जे दि [ अथवा दुर्व्वाससः शप एष विचारयति । अन्यथा कथं स राजर्षिः तादृशानि मन्त्रयित्वा एतावतः कालस्य लेखमात्रमपि न निमज्जयति ] । (विचिन्त्य ) ता इतो अङ्गिणणाणं अङ्गुलं अञ्जं

से विसज्जेम । दुःखशीले तपस्विजणे को अब्भत्थोअदु । णं सखी-  
गामी दोसो न्ति ववसिदो वि ण पारिमि पवासपडिणित्तसस  
तादकससवस्स दुस्सन्दपरिणीदं आवणणसत्तं सउन्दलं  
णिवेदिदुं । इत्थं गदे अम्हेहि किं करणिज्जं [ तत् इतः  
अभिज्ञानमङ्गुलीयकं तस्मै विमृजावः । दुःखशीले तपस्विजने  
कः अभ्यर्थ्यताम् । ननु सखीगामी दोष इति व्यवसितापि न  
पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्यपस्य दुष्प्रन्तपरिणीता-  
मापन्नसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् । इत्थं गते अस्माभिः किं  
करणोयम् ] ।

ANASUYA — What again shall I do when awake ? My  
hand and feet do not proceed even towards my own everyday  
duties. Now be content Cupid by whom our purehearted  
friend is made to resort to a man who is false to his promise.  
Or, it is the curse of Durvasas that is causing perversion.  
Otherwise why that royal sage having talked in that strain  
does not send a letter even for such a long time ? (Reflecting)  
We shall then send him the identification-ring from here.  
The ascetics being constantly engaged with penance, who is  
to be requested ? Nor indeed, to Father Kasyapa returned  
from travel, can I, even if I try report Sakuntala as wedded  
by Dushyanta and with child, because the blame lies with  
my friend. Such being the case what can be done by us.

प्रतिबुद्धेति । प्रभाता रजनौ प्रतिबोधनकालः प्राप्त इत्यालक्ष्य आह—‘प्रतिबुद्धा’  
शयनादुत्थिता अपि किं करिष्यामि ? ‘उचितेषु’ [ “अभ्यासोऽपुत्रचित्तं न्यायाम” इति  
रघुटोकायां सङ्गिनाथः ] “निजेषु” स्वकीयेषु ‘करणीयेषु प्रातःकृत्यादिषु’ अपि किं  
पुनरन्यत्र ‘मे हस्तौ च पादौ च’ हस्तपादम् ( प्राण्यङ्गत्वादिकवदभावः ) न ‘प्रसरति’  
प्रवर्तते । ‘कामः कन्दर्पः’ ‘इदानीं’ ‘इदृशे वृत्ते’ ‘सकामः’ मिद्धमनोरथो ‘भवतु’ ।  
कामिनां प्रतारणं कन्दर्पस्य धर्मः । सोऽधुना सिद्धः । ‘येन’ कामेन ‘शुद्धम्’ अकपटं

‘हृदयं’ यस्याः तादृशी ‘सखी’ शकुन्तला ‘असत्या’ मित्या ‘सन्ध्या, प्रतिज्ञा यस्य तादृशि असरन्ते इत्यर्थः, पदं’ स्थानं ‘कारिता’ प्रापिता [सर्वधातुवर्णानुवादः करोतिना भवति ; “हृत्कोरन्त्यतरस्याम्” इति अणिकर्त्तुः अत्र कर्मसंज्ञा । ततः अभिहिते कर्मणि सखी इति प्रथमा ] । ‘अथवा’ न हि राज्ञो दोषः । ‘एष दुर्वाससः शापः विकारयति’ विकारम अन्यथाभावं करोति [ “तत्करोति—” इति णिच् ] । ‘अन्यथा’ यदि नायं शापविकारः तदा स राजर्षिः तादृशानि तथाविधानि मधुराणि सरलाणि च ‘मन्त्रयित्वा’ भाषित्वा ‘पतावतः’ एतन्मातस्य सुदीर्घं स्व ‘कालस्य’ [ सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी ] ‘लेखमात्रमपि पबिकामपि, आस्तां नेहजनप्रेरणम्, ‘न विसर्जयति’ प्रेरयति । तन्नूनं शापात् सर्वं तेन विस्मृतम् । ‘तत्’ तस्मात् शापनिवृत्तये इतः अस्मात् तपोवनात् ‘तस्मै’ तं दद्यान्तमभिप्रेत्य ‘अभिज्ञानम्’ स्मरणीयम् ‘अङ्गुलीयकं’ विसृज्यावः प्रेषयावः । किन्तु ‘तपस्विजने दुःखं व्रतोपवासादिकं’ ‘शीलयति’ अभ्यासयति यः तस्मिन् [ कर्मोपपदे णः । अणोपवादः ] सति ‘कः’ को वा जनः तत्रयनार्थम् ‘अभ्यर्थिताम्’ ? तापसाः सदा तपांस एव रताः तपो विहाय ते न यासन्ति । एषः ‘दोषः सखी’ शकुन्तलां ‘गामो’ गन्ता [ गमिगाम्यादीनामुपसंख्यानान् द्वितीयासमासः ] ‘इति’ हेतोः ‘प्रवासात् प्रतिनिवृत्तस्य तातकाश्रयस्य’ [ सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी ] निवेदयितुं व्यवांसतां उदयुक्ता अपि शकुन्तलां दुष्टान्तेन परिणीताम् उदाम् ‘सत्त्वं’ जीवम् ‘आपन्नो प्रापतां गर्भिणीम्’ न पारयामि न शक्नोमि । शकुन्तला च अनवहित्वा दुर्वाससमकोपयत् । तदस्मिन् वानौपाति दोषस्तस्य एव इति तातकण्व न निवेदयामि । ‘इत्थं गते एव’ सति ‘अस्माभिः’ सखाजनैः ‘कं’ करणीयं न जानामि ।

### NOTES

1. (a) प्रतिबुद्धापि—अपि ससुच्यते । अप्रतिबुद्धा I cannot of course do anything ; प्रतिबुद्धा too ( अपि ) I cannot. कारणविषये प्रतिबुद्धाप्रतिबुद्धयोः ससुच्यतः । (b) सखी पदं कारिता—Non causal form—सखी पदं कृतवन्तौ । Causal form, active—यः सखी ( or सख्या ) पदं कारितवान् । Causal passive—येन सखी पदं कारिता or येन सख्या पदं कारितम् । सखी being the प्रयोज्यकर्म becomes उक्त by the कारिका—“अप्रधाने दुष्टादीनां प्रधानी नीहृत्कृष्वहम् । बुद्धिमत्कार्ययोः शब्दकर्मणा च निजिच्छया । प्रयोज्यकर्मण्येषां स्थानानां लादयो मताः ॥

2. विसर्जयामि—स्वार्थे णिच्. Compare “गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि”—Act. III.

3. (a) तपस्विजने—तपस्विनां जनः लोकः समूह इत्यर्थः (or तपस्वी चासौ जनश्च) तपस्विजनः । तस्मिन् । आधारे सप्तमी । (b) कः अभ्यर्थताम्—“Who is to be requested” means by काक् ‘no one is to be requested’ (c) आपन्नसत्त्वाम्—सत्त्वम् आपन्ना gives आपन्नसत्त्वा by the rule “प्राप तापन्ने च द्वितीयया” । सत्त्वापन्ना is an optional form by the rule “द्वितीया श्रितातोतपतितगतान्यसप्राप तापन्नेः” । आपन्नं सत्त्वं यथा इति बहुव्रीहिः is also allowable. (d) \*अव्यामिः &c.—Here she does not know what to do to have Sakuntala recognised by Dushyanta. The difficulty is caused by a combination of circumstances. First, Dushyanta has forgotten all about it owing to the curse. Second, the sight of the ring will awaken the king’s memory but there is none to carry it to the city. Third, she cannot move Kanva to arrange for the despatch of the ring, because she apprehends the sage might get displeased with his daughter. For he had left the hermitage leaving his daughter in charge to look after guests (c.f. दूहितरं शकुन्तलामतिथिसनकाराय सन्दिग्ध—Ante.) which she signally failed to do in respect of such an august peasonage as Durvasas.

(प्रविश्या) प्रियंवदा (सहप्रेम्)—सहि. तुवर तुवर सउन्दलाए पल्याणकोदुग्रं णिव्वत्तिदुं [ सखि. त्वरस्व त्वरस्व शकुन्तलायाः प्रस्थानकौतुकं निर्वर्त्तयितुम् ] ।

[Entering] PRIYAMVADA (with joy)—Hasten, friend, hasten to perform the auspicious rites at Sakuntala’s departure.

अनसूया—सहि कहं एदं [ सखि कथमेतत् ] ।

ANASUYA—How is this friend ?

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं सुहसइदपुच्छिआ सउन्दला-



सञ्जाञ्चं गदम्हि (शृणु । इदानीं सुखशयितप्रच्छिका शकुन्तला-  
सकाशं गतास्मि ] ।

PRIAYAMVADA—Listen, I just now went to Sakuntala as an inquirer of easy sleep.

सखीति । 'शकुन्तलायाः प्रस्थानस्य' गमनसमयस्य भटं भवनयात्रायाः 'कौतुकं' मङ्गलं 'निर्वर्त्तयितुं' कर्तुं 'त्वरस्व' [ आवेगे द्विरुक्तम् ] ।

शयिति । 'इदानीम्' अस्मिन्नैव क्षणे 'सुखशयितं सुखशयनम्' [ भावे क्तः ] पृच्छतीति 'सुखशयितप्रच्छिका' सुखं शयितं न वा इति जिज्ञासायाम् [ क्रियार्थायां क्रियायां खल् स्त्रियाम् ] 'शकुन्तलायाः सकाशं, समीपं' 'गतास्मि' । [ 'सुखशयित-प्रच्छिका' ( रा-, वि- )—"सुखसुप्तिकाप्रच्छननिमित्तम्" ( त-, व्या )—"सुख-शयितं प्रष्टुम्" ( म- ) ] ।

### NOTES

1. कौतुकम्—Customary auspicious ceremonies परम्परायात-मङ्गलम् । 'कौतुकं' चाभिलाषे स्यात्तत्तमे नमर्हर्षयोः । परम्परासमायातमङ्गले च कुतूहले ॥" इति विश्वः ।

2. सुखशयितप्रच्छिका—शी + क्त भावे = शयितम् lying down ; hence sleep. सुखेन शयितम् सुखशयितम् sleep with ease, i.e. quiet sleep सहसुपेति समासः । ततः पृच्छतीति सुखशयित + प्रच्छ + खल् कर्त्तरि स्त्रियाम् । Raghava reads पृच्छिका । But there is no reason for सम्प्रसारण ।

अनसूया—तटो तटो [ ततस्ततः ] ।

ANASUYA—Then ? What then ?

प्रियंवदा—टाव एणं लज्जावनदमृहिं परिस्सजिञ्च सअं तादकस्मवेण एव्वं अहिणन्दिदं—दिहिञ्चा धुमाउलिददिहिणो वि जञ्जमाणस्स पाञ्चए एव्व आहुदी पडिदा । वच्चे सुस्सिस्स-परिदिण्णा विञ्च विज्जा असोअणिज्जासि संवुत्ता । अज्ज एव्व इस्सिपडिक्खिदं तुमं भत्तणो मआसं विमज्जेमि—त्ति ( तावत् एनां लज्जावनतमृखो परिष्वज्य स्वयं तातकाशपेन एवमभि-

नन्दितम्—दिष्ट्या धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावके एव  
आहुतिः पतिता । वत्से सुशिष्यपरिदत्ता इव विद्या अशोच-  
नीयासि संवृत्ता । अदरैव ऋषिप्रतिरक्षितां त्वां भर्तुः सकाशं  
विसर्जयामि—इति ] ।

PRIYAMVADA—Just then, by father Kasyapa himself  
after having embraced her congratulation was thus pronoun-  
ced, as she stood with her face turned down through bash-  
fulness—‘O joy ! the oblation of the sacrificer, though he  
had his sight disturbed by smoke, has fallen into fire indeed.  
My child, like knowledge made over to a deserving pupil,  
you have become one that can cause no regret. This very  
day I send you to your husband, protected by anchorites.

तावदिति । ‘तावत्’ तत्कालम् ( तावदवधौ ) लज्जया अवनतमुखीम एनां  
शक्रान्तत्वां परिष्वज्य आलिङ्ग्य ‘स्वयं तातकाश्यपेन एवम्’ अनेन प्रकारेण अभिनन्दितम्  
अभिनन्दनसुचारितम् । अभिनन्दनप्रकारं शृणु—‘धूमेन ‘आकुलिता’ कलुषौज्जवा  
‘दृष्टिः’ यस्य तथाविधस्य ‘अपि यजमानस्य’ याज्ञिकस्य (अनेन दर्शनव्याघातात् आहुतेः  
अन्यत्र पातशङ्कास्ति ) ‘आहुतिः दिष्ट्या भाग्येन ‘पावके एव’ अथौ एव, यथास्थानमेव  
इत्यर्थः ‘पतिता’ न तु अन्यत्र । त्वदर्थे योग्यं पात्रं नैव लब्धं मया तथापि त्वं  
सत्त्वान्ते एव पतिता इत्यर्थः । हे ‘वत्से, सुशिष्याय परिदत्ता’ यथाशास्त्रं दत्ता ‘विद्या  
इव अशोचनीया संवृत्ता ‘असि’ इदानीं शोच्या न भवसि । ‘अदरैव त्वाम् ऋषिभिः  
प्रतिरक्षितां गोपितां कृत्वा ‘भर्तुः सकाशं सन्तोषे विसर्जयामि’ प्रेषयामि [ वत्मान-  
सामोषो भविष्यति लट् ]—‘इति’ एवं तेन अभिनन्दितम् ।

### NOTES

1. (a) अभिनन्दितम्—अभि + नन्द + क्त भावे । There is no शेषविशेषा  
hence we have अनुक्ते कर्त्तरि लतीया in तातकाश्यपेन । तातकाश्यपेन अभि-  
नन्दितम् = Congratulation was uttered by तातकाशाप । (b) दिष्ट्या—  
An अव्यय expressing हर्ष joy. “दिष्ट्या हर्षं महत्त्वं च” इति मेदिनी । (c)  
दिष्ट्या... पतिता—Implies “I did not see [ आकुलितदृष्टि ] that in

Dushyanta there was a suitable husband for you. Yet chance wedded you to him.'

2. सुशिष्य &c—It is a pity that knowledge should be imparted to a bad pupil. Sciences become अशोचनीय when their receipient is virtuous. Cf. "कृशिश्वमध्यापयतः कुतोयशः", also Manu—"विद्या ब्रह्मणमेत्याह सेवधितोऽस्मि एतं माम् । असूयाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यावत्तमा ॥ यमेव तं शुचिं विद्या नियतं ब्रह्मचारिणम् । तस्यै मां देहि विप्राय निधिपायाप्रसादिने ॥"—Quoted by Vilyasagara.

अनसूया—अहं केन सूददो तादकससवसस वृत्तन्तो (अथ केन सूचितस्तातकाश्रयस्य वृत्तान्तः) ।

ANASUYA—But by whom was the matter revealed to father Kasyapa ?

प्रियंवदा—अग्निसरणं पविष्टस्म सरीरं विना हृन्दोमईए वाणिआए (अग्निसरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना हृन्दोमय्या वाण्या) ।

PRIYAMVADA—By a metrical utterance without a body, when he entered the fire-house.

अनसूया ( सविस्मयम् )—कहेहि (कथय) ।

ANASUYA ( With wonder )—Reproduce.

प्रियंवदा ( संस्कृतमाश्रित्य )—

दुष्यन्तेनाहितं तेजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनयां ब्रह्मन्निगमं शमीमिव ॥३॥

PRIYAMVADA—(Speaking Sanskrit)—O Brahman, consider thy daughter—who for the glory of the world, is bearing the energy, deposited by Dushyanta—as like the Sami tree that has fire within.

अथेति । 'अथ' प्रश्ने । केन 'तातकाश्रयस्य' तातकाश्रयाय इत्यर्थे [ चतुर्थार्थे षष्ठी ] वृत्तान्तः' विवाहवृत्तान्तः, 'सूचितः' ज्ञापितः ।

अग्निशरणसिति । 'शरीर' देहं विना कन्दोमय्या वाण्यात्मिकया 'वाण्या' वाचा देववाण्या इत्यर्थः 'अग्नीनां शरणं गृहं त्वेताग्निसदनोमय्यर्थः 'प्रविष्टस्य' तातकाश्रयस्य' (चतुर्थार्थे षष्ठी) वृत्तान्तः सूचितः [ "वाण्या" ( रा, वि- )—"वाचा" ( त- न्या, स- ) ] ॥

प्रियंवदेति । 'संस्कृतं' देवभाषाम् आश्रित्य अवलम्ब्य । आभिः प्राकृतं वाच्यम्, इह त् देववाण्या अनुकरणार्थं संस्कृतमाश्रितम् ।

दूष्यन्तेति । अन्यथः—हे ब्रह्मन्, दूष्यन्तेन आहितं तेजो भुवो भूतये दधानां तनयाम् अग्निगर्भां शमीमिव अवेहि । व्याख्या—हे ब्रह्मन् वेदविदां वर काश्यप 'दूष्यन्तेन' राज्ञा आहितं कृताधानं तेजः भुवो जगतां भूतये मङ्गलाय मङ्गल- निमित्तमित्यर्थः 'दधानां' धारयन्ती 'तनयां' कन्यां शकुन्तलाम् 'अग्निगर्भे', यस्या तथा- विधाम् ( गङ्वादीनामाकृतिगणत्वात् सप्तम्याः परनिपातः ) पूतामित्यर्थः 'शमीमिव' शमीनाम्ना ख्यातं वृक्षविशेषमिव 'अवेहि' जानीहि । मन्ये कन्यकार्थं मेनकया प्रबोधितः काश्यपः ॥

## NOTES

1. अग्निशरणम्—शरण is गृह here. 'शरणं गृहराजितोः' इत्यमरः ।
2. संस्कृतमाश्रित्य—Usually ascetic females speak प्राकृतम् । "योऽजं विदूषकोन्मत्तवाल्मीकितापसयोषिताम्...विदुर्दुभिः प्राकृतं कार्यं कारणात् संस्कृतं कश्चित् ॥"—मातृगुप्त quoted by Raghava.

3. (a) दूष्यन्तेन—नाममातृगृहणात् 'किमप्यामित्रात्यनोदाथेऽवीर्यविनयादि- गुणसम्पन्नत्वं व्यज्यते"—Raghava. (b) दधानाम्—Here the क्रियाफल is भुवो भूतिः which benefits मू । So the परस्मैपद is expected. अकर्तृभिः प्रायेऽपि अत्र आत्मनेपदम् । (c) भूतये भुवः—This indicates भाविचक्रवर्त्तित्वं of the child in the womb—Raghava. (d) अग्निगर्भम्—तेजस् is compared with अग्नि by implication. Hence अस्माद्गर्भयोगात्पूता शकुन्तला जगत्पावनौच जाता इति ध्वनिः । The allusion is to Fire who bearing the energy of Siva entered first the अश्वत्थ and then the शमी to allay the heat which he was feeling within himself. Since then he has continued to reside inside the शमी tree.

अनसूया ( प्रियंवदामाक्षपत्र )—सहि पित्रं मे पित्रं मे । किन्तु अज्ज एव सउन्दला णोअदिति उक्काख्ठासाहारणं परि-

तोसं अणुहोमि ( सखि प्रियं मे प्रियं मे । किन्तु अद्य एव  
शकुन्तला नीयते इति उत्कण्ठसाधारणं परितोषम् अनुभवामि )

ANASUYA (Embracing Priyamvada)—Joy to me ! friend,  
joy to me ! But I feel pleasure co-extensive with regret, be-  
cause Sakuntala is being taken away this very day.

प्रियंवदा—सहि वअं दाव उक्कण्ठं विनोदइस्सामो । सा  
तवससिनी निव्वुदा होदु ( सखि आवां तावदुत्कण्ठां विनोदयि-  
ष्यावः । सा तपस्विनी निर्वृत्ता भवतु ) ।

PRIYAMVADA—Friend, we will allay our anxiety. Let  
that poor creature be happy.

अनसूयेति—‘आश्लिष्य आलिङ्ग । हर्षात् इति भावः ।

सखीति । एतत् ‘मे प्रियम्’ । सख्यु मे हिरुक्तम् । ‘किन्तु अद्य शकुन्तला  
नीयते इति हेतोः ‘उत्कण्ठया’ खेदेन ‘साधारणं समानं’ ‘परितोषम् अनुभवामि’ ।  
भर्ता सङ्गं स्वते शकुन्तला इति परितोषः किन्तु अन्यैव याति इति खेदः ।

सखीति । ‘विनोदयिष्यावः लघयिष्यावः । ‘तपस्विनी’ दोना शकुन्तला [‘तपस्वी  
तापसे दोने’ इति हैमः ] ‘निर्वृत्ता’ सुखिनी भवतु’ ।

## NOTES

1. उत्कण्ठा &c.—For साधारण see under “साधारणोऽयं प्रथमः”—  
Act III. Or साधारण = समानाधिकरण having the same location, i.e.  
co-extensive. उत्कण्ठनम् इति उद् + कण्ठ + अ भावे = उत्कण्ठा anxiety  
“रागे त्वलब्धविषये वेदना महती तु या । संशोषणोतु गावाणां तासुत्कण्ठां विदूर्वधाः ॥

2. तपस्विनी—तपस् + विनि मत्वर्थे स्त्रियाम् । It means here अनु-  
कम्पार्हा pitiable—“तपस्वी चानुकम्पार्हः” इत्यमरः ।

अनसूया—तेण हि एदस्सिं सुदसाहावलम्बिदे णारिएरस-  
मुग्गए एतण्णिमित्तं एव्व कालान्तरक्खमा णिवृत्तिं मए  
केसरमालिआ । ता इमं हत्थसण्णिहिदं करिहि । जाव अहंवि  
से मिअलोअणं तित्तिमित्तिअं दुब्बाकिसलआणि त्ति मज्जलसमा-

लक्षणाणि विरएमि । [ तेन हि—एतस्मिन् शूतशाखावलम्बिते नारिकेरसमुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरक्षमा निक्षिप्ता मया केशरमालिका । तदिमां हस्तसन्निहितां कुरु । यावत् अहमपि मृगरोचनां तीर्थसृत्तिकां दुर्वाकिसलयानि इति मङ्गलसमालम्बनानि विरचयामि ) ।

ANASUYA—Well then, in this cocoanut basket suspended on the mango twig was placed by me, for this very purpose, a Vakula-garland stited to stand a lapse of time ; so make it here at hand, whilst I too prepare the auspicious decorations, viz Gorochana, clay from holy places and young shoots of the Durva grass.

तेनेति । 'तेन हि' तस्मादेव निमित्तात् । यतः त्वरा कर्त्तव्या अतः । 'शूत-शाखायाम्' आशशाखायाम् 'अवलम्बिते एतस्मिन् नारिकेरस्य' नारिकेलस्य 'समुद्गके' सम्पुटके 'एतन्निमित्तमेव प्रस्थानकौतुकसम्पादनार्थमेव' मया कालान्तर' दिनाख्यं 'क्षमते' इति 'कालान्तरक्षमा' [इति णः] गतेऽपि काले अस्माना 'केशरमालिका' वकुल-माला 'निक्षिप्ता' स्थाप्रिता । 'तत्' तस्मात् यतः एतन्निमित्तं रक्षिता तस्मात् 'इमां मालां' 'हस्तयोः सन्निहितां समीपस्थां' 'कुरु' । उद्धे' आस्ते, एनां भूमिं प्रापय दत्तार्थः । 'यावत्' अवधौ । 'अहमपि मृगरोचनां' गौरोचनाम् [ 'मृगः पशौ करङ्ग' च' इति विश्वः ] 'तीर्थस्य' तीर्थस्थानस्य 'सृत्तिकां' दुर्वाणां 'किसलयानि' अङ्कुरान् 'इति' एनानि 'मङ्गलानि' मङ्गलार्थानि 'समालम्बनानि' अलङ्करणानि [ "समालम्बनमालेपे तिलकेऽलङ्कृतावपि" इति यादवः ] 'विरचयामि' । ( यावद्वयोमे लट् ) ।

### NOTES

1. इति मङ्गलसमा &c.—समालम्बने एभिः इति सम् + आ + लभ + लुट्, करणे = समालम्बनानि decorations अलङ्करणानि । 'लभेश्च' इति नुम् । Vidyasaga takes समालम्बन = आलेप unguent, The plural in समालम्बनानि seems to go against this sense. The Bengali Rec. however has the singular. The इति may also mean इत्यादीनि । Compare "मङ्गलसमालम्बनं विरचयावः"—Infra, "मे सखीमण्डनम्"—Ibid

“आञ्जनसुलभैः प्रसाधनैः”—Ibid, which are all in favour of taking समालम्बन = अलङ्करण ।

प्रियंवदा—तह करीअदु ( तथा क्रियताम् ) । ( अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति ) ।

PRIYAMVADA—Be it so done (Exit Anasuya—Priyamvada acts the gathering of flowers).

नेपथ्ये—गौतमि, आदिश्रान्तां शार्ङ्गरखमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

IN THE DRESSING ROOM—Gautami, let Sarnagarva and others be ordered to escort Sakuntala.

प्रियंवदा—( कर्णं दत्वा ) अनसूए, तुवर तुवर एदे कखु हट्थिनाउरगामिणो इसिओ सदाबोअन्ति ( अनसूये, त्वरख त्वरख । एते खलु हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दायन्ते ) ।

PRIYAMVADA [Listening]—Hasten. Anasuya, hasten, The sages to go to Hastinapura are indeed being called.

(प्रविशत समालम्बनहस्ता) अनसूया—सहि, एहि एहि गच्छुम्ह ( सखि, एहि गच्छावः ) । ( परिक्रामतः ) ॥

ANASUYA [ Entering with the decorations in hand ]—Come friend, we go. [ They walk round ].

अनसूयेति । सुमनसो गृह्णाति' पुष्पाणि चिनोति [ मूलम् ( रा-, वि-, म- )—प्रियंवदा तथा करोति । अनसूया निष्क्रान्ता' ( त-, न्या- ) ॥ 'तथा करोति' नारिकेलमुद्गकं वृक्षशाखाया अवतारयति ] ॥

गौतमौति । 'शकुन्तलायाः नयनम्' इती हस्तिनापुरप्रापणम् । तस्मै [ तादृशं चतुर्थी ] 'शार्ङ्गरवप्रभृतयः 'आदिश्रान्ताम्' ।

अनसूये इति । 'हस्तिनापुरं गामिनः ऋषयः शब्दायन्ते' शब्दं कार्यन्ते [ शब्द-वैर—' इति क्यङ् । ततो णच् । अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा । उक्ते कर्मणि प्रथमा ] । [ "शब्दायन्ते" ( रा- वि-, म- )—रा- वि-, म- ॥—"शब्दायन्ते" ( त-, न्या- ) ।

प्रविश्येति । समालम्बनानि मङ्गलालङ्करणानि हृत्वे यस्याः [ गङ्गादेराकृति-  
शयत्वान् सप तस्याः परनिपातः ] ।

### NOTES

1. सुमनसः—Usually feminine plural in the sense of flowers  
“आपः सुमनसो वर्षा अप्सरःसिकता समाः । एते स्त्रियां बहुत्वे सारकत्वेऽप्य-  
त्वयम्” ।

2. शाङ्गैरवमिश्राः—शाङ्गैरवमिश्राः Sarnagarva and others. इतत् ।  
Or मिश्र is प्रशसावचन when it occurs as final in a compound and  
then forms a नित्यसमास । Thus शाङ्गैरवः प्रधानं येषां ते शाङ्गैरवमिश्राः ।  
‘सतल्लिकोदमिश्राः स्याः प्रकाण्डस्थलमिच्छयः’ इति गणरत्नमञ्जोदधिः ।

3. [a] हस्तिनापुरगामिनः—इतत्—[See Tika] । गामिन् in the उत्तरपद  
is of the चुम्नादि class and does not take the cerebral च । This  
is inferred from the rule ‘प्रष्टोऽयगामिनि’ which has the dental  
न ; Prof. Gajendrakadkar reads गामिणः with the cerebral and  
condemns our गामिनः as wrong. He does not admit गामिन् to be  
of the चुम्नादि गण “as it is not specifically mentioned in it”  
and appeals to निपातन for the dental in “प्रष्टोऽयगामिनि” । Here in  
the first place mention is not necessary in the case of चुम्-  
नादि गण, because this is not a closed list. Words have to be  
included into it from usage [आकृतिगण] । Grammarians un-  
animously declare that “अविहितलक्षणे चत्वप्रतिषेधः चुम्नादिषु द्रष्टव्यः” ।

Secondly, निपातन will not do because न [ dental ] is seen  
with numerous other पूर्वपदस besides अय । Thus “सर्वस्यायवभूताश्च  
ते नराः स्वर्गगामिनः” [ Narayana ] with स्वर्ग as the पूर्वपद, ‘स्रोतोवद्वा  
सागरगामिनीव’ [ Kalidasa ] with सागर for पूर्वपद, “पूर्वसागरगामिनीम्”  
[ Kalidasa ] the पूर्वपद being पूर्वसागर, “कटगामिनि” ( Haradatta,  
Bhattoji &c. ) with कट् as the पूर्वपद, ‘नरा निरयगामिनः’ [ Vyasa—  
Padmapurana ] with निरय as the पूर्वपद &c. All these apparent  
anomalies disappear if गामिन् is included in the चुम्नादि list. [b]  
शब्दाद्यन्ते—are made to speak out. i.e. they are called and they  
answer. With the reading शब्दाद्यन्ते the sense is शब्दं कुर्वन्ति they  
shout [ शब्द + क्वङ् करणे = शब्दाय ] they make a noise. But no



mere shouting is intended. They are made to respond. Hence we must have शिच् । Thus शब्दाय ( नाम धात् ) + शिच् = शब्दायि to cause to speak. शब्दायि + कर्मणि लट् अन्ते = शब्दायन्ते । Now, शब्दाय is अकर्मक because the कर्म is included in the धात्वर्थ "धात्वर्थो नोऽप्यद्वात् ...कर्मणोऽकर्मिका क्रिया" ) । Hence ऋषयः (अग्निकर्ता) शब्दायन्ते becomes with शिच् attached गौतमी ऋषीन् ( अग्निकर्तः कर्मसंज्ञा ) शब्दाययति by the rule "गतिवद्भिप्रत्ययमानार्थं शब्दकर्मकर्मकाणामग्निकर्ता स गौ" । In the कर्मवाच्य we get गौतम्या ऋषयः शब्दायन्ते । Note that without शिच् the यक् will be in the भाववाच्य giving ऋषिभिः शब्दायते ।

प्रियंवदा ( विलोक्य )—एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्जिदा पडिच्छिदणोवारहत्थाहिं सोत्थिवाअणिकाहिं तावसोहिं अहिनन्दिअमाणा सउन्त्ता चिट्ठइ । उपसप्पम्ह खं [ एषा सूर्योदये एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः तापसीभिः अभिनन्द्यमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् ] ( उपसर्पतः ) ।

PRIYAMVADA (Looking)—There, at the very rise of the sun bathed with a plunge up to the crest, stands Sakuntala being congratulated by Tapasa-women who have come carrying picked wild-grain in their hands to pronounce benediction. Let us approach her. ( They approach her ).

( ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारा आसनस्था शकुन्तला )

( शकुन्तलां प्रति ) तापसीनामन्यतमा—जादे, भत्तुणो बहुमाणसूअअं महादेईसहं लह्हेहि ( जाते, भत्तुर्वहुमानसूचकं महादेवीशब्दं लभस्व ) ।

( Then enters on a seat Sakuntala engaged as described ). ONE ASCETIC WOMAN [To Sakuntala)—Child, may you acquire the title "Chief Queen" indicative of thy husband's great esteem—[ Monier-Williams ].

एषेति । 'एषा शुक्लला सूर्यादये एव शिखामज्जिता' शिखामज्जनपूर्वकं कृता-  
वगाहा सती 'प्रतिष्ठा' गृहीता' सत्कृत्य गृहीता इत्यर्थः, ये 'नीवाराः' ते हस्ते यासां  
ताभिः, स्वस्तिवाचनं' संग्रहीधारणं कर्त्तुमागतभिः 'तापसीभिः, अभिनन्द्यमाना  
तिष्ठति' । 'एनाम् उपसर्पावः' अस्या समीपे गच्छावः [ उपसर्गवशात् सकर्मकत्वम् ] ।  
[ 'प्रतीष्ट' ( त- वि- न्या- )—“प्रतिष्ठत” ( रा- म- ) ] ।

तत इति । 'उद्दिष्टस्य' वर्णितस्य अनतिक्रमः 'यद्योद्दिष्टम्' । तद्वान् 'यद्योद्दिष्टः'  
[ मल्यर्थोऽयं प्रत्ययः ] । तादृशो 'व्यापारो' वस्याः सा । कृतज्ञाना तापसीभिरभि-  
नन्दमाना इत्यर्थः ।

शुक्ललामिति । 'तापसीनाम्' ( निङ्गारे षष्ठी ) 'अन्यतमा' एका [ अन्यतमेति  
अबुत्पन्नं प्रतिपादिकम् ] ।

जाते इति । 'भर्त्तुः' पतुः 'बहुमानस्य' पूजायाः 'सूचकम्' 'अभिवञ्चक' 'महा-  
देवी' इति 'शब्दम्' आख्यां 'लभस्व' । भर्ता अर्चिता देवीषु श्रेष्ठा भव ।

## NOTES

- (a) शिखा is चूड़ा crest, “शिखायनात्वे चूडायाम्” इत्यादि हैमः । शिखामज्जिता—मज्ज + णिच् + क्त कर्मणि = मज्जिता caused to dive. शिखायां मज्जिता । Or मज्जनं मज्जः । भावे घञ् । शिखाया मज्जः शिखामज्जः immersion of the crest. स सञ्जातः अस्या इति शिखामज्ज + इतच् स्तियाम् । (b) प्रतीष्ट &c. — प्रति + इष्ट + क्त कर्मणि = प्रतीष्टाः carried. नितरां त्रियन्ते इति नि + वृ + घञ् कर्मणि = नीवाराः wild grains. नि becomes नी by the rule “उपसर्गस्य घञि असनुष्येदङ्गत्वम्” । प्रतीष्टा नीवाराः प्रतीष्टनीवाराः । ते हस्ते यासां ताभिः । The सप्तम्यन्त word हस्ति is placed last as in गङ्कण्ड । Compare—कमण्डलुपाणि, पतङ्गला, सशरचापहस्त &c. (c) स्वस्तिवाचनिकाभिः—वचनकर्मणि प्रेरणम् इति वच् + णिच् + लुगट् भावे = वाचनम् । स्वस्ति इत्यस्य वाचनं स्वस्तिवाचनम् । In auspicious ceremonies worthy Brahmanas have to be approached with the request “Do you say blessing” स्वस्ति भवन्ती ब्रवन्तु. Thus urged the Brahmanas say “Let there be blessing unto thee” स्वस्तिस्तु । This urging to say स्वस्ति is स्वस्ति-वाचनम् । Those who urge are called स्वस्तिवाचनिक [see below] “संपूज्य-

गन्धमाख्याद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्म्ये कर्मणि माङ्गल्ये संग्रामेऽदभुत-  
दर्शने ॥” Raghava explians ‘दारम्यग्रामे स्वस्तिवाचनाधिकारिणीभिः’ ।  
Hence his derivation is स्वस्तिवाचने नियुक्ता अधिकृता वा इति स्वस्तिवाचन  
+ टक् = स्वस्तिवाचनिकाः by the rule “तत्र नियुक्तः” । This is open to  
two objections—First, टक् requires ऐच् to come in after व in  
स्वस्ति by the rule “हारादीनाञ्च”—स्वस्ति being of the हारादि class.  
The form then is सौवस्तिवाचनिका । Second in the feminine, this  
gives सौवस्तिवाचनिकी । Nor can we say that the affix is टन् and  
not टक्, for in this sense we can have टन् only after com-  
pounds ending in अगर as देवागारिका कौष्टागारिका &c. Again स्वस्ति-  
वाचनं प्रयोजनमाप्तम् gives स्वस्तिवाचना by the Varttika “पुण्याहवाचना-  
दिभ्यो लुक्”, the भाष्यकार classing पुण्याहवाचन, शान्तिवाचन and स्वस्ति-  
वाचन together. I therefore propose to derive thus—स्वस्ति वाचयन्ति  
इति स्वस्ति + वच् + णिच् + लुट् कर्त्तरि वाङ्मलकात् = स्वस्तिवाचनाः । त एव  
स्वस्तिवाचनकाः with कन् स्वार्थे । स्त्रियां स्वस्तिवाचनिकाः । ताभिः ।

2. प्रविशति—The stage direction is apparently anomalous.  
If शकुन्तला is आसनस्था she cannot be described as प्रविशति । Hence  
the direction indicates the existence of some sort of curtain  
behind the friends, which is now removed disclosing Sakun-  
tala engaged as described. प्रविशति then means दर्शकानां नेत्रपथं  
प्रविशति ।

3. अन्यतमा—अन्यतर and अन्यतम are not derived from अन्य with  
the affixes उत्तर and उत्तम । If they were, पाणिनि would not have  
specifically mentioned अन्यन्तर as a सर्वनाम as he has done in  
the सर्वादि list, after having declared that उत्तर and उत्तम affixes  
produce सर्वनाम words. अन्यतम does not appear in the सर्वादि  
list ; it is not therefore a सर्वनाम । See note on अन्यतरा. Act. III.

4. (a) बहुमानसूचकम्—मान + घञ् भावे = मानः esteem. बहुः मानः  
great esteem. तं सूचयतीति or तस्य सूचकम् । (b) महादेवी &c.—महती  
देवी महादेवी the great queen i. e. chief queen, देवी has a  
technical sense. It means the queen, that joins the king at  
coronation. ( अभिषेक ) । “देवी कृताभिषेकाद्यामितरासु च भट्टिनी” इत्यमरः ।  
Thus शकुन्तला was not even entitled to be called a देवी ।

If then she came to be called महादेवी it would only indicate her husband's great esteem ( वद्मन ) for her !\*

द्वितीया—वच्छे, वीरप्रसविणी होहि [ वत्से वीरप्रसविनी भव ] ।

SECOND—Child, may you give birth to a hero.

तृतीया—वच्छे भवतुणी बहुमदा होहि [ वत्से भवतुर्वहुमता भव ] । ( आशिषो दत्त्वा गोतमीवर्जं निष्क्रान्ताः ) ।

THIRD—Child may you be greatly esteemed by your husband. ( Exeunt all except Gautami after bestowing blessings ).

सख्यौ ( उपसृत्य )—सहि, सुखमज्जणं दे होदु [ सखि, सुखमज्जनं ते भवतु ] ।

FRIENDS—(Approaching)—Friend, may this be a happy bath to you.

शकुन्तला—साअदं मे सहीणं । इदो णिसीदह [ स्वागतं मे सखीभ्याम् । इतो निषोदतम् ] ।

SAKUNTALA—Welcome to my friends. Sit down here.

उभे ( मङ्गलपात्राद्याय उपविश्य )—हल्य सज्जा होहि जाव मङ्गलसमालम्भणं विरएव [ हला सज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भणं विरचयावः ] ।

BOTH (Taking up the pots of auspicious things and sitting down)—Get ready, dear, we will perform your auspicious decorations.

द्वितीयेति । वीरमवश्यं प्रभूते इति 'वीरप्रसविनी' वीरसुः 'भव' । ( एष ते गर्भो वीरं जनयतु ) ।

हतीयेति । 'भर्तुः' पत्न्यः 'बहुमता' प्रिया 'भव' । नेयं प्रथमाया आशिषः पुनरुक्तिः । या हि अर्चिता सैव प्रिया इति नास्ति नियमः । "अर्चिता तस्य कोसल्या प्रिया केकयवंशजा" इत्यादिषु भेददर्शनात् ।

आशिष इति । 'गौतमी' वर्जयित्वा ( अपरीप्सायामपि द्वितीयोपपदाण्यसुन् ) इति गौतमीवर्जं 'निष्क्रान्ताः' ।

सखीति । सुखयतीति 'सुख' सुखकरम् [ पचाद्यच् ] 'मञ्जनम्' अवगाहः 'ते भवतु' । शापफलं शङ्कमानयोः सस्त्रीरियमिष्टाशंसा ।

शकुन्तलेति । 'स्वागतं' शुभागमनं 'से सखीभ्यां' भवतु । 'इत' अत्र मत्समीपे 'निषीदतम्' उपविशतम् ।

उमे इति । 'मङ्गलानां' मङ्गलद्रव्याणां 'पात्राणि' भाजनानि 'आदाय' गृहीत्वा 'उपविश्य' आहृतः । 'सज्जा' उदयुक्ता 'भव' । 'यावत्' [ अवधारणे ] 'मङ्गलार्थं' 'समालम्बनम्' अलङ्करणं 'विरचयावः' ।

## NOTES

1. वीरप्रसविनी—वीर + प्र + सृ + इनि कर्त्तरि ताच्छील्ये साधुकारिणि वा ।
2. (a) भर्तुः—'क्तस्य च वर्त्तमाने' इति अगुक्ते कर्त्तरि षष्ठी । (b) बहुमता—मन + क्त कर्मणि स्त्रियाम् = मता desired ईप्सिता । बहु मता बहुमता greatly desired i.e. loved. "मतिरिच्छा"—Vrittikara. The first तापसी wishes her honour (बहुमान) from her husband ; this one desires that she may enjoy his love. Thus it is not a repetition of the other.

3. गौतमीवर्जम्—गौतमी + वर्ज + णसुन् । By the rule "द्वितीयायाच्च" we may have णसुन् with a द्वितीयान्त उपपद if the compound implies haste ( परीप्सा ) । Here no haste is implied, yet we have णसुन् । In another place the poet writes "अवितः पतिवान्सल्याद् गृहवर्जमयोध्यया" । Haradatta thinks परीप्सा (haste) may be absent in some cases (प्रायिकम्) । 'द्वितीयायाच्च इति णसुन् । तत्र हि परीप्सायामिति प्रायिकम्"; Panini himself compounds एकवर्जम् without परीप्सा in "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" ।

4. (a) सखीभ्याम्—स्वागत like गन्ध, पुष्प, धूप, दीप &c. is a पूजोपचार । Compare "आसनं स्वागतं पादमर्घ्यं साचमनीयकम् । मधुपर्कचमज्जन-

वसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं चन्दनं तथा । प्रयोजयेदर्चनायामुप-  
चारान्तरं प्रोषश ॥” सखीभ्याम्—It is usual to have चतुर्थी when स्वागत is  
an उपचार । Thus “यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वामीष्टसिद्धये । तस्मै ते परमेशाय  
स्वागतं व्यजहार ।” Some read सखीः—शेषे षष्ठी as in ‘स्वागतं राजदारि-  
कायाः”—Bhasa ; “स्वागतं तपोधनायाः”—uttara. (b) निषोदतम्—सद  
becomes षद by the rule “सदिरप्रतेः” । Hence निषोदतम्, विषोदतम्  
&c. but witness प्रतिसीदतम् ।

5. सज्जा—सज्जते इति सम्ज्ज + अच् कर्तरि स्त्रियाम् ।

शकुन्तला—इदं वि वहुमन्तव्यं दूतहं दाणिं मे सखीमण्डणं  
भविस्मदि [इदमपि वहुमन्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं  
भविष्यति] । ( वाष्पं विसृजति ) ।

SAKUNTALA—This too has to be highly esteemed.  
Decoration by my friends will now be rare for me. (Sheds  
tears).

उभे—सहि उददं ण दे मङ्गलकाले रोददुं [ सखि, उचितं  
न ते मङ्गलकाले रोदितुम् ] । ( अश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन  
प्रसाधयतः ) ।

BOTH—Friend, it is not proper for you to weep at an  
auspicious moment. (Wiping away her tears, they act  
decorating ).

प्रियंवदा—आहरणीददं रूपं अस्ममसुलहेहिं पसाहणीहिं  
विपववारीअदि [ आभरणोचितं रूपम् आश्रमसुलभैः प्रसाधने-  
विप्रकार्यते ] ।

PRIYAMVADA—The beauty that deserves jewellery is  
insulted by decorations available in a hermitage.

शकुन्तलति । ‘इदमपि’ सखीभ्याम् अलङ्करणमपि मे ‘वहुमन्तव्यम्’ आदर्तव्यम् ।  
क त इत्याह— इदानीं दूरस्थायां मयि ‘सखीभ्यां मण्डनं’ प्रसाधनं ‘ने’ मम सस्वत्वे  
[ शेषे षष्ठी । “न लोकेति—‘कचृषट्या निषेधात्’ । ‘दुर्लभं भविष्यति’ । ‘वाष्प  
‘विसृजति’ सुज्जति, रोदिति इत्यर्थः । दुर्निमित्तमेतत् भाविनी सहती व्यसजस्य सूचकम् ।

उभे इति । 'मङ्गलस्य काले चण्डे, प्रसाधनक्षये इत्यर्थः 'ते रोदितुं न उचितम्' अनङ्गम् । अश्वमेतद्वेदनं तस्मा रोदीः । 'अशूणि' शकुन्तलाया नेत्रजलानि 'प्रमृज्य' शीघ्रित्वा 'नाय्येन' अभिनयकर्मणा 'प्रसाधयतः' प्रसाधनम् अलङ्करणं नाटयतः इत्यर्थः ।

प्रदेवदति । 'आभरणानां' रत्नाद्यलङ्काराणाम् 'उचित' योग्य 'रूप' कान्तिः । 'आयसे सुलभैः' सुखप्राप्यैः 'प्रसाधनैः' मञ्जरीनवपल्लवादिभिरलङ्करणैः 'विप्रकार्यं' ते' प्रघृष्यते । एभिस्ते सङ्गनं घर्षणा एव ।

### NOTES

1. दुर्लभम्—दुःखिन लभ्यते इति दुर् + लभ् + खल् कर्मणि । लभ् does not become लम् owing to the prohibition "न सुदभ्यां केवलाभ्याम्" — लभ will not have नुस् in खल् and घञ् unless some other उपसर्ग is coupled with सु or दूर् । Thus दुर्लभ, सुलभम् सुदुर्लभम् &c.—but दूरालम् सुप्रलम् &c. दूरालभा is a संज्ञाशब्द and therefore स्वप्रमाण ।

2. रोदितुम्—रुद + तसुन् भावे by the maxim "अव्ययकृतो भावे" The sense is रोदनम् । Hence the construction is clear—सङ्गलकाले रोदितुम् रोदनम् ते तत्र सम्बन्धे उचितं युक्तं न । उचितम् qualifies रोदितुम् । ते goes with उचितम् and not with रोदितम्, for then we shall have तत्र instead of ते owing to the prohibition "न लोकाव्यय निष्ठाखलश्र-दनाम्" because रोदितुम् is an अव्यय ।

3. (a) प्रसाधनैः—प्रसाध्यते एभिः इति प्र + साध् + णिच् + लृट् करणे = प्रसाधनानि decorations. Refers to the सङ्गलसमालम्बनानि spoken of above. (b) विप्रकार्यं ते—वि + प्र + कृ + णिच् + लट् ते कर्मणि । The णिच् is स्वाथि because विप्रकृत without णिच् means to insult. Thus "विप्र-कृताऽपि रीषणतया सा स्य प्रतीप गमः—Infra, "विप्रकृतः पन्नगः फणः क्लृप्ते"—Infra ; 'विप्रकृताः तारकेण दिवीकसः"—Kumara ; Or thus—वि + प्र + कृ + घञ् भावे = विप्रकारः insult ; or perversion अन्यथाकरणम् । विप्रकारेण दूषयति इति विप्रकार + णिच् + लटि = विप्रकायति mars by alteration. This sort of णिच् is seen in eases like असिना हन्ति असयति ; दात्रेण लूनाति दात्रयति &c ; and is allowed by the गणसूत्रः "कर्तृकरणात् धात्वर्थे"—The instrument (करण) of the agent (कर्ता) takes णिच् and then becomes a धात् । Now in the कर्तृवाच्य we have प्रसाधनानि रूपं विप्रकायन्ति the decorations mar the beauty by alteration. In कर्मणि it becomes प्रसाधनैः रूपं विप्रकार्यं ते ।

( प्रविश्य उपायनहस्ती ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।  
अलङ्घ्यतामत्रभवती । ( सर्वा विलोक्य विस्मिताः ) ।

TWO HERMIT LADS (Entering with present in hand) —  
Here is jewellery ; let her honoured self be decorated ( All  
are amazed on seeing these).

गौतमी—बच्छ णारअ कुदो एदं [ वत्स नारद, कुत  
एतत् ] ।

GAUTAMI—Child Narada ; whence is this ?

प्रथमः—तातकाश्यपप्रभावात् ।

FIRST—Through Father Kasyapa's majesty.

गौतमी—किं माणसो सिद्धि ( किं मानसो सिद्धिः ) ।

GAUTAMI—What ! A mental creation ?

प्रविश्येति । उपेयने एभिर्तूपायानां न उपहारद्रव्याणि (करणे लुप्तं) 'हस्ते'  
ययीः तौ [गड वादीनामाकृतिगणत्वात् सप्तम्याः परनितातः] । 'सर्वा' आभरणानि  
'विलोक्य विस्मिताः' । सहाहंत्वात् अतर्कितोपस्थित्या च विस्मयः ।

गौतमीति । 'कुतः' कुतो लब्धम् 'एतत्' ।

प्रथमेति । 'तातकाश्यपस्य प्रकृष्टात् भावात्' एतत् प्राप्तम् । तातस्य सहात्म्यात् ।  
गौतमीति । 'किं' मनस इयं 'मानसो सिद्धिः' कृतिः ? किमेतत् तपःप्रभावात्  
मनसा कृतं तत्रभवता ?

## NOTES

1. तातकाश्यपप्रभावात्—भू+घञ् भावे=भावः । प्रकृष्टो भावः प्रभावः  
majesty. प्रादितम्—। प्र+भृ does not take घञ् because of the  
prohibition अनुपसर्गे in the rule—अणोभुवोऽनुपसर्गे । द्वितौ प्रसी ।

द्वितीयः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञप्ताः  
शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुसुमान्याहरतेति । तत् इदानीम्—

क्षीमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा माङ्गल्यमाविष्कृतं

निष्ठूतश्चरणीपरागसुभगो लात्तारसः केनचित् ।



अन्येभ्यो वनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितैर

दत्तान्याभरणानि नः किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्दिभिः ॥७॥

SECOND—Certainly not. Listen. By his reverence we were thus commanded—"Collect flowers from the trees for Sakuntala." Now, then, unto us by a certain tree was exhibited an auspicious silk-garment white like the moon; by a certain other one was poured liquid lac, nice for dying the feet with; from others were delivered ornaments by the palms of wood-nymphs protruded up to the wrist and vying with the show of fresh twigs.

द्वितीय इति । 'न खलु' नैव मानसी सिद्धिः । 'श्रूयतां' तत्त्वतः आकर्ण्यताम् 'शकुन्तला' एव 'हेतुः' कारणं 'शकुन्तलाहेतुः' तस्मात् [ हेतौ पञ्चमौ ] तस्य वा [ शेषे षष्ठी ] 'कुसुमानि वनस्पतिभ्यः' इच्छेभ्यः [ "वनस्पतिनां दुस्मात्" इति मेदिनी । पारस्कारादिः ] 'आहरत' आनयत धूयम् 'इति वयमाज्जप्ताः तवभवता काश्रपेन' ।

चौममिति । अन्यः—तत इदानीं नः केनचित् तरुणा इन्दुपाण्डुः साङ्गल्यं चौममाविष्कृतम् । केनचित् चरणोपरागसुभगो लाचारसो निष्पूतः । अन्येभ्यः आपर्व-भागोत्थितैः किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्दिभिः वनदेवताकरतलैः आभरणानि दत्तानि ।

व्याख्या—ततः प्रस्थितेषु अस्मासु 'इदानीम्' अधुना 'नः' अस्मभ्यम् [ "कर्मणा यमभिर्भात स सम्प्रदानम्" इति चतुर्थी ] 'केनचित् तरुणा इन्दुः' चन्द्र इव पाण्डुः धवलम् अतएव 'साङ्गल्यं' मङ्गलकर्मयोग्यं 'चौमं' दूकूलयुगलम् 'आविष्कृतं' प्रकाशितम् । केनचित् तरुणा 'चरणयोः उपरागं' रञ्जनकर्मणि सुभगः उदारः साधुः इत्यर्थः लाचारसः अलक्तकः 'निष्पूतः' उद्गोर्णः । 'अन्येभ्यः' तरुभ्यः 'पर्वणः' सन्धेः भागः प्रदेशः, सनिवन्ध इत्यर्थः । तस्मात् 'आ' तत्पर्यन्तम् 'उत्थितैः' अतएव 'किसलयानां' नवपल्लवानाम् 'उद्भेदाः' विकाशाः उद्भिन्नानि किसलयानि इत्यर्थः तेषां 'प्रतिद्वन्दिभिः' तत्सदृशैः वनदेवतानां करतलैः आलोहितैः हस्तैः कारणैः 'आभरणानि' रत्नादीनि भूषणानि 'दत्तानि' । 'वातकाश्रपप्रस्रावात् वनस्पतयः कुव वा 'स्वयं' कापि वा वनदेवताः प्रतिनिधीकृत्य, नः सर्वज्ञायासासुः । [ "चरणोपरागसुभगो" ( त- वि- न्या- ) "चरणोपभोगसुलभो" ( रा- म- ) ॥ 'नः' किसलय—" ( त- न्या- )—"तत्-किस—" ( रा- वि- म- ) ॥ "किसलयोद्भेदप्रतिद्वन्दिभिः" ( रा- वि- म- )—"किसलयच्छायापरिस्पृष्टिभिः" ( त- न्या- ) ।

NOTES

1. [a] शकुन्तलाहृतोः—Here the rule—“षष्ठी हेतुप्रयोगे” does not apply. For this does not regulate the षष्ठी in हेतुशब्द but that in the word of which the हेतुत्व is implied ( द्योत्य ) । Hence it would be cited only if the word शकुन्तला had appeared with the षष्ठीविभक्ति attached to it. Beside, the विभक्ति to explain here is that in the Pratipadika शकुन्तलाहेतु । This प्रातिपदिक arises out of the वाक्य—शकुन्तला एव हेतुः or शकुन्तलायाः हेतुः । But this directly states the हेतुत्व of शकुन्तला and does not leave it to be inferred ( द्योतित ) । This is another reason why the rule does not apply. Hence explain शकुन्तलाहृतोः as हृतो पञ्चमी or शेषेऽष्टौ । See also our notes under निवासहृतोः in Raghu XIV, or विश्रामहृतोः in Meghaduta st. 24. Similarly parse लोकहृतोः of Act. V. &c. (b) वनस्पतिभ्यः—वनस्पति often means trees that do not show flowers. It also means any tree (See Tika). अपादाने पञ्चमी । There is अपाद्य when the flowers are plucked and वनस्पति is ध्रुव । And the rule is ‘ध्रुवमपाये अपादानम्’ ।

2. (a) क्षौम—क्षौमा is a sort of fibre. ‘क्षौम’ शाणं वा ब्राह्मणस्य’ quoted by Vachaspati, makes a difference between क्षौम and शाण (flax). क्षौमायाः विकारः । (b) इन्दुपाण्डु—उपमानकर्मधा—। white as the moon. See Tika. (c) माङ्गल्यम्—Auspicious. Ordinarily this is derived as मङ्गलाय हितम् । This refers to the sūtra “तद्यौ हितम्” । But this sūtra directs the affix कृ giving मङ्गलीय and not माङ्गल्य । Again मङ्गले साधु gives मङ्गल्यम् which is the word in common use c.f. “अमङ्गल्यं शोखं तव भवतु नानैवमखिलम्” ‘सर्वमङ्गलमङ्गल्ये’ &c. The following derivation may be suggested—[1] मङ्गलम् blessing, anything promoting a blessing. i.e. auspicious. मङ्गलमेव इति मङ्गल + ष्यञ् सार्थं = माङ्गल्यम् like चतुर्वर्णम् मेव चातुर्वर्ण्यम्, दिलीकी एव तेलोक्तम् &c चतुर्वर्णादि ; [2] Or मङ्गलमेव माङ्गलम् blessing, प्रज्ञादि । तत्र साधु इति माङ्गल + यत् = माङ्गल्यम् auspicious. [3] Or again मङ्गले साधु इति मङ्गल

+ यत् = मङ्गल्यन् auspicious. तदेव इति अण्स्वार्थे प्रज्ञादिः । [b] निष्कृतः—नि + शिव + क्त कर्मणि । Literally it means "spat" which is vulgar [ ग्रास्य ] । Here secondarily [ गौणवृत्ति ] 'poured' which avoids ग्रास्यता । "निष्कृतोद्गोणे वात्सादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् । अतिसुन्दरमन्यत ग्रास्य-कक्षां विगाहते ॥"—Dandin. [e] अन्येभ्यः—अपादाने पञ्चमी । The context is अन्येभ्य उल्यते; which implies अपाय । Hence 'भवमपायं—इत्य-पादानता । (f) वनदेवता &c.—Raghava takes this as करणे वतीया the कर्तृता resting with the वनस्पति । The trees having no hands of their own do the work with the hand of the nymphs residing in them.\* [g] आपर्व &c.—पर्वन् is a joint. Here wrist. पर्वणो भागःप्रदेशः पर्वभागः । तत्पथ्यन्तम् आपर्वभागम् up to the wrist. अन्यथी—। अपर्वभागम् उल्यताः । सहसुपेति समासः । तैः । (b) किसलय &c.—By निपातन in the rule 'इन्द् रइस्समर्थ्यादा = ' इन्द् is got from द्वि repeated. Thus द्वि द्वि = इन्द्म् in the neuter. "द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्य अन्ध्रवः अल्लं चीनरपदस्य निपात्यते"—vrittikara 'इन्द् कलहयुग्मयोः' इत्यमरः । Here the sense is कलह । प्रतिहन्तं इन्द् प्रतिहन्द्म् rivalry. तदस्त्रिषाम् इति प्रतिहन्द् + इनिस्त्वर्थः = प्रतिहन्दानि rivals. किसलयोद्भेदाः = उद्भिन्नानि किस-लयानि by the maxim 'भावानयने द्रव्यानयनं भविष्यति' । किसलयोद्भेदानां प्रतिहन्दानि rivals of the fresh leaves, i.e. the hands thus put out resembled the bunches of fresh leaves that were in the trees. The well-shaped and delicately tinged[ताम्रतल]palms resembled clusters of new leaves.\*

3. Reading.—[a] It is difficult to see why Raghava reads चरणोपभोगसुलभः unless it is for the alliteration of लकार in सुलभो लाचा । But the reading adopted by us has रकार and गकार both repeated. [b] 'तत्किसलय' &c. is the Devanagri reading and is adopted by Raghava, Vidyasagara and Monier Williams. But तत् seems redundant. The sense is clear without तत् । On the other hand नः of the Bengali Recension implies that all this was a special favour unto us—अस्मभाम् आविष्कृतम् अस्मभां निष्कृतः अस्मभां दत्तानि—because done on seeing us. They do not.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

do this for any body and every body. Hence प्रियंवदा takes this as an अभुपपत्ति (favour) indicating luck (See below). (c) किसलयच्छायापरिप्लवित्तिभिः is vague.

प्रियंवदा—( शकुन्तलां विलोक्य )—हला इमां अवभुवव-  
त्तीं सूइदा दे भत्तो गेहे अणुहोदव्या राजलक्ष्मी ( हला  
अनया अभुपपत्त्या सूचिता ते भत्तुगेहे अनुभवितव्या राज-  
लक्ष्मीः ) । ( शकुन्तला ब्रौडां रूपयति ) ।

PRIYAMVADA—( Looking at Sakuntala )—By this  
condescension is indicated the royal fortune which is to be  
enjoyed by you in the house of your husband. (Sakuntala  
acts bashfulness).

प्रथमः—गौतम, एहं हि अभिवेकोत्तीर्णाय काशपाय  
वनस्पतिसेवां निवेद्यावः ।

FIRST LAD—Come, come, Gautama, we report this  
service of the trees to Kasyapa who has come up from his  
plunge into the water.

द्वितीयः—तथा । ( निष्क्रान्तौ ) ।

SECOND—Just so. ( Exeunt ).

सख्यो—अणुवहृत्तभूषणौ अत्र जणौ । चित्तकर्मपरि-  
अणु अङ्गेषु दे आहरणविणिओअं करेह [ अये अनुपभुक्त-  
भूषणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचयेन अङ्गेषु ते आभरणविनि-  
योगं कुर्वः ] ।

FRIENDS—Well, we have never worn jewellery. We  
place the ornaments on your limbs by our knowledge of  
painting.

हलंति । 'अनया अभुपपत्त्या' अनुयन्ते वनस्पतिकृतेन इत्यर्थः 'भत्तुगेहेति' [ 'ते'  
इति "कृत्यानां कर्त्तरि वा" इति पाचिकी षष्ठी ] 'अनुभवितव्या' भोक्तव्या 'राजलक्ष्मीः'

राजश्रीः 'सूचिता' ज्ञापिता । [ "राजलक्ष्मीः" ( त- वि-, न्या- )—राजलक्ष्मीरिति ( रा-, म- ) ] ॥

शकुन्तलेति । 'ब्रौह्मं लज्जां रूपयति' अभिनयति ।

प्रथम इति । 'एहि' आगच्छ 'अभिषेकात्' अवगाहनस्नानात् 'उत्तीर्णाय' तीरं-  
प्राप्ताय 'काशपाय' [ "कर्णा यमभिद्वैत—" इतिसम्प्रदाने चतुर्थी ] 'वनस्पतीनां  
सेवां दूकूलादिदानेन परिचर्यां' 'निवेदयावः' ।

अयं इति । 'अयं' इति सम्भ्रमे । 'अयं जनः' अस्मद्विधो जनः 'अनुपपत्तानि'  
असेवितानि 'भूषणानि' येन तादृशः । कुत किं परिधेयं न जानीवहे । 'चित्रकर्मणः'  
आलोखालेखनस्य 'परिचयेन' अभ्यासेन ( करणे तृतीया ) 'ते अङ्गुष्ठे आभरणानी'  
विनियोगं कुर्वः चित्राणि दृष्टानि लिखितानि च । तेन ज्ञानेन त्वां भूषयावः ।

### NOTES

1. (a) अभ्युपपत्त्या—अभ्युपपत्ति is अनुग्रह favour. "अभ्युपपत्तिरनुग्रहः"  
इत्यमरः । अनुक्ते कर्त्तरि श्या of सूचिता ।

2. अभिषेकोत्तीर्णाय—उद् + तृ + क्त कर्त्तरि = उत्तीर्णं got up. अभिषेकात्  
अभिषेकं समाप्य उत्तीर्णः । सहसुपेति समासः—the पञ्चमी in अभिषेकात्  
being व्यवलोपे कर्मणि ।

3. (a) अयं—The jewellery came unexpectedly. Never  
having worn them and not having thought how to wear them,  
they found themselves in a fix. Hence the सम्भ्रमे । 'अये क्रीडि  
विषादे च सम्भ्रमे स्मरणेऽपि' इति विध्यः । (b) चित्रकर्मपरिचयेन—परि + चि +  
अच् भावे परिचयः skill acquired by practice ; अभ्यास । For this  
sense compare परिचयं चललक्ष्यानिपातने करोति"—Raghu. चित्रस्य  
कर्म अनुष्ठानं चित्रकर्म the act of painting. तस्मान् तस्य वा परिचयः skill  
in the act of painting. तेन । करणे तृतीया ।

शकुन्तला—जाणि वो रोडणं [ जानि वां नैपुण्यम् ) । ( उभे  
नाट्येनालङ्कृतः ) ।

SAKUNTALA—I know your cleverness. ( Both act  
dressing her ).

( ततः प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काशपाः ) । काशपाः—

यास्यत्ययं शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमृत्कण्टया

कण्टस्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।

Amk

वैक्लव्यं मम तावदोदृशमहो स्नेहादरण्यौकसः

पौड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः ॥८॥

( परिक्रामति ) ।

( Then enters Kasyapa having come up from his plunge ).

KASYAPA—Because Sakuntala will go to-day my heart is smitten with anguish ; my throat is troubled with the checked flow of tears ; and my senses are paralysed with anxiety. Such through affection is the helplessness of me living in the forest ; how, alas ! are the house-holders afflicted by the grief of first parting with their daughters ? ( Goes round the stage ).

शकुन्तलेति । 'वां' युवयोः 'दैपुण्यं' निपुणतां चित्तस्खलनपटुतामित्यर्थः [ पृथक् भावे ] 'जाने' । यद्वा—'दैपुण्यं' निपुणता चतुरता । येन अज्ञातमपि ज्ञानगोचरं कृत्वा प्रसाधयसि । 'नाय्यं न' अभिनयेण 'अलङ्कृतः' अलङ्करणं नाटयतः इत्यर्थः ।

'स्नानात् उत्तीर्णः' तीरं प्राप्तः कृतस्नानः इत्यर्थः ।

यास्यतीति । अन्वयः—अद्य शकुन्तला यास्यति इति हृदयम् उत्कण्ठया संस्पृष्टं, कण्ठः स्तम्भितवाष्पवृत्तिकलुषः, दर्शनं चिन्ताजडम् । अरण्यौकसो मम तावत् स्नेहादोदृशं वैक्लव्यम्, अहो गृहिणः नवैः तनयाविश्लेषदुःखैः कथं नः पौड्यन्ते । व्याख्या—'अद्य शकुन्तला' पतिगृहं 'यास्यति इति' हेतोर्मम 'हृदयं' चेतः 'उत्कण्ठया' आवेगेन 'संस्पृष्टं' सस्यगाक्लान्तम् । भाविना अपि न तु भूतेन भवता वा, विरक्षेण कातरं मे मनः । कण्ठः स्तम्भितः दैव्येण वारिता या 'वाष्पवृत्तिः' अश्रुप्रसरः, तया 'कलुषः' विह्वलः । नाहं रोदिमि किन्तु स्वरभङ्गो मे जातः । दृश्यते ज्ञायते अनेन 'दर्शनं' तत्तद्दिन्द्रियं (करणे लुप्तं । दृशिरत ज्ञानमात्रे न तु केवलं चाक्षुषे) 'चिन्तया' शकन्तलागमनानुध्यानेन 'जडं' विह्वलम् । दर्शनश्रवणादिकं भवति किन्तु विषयग्रहणं नास्ति । 'अरण्यम् औकः' आश्रयो यस्य तथाविधस्य ( "औकः सन्नान आश्रयः" इति विग्रहः ) वनवासिनो निर्ममस्य 'मम तावत्' ममैव (तावद् अवधारणे) 'स्नेहात्' समतया 'ईदृशं वैक्लव्यम्' ईदृशी विकलता, 'अहो' हा अहो इति करुणाश्रमम् । 'अहो चिगर्थे' शाकं च करुणार्थविषादयोः इति मेदिनी । 'गृहिणः' समलवन्तो गृहस्था "नवैः" नूतनैः

प्रथमानुभूतेः 'तनयाभिः यो विक्षेपः' वियोजनं तज्जातैः दूखैः कथं कीदृशं तु  
 'पौञ्चल्यं' दूःखस्य प्रतियुक्तिमित्रत्वात् बहुत्वम् । निर्ममस्य समापि यत् असत्प्रायं  
 मन्ये वराका विषयिणस्तेन निर्जीवा एव भवन्ति—इत्यभिप्रायः । ( 'कण्वः वालुषः'  
 ( रा- वि- म- )—“अन्तर्वाप्यमरापराधिगदितम्” ( त- न्या- ) ॥ “ईदृशमहो”  
 ( वि- ) “ईदृशयिगम्” ( रा- )—ईदृशमपि” ( त- न्या- म- ) ॥ कथं 'तु'  
 ( वि- म- )—“कथं न” ( रा-, त-, न्या- ) ।

## NOTES

1. नैपुण्यम्—निपुण is पटु skilful. तस्यभावः इति निपुण + अण् = नैपुण्यम्  
 skill. The word निपुण is ब्राह्मणादि and also युवादि । Hence निपुणस्य  
 भावः gives नैपुण्यम् (ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्) as well as नैपुणम् (युवादित्वाद्) ।

2. ज्ञानोत्तीर्णः—see अभिषेकोत्तीर्णाय—Ante.

3. यास्यति—Note the future. The departure neither has  
 happened nor is happening. But the thought that it will  
 happen, affects me. This shows the unbearableness of the  
 separation. (b) इति—Indicates हेतु । (c) सम्पृष्टम्—सम् is inten-  
 sive सम्पृक् संपृष्टम् । (d) स्तम्भित &c—स्तम्भ + शिच् + क्त कर्मणि स्तम्भिता  
 checked. बाष्पस्य वृत्तिः the flow of tears. स्तम्भिता बाष्पवृत्तिः कर्मधा ।  
 तथा कलुषः । (e) अहो—आश्चर्यम् अव्ययम् । His emotion surprises him  
 He thought he was above such feelings. Also see Tika (f)  
 तु—प्रश्ने here. He fails to estimate the grief of house-holders  
 and wants to know how much it affects them. Of course  
 thereby he implies that the shock to them is tremendous.

Reading—[a] It seems natural to mention कण्व after हृदय ।  
 So the Devanagari reading is preferable. (b) As explained  
 above—अहो and तु are necessary to bring out the sense.

सख्यौ—हला सउन्दले, अवसितमण्डनासि । परिहेहि  
 संपदं क्स्वोमजुअलं [ हला शकुन्तले, अवसितमण्डनासि । परि-  
 हेहि साम्प्रतं जौमयुगलम् ] । ( शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते ) ।

FRIENDS—Dear Sakuntala ; you have your decoration

finished. Now put on this pair of silk robes ( Sakuntala rises and puts them on ).

गौतमी—जादे एसो दे आनन्दपरिवाहिणा चक्षुषा परि-  
स्रजन्तो विअ गुरु उपट्टिदो ! आचारं दाव पडिबज्ज [ जाते,  
एष ते आनन्दपरिवाहिना चक्षुषा परिष्वजमान इव गुरुः उप-  
स्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व ] ।

GAUTAMI—My child, here, your father has arrived embracing you as it were with eyes that are pouring joy. Observe the custom.

शकुन्तला ( सन्नोडम् )—ताद वन्दामि [ तात वन्दे ] ।

SAKUNTALA [ with an ashamed air ]—Father, I salute thee.

हलिति । 'अवसित' समाप्तं 'मण्डनम् अलङ्करणं' यस्याः तथाविधा 'असि' ।  
'साम्प्रतम्' अधुना [ "साम्प्रतं तूचितेऽधुना" इति हैमः ] 'चौमयुगलं' पारिधेहि ।

जाते इति । 'आनन्द' हर्षं 'परितो वाहयति' प्रेरयति यत् तथाविधेन 'चक्षुषा  
परिष्वजमानः' लामालिङ्गन्निव, अत्यादरेण पश्यान्नित्यर्थः 'गुरुः' तातस्ते 'उपस्थितः'  
समीपे स्थितः । 'आचारं' वन्दनरूपं 'प्रतिपद्यस्व' 'तावत्' । [ प्रतिपूर्वात् पद्यतः लोट् ] ।

शकुन्तल इति । 'त्रोडया' लज्जया 'सह' । समीपे स्थितेऽपि तात अनवधाना  
वन्दनमन्यरा आचारं स्मारिताऽस्मि इति ब्रीडा ।

## NOTES

1. (a) अवसितमण्डना—अव + सो + क्त कर्त्तरि = अवसितम् ended. अव + सो is अकर्मक as is seen from the णिच् in 'अतिसुक्यमावसवसाययति प्रतिष्ठा'—Act. V. Hence we get कर्त्तरि क्त by the rule "गत्यर्था-कर्मकः" ॥ Now see Tika. (b) चौमयुगलम्—युगमस्त्राणि इति युग + लच् मत्वर्थे = युगलम् । Or युग + कलच् औणादिक कर्त्तरि = युगलम् । or again युगं लाति इति युग + ला + क कर्त्तरि । चौमयौः युगलम् ॥ परि + धा + लोट् हि = परिधेहि ।

2. (a) जाते—See under "जाते अपि लघुसन्तापानि" &c. Act. III. [b] आनन्द &c.—आ + नन्द + घञ् भावे = आनन्दः joy. तं साधु परिवाहयति इति आनन्द + परि + वाहि + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = आनन्दपरिवाहिन् । तेन ।



(c) चक्षुषा—जातावेकवचनम् । करणे ऽया । (d) आचारम्—आ + चर + घञ् कर्मणि आचारः custom. तम् । The custom is to do obeisance to superiors. Hence Gautami orders her to salute Kanva (e) तावत्—is emphatic ( अवधारणे ) । Cp.—“कुरुष्व तावत् करभोरु” &c. Rag. XIII.

३. सव्रीडम्—व्रीड + अ भावे = व्रीडा and व्रीड + घञ् भावे = व्रीडः as in “व्रीडमावहति मे स सम्प्रति”—Raghu. व्रीडया व्रीडि न वा सह यथा तथा ।

काश्यपः—

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

सुतं त्वमपि सम्वाजं सेव पुरुमवाप्नुहि ॥ ६ ॥

KASYAPA—My child, as Sarmistha was of Yayati, be thou the husband's favourite ; as she got Puru, do thou too get an emperor as son.

गौतमो—भगवं, वरोक्खु पसो ण आसिसो [ भगवन्, वरः खल्वेष न आशीः ] ।

GAUTAMI—Mighty Sir, this is indeed a boon and not a mere benediction.

काश्यपः—वत्से इतः सद्योहुतानग्नीन् प्रदक्षिणौकुरुष्व ।

( सर्वे परिक्रामन्ति ) ।

KASYAPA—My child, this way, keeping to the right, do thou go round the fires in which oblation has just been offered ( all go round ).

ययातेरिति । अन्वयः—हे वत्से, (त्व) शर्मिष्ठा ययातेरिव भर्तुः बहुमता भव । त्वमपि सा पुरुमिव सम्वाजं सुतम् अवाप्नुहि । व्याख्या—हे ‘वत्से शकुन्तले’ त्वं ‘शर्मिष्ठा’ असुरस्य व्रषपर्वणः कन्या ‘ययातेः’ नहुषतनयस्य ‘इव भर्तुः’ पतुः ‘बहुमता प्रिया भव’ । ‘त्वमपि सा’ शर्मिष्ठा ‘पुरु’ चन्द्रवंशस्य कर्त्तारम् ‘इव सम्वाजं’ चक्रवर्त्तिनं ‘सुत’ पुत्रम् ‘अवाप्नुहि’ लभस्व । पत्या पुत्रेण च सुखितो भव इति भावः ।

भगवन्निति । भवादृशैर्ब्रह्मर्षिभिरुक्तं देवोक्तमिव अवश्यं फलति । तत् ‘एष वरः’

खलु' [ "देवाद्भूते वरः" इत्यमरः ] । अस्माभिरुक्तं तु 'आशीः' द्वितैषणामात्म [ "आशीर्द्वितैषणा" इति हैमः ] फलति वा न वा । इयन्तु भवदुःखः न आशीः ।

वत्से इति । 'इतः' अस्यां दिशि 'सद्यः' समाने अहनि अस्मिन्नेव क्षणे [ "सद्यः-प्रकृत—" इति समानस्य सभावो यश्चप्रत्ययानिपात्यते ] 'हुतान्' तपितान्, 'अग्नीन्' वेताग्नीन् 'अप्रदक्षिणान्' प्रदक्षिणान् सम्ययमानान् 'कुरुष्व' ( प्रादिसमासस्ततश्चिः । यद्वा—अव्ययीभावस्तिष्ठद्गुवादि । ततश्चिः ) । ( 'सद्योहुतानग्नीन्' ( त-, वि-, न्या- ) —, "सद्योहुताग्नौ" ( रा- स- ) ।

सर्वे इति । परिक्रामन्ति' रङ्गमञ्चपरिक्रमणेन अभ्यग्निरागमनमभिनयन्ति ।

## NOTES

1. ययाति: &c.—Yayati was one of the founders of the Lunar race. He had two wives, देवयानी the daughter of शुक्राचार्य, the preceptor of the Danavas, and शर्मिष्ठा the daughter of वृषपर्वन् the Danava-king. The latter was the favourite. Hence शुक्र cursed him, and his youngest son by शर्मिष्ठा took upon himself the consequences of the curse (i.e. जरा) and relieved his father, and as a reward of his devotion he obtained universal sovereignty (साम्राज्य) । For details see Mahabharat Adiparvan.

2. आशीः—आशास्ते एताम् इति आ + शास इच्छायाम् + क्तिप्, कर्मणि = आशिस, of which the nom. sing is आशीः । We may have here क्तिप् भावे also.

3. (a) अग्नीन्—Refers to the three fires of the सायिक । (b) प्रदक्षिणौकुरुष्व—प्रदक्षिण + च्चि + क्त + लोट् + स्व कर्त्तृभिर्वाये क्रियाफले । No समास owing to the prohibition "उपपदमतिङ्" । If प्रदक्षिण be derived as an अव्ययीभाव (see on प्रदक्षिणं करोति—Ante.) of the तिष्ठद्गु class further compounding is barred by the च in the rule "तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च" । 'किमर्थश्चकारः ? एवकाराद्यः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्वेव । क्व सा भूत ? प्रभृतीन्वेव एकार्थीभावविषयानि भवन्ति नतु शब्दान्तरेण एकार्थीभाव' प्रति-पद्यन्ति इत्यर्थः" । To defend further compounding which is now and then seen we observe that Bhoja takes the Bhashya in a

different sense. According to him the Bhashyakara wants to say that तिष्ठद्गु &c. cannot follow but may lead in a compound. Thus परमतिष्ठद्गु is incorrect but तिष्ठद्गुप्रियः is allowable. Hence samasa with च्व leading is justifiable. We may also say in defence of such समास that the leading word is not प्रदक्षिणी which is quite different, and is not of the तिष्ठद्गु class. A word of any गण ceases to belong to the गण when altered by the addition of some affix. Thus सनस् is प्रज्ञादि but सनस्विन् is not प्रज्ञादि । Hence, even accepting Kaiyyata's interpretation we see no bar to having प्रदक्षिणीकृत्य &c. But प्रदक्षिणीकृत्स्व being तिङन्त is not a compound. Also cp.—“अतिङन्तश्चायं समासः” ।

काशपः—वत्से—

अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्णाः समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्तत्त्वां वज्रयः पावयन्तु ॥१०॥

( शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति ) ।

प्रतिष्ठस्वेदानोम् । ( सदृष्टिच्चेपम् ) क्व ते शाङ्गैरवमिश्राः ?

KASYAPA—My child, let yonder sacrificial, fires, that are being fed with sacred fuel, that have their places allotted round the altar, that have kusa-grass strewn at the edge, purify thee, removing sin with the smell of the oblations. ( Sakuntala goes round the fires ). Now proceed. ( Looking round ). Where are Sarnagarva and others ?

( प्रविश्या ) शिष्यः—भगवन्, इमे स्मः ।

DISCIPLE ( Entering )—Here we are, your reverence.

कश्यप इति । [ “वत्से” ( त-, न्या, )—“ऋद्धच्छन्दसाशास्त्रे” ( रा-, वि-, स- ) ] ॥

अमी इति । अन्वयः—अमी समिद्वन्तः, वेदिं परितः क्लृप्तधिष्णाः प्रान्तसंस्तीर्ण-दर्भा वैतानाः वज्रयः हव्यगन्धैः वः दुरितम् अपघ्नन्तः, त्वां पावयन्तु । व्याख्या—‘अमी’ दृष्टमानाः ‘समिधो’ यज्ञकाष्ठानि सन्ति येषां तादृशाः समिदभिरिद्धा इत्यर्थः ‘वेदिं’ यज्ञ-वेदिकां परितः तस्या समन्तात् [ तसन्तेन परिणा योगे द्वितीया ] ‘क्लृप्तानि’ विहितानि

‘धिष्ण्यानि’ स्थानानि येषां तथाविधाः [“धिष्ण्यं स्थाने गृह्णे” इत्यमरः] ‘प्रान्तेषु’ पाश्वेष्ु संस्तीर्णाः। आस्तृता ‘दर्भा’ कुशा येषां तथाविधाः ( एभिर्विशेषयैर्यज्ञिया इमे इति लभ्यते) ‘वितानस्य’ यज्ञस्य इमे ‘वैतानाः’ यज्ञियाः ( “वितानं कदके यज्ञे” इति हैमः) ‘वह्नयः’ अग्नयः तृतीयायः ‘हव्यस्य’ आहुतैः ‘गन्धैः’ पुनः पुनः प्रापतैः गन्धैः ( असक्तदागतत्वात् बहुत्वम्—करणे इया ) ‘दुरितं’ पापम् ‘अपघ्नन्तः’ सन्तः त्वां पावयन्तु’ शोधयन्तु ।

शक्नुन्तर्हीत । ‘प्रकृष्टत्वं’ दक्षिणस्यां दिशः, यद्वा—प्रकृष्टत्वं दक्षिणस्य भागस्य इति ‘प्रदक्षिणम्’ ( “तिष्ठद्गुप्रभृतौ न च” इति अव्ययीभावः ) । तत् ‘करोति’ । यद्वा—दक्षिणं प्रगतः यः तथाविधम् ( प्रादितत्— ) ‘करोति’ । यावत् काशप्रपः श्लोकं पठति तावत् शक्नुन्तला प्रदक्षिणं करोति इति भावः । ( मूलम् ( त- न्या- )—, ( रा-, वि-, न—एतत् न पठान्ति ) ।

प्रतीति । ‘इदानीं’ प्रातःकृत्स्नं पयानं प्रतिपद्यस्व ( “समवप्रावभ्यः स्थः” इत्यात्मने-पदम् । ‘दृष्टेः’ दर्शनस्य ‘क्षेपः’ पातनं तेन ‘सह’ । परितो विलोक्य इत्यर्थः ।

## NOTES

1 (a) क्लृप्तधिष्ण्याः—धिष्ण्या (= स्थान) is a rare word in later Sanskrit. The three fires गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण have allotted places round the altar. (b) समिहन्तः—समिधः सन्ति एषाम् इति समिध् + मनुप् । ध् becomes द् by the rule “भ्रूलां जशोऽन्ते” । (c) “वेदिं परितः दर्भाः” serve to show that the fire is sacrificial (वैतान) । On the efficacy of हव्यगन्ध compare “पुनानं पवनोद्धूतैर्मैराहुतिगन्धिभिः” “धूमाग्रं ग्रात्वा हविर्गन्धि रजोविमुक्तः समश्नुते मे लघिमानमात्मा” &c.—Rag.

2. Reading.—The words “चक्रच्छन्दसाशास्त्रे” are out of place here. A stage direction should not be a mere explanation of what an actor says. Yet चक्रच्छन्दसा only explains the metre of the sloka following and आशास्त्रे gives it sense. These by no means help the actor who is none the worse by their omission.

3. प्रदक्षिणम्—this act is defined—“प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नमश्चिराः पुनः । दर्शयेद्दक्षिणं पाश्वं मनसापि च दक्षिणः । त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यग्-देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥”—Sastrasara quoted by Vachaspati.

4. Remark.—Prof. Monier-William, thinks Kalidasa tried here to imitate Vedic metres but failed. Such slokas however abound in the Mahabharata. They seem to mark the period of transition and are no fruitless attempts at imitation.\*

काश्यपः—भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

KASYAPA—Show you sister the way.

शाङ्गर्गवः—इत इतो भवतो ( सर्वे परिक्रामन्ति ) ।

SARNAGARVA—This way. you go this way [All go round].

काश्यपः—भो भो सन्निहितास्तपोवनतरवः—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपौतेषु या

नादत्ते प्रियमखण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आदेय वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवतु प्रसवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥११॥

( कोकिलरवं सूचयित्वा )

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥१२॥

KASYAPA—Ho ! Ho ! trees of the hermitage that are near, she who does not attempt to drink water first in the day, you remaining unwatered ; she who though found of decorations, does not pluck your new leaves through affection for you ; she to whom it is a festivity at the time of your first show of flowers, she Sakuntala, is here going to her husband's house. Be it approved by you all. [Making signs ; as if heard the note of a Kokila]. Sakuntala has her departure approved by trees, her companions during her stay in the forest. For by these, the sweet note of the cuckoo is made into their response.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

भगिन्या इति । 'आदेश्य' दर्शय (अनेकार्थत्वात् दर्शनार्थे वर्त्तमानात् दिशेः शिच्) ।

भो इति । 'भोः' इति सन्बोधने । हे 'सन्निहिताः' ससौपस्थाः 'तपोवनतरवः' आश्रमद्रुमाः युष्माभिः सर्वैरनुज्ञायताम् इतुत्तरेण सन्बन्धः ।

पातुमिति । अन्वयः—युष्मासु अपीतेषु या प्रथमं जलं पातुं न व्यवस्थति, भवतां स्नेहेन या प्रियमण्डनापि पल्लवं न आदत्ते वः आद्ये कुसुमप्रसूतिसमये यस्या उत्सवो भवति, सा इयं शकन्तला पतिगृहं याति । सर्वैरनुज्ञायताम् । व्याख्या—पीता इति लक्षणाया पीतजला इत्यर्थप्रयुक्तम् । यद्वा—पीतं पानम् (नपुंसके भावे क्तः), तद्रूपिणाम् इति पीताः पीतजलाः (अचमत्स्वर्थीयः) । 'युष्मासु अपीतेषु' अपीतजलेषु असिक्तेषु इत्यर्थः, सतसु (भावे सप्तमी) 'या' शकन्तला 'प्रथमं' तद्विने प्रथमं 'जलं पातुं न व्यवस्थति' यतते । प्रतिदिनं यस्याः प्रथमजलपानं वृक्षसेचनात् परमेव भवति कदापि न पूर्वम् । 'भवतां' सन्बन्धे 'स्नेहेन' कृपया (हेतौ श्या) 'यः' शकन्तला 'प्रियं मण्डनं' भूषणं यस्याः तथाविधा 'अपि' अलङ्कारप्रिया अपि ( 'वा प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य वैकल्पिकः पूर्वनिपातः) 'पल्लवं' नवपत्रं 'न आदत्ते' न गृह्णाति (कर्त्तृभिर्प्राये आत्मनेपदम्) 'वः' युष्माकम् 'आद्ये' प्रथमे 'कुसुमप्रसूत्याः' पुष्पप्रसवस्य प्रसूतोद्गमस्य 'समये' काले 'यस्याः' शकन्तलायाः 'उत्सवः' हर्षातिशयो 'भवति' । 'सा' भवदमुरागिणी 'इयं' शकन्तला पतिगृहं भक्त्युत्पन्नं याति युष्मान् विहाय प्रतिष्ठति । 'सर्वैः' युष्माभिः 'अनुज्ञायतां' गमनमनुमन्यताम् । [ "अपीतेषु" (रा-, वि-, म-)—"असिक्तेषु" (त-, न्या-) । "आद्ये" (रा-, वि-, म-)—"आदौ" (त-, न्या-) ॥ "प्रसूतं" (रा-, वि-, म-)—"प्रवृत्ति" (त- न्या-) ] ॥ कोकिलस्य रवं सूचयित्वा लक्षणेन विज्ञाप्य । आकारेङ्गिताभ्यां कोकिलरवश्रवणमभिर्नाथ इत्यर्थः ॥

अनुसतेति । अन्वयः—इयं शकन्तला वनवासवन्धुभिः तरुभिः अनुगतगमना यतः एभिः कलं परभृतविरुतम् आत्मनः प्रतिवचनोक्तम् । व्याख्या—इयम्' एषा प्रस्थानोन्मुखी शकन्तला वनवासस्य आश्रमावस्थानस्य बन्धुभिः स्निग्धजनैः तरुभिः वृक्षैः अनुमतम् अनुज्ञातं गमनं पतिगृहयात्रा यस्याः तथाविधा जाता । कथमेवं ज्ञायते इत्याह—यत् यस्मात् एभिः तरुभिः कलं मधुरं परभृतस्य अन्यपुष्टस्य

कोकिलस्य विरुत' मञ्जुकृजितम् आत्मनः' स्वस्य (जातावेकवचनम्) प्रतिचन' प्रयुत्तरम् । अतत् तत् सम्पद्यमानं कृतम्' [इति चिवः] । यद्यनभिमतं स्यात् गृध्रवायसा-  
दीनां कटुरटितेन प्रयुत्तरं स्यात् । कोकिलकलकृजितेन तु गमनमनुमन्यते ॥ [यतः"  
( त- न्या- )—यथा" ( रा- वि- स- ) ॥ "आत्मनः" ( त- न्या- )—ईदृशम्"  
( रा- वि- स- ) ] ॥

## NOTES

1. सन्निहिताः—He addresses those that are सन्निहित (near); because they alone can hear him. But his speech is intended for all.

2. (a) अपीतेषु—पान means to drink. Trees may be said to drink water when they are watered. पीत=watered. But पीत usually means that which is drunk as in पीतं मधु, पीताः पेयाः &c. Here after the Bhasyakara we say पीत=पीतजल that which has taken its fill of water [this is by उपचार—transference of epithets], Or on the same authority ; पा + क्त भावे = पीतं पानम् a draught. पीतमस्ति एषाम् इति पीत + अच्मत्वर्थे = पीताः । Or If we are allowed to take पा here as अकर्मक [ notwithstanding that जल is directly mentioned as कर्म ] we may say पा + क्त कर्त्तरि पीताः those that have drunk water ; but this is not sound. See our notes under विदिनः in Kirat I. [b] आदत्ते—आ + दा + लट् ते कर्त्तृभि-  
प्राये । "आडो दो—" does not apply; because that rule is to meet cases where the result does not benefit the agent. 'अकर्त्तृभि-  
प्रायार्थोऽयमारम्भः"—Vrittikara. Here आत्मसख्यनाभिप्रायम् आदानम् ॥ वि + अव + सो + लट्ति = व्यवस्यति ।

3. Remark—The figure is समासोक्ति [See under वातेरित &c. Act I]. The watering of the trees is likened to offering water by a sister to her brothers to drink. First show of flowers is indirectly compared to safe first delivery of a sister.

4. (a) अनुमतगमना—अनु मन + क्त कर्मणि अनुमतम् approved. Note that the क्त here is as usual ; in the अतीतकाल and not वर्त्तमाने । The rule "मतिबुद्धिपूर्वार्थे भव्य" is permissive only (विधि) and not restrictive—नियमः । In other words it does not bar what is available अतीते ; but provides for what is not available

अप्राप्तस्य विधिरिष न हि प्राप्तस्य प्रतिषेधः । वत्तमाने एव इति नायं नियमः ।  
[b] तरुभिः— Since the क्त in अनुसत is not वत्तमाने, the rule 'क्तस्य च वत्तमाने' does not apply; and the nominative of अनुसत does not take षष्ठी but अनुक्ते कर्त्तरी तृतीया । Compare पूजितो यः सुरासुरैः ; "तनुमतोऽनुसतः सचिवैर्ययौ" etc.

( आकाशे )—

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-

च्छायाद्रुमैर्नियमिताकमरीचितापः ।

भूयात् कुशेशयरजोमृदुरेणुरस्याः

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्चपन्याः ॥ १३ ॥

( सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ) ।

IN THE AIR—May her path—with its stages made pleasant by tanks that are green with lotus-beds—with the heat of the sun's rays allayed by shady trees—become one with the dust soft as the pollens of lotuses, one with a mild and favourable breeze and one that is safe. (All listen with wonder ).

रम्यान्तर इति । अन्वयः—कमलिनीहरितैः सरोभिः रम्यान्तरः, छायाद्रुमैर्नियमिताकमरीचितापः, अस्याः पन्याः कुशेशयरजोमृदुरेणुः शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च भूयात् व्याख्या—'कमलिनीभिः' पद्मिनीभिः, कमलवर्णैः ह्रीतुभिः 'हरितैः' श्यामनैः 'सरोभिः' जलाशयैः करणैः 'रम्याण' श्यामत्वसंख्यात् मनोहराणि' अन्तराणि' अवकाशाः यस्मिन् तथाविधः, 'छायाप्रधानैः द्रुमैः' वृक्षैः [शाकपार्थिवादिः । यद्वा—छायाद्रुमी नमोद्वहः तैः कटुभिः] 'नियमितः' निवारितः 'अकमरीचैः' रविकरस्य 'तापौ' यस्मिन् तथाविधः, 'अस्याः' शकुन्तलयाः 'पन्याः' मार्गः 'कुश' जली शोभे करेशय' पद्मम् ( "शयवास-वासिष्वाकालात्" इति सप्ततम्या अलुक् ) । तस्य 'रजांसि' परागा इव 'मृदवः' कोमलाः 'रेणवी' धूलयो यस्मिन् 'शान्तः' अप्रचण्डश्च 'अनुकूलः' सह्यायो च पवनो'वातो यस्मिन् तथाविधः, 'च शिवश्च' मङ्गलकरश्च, यद्वा—निरुद्धश्च 'भूयात्' इति इडाशंसा । अस्याः वत्स मनोहर' सच्छायश्च । आशंसामहे सुखप्रचारसपि तस्या भूयात् गमने वातोऽनुकूलो



जातिचण्डय अस्तु, कल्याणञ्च सर्वाङ्गीर्णं भवतु । [ “अर्कमरीचि” ( त- न्या- )—  
‘अर्कमयूख’ ( र-, वि-, म- ) ] ॥ ‘आकाशयन्ति’ शृण्वन्ति ( ‘तत्करोति तदाचष्टे’  
इति णिच् ) । आकाशवाणी इति विस्मयः । किमियं वत्सलाया मेनकाया वाणी ?

## NOTES

1. आकाशे—Note the distinction between this आकाशे and आकाशे in विष्कम्भक, Act. III. Here the speaker there the addressee, is unseen.\* Hence the usual “किं ब्रवोषि” etc.—are here absent. “किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । अत्र, वानुक्तमपेक्षस्तथादाकाशभाषितम् ॥

2. (a) भूयात्—आशसायां लिङ्, may it become. (b)\* I have differed from commentators in explaining the आशसा in the sloka. It is usual to take all the five attributives as entering into the आशसा । Thus—रस्यान्तरो भूयात्, नियमिततापो भूयात्, सृदुरेणु-र्भूयात्, शान्तानुकूलपवनश्च भूयात्, शिवश्च भूयात् । But the tanks and trees are there already on the road. Hence रस्यान्तरत्वं and नियमिततापत्वं are accomplished facts. As such they cannot be part of आशसा which is “अप्राप्तस्य इष्टार्थस्य प्राप्तिमिच्छा” । Besides if all the five were intended the च would have been repeated four times, and not twice only as is necessary when there is समुच्चय of two things with a third ( कुशेश्वरजोसृदुरेणुः ) । Prof. Gajendragadkar takes कुशेश्वरजोसृदुरेणुत्वं also as an accomplished fact. But it is not easy to believe that the whole length of the way from the Himalayas to Hastinapura was of such billiard-table evenness. Even at the very start we find the road uneven and Kasyapa has to warn Sakuntala against stumblings. (c.f. अस्मिन्नर्लाक्षतनवीन्नतमुभिर्नागे मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ) ।

गौतमी—जादे, स्नादिजनसिण्णिद्वाहिं अण्णदगमणासि तपोवणदेवदाहिं । प्रणम भगवदीणं [ जाति, स्नातिजनलिङ्गाभिः अनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः ] ।

GAUTAMI—My child you have your start approved by the deities of the hermitage who are as affectionate as kinsmen. Bow to their majesties.

शकुन्तला ( सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम् )—हला प्रियंवदे णं अज्जउत्तदंसणसमस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चअन्तोए दुक्खेण मे चलणा पुरदो पवट्ठन्ति [ हला प्रियंवदे, ननु आर्य्य-पुत्रदर्शनोन्मुक्ताया अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्त्तते ] ।

SAKUNTALA ( Bowing and going round—Aside)—Dear Priyamvada, though I am anxious for a sight of my husband, my feet indeed move sorrowfully forwards as I am leaving the site of the hermitage.

जाति इति । 'ज्ञातिजन' इव ज्ञातय इव 'स्निग्धाभिः' सखेहाभिः' 'तपोवनस्य देवताभिः अनुमतगमना अस्मि' । 'भगवतीः' एताः वतदेवताः 'प्रणम' ।

हलेति । 'आर्य्यपुत्रस्य दर्शनेन उत्सुकाया' व्यग्राया 'अपि आश्रमपदं परित्यजन्त्याः मे चरणौ ननु दुःखेनैव 'पुरतः' अगतः प्रवर्त्तते' गच्छतः । आत्मगतस्य दुःखस्य चरणयोरुपचारः । [ "पुरतः" इति अग्रात्पत्रमव्ययं न तु पूर्वशब्दात् अतः सुजादिप्रत्ययनिष्पन्नम् । तथा च दीक्षितः—"पुरत इति समानकालीनमित्यादिवत् अप्रामाणिकमेव" ] ।

## NOTES

1. (a) ज्ञातिजन &c.—ज्ञाति with क्तिच् is masculine. ज्ञातिजना इव स्निग्धाः । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । (b) तपोवन &c.—कण्व says अनुमतगमना तस्मिन्, and गौतमौ has अनुमतगमना देवताभिः i.e. the male actor refers to the male and the female to the females for sanction.

2. (a) ननु—Indicates अवधारण । See Tika. (b) आर्य्यपुत्र &c.—By the rule "प्रसितोत्सुखाभ्यां ढतीया च" we may have आर्य्यपुत्र-दर्शनेन or आर्य्यपुत्रदर्शने उत्सुका । सहसुपेति समासः ।

प्रियंवदा—ण केवलं तपोवनविरहकादरा सहौ एव । तुष्टं  
उवद्विदविओअस्स तपोवनस्स वि अवत्थं पेक्ख दाव [ न केवलं  
तपोवनविरहकातरा सखी एव । त्वया उपस्थितवियोगस्य  
तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेक्षस्व तावत् ] ।

उगालिअदव्भकवला मिई परिच्चत्तणञ्जणा मोरो ।

ओसरिअपण्डु पत्ता मुअन्ति अस्सु विअ लदाओ ॥ १४ ॥

( उद्गलितदर्भकवला मृगौ परित्यक्तनर्त्तना मयूरी ।

अपसृतपाण्डुपत्ता मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ १४ ॥ ]

PRIYAMVADA—It is not merely that our friend is distressed by separation from the hermitage, but look at the plight of the hermitage too which has at hand its separation from you. The deer have thrown up their mouthful of kusa-grass; the peacocks have renounced their dance; twigs from which brown leaves are cast, are as if shedding tears.

नैति । 'सखी' त्वं तपोवनविरहणं आश्रमवियोगेन 'कातरा'—न केवलम् इति 'एव' । किन्तु 'त्वया उपस्थितवियोगस्य' आसन्नविरहस्य, उपस्थितविरहस्य इत्यर्थः ( सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ) 'आश्रमस्यापि अवस्थां दृशं तावत् प्रेक्षस्व' । तान्निवावस्थां वर्णयति ।

उद्गलितेति । अन्वयः—मृगौ उद्गलितदर्भकवला, मयूरी परित्यक्तनर्त्तना, लताः अपसृतपाण्डुपत्ता अश्रूणि मुञ्चन्तीव । व्याख्या—'मृगौ' मृगवधूः 'उद्गलितः' सुखात् भ्रष्टः दर्भकवलाः कुशशासो यस्याः तादृशौ उर्द्धावसुखी आसीत् 'मयूरी' मयूरवधूः 'परित्यक्तं परिहृतं नर्त्तनं' नृत्यं यथा तादृशौ तिष्ठति । 'लताः' व्रतल्यः 'अपसृतानि' असकृत्पुच्छुतानि 'पाण्डुपत्ता' जीर्णपर्णानि याभ्यः तथाभूतः सत्यः 'अश्रूणि' नैव-  
ल्लानि 'मुञ्चन्ति इव' लल्यन्ति । [ 'मृगौ मयूरी' (तः, न्याः)—'मृगाः मयूराः' (तः, न्याः) ] ।

NOTES

1. (a) त्वया—तृतीया owing to the word वियोग which is क्तनार्थः । तृतीया in connection with क्तनार्थ words is indicated ( ज्ञापित ) by the rule ‘पूर्वसदृशसंज्ञानार्थकलङ्घनिपुणमिश्रश्चक्षुः’ which enjoins तृतीयातत्—with क्तनार्थ words. त्वया and वियोगः are परस्परसापेक्षः । Yet वियोग is compounded and त्वया left uncompounded, because the construction is obvious (गमक) in spite of the समासः । See Tika. यद्वा—ऊह्य सहशब्दयोगे ऽथा । (b) अवस्थाम्—अव + स्था + अङ् भावे = अवस्था । plight. The rule ‘‘स्था गा पा पचो भावे’’ attaches क्तिन् to स्था in the भाववाच्य and thus bars अङ् । Yet अवस्था is allowable because पाणिनि writes ‘व्यवस्थायामसंज्ञायाम्’ with अङ् to स्था in the भाववाच्य ।

2. (a) Compare नृत्तं मयूराः कुसुमानि वृक्षा दभानुपातान् विजहुर्हरिणः... तस्याः प्रपन्नसमदुःखभावम् अत्यन्तमासौद्रितं वनेऽपि ॥ Raghu XIV. (b) मयूरी लता are all in the feminine. This is natural, the speaker being a woman. See preceding pages.

शकुन्तला (स्मृत्वा)—ताद, लतावह्निणिभं वनजोसिणिं दाव  
आमन्तइस्सं (तात, लताभगिनीं वनज्योत्स्नां तावदामन्तयिष्ये) ।

SAKUNTALA—(Recollecting) Father, I will bid adieu to my creeper sister Vanajyotsna.

काश्रपः—अवैमि ते तस्यां सोदर्यानि हम् । इयं तावत्  
दक्षिणेन ।

KASYAPA—I know thy sisterly affection for it. Here it is to the right.

शकुन्तला—( उपेत्य लतामालिङ्ग्य )—वनजोसिणि, चूद-  
संगता वि मं पञ्चालिङ्ग इदोगदाहिं साहावाहाहिं । अज्जम्भुदि  
दूरपरिवट्टिणो दे क्खु भविस्सं ( वनज्योत्स्ना, चूतसंगतापि मां  
प्रत्यालिङ्ग इदोगताभिः शाखावाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरि-  
वर्तिनी ते खलु भविष्यामि ] ।

SAKUNTALA—( Approaching and embracing the creeper ) Vanajyotsna, though joined to the mango-tree, embrace me back with thy arms of twigs that proceed this way. From to-day I shall indeed be roaming far from thee.

शकुन्तलेति । 'स्मृत्वा' प्रियंवदाया 'लता' शब्दोच्चारणात् स्मृतिः । लतारूपां 'भगिनी' ( शाकपार्थिवादि ) 'आमन्त्रयिष्ये' सम्भाष्य गमिष्यामि ।

अवमीति । 'तस्यां' वनज्योत्स्नायां 'ते सोदर्यायाः' समानोदरे शयितायाः भगिन्या यः 'स्नेहः' ( 'समानोदरे शयितः' 'सोदराद् यः' इति यप्रत्ययः, स्त्रियां टाप् ) तम् 'अवमि' जानामि । भगिन्यामिव वनज्योत्स्नायां ते स्नेह इति मे विदितम् । 'इयं तावद् दक्षिणेन' अदूरे दक्षिणभागे वर्त्तते । ( सप्तम्यर्थे एनप् ) । [ 'सोदर्यास्नेहम्' ( वि- )—'सोदर्यस्नेहम्' ( रा-, म- )—'सौहार्दम्' ( त-, न्या ) ॥

शकुन्तलेति । [ 'उपेत्य लतामालिङ्ग' ( त-न्या- )—'लतामुपेत्य' ( रा- वि-, म- ) ] ॥ वनज्योत्स्नेति । 'चूतेन सङ्गता अपि' मिलिता अपि ( भक्तृसंश्लेषमुखिनः अन्यविस्मृतिः शङ्किता अपिना ) 'इतो गताभिः' लब्धिताभिः 'शाखारूपाभिः' वाहाभिः वाहुभिः 'सां, प्रत्यालिङ्ग' मयालिङ्गिता प्रत्यालिङ्गनं क रू । कारणमाह—'अयं अस्मिन् अहनि' प्रभृतिः ( प्रभृति वा ) आदिर्यस्मिन् कर्मणि तत् तथा ते दूरे परिवर्त्तते विहरति या ताडयती 'खलु भविष्यामि' । अतः परं दुर्लभदर्शनां सां प्रत्यालिङ्ग ।

### NOTES

1. तावत्—Indicates अवधारण ।

2. सोदर्यास्नेहम्—समानोदरे शयिता इति समानोदर + य = सोदर्या lit. born of the same womb. Here a sister. समान becomes स optionally when य is to be attached and उदर follows. The rule is 'विभाषोदरे'. Hence the forms—सोदर्या and समानोदर्या । तस्याः स्नेहः । With the reading सोदर्यस्नेह derive समानोदरे शयितं सोदर्यम् । सामान्यं नृपसकम् । तस्य स्नेहः । The Beng. reading सौहार्दम् improves the style.

3. अयंप्रभृति—प्रभृति is usually [ thought not necessarily ] an अव्यय implying limit [ अवधि ] or beginning ( आदि ) । In the 1st case, it enjoins पञ्चमी as in कात्तिक्याः प्रभृति । In the 2nd case १ तमी is the विभक्ति, as here.

काशपः—

सङ्कल्पितं प्रथममेव मया तवार्थे  
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।  
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्  
अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥१५॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

KASYAPA—Through good deeds you have resorted to, as indeed previously contemplated by me for your sake a husband equal to yourself ; this Navamalika has her union with mango-tree. Now I am relieved of my anxiety for it and for you. This way go back to the road.

शकुन्तला ( सख्यौ प्रति )—हला एषा दुवेण' वी हृत्थे  
णिक्खे बो [ हला एषा इयोर्यु'वयोहेस्ते निक्षेपः ] ।

SAKUNTALA ( To her friends )—Dear, this creeper is a trust into the hands of both of you.

उभे—अअ' जणो कस्स हृत्थे समप्पिदो ( अय' कस्य  
हस्ते समर्पितः ) । ( वाष्प' विहरतः ) ।

BOTH—Into whose hands are ourselves entrusted ? ( Shed tears.)

सङ्कल्पितमिति । अन्यः...मया तवार्थे प्रथममेव सङ्कल्पितम् आत्मसदृशं भर्तारं त्वं सुकृतैर्गता । इयं नवमालिका चूतेन संश्रितवती । सम्प्रति अहम् अस्यां त्वयि च वीतचिन्तः । व्याख्या—'मया तवार्थे' त्वन्निसित्तं 'प्रथममेव' दुष्यन्तमेव तपोवनागमनात् प्रागेव 'सङ्कल्पितं मनसा अभीप्सितम् 'आत्मनः' तव 'सदृशं योग्यं 'भर्तार' पति 'त्व' सुकृतैः' निजपुण्याः सत्प्रयासं विनैव 'गता' प्राप्ता । 'इय' पुरोवर्त्तिनी 'नवमालिका' वनज्योत्स्ना 'चूतेन 'संश्रितं' संश्रयः [ भावे क्तः ] अस्ति यस्याः तादृशी जाता [ संश्रितशब्दान्तरुप ] । इत्थं 'सम्प्रति' अधुना अहम् 'अस्यां' नवमालिकायां

‘त्वयि च’ विषये ‘वीता’ विगता ‘चिन्ता’ उत्कण्ठा यस्य तथाविधः संहतः । इ कन्ये मे त्वञ्च वनज्योत्स्ना च । इ अपि पावस्ये । तन्निश्चिन्तोऽहम् । [ सूक्तम् ( रा- वि- म- )—‘त्वदर्थं’ स्वगुणैर्गतासि । अस्यास्तु सम्प्रति वरं त्वयि वीतचिन्ताः कान्तं समीपसहकारमिमं करिष्ये ॥’ ( त- न्या- ) ॥

इति इति । ‘इतः’ अस्यां दिशि ‘पयान’ गन्तव्यं मार्गं ‘प्रतिपद्यस्व’ प्रतिगच्छ । हलेति । ‘एषा’ वनज्योत्स्ना युवयोर्हस्ते निक्षेपः न्यासः ।

अयमिति । ‘अयजनः’ एष सखोजनः । आवां इ इत्यर्थः । ( वाष्पम्’ अशु ‘विहरतः’ सुखतः ) ।

### NOTES

1. (a) अर्थ—An अव्यय similar to कृते in meaning. (b) संश्रित-वती—Do not derive with कृत्वा because the root being सकर्मक we shall then have कृत् कर्मणि द्वितीया instead of कृतेन = सहाय्यं इया । See Tika. (c) वीतचिन्ताः—वि विशेषेण + इ + क्त कर्त्तरि = वीता gone. See Tika. (d) The Beng. reading is evidently vicious. वनज्योत्स्ना is already married. See कृतसङ्गता above, Also see Act. I.

2. विहरतः = ह means प्राप्त । विशेषेण हरतः वह्निः प्रापयतः विहरतः ।

3. Remark—The marriage of the mango-tree with a creeper reminds us the sloka—“मिथुनं परिकल्पितं त्वया सहकारः फलिनी च नान्विमौ”...Raghu.

काशप्रपः—अनसूये अलं रुदित्वा ननु भवतौभ्यामेव स्थिरो-कर्त्तव्या शकुन्तला । ( सर्वे परिक्रामन्ति ) ।

KASYAPA...No weeping, Anasuya. Sakuntala has to be steadied indeed by you two. [They all go round].

शकुन्तला—ताद, एसा उडअपज्जन्तचारिणौ गव्भमन्यरा मिअवह्ज जदा अनघप्पसवा होइ तदा मे कंवि पिअग्निवेदइत्तिअं विसज्जइस्सह [ तात, एषा उटजपय्यन्तचारिणी गभमन्यरामृगवधूः यदा अनघप्रसवा भवति तदा मे किमपि प्रियनिवेदयितारं विसर्जयिष्यामि ] ।

SAKUNTALA—Father, when this doe, slow because of foetus and roaming near the cottage, becomes safely delivered you will send to me some one—a reporter of the good news.

कश्यपः—नेदं विसमरिष्यामः ।

KASYAPA—I shall not forget this.

शकुन्तला (गतिभङ्गं रूपयित्वा)—को णु क्खु एसो णिवसणे मे सज्जइ [ को नु खुल्ले ष निवसने मे सज्जते ] । (परावर्त्तते) ।

SAKUNTALA (Acting obstruction of motion)—Who indeed is this that clings to my robe ? ( Turns round ).

अनुसूये इति । 'रुदित्वा अलम्' [ अलंयोगात् क्त्वा ] । 'ननु' कुत्सने । 'भव-  
तौभ्यामेव' नान्येन 'शकुन्तला स्थिरोक्तव्या' रोदनात् वारयितव्या । रोदननिषेधे  
नियुक्ता स्वयं रोदिति इति कुत्सितमेतत् ।

तातेति । 'एषा गर्भेण गर्भभारेण 'मयरा' मन्दगतिः अतएव 'उटजस्य' पर्ण-  
शालायाः 'पर्यन्तेषु प्रान्तभूमिषु 'चरति' या तथाविधा, आसन्नप्रसवा इत्यर्थः सृगवधूः  
यदा अनघः' अव्यसनः सुख इत्यर्थः 'प्रसवो' यस्याः तादृशी 'भवति तदा मे कमपि  
प्रियनिवेदयितार' शुभवार्ताहर' 'विसर्जयिष्यय । सुखेन प्रसूता इति वार्त्ता मे  
प्रेरयितव्या ।

शकुन्तलेति । 'गतेः' गमनस्य 'भङ्ग' बाधां 'रूपयित्वा' अभिनय । 'निवसने' वस्त्रे  
'सज्जते' लगति ( "यदभिप्रायेषु सज्जते" इति भाष्यप्रयोगादात्मनेपदम् ) । 'परावर्त्तते'  
वलितकन्धरा पश्चात् अवलोकयति । [ "सज्जते" ( रा-, वि- ) "सज्जति" ( म- )— ] ।

## NOTES

1. (a) अलं रुदित्वा—Optionally अलं रोदनेन by the rule 'अलं  
खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचा क्त्वा'—अलम् and खलु implying prohibition  
give क्त्वा optionally, cp. 'अलमन्यथा सन्भाव्य' Act. 1 pp. 173. [b] ननु  
implies censure. The censure is—You have to comfort her,  
but you are weeping !

2. उटज &c.—उटजपर्यन्त + चर + णिनि + कर्त्तरि ताच्चील्ये । It.



cannot travel far because गर्भेनस्यरा । (b) अनघ &c.—“अघं व्यसन-  
पापयोः” । अघ is here व्यसन calamity. अविद्यमानमघम् अस्मिन् अनघः  
safe &c. [b] etc.—प्रियं साधु निवेदयति इति प्रिय + नि + विद + णिच् +  
तन् कर्त्तरि साधुकारिणि ।

3. इदम्—कर्मविषयार्थं द्वितीया । षष्ठी is attached when there  
शेषविवक्षा ।

4. सज्जते—सज्ज + लट् + ते । The root is उभयपदी, “यदभिप्रायेषु  
सज्जते” इति भाष्यप्रयोगात् ।

काश्यापः—वत्से—

यस्य त्वया व्रणविरोपणमिङ्गुदीनां

तैलं न्यषिच्यत मुखे कुशसूचिविद्धे ।

ग्रामाकमुष्टिपरिवर्द्धितकी जहाति

सोऽयं न पुत्रलतकः पदवां मृगस्ते ॥१६॥

KASYAPA—My child, that adopted child of yours, the  
fawn of whose mouth pricked by kusa points, the healing oil  
of Ingudi was poured by you, and who was reared by you  
with handfuls of Shyamaka grains, does not leave your track.

शकुन्तला—वच्छ किं सहवासपरिच्चाङ्गिं मं अणुसरसि ।  
अचिरत्प्रसूदाए जणणीए विणा विवद्धिदो एव्व । दाणिं वि  
मए विरद्धिदं तुमं तादो चिन्तइस्सदि । निवत्तेहि दाव (वत्स,  
किं सहवासपरित्यागिनीं मामनुसरसि । अचिरत्प्रसूतया जनन्या  
विना विवर्द्धित एव । इदानीमपि मया विरद्धितं त्वां तात-  
स्त्विनियिष्यति । निवर्त्तस्व तावत्) । ( रुदती प्रस्थिता ) ।

SAKUNTALA—My child, why do you follow me who  
is leaving your company ? Without the mother that was  
just delivered of you, you were indeed reared. Now too,  
forsaken as you are by me father will look after you. Do  
then go back [Proceeds weeping].

यस्येति । अन्ययः—यस्य कुशसूचिविद्धे मुखे त्वया व्रणविरोपणम् इङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत, सः अयं श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितकः पुत्रकतको मृगः ते पदवीं न जहाति । व्याख्या—‘यस्य कुशानां सूचिभिः’ सूचिलीचूर्णैः अयः ‘विद्धे’ विचते ‘मुखे त्वया व्रणानां विरोपणं’ शोधकं, चतशोषणम् ‘इङ्गुदीनां तैलं न्यषिच्यत’ निषिक्तम् सः अव श्यामाकानां धान्यविशेषाणां मुष्टिभिः ‘त्वद्दन्ताभिः’ परिवर्द्धितकः अनुकम्पया पोषितः ( अनुकम्पायां कः ) क्षतेन मुखेन अतुमसमर्थो वराकी मुष्टिशः श्यामाकं मुखे दत्त्वा वर्द्धितः, ‘कृतकः’ कृत्रिमः ‘पुत्रः’ ( मयूरव्यंसकादिः ) ‘मृगः’ ते पदवीं पन्थानं न जहाति न मुञ्चति । यत्र त्वं यासि सोऽपि सुनेहात् तत्रैव याति ।

वत्सेति । ‘सहवास’ संसर्गं ‘परित्यजति’ या तथाविधां ‘मां किमनुसरसि’ । ‘अचिरं प्रसूता’ या ‘जननी’ निजमाता मृगी, तथा ‘विना विवर्द्धित एव’ न च मृतः । ‘इदानीमपि मया’ कृत्तिमया जनन्या ‘विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति । सद्योजातोऽपि माता त्यक्तो न मृतः, अधुना वर्द्धितस्य, उपमावा त्यक्तस्य, मातामहेन च चिन्तितस्य का चतिः ? ‘रुदती’ नैवजलं मुञ्चन्ती एव प्रस्थिता चलिता ।

## NOTES

1. (a) व्रणविरोपणम्—वि + रुह् + णिच् + लुट् कारणे = विरोपणम् or विरोहणम् healing. See Tika. (b) न्यषिच्यत—नि + सिच् + लङ् त कर्मणि । In लङ् this becomes नि + असिच् &c.—Thus अ intervenes between इ and स yet we have ष by the rule ‘प्राक्सितादङ् व्यवायेऽपि’ which applies to roots सुनोति, सुवति &c.—up to सेव (Pan. 8. III. 70 ). This includes सिच् । (c) कुशसूचिविद्धे—This explains the necessity of feeding. With the mouth-sore ( विद्धे ) it was unable to eat so had to be nursed. (d) पुत्र &c.—कृतक is कृत्रिम ( कृत एव ) false. Compare कृतककोपम् Act I—Beng. Rec. कृतकः पुत्रः gives पुत्रकृतकः instead of कृतकपुत्रः (see Tika). Or पुत्रश्चासौ कृतकश्च पुत्रकृतकः कसंधा—See also our notes on अपत्यकृतिकाम्—Uttaracharit Act I.

2. सहवास—&c.—सह is similar सदृश । सहवासः similar life, i.e. एकत्रावस्थानम्, संसर्गः । कर्मधा—। तं साधु परित्यजतीति सहवास + परि + त्यज + धिनुष् + साधुकारिणि कर्त्तरि । ताम् ।

3. (a) विवर्द्धित एव—The force is—There was every likeli-  
of your dying, but you grew. (b) चिन्तयिष्यति—Your own  
mother left you when you were too young to help yourself.  
You are now grown up and only your adoptive mother is  
leaving you ; besides, there is your grand-father to look after  
you. So take heart.\*

काशीपः—वत्से, अलं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थान-  
मालोक्य ।

उत्पक्ष्मणीर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोनतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमौभवन्ति ॥ १७ ॥

KASYAPA—My child weeping is useless. Be steady-  
Watch the track. By firmness, have the flow of tears  
stopped—tears that have obstructed the operation of your  
eyes of which the eyelashes are turned up. Your steps are  
indeed getting irregular on this ground where you have not  
noticed the high and low places.

कश्यप इति । 'रुदितेन' रोदनेन ( भावे क्तः ) 'अलं', मा रोदोः इत्यर्थः ।  
'इतः' अस्मिन् देशे 'पन्थानमालोक्य मार्गे' प्रति सावधाना भव । कारणमाह—

उत्पक्ष्मेति । अन्वयः—उत्पक्ष्मणीर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं वाष्पं स्थिरतया विरतानु-  
बन्धं कुरु । अलक्षितनतोनतभूमिभागे अस्मिन् मार्गे ते पदानि विषमौभवन्ति खलु ।  
व्याख्या—'उद्गतानि पक्षाणि, लोमानि ययोः तादृशयोः' 'नयनयोः' सम्बन्धे 'उप-  
रुद्धा' व्याहृता 'वृत्तिः' व्यापारो नेत्रव्यापार इत्यर्थः येन तादृशं 'वाष्पं' नेत्रजलं  
'स्थिरतया' धीरतया ( हतौ श्या ) 'विरतः' निवृत्तः 'अनुबन्धः' प्रवाहो यस्य तयाविधं  
कुरु । धैर्यमवलम्ब्य नेत्रजलं निवर्त्तय । 'अलक्षितः' अदृष्टः 'नतः' निम्नः 'उन्नतः'

उच्च 'भूमिभागः' यस्मिन् तादृशे 'अस्मिन् मार्गे' वस्मिन् 'ते पदानि पादपाताः अविषमाणि 'विषमाणि' सम्पद्यमानानि 'भवन्ति खलु' तन्मया निषिध्यते ( खलु निषेधे । "निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनये खलु" इत्यमरः ) । निर्गतमपि जलं पक्ष्मसु स्थितं सत् दृष्टिं रुणद्धि । भूमिश्च नतीन्नता । तेन गतिवर्धन्यते । तत् स्थिरा भव नैव-जलं मंहर पत्न्यान्मालीक्य इति पूर्वेषु सम्बन्धः । [ "विरतानुवन्ध" ( वि- म- ) — "विहृतानुवन्ध" ( रा ) — "शिथिलानुवन्ध" ( त- न्या- ) ] ॥

## NOTES

1. (a) उत्पक्ष्णः—Up-turned eyelashes are considered as enhancing beauty. Here Prof. Gajendragadkar objects— "...a reference to the enhanced beauty of Sakuntala is hardly proper in Kasyapa's speech." I do not say that Kasyapa did refer to her enhanced beauty. I merely state a fact— point of excellence furnished her by nature. But even if Kasyapa did refer to her beauty the reference would not be improper. All depends upon the motive. To a child its mother is the most handsome woman in the world ; so is the child to its mother or the father. They would like to dwell upon this handsomeness. Thus the illustrious Sankarcharyya speaks of the वपुस् of Gauri, whom he regards as his mother, in this strain—

“मञ्जीरशीमितचरणं बलिशीभिमध्यं

हाराभिरामकुचमम्बु रुहायताच्याः” ।

Prof. G. takes उत्पक्ष्णम् to imply that the eyes were deliberately kept upon. Hence he says 'the eyes remain full of tears. For, unless the eyelashes come down...tears do not fall to the ground...eyes are not cleared of tears which consequently obstructed their operation.'

When so saying Prof. G. overlooks two obvious difficulties.—(1) No reason is given in the text why Sakuntala deliberately kept her eyes open and did not wink. (2) The verse speaks of अनुवन्ध of tears. Hence, eyes open or closed,

the tears will fall down the cheeks in streams. (d) अलक्षित &c.—Tears prevent proper watching of the road (c) पदामि विषमीभवन्ति—Hence watch the road ( पथानमालोकय ) । विषम + च्चि + भू + लट् अन्ति । (d) खलु—अवधारणे or निषेधे । See Tika also.

2. Reading—The reading शिथिलानुवचस्व as occurs in the Beng. Recn, is supported by भोज in the सरस्वतीकण्ठाभरण ।

शाङ्गर्वः—भगवन्नोदकान्तं सिन्धो जनोऽनुगन्तव्य इति श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम्, अत्र सन्दिश्य प्रतिगन्तुमर्हसि ।

SARNGARAVA—Venerable Father, it is enjoined that an affectionate person has to be followed up to the water's edge. Well, this is the edge of a lake. It behoves thee to return, having advised us here.

काश्रपः—तेन हि इमां क्षीरवृक्षच्छायामश्रयामः । ( सर्वे परिक्रम्य स्थिताः ) ।

काश्रपः ( आत्मगतम् )—किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । ( चिन्तयति ) ।

KASYAPA (Aside)—What message most suitable for his honour Dushyanta can indeed be sent by me ? (Meditates.)

भगवन्निति । उदकस्य अन्तः सीमा 'उदकान्तः' जलप्रान्तः, आ उदकान्तात् 'ओदकान्तम्' जलप्रान्तपर्यन्तम् ( अव्ययीभावः ) 'सिन्धोः' वत्सली 'जनः' अनुगन्तव्य इति श्रूयते एतद्धि शास्त्रम् । 'तत्' तस्मात् 'इदं' सरसः तीरं तटं जलप्रान्त इत्यर्थः । अतः परं भगवता न गन्तव्यम् । 'अत्र सन्दिश्य ; सन्दिशमुच्चार्य प्रतिगन्तुमर्हसि [ "ओदकान्तम् ( रा- न्या- )—ओदकान्तात्" ( म )—"उदकान्तम्" ( रा- वि- ) ] ।

तेमेति । क्षीरप्रदो वृक्षः 'क्षीरवृक्षः' वटमेदः ( शकपाथिवादिः ) तस्य 'च्छायाम्' आश्रयामः आश्रित्य सन्दिशस्य इत्यर्थः । 'सर्वे' अभिनेतारो जनाः 'परिक्रम्य' रङ्गमञ्चे परितो भ्रान्त्वा 'स्थिताः' गमनादिरताः ।

किमिति । दुष्यन्तस्य युक्तरूपं योग्यम् 'अस्माभिः' सादृशैर्जनैः 'किं न खलु सन्देष्टवाम्' । वक्ता अहं काश्यपसमीपः' श्रोता पुरुकुलधुरन्धरो राजा दुष्यन्तः । तत् किञ्च उक्तं स्यात् । ( चिन्तयति ध्यायति-युक्तायुक्तं विचारयति ) ।

### NOTES

1. (a) ओदकान्तम्—The अवयवीभाव is optional by the rule "आङ्समर्थ्यादाभिविधौः" । Here the sense is मर्थ्यादा (exclusion). Hence the forms ओदकान्तम् (compounded द्वितीयान्त, क्रिं विं) and ओदकान्तात् (uncompounded). The सन्धि is allowable because by the rule "निपात एकाजनाङ्" आङ् is not a प्रत्यक्ष । Also आ meaning मर्थ्यादा or अभिविधि is really आङ् from which ङ् has disappeared (ङित्) । Compare—ईषदर्थे क्रियायोगे मर्थ्यादाभिविधौ चयः । एतमात्रं उचितं विद्याहव्यस्मरणयोरङित् ॥"—Bhashya. (b) Monier-Williams reads ओदकान्तात् uncompounded. 'ओदकान्तं सिनधौ जनोनुगन्तवः' seems to be an old saying. The Bhashya perhaps refers to it when it says 'आ उदकान्तात् ओदकान्तात्' । This to a certain extent favour M. W. But all others have the सकारान्त reading.

2. युक्तरूपम्—अतिशयेन युक्तम् इति युक्तं + रूपम् प्रशंसायाम् । Construe दुष्यन्तस्य युक्तरूपम् or दुष्यन्तस्य सन्देष्टवाम् ।

शकुन्तला (जनान्तिकम्)—हला पेक्ख । णल्लिणीपत्तान्दरिदं वि सहअरं अदेक्खन्ती आदुरा चक्कवाई आरडदि । दुक्करं अहं करेमि । [ हला प्रेक्षस्व । नलिनीपत्तान्तरितमपि सहचर-मपशन्ती आतुरा चक्वाकी आरटति । दुष्करमहं करोमि ] ।

SAKUNTALA [Aside]—Dear, see,—The female Chakravaki shrieks distressed when not seeing her mate even hidden by lotus leaves. I am doing what is difficult to do.

अनसूया—सहि, मा एवमन्तेहि [ सखि, मा एवमन्त्यस्व ] ।

एसा वि पिण्ण बिना गमेइ रअणिं विसाददीहअरं ।

गरअं विरहदुक्खं आसाबन्धो सहाविदि ॥ १७ ॥

[ एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।

गुर्वपि विरहदुःखमाशावन्धः साहयति ॥२७॥ ]

ANASUYA—Friend, do not say so. She too, without her beloved, passes the night which becomes excessively long through grief. The tie of hope causes to support the sorrow of separation though heavy.

हलेति । नलिनीपत्रैः 'कमलदलैः' अन्तरितं वायव्यतम् अपि सहचरं चक्रवाकम् 'अपश्यन्ती', न तु प्रनष्टमपश्यन्ती आतुरा चक्रवाकी आरटति विरौति । अहं दृष्ट्वा अतिकठोरं करोमि । चक्रवाकी प्रियस्य पवान्तरमपि न सहति अहन्तु वन-गिर्यादीनामपि वायधानं गणयामि प्रियस्य । का एवमन्या कुप्यात् । एतत् दुष्करकरणं 'प्रच्छेत्' । [ तथा च भासः—दुष्करं खल्वहं करोमि—खप्रनाटकम् ] ।

अनसूयेति । मा एवं मन्त्रयस्व भाषस्व [ मा शब्दोऽयं माङ्गशब्दात् भिन्नः । तेन न लुङ् ; 'मा गच्छ वृकीभाः' इत्यत्र यथा ] ।

एषेति । अन्वयः—एषापि प्रियेण विना विषाददीर्घतरां रजनीं गमयति । आशावन्धः गुरु अपि विरहदुःखं साहयति । व्याख्या—'एषा' चक्रवाकी 'अपि प्रियेण' चक्रवाकेण 'विना' तद्वियोगेन 'विषादेन दीर्घतरां' पूर्वतो दीर्घत्वेन अनुमिताम् [ बुद्धिस्थां पूर्वावस्थामपेक्ष्य अतिशयः । तेन तरप् ] रजनीं गमयति यापयति [ निशि विद्युक्तौ चक्रवाकौ तिष्ठत इति प्रसिद्धिः ] । एषा अपि दुष्करं करोति न त्वमेव केवलम् । अत्र कारणम्—'आशा रूपी यो 'बन्धः' बन्धनं स 'गुरु' दुर्वहम् 'अपि विरहस्य दुःखं' पीडनं वियोगवशां 'साहयति' विरहिभिर्वाहयति । [ हेतु-मक्षिच् । विरहो विरहदुःखं सहति—आशावन्धः विरहिणा विरहदुःखं साहयति इति ] यथा गुरु किञ्चित् वस्तु दुर्वहं नागदन्तकादिषु वद्धं भवति आशया वद्धी विरहमारोऽपि तथा ।

## NOTES

1. प्रेक्षस्व—ईक्षण is not necessarily to see. It may mean seeing or considering, or noting &c. as in समीक्ष्यकारिन्, परीक्षण &c. The object of प्रेक्षस्व is the whole fact.—One does not tolerate

the intervention of even a leaf, the other minds not forests and hills. Or, no comparison is intended ; ईक्षण is seeing ; the कर्म is the आरटन of the चक्रवाकी ।

2. (a) रजनीम्—रजनी गच्छति इति रजनीं गमयति । अणिकर्तृः कर्मसंज्ञा by the rule 'गतिबुद्धिप्रत्ययसन्नाथशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्ता स णी' । (b) साहयति—The nominative is विरहिणा understood. See Tika (d) The words गुरु (heavy) and बन्ध (knot) suggest that 'विरहदूःख is a weight. This is उत्प्रेक्षा । गुरु is श्लिष्ट meaning दूःख when दूःख is considered by itself, and दूर्बल if thought of as a weight. Thus रूपक and श्लेष here help the उत्प्रेक्षा । There is अर्थान्तरन्यास also.

3. Remark—For paralell passages compare—

'मनोरथेन जीवामि' —Bhasa in Swapna.

'आशाबन्धः कुसुमसदृशः प्रायशी ह्लाङ्गनानां

सद्यःपाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगेरुणञ्जि'—Meghadutam.

'आशातनुर्न च कथमप्यत्यन्तमुच्छेदनीयः प्राण-

वाणः' कथमपि करोत्यायताक्षराः सः एकः'—Mal. IX,

काश्रपः—शाङ्गं रव, इति त्वया महचनात् स राजा

शकुन्तलं पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

KASYAPA—Sarnagarva the king has to be told by you this in my words, having placed Sakuntala in front.

शाङ्गं रवः—आज्ञापयतु भवान् ।

SARNAGARVA—Let your reverence command.

काश्रपः—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मनस्-

त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां सनेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं बधूबन्धुभिः ॥ १८ ॥

KASYAPA—Having well thought of us whose wealth is self-restraint, of the high family of yourself too, and of that flow



of affection of her towards you by no means brought about by relatives, she is to be ranked by you with equal honour among your wives, More than this depends on luck. That should not indeed be expressed by the wife's relatives.

काश्याप इति । 'त्वया सहचनान्' सहचनमवलम्ब्या [त्वय् वलीपे कस्मिंश्चि पञ्चमी ] स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य 'अग्रतो निधाय 'इति वक्तव्यः' एवम् अभिधातव्यः ।

अस्मागिति । अन्यथः—संयमधनान् अस्मान्, आत्मनः 'उच्चैः' कुलञ्च, त्वयि अस्या कथमपि अवाम्बवक्तृतां स्नेहप्रवृत्तिञ्च साधु विचिन्त्या त्वया इयं दारिषु सामान्य-प्रतिपत्तिपूर्वकं दृष्ट्या । अतः परं भाग्यायत्तम् । तत् खलु वधुवन्धुभिर्न वाच्यम् । व्याख्या—'संयमः आत्मदमनमेव 'धनं' येषां तथाविधान् 'अस्मान्' सहिधान् तापसान् ( 'अस्मान्' = माम् — इति पक्षे तु 'सविशेषणानां प्रतिषेधः' इति प्राप्नोति ! अस्मान् संयमधनान् विचिन्त्या इति विधेयत्वेन व्याख्याय तत् परिहृत्यम् ) 'आत्मनः स्वस्य 'उच्चैः' कुलञ्च' पौरव' व'शञ्च 'त्वयि भवद्विषये 'अस्याः' शकुन्तलयाः 'कथमपि अवाम्बवक्तृतां सर्वथा बन्धुजनप्रयासं विनैव घटितां ताम्' अतिशयितां 'स्नेहप्रवृत्तिञ्च' भावानुबन्धञ्च 'साधु' सम्यक् 'विचिन्त्या' अनुष्ठाय 'त्वया इयं' शकुन्तला 'दारिषु' पत्नीषु [ दारशब्दः पुंसि बहुल्वे । अधिकरणे सप्तमी ] 'सामान्या' साधारणी तुल्या इत्यर्थः या 'प्रतिपत्तिः' गौरवम् ( 'प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्ता प्रवृत्तौ प्रागल्भ्ये वाधे' इति हेमः ) तत् पूर्वकम् 'अगौरवभेदेन इत्यर्थः 'दृष्ट्या' सम्भावा । तथा कृते मम संयमस्य तव वशीन्नतेः अस्याः स्नेहप्रकर्षस्य च सदृशं भवति । 'अतः' अस्मात् अगौरवभेदेन दर्शनात् 'परम् अधिकं गौरवाधिक्येन दर्शनमित्यर्थः, 'भाग्याधीनम् । 'तत् खलु' गौरवाधिक्येन दर्शनं किल 'वधा बन्धुभिः' पितादिभिः 'न वाच्यं' न शंसनीयम् ।

## NOTES

1. (a) अस्मान्—Refers to ascetics in general ; hence plural. If taken to refer to कण्व alone, then the construction must be अस्मान् संयमधनान् विचिन्त्या—considering me as rich in self-restraint, and not संयमधनान् अस्मान् विचिन्त्या—thinking of me who is rich in selfrestraint. The reason is असुन्द will not take the plural when refering to one object only, if there is a विशेषणपद

in the वाक्य ['सविशेषणानां प्रतिषेधः'] । Hence for the plural, संयमघन has to be predicated ( विधेय) of अस्मद् । सम् + यम + अप् भावे = यमः । स घनं येषाम्, बहु । See Tika. (b) अस्याः—श्रेष्ठे षष्ठो । Not कृदयोगे कर्त्तरि षष्ठी । the कृत् in प्रवृत्ति gives षष्ठी to स्नेह which is then compounded. (c) ताम्—that flow of affectinn —प्रसिद्धार्थ ! Hence no यच्छब्द is necessary. Comp—'तं केशपाशं प्रसमीच्या कुशुर्वालप्रियत्वं शिथिलं चमयाः"—Kumara. (d) सामान्या &c.—सामान्या प्रतिपत्तिः, कर्मधा—। सा पूर्वा यस्मिन् कर्मणि तत् सामान्याप्रतिपत्तिपूर्वकम् । तदेव इति स्वार्थे कन् । the समासान्त कप् will not give ऋस् in पूर्वा because of the prohibition 'न कपि' । (e) भाग्यायत्तम्—आ + यत् + क् कर्मणि = आयत्तम् Retriected. भाग्ये आयत्तम् । सहसुपेति समासः ।

शाङ्ग रवः—गृहीतः सन्देशः ।

SARNAGARVA—The message is recieved.

काश्रपः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनीयासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

KASYAPA—My child, you have to be instructed now, though dwellers of the forest, we are acquainted with worldly matters.

शाङ्ग रवः—न खलु धीमतां कश्चिदविषयो नाम ।

SARNGARAVA—Nothing indeed can possibly be unknown to those that are of superior intelligence.

शङ्करव इति । 'सन्देशो' वाचिकः 'गृहीतः' मनसि कृतः ।

काश्रप इति । 'इदानीम्' अधुना भर्तृः भवनप्रवेशकाले 'त्वम् अनुशासनीया' उपदेष्टव्या 'असि' । 'वनम् औकः' भवनं येषां तथाविधा जनाः 'लौकिकज्ञा' लौक-  
वृत्तान्ताभिज्ञा अतः उपदेशनसमर्थाः ।

शङ्करवइति । न खलु न नूनं धीमतां 'कश्चित् अविषयः' अज्ञेयो 'नाम' (नाम इति सम्भाव्य) । प्राज्ञैः ध्यानवद्भिः सर्वमेव ज्ञायते ।

## NOTES

- (a) इदानीम्—Now i.e. on the occasion of your entering a new life. (b) अनुशासनीया—The अनुशासन will relate to married

life. (c) लौकिकज्ञा = लेके विदितम् or भवम् इति लोक + ठञ् = लौकिकम् wordly. तत् जानन्ति इति लौकिक + ज्ञा + क कर्त्तरि । Or—लौकिकस्य ज्ञाः, इतत् । (d) वयम्—For plural, take the whole of वनौकसोऽपि सन्तो न्यौकिकज्ञाः as the predicate ; otherwise the Varttika 'सविशेषणान् प्रतिषेधः' will interfere.

काश्यापः—सा त्वमितः पतिकुलं प्राप्य—

शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नोजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामा कुलस्याधयः ॥१८॥

कथं वा गौतमी मन्यते ?

KASYAPA—[Instructed by me] and having reached thy husband's residence from hence, thou shouldst always await upon thy superiors ; shouldst adopt the behaviour of a loving friend towards the group of thy co-wives, shouldst not through peevishness go against thy husband even if insulted, shouldst be extremely courteous towards thy attendants ; shouldst be without arrogance in enjoyments. Thus do young females rich the status of matrons. The perverse are the banes of their family. How does Gautami think ?

गौतमी—एत्तिओ बहजणस्स उवदेसो । जादे, एदं कखु सव्वं ओधरहि [ एतावान् वधूजनस्योपदेशः । जाते, एतत् खलु सर्वमवधारय ] ।

GAUTAMI—This much is the lesson for one who is a bride. My child, remember all this.

काश्याप इति । 'सा' मया उपदिष्टा त्वम् इतः' अस्मात् स्थानात् 'पतुः कुलं' गृहं भर्तृभवनम् ( "कुलं जनपदे गृहे" इति विश्वः ) 'प्राप्य'—

शुश्रूषस्विति । अन्वयः—गुरुन् शुश्रूषस्व, सपत्नोजने प्रियसखीवृत्तिं कुरु, विप्रकृतापि रोषणतया भर्तुः, प्रतीपं मास्म गमः, परिजने भूयिष्ठं दक्षिणा भव, भोगेषु अनुत्सेकिनी भव । एवं युवतयो गृहिणीपदं यान्ति । वामाः कुलस्य आधयः ॥ यद्वा—

युवतयो वामाः एवं कुलस्य आधयः (सत्यः) गृहिणीपदं यान्ति । व्याख्या—‘गुरुन्’ शस्त्रं प्रसृतोन् श्वश्रूषस्व’ परिचर (‘श्वश्रूषा परिचर्यां च’ इति त्रिकाण्डशेषः । ‘ज्ञाश्वस्मृदृशां सनः’ इत्यात्मनेपदं नित्यम् । ‘सपत्नीनां जनने समूहे ‘प्रियसख्याः वृत्ति’ व्यापारं ‘कुरु’ । सपत्नीषु प्रियसखोव वर्त्तस्व । ‘विप्रकृता’ पत्या अवमानिता ‘अपि रोषणतया क्रोधनतया क्रुद्धभावेन इत्यर्थः ‘भर्तुः’ पत्युः ‘प्रतीप’ प्रतिकूलं ‘मास्म गमः’ मा गाः ‘परिजन’ सेवकेषु ‘भूयिष्ठ’ बाहुल्येन ‘दक्षिणा’ उदारा ‘भव’, ‘भोगेषु’ समृद्धिषु अनुत्सेकिनी’ अगर्विता भव । ‘एवम्’ अनेन प्रकारेण ‘युवतयः’ तरुण्यः ‘गृहिणी-पदं’ गृहकन्यायां अधिकारं ‘यान्ति’ लभन्ते । ‘वामाः’ प्रतिकूलाः’ विपरीतचारिण्यो वध्वः ‘कुलस्य’ गृहस्य ‘आधयः’ मनःपौडाखरूपः [ ‘आधिर्मानसपोडाया’ प्रत्याशायाश्च वन्धके व्यसने चाप्यधिष्ठाने’ इति विश्वः ] ॥ यद्वा—‘युवतयो’ नवे वयसि वर्त्तमानाः ‘वामाः’ स्त्रियः [ ‘वियाङ्गामामपि स्त्रियाम्’ इति विश्वः ] ‘एवम्’ अनेन प्रकारेण कुलस्य गृहस्य ‘आधयः’ अधिष्ठानानि, कुलालम्बभूताः सत्यः [ ‘आधिः...अधिष्ठाने’ इति प्रागुक्तो विश्वः ] ‘गृहिण्याः पदम्’ अधिकारं ‘यान्ति’ गृह्हावलम्बनत्वात् अन्यथेन गृहिणीशब्देन अभिधीयन्ते इति भावः ।\* [ ‘भोगेषु’ ( भो- तः, न्या- )—‘भाग्येषु’ ( रा-, वि ) ] ।

कथमिति । ‘गौतमी [ वा इति विकल्पे ] ‘कथं’ ‘केन प्रकारेण’ मन्यते’ अवधारयति । सङ्गतं युक्तं न वा गौतमी वदतु । स्वयं जानन्नपि दाक्षिण्यात् गौतम्या अभिमतं जिज्ञासते ।

गौतमीति ‘बधूजनस्य एतावान्’ एतन्मात्रम् ‘उपदेशः’ परं ज्ञातव्यं किमप्यस्ति तासाम् ? ‘अवधारय’ हृदये कुरुष्व ।

## NOTES

1. [a] श्वश्रूषस्व—श्व + सन् + लोट् स्व । The आत्मनेपद is due to the rule ‘ज्ञाश्वस्मृदृशां सनः’ which bars the rule ‘पूर्ववत् सनः’ । Thus though श्व is परस्मैपदौ, the सन्नन्त root is always आत्मनेपदौ । [b] सपत्नीजने—समानः पतिः आसाम् gives समान + पद् by the rule ‘नित्यं’ सपत्न्यादिषु । Next we get डौप् in the feminine because the word has become नकारान्त । This gives समानपत्नी । समान now becomes स by निपातन in the rule quoted—‘समानादिषु

इति वक्तव्ये समानस्य सभावाधे' वचनम्—Vritti. (c) प्रतीपम्—प्रतिकूलमपाम् इति प्रति + अप् + अ (ससासान्) by the rule 'ऋक्पूरवधूः पथामानच्' This gives प्रति + अप् । Now by the rule. 'द्वान्तरूपसर्गेभ्योऽप ईत्' we get प्रति + ईप् = प्रतीपम् against. (b) भोगेषु - This is the Bengali reading. Bhoja has the same; this ought to be enough to reject भाग्येषु । Besides भाग्येषु i.e. अदृष्टेषु is hardly intelligible here. (e) युवतयः—By the rule 'युनस्तिः' we get युवन् + ति = युवति in the feminine. this bars the form यूनौ with डौप् । the rule 'पु'योगदाख्यायाम्' does not apply; so डौप् is not available. युवती is a different word meaning one having a husband, and is not at all related to युवन् । We are thus left with only one feminine form of युवन् viz, युवति ।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनञ्च ।

KASYAPA—My child, embrace me and the friends.

शकुन्तला—ताद इदो एव किं प्रियंवदामिस्माभ्यो सहौभ्यो निवत्तिस्मन्ति [ तात इत इव किं प्रियंवदामिभ्याः सख्यौ निवत्तिष्यन्ते ] ।

SAKUNTALA—Father, well should Priyamvada and other friends turn back from here ?

काश्यपः—वत्से इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।

त्वया सह गीतमी यास्यति ।

KASYAPA—They too, my child, have to be given away in marriage. It is not fit for them to go there, Gautami will go with thee.

शकुन्तला ( पितरमाश्लिष्य )—कहं दाणिं तादस्स अङ्गादो परिवभट्ठा मलयतटोन्मूलिआ चन्दणलदा विअ देशन्तरे जीविअं धारइस्सं [ कथमिदानीं तातस्य अङ्गात् परिवभ्रष्टा मलयतटोन्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं धारयिष्यामि ।

SAKUNTALA—Removed from my father's lap like a sandal-sapling uprooted from the side of the Malaya, how shall I now support life in another soil ?

वत्से इति । 'मां सखीजनञ्च परिष्वजस्व' आलिङ्ग्य । अस्मान् निवर्त्तय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'प्रियंवदा मित्राः' [ इतत् ] युक्ताः, प्रियंवदाप्रभृतयः ।

काश्यप इति । 'प्रदेये' प्रदात्व्ये, अनुरूपाय वराय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'इदानीं तातस्य अङ्गात्' क्रीडात् 'परिभ्रष्टा' च्युता अहं मलयस्य' तदाखास्य पर्वतस्य 'तटात्' प्रान्तभूमेः 'उन्मूलिता' उत्खता 'चन्दनस्य' 'चन्दनवृक्षस्य' 'लता इव' शाखा इव नवीद्वगतश्चन्दनवृक्षक इव इत्यर्थः [ "लता ज्यौतिष्मती दुर्वाशाखा-बल्लीप्रियङ्गु" इति हेमः ] कथं केन प्रकारेण 'जीवितं जीवनं' 'धारयिष्यामि' ।

## NOTES

1. (a) प्रियं वदामित्रा—If मित्र is taken as प्रयंसावचन then say प्रियंवदामहिताः honoured by the company of प्रियंवदा । See also ante—शाङ्गैरवमित्राः &c. (d) निवर्त्तिष्यन्ते—निवर्त्स्यन्ति is an optional form.

2. गन्तुम्—By the maxim 'अव्ययकृती भावे' we have गन्तुम् = गमनम् । Hence construe तव गन्तु गमनम् अनयोः सम्बन्धे न युक्तम् । Do not say अनयोः गन्तु गमनम् &c.—For, the षष्ठौ in अनयोः is barred by the rule "न लोकाव्ययनिष्ठाथलर्थटनाम्" । This is after the भाष्यकार । According to the सूत्रकार we have 'शकष्टुष—' इति अर्हार्थे उपपदे तुमुन् ।

3. (e) The reading मलयतरुः उन्मूलिता—does not commend itself. A twig cut off from a tree ( तरु ) cannot to the propriety be called उन्मूलिता । Again if मलयतरु is चन्दन then the second reference to चन्दन in चन्दनलता is superfluous. (b) चन्दनलता—A very young tree is not improperly called a लता । लता cannot be taken here as शाखा । It is sapling—लता इव इति लता by transference of epithets. Indeed when one wants to naturalise a foreign tree one does not think of cutting off branches from tree, but looks for saplings, On the whole तट seems preferable.

4. देशान्तरे—अन्तर means भिन्न, अन्य ; अन्यो देशः देशान्तरम् । मयूर-  
वासकादितत्पुरुषः । A नित्यसमास of देश and अन्तर । Neuter owing  
to the rule 'परवस्तिङ्गं इन्द् वतत्पुरुषयोः' । अधि ७मी ।

काश्रपः—वत्से किमेवं कातरासि—

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ २१ ॥

( शकुन्तला पादयोः पतति ) ।

KASYAPA—Why art thou so distressed, my child ?  
Placed in the proud position of the chief wife of thy husband  
of distinguished ancestry ; busy with his affairs that are  
momentous through exuberance of wealth ; and having soon  
brought forth a holy son as the East does the sun, thou  
shalt not, my child, mind the sorrow caused by separation  
from me. [Sakuntala falls at her father's feet].

काश्रपः—यदिच्छामि ते तदस्तु ।

KASYAPA—Let that befall you what I wish.

काश्रप इति । हे 'वत्से कि' निमित्तम् 'एवं कातरा' आर्त्ता 'अस्ति' ।  
अकारणमेतत् ॥ अभिजनेति । अन्यथ—वत्से, त्वम् अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये  
गृहिणीपदे स्थिता [ सती ], तस्य विभवगुरुभिः कृत्यैः प्रतिक्षणम् आकुला [ सती ],  
अचिरात् प्राचीवार्कं पावनं तनयं प्रसूय च, मम विरहजां शुचं न गणयिष्यसि ।  
वाखा—हे 'वत्से, त्वम्' प्रशक्तः 'अभिजनः' वृत्तं यस्यास्ति, तस्य, महाकुलीनस्य  
इत्यर्थः [ 'कुलेश्वभिजनो जन्मभूम्यामपि' इत्यमरः ] 'भर्तुः' पत्युः 'श्लाघ्ये' संशब्दनाहं  
'गृहिणीपदे' गृहिणीस्थाने 'स्थिता' भर्तृस्नेहगामिनी तदगतहृदया सती, 'तस्य' भर्तुः  
'विभवेन' समृद्ध्या 'गुरुभिः' सहृदभिः 'कृत्यैः' कार्याः 'कारणैः' 'प्रतिक्षणं' निरन्तरम्  
'आकुला' वाया गुर्वा कार्यचिन्तया वासक्तहृदया सती, 'अचिरात्' शीघ्रं 'प्राची'  
पूता पूर्वा दिक् 'अके' पूज्यं स्थितम् 'इव पावनं' पुण्यं 'तनयं' पुत्रं प्रसूय च' पुत्रस्नेहेन

आकृष्टहृदया च सती 'मम विरहजां' विद्योगजनितां 'युव' शोकम् ["मनुशोकौ तु युक् स्त्रियाम्" इत्यमरः] 'न गणयिष्यसि' न चिन्तयिष्यसि। अनुभूतामपि युवं व्यासक्ततया न गुर्वीं सम्भावयिष्यसि।

काश्यपः इति। 'ते' तव सम्बन्धे 'यत् इच्छामि यत् अकथितमधुना मे मनसि वर्तते' 'तत् अस्तु' फलतु। इति वस्तुनिगूहनम्। शापकारणं प्रत्याख्यानं दिवेन चक्षुषां पश्यन् मेनकातुकम्पामीहमान आह—“यदिच्छामि ते तदस्तु”, मयि दूरे मेनका त्वां रचतु, इति भावः।

## NOTES

1. (a) अभिजनवतः—अभिजन्यते अस्मिन् इति अभि + जन + घञ्, अधिकरणे संज्ञायाम् = अभिजनः race. No हृदि because of the prohibition “जनि-वध्योश्च”। अभिजन + सतुप् (वतुप्) प्रशंसयाम्। (b) Kanva here refers to the diversion which will detract her attention from the separation—The love of the husband; (2) The numerous engagements. (3) affection for child. She will certainly feel the absence of her father when at ease. But this will leave her no time to think of it.

2. यदिच्छामि—Here he is anticipating future events. See Tika. Prof. Gajendragadkar is unwilling to believe that Kanva had prevision of future events at this stage. I think the pronouncement “दूयस्तेनाहितं तेजो” &c. coupled with the fact that Anasuya and Priyamvada had kept perfect silence in the matter was enough to rouse the sage's curiosity and make him think thus disclosing all details.

Prof. G. also asks “why did he [ Kanva ] not remove the root cause of all by sending the ring to the king?” I answer, it may be said that this does not necessarily imply absence of all knowledge, For Prof. G. concedes that the sage knew all after the pupils had gone back to the hermitage. But even then the sage did nothing in the matter. He could have at once got the ring back from the Ragu's belly and ended the misery of his daughter there and then.



The fact is, why Kanva, a renowned sage, stood apparently indifferent is more than we laymen can guess. To us it is enough that Kanva's indifference makes way for Sakuntala's atonement for the sin [of insulting Durvasas]; an atonement that purges herself of dross and helps in its onward march towards perfection. Besides, without this indifference of Kanva as without Durvasa's curse we should have missed the beautiful scene of reconciliation drawn in Act VII !

शकुन्तला ( सख्यावुपेत्य )—हला दुवे वि मं समं एव्व  
परिस्सज [ हला द्वे अपि मां सममेव परिष्वजेयाम् ] ।

'SAKUNTALA ( Approaching the friends )—Dear, embrace me both of you simultaneously.

सख्यो ( तथा कृत्वा )—महि, जइ णाम सो राआ पच्च-  
मिस्साणमन्यरो भवे तदा इमं अत्तणामहेअङ्किअं अङ्गुलीअअं  
दंसेहि [ सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्यरो भवेत्,  
ततः तस्मै इदम् आत्मनामधियाङ्कितमङ्गुलीयकं दर्शय ] ।

FRIENDS ( Doing the same )—Friend, if perchance that king becomes slow at recognition, then show him this ring stamped with his own name

शकुन्तला—इमिणा सन्देहेण वो आकम्पिटम्हि [ अनन  
सन्देहेन वामाकम्पितास्मि ] ।

SAKUNTALA—I am startled by this suspicion of yours.

हलेति । 'सख्यौ उपेत्य' तयोः समीपं गत्वा उभयोस्तुल्यादरा इति हेतोः आह  
'समं' युगपत् एव 'परिष्वजयेयाम्' आलङ्कृतम् ।

सखीति । 'यदि नाम' यदि सम्भाव्यमेतत् 'स राजा प्रत्यभिज्ञाने' संसृता, जदपूर्वयं मया इति ज्ञाने 'मन्यरः' शिथिलः, अलसः, विमुख इति यावत् 'भवेत्' 'ततः तस्मै इदम् आत्मनः' अस्मैव राज्ञः 'नामधेयेन' नाम्ना 'अङ्कितं' मुद्रितम् अङ्गुलीयकं दर्शय ।

शकुन्तलेति । 'अनन सन्देहेन' शङ्कया स्मृतिलोपशङ्कया 'आकम्पिता' भीता 'अस्मि',—इति भाविन्याः विपत्ति-स्थाया । [ "सन्देहेन" ( रा-, म- )—"सन्देहेन" ( त-, बि-, न्या- ) ] ॥

NOTES

1. तस्मै—“कर्मणा यममिप्रैति—” इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

2. सन्देहेन—The reading सन्देहेन also suits the context.  
सम् + दिश + घञ्, कर्मणि = सन्देशः instruction. सन्देह is शङ्का suspicion;  
“यदि भवेत्” in the speech above is शङ्का । Beside the speech  
following also refers to शङ्का ( सन्देहः पापशङ्को ) । I therefore prefer  
सन्देहेन ।

सख्यो—मा भाआहि । सिनेहो पावशङ्को [ मा विभीहि ।  
सन्देहः पापशङ्को ] ।

FRIENDS—Be not alarmed. Affection suspects evil.

शार्ङ्गारवः—युगान्तरमारूढः सविता । त्वरतामत्रभवतो ।

SARNAGARVA—The sun has ascended another stage.  
Let her ladyship hasten.

शकुन्तला ( आश्रमाभिसुखी स्थित्वा )—ताद कदा ए भुञ्जो  
तवोवणं पेक्षिससं [ तात कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये ] ।

SAKUNTALA (standing with her face towards the hermitage)—Father, when shall I again see the hermitage ?

काश्यपः—श्रूयताम्—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहौसपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं निवेश्य ।

भर्ता तदपितकुटुम्बभरण साङ्ग-

शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥२॥

KASYAPA—Listen. Having long continued as co-wife of the vast four-sided Earth, having settled Daushyanti without a rival, you will again take residence in this tranquil hermitage with thy husband by whom the burden of relatives shall have been placed on him (Daushyanti).

सख्याविति । ‘मा विभीहि’ नामैषीः [ अङित् यो मा-शब्दः तद्व्योमे न लुङ् ]  
‘सन्देहः पापम्’ अनिष्टम् ‘शङ्कते’ संहत् अनिष्टं शङ्कावहे न हि वस्तुतस्तस्य मूलमस्ति ।

शाङ्गरवेति । 'सविता' सूर्यः 'अन्यत् युगं' भागयुगलं प्रहरमित्यर्थः [ "युगं कृतादौ युगलं" इति विश्वः ] 'आरुद्धः' प्राप्तः । दिनमानस्य प्रथमं प्रहरमतीत्य द्वितीयं प्रविष्टः इत्यर्थः । 'अतभवती' मान्या शकुन्तला 'त्वरताम्' सत्तरा भवतु । [ 'युगान्तरमारुद्धः' ( रा-, वि-, म-)—'दूरमधिदृढः' ( त-, न्या ) ] ॥

शकुन्तलेति । 'आश्रमस्य अभिसुखी' सती 'स्थित्वा' गमनात् निवृत्य ।

सुखेति । अन्वयः—चिराय चतुरन्तमह्वीसपत्नी भूत्वा, अप्रतिरथं तनयं दौष्यन्ति निवेश्य तदपि तकुटुम्भरेण भर्ता साङ्गं शान्ते अस्मिन् आश्रमे पुनः पदं करिष्यसि । व्याख्या—'चिराय' चिरम् [ अव्ययमेतच्चिरार्थकम् ] 'चत्वारोऽन्ताः' प्रान्तभागा यस्याः तथाविधायाः समयाया इत्यर्थः 'मह्वी' विपुलाया धरित्र्या 'सपत्नी भूत्वा', अविद्यमानः 'प्रतिरथो' विपक्षो यस्य तथाविध 'तनयंदौष्यन्ति' दुष्यन्ताङ्गजम् [ अजाततात् नामविना सामान्येन दौष्यन्तिशब्देन व्यपदेशः\* ] निवेश्य राज्ये स्थापयित्वा, 'तस्मिन्' दौष्यन्तौ 'अपितः' निक्षिप्तः 'कुटुम्बानां बान्धवानां' 'भरः' भारः पोषणकम् दैनं तथाऽपि 'भर्ता साङ्गं' पत्या सह 'शान्ते' 'शमप्रदाने' विषयाचिन्तारहिते 'अस्मिन् आश्रमे पुनः' मृगोऽपि 'पदं करिष्यसि' स्थानं लपस्यसि [ 'पदं स्थाने विभक्त्यान्ते' हैमः ] । परिणते वयसि पुत्राय राज्यं दत्त्वा भर्ता सह इहैव आरण्यकव्रतं चरिष्यसि इत्यर्थः । [ मूलम् (रा-, वि-, म-)—'मूत्वा चिराय सदिगन्तमह्वीसपत्नी दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय । ततस्त्रिविंशतभरेण सहैव भर्ता शान्तां करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् ॥' (त-, न्या)]

## NOTES

1. विभौहि—भी + लोट हि । 'मा ङ्लुङ्' does not apply here. The मा here is different from माङ् and gives लोट् as in 'मा कुरु धनजनयौवनगर्वम्' (see ante also).

2. युगान्तर - &c\*—युग is two. It is usual to divide the day-time into 8 equal parts and attach a specific virtue to each. Two of these here probably make a युग । Then from sun-rise to about 9 A.M. is the 1st युग ; the second extends from about 9 A.M. to 12 noon ; and so on. अन्यत् युगं युगान्तरत् another युग i.e. the 1st युग is already over and the 2nd has commenced.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

३. (a) चतुरन्त &c.—सही the vast one is the सपत्नी ; she again not in part, but taken in her entirety. (b) दौष्यन्तिम्—दूष्यन्तस्य अपत्यं पुमान् इति दूष्यन्त + इज् = दौष्यन्तिः by the rule 'अतः इज्'. तम् । (c) अप्रतिर्द्वै — प्रतिरुद्धः or प्रतिगतो रथः अस्य इति प्रतिरथः an antagonist. अविद्यमानः प्रतिरथो यस्मै, तम् । (d) निवेशः—नि + विश् + शिच् + ल्यप्, having settled. राज्याभिषेचन is settling ; in this sense निवेश occurs in "स निवेशः कुशावत्यां रिषुनागाङ्गं कुशम्"—Raghu XV. 97. Again विवाह is also settling. निवेश has this sense in "निवेशं सनास्ते यद्यहं कन्या-मुपलपस्ये"—Mahabh. also 'भवान् निवेशाः प्रथमं ततोऽयं भीमः' = Ibid. (e) तदर्पित &c.—Having left the kinsmen in his care, i.e. You two only will come. If निवेश means विवाह then this epithet mentions, by implication, the coronation of the son. For unless he is the king he cannot support the kinsmen. But coronation is an important ceremony and should not be left to be inferred from a relatively insignificant affair which is honoured by direct mention. It seems better therefore to take निवेश = राज्ञे अभिषेच्य ।

गौतमी—जादे, परिहृयति गमनवेला । निवर्त्ते हि पितरं ।  
अहं चिरेण वि पुनो पुनो एमा एव् मन्तइस्मदि । निवर्त्तेदु  
भवं [ जाति, परिहृयते गमनवेला । निवर्त्तय पितरम् । अथवा  
चिरेणापि पुनः पुनः एषा एव मन्तयिष्यति । निवर्त्तेतां भवान् ] ।

GAUTAMI—My child, the time for starting is being spent. Send back your father Or, even for long she will talk thus again and again. Let your reverence return.

काश्यापः—वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

KASYAPA—My child, the practice of penance is being obstructed.

शकुन्तला ( भूयः पितरमाश्लिष्य )—तव चरणकिसं ताड-  
सरीरं । ता मा अदिमेत्तं मम क्रिदे उक्कण्ठेदु [ तपश्चरणकृशं  
तातशरीरम् । तन्मा अतिमात्रं मम कृते उक्कण्ठस्व ] ।

SAKUNTALA ( Again embracing her father )—Father's frame is emaciated by practice of penance. So do not pine for me excessively.

गौतमिनि । 'गमनस्य वेला' समयः 'परिह्रियते' 'जीयते प्रातरिव गमनस्य युक्तात् । 'पितरं निवर्त्तय' आश्रमं प्रति प्रेषय—इत्युक्ते, काशपं संबोध्य आह—'अथवा पत्नान्तरे 'एषा' शकुन्तला चिरंणापि' कालेन न विरता भविष्यति 'एवम्' ईदृशमेव 'पुनः पुनर्मन्त्रयिष्यते' । तत् भवान् निवर्त्तताम्' आत्मना एत प्रतिगच्छतु ।

काशप इति । 'तपसः अनुष्ठानम्' आचरणम् उपरुध्यते विघ्नतं भवति । तत् प्रतियाप्ति । [ उपपूर्वात् रुधेः कर्मणि लट् ] ।

शकुन्तलेति । 'तातस्य' शरीरं तपश्चरणेन क्लेशं जातम् । 'तत् मम क्लान्तं मदर्थे' [ क्लान्तं इत्यव्ययम् ] 'अति सातम्' अत्यर्थं 'मा उत्कण्ठस्व' मा उत्सुकी भव [ 'उत्कण्ठस्व' (म-)-'उत्कण्ठितम् ( रा-, वि- ) ॥

### NOTES

1. परिह्रियते—परि + ह्रा + लट् ने कर्मकर्त्तरि । The cool morning: is passing.

2. उत्कण्ठस्व—The reading उत्कण्ठितम् seems bad in grammar. Here also मा is diff. from माङ् ।

काशपः ( सनिःश्वासम् )—

शममेष्यति मम शोकः कथं नु बत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटजहारि विरूढं नीवारवलिं विलोकयतः ॥२२॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु । ( निष्कान्ता शकुन्तला महयायिनश्च ) ।

KASYAPA—(With a sigh)—My child how possibly can my grief abate while beholding the offering of Nivara, previously made by thee, sprouted at the door of the cottage ? Go, may the stages of thy journey be safe. (Exeunt Sakuntala and the attendants).

सख्यौ ( शकुन्तलां विलोक्य )—हृद्वी, हृद्वी अन्तरिदा

सउन्दला वनराईए । [ हा धिक्, हा धिक् अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या ] ।

FRIENDS (Watching Sakuntala).—Alas ! Alas Sakuntala is hidden by the line of forests.

काशप इति । 'निःश्वसिन' दूःखनिःश्वसिन 'मह' आह । शममिति । अन्वयः—हे वत्से त्वयारचितपूर्वम् उटजहारि विरुद्धं नौशरवलिं विलोकयतः मम शोकः कथं नु शमयेष्यति । व्याख्या—हे 'वत्से त्वया पूर्वम्' इतः प्राक् 'रचित' विहितम् [ "भूतपूर्व" चरट्" इति निर्द्देशात् पूर्वशब्दस्य परानपातः ] उटजस्य पर्णशालायाः 'हारि' प्रवेशे एव 'विरुद्धम्' अङ्कुरितम् [ अतः सदैव दर्शनपथे स्थित्वा आरकम् ] 'नौशरमय' बलि' पूजोपहारं 'विलोकयतः' पशतो 'मम शोकः' तापः 'कथं नु' कथमपि न [ इति काकुः ] 'शम' शान्तिम् एष्यति' गमिष्यति [ गमनार्थस्य इधातोः लट् ] । इयद्दिनं या मम बलिकर्मणि साहाय्ये स्थितासौ तु मा गता, इत्यनिशं स्मारितः कथं शोकं शमयेयम् । [ "हारि विरुद्धम्" (वि-)-"हारिविरुद्धम्" (रा-, त-, न्या, म-) ] ।

गच्छेति । 'ते पय्यामः' दिने दिने गन्तव्याः अध्वानः [ प्रतिदिनं भिन्नः इति बहुवचनम् । चविवचिने भिन्नत्वे तु एकवचनमेव । "शान्तानुकूलपवनस्य शिवस्य पय्याः" इति यथा ] ॥ ( 'शकुन्तला निष्क्रान्ता सहयायिनस्य' अनुचरास्य निष्क्रान्ताः इति लिङ्गवचनविपरिणामेन योजनीयः ) ॥

सस्त्र्याविति । 'हा धिक्' इति आत्मनो भाग्यं निन्दतः । 'वनराज्या' कामनयेष्या 'अन्तरिता' व्यवहिता अदर्शनीया जाता । [ "अन्तरिता" ( त-, न्या- )— "अन्तरिता ( रा-, वि- म- ) ] ।

## NOTES

1. उटजहारि—The force is that the grains have sprouted at the very threshold of the hut. Whenever I enter, they remind me of you. So how can I cease to be sorry ?\* Thus हार requires emphasis. It should not therefore be in the middle of a compound as in the reading उटजहारविरुद्धम् । It

does not lose prominence when it is last in a तत्पुरुष, because 'उत्तरपदार्थे प्रधानतत्पुरुषः'—a तत्पुरुष has its last member prominent.

2. गच्छ—You go. I will manage my grief somehow. \* Indicates deep emotion.\*

3. अन्तरिता—अन्तर here means अन्तर्हि screen. अन्तरं सञ्चातमेत्या इति अन्तर + इतच् screened.

काश्यापः ( सनिःश्वासम् )—अनसूये गतवती वां सहधर्म-  
चारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छ माम् ( सर्वं प्रस्थिताः ) ।

KASYAPA (With a sigh)—Anasuya, your fellow-worker in religion has left. Having checked your grief, follow me. (All start to go).

उभे—ताद, सउन्दनाविरहितं सुखं विअ तपोवनं पबिसामो  
[ तात, शकुन्तनाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशामः ] ।

BOTH—Father, without Sakuntala we are entering as it were a vacant hermitage.

काश्याप इति । 'सह' एकव धर्मं चरति या सा गतवती । 'शोकं' निगृह्य नियम्य 'जामनुगच्छ' चिरमेव वयमत स्थिताः । तदेवहि आश्रमं यामः । 'प्रस्थिताः' प्रस्थातुमारब्धाः [ आदिकर्मणि क्तः ] । [ 'अनुगच्छ माम्' (वि) — "जामनुगच्छतम्" ( त-, न्या ) — 'अनुगच्छतं मां प्रस्थितम्' ( रा- स- ) ] ॥

उभे इति । 'शकुन्तलया विरहितं' वियुक्तं 'तपोवनं' शून्यमिव जनहीनमिव 'प्रविशामः' [ 'तपोवनम्' ( त- वि-, न्या- ) — 'तपोवनं कथम्' ( रा-, स- ) ] ॥

## NOTES

1. (a) गतवती—The emotion here reaches its climax.\*  
(b) सहधर्म &c.—धर्मं चरति इति धर्म + चर + णिनि ताच्छील्ये = धर्मचारिणी । सह धर्मचारिणी । सहसुपेति समानः । Refers to शकुन्तला । (c) अनुगच्छ—Kasyapa generally ignores प्रथंवादा । \* Compare अनसूये, अलं रुदित्वा-  
Ante. Also see Introduction.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

काश्यापः—ज्ञेह्यत्तिरेवंदशितो । ( सविमर्शं परिक्रमा )  
हन्त भोः, शकुन्ता पतिकुलं विष्टज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् ।

कुतः—

अर्थो हि कन्या परकोय एव तामय सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामंप्रत्यपि तन्याम इवान्तरात्मा ॥२३॥

( निष्क्रान्ताः सर्वे )

KASYAPA—The flow of the affection shows it thus. (Going round thoughtfully) Heigh Ho! Ease has now been attained by me after having sent Sakuntala to her husband's abode. (You ask) why? Because a daughter is indeed another's property. To-day having sent her to her husband, this inner self of mine has become perfectly serene like one who has restored a deposit. (Exeunt all).

काश्याप इति । 'ज्ञेह्यस्य प्रवृत्तिः प्रवाहः 'एवं दर्शयति' या तथाविधा [एतन्नाह-  
शेषितः] । 'विमर्श' चिन्तया 'सह परिक्रम्य' आह । 'हन्त हर्षे' 'भोः' इत्या-  
भिमुखो । 'शकुन्तलां पतिकुलं' पतिगृहं 'विष्टज्य' संप्रेष्य 'इदानीं स्वास्थ्यं' स्वभावो  
'लब्धम्' । इयन्तं कालं नाहं प्रकृतौ स्थितः अधुना तु प्रकृतिमापन्नः ।

अर्थ इति । अन्वयः—हि कन्या परकोय एव अर्थः । अयं मम अन्तरात्मा अय-  
न्तां परिग्रहीतुः संप्रेष्य प्रत्यपि तन्याम इव प्रकामं विशदो जातः । वाखा—'हि' यतः  
'कन्या' दुहिता 'परकोय एव' परस्य अन्यस्य एव [ "कुशजन्तस्य परस्य च" इति हे  
कुक् ] 'अर्थः' धनम् । कन्या हि परस्य अन्यस्य निक्षेपः [ तथा च भवभूतिः—  
"कन्यायाः परार्थता मतेव" ] । 'अयम एव "मम अन्तरात्मा" आभ्यन्तरं स्वरूपम् अ-  
न्तां न्यामरूपां कन्यां परिग्रहीतुः' परिग्रहीतुः सम्बन्धे 'संप्रेष्य' विष्टज्या 'प्रत्यपि तः'  
निर्यातितः 'न्यामः' निक्षेपो येन तथाविधः 'इव प्रकामम्' अन्वये 'विशदः' प्रसन्नो  
'जातः' । परधनरक्षणचिन्तया इयं हन्तमप्रमत्तं चेतः अयं प्रसन्नं जातम् । [ सूतम्  
( रा., वि., म. )—'जाताऽस्मि अया विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिवार्यित्वा'  
( त., न्या. ) ]

निष्क्रान्ता इति । 'सर्वे' अभिनेतारो जनाः 'निष्क्रान्ताः' ।



## NOTES

1. (a) स्निहः &c.—स्नेहस्य प्रवृत्तिः your affection for Sakuntala.  
 (b) एवं दृशिनी—एवम् + दृश् + शिच + शिनि कर्त्तरि exhibits in this light.  
 There are people, plants, and every thing as before in the hermitage ; Sakuntala alone has left Yet you see it vacant.  
 Your affection for the departed makes it so to you.

2 हि—Expresses हेतु । My mind is at ease because I have restored the trust property.

## चतुर्थोऽङ्कः—FOURTH ACT

## पञ्चमोऽङ्कः

( ततः प्रविशत्यासनस्थो राजा विदूषकश्च ) । विदूषकः  
 ( कर्णं दत्त्वा )—भो वध्रस्म, सङ्गीतशालान्तरे अवहारां देहि,  
 कलविशुद्धाय गौदीय सरसंजोओ सुणोअदि । जाणे तत्तहोदी  
 हंसवदीआ बण्णपरिअअं करेदि त्ति [ भो वयस्य, सङ्गीतशाला-  
 न्तरे अवधानं देहि, कलविशुद्धाया गोतिः स्वरसंयोगः श्रूयते ।  
 जानि तत्रभवती हंसपादिका वर्णपरिचयं करोतीति ] ।

(Then enter the king and Vidushaka on seats). VIDU-  
 SHAKA ( Listening )—O Friend, direct your attention to  
 the interior of the music-hall. I think that Her Highness  
 Hamsapadika is cultivating the acquaintance of melodies.

राजा—तूष्णीं भव यावदाकर्णयामि ।

KING—Keep quiet while I listen.

विदूषक इति । 'कर्ण' दत्त्वा 'श्रवणमभिनीय । 'सङ्गीतशालायाः' तीर्थविक-  
भवनस्य 'अन्तरे' मध्ये 'अवधानं देहि' मनः प्रेरय । 'कला' च 'विशुद्धा' अनवया  
च या 'गीतिः' तस्या स्वरणं कण्ठध्वनिना 'संयोगः' मधुरा विशुद्धा च गीतिः कण्ठेन  
मौयमाना 'श्रूयते' [श्रूयतेः कर्मणि लट्] । 'जाने' सन्धे तवमवती 'संपादिका'  
तदाख्या राज्ञी 'वर्णस्य' गानक्रियायाः 'परिचयम्' अभ्यासं 'करोति' ।

राज्जिति । 'यावत्' यत्कालम् अहम् आकर्णयामि गीतिं श्रूयामि तावत् 'तूष्णीं'  
'भव' मौनमवलम्बस्व ।

## NOTES

1. Summary.—अथैकदा कार्यचिन्तया शान्तीं दूष्यन्त एकान्तं विदूषकेण  
सह स्थितः सङ्गीतशालायां उच्चरन्तीं कामपिकलगीतिकामश्रूयते । स च गायिकार्यं  
विदूषकं प्रेषितवान्, शकुन्तलया च सह कण्ठपरिजनाः प्राप्ताः ; तैरावेदितत्वाऽपि  
राजा शापीपहतचेताः शकुन्तलावृत्तान्तं नास्मरत् । सा तु अभिज्ञानेन जलौयकेन  
स्मारयामि इति यावत् हस्तं पराश्रूयति तावत् शुन्या दृष्टा अङ्गुलिः । ततः सा तं  
बोधयितुं रक्षसं किञ्चित् तथोक्तमवर्णयत् । तदप्यसौ शापमहिम्ना अपूर्वमिव मेने ।  
एवं हन्तव्यं व तां परित्यज्य आश्रमवासिनी निवृत्ताः सापि रुदती आप्रसवं परिचक्षणाय  
पुरोहिताय समर्पिता राज्ञा । राजभवनात् सहपुरोधसा निर्गतान्तु तां कापि जगोत-  
मयो स्त्रीमूर्तिः उत्क्षिप्य विद्यायसा जगाम ।

2. वर्णपरिचयम्—वर्णं is गीतक्रम melody, "वर्णः स्वरवृत्ते" इति प्रस्तव्य  
"मेदे गीतक्रमे चित्रे" इत्यादि हैमः ।

3. (a) यावत्—अवधौ । See Tika. Or अवधारणे । 'आकर्णयाम्येव'  
इत्यर्थः । (b) आकर्णयामि—आ सम्यक् कर्णेन गृह्णामि इति अ + कर्ण + शिच्  
लट् सिप् = आ + कर्ण ( नाम धातु ) लट् सिप् = आकर्णयामि । This is by  
the Varttika 'प्रातिपादिकात् धात्वर्थे बहुलम् उष्टवच्च' as in अश्वेन गमयति  
अश्वयति ।

आकाशि ( गीयते )—

अहिणवमहुल्लुब्धो तुमं तह परिचुम्बध चुअमञ्जरि ।

कमलवसइमेत्तणिव्व दो महुअर विसुमरिदोसि णं कहं ॥१॥

[अभिनवमधुलोलुपस्त्वं परिचुस्व्य चुतमञ्जरीम् ।

कमलवर्मतिमावनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम् ॥]

IN THE AIR ( Song )—Ever longing after fresh honey,  
O Bee, having kissed the mango blossom like that, how have  
you forgotten her, being satisfied with a mere sojourn inside  
the lotus.

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।

KING—O how overflowing with emotion is the song ?

विदूषकः—किं दाव गोदोए अवगदो अक्खरथो [किं तावत्  
गीत्या अवगतः अचरायः ] ।

VIDUSAKA—Has the meaning of the words of the song  
been really grasped by you ?

अभवेति । अन्वयः—हे मधुकर, अभिनवमधुलोलुपस्त्वं चुतमञ्जरीं तथा परिचुस्व्य  
कमलवर्मतिमावनिर्वृतः सन् कथमेनां विस्मृतोऽसि । व्याख्या—हे 'मधुकर' मम [भो  
राजन इति व्यङ्ग्यम्] 'अभिनवस्य' नूतनस्य अनास्वादितरमस्य इत्यर्थः 'मधुनः' पुष्परसस्य  
[ प्रणयरसमा इति व्यङ्ग्यम्\* ] 'लोलुपः' अभिकापो 'त्वं' चुतसा सहकारसा मञ्जरीं नव-  
जातम् अनास्वादितरम सुकलम् [नवयौवनां मास इति व्यङ्ग्यम्\*] 'तथा' तेन प्रकारेण  
भावप्रकर्षपूर्वकमित्यर्थः 'परिचुस्व्य' उपसृज्य 'कमलं' प्रफुल्ल पद्मे [ गतप्रांथयौवनायां  
देव्यां वसुमत्याम् इति व्यङ्ग्यम्\* ] 'वस तमावेण' वासमावेण [ देवीमाहचर्यं मावेण  
इति व्यङ्ग्यम्\* ॥ मधुरव्रसकादि । 'नानेन ससामः । अयन्तु सससृजे एव इति  
भोजोक्तरीत्या ससामः ] 'निर्वृतः' सुखितः सन् 'कथं' किसर्थम् 'एनां चुतमञ्जरीम्'  
[मास इति व्यङ्ग्यम्\*] 'विस्मृतोऽसि' न स्मरामि [ गौणग्रहत्या गत्यर्थत्वात् कर्त्तारिक्तः ] ।

राजेति । 'रागमा' गीतेः 'परिवाहः' निर्गमनम् अस्ति यस्या तादृशो, 'राग'  
प्रीतिं 'परिवाहयति' समन्तात् निःसारयति या तादृशी वा 'गीतिः' । अत्र गायिकाया  
भावः स्पष्टमुपलभ्यते इत्यर्थः ।

विदूषक इति । 'अचराणाम् अर्थः' गूढोऽभिमत्यः 'अवगतः' ज्ञातः 'किम्' ?

NOTES

1. (a) अभिनव &c.—गर्हितं लुप्यति लुप् + यङ् + अच् कर्त्तरि = लोलुपः greedy. अभिनवः मधु fresh honey. कर्मधा—तस्य लोलुपः। (b) तथा—तेन प्रकारेण, i.e, with such ardour. (c) कमल &c.—कमल is a full-blown lotus. It suggests dearth of honey.\* कमले वसतिः कमल-वसतिः sojourn in a lotus. सहसुपेति समासः ! सा एव कमलवसतिमात्रम्, mere sojourn &c.—नित्यसमासः—मधुरव्यसकादिः। तेन निर्वाहः। इतत्—According to Bhoja, words of the तिष्ठद्गु and मधुरव्यसक class my lead in a compound. “भोजसु न चानेन समास इति वचनात् अयमन्त्येन सह समास एव इत्याह मधुरव्यसकप्रिय इति”—Vardhamana in the Ganaratnamahodadhi. (d) विसृजतः—वि + छृ + क्त कर्त्तरि वृत्तं साने। is मनसा यमनम्। Hence, गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि क्तः।

राजा (स्मितं कृत्वा)—सक्तकृतप्रणयोऽयं जनः। तदस्या देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि। सखे माधव्य, महचनादुच्यतां हंसपादिका निपुणमुपालब्धोऽस्मौति।

KING (With a smile)—This person is one to whom love was made only once. Hence I have received her sharp rebuke with reference to queen Vasumati. Friend Madhavya, let Hamsapadika be told in my words that I am cleverly censured.

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [यत्भवान् आन्नापयति] (उत्थाय) भो वयस्स गृहीदस्स तह परकोएहिं इत्थेहिं सिह-ण्हए ताहीअमाणस्स अक्खराए बोदराअस्स विअण्णत्थ दाणिं मे मोक्खो (भो वयस्य, गृहीतस्य तथा परकोयैर्हस्तैः शिखण्डके ताड्यमानस्य, अप्सरसा वीतरागस्येव, नास्तीदानीं मे मोक्षः)।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands, (Rising) For me O friend, held by the hair with other's grip and

\* Adopted by Prof. Gajragadkar.

being beaten, there is no escape now, as of a passion-less person held by a nymph.

**राजा—गच्छ नागरिकवृत्त्या संज्ञापयेनाम् ।**

**KING—Go tell her after the fashion of a jolly person.**

राजेति । 'अयं जनः' एषा गायिका 'सक्त' एकवारं कृतः' मया दर्शितः 'प्रणयो' यस्मिन् तथाविधः । 'तत्' तस्मात् प्रथमप्रणयात् परं विस्मृतत्वात् 'देवी' वसुमतीम् अन्तराण्ये वसुमतीमभिलक्ष्य 'असुराः' हंसपादिकायाः [कन्दयोगा कर्त्तरि षष्ठी] 'महत्' कठोरम् 'उपालम्भनं' तिरस्कारं 'गतोऽस्मि' । 'निपुणम्' अतिवैदग्ध्येन उपालब्धोऽस्मि इति महच्चिन्तात् महच्चनमवलम्ब्य [व्यवृत्तौपे कर्मणि पञ्चमी] 'उच्यतां हंसपादिका' ।\*

विदूषक इति । 'तथा हंसपादिकया' परकीर्तः सखीप्रभृतीनां 'हस्तैः' शिखण्डके चुड़ियां गृहीतया' धृतया ततः 'ताड्यमानया' से इदानीम् अप्सरसा [ भाष्यप्रयोगात् एकलोऽपि ] गृहीतया 'वीतरागया' अनासङ्गया' प्रशान्तया इत्यर्थः 'इव मीची' मुक्तिः हस्तात् संसाराच्च निष्कृतिः 'नास्ति' । यथा अप्सरसा गृहीतो योगो विपद्यते तथा अहमपि तथा इत्यर्थः ।\*

राजेति । 'नागरिकया' नगरवासिनी जनया 'वृत्त्या' व्यवहारेण, विदग्धाचारेण सरसवाक्प्रयोगेण इत्यर्थः 'एनां संज्ञापय' । मधुरया वाचा अनुकूलिता एषा न कुर्यात् ।†

## NOTES

1. (a) स्मितम्—Vidushaka's simplicity, as evinced by the question brought the smile. (b) सक्त &c.—सक्त is an अवयव meaning एकवारम् once. प्रणय is याचजा, i.e. love. (c) 'देवीम्—This is the form of speech for a कृताभिषेक्ता queen—'देवी कृताभिषेकायाम् इतरासु च भट्टिनी ।'—Darpana. 'अन्तरान्तरेण युक्ते' इति द्वितीया । (d) अन्तरेण—An अवयव meaning with reference to' as in 'भवन्तन्तरेण कौटुम्भोऽस्य दृष्टिरागः'—Act II.

2. (a) गृहीतया—गृहीत is seized, also ensnared (in the case of वीतराग). The ग्रहण is by attendants. By उपचार this is attributed

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

to हंसपादिका herself. Hence there is no णिच् । Compare 'पञ्चभिर्हंसैः कर्षति याम' यामणोः' when कर्षण though done by others is attributed to the यामणौ and there is no णिच् । (d) शिखण्डके—The construction is शिखण्डके गृहीतस्य not शिखण्डके ताड्यमानस्य । (e) अप्सरसा—अप्सरस is usually feminine plural ; but singular is also used आपः सुमनसो वर्षा अप्सरसः सिकता समाः । एते स्त्रियां वदन्ते सुरैकत्वेऽपुनरत्वम् ।' एका अप्सरा एका सिकता—are seen in the Bhashya. (d) वीतरागस्य—वीतः विगतः रागः विषयवासना यस्य तस्य (e) मोक्षः—मोक्ष + णिच्, स्वार्थे ( चुरादि ) + अच् or घञ भावे—मोक्षः release also emancipation ( in the case of वीतरागः ) ।

3. नागरिक &c.—नगरे नियुक्तः or भव इति नगर + ठक् or ठज् = नागरिकः a citizen. Here the word implies 'cleverness' प्रावीण्यम् ; The proper affix is then वृज् by the rule 'नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः' । That would give नागरक् । But all editions read नागरिक । Raghava seems to avoid the difficulty by taking नागरिकवृत्तिः as पारिभाषिक for a peculiar gesture in which the wrist is made to drop, the index and middle fingers are bent, and the hand is shaken in ridicule. Thus 'नागरिकवृत्तिरिति विपताकस्य मध्यमतर्जनीभ्यां वक्ताभ्यामधोमुखं कम्पिताभ्याम् इत्यर्थः' । This may save the grammar but it sacrifices the sense.

विदूषकः—का गई ( का गतिः ) ।

VIDUSHAKA—No help.

राजा—( आत्मगतम् ) किं नु खलु गीतार्थमाकर्ण्य इष्टजन-  
विरहाद्वृत्तेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—

रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्

पर्युत्तुष्टो भवति यत् सुखितोऽपि जन्तुः ।

तच्च तेसां समरति नूनमवोधपूर्व

भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥२॥

( पर्याकुलस्तिष्ठति ) ।

KING ( Aside )—Why indeed, even without separation from my desired person, am I so powerfully moved on hearing what is sung ? Or that a creature, though happy becomes agitated on beholding the beautiful, or hearing sweet sounds. is nothing but that it unconsciously recalls with its mind likings of previous births that are permanent through association ( i.e. Vasana ). ( Continues agitated ).

राजंति । किं प्रश्नः । 'तु' वितर्के 'खलु' अवधारणे । वितर्कगर्भः प्रश्नः । उत्कर्णशे अवधारणम् । 'गीतम् अर्थ' वस्तु 'गीतस्य गानस्य अर्थ' वस्तु वा आकाशं दृष्टजनने प्रियजननेन 'विरहात्' वियोगात् 'ऋतेऽपि' विनैव 'किं' न खलु बलवत् अत्यर्थम् 'उत्कर्णितोऽस्मि' विचलितोऽस्मि । उत्कर्णशे निश्चयः । तत्कारणं प्रति वितर्कगर्भः प्रश्नः । शापेन विस्मृतशकुन्तलाह्वयान्त आह 'दृष्टजनविरहादृतेऽपि' इति । एतच्च वचनमाश्लोकोक्तम् 'अवीधपूर्व' शकुन्तलास्मरणम् ।

रम्याणीति । अन्वयः—जन्तुः सुखितोऽपि रम्याणि वीक्ष्य मधुरान् शब्दान् निश्चयं च पर्याप्तसुखी भवति इति यत् तत्कृन् भवति स्वरारण्यं जननान्तरसीहृद्दानं अवीधपूर्वं चेतसा स्मरति । व्याख्या—'जन्तुः' यः कश्चित् जीवः 'सुखितोऽपि' सख्यतसुखीऽपि सुखमनुभवन्नपि [ तारकादित्वादितच् प्रत्ययः ] रम्याणि मनोहराणि वस्तुनि [ विशेषण-भाववयोगो विशेषप्रतिपत्तौ ] 'मधुरान्' हृद्दानं 'शब्दान्' निश्चयं च 'पर्याप्त-सुखः' उन्मत्ता भवति इति यत् तत्कृन् 'असंशय' 'भावेन' 'संस्कारेण, वासनया इत्यर्थः' 'स्थिराणि' अपरवर्त्याणि [ यद्वा—'भावे' हृदय 'स्थिराणि' वज्रमूलाः ] 'जननान्तरस्य' पूर्वजन्मनः सुहृदस्य भावाः 'सीहृदा'नः, प्रियाणि [ अणि हृदभावः ; आदिबुद्धिः ॥ जनाश्च हृदभावे तु सम्यक्छाया सीहृद्दानं ॥ आद्यो 'अणि परतो हृदभावः', 'द्वितीयं' 'सिद्धे हृदभावे अण्' इति द्विवकः । सुहृत्सुहृदयश्चौ नावपि युवादिषु पठ्यते ; ततः भावे अण् ] अवीधपूर्वम् 'अज्ञातपूर्वं' यथा तथा 'चेतसा' मनसा स्मरति, अजानन् स्मरति । स्मृतमात्रं भवति स्मृतिवैषय्यं तु बोधो न जायते । मन्ये पूर्वजन्मन मया गीतानुधादि किञ्चिदनुभूतं नाधुना तत्स्वरूपमुपलभ्यते । स्मृति-विषयमनुहर्षम् स्मृतकण्ठतः ॥ वस्तुतस्तु शकुन्तलाश्रया प्रीतिर्न स्मृता, शापान्न च शकुन्तला ।

[ “पर्युत्सुको भवति” ( त- , न्या- ) — “पर्युत्सुकौ भवति” ( रा- वि, स- ) ] ।  
‘पर्याङ्कलः’ उन्मनाः ‘तिष्ठति’ ।

### NOTES

1. (a) आकर्ण—आ सम्यक् कर्णेन गृह्येता इति आ + कर्ण + शिच् + लृप् ।  
कर्णेन गृह्णाति कर्षयति is like अश्वेन गमयति अश्वयति &c.—See Ante.  
(b) \*इष्टजन &c.—This उत्कर्ण is exactly like what one feels  
under इष्टजनविरह । But दुष्यन्त does not recollect इष्टजनविरह in  
the present life. Hence the explanation is sought in incidents  
of prior life in the verse following. Compare—“वासनाशमपदं ततः  
परं पावनं श्रुतमर्षिर्विलोक्य सः । उन्मना प्रथमजन्मचेष्टितान्यस्मरन्नपि बभूव  
राघवः ॥”—Raghu.

2 (a) \*चेतसा—All स्मरण is चेतसा । Why then mention  
चेतसा ? Is देहेन स्मृति possible ? The poet seems to mean—तस्य  
चित्तं (स्वतः) स्मरति, स तु न स्मरति । (b) जननान्तर &c.—सुहृदयस्य भावाः इति  
सुहृदय + अण् । Here when we attach अण् we do not get हृत  
preceding. Hence the rule “हृद्भगसिन्सन्त्वि पूर्वपदस्य च” does not  
apply. The अण् gives आदिहृद्भि and हृदय changes into हृत by the  
rule “हृदयस्य हृत लेखयदणलामिषु” । If, however, we say सुहृदो भावाः  
we have सुहृत + अण् in which अण् comes after हृत । This will  
give उभयपदहृद्भि resulting in सौहृद् । The first differs from this  
in the fact that there हृत appears after अण् has come in. Both  
सुहृदय and सुहृत are of the युवादि class and अण् is available in  
the sense भाव or कर्म by the rule ‘हायनान्तयुवादिभ्यः अण्’ । The  
वृत्तिकार does not however, recognise the form सौहृद् । जननान्तरम्,  
मथुरव्यसकादि । तस्य सौहृदानि । तानि । Words of the मथुरवासकादि  
class may lead in a कर्मधा—according to भोज supported by वङ्  
मान (see Ante). Hence जननान्तर may be compounded with  
सौहृद् । But the भाष्य uses the compound अनर्थान्तर in which  
अर्थान्तर does not lead. This seems to raise doubts as to whether  
समास with अन्तर should be treated as falling under मथुरव्यसकादि ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



3. Reading.—The reading पयुःसुको भवति implies असूततद्भाव by चि । But the person who is सुखित is undoubtedly अपयुःसुक Hence सुखित gives all the meaning of चि and something more. चि is therefore not available—वाक्येन अर्थस्य उक्तत्वात् अभावः प्रत्ययस्य । पयुःसुको भवति is better. N. B.—The sloka seems to be an echo of “मनो हि जननान्तरमङ्गतिञ्चम्”—Raghu. VII.

( ततः प्रविशति कञ्चुको ) । कञ्चुको—अहो नु खलु ईदृशोमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता

या वेत्तयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ।

काले गते बहुतिथे मम सैव जाता

प्रस्थानविक्रवगतेरवलम्बनार्था ॥३॥

भोः कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापि इदानी-  
मेव धर्मासनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कखशिष्यगमनमस्मै  
नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवा अविश्वमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः ।

भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धर्वहः प्रयाति ।

शेषः सदैवाहितभूमिभारः षष्ठांशवृत्तेरपि धर्म एषः ॥४॥

यावन्नियोगमनुतिष्ठामि । ( परिक्रम्यावलोक्य च ) एष देव—

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्वयित्वा निषेवते आन्तमना विविक्तम् ।

यूथानि सञ्चार्य रविप्रतप्तः शीतं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥५॥

( उपगम्य ) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमगिरिरूप-  
कारण्यवासिनः काश्रपसन्दे शमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः ।  
श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

(Then enters the Chamberlain). CHAMBERLAIN—Alas !  
Am I indeed reduced to such a state ? Employed in the inner

apartments of the king that very cane-wand which was taken up by me as custom, has a long time having elapsed, now become useful for the support of me whose gait is unsteady when walking. Well it is true, religious matter must not be delayed by his majesty. But still I dare not repeat to him, who has just now left the judgment-seat, the arrival of Kanva's disciples which is sure to cause fresh bother. Or, ceaseless is the task of protecting the world. The sun has his steeds yoked but once. Night and day, courses the wind. Sesha indeed has the burden of the world placed always on him. Of the enjoyer of the sixth part too this is the characteristic. Well I do my duty. ( Walking round and beholding ) Here is Sire enjoying solitude with his mind fatigued after having guarded his subjects as his own children like a majestic elephant enjoying a cool place, heated by the sun after having led his herds in the day-time. (Approaching) Prosper O Sire, Prosper ! Here indeed have arrived with ladies, ascetics, living in forests in the valley of mount Himalya bearing Kasyapa's message. Having heard Sire will decide.

कञ्चुकीति । अन्तःपुररक्षासु नियुक्ता इहो ब्राह्मणः कञ्चुकीति कथ्यते । 'अहो' खेदे दृष्टशीलवस्थाम्' एवंविधां दशां 'प्रातःपन्नोऽस्मि' प्राप्नोस्मि । जरायस्त इति खदः ।

आचार इति । अव्ययः—राज्ञा अवरोधगृहेषु अधिकृतेन मया आचार इति या वेदयष्टिर्गृहीता, सा एव बहुतिथि काले गते प्रस्थानविक्षवगतेर्मम अवलम्बनार्था जाता व्याख्या—'राज्ञः' पौरवस्य वृषतेः 'अवरोधगृहेषु' अन्तःपुरमन्दिरेषु 'अधिकृतेन' नियुक्तेन मया आचार इति अधिकारचिह्नमिति हेतोः ( इति हेतौ अव्ययम् ) "या वेदयष्टिः" वेतसदण्डः 'गृहीता, स्वीकृता, रक्षाकर्मणि नियुक्तो जनो दण्ड' गृह्णीयात् इति हेतौ यो दण्डो मया गृहीतः 'सा एव' आचारगृहीता यष्टिः, वङ्गनां पूरणे 'बहुतिथि' [ पूरणे लट्. ] तदुद्योगमस्य [ 'काले गते' अतीति सति अथ जरसा प्रस्थाने गमने विह्वला, विह्वला 'गतिः' पादस्तेषु यस्य तथाविधस्य 'मम अवलम्बन' धारण, पतत-निवारणमित्यर्थः, 'अर्थः' प्रयोजनं यस्या तथाविधा 'जाता' ॥ प्राक् आचारार्था अथ तु अवलम्बनार्था इत्याशयम् । [ अधिकृतेन' (त-, न्य-)—'अव'इतेन' (र- वि-

( म- ) ॥ “अवलम्बनार्था ( रा-, वि- )—‘अवलम्बनार्थम्’ ( म )—‘अवलम्बनार्थ’  
 ( त-, न्या- ) ] ॥ ‘भो’ इति लल्यह्वीनं संबोधनम् । धर्मकार्यं देवस्य राज्ञः  
 ( ‘कृत्यानां कर्त्तरिवा’ इति षष्ठी ) अतिपातेन कालक्षेपेण योजयितुमशक्यम् ‘अनति-  
 पात्यं कामम्’ इत्यभुगपगन्तव्यम् । राज्ञः सम्बन्धे धर्मकार्यं विलम्बं न सहते इति  
 सत्यम् । ‘तथापि’ अनतिपात्यत्वेऽपि ‘इदानीमेव अचिरमेव धर्मासनात्’ विचारासनात्  
 ‘उत्थिताय अस्मैपुनः उपरीधकारि’ पौडाकारं कखशिष्यागमनं निवेदयितुं न ‘उत्सहे’  
 न शक्नोमि । अथवा पञ्चान्तरे ‘अयं लोकस्य भुवनस्य तन्त्रं धारणं, रक्षा इत्यर्थः  
 ( तत्रि कटुस्वधारणे इति चरादिः ) स एव ‘अधिकारः’, ‘निधोगः’, सः अविद्यमानो  
 विश्वभो’ निर्व्यापारस्थितिः यस्मिन् तथाविधो भवति ( ‘नोदात्तीपदेशस्य मान्तास्थानाचमिः  
 इति श्रमेः घञि वृद्धाभावः ) । [ ‘आवश्यमः ( रा-, वि- )—‘अविश्रामः’ ( म- )—  
 ‘कतो विश्रामो लोकपालानाम्’ ( त-, न्या, ) ] ॥

भानुरिति । अन्वयः—भानुः सकृद्युक्ततुरङ्ग एव । गन्धवहः रात्रिन्दिवं प्रयाति ।  
 शेषः सदैवाहितभूमिभारः । षष्ठांशवृत्तिरपि एष धर्मः । व्याख्या—‘भानुः’ दिवाकरः  
 ‘सकृत्’ एकवारं युक्ताः रथे व्यापारिताः ‘तुरङ्गा’ अश्वा यस्य तादृश ‘एव’ भवति ।  
 सततं रथस्थ एव लोकान् प्रमाभिर्भासयति चणमपि न विश्राम्यति । ‘गन्धवहः’ वायुः  
 ‘रात्रौ च दिवा च’ ( ‘अचतुरविचतुर—’ इति निपातः ) अविश्रान्तं ‘प्रयाति’ प्रवहति ।  
 ‘शेषः नागराजः’ सदैव अविरतमेव ‘आहितः’ स्थापितो भूमेः पृथिव्या ‘भारा’ यस्मिन्  
 तादृशी भवति ! ‘षष्ठांशः’ षष्ठो भागः ‘वृत्तिः’ जीवनीपायो यस्य राज्ञः ‘अपि एषः  
 अनन्तरोक्तः शेषस्य धर्मः’ । राजापि ‘सदैवाहितभूमिभारः’ इत्यर्थः । ( अत्र  
 गन्धवहशब्देन वायोः शष्ठांशवृत्तिशब्देन च राज्ञो निर्देशः अकिञ्चित्करः’ इत्यर्थः ।  
 ( अत्र गन्धवहशब्देन वायोः शष्ठांशवृत्तिशब्देन च राज्ञो निर्देशः अकिञ्चित्करः ।  
 गन्धवह इति कथञ्चिल्लोकोपकारप्रतीतिः स्यात् । षष्ठांशवृत्तिरिति तु आत्मोपकारः  
 स्फुट एव । तत्र लोकतन्त्राधिकारप्रस्तावे अप्राकरणीकम् । प्रक्षितोऽयं श्लोकः ? )  
 ‘नियोगम्’ आत्मकम् कखशिष्यागमननिवेदनम् इत्यर्थः ‘यावदनुतिष्ठानि’ करोम्येव  
 ( यावदवधारणे ) ।

प्रजा इति । अन्वयः—एष देवः स्वाः प्रजाः इव प्रजाः तन्त्रयित्वा आन्तमनाः  
 द्विपेन्द्रः यूयानं सञ्चार्य रविप्रतप्तः ( सन् ) शीतं स्थानमिव विविक्तं निषेवते । व्याख्या—  
 ‘एष देवः’ इतश्चायं स्वानी ‘स्वा प्रजा इव’ निजानिव अपत्यानि ‘प्रजाः’ प्रकृतयः ‘तन्त्र-

यित्वा' धारयित्वा विवादशमनादिभिः स'रक्ष्य 'शान्तमनः' क्लान्तचेताः सन् द्विपेन्द्रः' गजराजः 'दिवा' दिवसे (सप्तत्यर्थप्रधानमव्ययम्) 'यृथानि' गजगणान् 'सञ्चार्य' वृत्त्यर्थमितस्ततश्चारयित्वा 'रविणा' हेतुना 'प्रतपत्तः' अतिपीडितः सन् 'शीतं' प्रच्छाद्य-शीतलं स्थानमिव 'विविक्त' विजनदेश 'निर्विवेने' भजते । [ 'शान्तमना' (त-, वि-, म-, न्या-)—'अशान्तमनाः' (रा-) ॥ 'दिवा' (रा-, वि-, म) 'गुह्य' (त-, न्या-) ] ॥

जयन्ति । 'जयत' प्रकर्षं लभताम् (अयमकर्मकः) । 'एते' इति असन्नि-  
हितेऽपि द्वे कालसान्निधौ प्रयुक्तः अचिरप्राप्तिं व्यनक्ति । हिमप्रधानो गिरिः  
'हिमगिरिः' (शाकपार्थिवदिः) कस्य हिमालयस्य 'उपत्यकायाम्' आसन्नभूमौ  
(उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरुद्दिमधित्यकाः इत्यमरः) यत 'अरण्यं' तद् 'वासिनः' तपस्विनः  
'काशपस्य सन्देश' वाचिकम् 'आदाय' गृह्यत्वा 'सस्त्रीकाः' स्त्रीसमेताः 'संप्रापत्वाः'  
आगताः । 'अत्रा एतां विजृम्भितामकां' 'देवः प्रमाणं' कर्तव्यनिर्णयता भवति ।  
[ 'हिमगिरिः' (रा-, त-, न्या-) 'हिमवती गिरिः' (वि- म-) ] ॥

## NOTES

1. [a] कञ्चुकी—कञ्चुकः वस्त्रमस्य अस्ति अतिशयेन इति कञ्चुक + इनि अति-  
शयार्थः । It seems a कञ्चुकिन् has to wear extremely loose-fitting  
garments [अतिशय], so much so that in the रववाली a dwarf  
hides himself in the ample folds of the Kanchukin's garments  
—'अन्तःकञ्चुकिकञ्चुकमस्य विशति वासादयं वामनः' । 'अन्तःपुरचरो बड्डी विप्रो  
गुणगणस्वितः । सर्वकायार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥' Also 'ये नित्यं  
सत्त्वसम्पन्नाः कामदोषविवर्जिताः ज्ञानविज्ञानकुशलाः काञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥' [b]  
अहो—Indicates खेद, तु a प्रश्न [to himself] and खलु अवधारण । अवस्था  
विषये अवधारणम् ।

2. [a] आचार—Compare 'तां मैव वेदयद्गणे नियुक्ता'—Raghu.  
[b] अधिकृतनेन—अधि + कृ + क्त + कर्मणि = अधिकृतः employed. अधिकारित्वेन  
नियुक्तः । His अधिकार (jurisdiction) being अवरोधगृह । Hence the  
latter has सत्तमौ । Compare "नैवाध्यकारिष्विद वेददत्ते" (Bhatti. II)  
"प्रज्ञा त मन्वेष्टधिकृता न शौर्याम्" (Bhatti XII) &c. (c) \* अवलम्बनार्था

—Raghava takes it as meaning अवलम्बनाय । नित्यसमाप्त by the Varttika “अर्थेन सह नित्यसमाप्तः सर्वलिङ्गता व वक्तव्या” । But that does not properly bring out the helplessness. It is better to say the only object ( अर्थ—प्रयोजन ) is to save the fall ( अवलम्बन ) । (d) Reading—\*अधिकृतेन is preferable because the आचार is for the अधिकृत only. Also the सपतमौ in अवरोधगृहेष is better explained with अधिकृत । For the readings अवलम्बनाय and अवलम्बनार्थम् see note (c) above.

3. (a) अनतिपात्यम्—अति + पत + णिच् यत् कर्मणि = अतिपात्यम् fit to be delayed न अतिपात्यम् । (b) कामम् तथापि—I admit religious duties brook no delay, yet &c.

4. अविश्रमः—On the reading अविश्रम, see notes on विश्रामम्. Act II. But it should be noted that the Vrittikara does not recognise वृद्धि in the case of श्रम । He says—“सूर्यविश्रामा भूमिः इत्येवमादिकं प्रयोगम् अन्याथमेव मन्यन्ते” ।

5. (a) सकृद् &c—तुरेण वेगेन गच्छति इति तुर + गम् + खच् कर्तरि = तुरङ्गः or तुरङ्गम्: by the Varttika “खच्च वा डित्वक्तव्यः” । (b) रात्रिन्दिवम्—A इन्द्र is of words in the प्रथमाविभक्ति । Here the वाक्य has सप्तमौ । Hence, and also to change रात्रि into रात्रिम् the necessity of निपातन । See Tika ; also our notes under नक्तन्दिवम् in Kirata I sl. 9. and Pratima.

6. Remark.—In the Tika. I have commented adversely on षष्ठांशवृत्ति । This is on the supposition that the अलङ्कार is प्रतिवस्तुपमा ( see under युद्धान्तदुर्लभम् &c. Act I ) as stated by Raghava. A defence, however, can be given if we reject Raghava's interpretation. Thus we have first the general statement—‘अविश्रमोऽयं लोकतन्त्राधिकारः’ । This is established (सधन) by examples—(i) the case of भानु (ii) that of गन्धर्व, (iii) that of शेष । Next comes the application of the general proposition to the case of षष्ठांशवृत्ति । Every अधिकार has a वृत्ति attached to it. लोकतन्त्राधिकार has श्रद्धाश्च for the वृत्ति । So room is made for the application of the general proposition. Thus—(a) यस्य यस्य

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

लोकतन्त्राधिकारः तस्य तस्य अविश्रमः । (b) तथा—भानोः, गन्धवहस्य, शेषस्य । (c) षष्ठांशवृत्तेः लोकतन्त्राधिकारः । (d) षष्ठांशवृत्तेः अविश्रमः । If this is allowed in the Tika for 'अनन्तरौक्तः शेषस्य धर्मः' read 'अविश्रमः' and omit 'राजापि...इत्यर्थः' । The proposition षष्ठांशवृत्तेः अविश्रमः of course leads to the conclusion दुष्यन्तस्य अविश्रमः which is not stated. As the matter is explained now, the अलङ्कार is अर्थान्तरन्यासः । [See आ परितोषात् &c. Act. I].

7. [a] निषेवते—'परिनिविध्यः सेवसित—' इति षत्वम् । [ शान्तमनाः— This is more expressive than the reading अशान्तमनाः । [e] दिवा— In the day time.\* This is necessary for in night feeding. रवि- प्रतप्तः become out of place. Elephants graze usually at night.

8. [a] एते—'सन्निहितसिद्धसो विषयः समीपतवर्ति' चैतदो रूपम् । अदसस्तु 'विप्रकृतं तदिति परीची विज्ञानोयात ।' Here एतद् expresses कालसमीप्य and thus shows that the visitors have just come. Compare 'इदानीमेव—' above. [d] प्रमाणम्—Always neuter singular c.f. 'वेदाः प्रमाणम्' ।

राजा ( सविस्मयम् )—किं काश्यापसन्दे शहरिणः सस्त्रीका-  
स्तपस्विनः ?

KING [Surprised]—What ! Ascetics with woman ! Bear-  
ing Kasyapa's message ?

कञ्चुकी—अथ किम् ?

CHAMBERLAIN—Yes.

राजा—तेन हि मद्भचनादिज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः  
अमूनाग्रसवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितु-  
मर्हतीति । अहमपात्रं तपस्विदशं नोचिरे प्रदेशे स्थितः प्रति-  
पालयामि ।

KING—Well, then let Professor Somaratha be informed

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

in my name that it behoves him personally to introduce those dwellers of the hermitage after having honoured them with Srauta rites. I too go to a spot here fit for visit of ascetics, and wait.

कञ्चुको—यदाज्ञापयति देवः । ( निष्क्रान्तः )

CHAMBERLAIN—What Sire commands. [Exit].

राजा ( उत्थाय )—वेतवति, अग्निशरणमार्गमादेशय ।

KING—[ Rising ]—Vetravati, show me the way to the fireroom.

राजति । 'विस्मयेन सह' । सस्त्रीका इति विस्मयः । 'काश्यपस्य सन्देशं साधु 'हरन्ति' वहन्ति ये तादृशाः ( साधुकारिणि णिनिः ) । 'सविस्मयम्' ( त- न्या- ) 'सादरम्' ( रा- वि- क- ) ॥ काश्यपसन्देश ( रा- वि- म- ) कश्यपसन्देश ( त- न्या- ) ॥ 'सस्त्रीकास्तपस्विनः' ( त- न्या- ) भट्टादिभिरपठितमेतत् ] ॥

राजति । 'तेन हि' यतः सस्त्रीकाः ततः 'मद्वचनात् उपाध्यायः आचार्यः 'सोमरातः विज्ञाप्यताम् आवेद्यताम् । किं विज्ञाप्यताम् इत्याह—'असूम्' [ विप्रकृष्टे अदभ्यन्तप्रयोगः ] 'आश्रमवासिनः' सस्त्रीकास्तपस्विनः' [ स्त्रीसाहचर्यात् आश्रमवासिन इत्युक्तम् अन्यथा तपस्विन इत्येव ब्रूयात् ] 'श्रौतेन' श्रुतिसम्मानेन 'विधिना' वेदविधिना 'सत्कृत्य' संपूज्य 'स्वयमेव' न तु प्रतीहारोद्वारा 'प्रवेशयितुमर्हति' इति विज्ञाप्यताम् । 'तपस्विनां दर्शनस्य उचितं योग्यं 'प्रवेशे' पवित्रे स्थले 'स्थितः' सन् 'प्रतिपालयामि' तान् प्रतीचि ।

राजति । 'वेतवती' इति प्रतीहारानीनाम् । 'अग्निशरणस्य' वेताग्निगृहस्य ( 'शरणं गृहहरन्निवोः' इत्यमरः ) 'मार्गं' वर्त्म 'आदेशय' अगतीं गत्वा मे दर्शय ।

### NOTES

1. काश्यप &c.—This is more respectful than "कश्यपसन्देश—".
2. [a] मद्वचनात्—मद्वचनम् अवलम्ब्य इति ल्यबलोपे कर्मणि पञ्चमी । [b] उपाध्यायः—उपेत्य अधीयते अस्मात् इति उप + अधि + इङ् + घञ अपादाने by the rule 'इङञ' which bars अच् । The feminine is उपाध्याया, उपाध्यायी, उपाध्यायानी ।

3. अग्निशरण &c.—The three sacred fires have to be kept constantly fed by householders of first three classes—

“दक्षिणाग्निगार्हपन्ताहवनीयो तयोऽग्रयः” इत्यमरः

प्रतीहारी—इदो इदो देव [ इत इतो देवः ] ।

WARDLER—This way, Sire, this way.

राजा—( परिक्रामति । अधिकारखेदं निरूप्य )—सर्वः  
प्रार्थिमर्थमधिगम्य सुखी सम्पद्यते जन्तुः । राज्ञान्तु चरितार्थता  
दुःखोत्तरैव ।

औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा

क्लिश्नाति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।

नाति श्रमापनयनाय यथा श्रमाय

राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ॥५॥

KING [Goes round Acting fatigue from work]—Everyone becomes happy having attained the desired object. But the achievement of the King's end is mainly for trouble. Success removes anxiety merely. The effort to guard what is acquired indeed worries. A kingdom, like an umbrella is not so much for the removal of fatigue as for fatigue when the Danda is held in one's own hand.

राजेति । “परिक्रामति” रङ्गमन्त्रं परितो भ्रमति ( मन्त्रं अपोपाठोऽयम् । परिक्रम्य इति ल्यप्ता निर्द्देशः साधीयान् । ‘राजरूपस्य’ पात्रस्य अभिनेतव्यक्रियायाः तदा अनिर्वृत्तिः । ) ‘अधिकारस्य’ आत्मनिर्गमस्य राजकार्यस्य इत्यर्थः यः ‘खेदः’ क्लान्तिः तम् अधिकारगतकर्मकरणखेदं ‘निरूप्य’ अभिनीय ॥ ‘सर्वो’ जन्तुः प्रार्थितम् अर्थं वस्तु ‘अधिगम्य’ प्राप्य ‘सुखी सम्पद्यते’ । ‘राज्ञान्तु’ किन्तु भूपालानां ‘चरितार्थता’ इष्टताम् राज्यप्राप्तिरिति यावत् ‘दुःखम् उत्तरं’ प्रधानं यस्या तथाविधा दुःखबहुला ‘एव’ अन्यं तव सुखं दुःखमेव भूरि इत्यर्थः ।

औत्सुक्येति । अन्वयः ( राज्ञां तु ) प्रतिष्ठा औत्सुक्यमात्रम् अवसाययति । लब्ध-



परिपालनं वृत्तिः क्लिशार्थे च । राज्यम् आतपवन्निव स्वहस्तधृतदण्डं अमापनयनाय न  
 अति यथा अमाय । व्याख्या—राज्ञां तु ( इति पूर्वोक्त सम्बधाने ) 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठि-  
 तत्वं ; राज्यलाभः इत्यर्थः औत्सुक्यामिव ( मट्टरव्यंसकादिः । नित्यस्य समासः ) 'अव-  
 साययति' खण्डयति अन्तयति ( सो अन्तकर्मणि टिवादिः । आत्वम् । णिच् । युक्  
 च ) औत्सुक्यावसानमात्रं करोति इत्यर्थः 'लब्धस्य' प्रापतस्य 'परिपालनवृत्तिः रक्षा-  
 व्यापारः 'क्लिशार्थे' नृनं क्लेशं जनयति । यावदलब्धं तावत् कदा मे राज्यं स्यात्  
 इत्युत्कण्ठा । लब्धमात्रे मा उत्कण्ठा निवर्त्तने । ततः परं पालनक्लेशः । तदाह—  
 'राज्ञे' राजत्वम् ; आतपात् वायने इति 'आतपवन्निव' ( सुपोति योगविभागात् कः )  
 कृतमिव 'स्वहस्ते' 'तः' रक्षितः 'दण्डः' व्यवहाराधिकारो यस्मिन् स्वयं कृतविचारम्  
 इत्यर्थः । कृत्वपक्षे 'स्वहस्तेन धृत्तः दण्डो यस्य तथाविधं मतं अमापनयनाय खेदनी-  
 दनाय तादर्थ्ये ४र्थी) 'न अति' न प्रशस्तः 'यथा अमाय' खेदकरणाय, प्रशंसायामतिः  
 ( 'अतिशब्दः प्रशंसयां लङ्घनेऽपि 'च' इति विश्वेदिनी ) । लब्धे राज्ये यदि  
 मन्त्रिषु रक्षाभारोनिधीयते तदैव सुखं नान्यथा । अत्र दण्डशब्दो द्वयर्थः । राज्ञापक्षे  
 दण्डो दमनं दष्टदमनम् । आतपवपक्षे—दण्डः प्रकाण्डः ( 'दण्डो दमने सैन्ये' इति  
 हलायुधः । दण्डोऽस्त्री लगुङ् यमान् । ब्राह्मेदे प्रकाण्डश्च इतिमेदिनी )  
 [ 'अवसाययति ( रा- वि- ) 'अवसादयति ( त-, म, न्या ) ॥ "वृत्तिरिव ( त,  
 वि न- न्या- )—"वृत्तिरेनत" ( रा- ) ॥ "यथाअमाय" ( त-, वि- न्या- )—"न च  
 अमाय" ( रा- स- ) ] ॥

## NOTES

1. चरितार्थता—चरितः कृतः लब्ध इत्यर्थः प्रयोजनं येन स चरितार्थः  
 one who has attained his object. तस्य भावः ।

2. [a] औत्सुक्यामावस—This refers to the anxiety caused by  
 the eagerness of expectation before one becomes a king. [b]  
 प्रतिष्ठा—प्रति + स्था + अच् भावे = प्रतिष्ठा, attainment of success. This  
 refers to the candidate's establishment on the throne. Raghava-  
 take प्रतिष्ठा = गौरव । (c) अति—Raghava compounds it. Others  
 follow him. Thus 'अत्यन्तं यः यमः तदपनयनाय"—Raghava. [d]  
 दण्ड—Note the double sense. Both राजा and आतपव are स्वहस्तधृत-

दण्ड । With the former, दण्ड = distribution of justice ; and with आतप it means the handle.\* A राजा brings ease when the ministers look to the government ( परहस्तधृतदण्ड ) and an umbrella is comfortable when another man holds it over you.

( नेपथ्ये ) वैतालिकौ—विजयतां देवः ।

(In the dressing room)—TWO BARDS—Let Sire prosper (or—he victorious),

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलाषः स्वियसे लोकहेतोः

प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेव विधैव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीव्रमुष्णं

शमयति परितापं क्लायया संश्रितानाम् ॥६॥

FIRST—Thou toilest for the world every day, thoughtless of thy own comfort. Or, such is thy way indeed. Verily the tree feels with its head the fierce solar rays and relieves with the shade the agony of its refugees

मसुखेति । स्वसुखनिरभिलाषः प्रतिदिनं लोकहेतोः स्वियसे । अथवा एव विधैव ते वृत्तिः । पादपो हि मूर्ध्ना तीव्रमुष्णमनुभवति, क्लायया संश्रितानां परितापं शमयति । व्याख्या—‘स्वस्य’ आत्मनः सुखे निरभिलाषः’ निःस्पृहः त्वं लोकस्य भुवनस्य ‘हेतोः’ लोकार्थमित्यर्थः ‘स्वियसे’ खेदमनुभवसि ( देवादिकात् कर्त्तरि लट् ) । ‘अथवा’ पक्षान्तरं ‘एव विधा’ ईदृशी ‘एव ते वृत्तिः’ व्यापारः । ‘पादपो हि’ वृत्तिः किल ‘मूर्ध्ना’ स्वशिरसा तीव्रं कठोरम् ‘उष्णम्’ आतपम् ( “उष्णः स्वादातपे शीघ्रं” इति विश्वः ) “अनुभवति” तदनुभवकाले एव ‘क्लायया’ करणेन ‘संश्रितानां’ सम्यक् श्रितानाम् आश्रितानामित्यर्थः ‘परितापं’ परितप्तं तापम् अन्यत्र आतपखेदं ‘शमयति’ लघयति [ घटादिवात् मिच्छे ऋहः ] । इति राज्ञः अधिकारखेदं प्रति प्रीतिमाह्वनेति ।

## NOTES

1. वैतालिकौ—विविधास्तालाः वितालाः various measures of music  
 वितालगानं शिल्पमनयोः इति विताल + ठक् = वैतालिकौ । Here विताल stands  
 for वितालगान ( लक्षणा ) just as सदङ्ग stands for सदङ्गवादन in the  
 compound मारुदङ्गिक । "सदङ्गवादने वर्त्तमानो सदङ्गशब्दः प्रत्ययसुतपादयति ।  
 शिल्पं तद्धितवृत्तावन्तर्भवति"—Vrittī. Bhanuji has 'विविधेन तालेन शब्देन  
 चरति इति ठक् स प्रयोजनमस्य इति ठक् वा' । But in the sutra referred  
 to, चरति means "to eat" or 'to wander' 'चरतिभैक्षणे गतौ च वर्त्तते'  
 —Vrittī. In the other alternative the ठक् is a slip for ठञ् ।  
 The word here means bards in general, though Amara  
 restricts वैतालिक to those only who rouse the king in the  
 morning.

2. (a) खियसे—खिद ( दिवादि ) + लट् से कर्त्तरि । Raghava takes  
 it कर्मकर्त्तरि । This is after Vamana "खियने इति च प्रयोगो दृश्यते सोऽपि  
 कर्मकर्त्तर्येव द्रष्टव्यः, न कर्त्तरि । अदैवदिकत्वात् खेदेः"—Kavyalamkara.  
 So the reason for taking it कर्मकर्त्तरि, is खिद he believes is  
 not दिवादि । But Madhava has it in the दिवादि list. Kalapa,  
 Mugdhabodha &c also read it there. It is therefore better  
 taken as कर्त्तरि । (b) लोकहितोः—लोककारणान्—Raghava हितौ प्रसी ।  
 Compare—शकुन्तलाहितोः Act. IV—Ante. (c) अथवा—This intro-  
 duces आक्षेप of the thought preceding. It is a pity "thou  
 toilest." Or (अथवा) why pity (आक्षेप), such is your duty or  
 nature." The अलङ्कार is defined by दण्डिन् as 'प्रतिषेधोक्तिराक्षेपः' ।  
 (d) अनुभवति &c —Here the वृत्ति of दुष्यन् is explained by example  
 ( दृष्टान् ) । The example ends in establishing resemblance of  
 दुष्यन् and पादप ( उपमापर्यवसान ) । Hence as Dandin does not  
 recognise दृष्टान् as an अलङ्कार, his followers have to class this  
 under उपमा (See प्रतिषेधोपमा under शुद्धान्तदुर्गमम् &c.)

द्वितीयः—

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानां तदण्डः

प्रथमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुक्रत्यं प्रजानाम् ॥७॥

SECOND—Weilding justice, thou curbest those that have gone astray, allayest strife, and becomest bent on (or—becomest capable towards ) protection. Be there kinsmen when means are not meagre but in thee are fully found the friendly services with regard to the subjects.

राजा—एते क्लान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (परिक्रामति) ।

KING—Here wearied in mind as we were, we are become refreshed, (Goes round the stage).

नियमयसोति । अन्वयः = आत्तदण्डः विमार्गीप्रस्थितान् नियमयसि, विवादं प्रशमयसि, रक्षणाय कल्पसे । प्रजानां ज्ञातयो विभवेषु अतनुषु सन्तु नाम, बन्धुक्रत्यं तु त्वयि परिसमाप्तम् । व्याख्या = आत्तः, गृहीतः 'दण्डः' दृष्टदमनव्यापारः येन तथा-विधः सन् [अच उपसर्गात् तः] इति ददातेस्तः ] 'विपरोतेन मार्गेण' वर्त्मना 'प्रस्थितान्' चालितान् 'विपथगामिनो जनान्, 'नियमयसि' निरुप्य भूयोऽपि पथि स्थापयसि 'विवादम्' आर्थं प्रत्यर्थि नोर्वादप्रतिवादं 'प्रशमयसि' निवारयसि, 'रक्षणाय रक्षितं पालयितुं [कल्पतेः प्रवर्त्तनार्थं त्वेहि 'तुमार्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी ॥ अत्र उत्पत्तुत्पद्यमानार्थ' अगम्यमाने 'क्लृपि सम्पद्यमाने' इति वार्त्तिकं न युज्यते । यथा = कृपेरत अलमर्थकत्वे 'नमःस्तस्माद्वास्तुधातु वषड्योगाच्च' इति ४र्थी ] 'कल्पसे' प्रवर्त्तसे वा प्रभवसि, प्रजानां जनानां 'ज्ञातयः' वात्स्याः 'विभवेषु' 'अतनुषु' अकृशेषु प्रभूतेषु सन्तु 'सन्तु' तिष्ठन्तु 'नाम' कृतिसत्तं किल तत् [ नाम कृतसायामाम् ] 'नाम' ('प्राकाश्यसम्भाव्यक्रीडोपगमकृतसने' इत्यमरः) 'बन्धूनां क्रत्यं' कर्म तु' वात्स्यवकाव्यं पुनः 'त्वयि' भवति 'परितः' सर्वपः 'सम्यक् आप्तम्' अधिगतम् । है नरनाथ स्वहस्ते दण्डं धारयित्वा श्रायसि सत्यं किन्तु भूरि तस्य फलम् । पश्या, प्रजा विनीयन्ते, शमनं वर्त्तन्ते, पालिताश्च भवन्ति । किं बहुना सर्वे वात्स्यवकार्यं ताः त्वयि एव प्राप्नुवन्ति । तदेवं मा विधीदतु लोकोपाकारकं खेदं बहुमन्यतां भवान् इति भावः ।

राज्यति । 'क्लान्तमनसः' कार्यचर्चाभिः खिद्यमाना वयम् ( बहुलविवेचया बहु-वचनम् । 'एकत्वे तु' 'सविशेषणानां प्रतिषेधः' इति प्राप्नोति) 'पुनर्नवीकृताः' एतेन उत्साहवाक्येन अमरहिताः कृताः ।

1. (a) नियमयसि—We have क्ख in stead of यामि in connection with णिच्. by the rule 'मितां क्खः'. यम परिवेषणे वेष्टने च णिचिमितइति पक्षे—नियम' ('नयमयुक्त') करोमि इति नियमयसि ('तत्करोति—' इति णिच्')। (b) विसर्ग &c. — विपरीतो विरुद्धो वा मार्गः विसर्गः wrong course, प्रादितत्—। तेन प्रस्थिताः। तान्। प्रसमयसि—See शमयति। The प्र is emphatic. It implies thoroughness (प्रकर्ष) of the शमनक्रिया। (c)\* नाम—Implies कुत्सा। How disgusting (कुत्सा) that kinsmen crowd round one in affluence. (d) परिसमापत्तम्—परि means सत्यम्। You render the services of a friend in every way परि and thoroughly सम्। (e) वत्स ह्वयम्—The services of a friend. These are well summarised in the sloka—'उत्सवे वामने चैव दुर्भिक्षे शत्रु-नियुक्ते। राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥'

2. क्लान्तमनसः—Here the king speaks of himself. The plural is inadmissible. The rule अस्मदो द्वयोश्च' is barred by the Varttika 'सर्वशेषणानां प्रतिशेषः'. We have to say either that the poet does not recognise the Varttika, or that for some reason or other Dushyanta speaks of himself in plural.

प्रतीहारो—एसो अहिणवसम्भज्जणससिरीओ सण्णहिद-  
होमधेणु अग्निसरणालिन्दो। आरुहदु देवो [ एषः अभिनव-  
सम्माजेनसस्योक्कः सन्निहितहोमधेनुः अग्निसरणालिन्दः। आरो-  
हतु देवः ]।

WARDER—Here is the enter-gate of the fire house beautiful with recent brushing and having the sacrifice-promoting cow close by. Let Sire ascend.

राजा (आरुह्य परिजनांसावलम्बा तिष्ठन्)—वेत्तवति,  
किमुद्दिश्य भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ?  
किं तावदुव्रतिनामपोढतपसां विम्वैस्तपो दूषितं  
धर्म्मारण्यचरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसञ्चेष्टितम् ।

आहो स्वित् प्रसवो ममापचरितैर्विष्टम्भितो वोरुधाम्  
इत्यारुढबहुप्रतर्कं मपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥८॥

KING (Ascending and standing supported by the shoulder of the attendant) — Vetravati, with what object could the ascetics be sent to me by venerable Kasyapa ? It is indeed that the penance of those who have taken some vow and commenced austerities, has been defiled by obstructors ? Or is some evil attempted by some one on animals grazing in the holy forest ? Or is the produce of the creepers stopped by my misconduct ? Having thus entered several conjectures my mind remains perplexed through in-conclusion.

प्रतिहारीति । 'अभिनवेन' अचिरवृत्तेन 'सम्भार्जनेन' सार्जनवापारण 'सञ्चोकः' शोभनः ('शेषादिभाषा' इति कप्) 'साम्राजिता' आसन्ना 'होमार्था' धेनुः यस्य तथा-  
विधः 'अभिप्रशरणस्य' वेताभिप्रशरणस्य 'अखिन्दः' बाह्वर्हः प्रकोष्ठः ( 'प्रधासप्रधानालिन्दा  
वह्वर्हः प्रकोष्ठके' इत्यमरः ) । 'आरोहत्' सोपानमार्गेण अप्राप्त्य तिष्ठत् देवः ।

राजिति । 'परिजनस्य' वेतवत्याः 'असं' क्लान्तम् 'अवलम्ब्य' तिष्ठन् न तु उपविशन्  
क्षणीयां सखीकागमनात् विस्मित तदेव ध्यायन् निर्गतुममर्थः वेतवतीपृच्छति किमु  
दिशं प्रेषिताः सुतः इति ( संप्रत्येतिङ् ) ।

किमिति । अन्वयः—किं तावत् व्रतनाम् उपोदृतपसां तपः विघ्नैः दूषितम् ।  
उत धर्मारण्यचरं केनचित् असत् चेष्टितम् । आहो स्वित् वोरुधां प्रसवः मम  
अपचरितैः विष्टम्भितः । इति आरुढबहुप्रतर्कं मे मनः अपरिच्छेदाकुलम् । वाखा—  
किं प्रश्ने, तावत् परिच्छेदे, मिलिते हे अपरिच्छेदगमयित्वा प्रतर्कमावमुच्यते पश्यतः ।  
'व्रत' सङ्ख्यः येषामस्ति तेषां व्रतनाम् अतएव उपोदृतं व्रतं 'तपः' व्रतसाधनयोग्य  
कृच्छ्रं ये तेषां 'तपः' विघ्नैः व्रतविघातकैः राक्षसादिभिः 'दूषित' विघ्नितम् उत  
अथवा 'धर्मारण्ये' तपोवने 'चरन्ति' ये (ट-प्रत्ययः) तेषु 'प्राणिषु' हरिणादिषु ( विषये  
सप्तमी) 'केन चित्' जनेन 'असत्' असाधु 'चेष्टितम्' आचरितम् । 'आहो' विकल्पः ।  
'स्वित्' प्रश्ने । अथवा किं 'वोरुधां' लतानाम् (विरुद्धैः किपि सति 'न्यङ्कादीनाम्'  
इति हकाररूपधकारः उपसर्गदौघश्च ) प्रसवः पुष्पफलोद्गमः 'मम' राज्ञः 'अपचरितैः'  
अवध्याचरणैः (भावैः) 'विष्टम्भितः' निरुद्धः अर्गलत इत्यर्थः ( 'स्तम्भैः' इति षत्वम् ) ।

‘इति प्रकारेण आरुढाः’ अधिगताः ‘बहवः प्रतर्काः’ ऊहा येन तथाविधं ‘मे मनः अपरिच्छेदेन’ अनिर्णयेन ‘आकुलं’ चञ्चलं जातम् । चाञ्चल्याधिक्यात् पृच्छायाः पात्रापात्रमविचार्यैव प्रतिहार्या प्रश्नः

## NOTES

1. स्यः—The king deliberates and cannot decide. Hence संप्रश्ने लिङ् ।

2. (a) व्रतिनाम्—व्रत is संकल्प vow—The making up of the mind to do a particular thing—say to perform अग्निष्टौम or ज्योतिष्टौम व्रत + इति मतस्यै = व्रतौनः । (b) उपादृतपसाम्—उप. + वह + क्त कर्मणि = उपोदृम् commenced प्रारब्धम् । Raghava explains उपोदृ as अधिक excessive. But compare ‘उपोदृशब्दा न रथाङ्गनेमयः’ (Act VII where उपोदृ = प्रारब्ध । The तपस् here is not penance in general as Raghava understands, but those particular observances that go to qualify the ascetic for the व्रत he has then in view. This makes व्रत the principal and तपस् the subordinate and not the reverse as Prof. Gajendragadkar has it. If the तपस् is defiled ( दूषित ) the व्रतो becomes disqualified for the व्रत । (c) अपचरितैः—अप + चर + क्त भावे = अपचरितान् failings. The king’s misdeeds are supposed to affect the produce of the soil &c. ‘राज्ञोऽपचारात् पृथिवी स्वल्पशस्या भवेत् किल’—Raghava. अनुक्ते कर्त्तरि श्वा । (d) अपरिच्छेद &c —परि + छिद् + घञ् भावे = परिच्छेदः Separation of a part from the whole ; hence, decision. -

प्रतीहारो—सुअरिदणन्दिना इसौओ देव’ सभाअइदु’ आअ-  
देत्ति तक्कोमि । [ सुचरितनन्दिनः ऋषयो देव’ सभाजयितुमा-  
गता इति तर्कयामि ] ।

WARDER—I guess that the sages who rejoice in good deeds, have come to congratulate Sire.

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहितौ शकुन्तलां पुरस्कृत्य कण्वशिष्यौ  
पुरश्चैषां कञ्च की पुरोहितञ्च )—कञ्चुको—इत इतो भवन्तः ।

( Then enter the two disciples of Kanva with Gautami placing Sakuntala in front, preceding them, the chamberlain and the family priest ). CHAMBERLAIN—This way, this way, your honours.

प्रतीहारीति । सुचरितेन' सत्कार्येण नन्दन्ति' प्रीयन्ते ये तादृशा चक्षुः' भवतः सत्कार्यपरम्परया प्रीताः सन्तः 'देव' सभाजयितुम् 'आगताः इति तर्कयामि' जह्वे ।

तत इति । [ "प्रविशन्ति" ( रा-, वि, स- )—'प्रविशतः' ( त-, न्या- ) ॥ 'गौतमीसहिता' ( त-, न्या- )—'गौतमीसहिताः' ( रा-, वि-, स- ) ॥ 'शकुन्तला पुरस्कृत्य' ( रा- वि-, स- )—'शकुन्तलासादाय' ( त- न्या- ) ॥ 'कण्वशिष्यौ' ( त- न्या- )—'सुनयः' ( रा- वि- क- ) ॥

'शकुन्तला पुरस्कृत्य अग्रे स्थापयित्वा 'गौतमीसहितौ' कण्वशिष्यौ, एषां चतुर्णां 'पुरः' अगतः 'कञ्चुकी पुरोहितश्च' इति षट् 'प्रविशन्ति' । प्रथम कञ्चुकी, ततः पुरोहितः ततश्च शकुन्तला, तदनु शिष्यौ पश्चात् गौतमी इत्येष प्रवेशक्रमः—'अवगुह्यनवती मध्या तपोधनानाम्' इत्यनन्तरोक्तेरनुमीयते ।

## NOTES

1. सुचरित &c.—चर+क भावे—चरितानि deeds. सु शुभनानि चरितानि सुचरितानि good deeds. तैः साधु नन्दन्ति इति सुचरित+नन्द्+णिनि साधु-कारिणि कर्त्तरि=सुचरितनन्दनः । Those who rejoice at good deeds. The सुचरित is the king's. This is antithetic to अपचरित—mis-deed of the sloka preceding. The king apprehends condemnation for misdeeds (अपचरित) the warder suggests commendation for good deeds ( सुचरित ) । (h) सभाजयितुम्—सभाज चरादि+णिच् स्वार्थे +तुमुन् ।

2. Note the order of entry—कञ्चुकी, पुरोहित, शकुन्तला शाङ्गरव, शारद्वत, गौतमी । See also Tika.

शाङ्गरवः—शारद्वत,

महोभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरस्ते

न कश्चिद्वर्णानामपथमपकष्टोऽपि भजते ।



तथापौदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये दूतवद्दपरीतं गृहमिव ॥८॥

SARNGARVA—Saradvata, it is true that this king, who has never transgressed social limits is supremely gifted ; that not even the meanest of any of the classes follow an evil course. Yet with my mind ever accustomed to solitude I deem this place, teeming with men, like a house enveloped in flames.

महाभागेति । अन्वयः—अभिन्नस्थितिः असौ नरपतिः महाभागः, वर्णानामपक्वोऽपि कश्चित् अपथं न भजते, कामम् । तथापि जनाकीर्णं मिदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा दूतवद्दपरीतं गृहमिव मन्ये । व्याख्या—‘अभिन्ना स्थितिः’ मर्यादा येन तथाविधः स्थितिरमेत्ता ‘असौ नरपतिः’ राजा दुष्यन्तः, ‘महाभागः’ अप्राकृतस्वरूपः, ‘वर्णानां’ ब्राह्मणादीनां चतुर्णाम् ( श्रेषे षष्ठी । अत्र निर्द्वाय्यमाणाद्वितयाभावात् निर्द्धारषष्ठी न युक्ता ) ‘अपक्वोऽपि’ ह्येनौपि ‘कश्चित् जनः’ अपथं विमार्गम् [‘नञस्तत्पुरुषात्’ इति निषेधे ‘पथो विभाषा’ इति अपत्ययः समासान्तो वा । ‘परवज्जङ्ग इन्दुतत्पुरुषयोः’ इति पुंस्त्वे प्राप्ते ‘अपथं नपुंसकम्’ इति नपुंसकलिङ्गम् ] न भजते’ न गच्छति ‘काम’ सर्वमेतत् अनुमन्ये, सत्यमेवैतत्, ‘तथापि’ एवमपि, राजा च अप्राकृतः प्रजाश्च सद्वृत्ताः इति स्थितेऽपि ( गृह्यामपिः ) ‘जनैः’ मानवैः ‘आकीर्णं’ व्याप्तम् ‘इदं’ दृश्यमानमेतन्नगरम् [‘इदम्’ इति हस्ताभिनयेन दर्शनम्] ‘शश्वत्’ सर्वदा ‘परिचितं’ दृष्टं ‘विविक्तं’ निर्जनं येन तथाविधेन ‘मनसा’ करणेण ‘दूतवद्देन’ अग्निना ‘परीतं’ व्याप्तं ‘गृहमिव’ सदृशान्वयं ‘मन्ये’ सम्भावयामि । [ ‘स्थितिरसौ’ ( त-, न्या- म- )—‘स्थिति रद्वौ’ ( रा-, वि- ] ॥

### NOTES

1. (a) महाभागः—महान् भागः औदार्यादिगुणसमुदायो यस्य सः । This is inferred because the king is अभिन्नस्थितिः । स्थिति is the apportionment of dues according to merit. The king was supernaturally endowed [ महाभाग ], so he never erred in ( अभिन्न ) estimating the merits of the men under him. (b) कामम्—This indicates admission. कामं नरपतिः महाभागः—I admit the king is supernaturally endowed. Raghava explains कामम् अतिशयेन महा-

भागः । (c) अपयस्—पथिन् is मार्ग track, course ; i.e. the right course. न पत्याः &c. see Tika. obj. of भजते (d) इदम्—This. Here the speaker points at the city with his finger, ( अगुलिनिर्देशः ) । (e) शश्वत्—Always. Qual. परिचित । Not necessarily compounded. (f) मनसा—करणे दत्तौया । करण of मननक्रिया ( मन्य ) । (g) हुतवहपरितम्—Not the propriety of an ascetic calling fire by the name हुतवह in preference to अग्नि, दहन, &c.

Remarks.—Sarnagarva deems the place a house in flames which has to be forthwith shunned. He gives two strong reasons against such a thought—(i) The king is an extraordinary personage which should create a liking for the place. (i) The people are all indeed very well behaved which is a great attraction. Yet the thought overpowers him, because (i)—His mind is परिचितविविक्त and (i)—The place is जनाकीर्ण ।

शारदतः—स्थाने भवान् पुरप्रवशादित्यम्भूतः संवृत्तः ।  
अहमपि—

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमिव प्रवृद्ध इव सुप्तम् ।

बद्धमिव खैरगतिर्जनमिह सुखसज्जनमवैमि ॥ १० ॥

SARADVATA—Rightly art thou become like that through entering the town, I too deem the pleasure seeking people here as the bathed deem the anointed ; the pure deem the impure ; the awake deem the asleep ; one with free motion deems the fettered.

शकुन्तला ( निमित्तं सूचयित्वा )—अममहे किं मे वामेदरं  
णअणं विष्फुरदि [ अहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति ] ।

SAKUNTALA—( Acting the feeling of an omen )—Oh !  
Why does my right eye quiver ?

स्थाने इति । 'पुरप्रवेशात्' ( द्वेती पञ्चमी ) 'भवान् इत्यभूतः एवमवस्थाः' सहस्रः जातः इति 'स्थाने' युक्तम् (युक्ते इ' साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ) । [ 'स्थाने' ( रा- न्या- भ- )—'जान' ( रा- वि- ) ॥ 'अहमपि' ( रा- वि- म- )—'अहं तु' ( थ- न्या- )

अभ्यक्तमिति । अन्वयः—अहमपि इह सुखसङ्गिनं जनं स्नातः अभ्यक्तमिव, शुचिः अशुचिमिव, प्रबुद्धः सुप्तमिव, स्वैरगतिः बद्धमिव, अवैमि । व्याख्या—'अहमपि इह' नगरे सुखेन सजति' मिलति यस्मात् 'सुखसङ्गिन' [स्थिनी वाङ्मलकातकुलम् । न्यङ्-कादित्वात् वा] (यद्वा—सुखस्य सङ्गः, सः अस्ति यस्य तं) जनं स्नातः स्नानेन चालित-देहमलः अभ्यक्तमिव तैलमर्द्दनेन सम्पादितदेहमलमिव, शुचिः अन्तःशुद्धी जनः 'अशुचिमिव' कलुषात्मानं पापिनमिव, 'प्रबुद्धः' जागरितः जाततत्त्वावबोधः 'सुप्तमिव' 'निद्रितमिव' मोहनिद्रां प्राप्तमिव, 'स्वैरा' स्वाधीना ( 'स्वादीरिणोः' इति ङङिः ) 'गतिः' यस्य तादृशः, स्वच्छन्दचारौ वशौ 'जनः' 'बद्धमिव' यन्त्रितमिव 'अवैमि' जानामि । \* अत्र हि जना बहवो देहेन अशुद्धाः, शुद्धदेहाश्च केचिदन्तरशुद्धा, स्वल्पा एव कायमनःशुद्धाः अपि अभ्युद्धाः, प्रबुद्धोऽपि यदि किञ्चिदस्ति स नूनमभ्यः सुख-सङ्गिणः । मम तु क्रमेण देहशुद्धिः, प्रबोधः, वशित्वञ्च जातम् । तत् सदृशजना-भावात् समान्यथावस्थानं न रुच्ये । अहमपि सगुणाजामेवेदं मन्ये । 'अहं तु' इति पाठे 'तवेदं' भयस्थानं मम तु एभिर्बराकैराकीर्णं करुणास्थानम् इत्येव व्याख्येयम् ।

शकुन्तलेति । 'निमित्त' दक्षिणार्धस्यन्दनं 'मुचयित्वा' अभिनायं आकारेङ्गितैः दक्षिणाक्षि स्यन्दते इति दर्शयित्वा 'वामम्' इतरत् यस्मात् तत् दक्षिणमित्यर्थः [ 'न बहु-ब्रीहौ' इति सर्वनामसंज्ञानिवेधः, तत्पुरुषे सर्वनामता अस्ति, परं तदापि भाष्यमते वामेतरम् इत्येव भवति ] 'विष्कुरति' स्यन्दते । स्त्रोणं दक्षिणाक्षिस्यन्दनमशुभम् ।

### NOTES

1. इत्यभूतः—इत्यम् अनेन प्रकारेण भूतः विपरिणतः thus affected, सहसुपेति समासः । Saradvata sympathises with Sarngarva—you are anxious to quit the place so am I ( समापि ); but for a slightly different reason.

2. (a) अभ्यक्तम् &c.—चभि + अञ्ज + क्त कर्मणि = अभ्यक्तः anointed

† Adopted by Prof. Gajendragadkar.

with oil. This refers of देहशुद्धि । (b) शुचि &c.—The reference, is to मनःशुद्धि । (c) प्रबुद्ध &c.—Refers to तत्त्वज्ञान । (d) वडमिव &c.—Refers to वञ्चित । See Tika.

गौतमी—जादे पडिहदं अमङ्गलं । सुहाइं दे भत्तुकुल-  
दवदाओ वितरन्दु [ जाते प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते  
भत्तुकुलदवता वितरन्तु ] । ( परिक्रामति ) ।

GAUTAMI—My child, the evil is averted. May the deities of your husband's family grant you joy. (Walks round).

पुरोहितः ( राजानं निदिश्य )—भो भोस्तपस्विनः, अस्म-  
वत्तभवान् वर्णाश्रमाणां रक्षिता प्रागेव सुक्तासनो वः प्रतिपाल-  
यति । पश्यतैनम् ।

THE PRIEST (Pointing to the king)—O ye asectics, There, His Highness the protector of the castes and class having even before-hand quitted his seat, is awaiting you. Behold him.

शङ्करवः—भो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं तथापि  
वयमत्र मध्यस्थाः । कुतः—

भवन्ति नस्मास्तरवः फलगमैर्नवाभ्युभिर्दूरविलम्बिनो धनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥१॥

SARNAGARVA—O great Brahman, this is certainly praiseworthy, yet in this matter we are indifferent. ( You ask ) why ?—Trees become bent by the advent of fruits, clouds hang far down by new rain, good men become the reverse of haughty by riches. Such indeed is the nature of the benefactors of others.

गौतमीति । 'अमङ्गलम्' अशुभं, यस्य अशुभस्य एतत् ते दक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचक

तत्, 'प्रतिहतं' निराकृतं जानोहि । इदञ्च आश्वासवाक्यं दुर्निमित्तं जाते सुहृद्भि-  
रुच्चारणीयम् । न हि वस्तुतस्तदमङ्गलं प्रतिहतम्

पुरोहित इति । दूरस्थं 'राजानं निर्द्दिश' तपस्विभ्यः प्रदस्य आह 'असौ अवभवान्  
वर्षानां ब्राह्मणादीनां चतुर्षाम् 'आश्रमाणां' गृहस्थादीञ्च चतुर्णां 'रक्षिता अतएव  
महाभागी दुःखन्तः, तपस्विगौरवात् 'प्रागेव' भवतां प्रवेशात् पूर्वमेव 'सुक्तासनः' आसनं  
परित्यज्य स्थित एव 'वः प्रतिपालप्रति' अपेक्षते । पुण्यमीदृशस्य दर्शनं तत् 'एनं  
पश्यत' ।

याङ्गैरवेति । 'भो महान् ब्राह्मणः', तत्सम्बोधने । हे द्विजवर राजपुरोहित  
[ किञ्चिदिव सील्ल णमनेतत् ] राज्ञा अनुष्ठितमिदम् 'अभिनन्दनीय' स्वात्थं काम'  
तत्थम् । 'तथापि अत्र' अस्मिन् विषये 'वयम् [ 'अस्मदी द्वयोश्च' इति बहुवचनम् ]  
'मध्यस्थाः' उदामीनाः । वयन्तु मन्यावहे नात्र काचित् स्तुतिः वा निन्दा । 'कुतः'  
किं कारणमिति पृच्छसि चेत् शृणु ।

भवन्तीति । अन्वयः—तरवः फलगमैश्चा भवन्ति । घना नवाम्बुभिर्दूरविलम्बितो  
( भवन्ति ) । सत्पुरुषाः समृद्धिभिरुद्धताः ( भवन्ति ) । परोपकारिणां स्वभाव एव  
एषः । व्याख्या—'तरवो' वृक्षाः 'फलागमैः' प्रसवोद्गमैः हेतुभिः 'नसा' आनता 'भवन्ति'  
येन पथिकाः फलानि सुखेन गृह्णीत्वा तृप्ता भवेयुः । 'घनाः मेघाः' 'नवाम्बुभिः' प्रथम-  
जलागमैः वर्षारम्भैः इत्यर्थः 'दूरे' गमनायात् दूरे मूलसमोपे 'विलम्बिनो' लम्बमाना  
भवन्ति येन वर्षणात् निदाघतृप्तास्तृप्ता भवेयुः । 'सत्पुरुषाः' सुजनाः समृद्धिभिः  
ऐश्वर्योत्कर्षैः 'अनुद्धताः' उद्धतप्रतिहन्तिनः अभिगत्या इत्यर्थः [विरोधार्थं नञ्] भवन्ति  
येन अर्थिन आगत्य प्रार्थितं लब्ध्वा तृप्ता भवेयुः । 'परोपकारिणां' परार्थघटकानां  
'स्वभाव एव एष' यत् ते सुखेन लभ्या भवन्ति । प्रकृत्या यत् कृतं तत्र का स्तुति-  
दुष्पत्त्यस्य इति भावः

1. प्रतिहतम् &c.—The quiver of the right eye portends evil. This frightend Sakuntala. Gautami comforts her. The evil won't come, it is averted (प्रतिहतम्); and, over and above that you may expect good instead (सुखानि वितरन्तु) । वितरन्तु इति आशिषि लोट् ।

2. [a] वर्षाश्रमानां—शेषे षष्ठी । [b] रक्षिता—साधु रक्षति इति रक्ष

+तन् साधुकारिणि कर्त्तरि । Hence वणोन्मेषाणाम् cannot have कृत्योने कर्मणि षष्ठौ because 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थटनाम्' prohibits षष्ठौ with तन् ।

3 [a] \*महाब्राह्मण—महान् ब्राह्मणः—a great Brahman—it is slightly taunting here. You have not much of a Brahman in you ! You see things in one light. we in another. We are indifferant [ मध्यस्थ ] to this humility of the king, though you take it as a great merit ; cf. 'प्रसीदतु महाब्राह्मणः'—in Swapna. [b] मध्यस्थाः—मघा वादिप्रतिवादिनोर्मघातिष्ठन्तीति मघा + स्था + क कर्त्तरि Lit, an arbitrator ; hence उदासीन indifferent. वयं न स्तुमः न वा निन्दासः ।

4. (a) फलागमैः, नवास्वभिः, समृद्धिभिः—हेतौ तृतीया । (b) दूर &c. —दूरं साधु विलम्बन्ते इति दूर + वि + लम्ब + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = दूर-विलम्बिनः hanging low down. i.e. near the horizon.

5. (a) अनुदत्ताः—ऊर्ध्वं गता इति उद् + हन गतौ + क्त कर्त्तरि = ऊर्ध्वताः puffed up. न उद्वताः not puffed up. i.e. they come low. (b) एषः —This i.e. accessibility. (c) परोपकारिणाम्—परोषामुपकारः परोपकारः । सः अस्ति एषामिति परोपकार + इनि = परोपकारिणः । Or परोषामवश्यम् उप-कुर्वन्ति इति पर + उप + क्त + णिनि आवश्यकैः = परोपकारिणः those who are destined to come to the use of others.

6. Remark.—The verse is a piece of condensed reasoning. Thus — (Sarnagarva)—दूष्यन्त is अनुदत्त । [Purohita] Why so ? [S] Because दूष्यन्त is a सत्पुरुष, and अनुदत्ताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः । [P] Is not this to the credit of a सत्पुरुष ? [S] Not so, because he is forced to this by स्वभाव—nature. If he could avoid it and yet did it of choice, that would be some credit. [P] That is bold statement. What proofs ? [S] Look at the tree—भवन्ति नवास्तरवः फलागमैः । They are forced to this by nature. [P] But sastras say trees have life. This may be as much a case of choice with them [S] Take then the clouds—नवास्व भिदूरविलम्बिनो घनाः । There can be no question of choice here. No, they are powerless. It is nature (स्वभाव) that rules them. स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् । These

and everything else that is destined by nature to come to the use of other, are bound to be accessible. Otherwise nature's design will be frustrated. The figure is, therefore अर्थान्तरन्यासः । Again भवन्ति has to be taken with all except the last line to complete the sense. So we have क्रियादीपक also “जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकवचिना । सर्ववाक्यापकारश्चेत् तमाहुर्दोषकम्—” Dandin.

प्रतीहारी—देव प्रसन्नमुखवर्णा दीप्तान्ति । जानामि  
विस्मयकज्जस्रो इसीओ [ देव, प्रसन्नमुखवर्णा दृश्यन्ते । जानामि  
विस्मयकार्या ऋषयः ] ।

WARDER—Sire, pleased expressions of faces are visible. I believe the sages have business of an assuring character.

राजा ( शकुन्तलां दृष्ट्वा )—अथात्रभवती—

केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

मध्ये तपोधनानां किसलयसिव पाण्डुपद्माणाम् ॥ १२ ॥

KING (Gazing at Sakuntala)—Well, among the hermits who could be this noble lady veiled, with the charm of her person not much disclosed; like a fresh bud among brown leaves ?

प्रतीहारीति । ‘प्रसन्नाः’ प्रीता ‘सुखवर्णा’ सुखाकारा ‘दृश्यन्ते’ । ‘विस्मयं’ विश्वासयुक्तं ‘कार्यं’ येषां तथाविधाः । यन्मयोक्तं सुचरितनन्दिनः समाजयितुमागता ऋषय इति नूनं तदेव ,

केति । अन्वयः—अथ तपोधनानां मध्ये, पाण्डुपद्माणां मध्ये किसलयमिव, अवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या अवभवती इयं का । व्याख्या—‘अथ’ संशये । शकुन्तलां दृष्ट्वा संशयः[“अथाद्यो संशये स्थाताम्” इति मेदिनी] ‘तपोधनानां’ तापसानां ‘मध्ये’ अयतः पुरोहितः पश्चात् शृङ्गारवशाद्भवतौ तन्मध्ये इत्यर्थः पाण्डूनां पद्माणां शीर्षपर्णानां ‘मध्ये’ ‘किसलयमिव’ नवपल्लमिव ‘अवगुण्ठनवती’ शरीरवक्त्रावरणवती अतएव ‘नातिपरिस्फुटम्’ अनतिप्रकटम् [नञर्थेन कश्चिद्देन ‘सहस्रपा’ इति समासः] ‘शरीरलावण्यं’ देहशोभा यस्याः तथाविधा ‘अवभवती’ मान्या ‘इयं’ दृश्यमाना ‘का’ इति संशयः । [‘केयम्’ ( त- , न्या- )—‘का स्त्रित्’ ( रा- वि- , म- ) ] ॥

1. (a) प्रसन्नमुखवर्णाः—वर्णः is रूप appearance, “वर्णः स्याद्रूपमिदयोः” इति शाश्वतः । मुखानां वर्णाः expression of their faces. प्रसन्ना मुखवर्णाः pleased expression &c. कर्मधा—। Here pleasure in the individual is attributed to the expression of his face. Or प्रसन्नानां मुखवर्णाः expressions of face as are seen in pleased persons. (b) विश्वस्यकार्याः—वि + श्रम्भ + क्त कर्तरि = विश्रम्भस् assuring विश्वासकरम् i.e. अनुज्ञेयकरम् । तादृशं कार्यां येषाम् whose business is not of a disturbing character. They do not come to report anything unpleasant. Both विश्रम्भ and विश्रब्ध are correct.

2. केयम्—The verse has to be construed with अथाववती preceding. The reading का खित् thus introduces a difficulty. खित् implies deliberation or ‘question’. ‘खित् प्रश्नवितर्कयोः’ इति हैमः । But प्रश्न is already expressed by का and वितर्क by अथ । One of the three अथ, का, खित् becomes redundant. Again अथाववती seems to require इयम् for specification ( निर्देश ) । I think का खित् must make room for केयम् ।

प्रतीहारो—देव, कुतूहलगवभो प्रहृदो ण मे तक्को प्रसरति । नं दंसणोआ उण से आकिदो लक्खीअदि [ देव कुतूहलगर्भः प्रहृतो न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ] ।

WARDER—Sire, my deliberation directed with curiosity does not advance. But her person indeed appears worth looking at.

राजा—भवतु । अनिवर्णनीयं परकलत्रम् ।

KING—Well, another’s wife is not to be scrutinised.

शकुन्तला ( हस्तसुरसि कृत्वा आत्मगतम् )—हिअअ किं एव्वं वेवसि । अज्जउत्तस्य भावं औधारिअ धीरं दांव होहि



[ हृदय किमेव वेपसे । आय्य पुत्रस्य भावमवघार्य धीरं तावद्भव ] ।

SAKUNTALA—(Laying her hand on her chest ; aside)—  
O Heart, why does thou throb so ? Be calm considering the affection of my husband.

प्रतीहारोति । 'कृतूहल' कौतुक 'गर्भे अभान्तरे यस्य तथाविधः [ "सप्तमी-विशेषणे—" इति पूर्वनिपातने प्राप्ते गड्वादेराकृतिगणत्वात् परनिपातः ] मे तर्कः 'उहः' 'प्रहितः' प्रेरितः केषमिति निश्चयकर्मणि नियोजितः 'न प्रसरति' नोपसर्पति । 'निश्चेतुमसमर्थाहम्' 'अस्या आकृतिः पुनः' आकृतिस्तु 'दर्शनीया ननु' सुदर्शना एव 'लक्ष्मि' । [ "प्रहितः", (वि) — "प्रतिहितः" (त- न्या-म) — "प्रतिहितः" (न) — "उपहितः" (रा-) ॥ "ननु दर्शनीया" (र-, म-) — "दर्शनीया" (त- वि- न्या) ॥

राजोति । 'परकलत्र परस्त्री' [ 'कलत्रं शोणिभार्ययोः' इत्यमरः ] 'अनिर्वर्णनीयं' निर्वर्णनं निपुणदर्शनं न अर्हति । [ "अनिर्वर्णनीयम्" (रा-, वि- म-) — "अनिर्वर्णम्" (त- न्या-) ॥

शकुन्तलेति । 'उरसि कृत्वा' वक्षसि निधाय [ सर्वधात्वार्थानुवादः करोतिना भवति ] । 'वेपसे कम्पसे । 'भाव' प्रीतिम् 'चवुघार्य' निश्चित्य 'धीरं' तावत् भव । तादृशी प्रीतिम् विकल्पते, तत् का ते चिन्ता ।

### NOTES

1. (a) प्रहितः—The readings प्रतिहितः प्रतिहितः, उपहितः, do not give good sense. (b) ननु—Implies अवधारण । (c) पुनः—Implies सित । I cannot say who (का) she ( इयम् ) is, but ( पुनर् ) this much I can say with certainty ( ननु ) that she has a fair presence.

2. भवतु—An अव्यय । Implies disapproval ( निषेध ) । 'अस्तु' इति निषेधास्यङ्गीकारयोः । भवतु इत्यस्तुवत्—Ganakara.

पुरोहितः—( पुरो गत्वा ) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः ।  
कश्चिदेषामुपाध्यायसन्देहस्तु देवः श्रोतुमर्हति ।

PRIEST [Advancing]—Here are the ascetics duly honoured. [There is] some message from their preceptor. Please Sire, to hear it.

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ING—I am attending.

ऋषयः ( हस्तमुद्यम्य )—विजयस्व राजन् ।

SAGES—[Raising their hands]—Do you prosper, O King

राजा—सर्वानभिवादये ।

KING—I salute you all.

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

SAGES—Be provided with the wished-for.

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मूनयः ।

KING—Have the ascetics their penance unobstructed ?

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्मांशौ कथमाविर्भविष्यति ॥१३॥

SAGE—You protecting whence is obstruction of the religious rites of the good ? The sun shining, how will darkness appear ?

पुरोहित इति । 'एते' उपस्थिता इमे 'विधिवदर्वितास्तपस्विनः' । 'उपाध्यायस्य' आचार्यस्य कण्वस्य 'सन्देहो' विज्ञप्तिः 'कश्चित्' आसत् ।

ऋषय इति । 'विजयस्व' जययुक्तो भव, वङ्गस्व । [ 'अकर्म' कोयं जयति, प्रकर्ष-प्राप्तौ वर्त्तते । 'विपराभां जोः' इत्यात्मनेपदम् ] ।

इष्टेनेति । 'इष्टेन' प्रार्थितेन सद्य [ इति सहाये ] इत्या [ 'युज्यस्व' युक्तो भव [ देवादिकात् कर्त्तरि लोट् ] ।

राजेति । 'निर्गता विघ्नाः येभ्यः' तथाविधानि 'तपांसि' येषां तथाविधाः किं मूनयः । अपि प्रश्ने । प्रधानत्वादादौ धर्मविषये एव प्रश्नः ।

कुत इति । अन्वयः—त्वयि रक्षितरि सतां धर्मक्रियाविघ्नः कुतः । धर्मांशौ तपति

तमः कथमाविर्भविष्यति । व्याख्या—'त्वयि' भवति पौरवे 'रक्षितरि' साधु रक्षाकर्म कुर्वति सति [ साधुकारिणि तन् ] 'सतो' साधूनां 'धर्मक्रियासु' तपोऽनुष्ठानेषु 'विघ्नः' अन्तरायः कुतः कस्याद्वा स्यात् । पश्य—'धर्मा'शौ तीव्रतापे रवौ ( तीव्रत्वात् 'तमोः' रूपस्य शब्दोभेयम् ) 'तपति' तापेन पीडयति सति [ पीडितत्वात् शब्दोः पलायनम् ] 'तमः' ध्वान्तरूपः शब्दः 'कथ' केन प्रकारेण 'आविर्भविष्यति' प्रकाशं गमिष्यति । न कथमपि इत्यर्थः ।

### NOTES

1. [a] \*सताम—Construe with धर्मक्रिया not with रक्षितरि, because that would imply the existence of असत also. But the spirit of the sloka seems to be that Dushyanta being रक्षित, all धर्मक्रिया was free from molestations. Not that विघ्न was removed but none appeared even ( कुतो विघ्नः ? ) । The दृष्टान्त makes this clear. [b] तपति—He does not say धर्मा'शौ स्थिते but तपति । By his उदयाचलस्थिति the sun removes the darkness that was. But when he is तपति darkness does not appear at all ( कथमाविर्भविष्यति ? ) The अलङ्कार is दृष्टान्त according to the moderners but दण्डिन् calls it प्रतिवस्तूपमा ।

राजा—अर्थवान् खलु मे राजशब्दः । अथ भगवान् लोका-  
नुग्रहाय कुशली काशपः ?

KING—Verily my title Rajan has now become significant. Is his Reverence Kasyapa enjoying health to favour the world ?

शार्ङ्ग रवः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमना-  
मयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

SARNAGARVA—The possessors of spiritual power have health at their command. He with the preliminary enquiry after thy welfare, says this to thee.

\* Adopted by Prof. Gajeragadkar.

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What does his reverence command ?

राजिति । 'राजशब्दः' राजा इति संज्ञा । 'अर्थवान्' अन्यर्थः एव । राजने शोभते सुष्ठु राजकर्मकरणात् इति राजा । अहञ्च तथा । अथवा । "राजा प्रकृतिरञ्जनात्" इति रञ्जितेषु तापसेषु यथाश्रमेतिवाहं राजा । 'लोकानामनुग्रहाय' भुवि स्थित्वा लोकान्-ग्रहकरणाय कुशलो' कल्याणवान् [ 'ब्रह्मण' कुशलं पृच्छेत्" इति कुशलप्रश्नः । 'अथ' प्रश्ने ।

शाङ्गरव इति । 'सिद्धिमन्तः' अणिमादिसिद्धिसमन्विता योगीश्वराः 'स्वाधीन' स्वायत्त 'कुशल' येषां तथाविधा भवन्ति । तदसौ कुशलौ किमु वक्तव्यम् । 'अनामयस्य' अरोगस्य प्रश्नपूर्वकं प्रथममनामयप्रश्नं कृत्वा [ 'क्षतवन्धुमनामयम्" इति अनामयप्रश्नः ]

### NOTES

1. [a] अर्थवान् &c.—From your description. I find, I am doing my work well, hence rightly am I called 'राजन्' । [b] लोकानुग्रहाय—लोकानुग्रहं कर्तुम् इति "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी । This is in courtesy. Good souls all exist for परानुग्रह । Elsewhers the poet says—"तथा हि सर्वे तस्यासन् परार्थैककला गुणाः", "वसु तस्य विभोर्न केवलं गुणवत्तापि परप्रयोजना", "विदितं वा यथास्वार्थं न मे काश्चित् प्रवक्ष्यः", &c.

2. आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + लट् ति commands. Note the humility of the king. He expects आज्ञा ।

शाङ्गरवः—यन्मिथः समयादिमां मदौयां दुहितरं भवानु-  
पायंस्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः—

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमती च सत्क्रिया ।

समानयं सुख्यगुणं वधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥१४॥

तदिदानीमापन्नसत्त्वा प्रतिगृह्यतां सहधमेचरणायेति ।

SARNGARAVA - Through mutual agreement you married this daughter of mine. That act of you two is approved by me with pleasure. [You ask] Why? Thou art reckoned by us moving at the fore of the worthy, and Sakuntala is worship embodied. Bringing together a bride and a bridegroom of equal excellence, Prajapati has after a long time avoided censure. So let her, now quick with child be accepted for the practice of virtue together. This [is what he says]

यन्मिथ इति । 'मिथः' अन्वीत्य 'समयात्' शपथाचारात् ['समयाः शपथाचार-  
कालसिद्धान्तसिद्धिः' इत्यमरः] गान्धर्वे च विवाहेन इत्यर्थः [गान्धर्वः समयान्धिः  
इति याज्ञवल्क्यः] 'भवान् मदीयां दूहितरम् उपाधेक्ष' उदबोद्ध [उपादयमः स्वकरणे  
इत्यात्मनेपदम्] इति 'यत् सुवयोस्तत्' मिथः समयकरणे प्रीतिमता मया अनुज्ञातम् ।

त्वमिति । अन्वयः—त्वं अर्हतां प्रायसरः क्षुतोऽसि । शकुन्तला च भूतिमती  
सत्क्रिया । प्रजापतिः तुल्यगुणं बधूवरं समानयन् चिरस्य वाच्यं नगतः । व्याख्या—  
'त्वं नः' ('तस्य च वर्त्तमाने' इत्यनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी) 'अर्हतां प्रशयानां पात्राणाम्  
प्रशंशयां शत) 'प्रकर्षेण अयसरः' पुरोगामी 'क्षुतोऽसि' वयं त्वं सत्पात्राणामग्र्यो  
मन्यामहे । शकुन्तला च भूतिमती धृतिदेहा 'सत्क्रिया' सत्कारः, अर्हता नः क्षुता ।  
'प्रजापतिः' ब्रह्मा, तुल्या गुणा यस्य तादृशं बधूञ्च वरञ्च 'बधूवर' वरवध्वी ["सर्वो  
हन्ते विभाषा एकवदभवतीति वाच्यम्" इत्येकत्वम् । यद्वा—भाव्यमानं समाहारमा-  
श्रित्य एकत्वम्] समानयन् समाहरन् एकव कुर्वन् चिरस्य' वध्वीः कालात् ('चिरात्  
चिररात्राय चिरस्येति चिरार्थकाः' इत्यव्ययगणे अमरः) वाच्यं 'निन्दां न गतः' न  
प्राप्तः उत्कृष्टया अपकृष्टः पुमान्, उत्तमेन च अधमा स्त्री मिलति इत्येव निन्दा  
विधेर्व्यवस्था । अद्यतु युवां मिलयित्वा विधिरनिन्दा इति भावः । तदिति । यतोऽहमनु-  
मन्ये 'तत्' तस्मात् 'सत्वं' प्राणिनं गर्भस्थमित्यर्थः आपन्ना प्राप्ता गर्भिणीति यावत्  
[ "प्राप्तापन्ये च द्वितीयया", इति समासः । बहुव्रीहिर्वा ] इयं 'सह' एकव 'धर्म-  
चरणाय' [ तादर्थ्यं चतुर्थी ] 'प्रतिगृह्यताम्' इति स भगवान् आह । युक्तमेव यत्  
अर्हते सत्क्रिया । तत् अर्हन् भवान् सत्क्रियां शकुन्तलां गृह्णातु ।

### NOTES

1. (a) अर्हताम्—अर्ह + शत प्रशंशयाम् = अर्हन्तः the deserving तेषाम्

निर्द्धारि षष्ठी । (b) प्राग्रसरः—अयं पुरः सर त गच्छति इति अय + स + ट कर्त्तरि वाङ्मूलात् = अग्रसरः leader. प्रकरणे अग्रसरः the very first प्रादितत् । (c) स्मृतः—स्मृ is बुद्धार्थः । Hence स्मृ + क्त कर्त्तरि वर्त्तमाने स्मृतः । (d) नः—कर्त्तरि षष्ठी । See tika. (e) सत्क्रिया—सत् + क्त + श भावे honour आदरकरणम् । सत् is a गति in this sense by the rule 'आदरानादरयोः सदसतो' । 'Honour' (सत्क्रिया) is done to the deserving (अर्हत्) । You are the best of the deserving and शक्तन्ता is 'Honour' personified. Hence, I approve of your union.\* (f) प्रजापतिः—All credit (वाच्यं न गतः) is due to प्रजापति । Because, though प्रजापति presides over all matches he employs relatives of the parties as instruments. In this case, I did absolutely nothing, प्रजापति alone brought about the union.

2. सहधर्मचरणाय—धर्मस्य चरणम् । सह धर्मचरणम्, सुप् सुपा । 'सस्त्रीको धर्ममाचरित' इति वचनात् । तादर्थ्ये ४र्थी ।

गौतमौ—अज्ज किं वि वत्तुकामम्हि । ए मे वअणावसरो त्यि । कहं ति [ आर्यं, किमपि वत्तुकामास्मि । न मे वचनावसरोऽस्ति । कथमिति ] ?

GAUTAMI—Honoured Sir, I wish to 'say something, There is no scope for my say. (Do you ask) How ?

णावेक्खिदो गुरुअणो इमाए ण तुए वि पुच्छिदो बन्धु ।

एककस्म च चरिए भणादु किं एक एकस्मिं ॥

[ नापेक्षितो गुरुजनोनया नत्वयापि पृष्टो बन्धुः ।

एकैकस्य च चरिते भणतु किमेक एकस्मिन् ॥ ]

Superiors were not regarded by her, nor by you too were her kinsmen consulted. In a matter done singly by each what should another say to either ?

शकुन्तला ( आत्मगतम् )—किं शु कख अज्जजत्तो भणादि [ किं नु खलु आर्यपुत्रो भणति ] ।

\*From 'Honour' to 'union'—Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA—( Aside )—What indeed would my lord reply ?

राजा—किमिदमुन्यस्तम् ।

KING—What is this presented ?

गीतमीति । 'किमपि' यत् किं चित् 'वक्तुं कामा' भाषणाभिलाषणी 'अस्मि' । मे वचनस्य अवसरः प्रसङ्गो नास्ति । अहमत्र तृतीयः पक्षः, तत् को वचनस्यावकाशः । 'कथम्' अप्रसङ्गः 'इति' चेत् शृणु ।

नेत्रि । अन्यः—अनया गुरुजनो नापेक्षितः, त्वया अपि वन्धुनं पृष्ठः । एकैकस्य च चरिते एकः एकस्मिन् किं भणतु । 'व्याख्या—'अनया' शकुन्तलया 'गुरुजनः' कण्वप्रमुखः न अपेक्षितः 'गुरुजनापेक्षा न कृताः स्वयमेव कर्त्तव्य' निर्णीतम् । 'त्वया अपि वन्धुः' वधवाव्यजनः 'न पृष्ठः' शकुन्तलार्थं न याचितः । इत्थम् इतरनिरपेक्षस्य 'एकैकस्य च' एकस्य एकस्य एव चरिते कृते कर्मणि तादृशं कर्म अधिकृत्य एकः अन्यः सादृशस्तृतीयो जनः ('एकमुखाग्रान्यकेवलाः' इत्यमरः) एकस्मिन् पक्षयोर्द्वि-योरन्यतरस्मिन् किं भणतु कथयतु । न किसपि । "अस्मिन् मे मनः स्निह्यति तत् योजयत् भवाननेन माम्" इति न शकुन्तला गुरुजनं नापि त्वया अस्या वन्धुजनी याचितः । अपि तु द्वावपि भवन्तौ तृतीयमनावेद्य कर्म कृतवन्तौ । तदधुना तृतीयस्य कथाया नारावकाशः । [मूलम् ( त- न्या- )—'...न खलु पृष्ठश्च...परस्परस्निह्येव चरिते भवामि किमेकैकम्' (रा-)—'एकैकमेव चरिते किंभणत्वेक एकस्य' (स)—'...त्वया पृष्टो वन्धुः, एकैकमेव चरिते भवामि किमेकमेकम्' (वि-) ॥

शकुन्तलीति । उपन्यस्तं समापे निचिप्तम् उपस्थापितम् शापेन नष्टकृतिः सर्वसिद्धं दूरवबोधं मन्यते ।

### NOTES

1. वक्तुं कामा—See वक्तुं कामा, Ante.
2. (a) एकैकस्य—एकस्य एकस्य implies बीप्सा । The whole is treated as a बहुव्रीहि by the rule एकं बहुव्रीहिवत् । The word is सर्वनाम because the prohibition 'न बहुव्रीहि' applies to बहुव्रीहि only

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

and not also to those that are बहुव्रीहिवत् । 'एकैकधौ । न बहुव्रीहौ इति प्रतिषेधो न भवति'—Vritti. (b) Remark—In the other readings एकैकम् = एकम् एकम् भणानि in Raghava, in monier-Williams &c. it is क्रियाविशेषण, qualifying चरित which is hardly defensible.

3. किमिदम् &c.—This is not repudiation of marriage. It merely implies that something, unpleasant to the king has happened.

शकुन्तला ( आत्मगतम् )—पावको क्व वचनोपन्यासो  
[ पावकः खलु वचनोपन्यासः ] ।

SAKUNTALA [ Aside ]—The presentation of the words is fire indeed.

शाङ्गरवः—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोक-  
वृत्तान्तनिष्णाताः ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां जनोऽन्यथा भर्तृमतीं विशङ्कते ।

अतःसमोपे परिणेतुरिच्छते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥१६॥

SARNAGARVA—How is this ? You are surely very well versed in the ways of the world. Though chaste, people deem otherwise one who, having the husband living has one's kinsmen's house as the only resort. Hence favourite or not favourite a woman is wanted by her relatives to be near her husband.

शकुन्तलेति । 'वचनस्य' किमिदमुपन्यस्तमिति वाक्यस्य 'उपन्यासः' उपस्थानम् उपस्थितमेतद्वाक्यमित्यर्थः 'पावकः खलु' अग्निरिव मां दहत्येव ।

शाङ्गरव इति । 'इदम्' एष विषयप्रकाशः 'कथं नाम' इति क्रीडोपगमे कुतूहले वा [ 'नाम प्राकाशसम्भाव्यक्रीडोपगमकुतूहले' इत्यमरः ] । भवन्त एव, भवादृशा जना एव, न मादृशाः 'सुतराम्' अतिशयेन 'लोकवृत्तान्तं' जनचरिते 'निष्णाताः' कुशलाः । कस्मिन् विषये लोकः किं वदति, भवन्त एव जानन्ति । तथापि अजानता इव कथमुच्यते किमिदमुपन्यस्तमिति ।



सतीमिति । अन्यथः—ज्ञातिकुलैकसंश्रयां भर्तृमतीं सतीमपि जनः अन्यथा विशङ्कते । अतः सवन्मुभिः प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिणेतुः समीपे दृश्यते । व्याख्या—‘ज्ञातीनां’ वान्धवानां ‘कुलं’ गृहम् [‘कुल’ जनपदे गृहे] इति विश्वः । ‘एकः’ केवलः संश्रयः । आश्रयस्थानं यस्या तथाविधां ‘भर्तृमतीं’ सध्वाम् [‘विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रातिपत्तौ’ इति वामनः] । ‘सतीमपि’ साध्वीमपि ‘जनः’ लोकः । ‘अन्यथा’ अन्य-प्रकारेण असतीत्वेन ‘विशङ्कते’ सम्भावयति, असतीमिति मन्यते । अथ लोकदृष्टान्तो विदितस्तु । अतो हेतोः लौकवादभयात् ‘सख्यं वन्मुभिः’ स्त्रिया ज्ञातिभिः ‘प्रमदा’ तत्त्वणी स्त्री ‘प्रिया’ भर्तुरभिमता वा ‘अप्रिया’ अनभिमता ‘वा परिणेतुः’ वोदः ‘समीपे’ दृश्यते प्राप्यते । शकुन्तला तव प्रिया वा अप्रिया वा, तवैव समीपे तिष्ठतु । अन्यथा लोकापवादः स्यात् । त्वमपि एतज्ज्ञायासि । तथापि किमाह्य ‘किमिदमुपन्यसमिति’ । [‘प्रियाप्रिया वा’ ( रा- त-, न्य-)—‘तदाप्रियापि’ ( वि-, म- )] ॥

## NOTES

1. वचनोपन्यासः—उपन्यस्तं वचनमित्यर्थः । भावानयने द्रव्यानयनम् । पावको वचनोपन्यासः—The utterance of words is fire i.e. words uttered burn me like fire.
2. लोकदृष्टान्तः &c.—नि + खा + क्त कर्त्तरि = निष्ठाताः or निम्नाताः । The former implies कौशल and takes घल by the rule ‘निनदीभ्यां खातेः कौशले’ । The latter means कृताभिषेक and has the dental स । लोकानां दृष्टान्तः । तस्मिन् निष्ठाताः ।
3. (a) ज्ञाति &c.—ज्ञा + क्तिच् कर्त्तरि = ज्ञातिः kinsmen (masculine). (b) प्रियाप्रिया वा—The reading तदाप्रियापि has तद् superfluous. अप्रियापि implies परिणेतुः अप्रियापि । प्रियाप्रिया वा occurs in the Sahitya-darpana also. (c) Sarngarva takes it that the king does not like that his wife Sakuntala should be near him just now.

राजा—किञ्चाद्वभवती मया परिणीतपूर्वा ।

KING—On the other hand has this lady been married by me previously ?

शकुन्तला (सविषादमात्मगतम्)—हिअथ सम्पदं दे आसङ्गा  
[ हृदय, साम्प्रतं ते आशङ्गा ] ।

SAKUNTALA (Sorrowfully—Aside)—O Heart, your apprehension is justified.

शाङ्गेरवः—

किं कृतकार्यद्वेषादभेदं प्रतिविमुखतोचिता राज्ञः ।

SARNGARAVA—Is disinclination towards duty through dislike for deed done, proper for a king ?

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रसङ्गः ।

KING—Whence is this occasion for this unfair assumption ?

शाङ्गेरवः—

मृच्छन्तमी विकाराः प्रायेणैश्वर्यप्रमत्तेषु ।

SARNGARVA—These perversities usually appear in those that are giddy with power.

राजति । 'च' पदान्तरं [ "च पादपूरणे पदान्तरं हेतौ विनिश्चये" इति विकाश-  
शेषः ] । पूर्वं परिणीता 'परिणीतपूर्वा' [ 'भूतपूर्व' चरट्' इति ज्ञापकात् पूर्वशब्दस्य  
परनिपातः ] 'किम्' ?

शकुन्तलेति । 'ते आशङ्गा किं वा स्यात् इति सन्देहः 'साम्प्रत' युक्ता [ 'युक्ते हि  
साम्प्रतं स्थाने' इत्यमरः ] ।

शाङ्गेरव इति । अन्वयः—कृतकार्यद्वेषात् धर्मं प्रति विमुखता राज्ञः उचिता  
किम् । व्याख्या—'कृतं' प्रथममनुष्ठितं यत् 'कार्यं' तस्मिन् द्वेषात् अरुचिश्चात् 'धर्मं'  
प्रति 'कर्तव्यं' प्रति 'विमुखता' अरुचिः राज्ञः सम्बन्धे लोकशिक्षकस्य इत्यर्थः उचिता  
किम् । यदभवान् गूढमूढवान् इमां तव नास्ति सन्देहः । अधुना च भवानस्यां विदग्धाः ।  
तथापि अस्या गृहणं ते धर्मः । यदि राजा सन् इमां त्यक्त्वा स्वयमधर्मं चरसि धर्म-  
विप्रवः प्रातः । [ मूलम् ( त-, वि-, न्या-, स- )—'किं कृतकार्यद्वेषी धर्मं प्रति  
विमुखतः कृतावज्ञा' ( रा- ) ] ।

राजति । 'असती' असाध्वी असदृशी या कल्पना, 'कार्यं' कृतं, द्वेषश्च, विमुखता  
च इत्येवंरूपा, तस्याः 'प्रसङ्गः' प्रस्तावः कृतः । केन प्रसङ्गेन भवत एतदनुमानम् ।

शङ्करव इति । अन्वयः—ऐश्वर्यं मत्तेषु प्रायेण असौ विकारा मूर्च्छन्ति । व्याख्या—ऐश्वर्यं य प्रभुत्वेन 'मत्तेषु' सदसद्विवेकविहीनेषु 'प्रायेण असौ विकाराः' चेतो-विकृतयः, अनर्थकार्येष्वपि आर्थावृत्ताभिमानरूपाः 'मूर्च्छन्ति' प्रसरन्ति [ 'मत्तेषु' ( रा, वि, म- )—'मत्तानाम्' ( त-, न्या- ) ] ॥

## NOTES

1. असत्कल्पना &c.—The unfair assumption is that Sarn-  
araya supposes (कल्पना) (i) that the king did marry Sakun-  
कृतकार्यं ), (ii) that he now dislikes ( द्वेष ) her (iii) and is  
fore unwilling [विमुख] to recognise her. With the read-  
-असत्कल्पनाप्रश्नः explain असत्कल्पनामूलकः प्रश्नः a question  
किं कृतकार्यं &c. ] based upon wrong assumptions.
2. असौ विकाराः—Refers to perversities [विकार]—'feigning  
surprise when reminded' and such like. In the present  
instance we have a secret marriage, its repudiation, feigning  
surprise when told of it, and so forth. In a word विकार here  
is living a wicked life and yet professing piety.

राजा—विशेषिणा विक्षिप्तोऽस्मि !

KING—I am seriously insulted.

गौतमी ( शकुन्तला प्रति )—जादे मुहुत्तत्रं मा लज्ज अवण-  
दस्मं दाव दे ओउयठणं । तदो तुमं भट्टा अहिजाणिस्सदि [ जाते  
मुहूर्त्तकं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि ते अवगुण्ठनम् ततस्तां  
भर्त्ता अभिज्ञास्यति ] । ( तथा करोति ) ।

GAUTAMI ( Toward Sakuntala )—Child, for a moment,  
discard bashfulness. I will remove your veil, your lord will  
then recognise you. ( Does the same ).

राजा ( शकुन्तलां निवर्ण्ये आत्मगतम् )

इदमुपनतमेवं रूपमक्षिष्टकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि भोक्तुम् ॥१७॥

( विचारयन् स्थितः ) ।

KING—(Having gazed at Sakuntala—Aside)—Not coming to a decision whether previously accepted or not, I am indeed unable at once to enjoy or again to renounce this beauty thus arrived with its charms unfaded, like a bee the Kunda at dawn with dew inside ( Remains deliberating ).

राजेति । 'विशेषण' सुतराम् 'अधिचिन्तितः भर्त्सितः [ "अधिचिन्तितौ निहितभर्त्सितौ" इति हैमः ] ॥

गौतमीति । 'अवगुण्ठन' वक्त्रावरणम् । 'अभिज्ञास्यति' स्मरिष्यति । [ 'तथा' तद्वत् अपनीतावगुण्ठनामित्यर्थः 'करोति' ] "शकुन्तलां प्रति" ( त- न्या )—राघवादय एतन्न पठन्ति ॥

राजेति । 'निर्वाण' निपुणं दृष्ट्वा ।

तदिति । अन्यः—प्रथमपरिगृहीतं स्थानं वा इति अव्यवस्थान् [ अहम् ] एवम् उपनतम् इदम् अक्षिप्तकान्ति रूपं विभाते भ्रमरः अन्तस्तुषारं कुन्दमिव, सपदि खलु न भोक्तुं नापि भोक्तुं शक्नोमि । व्याख्या—'प्रथमं पूर्वं' परिगृहीतं पदौत्वेन स्वीकृतं [ "पदौ परिजनादानसूत्रशापाः परिग्रहाः" इत्यमरः ] 'स्यात् न वा' स्यात् 'इति' एतत् अव्यवस्थान् अन्यतरपक्षत्वेन निश्चयम् अभजमानः अहम् 'एवम्' अनेन प्रकारेण, अन्तरपत्यावस्थया ( सुखेन इति प्राञ्चः ) 'उपनतम्' उपस्थितम् 'इदम् अक्षिप्तकान्ति' अस्नानलावण्यं 'रूपं' सौन्दर्यं विभाते प्रभाते अनुदिते भास्करे भ्रमरः अन्तस्तुषारं नोहारगर्भं 'कुन्दमिव' निशि विकाशि पुष्पमेदमिव, 'सपदि खलु' तत्क्षणमेव प्राप्तिसावमित्यर्थः, 'न भोक्तुं' स्वीकर्तुम् राजपत्ने सगर्भायाः प्राक्परिग्रहनिश्चयाभावात्—भ्रमरपक्षे अन्तस्तुषारसदभावात् 'नापि भोक्तुं' [ उभयत्र अक्षिप्तकान्तित्वेन लोभात् ] 'शक्नोमि' पारयामि । [ "वैत्यवावस्थान्" ( म )—'वैत्यध्ववस्थान्' ( त- न्या- )—'वैति वावस्थान्' ( रा, वि ) । 'विभाते' ( रा- , वि- म- )—'निशान्ते' ( त- , न्या- ) ॥ "न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि भोक्तुम्" ( त- न्या- )—"न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि हातुम्" ( रा- , वि )—"न खलु च" इत्यादि ( म ) ॥

## NOTES

I. विशेषेण—वि + शष + घञ् कर्मणि = विशेषः that which is singled out, special तेन । Specially, i.e. severely. Qual अविचिपितः । तृतीयो करणे । क्रियाविशेषणानां कचित् करणत्वम्” ।

2. एवम्—Thus in this state, i.e. With child, This is necessary for the comparison with अन्तस्तवारम् । Raghava explains एवमुपनतम् । But that the king is thinking of the child in the womb is clear from his reply ‘कथमिसाम् अभिवाक्त-सत्त्वलक्षणां...प्रतिपत्तये ।’—(See next page). She has come thus [ एवम् i.e. सगर्भा ], hence the supreme necessity of deciding प्रथमपरिग्रहीतं स्यान्न वा ।

But I am unable to decide because the testimonies are conflicting. While I do not remember the marriage the sage testifies to it.

If wedded by me ( परिग्रहीतम् ) I must own her, it is my duty to do so. In this case ‘नापि शक्नोमि सौक्तम्’ ।

If not wedded by me ( न परिग्रहीतम् ) the child in the womb declares that she is another's wife and I cannot accept her, for by accepting her I become a चेद्विग्रह (See next page). In this case ‘न खलु सपदि भोक्तु...शक्नोमि’ ।

Hence I am in a fix ; there is danger in both accepting and rejecting her. All this because उपनतमेवम् । If she were not उपनतमेवम् no difficulty would arise, because I could then treat the story of her marriage with one as originating in some मिथ्याग्रहणम् on the part of her relatives and could accept her just as I could any other acceptable virgin offered to me.

Later in the Act, king himself describes his predicament thus—

“मृदः स्यादनेषा वा बदेन्मिथ्याति संशये ।

दारव्यागी भवास्याहो परस्त्रीस्पर्शपाशुलः ॥”

King to Purohita]. (b) अवावस्यन्—वि + अव + सो + शठ = वावस्यन् making up the mind i.e. deciding. न वावस्यन् ।

3. [a] विभाति—In the morning ; that is the only time

when अन्तस्तुषारकुन्द can be found. Also later in the day, कुन्द becomes क्लृप्तकान्ति by the sun. अन्तस्तुषारम्—अन्तः सधैः तुषारो यस्य तत् having dew inside. बहु—। Or अन्तर्गतः तुषारो यस्य तत्। कुन्द refering to the flower ( प्रसव ) is neuter. (c) भोक्तुम्—Cannot enjoy because there is dew in the कुन्द and foetus in the रूप। (d) मोक्तुम्—cannot abandon because of the अक्लिप्तकान्तिव।

4. Remark—(a) With the reading व्यवस्यन् explain इति व्यवस्यन् विचारयन्—Thus deliberating. (b) “न खलु परिभोक्तुं, न च शक्नोमि हातुम्” has च खलु एव which are not easily explained.

प्रतिहारो—( खगतम् )—अहो धर्मावेकिखटा भट्टिनो । ईदिसं ग्राम सुहोवणदं रूपं देकिखअ को अण्णो विआरदि [ अहो धर्मावेक्षिता भर्तुः । ईदृशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्ट्वा कः अन्यो विचारयति ] ।

WARDER (Aside)—Oh ! our lord's regard for virtue ! Who else indeed hesitates having noticed such beauty easily arrived

शाङ्गरवः—भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ।

SARNGARAVA—O king, why are you keeping silent thus ?

राजा—भोस्तपोधनाः, चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्र-भवत्याः स्मरामि । तत् कथमिमामभिव्यक्तसत्त्वलक्षणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रियमाशङ्कमानः प्रतिपत्स्ये ।

KING—O sages, even though searching my memory, I do not recollect the wedding of this lady. How then can I accept her suspecting myself to be an adulterer as she bears manifest signs of being with child ?

प्रतीहारोति । ‘अहो आश्चर्यम् । ‘धर्ममवेक्षते’ पालात्वेन अनुसरति इति ‘धर्मावेक्षी’ । तस्य भावः, धर्मपरत्वम् इत्यर्थः । ‘ईदृशं सुखिन’ अनायासेन ‘उपनतं’ प्राप्तं ‘रूपं’ दृष्ट्वा को नाम अन्यः कः खलु अपरः ‘विचारयति’ यः कश्चिदप्यः पूर्वभूद-मनूदं वा इत्यविचारयन्नेव आददौत ।

## NOTES

शाङ्करव इति । 'किमिति' कथं 'जोष' तुष्णीम् [ अव्ययम् । 'तुष्णीमर्थे' सुखे' जोषम्' इत्यमरः ] 'आस्यते' स्थीयते भवता ।

राजेति । चिन्तयन्नपि बहु ध्यायन्नपि 'अवभवत्याः स्वीकरणम्' उर्ययमनं 'न स्मरामि' । तत् अभिव्यक्तं प्रकटं सत्वलक्षणं' गर्भचिह्नं यस्याः तथाविधाम्' अतएव परपरिगृहीतां 'प्रति' [इत्यम्भूताख्याने कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया] आत्मानं मां 'चेद्वियं परदारप्रवृत्तम् [ 'चेद्वियच् परचेद्वे चिकित्स्यः' इति घच् प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते ] 'आशङ्कमानः' 'कथमिमां प्रतिपत्स्ये' गृह्णीष्यामि । मया ऊढा इति नास्ति निश्चयः अथ च गर्भिणीयम् । एवमस्या गृह्णे परस्त्रीस्य शङ्का अस्ति, अतो न गृह्णामि इत्यर्थः । [ "चेद्वियम्" (पि-)-"चेद्वियम्" (रां-, वि- स-)= 'अचेद्वियम्' (त- न्या- ) ॥ "आशङ्कमानः" (रा- वि- स-)= 'मन्यमानः' (त- न्या- ) ] ॥

1. (a) चिन्तयन्नपि...स्मरामि—So she is not my wife. (b) अभिव्यक्तसत्वलक्षणा—And as she is enciente, she is another's wife. Had she not been with child I could have assumed her to be a maiden accepted her even though she story of marriage seems suspicious. But now it is a different thing. (c) चेद्वियम् चेद्व is कलव wife. 'चेद्व' कलवकेदार' इति कोषः । परस्य चेद्व परचेद्वम् another's wife. तत्र चिकित्स्यः दृष्टादिना निगृहीतव्य इति परचेद्व + घच् = चेद्वियः । One deserving chastisement in the matter of another's wife. The word disappears by निपातन । 'घच्प्रत्ययः परशब्दलोपश्च निपात्यते'—Vritti.

2. Reading—चेद्विय is the Bengali reading as given by Pischel. The Devanugari reading is चेद्वियम्, though Raghava recognises the variant चेद्वियम् । 'चेद्व' पत्नीशरीरयोः' इत्यमरः । यत् इयं गर्भिणी मया चेद्वना प्रतिगृह्यते, अहं चेद्वौ स्यां न तू वीजी । अतः तज्जातापत्यं न चौरसम् अपि तू चेद्वजम् तच्च औरसात् चीनम् इति शङ्का । The reading is not worthy of Dushyanta. It supposes शकुन्तला to be his wife seeking recognition after having publicly come with a child in the womb by another person, and Dushyanta hesitating

whether to accept her or not !! Besides, in the first part of the speech the king openly repudiates marriage. He does not at all remember the marriage ; the idea of becoming a चेट्विन् cannot therefore occur to him. Hence चेट्विन् cannot be the poets reading here. There now remains the other alternative, viz. Sakuntala is another's wife, but wants to be accepted by him. चेट्विन् suits this case admirably.

शकुन्तला (अपवाद्या) — अज्जस्स परिणए एव्व सन्देहो ।  
कुदो दाणिं मे दूराहिरोहिणी आसा [आर्यस्य परिणये एव  
सन्देहः । कुतः इदानीं मे दूराधिरोहिणी आशा ] ।

SAKUNTALA (Aside)—Even in the marriage, the noble-  
sir has his doubts. Where now is my high soaring hope ?

शाङ्गेरवः—मा तावत् ।

कृताभिमर्शमनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

मुष्टं प्रतिग्राह्यता स्वमर्थे पात्रोक्तो दसुरिवसि येन ॥१८॥

SARNGARAVA—Indeed dont do so ! Approving the  
daughter unto whom dishonour was done ( i.e. approving the  
dishonour done unto his daughter) the sage really deserves to  
be insulted—the sage by whom, urging to accept his own  
property that was stolen, you are, like a robber, converted  
into a worthy recipient.

शकुन्तलेति । 'आर्यस्य' मान्यस्य अस्य 'परिणये एव सन्देहः' [अतएव 'आर्यस्य'  
इत्याह न च 'आर्यपुत्रस्य' इति ] । 'दूरम्' अतूत्रम् 'अधिरोहति' या तादृशी 'मे  
आशा' भक्तुं गृह्णी भविष्यामि, चक्रवर्त्ति नं पुत्रं निवेश्य अनेन सह वनं प्रत्यागमि-  
ष्यामि, इत्येव विधा 'कुतः' कुत गता ।

शाङ्गेरव इति । 'मा तावत्' प्रतिपद्यस्व । इयमप्रतिपत्तिः सदृशी एव ते ।  
'अन्यः' — कृताभिमर्शः सुतामनुमन्यमानो मुनिः त्वया विमान्यो नाम, येन मुष्टं स्वमर्थं  
प्रतिग्राह्यता दसुरिव पात्रोक्तोऽसि । व्याख्या—'कृतः अभिमर्शः' आमर्शनं चक्ष-  
ण-



मित्यर्थः यस्य तादृशी 'सुतां शकुन्तलाम् [सुतामिति कोपकारणोपन्यासः] 'अनुमन्य-  
मानः' अनुमीदमानः, कृतं सुताभिमर्शमनुमन्यमान इत्यर्थः. 'सुनिः' कणः, सहल्यपि  
कोपकारणे न केवलमकूप्यन्, अपि तदेव कोपस्थानं प्रशंसन् अतिसदुरसौ 'त्वया'  
घृष्टेन 'विमान्यो नाम अवज्ञेय एव । 'येन' सुनिना 'सुष्ट' चोरित' निजम् 'अर्थ'  
वित्तं कन्यारूपं 'प्रतिग्राहयता' प्रतिग्राह्यत्वेन स्वीकार्यत्वेन बोधयता सता 'दसुरिव'  
चौर इव त्वम् अपात्रं 'पात्रं' सम्पद्यमानः 'कृतः असि'; यद्यपुना शकुन्तलां प्रतिपद्य  
सुनिं सभावयसि तदा 'सुदुर्भ'वत्यवज्ञातः' इति शास्त्रं सिद्ध्या भवति । तन्मा तावत्  
प्रतिपदस् इत्येति वक्रा कोपकलुषोक्तिः । [ 'अभिमर्शम्' (न) — 'अभिमर्षम्' [ रा-,  
वि- ] — 'अवमर्षम्' [ त-, न्या- ] ॥

## NOTES

1. (a) आद्यंसा—She does not say आद्यंसा because the marriage is doubted. (d) कृतः—किम् + सप्तस्थासम् स्वार्थे । आद्यादि । (c) दूराधिरोहिणी—दूर + अधि + रुह + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि (स्त्रियाम्) ।

2. मा तावत्—This is an answer to the king's, कथंप्रतिपत्तसौ" ( How can I accept) above. Forsooth (तावत्) don't (मा) accept. This looks like approval. But it is ironical and is really strong condemnation of the king's non-acceptance. The irony continues throughout the verse following.\* See Tika on the verse.

3. (a) कृताभिमर्शम्—अभि + शृश् + घञ् भावे = अभिमर्शं outrage c.f. 'पराभिमर्शं न तवास्ति'—Kumara. Now see Tika. Avoid अभिमर्शं with a cerebral. (d) नाम—Implies अभ्युपगम approval. 'नाम प्राकाशप्रसम्भात्यकोधाभ्युपगमेषु च' इति विश्वः । The 'approval' is ironical, and becomes disapproval here. (c) विमान्यः—वि + मान + णिच् + यत् कम् णि deserving insult. त्वया विमान्यो नाम is exactly like युक्तं नाम ते later on. त्वया ( by thee ) is significant. This is just like you ( त्वया ) । By so doing you have proved yourself true to your character ( घृष्ट as you are ).

4. [a] प्रतिग्राहयता—त्वं सुष्टं प्रतिगृह्णासि = सुनिः त्वां or त्वया सुष्टं प्रति-

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ग्राहयति । The अणिकर्त्ता takes द्वितीया because ग्राहि is not included in the rule 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं = ' । Or अणिकर्त्ता as कर्त्ता takes द्वितीया supposing ग्राहि to mean 'बोधन' (बुद्धयर्थः) । (b) येन does not require the mention of तच्छब्दः । "उत्तरवाक्यगतत्वेनोपादानात् तच्छब्दस्य आर्थत्वम्" ।

5. \*Remarks—This is ironical. 'You are a robber ; you have stolen the sages property. He takes no offence but on the contrary makes you a present of it. He deserves contempt and you have served him right by refusing to accept his gift.

शारद्वतः—शङ्करव, विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले, वक्तव्यमुक्तमस्माभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

SARADVATA—Sarngarava, do you stop now. Sakuntala, what we had to say, has been said by us. This his respected self here, says this. Give him a reply of recognition.

शकुन्तला (अपवार्य)—इमं अवत्थन्तरं गदे तारिसे अणुराए किंवा समराविदेण । अत्ता दाणिं मे सोहणोओ त्ति ववसिदं एदं [ इदमवस्थान्तरं गते तादृशेऽनुरागे किं वा स्मारितेन । आत्मा इदानीं मे शोधनीय इति व्यवसितमेवत् ] । ( प्रकाशम् ) अज्जउत्त—[ आर्यपुत्र—] ( अधोक्ते ) संसइदे परिणए ण एसो समुदाआरो । पोरव, युत्तं णाम दे तह पुरा असम्मपदे सहावुत्तान्हिजअं इमं अणं समअपुब्बं पदारिअ ईदिसिहिं अकखरेहिं पच्चाक्खादुं [ संशयिते परिणये न एष समुदाचारः । पौरव, युक्तं नाम ते तथा पुरा आश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयम् इमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य ईदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातुम् ] ।

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

SAKUNTALA ( Aside )—Such a love having reached so different a state, what possible can be gained by reminding ? The attempt is made because my own self has to be cleared. (Aloud) My husband—(Having half uttered) Marriage being doubted this is not the proper form. Paurava, it is (Or—is it) indeed proper for you after having previously deceived this naturally open hearted person with oaths in the hermitage, to disown her with such words.

शारद्वत इति । 'विरम' निवृत्तो भव, नातपरं ते वक्तव्यमस्ति [ 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् ] । 'वक्तव्यं' यत् कथनेन वक्तुम् उपदिष्टा वयं तत् 'उक्तमस्माभिः' । 'सः' अस्माद्वचनविषयः 'अयमत्रभवान्' मान्यो राजा 'एवमाह' अस्मादुक्ते विप्रतिपन्नः परिणयमेव अपलपति । 'प्रत्ययकर' प्रत्यभिज्ञानसाधनं प्रत्युत्तरम् "अस्मै दीयताम्" ।

शकुन्तलेति । 'तादृश' अतिशयिते 'अनुरागे ददम्' एतत् 'अवस्थान्तर' अन्त्याम-  
वस्थां रूपविषय्यं यम् [ अन्तरशब्दो भिन्नवाची । नित्यसमासी मधुरव्यं सकादित्वादन्तर-  
शब्दस्य च परनिपातः ] 'गते' प्राप्ते सति 'स्मारिते' स्मरणेन [ भावे क्तः ] 'वा किम्'  
न किमपि फलम् । तथापि 'इदानीम् आत्मा' निजस्वरूपं मे 'शोधनीयः' कलङ्कात्  
मोचनीय इति हेतोः 'एतत् व्यवहितम्' प्रारब्धं मया एष मे उदयः । 'आर्तपुत्र'  
इति परिणेतुरेव सम्बोधनम् । 'परिणये संशयिते' जातसन्देहे सति [ 'तदस्य सञ्जातम्—  
इति इत्थं ] एष ससुदाचारः 'सम्यगाचारः' न न हि युक्तमेतत् सम्बोधनम् । 'पुरा'  
पूर्वम् 'आश्रमपदे खभावेन' प्रकृत्या उत्तानम् अगभीरम् अकपटमित्यर्थः 'हृदय'  
यख तथाविधं 'निसर्गसरलाशयम्' 'इमं' जनं 'मद्रूपं' 'समयपूर्वकं' शपथः ( समयः  
शपथाचारकालसिद्धान्तत विदः' इत्यमरः ) 'तथा प्रतार्य' वचयित्वा अधुना 'ईदृशैः'  
अचरैः' विष्मृतिव्याजवचनैः 'प्रत्याख्यातुं' निराकर्तुम् ( अर्हार्थोपपदे तसुन ) 'युक्तं नाम'  
युक्तमेव । यदा—युक्तं नाम युक्तं किम् ? प्रतारको व्याजमवलम्ब्य प्रत्याचचीत इत्येव  
युज्यते । 'पौरव' इति गौतोक्तेखः अभिजनेनापि न सट्टशमेतदिति दर्शयितुम् ( शोध-  
नीयः ( त- न्या )—'शोचनीयः' ( रा- म- )—'मोचनीयः' ( बि- ) ॥ "युक्तम्"  
( त- बि- न्या- )—"न युक्तम् ( रा- म- ) ।

1. (a) अस्मै—सम्प्रदाने चतुर्थी as in "खण्डिकोपाध्यायस्मै चपेटो ददाति"  
—Bhashyam. (b) प्रत्यय &c.—शाकपार्थिवादि । See Tika.

\*2 (a) इदम्—Implies the immensity of the change. (b)  
तादृशे—Refers to the intensity of the love.

3. शीघ्रनीयः &c.—The treatment is so mean that it is  
beneath my dignity to take any notice of it at all. But a slur  
is caste in my character, and I condescend to say some  
thing in reply ( प्रत्ययप्रतिवचनम् ) only to clear my own self, not  
because I now care for the acceptance of me ( किं वा स्मारितेन )  
by such a wretch.

4. युक्तं नाम &c.—An irony exactly like Sarnagaraya's कृताभि-  
मर्शम् &c.—Ante.\*She means this—You are a deceiver. Your  
professions of love were false. I was a simpleton to be taken  
in. The disclaimer now is quite in keeping with ( युक्तं नाम )  
the previous duplicity. Your apprehension of my being  
another's wife is a myth.

राजा ( कर्णो पिधाय )—शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमौहसे जनमिमञ्च पातयितुम् ।

कूलङ्कषेव सिन्धुः प्रसन्नमभस्तटतरुञ्च ॥ १८ ॥

KING—(Covering his ears)—Let sin stop. Why dost  
thou seek to sully your family and degrade this person too,  
as a stream, that rends its banks, does of her pure water and  
of the tree on the bank ?

शकुन्तला—होडु जइ परमत्थदो परपरिमहसङ्किणा तुए  
एव्वं पउत्तं ता अहिण्णणाणेण इमिणा तुह आसङ्गं अबणइस्सं  
[ भवतु, यदि परमार्थतः परपरिमहसङ्किणा त्वया एवं प्रवृत्तं  
तदभिज्ञानेन अनेन तव आशङ्कामपनेष्यामि ] ।

SAKUNTALA—Well, if really deeming me as another's wife such a course is adopted by you, then I will remove your suspicion with this token of recognition.

राजति । 'कर्णौ पिघाय' हस्ताभ्यामाहत्य ( 'वष्टि भागुरिहोपमवाप्योरुपसर्गयोः' ) इति अकारलोपः । पचे अपिघाय ) । पापश्रवणनिवारणार्थम् । राघवादिभिरपठितमेतत् ) 'पापं' दुष्कृतम्, लक्षण्या पापोक्तिः 'शान्त' निवृत्तं भवतु । सैव वद इत्यर्थः । अन्यः—किं कूलङ्घना सिन्धुः प्रसन्नमन्धः तटतरुश्च इव, वापदेश्याविलयितुम इमं जनं पातयितुश्च ईहसे । वाखा—'किं' किमर्थं 'कूल' तट 'कषति' भिनत्ति या तादृशी (कूलोपपदात् कषेः खच्) तटप्रपातिनौ 'सिन्धुः' नदी 'प्रसन्नम्' अनाविलम् 'अन्धः' प्रवाहं यथा आविलयति 'तटतरुश्च इव' तौरस्यं वृक्षश्च यथा पातयति तथा 'वापदेशं' कूलम् ( करणे घञ् ) 'आविलयितुं' कलुषयितुं 'इमं' मद्रूपं जनं पातयितुश्च धर्मात् पतितं कर्तुश्च 'ईहसे' । पापा इयं चेष्टा शान्ता भवतु । ('किमौहसे जनमिमञ्च पातयितुम्' ( रा- वि- म- )—'समौहसे माञ्च नाम पातयितुम्' ( त- न्या- ) ॥ "अन्धः" ( रा- वि- म- )—'ओघम्' ( त- न्या- ) ।

शकुन्तलेति । 'भवत्' अस्तु तावत् प्रतारणा ते नाभिप्रिता यदि परमायतः यथार्थमेव परपरिग्रहम् 'अन्यकलत्रं' शङ्कते यस्तथाविधेन त्वया एव प्रवृत्तम् ( भावे क्तः ) परदारशङ्कया एव तेऽद्य ईदृशी वृत्तिर्मायि, न च वञ्चनबुद्ध्या तत् तदा अनेन मदङ्गलिस्थेन अभिज्ञानेन अङ्गुलीयकरूपेण तव आशङ्काम् अपनेष्यामि । [ "प्रवृत्तम्" ( त- वि- न्या- म- )—'वक्तुं' प्रवृत्तम् ( रा- ) ॥ "अभिज्ञानेन अनेन ( रा- म- )—'अभिज्ञानेन केनापि' ( त- न्या- ) ] ॥

### NOTES

1. शान्तम्—शम + णिच् + क्त कर्मणि = शान्तम् or शमितम् ।
2. (a) वापदेशम्—वापदिशते अनेन इति वि + अप + दिश + घञ् करणे = वापदेशः designation, race, तम् । (b) आविलयितुम्—आविल is कलुष stained (for कूल), muddy for ( अन्धम् ) । आविलं कर्तुम् इति आविल + णिच् + त्सुन् = आविलु ( नामधातु ) + त्सुन् = आविलयितुम् to sully. (c) पातयितुम्—to degrade ( जन ), to cause to fall ( तरु ) । (d) कूलङ्घना—कूल + कष + खच् कर्त्तरि स्त्रियाम् by the rule 'सर्वकूलाभकारीषु कषः' । (e)

अन्धः—The Beng. Rec reads औधम् which agrees better with वापदेशम् in the masculine.

3. (a) भवतू—See भवतू अनिर्वचनीयम् &c.—Ante. Here it means असूयाङ्गीकार reluctant admission—admission for argument's sake.

राजा—उदारः कल्पः ।

KING—A good proposal.

शकुन्तला ( सुद्रास्थानं परासृज्य )—हृद्वी, हृद्वी, अङ्गुलीभ-  
असूणा मे अङ्गुली [ हा धिक् हा धिक्, अङ्गुलीयकशून्या मे  
अङ्गुलिः ] । ( सविषादं गौतमीमुखमीक्षते ) ।

SAKUNTALA ( Feeling the place of the ring )—Alas !  
Alas ! my finger is void of the ring ( Sorrowfully stares at  
Gautami's face ).

गौतमी—ॐ दे सक्रावदारवभन्तरे सचौतीत्यसलिलं  
वन्दमानाए पवभट्टं अङ्गुलीयं [ नूनं ते सक्रावताराभ्यन्तरे शचौ-  
तीर्थसलिलं वन्दमानायाः प्रभष्टमङ्गुलीयकम् ]

GAUTAMI—Your ring must have slipped as you were  
doing obeisance to the waters at Sachi Tirtha in Sakravatara.

राजा ( सस्मितम् )—इदं तत् प्रतुष्टपन्नमति स्त्रैणमिति  
यदुच्यते ।

KING ( Smiling )—Here it is what is called 'Women are  
ready-witted'.

राजति । 'उदारः कल्पो' सुखो न्यायः ( 'कल्पः स्यात् प्रलये नाथे' इति  
विश्वः ) इति राघवः । यद्वा—'उदारो' सहान् उत्तम इत्यर्थः कल्पः सङ्कल्पः साधु-  
रेव प्रस्तावः यदभिज्ञानेन शङ्काम् अपनोष्यति ।

शकुन्तलेति । सुद्राते अनया इति सुद्रा उत्कीर्णवर्णमङ्गुलीयकम् ( करणे  
अप्रत्ययः स्त्रियाम् ) । 'तस्या स्थानम्' अङ्गुलिमूलं परासृज्य स्पृष्ट्वा ( गौतमी  
मुखमीक्षते ( त न्या )—गौतमीमुखेक्षते" ( रा वि म ) ॥

गौतमिति । अवतरणम् अवतारः' ( प्रायानुष्ठाने रसं ज्ञायामपि घञ् भावे ) ।  
 शक्रस्य अवतारः शक्रावतारः लक्षण्या तदुपलक्षितो देशः । तस्य अभ्यन्तरे' मध्या  
 शचीतीर्थस्य सलिलं वन्दमानायाः' तव अक्षलिं ददत्याः ( द्विती शानच् ) ते अङ्गू-  
 लौयकं प्रभष्ट' करात् चुरातम् । अञ्जलिदानं प्रभंशद्वैतः

राजति । स्त्रैणं' स्त्रीसमूहः स्त्रीजातिरित्यर्थः प्रत्यूतपन्ना' तत्क्षणलभ्या मतिः'  
 यस्य तथाविधं भवति इति यत् उच्यते' पण्डितैरित्यर्थः तत् इदम् । "तात्कालिकी  
 नु प्रतिभा प्रत्यूतपन्नमतिः' स्मृता' इति राघवभट्टतमुधाकरवचनम् । स्त्रीजातिः  
 प्रत्यूतपन्नमति इति गौतमीवचनात् प्रत्यक्षं ज्ञायतेऽस्माभिः इति सोल्लङ्घनोक्तिः ।

## NOTES

1. (a) स्त्रैणम्—स्त्रीणां समूहः इति स्त्री + नञ् = स्त्रैणम् स्त्रीसमूह, i.e. स्त्रीजातिः the woman-kind. (b) इदं तत् &c.—This is an instance of the saying 'women are ready witted.' This is a fling at Gautami. By your ready explanation, you furnish an illustration of the saying.

शकुन्तला—एत्थ दाव विहिणा दंसिदं पहुत्तणं । अवरं  
 दे कहिस्सं [ अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते  
 कथयिष्यामि ] ।

SAKUNTALA—Verily predominance has been shown by Fate here. Another (token of recognition) I will relate to you.

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

KING—Now has come (the turn of) what is to be heard.

शकुन्तला—णं एकस्मिं दिअहे वेदसलदामण्डवे णट्ठिणी  
 पत्तभाअण्णगदं उअअं तुह हत्थे सणिण्हिदं आसि [ननु एक-  
 स्मिन् दिवसे वेतसलतामण्डपे नतिनोपत्रभाजनगतमुदकं तव  
 हस्ते सन्निहितम् आसीत् ] ।

SAKUNTALA—One day in the cane-bower water placed in a cup of lotus-leaf was taken up in your hand.

राजा—शृणुमस्तावत् ।

KING—We are listening indeed.

शकुन्तलेति । ‘अत्र’ अस्मिन् अङ्कुरीयाभिज्ञानप्रदर्शनविषये ‘विधिना प्रभुत्वं वत्तावत् दर्शितम् । विधिवैलवान् इति एतदभिज्ञानं मे अपगतम् । ‘अपरम्’ अभिज्ञानं ‘ते कथयिष्यामि’ ।

राजेति । ‘इदानीं श्रोतव्यं संबन्धम्’ पूर्वं तु द्रष्टव्यमासीत् अभिज्ञानम् । इत्युप-  
हासः । वस्तुतस्तु सर्वमिथ्या, नास्त्येव किञ्चिदप्यभिज्ञानम् इति राज्ञोऽभिप्रायः ।

शकुन्तलेति । ‘ननु’ वाक्यारम्भे [ “नन्वाक्षेपे परिप्रश्ने प्रतुक्ताववधारणे । वाक्य-  
रम्भेऽप्यनुनयामन्तानुशयोरपि ॥” इति हेमः ] ‘नलिनोपवननिर्मितं भाजनं पात्रं  
‘गतम्’ तत्रस्थमित्यर्थः उदकं तत्र हस्ते सन्निहितं’ सम्यक् निहितम् ‘आसीत्’ । पात्रार्थं  
त्वं हस्ते कृतवान् । [ “वेतसज्जतामण्डपे” ( त-, न्या-)—“नवमालिकामण्डपे”  
( रा-, वि-, म-) ] ॥

### NOTES

1. \*श्रोतव्यम्—The proof could be seen at first ; it is now to be heard. Presently it will vanish altogether ! The whole story is false ; hence it can leave no sort of proof behind, द्रष्टव्य or श्रोतव्य ।

2. वेतसज्जता &c.—Refers to the bower वेतसपरिचिह्ने ज्जतामण्डपे spoken of in Act III. This is the bower where the lovers used to meet. Compare “ज्जतावलय...आमन्त्रये त्वां भूयोऽपि परिभोगाय”—Act. III. So reject नवमालिकामण्डपे ।

3. \*अश्चमस्तावत्—The king’s mind is a perfect blank owing to शप । He is naturally surprised at the opening words of the story, and exclaims, “Ah ! what a fine story ! We are listening indeed ! How can we not listen ? It is so interesting !”

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



शकुन्तला—तत्क्षणं सो मे पुत्तकिदञ्चो दीर्घापाङ्गो ग्राम  
मिअपोदञ्चो उपद्विदो [ तत्क्षणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो  
नाम मृगपोतक उपस्थितः ] । तुए अञ्चंदाव पढमं पिअउ त्ति  
अण्णअम्पिणा उवच्छन्दिदो डअएण, ए उण दे अपरिचञ्चदो  
हत्थब्भासं उवगदो [ त्वया अयं तावत् प्रथमं पिवतु इत्यनुकम्पिना  
उपच्छन्दित उदकेन, न पुनस्ते अपरिचयात् हस्ताभ्यासम् उप-  
गतः ] । पञ्चा तस्मिं एव्व मए गहिदे सलिले णेण किदो पणञ्चो ।  
[ पश्चात्तस्मिन्न व मया गृहीते सलिले अनेन कृतः प्रणयः ] । तदा  
तुमं इत्थं पहसिदोसि—सब्बो सगन्धेषु विस्ससदि दुवे वि तुहो  
आरण्णञ्चोत्ति [ तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि—सर्वः सगन्धेषु  
विश्वसिति, द्वावपि युवाम् आरण्यकौ इति ] ।

SAKUNTALA—At that instant my adopted child, the  
lawn named Dirghapanga, approached. He was entreated  
with water by thee pitying and saying—“Let him drink  
first, but through unfamiliarity he did not venture near  
your hand. Afterwards the same water being taken up by  
me approach was made by him. Then you taunted thus  
—All confide in relatives, both of you are foresters.

शकुन्तलेति । ‘तत्क्षणं’ तस्मिन् क्षणे ‘मि पुत्रकृतकः’ कृत्रिमः पुत्रः [ व्याख्यातं  
प्राक् ] ‘दीर्घापाङ्गो नाम मृगपोतकः’ हरिणशिशुः ‘उपस्थितः’ तत्रागतः । ‘अयं तावत्  
एष मृगशिशुरेव प्रथमं पिवतु इति’ अनेन प्रकारेण ‘अनुकम्पिना’ दयमानेन त्वया  
उपच्छन्दितः अभिलाषानुरूपं प्रार्थितः । जलार्थमागतः, जलमेव त्वम् अदाः इति  
छन्दानुवर्त्तनम् । ‘अपरिचयात्, परिचयाभावात् अज्ञातत्वात् ‘न पुनस्ते हस्ताभ्यासं’  
हस्तसमीपम् ‘उपगतः’ प्राप्तः । ‘पश्चात्’ अनन्तरं ‘तस्मिन्नेव सलिले मया गृहीते’ सति—  
‘अनेन’ मृगशिशुना ‘प्रणयः’ याज्ञा ‘कृतः’ । ‘तदा त्वम् इत्थम्’ अनेन ‘प्रकारेण’ प्रह-

सितोऽसि' प्रहासं कृतवानसि [ अकर्मकत्वात् कर्त्तरि तः ]—‘सर्वैः सगन्धेषु’ समान-  
गन्धेषु [ योगविभागात् समानस्य स-भावः ] तुल्यसम्बन्धेषु [ “गन्धः सम्बन्धलेशयोः”  
इति हैमः ] आत्मीयेषु इत्यर्थः ‘विश्वसिति’ ‘हावपि युवाम् आरण्यकौ’ आरण्यसम्बन्धेन  
तुल्यसम्बन्धौ [ शकुन्तलापत्ते “आरण्यान्मनुष्ये” इति वुञ् । सृगपत्ते शपिके अपि  
आरण्यः । ततः स्वार्थे अनुकम्पायां वा कन् ] । [ “हावपि युवाम्” ( तः, न्या- )—  
“हावप्यत्र” ( राः, विः, म- ) ] ॥

### NOTES

1. (a) तत्त्वणम्—This is कर्म of उपस्थितः though स्या is अकर्मक ।  
“देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्” । (b) उपच्छन्दितः—उपच्छन्दन is  
प्रार्थना solicitation. Compare “तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं” मयि त्वया न  
प्रतिषेधरौच्यम्”—Raghu. (c) प्रहसितः—हस is अकर्मक here. Hence  
प्र + हस + क्त कर्त्तरि । (d) सगन्धेषु—गन्ध is सम्बन्ध relation. समानः गन्धः  
एवम् इति सगन्धाः equally related i. e. both related to आरण्य ।  
Here समान becomes स by योगविभाग in the rule “समानस्य छन्दसमूह-  
प्रस्तुतादौकेषु” । समानस्य इति योगविभागः इष्टसिद्धार्थः क्रियते”—Vritti. The  
commentator Haradatta prefers to derive such cases from सह  
in the sense सदृश and gives अस्वपदविग्रह । Thus, समानः गन्धः अस्य  
is the वाक्य of a समास between सह and गन्ध giving the forms सह-  
गन्ध and सगन्ध । “समाना जातिरस्य वोपसर्जनस्य इति सभावः । समानशब्दस्य  
तु समानजातीय इत्यादि भवति । योगविभागे तु तस्य नित्यत्वात्, नैतत् सिध्यति ।  
अतएव भाष्यवाचिकयोर्योगविभागस्य नोपन्यासः”—Pādamanjari. (c) आरण्यकौ  
—आरण्यस्य अयं जनः इति आरण्य + वुञ् = आरण्यकः refers to शकुन्तला ।  
Also आरण्यस्य अयं सृगः इति आरण्य + अण = आरण्यः । स एव इति आरण्य +  
कन् स्वार्थे = आरण्यकः See Tika. आरण्यकश्च आरण्यकश्च आरण्यकौ two  
souls (जनौ) belonging to the forest. एकशेषः । विधेय to जनौ  
understood.

2. Reading—युवाम्...स च त्वं युवाम् yon. Qualifies जनौ  
understood. The Dev. Nag reading अत्र avoids a grammatical  
difficulty. The reference being to सृग and शकुन्तला the common  
attributives should be in the neuter सामान्ये नपुंसकम् giving हे  
and आराण्यकै । But युवाम् has the merit of referring pointedly to

शकुन्तला at whom the joke is directed. The grammar is safe too if जनौ be understood. With अत्र [ here, or in this matter ] also we require जनौ ।

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वर्त्तिनीनां मधुराभिरनृतवाग्-  
भिराकृष्यन्ते विषयिणः ।

KING—By such sweet false words of women bent upon achieving their own ends are sensual people attracted.

गौतमी—महाभाश्र, गारिहसि एवं मन्तिदुं । तबोबण-  
संवद्धिदो अणभिण्णो अश्र जणो कइदवस्म [ महाभाग,  
नार्हसि एवं मन्त्रयितुम् । तपोवनसंवर्द्धितः अनभिज्ञः अयं जनः  
कैतवस्य ] ।

GAUTAMI—Great Sir, it behoves not thee to say so. Reared in a hermitage, this person is ignorant of deceit.

राजा—तापसवृद्धे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीणां

सन्दृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातम्

अन्यैर्द्विजैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ २० ॥

KING—Pious Matron, untaught skill is seen even of females other than human, what then of those that possess knowledge, The female cuckoo is known to get her offspring reared by other birds before flight in the air.

राजिति । 'आत्मकार्यं स्वकार्यम् अवश्यं' 'निवर्त्तयन्ति यास्तां साम्' [ अविश्यके  
णिनिः ] । 'एवमादिभिः' ईदृशीभिः 'मधुराभिः' मिथ्यावचनैः 'विषयिणः' इन्द्रिय-  
परायणा जना 'आकृष्यन्ते' विमार्गं नीयन्ते । [ "मधुराभिरनृतवाग्भिः" ( त-, ग्वा- )  
—इ- "अनृतमयवाग्भिः" ( रा-, वि, स- ) ] ॥

गौतमीति । 'तपोवने संबर्द्धितः अयं' शकुन्तलारूपः 'जनः' 'कैवतस्य' वक्षनाया  
'अनभिज्ञः' ।

राजिति । ब्रह्मा तापसौ 'तापसब्रह्मा' ब्रह्मतापसौ वा ("कडाराः कर्मधारये" इति  
विशेषणस्य परनिपातो वा ) । तत्संबुद्धौ । अन्वयः—अमानुषीणाम् अपि स्त्रीणाम्  
अशिचितपटुत्वम् सन्दृश्यते, याः प्रतिबोधवत्यः (तासां) किमुत । परभृताः स्वम् अपत्य-  
जातम् अन्तरिधगमनात् प्राक् अन्यैः द्विजैः पोषयन्ति किल । व्याख्या—'अमानुषीणां'  
मानुषव्यतिरिक्तानामपि 'स्त्रीणाम्' अशिचितेषु अनुपदिष्टेषु विषयेषु 'पटुत्व' नैपुण्यम्—  
यद्वा—'अशिचितम्' अनुपदिष्ट 'पटुत्व' सन्दृश्यते 'लक्ष्यते' । 'याः' स्त्रियः 'प्रतिबोधवत्यः,  
विवेकवत्यः तासां 'किमुत' किं वक्तव्यम् । 'परैः' काकादिभिः भृताः' पुष्टाः 'परभृताः'  
कौकिलाः 'स्वम् अपत्यजातम्' अभेकसमूहम् 'अन्तरिधगमनात् प्राक्' (अचूत्तरपदशोभे  
पञ्चमी) यावदाकाशगमनं न शक्यते तावत् 'अन्यैः' कौकिलाभिः द्विजैः' पक्षिभिः  
काकैरित्यर्थः ( प्रथमसङ्ख्येयततोऽभेकरूपेण जन्म तेन च पक्षिणां द्विजत्वम् ) ।  
'पोषयन्ति किल' वर्द्धयन्त्येव । यद्येव तर्हि आश्रमवर्द्धितापि इयं कैतव' जानाति इति  
किमव चिन्तम् । [ "अमानुषीणाम्" (त, न्या-) — "अमानुषीषु" (रा, वि, म-) ॥  
"किल" (त, न्या-) — "खलु" (रा, वि, म-) ] ॥

## NOTES

1. Reading—अनृतमयवाङ्मयभिः means "honey of speech full of lies." This requires विषयिन् to be taken as अमर । But then आत्मकार्यनिवर्तिनी remains disjoined. The metaphor becomes faulty. This reading is therefore avoided.

2. (a) अमानुषीणाम्—मनोरपत्यानि जातिः इति मनु + षच् स्त्रियाम् मानुष्यः  
women. The ष comes in here by the rule "मनोर्जातावच्यतौ षक्  
च" giving two forms मानुष (अच्) and मनुष्य (यत्) । Fem. of मानुष  
is मानुषी and of मनुष्य is मनुषी । न मानुष्यः अमानुष्यः । तासाम् । Qual.  
स्त्रीणाम् । (b) प्रतिबोधवत्यः=प्रतिबुध्यते अनेन इति प्रति + बुध् + घञ् करणे  
प्रतिबोधः intellect. स अस्मासाम् इति प्रतिबोध + मनुष स्त्रियाम् Those who  
are endowed with intellect, i. e. the females of Man.

3. Reading—अमानुषीषु will have आधारे सप्तमी । अमानुषीषु मध्ये

या स्त्रियः तासाम् is then sense. But all are स्त्री among the अमानुषी । Hence the statement is meaningless. अमानुषेषु might do, but अमानुषीषु will not. अमानुषीणाम्—qualifying स्त्रीणाम्—is much better. For a similar idea compare—“स्त्रियो हि नाम स्वल्पता निसर्गादेव पण्डिताः ।”—Mrichchhakatika.

4. (a) अन्तरिच &c.—The usual form is अन्तरीच । अन्तः द्यावा-पृथिव्योर्मध्ये ईत्यते इति अन्तर् + ईच + घञ् कर्मणि = अन्तरीचम् । Or अन्तर्मध्ये ऋचाणि नक्षत्राणि अस्य इति अन्तर ऋच = अन्तरिचम् ( पृषोदरादि ) । (b) द्विजैः—द्विजाताः इति द्वि + जन + ड कर्त्तरि = द्विजाः birds. See Tika. (c) परभृताः—The word is परभृता in the feminine. (d) किल—ऐतिह्ये—such is the story.

5. \*Remark—Here अमानुषी may mean अप्सरस् । द्विज also means ब्राह्मण । परभृताः is परैः पुरुषैः विषयिभिरित्यर्थः भृताः पालिता. maintained by others, i. e. गणिकाः who are often mistresses of the rich. किल refers to tradition. Thus Sakuntala might take it as a grossly rude reference to her own birth-story. मेनका is अमानुषी and a परभृता । शकुन्तला is her स्वमपत्यम् । On leaving विश्वामित्र and before going back to her celestial abode प्रागन्तरिचगमनात् she left her अपत्य for पोषण with a द्विज Kanva who was अन्य ( विश्वामित्रव्यतिरिक्त ) i. e. पर to her. This is the story किल । Also herself a परभृता the mother makes a परभृता of her अपत्य too, might be taken as a broad hint at the suspected unchastity of शकुन्तला ।

शकुन्तला ( सरोषम् )—अणुज्ज, अत्तणो हिअआणमाणेण पेक्खसि । को दाणिं अण्णो धम्मकञ्चुअप्पवेसिणो तिण्णछण्ण कूबोवमस्म तुह अणुकिदिं पडिबज्जिस्सदि [ अनाय्यं, आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानीम् अन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशि-नस्तुण्णच्छन्नकूपोपमस्य तव अनुकृतिं प्रतिपत्स्यते ] ।

Sakuntala—(angrily)—Ignoble man, judgest thou after the measure of thy own heart ? Who else will undertake to

imitate thee that, wearing the cloak of virtue, resemblest a well, covered up with grass.

शकुन्तलेति । हे 'अनाय' आर्याचारविवर्जित 'आत्मनो हृदयस्य अनु' हृदयानुरूपं यत् 'मानं' मितिः तेन 'प्रेक्षसे' जानासि ( ईक्षणमत्र ज्ञानमात्रे ) यथा ते हृदं तथा सर्वस्य मन्यसे । 'क इदानीमन्यः' त्वद्वातिरिक्तो जनः ( इदानीमिति वाक्यालङ्कारे ) 'धर्मस्य कञ्चुकं' प्रावरणं 'प्रवेष्टुं' शीलं यस्य तथाविधस्य अतएव 'दृष्टेः छन्नः' छादितः ( इङ्ङ्विकल्पः ) । अनिटपक्षे णिलुक् ) यः 'कूपः' तेन सह 'उपमा' तोलनं यस्य तादृशस्य 'तव अनुकृतिम्' अनुकरणं 'प्रतिपत्स्यते' करिष्यति । यथा गभीरोऽपि कूपः दृष्टेराच्छादितसुखः समतल इव लक्ष्यते, तथा पापात्मा त्वं धर्मकञ्चुकं प्रविष्टो धार्मिक इव लक्ष्यसे । नाहमीदृशी । किं बहुना, भवानिव शठो द्वितीयो नास्ति ।

### NOTES

I. हृदयानुमानेन—अनुगतं मानम् अनुमानम् similar measure, प्रादितत्—हृदयस्य अनुमानं ; तेन—with the standard of your own heart, श्या करणे । Cf.—“तादृशं पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते”—Mahabharata.

राजा ( आत्मगतम् )—वनवासादविभूतः पुनरत्रभवत्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि—

न तिग्यगवलोकितं भवति चक्षुरालोहितं

वचोऽपि परुषाक्षरं न च पदेषु संसज्जते ।

हिमात्तं इव वेपते सकल एष विम्बाधरः

स्वभावविनते भुवौ युगपदेव भेदं गते ॥ २१ ॥

सन्दिग्धवृद्धिं मां कुर्वन् अकृतव इवास्याः कोपो लक्ष्यते ।

तथा ह्यनया—

मग्न्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

भेदाद्भूवोः कुटिलयोरतिलाहिताक्ष्या

भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २२ ॥

( प्रकाशम् ) आघ्ये, प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । प्रजास्वपीदं न दृश्यते ।

KING—(Aside) The anger of this lady seems unfeigned, but through residence in the forest. Thus there is no side-look ; the eyes become deep red ; the speech too has very harsh words, and does not falter in the periods ; the whole of the Bimba-like lower lip quivers like one frost-bitten ; the eyebrows, naturally arched, have become crooked even simultaneously. Her anger, making me undecided in mind, seems like unfeigned. Thus it is as if I, in fact with a terrible attitude of mind from the loss of recollection not acknowledging the love, that happened in secret, by her mightily incensed and excessively red in the eyes, Cupid's bow is snapped through the contraction of her bent eyebrows. ( Aloud ) Noble lady, Dushyanta's deeds are public. Such a thing is not seen even among the subjects.

राजिति । 'अवभवत्याः—शकुन्तलायाः 'कोपः वनवासात्' तपोवने स्थितत्वात्, नागरिकवृत्तेरनभिज्ञानात् इत्यर्थः 'अविभक्तः' विलासवर्जितः तात्त्विकस्तथा सात्त्विको ज्ञेयते' । पापा इयमिति कोपकारणमस्या नास्ति, तथापीयेमधना परमार्थतः कुपितेन यदाज्ञेयते, तत्र कारणं कृत्रिमकोपः कथमभिनेयस्तदेषा न जानातीति ।

अन्वयः—अवलोकितं तिर्यक् न । चक्षुः आलोहितं भवति । वचोऽतिपरुषाच्चरं पदेषु न संसृजते च । सकल एष बिम्बाधरः हिमार्च इव वेपते । स्वभावविनते स्रवौ युगपदेव भेदं गते । व्याख्या—'अवलोकितम्' अवलोकनम् दृष्टिः ( भावे क्तः ) तिरः वक्रम् अक्षतीति 'तिर्यक्' वक्रम् [ अक्षतेः कर्त्तरि क्तिन् ] 'न' । चञ्जौ सदभिमुखौ दृष्टिरस्याः, कृतककोपे तु दृष्टिव्यावृत्ता भवति । 'चक्षुः आ' सम्यक् 'लोहितं रक्तं' भवति कृतककोपे नेत्रं विशदमेव तिष्ठति । 'वचः' मां प्रति प्रयुक्ता वाक् 'अतिपरुषाणि' अतिरूषाणि 'अचराणि यस्मिन् तादृश' 'पदेषु' वाक्यघटकेषु शब्देषु 'न संसृजते च' 'नापि खलितं' भवति । मिथ्याकोपे तु रूढभाषणे वाक् प्रतिहता भवति । 'सकलः' समय एष लोभनीयो विम्बाकारः अधरः ( शाकपार्थिवादिः ) 'हिमार्चः' शीतपौष्टितः

इव वेपते' कम्पते । कृत्रिमकोपे अधरकस्यो नैव बाभवेत्, क्वचित् कोपकर्तुः निपुण-  
तया मध्ये वा कोणमात्रे वा स्यात् । 'स्वभावेन प्रकृत्या 'विनते' वक्त्रे 'भ्रूवौ युगपदेव'  
समकालमेव 'भेदं गते' भग्नौ । अत्र तु यौगपद्ये कृतककोपात् भेदं सूचयत्येवकारः ।  
एवं तात्त्विकलक्षणैर्लक्षितोऽपि कोपो मिथ्या एव, लक्षणाणि तु वनवासात् उपस्थितानि ।  
[ 'अतिपरुषाक्षरम्' ( न्या. )—'अपि परुषाक्षरम्' ( त-, पि ) ॥ 'संसज्जते'  
( पि- )—संगच्छते' ( त-, न्या. ) ॥ 'सकल एष' ( पि- )—'सकल एव'  
( त-, न्या. ) ॥ 'स्वभावविनते' ( पि-, )—'प्रकामविनते' ( त-, न्या. ) ॥ श्लोकोऽयं  
राघवादिभिरपठितः ] ।

सन्दिग्धेति । 'मां सन्दिग्धां संशयिता, अहं वा विस्मृतः इयं वा मिथ्यावादिनौ  
'इति जातसंशया 'बुद्धिः' यस्य तथाविधं कुर्वन् अस्याः कोपः' अविद्यमानं 'कैतवं'  
शाक्यं यस्मिन् तथाविधं 'इव लल्यते' । ( पूर्वोक्तिविरुद्धमेतत् । अकेतवत्त्वे तत्र वनवासी  
हेतुरुक्तः । तदयुक्तः सन्देहः । वस्तुतस्तु इदं वा पूर्वं वा प्रक्षिप्तम् । पूर्वमेव प्रामाणिकं  
प्रतिभाति । )

अन्वयः—विस्मरणदार्ढ्यचित्तवृत्तौ मयि एव रक्षो वृत्तंप्रणयनप्रतिपद्यमाने, अतिरुषा  
अतिलोहितात्त्या अनया भ्रूवोर्भेदात् स्मरस्य शरासनं भग्नमिव । व्याख्या—'विस्मरणेन'  
विस्मृत्या स्मृतिलोपात् इत्यर्थः 'दार्ढ्या' अतिकर्कशा 'चित्तवृत्तिः' यस्य तस्मिन् 'मयि एव  
रक्षः, विजने 'वृत्तं' निष्पन्नं 'प्रणयं' क्लृप्तं 'अप्रतिपद्यमाने' अस्वीकृतिरिति अनङ्गीकृतिरिति  
सति 'अतिरुषा प्रवलेन कोपेन 'अतिलोहितात्त्या' आरक्तलोचनया 'अनया भ्रूवोर्भेदात्'  
भङ्गात्, भेदं विधाय इत्यर्थः ( व्यक्लोपे कर्मणि पञ्चमी ) स्मरस्य शरासनं धनुः 'भग्नमिव  
मन्ये इयमेव सत्य' वदति अहमेव प्रणयं विस्मृतः । तेन कोपादनया न हि भ्रूयुगम्  
अपि तु कामस्यैव धनुर्भग्नम् । मदगतस्य क्लृप्तस्य जलाञ्जलिर्दत्तः इत्यर्थः । [ 'मथ्येव  
विस्मरण' ( रा-, वि- म- )—'मथ्येवमस्मरण' ( त- न्या- ) ] ॥

प्रकाशमिति । 'प्रकाश' स्पष्टमाह—'दृष्टान्तस्य चरितं वृत्तं' 'प्रथितं' सर्वैव प्रकाशं  
रहस्यं तत्र किञ्चिदपि नास्ति, अतस्तृणच्छन्नकूपस्यैव तस्य वृत्तिर्न वा इति लोको वदतु  
मया तव किमुच्यताम् । परन्तु 'इदं दृष्टान्तच्छन्नकूपवत्' 'प्रजास्वपि' किं पुनः प्रजा-  
पालके न दृश्यते' । [ 'प्रजास्वपीडं न दृश्यते' ( त-, न्या- )—'अथापीडं न लक्ष्ये'  
( त-, वि- म- ) ] ॥



## NOTES

1. Remark—This passage is very obscure. The second verse plainly states that the king is almost convinced of Sakuntala's innocence and the truth of the story told by her. If so, it is difficult to explain what follows from आर्ये प्रथितम् &c. to दारपरित्यागः ।

Again “अकैव इवास्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि” is a poor paraphrase of ‘अविभ्रमः पुनरत्रभवत्याः कोपो लक्ष्यते । तथाहि’ with words repeated exactly in the same order. The same person, with any pretensions as a writer, would not have probably written both. Lastly, the plain अस्याः as a substitute for अत्रभवत्याः seems to be a breach of decorum even though आत्मगत । This coupled with the incongruity of the verse, seems to raise grave suspicions about the authenticity of the text, from सन्दिग्धवृद्धिम् to स्मरस्य, notwithstanding that Bhoja quotes the verse सद्यैव &c. in the Kanthabharana.

On the other hand, note how minutely and faithfully the working of anger are painted in the first verse how skilfully the metre is handled, how dignified the diction, and last though not least how happily संसृज्यते appears in the आत्मनेपद as is usual with Kalidasa, Vyasa, and Valmiki. ( It is significant that an attempt has been made to alter संसृज्यते into सगच्छते ) । This verse ( न तिर्य्यक &c. ) cannot be spurious.

If then सन्दिग्धवृद्धिम्—स्मरस्य be omitted ; the passage left has to be explained differently from what appears in the Tika. Thus—विभ्रमः is हाव or शोभा । “अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे” इति हैमः । अविभ्रमः unadorned i. e. plain, natural ; without the softening features which society and etiquette impart. She makes no attempt to control or conceal her anger. This is due to forest life ; she has not seen society. ‘पापा इयम्—जानावीति’ in the Tika has to be omitted. Also omit “एवं तात्त्विक ...उपस्थितानि” । The king believes that she is really offended ;

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

but this does not lend colour to her story. She is angry not because she has been disbelieved ; but owing to the unkind remark “स्त्रीणामशिक्षित—” ।

शकुन्तला—सुटु दाव अत्त सच्छन्दचारिणी किदम्हि जा  
अहं इमस्म पुरुवंसप्पवणण मुहमहुणो हिअअविससू स हत्यब्-  
भासं उवगदा [ सष्टु तावत् अत्र स्वच्छन्दचारिणी कृतास्मि,  
याहमस्य पुरुवंशप्रत्ययेन मुखमघोहं दयविषस्य हस्ताभ्यासमुप-  
गता ] । ( पटान्तेन मुखमावृत्य रोदिति ) ।

SAKUNTALA—Well am I here represented as a harlot  
—I who through confidence in Puru's line, had got into the  
clutches of this person, with honey in the mouth and poison  
in the heart. ( Hides her face with her skrit and weeps ).

शाङ्गरवः—इत्थमात्मकृतमप्रतिहतं चापलं दहति ।

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात् सङ्गतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वेव वैरीभवति सीहदम् ॥ २३ ॥

SARNGAVA—Thus does unchecked rashness of one's  
self burn. Hence secret union has to be made after having  
specially tested (each other). Friendship does in this manner  
become enmity in those whose hearts are unknown ( to each  
other ).

शकुन्तलेति । ‘अत्र’ इह देशे सुष्टु, अतिशयेन ‘सच्छन्देन’ आत्ममत्या ‘चरति’  
या तादृशौ, यथेच्छविहारिणी ‘कृतास्मि’ प्रतिपन्ना भवामि ‘या अहम्’ [ उत्तरवाक्यगत-  
त्वेनोपादानात् तच्छब्दव्यपेक्षा ] ‘पुरुवंशे’ यः ‘प्रत्ययः’ विश्वासः तेन ‘मुखे मधु’ यस्य  
तादृशस्य ‘हृदये विषं’ यस्य तादृशस्य च [ ‘सप्तमीविशेषणे—’ इति ज्ञापकात् व्यधि-  
करणपदो बहुव्रीहिः ] ‘अस्यजनस्य’ हस्ताभ्यासं करसमीपम् ‘उपगता’ प्राप्ता । पौरवो  
ऽयं पापं न कुर्यात् इत्येनं गता, सम्प्रति शीघ्राहमित्यर्थः । [ ‘हृदयविषस्य’ ( त.,  
न्या- )—‘हृदयस्थितविषस्य’ ( रा., वि म ) ] ।

‘पटस्य’ वसनस्य अन्तेन प्राप्तं न मुखमावृत्य रोदिति ।

शाङ्गति । 'अप्रतिहतम्' अनियन्तितम् 'आत्मकृतं' निजानुष्ठितं 'चापलं' चपलता 'इध्यम्' अनेन प्रकारेण 'दहति' परितापयति । अविम्वश्यकारिता त्वया कृता, तत्फल-  
मधुना मुह्यन् । अन्यः—अतः रहः सङ्गतं विशेषात् परीत्य कर्त्तव्यम् । अज्ञात-  
हृदयेषु सौहृदम् एवं वैरीभवति । व्याख्या—'अतः' अस्मात् हेतोः यतश्चापलं दहति  
ततः 'रहः' विजने यत् 'सङ्गतं' समागमः तत् 'विशेषात्' विशेषाश्रयणेन न तु सामान्य-  
दृष्ट्या [ विशेषमवलम्ब्य इति ल्यब्लोपे कर्मणि पञ्चमो ] 'परीत्य' विम्वश्य 'कर्त्तव्यम्' ।  
अन्यथा अनिष्टमाह—'अज्ञातं हृदयं' मनो येषां तेषु जनेषु सुहृदयस्यभावः 'सौहृदं'  
मेवौ [ सुहृदयशब्दात् युवाद्यण् । हृद्भावः । आदिङङिः ] 'एवम्' अनेन प्रकारेण  
शकुन्तला-दुष्यन्तगतरीत्या अदिरं रिरं सम्पद्यमानं भवति इति 'वैरीभवति' शरता  
सम्पद्यते । सामान्यतः पौरवोऽयम् इति न पर्याप्तम्, विशेषत आत्मना पुनरयं कौटश-  
इत्यपि ते चिन्तनोद्यमासीत् इति भावः [ "इत्यमात्मकृतम्" (रा-, वि-, म-)—'इध्यम्'  
(त-, न्या-) ] ॥ "अप्रतिहतम्" (न-, न्या- म-)—"परिहतम्" (रा-, वि-) ] ॥

## NOTES

1. हृदयविषय—In हृदयस्थितविषय the word स्थित is superfluous. Besides the compound does not harmonise with सुखमधोः ।

2. इध्यम् etc.—Raghava reads परिहतम् and explains "आत्मकृतं चापलं कदाचित् देवानुकूल्येन सम्यक् तया परिणमति ( sometimes succeeds by chance ); परिहतं केनचित् रुद्धं सत् दहति ( but, obstructed, as it usually is, it brings remorse ).

3. अतः etc.—Raghava construes "संगतं परीत्य कर्त्तव्यम्" ( Union should be made after test ); रहः सङ्गतम् विशेषात् ( secret union should be after special tests ).

4. (a) एवम्—अनेन प्रकारेण i. e. as it has become in this case of दुष्यन्त and शकुन्तला । (b) सौहृदम्—See under जननान्तरसौहृदानि ।

राजा—अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान् संयुतदोषा-  
क्षरैः क्षिण्थ ।

KING—O, why do you, merely through trust in this lady, goad me with words, implying a host of sins.

शाङ्गरवः ( सासूयम् )—श्रुतं भवद्भिरधरोत्तरम्—

आजन्मनः शाक्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

परातिसन्धानमधीयते यैर्विद्येति ते सन्तु किलाप्तववाचः ॥ २४ ॥

SARNGARAVA—(With scorn)—Did you notice the preposterous suggestion ? The statement of a person, who from birth has not practised deceit is no authority ; and of creditable testimony, forsooth be those by whom the cheating of others is studied as a science !

राजेति । 'अतभवत्यां' शकुन्तलायां यः 'प्रत्ययः' शब्दा तस्मात् 'एव' तन्मात्रमव-  
लम्ब्य 'किमस्मान् संयुताः' सन्निहिता 'दोषा' येषु तैः 'संयुतदोषैः' बहुदोषारोपकैः  
'अक्षरैः' चिणुथ' पीडयथ । \*कैतवेन अस्या विश्वासोत्पादनमीको दोषः, ततस्तदपलापो  
द्वितीयः । इयमपि अस्या एव वादप्रामाण्यात् मयि आरोपितम् । अस्या बाद एव-  
आदीयः प्रतिबादो मे हेय इत्युक्तं वः ।

शार्ङ्गेति । 'अतुयथा' दोषोद्घाटनेन सङ्ग, सकोपमित्यर्थः । 'अधरम्' अनुद्धम्  
[ "अनुद्धं हीनेऽधरोऽन्यवत्" इति विश्वः ] । 'उत्तरम्' ऊर्द्धम् [ 'उत्तर' प्रबन्धोद्धयोः"  
इति हेमः ] । यदेव अधरं तदेव उत्तरम् 'अधरोत्तरम्' अधःस्थायिनः ऊर्ध्वस्थितिः ।  
ततश्च गोण्या वृत्त्या—विपर्य्यासः । 'अधरोत्तर' विपर्य्यासः 'श्रुतं' किम् ? इति काङ्क्षः ।

तदेव स्पष्टयति । अन्वयः—यः आ जन्मनः शाक्यम् अशिक्षितः तस्य जनस्य वचन-  
मप्रमाणम् । येः परातिसन्धानं विद्येति अधीयते ते किल आप्तवाचः सन्तु । व्याख्या—  
'यः' शकुन्तलाखरोपो जनः 'आ जन्मनः' भवात् प्रभृति अद्य यावत् 'शाक्य' कैतवम्  
'अशिक्षितः' शिक्षितुं न शारद्ववान् ( आदिकर्मणि कर्त्तरिक्तः ) 'तस्य जनस्य वचनम्  
अप्रमा' 'प्रमाणं न प्रत्ययानुद्धम् इति राजोक्तं श्रुतं भवद्भिः । 'परिषाम्' अन्वेषाम्  
'अतिसन्धान' वचनं 'विद्या इति' मत्वा 'येः' दुष्यन्तादिभिः 'अधीयते' निधनपूर्वकं  
गुरुसकाशात् गृह्यते 'ते किल' । किल इत्यख्यौ । 'आप्ता' प्रत्ययिता 'वाक्' येषां  
तादृशाः प्रत्ययितवचनाः 'सन्तु' इत्यपि च तेनैवोक्तं श्रुतम् । विश्वासयोग्ये अप्रत्ययम्  
अविश्वसनीये च प्रत्ययम् आकाङ्क्षता अधरोत्तरमुपस्थापितम् ।

## NOTES

1. संयुत &c.—सम् is एकत्र together, संयुत is सम्मिलित concurrent Hence it means—A speech that charges me with more than one offence. See Tika. Raghava has सम सम्यक् thoroughly 'सम्यक् न तु ईषत्, युक्तः संयुक्तः न तु स्पष्टः' । He makes it mean—A speech directly accusing me with an offence.

2. अधरोत्तरम्—Anything preposterous. See Tika. Or thus—अधर is low. उत्तर is high. अधरस्य उत्तरश्च अधरोत्तरम् or अधरोत्तरे high and low, इन्द्र । The एकत्र is optional by the rule 'विभाषा ह्यत्र मृग दृष्ट धान्य व्यञ्जन पशुशकुन्यश्ववपुर्वापराधरोत्तराणाम्' । Here mark the low, means mark how what ought to be high is now low. Similarly high becomes noteworthy when what should be low is placed high. Hence Sarngarva wants the audience to note how the undeserving (दुष्यन्त) appears deserving and the deserving शकुन्तला as undeserving.

2. किल—Implies diapproval. ते आप्तवाचः किल=That they are truthful is ridiculous. Raghava has सम्भावनार्या किल ।

राजा—भो सत्यवादिन, अभ्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरिमामतिसन्धाय लभ्यते ।

KING—O ! Truth-teller, all this is indeed admitted by us. But what is gained by deceiving this person ?

शाङ्गरवः—विनिपातः ।

SARNAGARA—Down fall.

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यते इति न श्रद्धेयमेतत् ।

KING—It is not an acceptable statement that down-fall is desired by the Pauravas.

शारद्वतः—शाङ्गरवः किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुनियोगः । प्रतिनिवर्त्तामहे वयम् । ( राजानं प्रति )—

तदेषा भवतुः पत्नी त्यज वैनां गृहाण वा  
उपपन्नाहि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २५ ॥  
गौतमि, गच्छाप्रतः । ( प्रस्थिताः ) ।

SARADVATA—Sarngarava, no use replying. The preceptor's order is executed. We go back. To the king—Well then : This is your wife. Abandon her or accept. Authority over wives is indeed allowed to be all-embracing. Gautami, go you in front (They start).

राजिति । भवतु भवन्त एव सत्यवादिनः न पुनर्माहृशाः एवं तावत् अस्माभिः  
'अभ्युपगतं' स्वीकृतम् । किन्तु न हि निष्प्रयोजना लोके काचित् प्रवृत्तिः । बहिः 'पुन-  
रेनाम् अतिसम्बाध' वञ्चयित्वा किं लभ्यते प्रयोजनं सिध्दति नः ।

शाङ्केति । 'विनिपातः' नरके पतनमेतेन लभ्यते ।

राजिति । 'विनिपातः' नरके पतनं 'पौरवैः' राजभिः 'प्राथ्यते' इष्यते 'इति  
एतत् न शङ्केयं' न आदरणीयम् ।

शारद्वत इति । 'उत्तरेण' प्रतिवचनेन किम् । राज्ञा सह वादप्रतिवादेन अलम् ।  
'गुरोः नियोगः' शासनम् 'अनुष्ठितः' शकुन्तला राजसकाशमानीता । वादाय नादिष्टा  
वयम् । सम्प्रति 'वयं प्रतिनिवर्त्तमानहे' आश्रमं प्रतिगच्छामः । अन्यः—तत् एषा  
भवतः पत्नी । एनां त्यज वा गृहाण वा । हि दारेषु सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना ।

व्याख्या—'तत्' इत्युपसंहारे इति राघवभट्टः । वितण्डासुपसंहरति । 'एषा' इयं  
शकुन्तला भवतः पत्नी, यथाशास्त्रं परिणीता दाराः । 'एनाम्' [ अन्वादेशे एनादेशः ]  
'त्यज वा' त्यक्तुं निष्कृतिं चेत् त्यज, 'गृहाण वा गृह्णीतु' यदि वाञ्छसि गृहाण । 'हि'  
यतः' दारेषु कलत्रे विषये [ दारशब्दो बहुलं अस्त्रियाम् ] सर्वतः सर्वासुदिक्षुमुखं  
लक्षणया प्रवृत्तिः यस्या तादृशी सर्वाकारा इत्यर्थः । [ अत्र मुखशब्दस्य स्वाङ्गवाचित्वाभावे  
जीवभावः युक्तः । किन्तु एतद्विधप्रयोगाः अभियुक्तप्रयोगात् साधवः । यद्वा 'हि दारेषु'  
( प्रभोः ) सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना' इत्यन्यद्वारा एवंविधस्थले गौणव्याख्या मुखशब्दस्य  
स्वाङ्गवाचित्वं प्रकल्प्य सर्वतःशब्दस्य दिग्वाचित्वं स्वीकृत्य "दिक्पूर्वपदात्तङ्गीप्" इति  
तङ्गीप् ] 'प्रभुता' स्वन्नन्ता 'उपपन्ना युक्ता । भर्तृतन्त्रं पत्रा गृह्यमयगृह्यञ्च,  
तत् यथेच्छमस्यां वर्त्तते । [ 'पत्नी' (त, न्या) — 'कान्ता' (रा, वि, म) ॥ 'उपपन्ना'  
( रा, वि, म) — 'उपपन्नुः' (त, न्या) ॥ 'सर्वतोमुखी' ( र, वि, म ) — 'विश्वतोमुखी'  
( त, न्या ) ] ॥

## NOTES

1. विनिपातः—&c.—“किं लभ्यते” (what is the reward) is the king's query. Sarnagarava retorts ‘विनिपातः’ (Ruin is your reward). The king rejoins—As ‘Ruin’ cannot be an object of desire, so ‘I cheat her with a view to gain ruin’ is ridiculous.

2. पत्नी—Duly wedded wife. ‘प्रतुर्नो यज्ञसंयोगे’ इति पदभावे ‘ऋन्नेभ्यो ङीप्’ इति ङीप्। कान्ता is प्रिया a darling. The epithet is unsuitable here, because the king has not shown any evidence of his affection towards her. (b) दारिषु—दारयन्ति मेदयन्ति भ्रातृम् इति ङ + णिच् + घञ् कर्त्तरि। घञ् is not available in the कर्त्तृवाच्य। But this case has been specially provided for by the Varttika ‘दार-जारौ कर्त्तरि णिलुक् च’। (c) प्रभुता—The प्रभुता is conferred by the sacrifice performed during marriage. It exists in case of a पत्नी—and not of that of mere कान्ता। Hence prefer the reading पत्नी।

शकुन्तला—कहं इमिणा किदवेण विप्पलद्धंमहि तुम्हे विमं परिच्चअह [ कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि यूयमपि मां परित्यजथ ]। ( अनुप्रतिष्ठते )।

SAKUNTALA—How is that, I have been cheated by this deceiver and you too forsake me ? (Follows).

गौतमी ( स्थित्वा )—वच्छ सङ्गरव, अणुगच्छहि करुणा-परिदेइणी सउन्दला। पचादेसपरुसे भत्तुणि किं वा मे पुत्तिआ करेदु [ वत्स शाङ्गरव, अनुगच्छति नः करुणपरिदेविनी शकुन्तला। प्रत्यादेशपरुषे भर्त्तरि किं वा पुत्रिका करोतु ]।

GAUTAMI (stopping)—My son Sarngarava, Sakuntala is following us with piteous wails. What else could my poor child do, the husband becoming cruel by forsaking her ?

शकुन्तलेति। ‘अनेन’ कितवेन शटेन ‘विप्रलब्धा’ वञ्चिता अस्मि, यूयमपि मां परित्यजथ इति ‘कथम्’ एतत्। अनुप्रतिष्ठते पश्चात् गच्छति [ समवप्रविभ्यः स्थाः इत्यात्मनेपदम् ]।

गौतमीति । 'स्थित्वा' गमनाद्विरता भूत्वा । 'करुणम्' आर्त्तं यथा तथा 'परि-  
देवयते' विलपति या तादृशी सती [ 'विलापः परिदेवनम्' इत्यमरः ] 'नः' अस्मान्  
'अनुगच्छति' । 'भर्त्तरि प्रत्यादिशेन' निराकरणेन परुषे, रुचे कठोरे सति इत्यर्थः  
'किं वा' अन्यत् 'मे पुत्रिका' अनुकम्पिता दृष्टिता 'करोतु' । अस्मदनुगमनं विना  
किमन्यदस्याः शरणम् ? तदस्ये मा कुप्य ।

### NOTES

I. करुण &c.—करुण + परि + दिव ( कूजने-चुरादि ) or ( देव भ्वादि )  
+ णिनि ( or घिनुण् ) साधुकारिणि कर्त्तरि ।

शाङ्गरवः ( सरोषं निवृत्य )—किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमव-  
लम्बसे । ( शकुन्तला भीता वेपते ) ।

SARNGARAVA—( Turning back angrily )—What ! O  
wicked one, assumest thou independence ? (Sakuntala is  
frightened and trembles ).

शाङ्गरवः—शकुन्तले—

यदि यथा वदति क्षितिपस्तथा

त्वमसि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वेत्सि शुचि व्रतमात्मनः

पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ २६ ॥

तिष्ठ, साधयामो वयम् ।

SARNGARAVA—Sakuntala, if thou art as the lord of the  
earth says, what has thy father to do with thee that transgre-  
ssed the family-tie ? But if thou knowest thy vow as pure  
even servitude suits thee in the house of thy husband. Do  
stay here and we retire.

शार्ङ्गेति । आः 'पुरोभागे' दोषेकदृक् [ 'दोषेकदृक् पुरोभागी' इत्यामरः ] दोष-  
मात्रदर्शनि, गुणविमुखि 'स्वातन्त्र्य' स्वच्छाचारम् 'अवलम्बसे किम्' इति काङ्क्षः  
पुनः पुनर्दोषमेव त्वं भजसे । पूर्वं वन्मु जनमनावेद्यज्ञं गता इत्येकी दोषः, अधुना च  
स्रो भूत्वा कामाचारं प्रवर्त्तसे इति द्वितीयः । 'वेपते' कम्पते । अन्वयः—क्षितिपो यथा



वदति यदि त्वं तथा असि, उतकुलया त्वया पितुः किम् ? अथ तु आत्मनो व्रतं शुचि वेत्सि, पतिकुले दास्यमपि तव चमम् । व्याख्या—‘चित्तिपो’ भूपतिर्दुष्यन्तः ‘यथा वदति यादृशं भाषते’ ‘यदि त्वं तथा’ तादृशौ ‘असि’ यदि त्वं तत्त्वत् एव अनूदा सगर्भा, तदा ‘उत्क्रान्ता कुलं’ या तथाविधया [ प्रादितत्पुरुषः ] कुलटया ‘त्वया पितुः’ कण्वस्य ‘किं प्रयोजनं सिधेयत् न किमपि । तत् प्रत्यावर्त्तनमयुक्तम् । ‘अथ तु’ पश्चान्तरे यदि ‘आत्मनो व्रतं स्वधर्मं, पातिव्रत्यमित्यर्थः ‘शुचि’ अनघम् अस्वखलितं ‘वेत्सि’ मनसि जानासि तदा ‘पतिकुले’ भर्तृगृहे ‘दास्यमपि’ दासीभावोऽपि ‘तव चमम्’ उचितम् । ततश्च अयुक्तं प्रतिगमनम् । एवं पक्षद्वये प्रतिप्रयोगे अयुक्ते सति ‘तिष्ठ’ इहैव आम्स्व ‘वयं’ साधयानो’ गच्छामः । [‘प्रायेण खलन्तकः साधिर्गमेः स्थाने’ इति दर्पणः] ।

### NOTES

1. (a) पुरोभागे—पुरस् is first. In a search after दोष and गुण in this world, we meet with दोष almost at every step. So few are the instances of गुण, that these are found out last, after those of दोष have been singled out. Thus दोष is पूर्व and गुण is पर । Hence पुरः पूर्वः दोषपक्ष इत्यर्थः भागो यस्याः सा पुरोभागा one who always chooses the first (i. e. दोष) तत्सम्बद्धौ । Cp. “अहो अस्य पुरोभागिता”—in Swapna. (b) स्वातन्त्र्यम्—तन्त्र is प्रधान prominent. “तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छेदे” इत्यमरः । स्वः आत्मा तन्त्रं यस्य तत् स्वतन्त्रम् । तस्य भावः । Cp. “न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” इति मनुः ।

2. (a) उत्कुलया—उत्क्रान्ता कुलम् or उत्क्रान्ता कुलात् । प्रादितत्—  
(b) \*Remarks—(1) Two alternatives occur—(i) What the king says is true, (ii) You are speaking the truth. In the first case—you must not go back to you father, wherever else you like you may go. In the second case, you must not leave the hearth of your husband. In either case, it is useless to follow us. In the first half we have चित्तिपः instead of पतिः and in the second half पतिकुले occurs and not चित्तिपकुले । This is as it should be. The first half assumes the truth of the king’s

statement, so he cannot be referred to as the पतिः of Sakuntala. The second half assumes that Sakuntala is speaking the truth ; hence the चित्तिपकुल becomes her पतिकुल ।

**राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रभवती विप्रलभसे ।**

**कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।**

**वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २७ ॥**

KING—O hermit ! why do you delude this lady ? The moon opens lilies only, the sun lotuses alone ; the disposition of the self-restrained is indeed averse to contact with another's wife.

**शाङ्गेरवः—राजन, अथ पूर्ववृत्तं व्यासङ्गाद्विसृज्य भवेत् तदा कथमधर्मभीरोर्दारपरित्यागः ।**

SARNGARAVA—King, if it be that what happened before is now forgotten through diverted attention, then apprehensive of sin as thou art, how is this renunciation of wife ?

राजिति । 'किं' किमर्थं 'विप्रलभसे' क्लृपयसि । अन्वयः—शशाङ्कः कुमुदान्येव सविता पङ्कजान्येव बोधयति । वशिनां वृत्तिः परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी हि । व्याख्या—'शशाङ्कः' चन्द्रः 'कुमुदान्येव' न पुनः पङ्कजानि, सविता सूर्यः 'पङ्कजान्येव' पद्मान्येव न तु कुमुदानि 'बोधयति' विज्ञापयति । दृष्टान्ताभ्यां जानीहि 'वशिनां' जितेन्द्रियाणां 'वृत्तिः' व्यापारः परिणामः, अन्येषां 'परिग्रहाः' भाग्याः [ "पत्नीपरिजनादानमूलशपाः परिग्रहाः" इत्यमरः ] तासां 'संश्लेषः' सम्पर्शः [ कर्तारि कर्मणि वा कृद्योनि षष्ठी ] तत्र 'पराङ्मुखी हि' अलसा एव । वशिषु मामपि गणय, तन्नाह्मिनां युष्मामिरव त्यक्तामपि गृहीत्वा अधर्मं चरिष्यामि ।

शाङ्गेति । 'अथ' पश्चान्तरं 'पूर्वम्' इतः पूर्वम् आश्रमे यत् 'वृत्तं' जातं तत् 'व्यासङ्गात्' विषयान्तरव्यापृतत्वात् 'विस्मृतं' त्वया इति यदि 'भवेत्' तदा अधर्मभीरोः तव सम्प्रति शकुन्तलायाः प्रत्यादेशात् 'दारपरित्यागः' प्राप्तः । एतत् 'कथं' कौटुम्बिकथ । अद्य यद्वत् वृत्तं तत्र भवान् मन्यते 'उत्तकुला शकुन्तला' इति, एषा च मन्यते

“कितवो भवान्” इति । परन्तु ऊढा शकुन्तला पूर्वं व्यासङ्गाद्विष्मृताऽधुना” इति द्वितीयोऽपि पक्षः सम्भवति । यदि स एव तात्त्विकस्तृतीयः पक्षः तदा सम्प्रति दारत्यागेन घर्मात् च्युतोऽसि इति शाङ्गेरवानुयोगतात्पर्यम् ।

## NOTES

1. (a) परपरिग्रह &c.—Raghava takes सम् with पराङ्मुख । Thus सम्पक् श्लेषपराङ्मुखौ संश्लेषपराङ्मुखौ । cp. “पराङ्मुखौ विश्वसृजः प्रवृत्तिः”—K. III. (b) The अलङ्कार is अर्थान्तरन्यास । The general statement “वशिनां हि &c.”—is supported ( साधन ) by specific instances कुमुदाच्येव &c. and सविता &c. Lastly the general statement “वशिनां हि &c.” is applied to his own case by implication. For a similar sentiment, cp. “रघूणां वशिनां मनः हि परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः”—Raghu.

2. राजन् &c.—Sarangarava suggests that it is possible that Sakuntala was indeed married by the king ; but the king has now forgotten all about the marriage. In that case, the repudiation becomes a sin. This places the king in a fix and he refers to Purohita in bewilderment.

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलोघवं पृच्छामि ।

मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलः ॥ २८ ॥

KING—In this matter, to you I ask the greatness and lightness. Might I be dazed or could this lady be telling a lie—such being the doubt am I to be the renouncer of my wife or a sinner by touch of another's wife ?

पुरोहितः—( विचार्य )—यदि तावत् एवंक्रियताम् ।

PRIEST (Reflecting)—Well ; let it be managed thus.

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

KING—Let your reverence command me.

पुरोहितः—अत्रभवती तावदाप्रसवादस्मदग्रहे तिष्ठतु ।

PRIEST—Let her ladyship stay in my house until delivery.

राजा—कुत इदम् ।

KING—Why this ?

राजेति । पुरोहितं प्रत्येतत् । ‘अत’ अस्मिन् विषये ‘भवन्तमेव गुरु च लघु च गुरुलघु’ ( “विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि” इति एकत्वविकल्पः ) गुरुलघुनो भावः, ‘गुरुलाघवम्’ [ अणिपूर्वपदद्वयौ प्राप्तायां भाष्यप्रयोगप्रामाण्यात् उत्तरपदद्वयः इति दुर्घटवृत्तिः । “गुरुलघोरुत्तरपदस्य” इति पद्यनाभः ] को वा ‘गुरुः’ को वा लघुः इति ‘पृच्छामि’ । पक्षद्वयमाह—अन्वयः—“अहं मूढः स्याम्” वा “एषामिथ्या वदेत्” इति संशये, दारव्यागौ भवामि, आहो परस्त्रीस्पर्शपांशुलौ भवामि । व्याख्या—‘अहं मूढः’ पूर्ववृत्तस्मरणमन्तरः ‘स्याम् वा’ अथवा ‘एषा’ शकुन्तला ‘मिथ्या वदेत् ( संप्रज्ञे लिङ् )’ इति एवविधे ‘संशये’ संप्रज्ञे जाते, निजमूढत्वे एनां त्यक्त्वा ‘दारव्यागौ ( दारोपपदात् त्यजोः घिनुण् ) भवामि, ‘आहो’ अथवा अस्या मिथ्यावादित्वे एनां गृहीत्वा ‘परस्त्रीस्पर्शेन पांशुलः’ कलङ्कौ भवामि इत्यत्र निश्चयं भवान् वदतु ।

पुरोहितेति । ‘यदि तावत्’ । तावदिति वाक्यालङ्कारे । ‘ए’ क्रियतां, इत्य’ विधीयताम् ।

राजेति । ‘भवान्’ माम् अनुशास्तु कर्त्तव्यम् उपदिशतु ।

पुरोहित इति । ‘अब्रभवतो तावत्’ । तावदित्यवधारणे । ‘आ प्रसवात्’ प्रसव-प्रत्यन्तम् ( “पञ्चमपाङ्परिभिः” इति पञ्चमौ ) । “अस्मद्गृहे” नदभवने ‘तिष्ठतु’ ।

### NOTES

1. \*गुरुलाघवम्—An irregular form, because अण् should cause आदिद्वयं resulting in गुरुलघु + अण् = गौरलघवम् । But गुरुलाघव is common with the older writers, such as वाङ्मयिकि, व्यास, सनु, चरक &c. The form however, is not inadmissible. In the Vritti we find ‘काशकृतत्वं गुरुलाघवम्’; the Bhashya has ‘पर्यायशब्दानां गुरुलाघवचिन्ता नास्ति” (See also Tika) । Some suppose गुरु = गौरव by transference of epithets ( लक्षणा ), and then गुरु च लाघवश्च, द्वन्द्व which is optionally singular—( see दुर्घटवृत्ति ). Such defence are quite uncalled for; the adoption of the form by the भाष्यकार etc. being defence enough.

2. (a) मूढः स्वामहम्—This is Sarngarva's suggestion  
(b) एषा वा इदं निष्ठा—This is his own impression.

पुरोहितः—त्वं साधुभिरुद्दिष्टः प्रथममेव चक्रवर्त्तिनं पुत्रं  
जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदीहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति,  
ततः अभिनन्द्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितु-  
रस्याः समीपनयनमवस्यतमेव ।

PRIEST—You were declared by the sages that the very  
first you will beget, will be a son who will lord it over the  
circles. If that son of the Muni's daughter be endowed with  
those signs, having congratulated you will cause her to enter  
the royal apartments. The reverse happening taking her  
back to her father is of course understood.

राजा—यथा गुरुभ्यो रोचते ।

KING—As pleases my preceptor.

पुरोहितः—वत्से, अनुगच्छ माम् ।

PRIEST—My child, follow me.

शकुन्तला—अभवदि वसुहे देहि मे विवरं [ भगवति वसुधे,  
देहि मे विवरम् ] । ( रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता सह पुरो-  
धसा तपस्विभिश्च । राजा शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव  
चिन्तयति ) ।

SAKUNTALA—O mighty Earth, allow me a hole.  
(Proceeds weeping. Exit with the Priest and the ascetics.  
The king with his recollection barred by the curse, continues  
musing about Sakuntala).

पुरोहित इति । 'प्रथममेव' त्वं 'चक्र' राजमण्डले अवश्यं वर्तस्यति इति 'चक्रव-  
र्त्तिनं' भाविसन्धानं 'पुत्रं' जनयिष्यसि उत्पादयिष्यसि 'इति साधुभिः' सत्पुरुषैः  
'उद्दिष्टः' अभिहितोऽसि । प्रथममपत्यं ते पुत्रो भविता स च सप्तसमुद्रसुद्रितमहोदरः

इति अमोघा साधूक्तिरस्ति । 'सः' अस्या जनिष्यमानो 'सुनेदौहित्रः' चेत् यदि 'तस्य लक्ष्यैः' चक्रवर्त्तिचिह्नैः 'उपपन्नः युक्तो' भविष्यति ततः अभिनन्दा सादरं सत्कृत्य 'एनां शुद्धान्तम्' अवरोचं 'प्रवेशयिष्यसि' । 'विपर्यये तु अन्यथा पुनः, यद्येषा पुनं न जनयति, पुनं वा चक्रवर्त्तिलक्षणहोमं तदा 'अस्माः पितुः समोपनयनम् अवस्थितं निर्द्धारितम् 'एव' ।

शकुन्तलेति । 'भगवति वसुधे' एवं भर्तृ शङ्किता कथं लोकलोचनगोचरा भवेयं, तत् 'मे' मच्चं विवरं विलं 'देहि' ततैवान्तर्हिता वसेयम् । 'रुदती' रोदनपरा 'प्रस्थिता' प्रस्थातुमारब्धा [ आदिकर्मणि क्तः ] । 'रुदती निष्क्रान्ता सह पुरोधसा' इत्यादि नोक्तम् । उक्ते तु सहशब्देन किं पुरोहितादयोऽपि रुदुः इति सन्देहः स्यात् ॥ 'राजा शापेन दुर्वाससः शापेन व्यवहिता' तिरोधापिता 'स्मृतिः' यस्य तादृशः सन् शकुन्तलां गतं' तद्विषयमेव चिन्तयति' ध्यायति ।

### NOTES

1. (a) चक्रवर्त्तिनम्—चक्रो अवश्यं वर्त्तते इति चक्र + वृत् + णिनि कर्त्तरि आवश्यक । (b) तल्लक्षण &c.—Compare कथं चक्रवर्त्तिलक्षणम् &c. Act.VII.
2. गुरुभ्यः—"रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति सम्प्रदाने चतुर्थी ।

नेपथ्ये—आश्चार्य्यमाश्चर्य्यम् ।

IN THE DRESSING ROOM—Strange ! Strange !!

राजा ( आकर्ण्य )—किं नु खलु स्यात् ।

KING—(Listening)—What indeed could have happened ?

( प्रविण्य ) पुरोहितः ( सविस्मयम् )—देव, अद्भुतं खलु संवृत्तम् ।

(Entering) PRIEST (In wonder)—Sire, a strange thing has indeed happened.

राजा—किमिव ।

KING—Ay, what ?

पुरोहितः—देव, परावृत्तेषुकण्वशिष्येषु—

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि वाला ।

बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुञ्च प्रवृत्ता ॥

PRIEST—Sire, Kanva's disciples having turned back, she blaming her luck, began to wail by tossing up her arms—

राजा—किञ्च ।

KING—and what ?

पुरोहितः—

स्त्रीसंस्थानञ्चाप्सरस्तीर्थमारा-

दुतक्षिप्यैनाज्योतिरेकं जगाम ॥ २८ ॥

( सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ) ।

PRIEST—And a light too in the shape of a woman, having lifted her up afar, went towards the Apsarastirtha.

( All act wonder ).

नेपथ्य इति । 'आश्चर्यम्' अद्भुतं वृत्तम् ( "आश्चर्यमनित्ये" इति निपातः । सम्भ्रमे विवृत्तम् ) ।

राजति । 'किं तु' इति वितर्कगर्भः प्रश्नः । 'खलु' इति अवधारणे । वृत्तमेव किञ्चित्, किं वा तत् ?

किमिति । 'किं' प्रश्नः । 'इव' इत्यनिश्चये । मिलितम् अज्ञातजिज्ञासायाम् । "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतोनाम्" इत्यादिषु यथा ।

पुरोहित इति अन्वयः—हे देव, कण्वशिष्येषु परावृत्तेषु सा वाला स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती बाहूत्क्षेपं क्रन्दितुं प्रवृत्ता च—

पुरोहित इति । अन्वयसमाप्तिः—स्त्रीसंस्थानम् एकं ज्योतिः आरात् एनामुत्क्षिप्य अपसरस्तीर्थं जगाम च । व्याख्या—हे 'देव' राजन् 'कण्वशिष्येषु' शाङ्गैरवप्रभृतिषु 'परावृत्तेषु' आश्चर्यं प्रति प्रयातेषु 'सा वाला' अप्रगल्भा शकुन्तला 'स्वानि भाग्यानि' निजानि भागधेयानि 'निन्दती' सती 'बाहू' उत्तक्षिप्य 'उद्धं' क्षिप्त्वा इति 'बाहूत्क्षेप' (खाङ्गि-धुवे' इति यमुल्) 'क्रन्दितुम्' उच्चैर्विलपितुं 'प्रवृत्ता च' प्रवृत्तमात्रा तत्क्षणमेव

‘स्त्रियाः संस्थानम्’ आकृतिरिव संस्थानं यस्य तथाविधम् ‘एकं ज्योतिः’ किञ्चित् तेजः—  
स्वरूपम् ‘आरात्’ दूरात् ( “आराददूरसमीपयोः” इति दूरार्थे अव्ययम् ) ‘एनां बालाम्  
उत्तच्छिष्य’ उत्तोल्य ‘अप्सरस्तीर्थे’ तदभिमुखमित्यर्थः ‘जगाम च’ । ‘सर्वे’ अभिनेतारः  
‘विश्रयं रूपयन्ति’ नाटयन्ति । विक्षिता इव तिष्ठन्ति ।

### NOTES

1. (a) बाह्वत्क्षेपम्—बाह्व् उत्तच्छिष्य इति बाह्व् + उट् + क्षेप + णसुल् भावे  
= बाह्वत्क्षेपम् having thrown up her arms. The rule is ‘स्त्राङ्गेध्रुवे’  
णसुल् is attached to roots with a द्वितीयान्त word as उपपद that  
means a limb the loss of which does not necessarily cost life  
“यस्मिन्नङ्गे छिन्नेऽपि प्राणौ न म्रियते तत् अङ्गं वम्”—Kasika. (b) स्त्रीसंस्थानम्  
—संस्थीयते अनेन इति सम् + स्था + लाठ् करणे = संस्थानम् shape आकृतिः ।  
“संस्थानमाकृतौ सृष्टौ” इति विश्वः । स्त्रियाः संस्थानं स्त्रीसंस्थानम् । स्त्रीसंस्थान-  
मिव संस्थानं यस्य तत् । “सप्तसुपसानपूर्वपदस्योत्तरपरलोपस्य वक्तव्यः” इति बहु—।  
(c) आरात्—She was lifted up from a distance ( आरात् ) hence  
the lifter could not be seen clearly but was noticed merely  
as a mass of light in the female form. (d) जगाम—Went towards  
the अप्सरस्तीर्थे । The अप्सरस्तीर्थे was near Dushyanta’s capital  
(See Ante).

राजा—भगवन्, प्रागपि सोऽस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव ।  
किं वृथा तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् ।

KING—Mighty Sir, even before, that thing was indeed  
discarded by us. Why is it being uselessly pursued with  
conjectures ? Do thou rest thyself.

पुरोहितः ( विलोक्य )—विजयस्व । ( निष्क्रान्तः ) ।

PRIEST (Staring)—Do thou prosper. (Exit).

राजा—वेत्रवति, पर्याकुलोस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।

KING—Vetravati, I am perplexed. Show me the way to  
the bed-chamber.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देव] । (प्रस्थिता) ।



WARDER—This way, this way let sire proceed (Moves on).

राजिति । 'प्रागपि' इतः पूर्वमपि, यदासौ सूत्रम आसौत् तदापि 'सः' अर्थः कन्या-  
रूपेण सत्सकाशमागतं किमपि मायामयं वस्तु अस्माभिः प्रत्यादिष्ट एव' निराकृतः खलु ।  
अधुना प्रनष्टः स 'तर्केण' किं वासौत् तत्, कुत्र वा गतम् इत्येवंविधेन विमर्शेन 'किम-  
न्विष्यते । यातु तत्, अलं तच्चिन्तया आन्तो 'भवान् विश्राम्यतु' (असु दिवादि + लोट्) ।

पुरोहित इति । 'विलोक्य' एतेन अलौकिकेन गाम्भीर्येण विस्मिता राज्ञो मुखं दृष्ट्वा  
आह 'विजयस्व' जयौस्तु ते ("विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्) ।

राजिति । 'पर्याकुलः' उत्तमा अस्मि । 'शयनस्य भूमिः' स्थानं शय्यागृहमित्यर्थः  
तस्य 'मार्गं' पन्थानम् 'आदिश्य' दर्शय मे अहं विश्राम्यामि ।

### NOTES

1. विलोक्य—The king's indifferent reply surprises the पुरोहित and he stares (विलोक्य) at him, and then utters "विजयस्व" to the king.

राजा ( परिक्रम्य स्वगतम् )—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुनेस्तनयोम् ।

वलवत् दूयमानं प्रत्याययतीव मां हृदयम् ॥ ३० ॥

( निष्क्रान्ताः सर्वे ) ।

KING (Going round—Aside)—True, the discarded daughter of the sage I do not remember as wife. But my intensely aching heart as it were convinces me. (exeunt all).

### पञ्चमोऽङ्कः ।—FIFTH ACT

काममिति । अन्वयः—प्रत्यादिष्टां मुनेस्तनयां परिग्रहं न स्मरामि कामम् । हृदयं  
वलवत् दूयमानं ( सत् ) मां प्रत्याययतीव । व्याख्या—प्रत्यादिष्टां निराकृतां मुने-  
स्तनयां कण्वस्य कन्यकां 'परिग्रहं' पत्नीं 'न स्मरामि कामम्' अभ्यापगच्छास्येतत् यत् पूर्वं  
परिणीता पत्नी इयं मे इति मया न स्मर्यते ( अभ्यापगमे काममित्यव्ययम् ) । पञ्चान्तरे  
हृदयं तु चेतः पुनः 'वलवत्' अन्वयः 'दूयमानं सत् मां प्रत्याययतीव' पत्नीत्वे जात-  
प्रत्ययं करोतीव ( इणो णिच् । वीधनाधेत्वात् "शौ गमिरवोधने" इति न गमिभावः )

सत्यमिमां विवाहितां न स्मरामि, किन्तु गुर्वी हृदयवेदनां ज्ञात्वा मन्ये पत्नी एव क्रूरेण मया प्रत्यादिष्टा । [ 'नाम्' ( त-, न्या- स- )—'मे' ( रा-, वि- ) ] ।

### NOTES

1. (a) कामम्—Implies admission with disapprobation (अनिच्छाङ्गीकार) । “काममिति स्वाच्छान्देऽनिच्छाङ्गीकारे च” इति गणकारः । True I do not remember (अङ्गीकार) but that does not matter (अनिच्छा) ।

(b) परियहम्—परिगृह्यते इति परि + ग्रह् + अप् कर्मणि = परिग्रहः wife तम । I do not remember her as wife. (c) प्रत्याययति—प्रति + इ + णिच् + लट् ति । The sense is बोधन to convince ; hence इ does not become गम ( see Tika ).

(d) माम्—अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा by the rule ‘गतिवृद्धिप्रत्ययसामानार्थशब्दकर्मकर्मकाणामणिकर्त्ता स यौ’ । इ is बुद्धार्थे here thus the rule applies. अहं प्रत्ये मि ( अणिचि )—हृदयं मां प्रत्याययति ( णिचि ) ।

(e) हृदयम्—My heart convinces me. The heart remembers what I have forgotten. This is like चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वम्—Ante.

### षष्ठोऽङ्कः

प्रवेशकः ।

( ततः प्रविशति नागरिकः श्यालः पश्चाद्वद्धं पुरुषमादाय रक्षिणौ च ) । रक्षिणौ ( पुरुषं ताडयित्वा )—अले कुम्भीलआ कहेहि कहिं तुए एशे महामणिभाशुले उक्किणएणामाक्खले लाअकीए अङ्गलीअए शमाशादिए [ अरे कुम्भीरक, कथय कुत्र त्वया एतत् महामणिभासुरम् उत्कीर्णनामाक्षरं राजकीयमङ्गलीयकं समासादितम् ] ।

(Then enter the Superintendent of the City Police—the king's brother-in-law—and behind him two guards leading a

man fettered) GUARDS (Striking the man)—Ah ! You thief, answer where was intercepted by thee this royal ring, shining with great gems and having the name engraved on.

पुरुषः ( भीतिनाटितकेन )—पशीदन्ते भावमिश्रे ए हगे ईदिशकम्मकाली [ प्रसीदन्तु भावमिश्राः । नाहमीदृशकम्मकारी ] ।

MAN (With the acting of fight)—Please your honours, I did not do such act.

तत इति । नगरे नियुक्तः रक्षाविधानार्थम् इति 'नागरिकः' । कोष्ठपाल इति 'राघवभट्टः' । 'श्यालः' राज्ञः श्यालः ।

अरे इति । 'कुम्भीरक' चौर [ "कुम्भीरको गण्डपदस्तस्करश्च मलिनश्च" इति भट्ट-वृत्ता नाममाला) । 'महता' महावैद्येण 'मणिना भासुरम्, 'उज्जलम्' 'उत्तकौर्ण' चोदितं 'नामाचर' राजनाम यस्मिन्, अतएव राजकीयमण्डगुलीयकं समासदितं प्राप्तम् ॥ रक्षिणोर्मगधी भाषा । [ 'कुम्भीरक' (रा),—'कुम्भीलक' (त, न्या, वि, म) ] ॥

पुरुष इति । 'भीतिः' भयस्य 'नाटितम्' अभिनयः ( भावे क्तः ) । तदेव 'भीति-नाटितकम्' (स्वार्थेकन्) । तेन सह । 'भावमिश्राः' भान्या भवन्तः 'प्रसीदन्तु' । ईदृशं कर्म चौर्यं करोति यः स, चौर इत्यर्थः । पुरुषस्यापि नागधी भाषा ।

### NOTES

1. Summary—ततो गच्छति काली शकुन्तलाहस्तच्युतं तदङ्गुरीयकं रोहित-मत्स्योदरे केनचित् धीवरेण समासादितं राजसकाशश्च प्रापितं राजपुरुषैः । तद्दृशनात् तत्तत्क्षणमेव राज्ञी निवृत्तः शापः स्मृतिरूपजाता, अदृष्टात् चामी महता अन्तस्तापेन । गुरुणा तु अनुशयदुःखेन विषयेषु विवृणुः प्रनष्टप्रियजनस्य ध्यानेन आलेश्वनेन कथा-भिश्च कथञ्चित् कालमनैषीत् । अथैकदा शकुन्तलाप्रसङ्गेन आत्मनः अनपत्यतया दूयमानं तं मातलि रागव्य दिवौकसामसुरोपप्लवमावेद्य क्षान्वजयाय देवेन्द्रभवनं निनाय ।

2. नागरिकः—नगरं रक्षति or नगरे नियुक्त इति नगर + ठक ।

3. कुम्भीरकः—कुम्भी अस्य स्तः इति कुम्भी + इनि मत्वर्थे = कुम्भी an elephant. कुम्भिनम् ईरयति कुम्भिन् + ईर + अण् कर्त्तरि = कुम्भीरः an alliga-

tor. Elephants avoid drinking at places where alligators abound. कुम्भीर एव इति कुम्भीर + कन् स्वार्थे = कम्भीरकः । By transference of epithets this means a thief. तत्सम्बद्धौ । The reading कुम्भीलक means the same. "कुम्भीलः श्यालके चौरः श्लोकच्छायादरे भवे" इति विश्वः । स्वार्थे कः । (b) महामणि &c.—भास + घृश् कर्त्तरि = भासरम् resplendent. महान् मणिः महामणिः brilliant gem. तेन भासरम् । इतत्—(c) उत्कौर्ण &c.—नाम्नः अक्षराणि नामाक्षराणि । उत्कौर्णानि नामाक्षराणि यस्मिन् । (d) राजकीयम्—राज इदम् इति राजन् + क् = राजक + इय = राजकीयम् royal. Here राजन् becomes राजक by the rule 'राजः क च' । It is known to be royal because उत्कौर्णनामाक्षरम् ।

4. भावमिश्राः—भाव is बुध a sage, 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्' जन्मसु । क्रियासौवापदार्थेषु विभूतिबुधजन्मसु ॥" इति मेदिनी । भावाश्च ते मिश्राश्च &c.—See also आर्यमिश्र, Act. I.

प्रथमः—किं क्व शोढणे ब्रह्मणेति कलिष रण्णा परिग्गहे दिण्णे [ किं खलु शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्तः ] ।

FIRST—Was indeed a gift bestowed by the king taking thee for an auspicious Brahmana ?

पुरुषः—शुणुध दाणि । हगे शक्रावदालवाशी धीवले [ शृणुत इदानीम् । अहं शक्रावतारवासी धीवरः ] ।

MAN—Now listen. I am a fisherman, living at Sakravatara.

द्वितीयः—पाउच्चला, किं अमूहेहिं जादी पुच्छिदा [ पाटच्चर, किमस्माभिर्जातिः पृष्टा ] ।

SECOND—Thief, was thy caste enquired into by us ?

श्यालः—सूअअ, कहेदु सव्वं अणुक्कमेण । मा णं अन्तला पडिबन्धह [ सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मा एनमन्तरा प्रतिवधान ] ।

SUPERINTENDENT—Suchaka let him tell all in order. Do not interrupt him in the middle.

प्रथम इति । 'शोभनः' सन् 'ब्राह्मणः' सत्पावमिति यावत् 'इति कृत्वा' त्वं सत्पाव' इत्यर्थः 'राज्ञा' स्वयं दुष्यन्तेन 'प्रतिग्रहः खलु' दानमेव 'दत्तः किम्' । यदि नैतत् चोरितं त्वया, मन्ये राज्ञा एव सत्पावाय दत्तं ते, इत्युपपत्तिः ।

पुरुष इति । 'इदानीम्' इति वाक्यभूषायां । 'शक्रावतारे' तदाख्ये प्रदेशे 'वसति' यस्मादृशो 'धौवरः' मत्स्याजीवः । ["शक्रावतार" (त-, न्या-)-"शक्रावताराभ्यन्तर" (रा-, वि-, म-)] ॥

द्वितीय इति । रे 'पाटञ्चर' चौर [ "चौरैकागारिक" इति प्रसृत्य "पाटञ्चर-मस्मिन्नुचाः" इत्यमरः ] अस्माभिः' त्वदीया जातिः पृष्ठा 'कि' नैव पृष्ठा । तत् किं जाति' कथयसि ।

श्याज इति । 'सूचक' इति द्वितीयस्य नाम । 'अनुक्रमेण यद्यक्रमं सर्वं कथयतु' एषः । 'एनम् अन्तरा' मध्ये, कथामध्ये इत्यर्थः 'मा प्रतिवधान' मा रुन्धि ( मा शब्दोऽयं तेन न लुङ् ) । अस्य तु भाषा विदूषकादीनामिव शौरसेनी ॥

### NOTES

1. (a) शोभनः—शोभते इति शुभ+युच् कर्त्तरि । Worthy. (b) कृत्वा—An अव्यय । Or कृत्वा=कृत्वा because कृ can take the meaning of all roots. सर्वं वात्वर्यानुवादः करोतिना भवति । (c) प्रतिग्रहः—प्रतिगृह्यते इति प्रति+ग्रह्+अप् कर्मणि A gift.

2. शक्रावतार &c.—अवतरति अस्मिन् इति अव+तृ+घञ् अधिकरणे—अवतारः a sacred place तीर्थम् । "अवतारस्तु नद्यादितोऽवतरणेऽपि च" इति हेमः । अप् is barred by the rule "अवेतृस्त्रोर्चञ्" । शक्रस्य अवतारः । A नित्यसमास because शक्रावतार is a सञ्ज्ञा । It has no विग्रहवाक्य । न हि वाक्येन सञ्ज्ञा गम्यते ।

3. पाटञ्चर—पाटयन् चरति व्यवहरति इति पाटयत्+चर+अच् कर्त्तरि should give पाटयञ्चरः but we get पाटञ्चरः (यत्नीप) । पृषोदरादि ।

उभौ—जं आवुत्ते आणवेदि । कहेहि । [ यदावुत्त आज्ञा-पयति । कथय ] ।

BOTH—As brother-in-law commands, Go on.

पुरुषः—अहके जालुगालदीहिं मच्छवन्धणोवाएहिं कुटु-  
म्बभरणं कलेमि [ अहं जालोद्वालादिभिर्मत्सवन्धनोपायैः  
कुटुम्बभरणं करोमि ] ।

MAN—With nets and other means of catching fish I  
achieve the maintenance of my family.

श्यालः (विहस्य)—विसुद्धो दाणिं आजीवो [ विशुद्ध  
इदानीमाजीवः ] ।

SUPERINTENDENT—(Laughing)—A pure livelihood  
indeed.

पुरुषः—भट्टा, मा एववं भण [ भर्त्तः, मा एवं भण ] ।

सहजे किल विनिन्दिए णहु दे कम्म विवज्जनीअए ।

पशुमालणकम्मदालुणे अणूकम्पामिदुए वि शोत्तिए ॥ १ ॥

[सहजं किल यदिनिन्दितं न हि तत्कर्म विवर्जनीयम् ।

पशुमारणकर्मदारुणोऽनुकम्पामदुरपि श्रोत्रियः ॥ ]

MAN—Say not so, Master. The despised occupation  
which is indeed born with one is surely not to be discarded.  
The practice of vedic rites though tender with pity has to  
be heartless in the act of killing animals.

उभविति । 'आवुत्तः' भगिनौपतिर्भवान् ( प्रसादनोक्तिरेषा । नासौ वस्तुत एव  
तयोर्भगिनौपतिः । "भगिनौपतिपरावुत्तः" इत्यमरः ) 'यदाप्रापयति' तद्वेन कुर्वेत् । नातः  
मध्यं प्रतिवध्नीवः । 'कथय' यथारुचि वद इति पुरुषं प्रति ।

पुरुष इति । उद्गच्छति एतमिति 'उद्गच्छ' वङ्गिश्च ( ग इत्येतस्य घञि रूपम् ।  
पत्ते उद्गारः ) । 'जालम् उद्गालय आदि' येषां ते : 'उपायैः कुटुम्बानाम्' आत्मोपायां  
'भरणं' वर्त्तनं 'करोमि' ।

श्याल इति । 'इदानीं' वाक्यमुपायाम् । 'विशुद्धः' हिंसादिदोषवर्जितः 'आजीवः'  
जीवनोपायः ? उपवास एवः । हिंसादिभिर्दुष्टं आजीव इत्यभिप्रायः ।

पुरुष इति । हे भर्तः स्वामिन् नगरपाल 'एव मा भण' कथय । 'आजोवं मा निन्द । अन्वयः—यत् किल विनिन्दितं कर्म सहजं, तत् न हि विवर्जनोद्यम्, श्रोत्रियः अनुकम्पामुदरपि पशुमारणकर्मदारुणः । व्याख्या—यत् किल विनिन्दितं गच्छे कर्म सहजं जन्मना सह जातं, जातिनिष्ठमित्यर्थः 'तत् न हि' नैव विवर्जनोद्यं त्याज्यम् । 'श्रोत्रियो' वैदिकः, वैदोक्तकर्मनिरतो ब्राह्मण इत्यर्थः 'अनुकम्पया' करुणया 'मुदरपि' कोमलोऽपि सन् 'पशुनां प्राणिनां' यत् 'मारण' घातः यज्ञे बधः तेन 'कर्मणा' तदनुष्ठानेन 'दारुणः' घोरो भवति । यथा श्रोत्रियेण जातिगता पशुहत्या निन्दितापि न त्यज्यते तथा मयापि मत्स्यवन्धनम् । एतेन नाप्यसौ निन्द्यः न चाहम् । [ "मुदरपि" ( त-, वि-, न्या—"मुदरेव" ( रा-, म- ) ] ॥

## NOTES

1. जालोदगाल &c.—उद् + गृ + घञ् कर्मणि = उद्गालः, or उद्गारः, a hook. अच् is barred by the rule "उन्नोयः" । र becomes ल optionally by the rule "अचि विभाषा" । जालानि च उद्गालाश्च जालोदगालम् nets and hooks इह कलम् by the rule "जातिरप्राणिनाम्" । जालोदगालम् आदिर्ये वा ते ।

2. (a) सहजम्—सह एकत्र जातम् इति सह + जम् + ड कर्तरि in-born, (b) श्रोत्रियः—श्रोत्रियः is obtained as a substitute for the वाक्य "हृन्दः अधीते" by निपातन in the rule "श्रोत्रियश्चन्द्रोऽधीते" । No प्रत्यय is needed. Some however, interpret the rule as directing हृन्दस् to be replaced by श्रोत्र and घञ् attached to it... Thus हृन्दस् घञ् = श्रोत्र + घञ् = श्रोत्रियः by the निपातने above. "हृन्दसो वा श्रोत्रोभावः तदधीते इति घञ् प्रत्ययः" Vritti. (c) Remark—The Sloka is a defence of Vedic rites against the attacks of Buddhism. The Buddhists denounce ( विनिन्दित ) sacrifices as horrid ( पशुमारणकर्मदारुण ) । But whatever they are, they must not be abandoned ( विवर्जनोद्य ) because this is the work allotted to them ( श्रोत्रिय ) by nature ( सहज ) । Had it not been so the practice of such rites would have been heartless. Such however is not the fact. A श्रोत्रिय is the kindest of kind beings living ( अनुकम्पामुद ) ।

श्यालः—तदोतदो [ तत्स्ततः ] ।

SUPERINTENDENT—Then what then ?

पुरुषः—एकशिशं दिव्यशे खण्डशो लोहित्रमच्छेमए कप्पिदे  
[ एकस्मिन् दिवसे खण्डशो रोहितमत्स्यो मया कल्पितः ]  
जाव तश्श उदल्वभन्तले पेक्खामि दाव एशे महालअणभाशुले  
अङ्गलीअए पेक्खिदे [ यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत्  
एतत् महारत्नभासुरमङ्गलीयकं प्रेक्षितम् ] । पच्छा अहके शे  
विक्रयार्थं दंशन्नन्त गहिदे भावमिश्शेहिं [ पश्चादहम् अस्य  
विक्रयार्थं दर्शयन् गृहीतो भावमिश्रैः ] । मालेध वा कुट्टेध  
वा अअं शे आअमवुत्तन्ते [ मारयत वा कुट्टयत वा अयमस्य  
आगमवृत्तान्तः ] ।

MAN—One day I cut up a Rohita fish to pieces. NO  
sooner I looked into the inside of its belly than was seen this  
ring glittering with bright gems. Afterwards showing it for  
sale I was arrested by your honoured selves. Kill me or cut  
me up, this is the story of its acquisition.

एकस्मिन्निति । 'मया रोहितमत्स्यः खण्डशः' खण्ड खण्डम् [खण्डस्य एकलमाश्रित्य  
वैष्णवार्थांश्च] 'कल्पितः' सम्पादितः । 'यावत् यत्कालं' 'तस्य उदरस्य अभ्यन्तरे' मध्ये  
'प्रेक्षे' पश्यामि [यावद्योगे भविष्यदर्थे वक्तुं मानः] 'तावत्' तत्कालम् एतत् 'महारत्नेन'  
रत्नोत्तमेन 'भासुर' दौष्टिमत् 'अङ्गुरीयकं प्रेक्षितं' दृष्टम् । 'पश्चात्' अनन्तरम्  
'विक्रयार्थं' विनिमयार्थम् 'अस्य' अङ्गुरीयकस्य [गम्यमानगुणादपेक्षया षष्ठी] 'दर्शयन्'  
पश्यत अङ्गुरीयकसौन्दर्यं, चिन्तयत रत्नस्यैतस्य अनर्घत्वं, विभावयत रत्नसंस्थापननैपुण्यम्  
इत्येव' दर्शयन् 'भावमिश्रैः' मान्यैर्भवद्भिरङ्गं 'गृहीतः' बद्धः । 'मारयत' प्राणैर्विशो जयत  
'वा कुट्टयत' प्राणविमुक्तेः परं खण्डशो 'वा' कुट्टत सर्वमगणयित्वा त्रयीमि 'अयमस्य'  
अङ्गुरीयकस्य आगमः प्राप्तिः तस्य वृत्तान्तः 'वाचां' । [ 'प्रेक्षे तावत्'—इत्यादिमूलम्  
( त-, न्या- )—'एतद्रत्नभासुरमङ्गलीयकं दृष्टम्' ( रा-, वि-, म- ) ॥ "कुट्टयत"  
( त-, न्या- ) "मुञ्चत" ( रा-, वि-, म- ) ] ॥



## NOTES

1. ततः ततः—The repetition shows the impatience of the superintendent to avoid the awkward retort, which is too much for his wit to meet.

2. अस्य—The construction is अस्य दर्शयन् which is elliptical for अस्य गुणान् दर्शयन् । See Tika. Or construe अस्य विक्रयार्थम् एतत् दर्शयन् showing it ( एतत् ) for its ( अस्य ) sale.

श्यालः—जाणुअ, विस्सगन्धो गोहादी मच्छवन्धी एव्व शिस्संसअं । अङ्गुलीअअदंसणं से विमरिसिदव्वं । राअउलं एव्व गच्छामो [ जानुक, विस्सगन्धी गोधादी मत्स्यवन्ध एव निःसंशयम् । अङ्गुलीयकदर्शनमस्य विप्रप्रव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः ] ।

SUPERINTENDENT—Januka, this fellow smelling of raw meat, is surely a Godha-eating fish-catcher. His coming by of the ring has to be investigated. We will go to the king's residence.

श्याल इति । 'विस्स' आसमांसस्य गन्धः अस्ति यस्मिन् तथाविधः एष निःसंशयं नूनं गोधामांसि खादति यः स 'गोधादी' गोधामोजनशीलः 'मत्स' बध्नाति' यः स 'एव' धौवर एव । अन्यथा कथमस्य मांसगन्धः तदयं जातंशे सत्यमेवाह ! 'अस्य अङ्गुलीयकदर्शनं विप्रप्रव्यं' विचारणीयम् तदपि सत्यं न वा इत्यालोचनीयम् । 'राजकुलमेव' राजभवनमेव 'गच्छामः' । स्वामिने निवेदयामि स एव विस्सशतु सत्यं न वेति ।

## NOTES

1. (a) विस्सगन्धी—विस्स is आमगन्धि, i. e., anything smelling like raw meat. "विस्सं स्यादामगन्धि यत्" इत्यमरः । तस्य गन्धः विस्सगन्धः i. e. आमगन्धः । सः अस्य अस्तीति विस्सगन्ध + इति सत्वर्थे । This is round about in sense. आमगन्धौ expresses the idea more simply. Perhaps in the days of Kalidasa. विस्स meant आम, and in time, by transference of epithets, came to mean आमगन्धि when Amara lived.

(b) गोधादि—गोधा ( fem ) is the iguana. गोधाममृत् शोबनस्य इति गोधा + भद + णिनि कर्त्तरि ताच्छील्ये । विट् is barred by णिनि when habit (ताच्छील्ये) is implied. Hence we do not get गोधात् like क्रयात् । But there is another difficulty. The rule for णिनि is “सुव्यजातौ णिनि-स्ताच्छीलो” । So we must not have a जातिवाचक word for उपपदं with णिनि implying ताच्छीला । Yet here there is णिनि with गोधा (जाति-वाचक) as उपपद । (c) मत्स्यावन्धः—मत्स्याम् बध्नाति इति मत्स्य + वन्ध + अण् कर्त्तरि । (d) विमृष्टव्यम्—वि + मृश् + तव्य कर्मणि = विमृष्टव्यम् or विमृष्टव्यम् । अम् comes in optionally by the rule “अनुदात्तस्य च ऋदुपधस्यान्यतर-स्याम्” । (e) \*Remark—The gist is this—This fellow has spoken the truth about his profession. He is indeed a fisher-man who is an inveterate Godha-eater as is evident from the stench he is giving out. One part of his statement having turned out to be true, I cannot summarily reject the other part. It has to be scrutinised. But I shall leave the scrutiny with better hands than mine. I must see the king about it.

रक्षिणौ—तह । गच्छ अले गण्ठिभेदअ. [ तथा । गच्छ अरे प्रन्थिभेदक ] । ( सर्वे परिक्रामन्ति ) ।

GUARDS—As you say. Proceed you knot-cutter. (All go round the stage).

श्यालः—सूअअ, इध पुरदुआरे अप्पमत्ता पडिवालेह नं जाव इमं अङ्गलीअअं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिअ तदो सासणं पडिच्छिअ णिकमामि [ सूचक, इह पुरद्वारे अगमत्ता प्रतिपालयतं यावदिदम् अङ्गलीयकं यथागमनं भत्त् निवेद्य ततः शासनं प्रतीष्य निष्कामामि ] ।

SUPERINTENDEVT—Suchaka, here at the city gate you two wait for me without carelessness, until I come out

having reported to sire this ring exactly as it has come to us, and having obtained orders from him.

वभी—पविशतु आवुत्ते शामिपशादश्य [ प्रविशतु आवुत्तः स्वामिप्रसादाय ] । ( निष्क्रान्तः ) ।

BOTH—Let Brother-in-law enter to receive Sire's favours, (Exit Superintendent).

सूचकः—जाणुअ, चिलाअदि कखु आवुत्ते [ जानुक, चिरायते खलु आवुत्तः ] ।

SUCHAKA—Jauuka, Brother-in-law is indeed delaying.

रक्षिणाविति । 'यन्येः' वस्त्रयन्येः 'भेदकः' केदकः । कस्यचिदेतत् वसनाञ्चलि वज्जनासीत्, वन्धनं छित्वापहृतं त्वया इत्यभिप्रायः ।

श्याल इति । 'यावत्' यत्कालम् 'इमम् अङ्गुलीयकम्' आगमनस्य आगमन-  
व्रान्तस्य अनतिव्रान्तो 'यथागमनम्' [ अव्ययीभावः ] । तदस्ति यस्मिन् कर्मणि तत्  
यथातथा [ स्वर्णोऽयः अच् । निवेदनक्रियाविशेषणम् ] 'भवे' स्वामिने दुष्यन्ताय 'निवेदा-  
ततः' भर्तुः 'शासनम्' आज्ञां 'प्रतीक्ष्य' गृहीत्वा 'निष्क्रामाभि' तावत् 'इह पुरद्वारे  
प्रमत्तौ' अवहितौ भूत्वा 'मां प्रतिपालयत' प्रतीक्षेयम् ।

उभाविति । 'स्वामिनः प्रसादः' अनुग्रहः तस्मै [ "क्रियार्थापिपदस्य च कर्मणि  
स्थानिनः" इति चतुर्थी ] 'प्रविशतु' ।

सूचक इति । 'चिरायते' विलम्बते । [ चिर इति प्रातिपदिकं कालविप्रकर्षे वर्तते ।  
उपचारात् चिरयुक्तोऽपि चिरः, अर्थे आद्यच् वा । स इव आचरति इति क्यङ् ] ।  
[ "चिरायते" (रा, वि-)—"चिरायति" (स-)—"चिरयति" (त, न्या-) ] ॥

### NOTES

1. (a) अप्रमत्तौ—प्र + मद् + क्त कर्त्तरि = प्रमत्तौ careless. The rule  
"न घ्या-ख्या-पृ-सू-च्छि मदान्" prohibits the form प्रमन्न । न प्रमत्तौ not  
careless, i. e. watchful. (b) प्रतिपालयतम्—प्रतिपालि is सकर्मक and  
means प्रतीक्षा 'to wait.' (c) भवे—“कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्” इति

सम्प्रदाने चतुर्थी। Here बहुलौघकेन (कर्मणा) भर्तारम् अभिप्रेति ; Hence the rule applies. The वृत्ति here restricts the rule to दा चतु। But the भाष्य is opposed to it. The वृत्ति must not be allowed to overrule the भाष्य। (d) प्रतीत्य—प्रति+इष means गृह्य। Compare “प्रतीत्यनीवारहस्वामिः”—Act IV. (e) निष्क्रामामि—निस्+क्रम्+लट् मिप = निष्क्राम्यामि, निष्क्रामामि। क्रम becomes क्राम in the परस्मैपद।

3. स्वामि &c—The sense is स्वामिप्रसादं लब्धं प्रविशतु। Hence “क्रियार्थोप—” इति चतुर्थी। Sire will be pleased to see this rare gem restored to him by your efforts, and will certainly reward you.

4. चिरायते—चिर is long time. चिरम् अत्यस्य इति चिर+अच् मत्वर्थे चिरः one who makes delay. Or by transference of epithets, चिर means चिरयुक्त। चिर इव चाचरति इति चिर+कञ्+लट्, ति। The reading चिरायति seems bad in grammar, चिरायति may be defended by तत्करोतिषिच।

जानुकः—एष अवशलोवशपणीया लाञ्छणो [ ननु अवसरोप-सर्पणीया राजानः ]।

JANUKA—Well kings are to be approached at opportunities.

सूचकः—फुल्लन्ति मे हन्था इमश्श वदश्श शुमणो पिणद्धं [ स्फुरतो मे हस्तौ अस्थ वधस्य सुमनसः पिनद्धम् ]। (पुरुषं निर्द्दिशति)।

SUCHAKA—My hands quiver to tie the garland for his death. (Points the fisherman).

पुरुषः—णालिहदि भावे अआलणमालणे भविदु [ नाहति भावः अकारणमारणो भवितुम् ]।

MAN—It behoves not your honour to become a slayer without reason.

जानुकः ( विलोक्य )—एषो अम्हाणं शामी पत्तहत्थे लाअशाशणं पडिच्छिअ इदोमुहो देक्खीअदि। गिद्धवली

द्विस्मिंश शुणो मुहं वा देव्खिश्शशि [ एषः अस्माकं स्वामी  
पत्रहस्तः राजशासनं प्रतीक्ष्य इतोमुखो दृश्यते । गुह्यबलि-  
भविष्यसि शुनोमुखं वा द्रक्ष्यसि ] ।

JANUKA (Espying)—Here our master, having obtained royal orders, appears facing this way with letter in his hand. Thou wilt become an offering to the vultures or wilt see the jaws of a dog

जानुक इति । 'ननु' आक्षेपे । 'अवसरे' काले, योग्ये इत्यर्थः, 'उपसर्पणीयाः' उपगन्तव्याः । आज्ञां लब्ध्वा राजानं पश्यति जनः न हि यथावृत्तिः । अतो विलम्बः ।

सुषक इति । 'अस्य' यो 'वधः' हननं, तस्य 'सुमनसः' पुष्पं पुष्पमाला इत्यर्थः [ "आपः सुमनसो वर्षा अप्सरस्सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुलेशुरिकत्वेऽप्युत्तर-  
तयम् ॥ " ] [ "पिनन्तु" वस्तुं [ "वष्टिभागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः" इत्यलोपः । क्षेपः  
अपिनन्तुम् ] 'मि हस्तौ स्फुरतः' स्पन्दं ते ।

पुरुष इति । 'भावः' मान्यो भवान् 'अकारणे' कारणाभावे 'मारणः' हन्ता 'भविष्य' न अर्हति ।

जानुक इति । 'अस्माकं स्वामी' नगरपालः 'पतं हस्तं' यस्य तादृशः सन् 'राज-  
शासनं' राज्ञः शासनम् आज्ञां 'प्रतीक्ष्य' गृहीत्वा 'इतः' अस्यां दिशि 'मुखं' यस्य तादृशी,  
दृश्यते । मन्त्रं त्वं 'गृह्णेभ्यो बलिः उपहारो 'भविष्यसि' गृह्णाः ते मांसं भक्षयिष्यन्ति  
'वा' अथवा 'शुनः कुक्कुरस्य 'मुखं' दंशनायै व्यात्तं 'मुखं' 'द्रक्ष्यसि' । राजाज्ञया  
शुल्लस्यं मृतं वा त्वं गृह्णाः, आकण्ठं भुवि 'दिखातं जीवितं वा कुक्कुराः खादियन्ति ।

### NOTES

1. सुमनसः—सुमनस is usually plural. The Medini sanctions the singular also. "सुमनाः पुष्पमालयोः स्त्रियां ना धीरदेवयोः" इति मेदिनी । The custom in those days was to garland with करवीर and other flowers the victim condemned to death. Compare "हृन्-करवीरदाना"—Mrichhakatika.

2. अकारण &c.—अविद्यमानं कारणं यस्मिन् तत् अकारणम् causeless. मारयति इति च + लुट् कर्त्तरि बाहुलकात् = मारणः destroyer. Now see Tika.

3. पतहस्तः—The सप्तम्यन्त word हस्ते does not lead. This is like गङ्ग कण्ठ, कमण्डलुपाणि &c.

4. (a) गृध्रवलिः—गृध्रेभ्यो वलिः; a चतुर्थी तत्—by the rule 'चतुर्थी तदर्थे वलिहितसुखरचितैः' । This refers to death by the stake (एल) ।  
(b) द्रव्यसि—Will see. Refers to execution in which the condemned man is buried up to the neck under ground and dogs are then let loose to tear him up. The victim can see (द्रव्यसि) the dogs coming because he is not dead yet. But in the other case death is instantaneous and the dead man forthwith becomes meat for the vultures ( गृध्रवलि ) ।\*

( प्रविश्य ) श्यालः—सूअअ मुञ्चेदु एसो जालोपजीबी  
उववण्णो व्खु अङ्गलीअअस्म आअमो [ सूचक, मुच्यतामेण  
जालोपजीवी । उपपन्नः खलु अङ्गुलीयकस्य आगमः ]

( Entering ) SUPERINTENDENT—Suchaka, let this fisher—man be released. The acquisition of the ring is indeed consistent.

सूचकः—जह आबुत्ते भणादि [ यथा आबुत्तो भणति ] ।  
एसे जमसदणं प्रविशिअ पडिणित्ते [ एष यमसदनं प्रविश्य  
प्रतिनिवृत्तः ] । ( पुरुषं मुक्तबन्धनं करोति ) ।

SUCHAKA—As brother-in law directs. This fellow has come back after having entered the abode of death. ( Releases the man ).

पुरुषः ( श्यालं प्रणम्य )—भट्टा, अह कीलिशे मे आजीवे  
[ भर्तः, अथ कीदृशी मे आजीवः ] ।

MAN ( Bowing the Superintendent )—Now, Master, how is to be my livelihood ( to-day ) ?

श्याल इति । जालेन उपजीवति जीविकां वर्त्तयति इति जालोपजीबी धीवरः  
'मुच्यताम्' । 'उपपन्नः' युक्तः । 'आगमः' प्राप्तवृत्तान्त इत्यर्थः ।

सूचक इति । 'यमस्य सदनं' गृहम् । 'प्रतिनिवृत्तः' प्रत्यागतः [ मृतः पुनर्जीवित इवायम् इत्यर्थः ] । 'मुक्तानि' अपनौतानि 'वन्धनानि' यस्य तथाविधं 'करोति' ।

पुरुष इति । 'हे भर्ता' स्वामिन् 'अथ' पृच्छामि 'मे आजीवः' अथ जीवनं 'कोट्टयः' किंविधः । गतो मत्स्यो गतश्चाङ्गूरीयकं तदयं केनोपायेन जीविकां करोमि इति विद्यासागरपादाः ।

### NOTES

1. कोट्टयः—What shall I eat to-day ? The fish is gone, and I have lost the ring too. I do not know how to maintain myself to-day. This is Vidyasagara's explanation. Some take this as a sarcastic retort to the Superintendent's 'विग्रह इदानीमाजीवः ।' This is not consistent with the reply of the श्याल following. Nor can such a taunt to the head of the Police be expected from simple folks like the fisherman. This is perhaps the reason why Pandit Vidyasagara rejects the explanation and suggests the one above. Prof. Gajendragadkar, however defends the old explanation thus :—(1) The following speech of the श्याल is not a reply to the fisherman at all ; the श्याल simply ignores the fisherman's retort because he finds he has no suitable answer to it. The second speech of the श्याल is a mere continuation of his first speech [2] In the verse सहजं किल &c. the fisherman has shown that he is not afraid of the श्याल and is quite capable of making a sarcastic retort like this.

As to [1] we observe—[a] If the श्याल had no words to say in reply to the taunt, he would have replied with a kick ! [b] If the श्याल had not definitely finished his speech to सूचक then the latter would not have taken the speech as finished and replied आबुत्तो भणति । This sort of a reply from a subordinate suits only the conclusion of his superior's speech. (c) सूचक accepts the command, complements the fisherman saying एष यमसदनम् &c. and released him. The fisherman now bows to the श्याल and makes his remark.

It is absurd to suppose that all this while the श्याल was waiting with his message unfinished.

Regarding [2] it should be remembered that सहजे किल &c. was uttered in defence of his profession ; but the taunt is an attack, which is quite different. The grit of the fisherman is evident from the fact that a mere look [ असूयया पश्यति, below ] from Janaka prostrates him and he buys his safety by parting with half the king's reward !!

Hence the defence of the old explanation is untenable.

Prof. G. also attacks Vidyasagara's explanation thus—  
“The fish is not gone. He probably has sold it or it is lying at home” The fact is Vidyasagara's explanation has to be slightly modified ; fish was not caught that day at all. The fisherman says एकस्मिन् दिवसे—on a certain occasion—not अद्य to-day. We have therefore to suppose that the fisherman had not gone out with his net etc that day, but was wandering over the market place for a buyer for the ring. Thus if the ring is gone, he has nothing to live upon that day. Hence his query—भर्तः अद्य &c.—What shall I eat. The reply of the श्याल follows quite naturally.

श्यालः—एस भट्टिणा अङ्गुलीअमूलसम्मिदो पसादो वि दाविदो [ एष भर्ता अङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसादोऽपि दापितः ] ।  
(पुरुषाय अर्थं प्रयच्छति ) ।

SUPERINTENDENT—Here, a gift too commensurate to the value of the ring, is caused to be given by s re. [Gives money to the man ].

पुरुषः ( सप्रणामं प्रतिगृह्य )—भटा, अणुगादिद्वि [ भर्तः अनुगृहीतोऽस्मि ] ।

MAN—(Accepting with a bow)—Master, I am favoured.

सूचकः—एषो ग्राम अगुगादे जे शूलादो अवदालिअ हत्थि-



कन्धे पङ्क्तिविदे [ एष नाम अनुग्रहः यत् शुलादवतार्य हरित-  
स्कन्धे प्रतिष्ठापितः ] ।

SUCHAKA—Such indeed is the favour that, taken down from the stake, you are seated on the neck of the elephant.

जानुकः—आवुत्ते पालिदोशिए कधेदि महालिहलअणेण  
तेण अङ्गुलीअएण शमिणो बहुमदेण होदव्वं त्ति [ आहुत्त,  
पारितोषिकः कथयति महाहर्त्तेन तेन अङ्गुलीयकेन स्वामिनो  
वहुमतेन भवितव्यमिति ] ।

JANUKA—Brother-in-law, the gift shows that the ring with its priceless gems must be very acceptable to Sir.

श्याल इति । 'अङ्गुलीयकस्य मूल्येन रमितः' तुल्यः 'प्रसादः' प्रीतिदानम् ।

मूषक इति । मरणं ते भ्रुवमासीत् किन्तु राजानुपदेष्टेन न डीबलं प्रापेरभियुक्तः  
अपि तु अर्थेन पूजितः । तन्मन्त्रे श्याल्यं गन्ता जनो हस्तिस्कन्धे आरोपितः ।

जानुक इति । 'महाहर्त्तं महामूलां रत्नं यस्मिन् तथाविधेन 'तेन अङ्गुलीयकेन  
स्वामिनो बहुमतेन सन्मतेन 'भवितव्यम्' । रत्नं दृष्ट्वा भर्ता अङ्गुलीयकम् आदृतवान्  
'इति पारितोषिकः' पुरस्कारः 'कथयति' । पुरस्कारेणाहमेव मन्त्रे ।

## NOTES

- (a) अङ्गुलीयक &c.—इतत्—and इतत्—। See Tika. मूल्येन आनायम् शेषकरणोद्यम् इति मूल + यत् = मूल्यम् that from which the cost (मूल) is to be deducted to calculate the profit, i. e., the price.  
(b) प्रसादः—प्र + सद + घञ् भावे = प्रसादः or प्रासादः। The former means pleasure (प्रीति) and the latter a royal mansion. The gift is not pleasure (प्रीति) but only the sign of pleasure. By transference of epithets प्रसाद (प्रीति) is here used for प्रीतिदानम् ।  
(c) दापितः—दा + पिच् + क्त कर्मणि ।

2. प्रतिष्ठापितः—प्रति + स्था + पिच् + क्त कर्मणि । We have घल by the rule "उपसर्गात् सुनोति सुवति स्यति स्त्रौति सोभति स्था सेनय सेध सिच् सचसचाम्" ।

3. पारितोषिकः—परितोषः प्रयोजनमस्य इति परितोष + ठञ् reward.

श्यालः—ण तस्मिं महारिहं रत्नं भट्टिणो बहुमदं त्ति तक्केमि। तस्म दंसणेण भट्टिणो अभिमदो जणो सुमराविदो। मुहुत्तञ्च पकिदिगम्भीरो वि पज्जस्सुणञ्चणो आसि [ न तस्मिन् महारिहं रत्नं भत्तुः बहुमतमिति तर्कयामि। तस्य दर्शनेन भत्तुं रभिमतो जनः स्मारितः। मुहुत्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्य्य-अनयनः आसीत् ]।

SUPERINTENDENT—I guess (it is) net the invaluable gems in it that are acceptable to Sire; some person dear to Sire was reminded by its sight. Though naturally self-possessed, for a moment he remained with tearful eyes.

सूचकः—शेविदं नाम आवुत्तेण [ सेवितं नाम आवृत्तेन ]।

SUCHAKA—Service indeed has been rendered by Brother-in-law.

जानुकः—णं भणाहि इमशश कए मच्छशत्तुणौ त्ति [ ननु भण अस्य कृते मत्स्यशत्रोरिति ]। (पुरुषमसूयया तथा पश्यति)।

JANUKA—Well say that for the sake of this fish-killer. (Eyes the man with envy).

श्याल इति। 'तस्मिन्' अङ्गुलीये स्थितं महारिहं रत्नं भत्तुः न बहुमतम् इति तर्कयामि मन्थे। किन्तु 'तस्य' अङ्गुलीयकस्य 'दर्शनेन अभिमतः' प्रियो जनः स्मारितः। ततः पारितोषिकः। प्रियजनकारणचिह्नमपि शृणु—'प्रहत्या' स्वभावेन 'गम्भीरोऽपि' गदभावोऽपि पर्य्यङ्गणौ सवाप्ये 'नयने' यस्य तषाविधौ 'मुहुत्तं' आसीत्।

सूचक इति। 'आवृत्तेन सेवितं' नाम यथार्थमेव भत्तुं सेवा कृता।

जानुक इति। 'ननु' आक्षेपे। 'अस्य मत्स्यानां शत्रोः' धीवरस्य कृते तदर्थम् [कृते इत्यव्ययं निमित्ताच्चे] सेवितमावृत्तेन इति भण'। 'सेवालब्धं' धीवरस्य जातं तत् 'क्षेयं' सेवा इति 'पुरुषं' धीवरम् 'असूयया' दोषाविष्कारणेन सह 'पश्यति'।

## NOTES

1. (a) दर्शनेन—प्रयोजककर्त्ता । Thus अभिमतो जनः स्मृतः (non-causative) = दर्शनेन अभिमतो जनः स्मारितः (causative). [b] भर्त्ताः—भर्त्ता is the कर्त्ता of मननक्रिया in अभिमत । “तस्य च वत्तमाने” इति अनुक्ते कर्त्तरि षष्ठी । [c] अभिमतः—अभि + मन + क्त कर्मणि । स्मृ + णिच् gives स्मारि or स्मरि । The latter means ‘anxious recollection’ (आध्यान) [e] पथ्यंश्च &c.—परिगतानि अशूणि यद्यो ते पथ्यं शूणी । See now Tika.

2. मत्स्यघ्नोः—\* With the reading मात्स्यिकभर्त्तुः expound मत्स्यान् घ्नन्ति इति मत्स्य + ठक् = मात्स्यिकाः fish-killers, i. e., fisher-men. तेषां भर्त्ता स्वामी । Raghava explains “मत्स्येन जीवन्तीति मात्स्यिकाः तेषां भर्त्ताः” । But the sense “जीवति” goes with words of the वेतनादि class and a few others only (Pan. 4. 4. 12.—14). मत्स्य is not included therein. Besides for the word मत्स्य special provision is made by the rule “पञ्चिमत्स्यवृणान् हन्ति” (Pan. 4. 4. 35). Raghava's explanation is therefore suspicious.

पुरुषः—भट्टालके, इदो अर्द्धं तुम्हाणं शुमणोमुल्लं होदु  
[ भट्टारक, इतः अर्द्धं युष्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ] ।

MAN—Master, let half of this be as price of flowers for you.

जानुकः—एतके जुञ्जइ ( एतावदयुज्यते ) ।

JANUKA—This much is proper.

श्यालः—धीवर, महत्तरो तुमं पित्रवस्मभ्यो दाणिं मे संवृत्तो कादम्बरीसक्खिअं अम्हाणं पढमसोहिदं इच्छीअदि । ता सोण्डिआवणं एव्व गच्छामा [ धीवर महत्तरस्त्वं प्रिय-वयस्यक इदानीं मे संवृत्तः । कादम्बरीसाक्षिकमस्माकं प्रथम-सौहृदमिष्यते । तत् शोण्डिकापणमेव गच्छामः ] । (निष्क्रान्ताः सर्वे ) ।

SUPERINTENDENT—Fisher-man, you are noble and have become a dear friend to me. Our friendship is desired to have liquor for witness. So to a wine seller's shop we go. (Exeunt all).

### प्रवेशकः—PRELUDE.

पुरुष इति । हे 'भट्टारक' स्वामिन् 'इतः' प्रसादप्राप्तात् अर्थात् 'अहं' युष्माकं सुमनसाम् 'अर्चनायोग्यानां पुष्पाणां 'मूल्यं' भवतु' । अद्य प्राणप्रदा भवन्तः अर्चनीया मे न चात्र सन्निहितानि अर्चनपुष्पाणि । तत् पुष्पमूलमिदं मया वो दीयते । सास्यं हृष्टस्य भौतस्यैव प्रसादनोक्तिः ।

जानुक इति । 'एतावदयुज्यते' युक्तमेवैतत् ।

श्याल इति । महत्तरः' अतिशयेन महान् [इतरापेक्षया अतिशयः] 'त्वम् इदानीं 'मे' प्रियवयस्यकः' [स्वायं कन्] इवन्तः । 'अस्माकं' प्रथमं सौहृदं सौहृदारम् । मैत्रीस्थापनमित्यर्थः [अणि हृदयस्य हृद् । आदिहृदिः । अनणि हृद्भावे तु सौहृद्-मित्युभयपदहृदिः स्यात्] 'कादम्बरी' मदिरा 'साक्षिणौ' प्रत्यक्षदर्शिनी यस्मिन् तथाविधम् ["साचादृष्टरि रंजायाम" इति इनिः] 'इष्यते' प्रार्थयते मया । 'शृङ्गा' मदिरा पण्यं यस्य तस्य 'आपणं' पण्यशालां गच्छामः ।

प्रवेशयति इति 'प्रवेशकः' नीचपावप्रयुक्तः भाविभूतार्थसूचकः अङ्गसन्निविष्टः ।

### NOTES

1. भट्टारक—This is complementary. The epithet applies to the king. "राजा भट्टारको देवः"—Darpana.

2. [a] महत्तरः—There is mental comparison with other dear friends ; hence the comparative degree. Or, the comparison need not be with friends only (See Tika). In this case this is an attributive and प्रियवयस्यक is predicative. The meaning is—Noble as you are I do not hesitate to call you a friend though your origin is low ; you deserve my friendship by the large-heartedness so uncommon among people of your class.

\* अद्य to दीयते adopted by Prof. Gajendragadkar.

[b] कादम्बरी &c.—शब्द is garment. कुत्सितमम्बरमस्य इति कादम्बरः a name of वलराम who wore blue garments (नीलाम्बरः) । तस्य इयम् इति कादम्बर + अण् + ङीप् स्त्रियाम् = कादम्बरी wine मदिरा । “गन्धोत्तमाप्रसन्नैराकादम्बर्थः परिखुता । मदिरा—” इत्यमरः । सा साक्षिणो यस्मिन् । बहु—। In the बहु—the form should have been कादम्बरसाक्षिणोकम् because कादम्बरो should have पु वद्भाव and पु वद्भाव of साक्षिणो is not available. The difficulty may be avoided supposing साक्षिन् to be in the neuter (सामान्ये नपुंसकम्) । Thus कादम्बरो साक्षि यस्मिन् तत् । खद्येकम् । [c] प्रथम &c.—for सौहृद see Tika and जननान्तरसौहृदानि, Act. V. [d] शोण्डिकापणम्—शुण्डा सुरा पण्यमस्य इति शुण्डा + टक् = शोण्डिकः wine-seller. आ सम्यक् पणन्ते व्यवहरन्ति अस्मिन् इति आ + पण (व्यवहारे) + घ अधिकरण संज्ञायाम् = आपणः a shop. Now see Tika.

३. प्रवेशकः—प्रवेशयति इति प्र + विश् + णिच् + खल् कर्त्तरि । This differs from a विकल्पाक in as much as it is acted by inferior characters only. “यद्वाचैः केवलं पात्रे भाविभूतार्थसूचनम् । अङ्गयोरुभयोर्मध्ये स विज्ञेयः प्रवेशकः ॥” —Sudhakara, quoted by Raghava See also our Swapna-vasavadattam Act II.

( ततः प्रदिशत्याकाशयानेन सानुमती नामाप्सराः ) । सानु-  
मती—णिञ्त्वत्तिदं मए पञ्जाअणिञ्त्वत्तिज्जं, अच्छरातिन्थ-  
सगुणिज्जं जव साहुनगसुअ अभिसेप्रकालोति संपदं इमसुस  
राएसिगो उदन्तं पवक्खोकरिसुअं [ निवर्तितं मया पध्याय-  
निवर्तनीयम् अस्परस्तीर्थसान्निध्यं यावत् साधुजनस्याभिषेक-  
कालः इति साम्प्रतमस्य राजप्रेः उदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि ] ।  
मेणआसम्बन्धेण सरीरभूदा मे सउन्दला ! ताएअ दुहिदुणि-  
मितं आदिष्टुव्वमहि [ मेनकासम्बन्धेन शरीरभूता मे शकु-  
न्तला । तथा च दुहितृनिमित्तम् आदिष्टुर्वास्मि ] । ( सम-  
न्तादवलोक्य ) किं णु क्खु उदुच्छवे वि णिरुच्चवारममं विअ-  
राअउअ दोसइ । अतिथ मे विद्वो पणिधाणेण सव्वं परिण्णादु

किन्तु सङ्गीए आदरो मए माणइहयो [ किं नु खलु ऋतूत्सवेऽपि  
निहन्त्रवारमभिव राजकुलं दृश्यते । अस्ति मे विभवः प्रणि-  
धानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किन्तु सखया आदरो मया मानयि-  
त्ययः । ] होदु इमाणं एव उज्जाणगलिप्राणं तिरस्करिणी-  
परिच्छागा पसुपरिवर्तिनी भविअ उवळहिसस् [ भवतु अनयो-  
रेव उद्यानगलिहयोः तिरस्करिणोपतिच्छन्ना पाश्वपरिवर्तिनी  
भूत्वा उपलप्स्ये । ] ( नाट्येनावतीर्य स्थिता ) ।

[Then enters by aerial flight a nymph named Sanumati]

SANUMATI—Presence at Apsarstirtha, which has to be observed by me, by turns while it is bathing time for the sages, has been observed by me so I shall witness with my own eyes the facts of this royal sage. Through her connection with Menaka, Sakuntala has become like my own self. By her too for the sake of her daughter. I was previously requested. (Looking all round). Why indeed, even in the Spring festival does the royal house-hold appear as if without the commencement of festivities ? I have the power to know all by meditation. But my affection for my friend has to be respected by me. Well, shrouded in the veil of disappearance, I will ascertain, having become a constant mover by the sides of these keepers of the garden themselves.

(Stands having acted descent).

ततः 'आकाशिन' यत् 'याने' गमनं तेन [भावे लुपट् । भाष्यप्रयोगात् 'अप्सराः' इत्येकल्लेऽपि ] ।

साधुमतौति । 'यावत् यत्कालं 'साधुजनस्य' सतपुरुषाणाम् 'अभिवेककालः' खानसमयः तावत् 'पर्यायेण' यथाक्रमेण 'निर्व' 'नोयं' करणीयम् 'अप्सरस्तोयं' हस्तिना-  
पुरसमीपस्थे तीर्थविशेषे यत् 'सान्निध्यम्' उपस्थितिः तत् 'मया निर्वर्तितं' कृतम् 'इति'  
अस्मात् हेतोः 'साम्प्रतम्' अद्यना 'अस्य राजर्षेः' उदन्तं हस्तानाम् [ 'वार्त्ता' प्रवृत्तिर्हस्तानाम्

उदन्तः स्यात्" इत्ययः] 'प्रत्यक्षीकरिष्यामि' [अव्ययीभावे टच् समासान्तः । ततः अच् मत्वर्थीयः । तत्प्रतिः] । 'मेनकाया यः सम्बन्धः' शकुन्तलायाः तेन 'शकुन्तला मे शरीर-  
भूता' 'अशरीर' शरीर' 'भूता' जाता [अत्रेष्टादिषु शरीरमित्यपठितमेपि कविना दृश्यते]  
तदस्ति दुष्यन्तचरितपर्यवेक्षणे मदीयः स्वार्थः । न केवलं स्वार्थ एव—'तथा' मेनकाया  
'च दुहिता' शकुन्तला 'निमित्तं' प्रयोजनयस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा 'पूर्वम् आदिष्टा'  
[ 'भूतपूर्वे चरट्' इति ज्ञापकात् पूर्वशब्दस्य परनिपातः ] 'अस्मि'—इति मेनकाया  
आदिशोऽपि अत्र कारणम् । 'समन्तात्' सर्वासु दिक्षु 'अवलोक्य' । 'किं' प्रश्ने ; 'तु'  
वितर्के । मिलिते वितर्कगर्भः प्रश्नः । 'खलु' अवधारणे । ऋतुः प्रधानतया वसन्तः ।  
'ऋतुपाप्मी य उत्सवः' तस्मिन् [ शकपाधिवादिः ] समागतेऽपि [ भावे सप्तमी ]  
'राजकुल' भूपतिभवन 'निर्गतः उत्सवारम्भो' यस्मात् तादृश 'दृश्यते' [उत्सवारम्भा-  
भावे निश्चयः । तत्कारणं प्रति वितर्कगर्भः प्रश्नः] । प्रणिधानेन समाधिना 'सर्वं'  
परिज्ञातुं मे विभवः' सामर्थ्यम् अस्ति । अत्र स्थिता एव तत्रत्यं सर्वं ज्ञातुं शक्यते  
मया 'किन्तु सख्याः शकुन्तलायाः सम्बन्धीयो मे आदरः क्वेहः स 'मया मानयितव्यः'  
पूजयितव्यः क्वेहात् प्रत्यक्षं ज्ञातुमुचितं मे । ध्यानेन ज्ञाते तु क्वेहस्य सङ्गश्च न स्यात् ।  
'भवतु इति तत्क्षणकृते सङ्कल्पे अव्ययम् । 'तिरस्कारिणा' अदर्शनविद्यया 'प्रतिच्छन्ना'  
गूढविषयज्ञा सती अनयोः' दृश्यमानयोः 'उद्यानपालिकयोः' प्रमदवनरचिन्त्योः 'पार्श्वे'  
समीपे 'परिवर्तिनी सञ्चारिणी' भूत्वा तयोः मंलापात् 'उपलप्स्ये' ज्ञास्यामि सर्वम् ।  
'नाह्यनि अवतीर्य' भूतलावतरणं नाटयित्वा इत्यर्थः 'स्थिता उद्यानपालिकयोः पार्श्वे'  
स्थिता ।

1. [a] साधुजनस्य—जातावेकवचनम् । Or जन means समूह and gives the plural idea. [b] इति—This expresses हेतु ।\* Because (इति) I have done my duty and have leisure so now I will watch &c. [c] प्रत्यक्षी &c.—अक्षोः प्रति=प्रति + अक्षि + टच् समासान्त by the गणधत् "प्रतिपर (?) समनुभ्योऽक्षाः"=प्रत्यक्षम् direct vision. अव्ययी—। तत् अस्ति अस्य इति प्रत्यक्ष + अच् मत्वर्थे = प्रत्यक्षः that which is seen. Refers to उदन्त । अप्रत्यक्षं प्रत्यक्षं करिष्यामि इति प्रत्यक्ष + च् + क्त + लट् स्यामि । (d)

शरीरभूता—By the rule 'श्रेण्यादयः कृतादिभिः' here शरीर is compounded with भूत and gives the sense of चि to the compound, i. e. expresses अभूततद्भावः । “श्रेण्यादिषु च्ययैवचनम्”—Katyayana. But though भूत is of the कृतादि class, शरीर is not श्रेण्यादि । The Samasa strictly therefore seems unavailable. Mallinatha however in Kirat III under एकौचभूतम् takes श्रेण्यादि as आकृतिगण (an open list) on the authority of Sakatayana, and poets also seem to favour the view. See निवासभूता below and एकौचभूत above etc. The sense may also be got by taking भूत=सम । Thus शरीरेणभूता (सुप्रसूपा) [or—शरीरसभूता, श्रेषे इतत्] । Or शरीरेण तुल्या or शरीरनिव इति नित्यतत् । [Cf—“मादृभूत इत्यत्र भूतशब्दस्य उपमानार्थत्वम् कैयटकारेण प्रत्यपादि”—चारित्रवह्नः], as dear to me as my own body ; or—शरीरस्य तत् भूतस्य etc. There are however instances in which this mode of procedure does not well apply. Witness निवासभूता in “सादेवकी सर्वजगन्निवासभूता नितरां नु रेजे”—Bhagabata. I think the more reasonable way of dealing with such compounds is to treat them as सुप्रसूपा or शिष्टप्रयोगः । (e) Remark—Two reasons are here given for going to the place—(i) Love for Sakuntala ( शरीरभूता शकुन्तला ), (ii) Menaka's command (तया आदिष्टपूर्वा ) ।

2. [a] किं नु खलु—We have here मन्त्र ( किम् ), ( नु ), and निश्चय (खलु) । निश्चय is about the absence of festivities, and the वितर्कगर्भमन्त्र relates to the cause for the absence. (b) सख्याः—This is ambiguous. The षष्ठी may be श्रेषे or कर्त्तरि क्ययोगे । See—next. Note that the सखी is शकुन्तला not मेनका । Comp. “जाने सखी अगतो मे वर्त्तते”, “यो यः प्रदेशः सख्या मे अभिमतः” &c. infra. [c] आदरः—आ+हृ+अप् भावे । सख्या आदरः=Esteem for my friend ( श्रेषे षष्ठी ), or Friend's request ( कर्त्तरि षष्ठी ) । The former is preferable, because she mentions only two reasons for going to the place. If Sakuntala had requested her, she would have referred to that too. [d] तिरस्कारिणी &c.—तिरस्कारौति इति तिरस्+कृ+णिनि कर्त्तरि स्त्रियाम्=तिरस्कारिणी । We do not get तिरस्कारिणी because as Bhanuji remarks “निपातनादङ्गभावाः ।



संज्ञापूर्वकत्वाद्वा” । I have not been able to verify the निपातन । By संज्ञापूर्वकं &c, he refers to the परिभाषा—“संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” । Now वृद्धि is a संज्ञा, hence rules prescribing वृद्धि have violations This is an instance of such violation. Again by the rule “तिरसोऽन्यतरस्याम्” we get विसर्ग optionally giving the alternative from तिरङ्करिणी । प्रति + ऋद + णिच् + त कर्मणि = प्रतिच्छन्ना OR प्रतिच्छादिता veiled i.e, rendered invisible. Now see Tika.

( ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा च पृष्ठतस्तस्याः ) । प्रथमा—

आतम्महरिअपण्डुर वसन्तमासस्य जीअसव्वसस ।

दिट्ठोसि चूअकरोअ उदुमङ्गल तुमं पसाएमि ॥

[ आताम्रहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसवस्व ।

दृष्टोऽसि चूतकोरकं मृतुमङ्गल त्वां प्रसादयामि । ]

(Then enters a maid-servant gazing at the mango-blossom and another behind her). FIRST—Copper-coloured, green and pale, each in a slight measure, the all-in-all of the life of the first spring month, O Mango-blossom, the auspicious opener of the season, thou art seen. I propitiate thee.

द्वितीया—परहुदिए किं एआइणी मन्तेसि [ परभृतिके किमेकाकिनी मन्त्रयसे ] ।

SECOND—Parabhritika, why ( Or—what ) art thou muttering alone ?

प्रथमा—महुअरिए, चूअकलिअं देक्खिअ उन्मत्तिया पर-हदिए होदि [ मधुकरिके, चूतकलिकां दृष्ट्वा उन्मत्ता परभृतिका भवति ] ।

FIRST—Madhukarika, Parabhritika becomes mad on seeing the mango-blossom.

‘चूताङ्कुरम् अवलोकयन्ती’ नवीदगतत्वात् सादरं पश्यन्ती । ‘चेटी’ परिचारिका । ‘वृद्धतः’ पञ्चात् । द्वौ चेत्यौ प्रविशतः इत्यर्थः । एते एव उद्यानपात्रिके ।

आताम्रंति । अन्यः—हे आताम्रहरितपाण्डुर, वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व, चतु-  
मङ्गल चूतकोरक, दृष्टोऽसि, त्वां प्रसादयामि । व्याख्या—हे आ' ईषत् 'ताम्र' ताम्र-  
वर्णं 'हरित' श्यामल 'पाण्डुर' शुभ, विभिरपि वर्णैः किञ्चित् मित्र इत्यर्थः 'वसन्तमासस्य'  
प्रथमस्य वासन्तिकमासस्य फाल्गुनस्य 'जीवस्य' जीवनस्य 'सर्वस्व' सारभूत 'चतुर्'—

वसन्तस्य 'मङ्गल' प्रथमसूचकत्वात् मङ्गलारम्भभूत 'चूतकोरक' आम्रमुकुल, त्वं 'दृष्टो-  
ऽसि । अतएव त्वां प्रसादयामि । प्रसन्नो भव यथा अस्मिन् वसन्तेऽहं सुखं वसेयम् ।

द्वितीयेति । हे 'परभृतिके' [परभृतिका इति प्रथमाया नाम] 'कि' कथम् एका-  
किनौ 'असहाया' 'मन्यसे' जल्पसि ।

प्रथमेति । हे 'मधुकरिके' [मधुकरिका इति द्वितीयाया नाम] 'चूतकलिका'  
आम्रमुकुलं 'दृष्टा परभृतिका' कोकिला उन्मत्ता 'भवति' । उन्मत्ता एकाकिनौ मन्यते  
एव, तत्र कारणं न प्रष्टव्यम् । प्रथमां प्रति द्वितीयाया चतुः प्रश्नः । कौतुकप्रिया  
प्रथमा तु परभृतिका इति स्निग्धमालम्ब्य कोकिलापत्नी नीतवती ।

## NOTES

1. आताम्र &c.—पाण्डु + र अल्पार्थे = पाण्डुरः grey. ताम्रः गुणः अस्य अस्मि  
इति ताम्र + मतुप = ताम्रः । Copper—coloured. मतुप् disappears by  
the Varttika—"गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः" । Similarly हरित + मतुप् =  
हरितः green. हरितश्चासौ पाण्डुरश्च हरितपाण्डुरः । कर्मधा— । ताम्रश्चासौ हरित-  
पाण्डुरश्च ताम्रहरितपाण्डुरः । कर्मधा— । We compound by parts to  
avoid a विपदस्तत्पुरुष which is not usually allowable. आ ईषत् ताम्र-  
हरितपाण्डुरः । सहसुपेति समासः । Qual. चूतकोरक ।

2, परभृतिके—परैर्भृतः a cuckoo. स एव इति परभृत + कन् स्वार्थे =  
परभृतकः । स्त्रियाम् परभृतिका = a female cuckoo. Here, it is the  
proper name of the maid.

3. मधुकरिके—मधुकर + कन् स्वार्थे; ततः स्त्रियां टाप् as in परभृतिका ।  
मधुकरिका is a female bee. This is the name of the second maid.

4. Remark—The first maid puns on her own name. She  
pretends not to have understood the question as meant for  
her, but as addressed to female cuckoos in the garden. The  
reply is then evident—the cuckoo is mad with joy on seeing  
the tree in blossom. The lunatic talks to himself who ever  
asks him the reason ?

द्वितीया ( सहर्षं त्वरया उपगम्य )—कहं उवट्ठिदो महु-  
मासो [ कथमुपस्थितो मधुमासः ] ।

SECOND (Hastily approaching with joy)—How so has  
the spring month come ?

प्रथमा—महुअरिए, तव दाणिंकालो एसो मदविव्भमगीदाणं  
[ मधुकरिके, तव इदानीं काल एष मदविभ्रमगीतानाम् ] ।

FIRST—Madhukarika, yours now the time for humorous  
songs through intoxication (or—intoxication and amorous  
songs).

द्वितीया—सहि, अवलम्ब मं जाव अगपादट्ठिता भविव  
चूतकलिअं गेह्विअ कामदेववणं करेमि [ सखि, अवलम्बस्व  
मां यावदप्रपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवाच्च नं  
करोमि ] ।

SECOND—Friend, support me while with balance on the  
forepart of the foot and having plucked the mango-blossom  
I perform the worship of Kamadeva.

द्वितीयेन । 'हर्षेण सह त्वरया' द्रुतश्च 'उपगम्य' प्रथमायाः समीपस्था भूत्वा ।  
'कथम्' इति आश्चर्ये । 'मधोः' वसन्तस्य [मधुशब्दो वसन्तं पुंसि] 'मासः' कालः  
'उपस्थितः' प्राप्तः किम् ?

प्रथमेति । 'ह मधुकरिके' [भ्रमरि इति श्लेषः] 'एष इदानीं तव' समरकामिन्याः  
'मदेन' मत्ततया यानि 'विभ्रमगीतानि' विलासगानानि तेषां कालः' समयः आगतः  
वसन्ते कुसुमितासु वनराजिषु त्वं गायसि, स एष समयस्ते प्राप्तः ।

द्वितीयेति । हे 'सखि यावत्' यत्कालम् 'अग्रयोः पादयोः स्थित्वा' गुल्फे स्थितया  
दुरापत्वात् अङ्गुलिषु स्थिता सती [ "हस्तायाहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदाभ्याम्" ]  
इति वामनः ] प्राञ्चलभ्यां चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवस्य अर्चनं करोमि तावत् 'माम्  
अवलम्बस्व' धारय ।

### NOTES

I. मधुकरिके &c,—Another pun. Note the poet's choice  
of contrary character. The maids are of different tempera-

ment—one simple and the other full of fun. His 'disciples' (Sarangarav and Saradvata) his 'friends' (Anasuya and Priyamvada) are chosen on the same basis. (b) मद &c.—विषम is बिलास grace. विषमयुक्तानि गीतानि विषमगीतानि । शाकपार्थिवादि । मदजानि विषमगीतानि । शाकपार्थिवादि । तेषाम् ।

2. अग्रपादस्थिता—The foot is here mentally divided into three portions अग्र, मध्य, पश्चात् । अग्रौ च तौ पादौ च अग्रपादौ the fore-part of the feet, i.e., the toes कर्मधा— । पादाग्र means the same, but is षष्ठोत्तम्— । See also Tika and Act IV ante. तयोः स्थिता ।

प्रथमा—जइ मम वि कख् अद्धं अचनफलसूस [ यदि ममापि खलु अद्धम् अचनफलस्य ] ।

FIRST—Provided mine too is assuredly half the fruit of the worship.

द्वितीया—अकहिदे वि एव' संवज्जइ । जदो एक्कं एव्व णो जीविदं दुधाट्ठिदं सरीरं [ अकथितेऽपि एतत् संपद्यते । यत् एकमेव नौ जीवितं द्विधास्थितं शरीरम् ] । (सखीमवलम्ब्या चूतप्रसव' गृहीत्वा) अप्पबुद्धोऽपि चूतप्रसवो वन्धनभङ्ग-सुरभी होदि [अये अप्रबुद्धोऽपि चूतप्रसवो वन्धनभङ्गसुरभी-र्भवति ] । ( कपोतदस्तकंकृत्वा ) ।

अरिहसि मे चअङ्करोदिण्णो कमसस गहीअधनुअसूस ।

पहिअजणजुअइलक्खो पञ्चव्वभहिओ सरो होदुं ॥

( अर्हसि मे चूताङ्कर दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।

पथिकजनयुवतिलक्ष्यः पञ्चाम्यधिकः शरो भवितुम् ॥ )

( चूताङ्करं क्षिपति ) ।

SECOND—That is secured without being said ; for, our life is but one, body stands in two places. (Having leant on

the friend and plucked the mango blossom). Ah ! though not full-blown, the mango-blossom becomes fragrant by the severing of the stalk. (Joining the palms). Offered by me O mango blossom, it behoves thee to become, with the young mistresses of the travelling folk for your aim, the most excellent arrow of the five of Kama who has taken up his bow, (Tosses the mango-blossom).

प्रथमेति । 'यदि खलु' निश्चितं 'ममापि अक्षं नफलस्य अर्द्धं भवति' तदा अवलम्बे गान्ध्या ।

द्वितीयते । 'अकथिते' त्वया मया वा अनुक्ते 'अपि एतत्' अर्द्धलाभः 'सम्पद्यते' सिध्यति । कारणमाह—'यतो यस्मात् 'नौ शरीरं द्विधा स्थितं कौचितं' प्राणाः 'एकमेव' । 'अथे' इत्याख्ये । 'चूतप्रसवः' आमुकलिका 'अप्रबुद्धोऽपि अविकसितोऽपि 'वन्धन-भङ्गेन' वृत्तच्छेदेन 'सुरभिः' प्राणतर्पणे भवति । कपोतहस्ताः इति संज्ञाशब्दः करतलयोः सर्वाङ्गसङ्घे घटते । तमेव [ स्वार्धे कन् ] 'कृता' अञ्जलिं वद्धा इत्यर्थः । अन्वयः—हे चूताङ्गुर, मे दत्तः ( सन् ) गृहीतधनुषः कामस्य पथिकजनयुवतिलस्यः पञ्चाश्वधिकः शरो भवितुमर्हति । व्याख्या—हे 'चूताङ्गुर' सङ्कारप्रसव 'मे मया [अव्ययमेतत्] 'दत्तः' सन् 'गृहीतः धनुर्धेन तस्य [धनुषश्च]' इति नित्योऽप्यनङ् कवि-विवक्षया अकृतः । यद्वा—“गृहीतधनुकख” इत्येव पाठः । तत्र धनुशब्दो न सकारान्तः किन्तु सकारान्तः । स्वार्धेकन् [ 'कामस्य पथिकजनीनां' पान्यानां' या 'युवतयः' तरुण्यो भार्याः प्रीषितपतिका या रमण्यः ता एव 'लस्यः' शरव्यं तथाविधः 'पञ्चसु' प्रसिद्धेषु शरेषु अश्वधिकः' अष्टः [ निर्धारणाभावात् षष्ठीसमासो वा ] 'शरो भवितु' अर्हसि युज्यसे । इत्याह कन्दमुद्दिश्य 'चूताङ्गुरं' भूमौ 'क्षिपति' ।

### NOTES

1. (a) अप्रबुद्धोऽपि—प्र + ब्रू + क्त कर्त्तरि = प्रबुद्ध lit.—One who has awaked from sleep. The opening of the petals of a flower is likened to the opening of the eyes at the cessation of sleep. Hence प्रबुद्ध means here विकसित full-blown. न प्रबुद्धः । (b) वन्धन etc.—वन्धन is वृत्त the stalk. तस्य अर्द्धः । तेन सुरभिः ।

2. कपोलहस्तकम्—This is the technical name of the usual salute by joining the palms कपोतोसी करो तव स्निग्धमूलायपाशं की । प्रणामेन गुरुसम्भावे—” Sangita-retnakara quoted by Raghava.

3. (a) अहं सि मे—Raghava reads त्वमसि मया ;—also कामाय &c. —for कामस्य &c. and भव for भवितुम् । The construction is—हे चूताङ्गुर त्वं गृहीतधनुषे कामाय दत्तः असि । पथिकजनयुवतिल्लयः पश्चाद्भ्यधिक-शरी भव । (b) कामस्य—The construction is not कामस्य दत्तः but कामस्य शरः । See Tika. (c) गृहीतधनुषः—गृहीतधनुषः is expected with the अनङ्ग ( समानान्त ) attached. But धनुस् frequently appears without it. Compare “स्वलावण्याशं घृतधनुषमङ्गाय हणवत्”, “घृतधनुषं रघुनन्दनं स्मरामि” &c. Or the Prakrit गृहीतधनुषस् = गृहीतधनुषस्य which is perfectly legitimate. In this धनु is उकारान्त meaning “bow” ‘धनुश्चः पियालाद्रौ राशिमेदे धनुष्यपि’ इति हेमः । Compare, “धनुर्वशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति” । (d) पश्चाद्भ्यधिकः—The five arrows of Cupid are अरविन्दमशोकश्च चूतश्च नवमल्लिका नौलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चबाणस्य शयकाः ॥” तेषु or तेषाम् अभ्यधिकः There is no necessity for avoiding the षष्ठीतत्—because according to Kaiyyata there is no निर्धारण here. निर्धारण is possible only when the object singled out, the class from which selected and the basis of selection are present. This is not the case here. Hence we may have पश्चानाम् अभ्यधिकः— the prohibition “न निर्धारणे” being inapplicable. Or expounding पश्चानामभ्यधिकः call it a सुप्सुपा ॥

( प्रविश्यापटीक्षेपेण कुपितः ) कञ्चुकी—मा तावदनात्मज्ञो देवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधूतमे चूतकलिकाभङ्गमारभसे ।

(Entering without removing the curtain the enraged)

CHAMBERLAIN—That must not be, O thou that knowest not thyself. Commencest thou plucking mango-blossoms even though the spring festival is prohibited by Sire ?

उभे ( भीते )—प्रसीदतु अज्जो । अगहीदत्थाओ वञ्चं  
[ प्रसीदतु आर्यः । अगहीतार्थे आवाम् ] ।

BOTH—(Frightened)—Let noble sir be pleased. we are uninformed of the matter.

पवित्र्यंति । 'अपटौक्षेपेण' नेपथ्यरङ्गमन्त्रधोरन्तराक्षी दत्तं पटम् अनपसार्य इति प्राक् व्याख्यातम् । आत्मानं न जानाति तत्संबुद्धौ है 'अनात्मज्ञ' अविमृश्यकारिणि इत्यर्थः 'मा तावत्' एवं कार्षीः । दिवेन 'दुष्यन्तेन मधुतसवे' वसन्तोत्सवे [ भावे ७मी ] 'प्रतिषिद्धेऽपि' सति 'दुतकलिकाया भङ्गम् आरभसे' प्रक्रमसे । अधुनैव दण्ड्यसे मया उमे इति । "आर्यः" सान्धो भवान् 'प्रसीदतु' प्रसन्नो भवतु, कौपं त्यजत । 'न गृहीतः' ज्ञातः 'अर्थः' उत्सवप्रतिषेधरूपं वस्तु याभ्यां तथाविधे 'आवाम्' । अज्ञानादपराङ्, मृष्यतामावधोरित्यर्थः ।

### NOTES

1. (a) अपटौ &c.—Explained in Act IV. (b) अनात्मज्ञ—One that does not know himself (i. e., his position) is अनात्मज्ञ । One in the position of a servant cannot act against the orders of the king himself, If he does, he is अनात्मज्ञ—he does not know what he is.

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तूरभिरपि देवस्य शामनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथाहि—

चूतानां चिरनिगतापि कलिका वध्नाति न स्वं रजः

सन्नद्धं यदपि स्थितं कुरवकं तत् कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु स्वलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं

शङ्केसंहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणाद्धृष्टं शरम् ॥

CHAMRELAIN—No ! By you two (alone) has not indeed been heard Sire's command which has been obeyed even by the vernal trees and the birds that resort to them ! Thus—the blossom of the mangoes, though issued long ago, does not show its own pollen ; the Kuravaka, even that which is arrayed, stands in the state of the bud ; the note of the

male Cuckoo, though the winter has passed, falters in the throat. Methinks, even Smara [cupid], startled, countermands the arrow halfdrawn from the quiver.

कञ्चुकीति । 'यत् शासनम्' आज्ञा वासन्तिकैः वसन्तकाले पुष्पादभिः [ ठञ् ] 'तर्कभिरपि' पादपैरपि 'तान्' तर्कन् 'आश्रयन्ते' ये तैः 'पविभिरपि' पक्षिभिरपि 'प्रमाणोक्तं' पालितं तत् शासनं 'युवाभ्यां न किल श्रुतम्' । किल इत्यरुचौ । नाहं शब्दे अश्रुतं शासनमिति । तर्कपक्षिभिः प्रमाणोक्तिरूपं प्रपञ्चयति 'तथाहि' इति—

अन्वयः—चूतानां कलिका चिरनिर्गतापि स्वं रजो न वध्नाति । कुरवकं यदपि सन्नद्धं तत् कोरकावस्थया स्थितम् । पुंस्कोकिलानां रुतं शिशिरे गतेऽपि कण्ठे खलितम् । शङ्के स्मरोऽपि चकितः तूष्णाद्वैकल्यं शरं सहरति । व्याख्या—चूतानां कलिका' आमृतमञ्जरी [जातावेकवचनम्] 'चिरं निर्गता प्रकटिता 'अपि स्वम् आत्मोक्तं 'रजः' परागं 'न वध्नाति' घत्ते 'कुरवकं' कुरवककुसुमं 'यदपि' यच्च 'सन्नद्धं' विकाशं' प्रति सञ्जीभूतं 'तत् कोरकस्य अवस्थया' सुकुलरूपेणैव 'स्थितम्' । 'पुंसां कोकिलानां' कोकिलयुगलम् [संयोगान्तलोपः । रुतमन्त्रे । अनुनासिकान्ते पुंस्कोकिलानां इत्यपि] 'रुतं' रवः 'शिशिरे' हिमे 'गतेऽपि' हिमावसानेऽपि 'कण्ठेषु खलितं' प्रतिहतं कण्ठपर्यन्तमायातं न तु वह्निर्निःसृतं सत् श्रुतम् । शिशिरात्ययेऽपि, इत्यमप्रबुद्धे चूतकोरकैः अप्रफुल्ले कुरवकैः संयते च कोकिलाणां 'शङ्के' मन्ये 'स्मरोपि' भगवान् मन्मथोऽपि, किं पुनः पविणः पादपा वा 'चकितः' देवाज्ञया विचलितः सन् 'तूष्णात्' अर्द्धोक्तं शासनचोषणात् प्राक् निष्काशितप्रायं 'शरं' सहरति अतादेशस्तु प्रतिप्रवेशयति ॥ प्रहस्तमना एवासीत् स्मरः । कथमन्यथा निर्गता चूतकलिका, सन्नद्धं कुरवकं, रुतनिरतस्य कोकिलः । परन्तु देवादेशात् न प्रहरति । तादृशोऽप्यादयो युवाभ्यां न श्रुतः । युज्यते एवेतत् इति वक्तोक्तिः [ "कुरवकम्" (रा.)—"कुरवकम्" (त-, न्या-, म-) ] ॥

## NOTES

1. वासन्तिकैः—वसन्ते पुष्पानि इति वसन्त+ठञ् वासन्तिकाः those that flower in the spring. This is a वेदिक usage. In भाषा the proper affix is अण् by the rule "सन्निवेलादि ऋतु नचन्नेभ्यः अण्" which bars ठञ् । The ठञ् comes in as a प्रतिप्रसव in the Vedas only by



the rule “वसन्ताच्च” on which the Vritti remarks “छन्दसि इत्येव । वसन्तशब्दात् छन्दसि विषये उक्त् भवति शेषिकः—Kasika.

2. (a) कलिका, कुरवकम्, रुतम्—जानावेकवचनम् । (b) स्वम्—Their own. Hence what is natural, and therefore expected has not taken place. (c) सन्नद्धं यदपि &c.—As a rule they are not सन्नद्ध । Even (यपि) those that (यदपि) are सन्नद्ध show no further development (b) Remark—The अलङ्कार is उत्प्रेक्षा as indicated by शब्दः । It concerns three facts—(i) स्मरेण शरस्य अङ्गं कर्षणम् ; (ii) ततः शरसंहारः । (For iii see below). The bases of the उत्प्रेक्षा are—(a) चूतकलिका-निर्गमः, कुरवकसन्नादः पुंस्त्वोक्तिलखः which lead to the surmise (i). (b) The second surmise also arises because चिरनिर्गतापि रजो न वध्नाति, सन्नद्धमपि कीरकावस्थया स्थितम्, गतेऽपि शिशिरे कण्ठेषु स्वलितम् । Facts (i) and (ii) being established, a third surmise follows, viz, (iii) देवादिशात् स्मरस्य चकितव्यम् । Raghava has स्वभावोक्ति and विशेषोक्ति in the first three lines. The विशेषोक्ति is, according to the modern view “सति हेतौ फलभावे विशेषोक्तिः”—Darpana. चिरनिर्गम &c. are हेतु and रजोवधन &c. are the फल which is here absent. Dandin, however would not allow the विशेषोक्ति । He defines—“गुणजातिक्रियादीनां यत्तु वैकल्यदर्शनम् । विशेषदर्शनाद्यैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥” Here वैकल्य is फलमप्रति विकलता । Hence his definition applies to those cases only where the फल is there, but the usual हेतु is insufficient (विकल) the फल being brought about by something special (विशेष) । In our case रजसावधनम् etc. are the फल we see, but without any हेतुवैकल्य । Thus this is not a case of विशेषोक्ति as Dandin defines it. (c) Reading—The reading कुरवक is here preferred, because though commentators of Amara recognise the variant कुरुवक, the poet writes कुरवक elsewhere ‘कुरवका रवकारणतां ययुः—Raghu.

सानुमती—एत्थि सन्देहो महाप्पहावो राएसी [ नास्ति सन्देहः । महाप्रभावो राजर्षिः )

SANUMATI—There is no doubt. The royal sage is of great prowess.

प्रथमा—अज्ज कति दिअहाईं अम्हाणं मित्तावसुणा रहि-  
एण भट्ठिणो पाअमूलं पेसिदाणं [आर्य्यं कति दिवसाणि  
आवयोमिंत्रावसुना राष्ट्रियेण भर्तुः पादमूलं प्रेषितयोः] । एत्थं  
अ णो पमदवणस्म पालणकम्म समप्पिदं । ता आअन्तुअदाए  
असुसुदपुव्वो अम्हेहिं एषो वृत्तान्तो [अत्र च नौ प्रमदवनस्य  
पालनकर्म समपिं तम् । तदागन्तुकतया अश्रुतपूर्व आवाभ्यामेष  
वृत्तान्तः] ।

FIRST—Noble Sir, a few days only have passed unto us  
sent near the feet of Sire by Mitravasu the king's brother-in-  
law. And here the work of keeping the pleasure garden was  
placed with us. Thus through our being strangers this matter  
was not heard by us before.

साधुमतीति । सरोऽपि चकित इत्यादि यत् शङ्क्यते तव 'सन्देहो नास्ति ।'  
'राजर्षिः' दुष्यन्तः 'महाप्रभावः प्रबलप्रतापः । तत् चकित एव सारः शासनखङ्कन-  
शङ्कया [मूलम् (त- न्या-)] — । राघवादीनान्तु उद्यानपालिकयोरियमुक्तिः ] ॥

प्रथमेति । हे 'आर्य्यं राष्ट्रियेण नगरपालेन राजश्यालेन 'मित्रावसुना भर्तुः'  
स्वामिनः 'पादमूलं चरणसमीपं 'प्रेषितयोः आवयोः कति' स्वल्पानि दिवसानि' [पुंस्त्री  
बास्य भूरिप्रयोगः] गतानि । 'अव च' इह नगरे च नौ प्रमदं मदजननम् [खुत्तादृश  
कर्त्तरि] 'वन' तस्य विहारवनिताया इत्यर्थः 'पालनकर्म समपिं तम्' । तत् तस्मात्  
'आगन्तुकतया' अचिरागमनेन हेतुना 'एष वृत्तान्तः' वक्तव्योत्सवप्रतिषेधः 'आवाभ्याम्  
अश्रुतपूर्वः' इतः पूर्व न श्रुतः ।

## NOTES

1. नास्ति सन्देहः &c.—Raghava ascribes this to the maids.  
But then they would not have referred to the king as राजर्षिः ।  
Besides, the tone is not that of frightened people, as they per-  
sumably were. Moreover, one of them (प्रथमा) continuing to  
speak, it seems queer that the other should cease. What pur-

pose is served by the two beginning the speech together and one alone finishing it ?

2. (a) कति—किम् + कति । (b) दिवसानि is अहर्षादि, hence both masculine and neuter. (c) राष्ट्र is राज्य । राष्ट्रे अधिकृत इति राष्ट्र + च = राष्ट्रिय the guardian of the peace of the kingdom, the head of the police. The king's brother-in-law is usually appointed to this office. "राजस्थानस्तु राष्ट्रियः" इत्यमरः । (d) आगन्तुकतया—आ + गम् + तुन् कर्त्तरि (औणा) = अगन्तः a guest, a new-comer. "सादावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृह्यागते" इत्यमरः । आगन्तुरेव इति कन् स्यात् । The gist is—We are new comers here. Only other day the Superintendent of police procured us from the mofusil and made a present of us to Sire who kindly employed us to look after this garden

कञ्चुकी—भवतु, न पुनरेवं प्रवर्त्तितव्यम् ।

CHAMBERLAIN—Well, this must not be done again.

उभ—अज्ज कोट्टहलं णां, जइ इमिणा जणेन सोदव्वं कहेद् अज्ज किं णिमित्तं भट्ठिणा वसन्तुससवो पडिसिद्धौ आर्य्यं कोट्टहलं नो, यदि अनेन जनेन श्रोतव्यं, कयंयतु आर्यः किं निमित्तं भर्त्ता वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः ] ।

BOTH—Noble Sir, curiosity (is excited) ; if it may be heard by people like us, let your honour tell us for what reason is the vernal festival prohibited by Sire.

सानुमती—उत्सवप्पिआ कख् मणुससा । गुरुणा कारणेण होदव्वं । उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम् ] ।

SANUMATI—Men are indeed fond of festivities. The reason has to be grave.

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत् किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः क रापथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् ?

**CHAMBERLAIN**—It is as thoroughly spread, why can it not be told ? Has not the scandal of Sakuutala's renunciation reached your ears here ?

कञ्चकी । 'भवतु' यातु तत् । 'पुनः' भूयोऽपि 'एवं न प्रवर्त्तितव्य' चूतकलि-  
काभङ्गादिभिरुत्सवारम्भी न कर्त्तव्यः ।

उभे इति । 'नौ' आवयोः 'कौतूहल' कुतूहलम् 'अस्ति' अस्मिन् विषये । 'यदि  
अनेन जनेन नीचेन चेटीजनेन 'अवयवयोग्य' तदा 'किं निमित्तं' केन हेतुना भर्त्ता  
वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः' तत् आर्यः कथयतु ।

सानुमतीति । 'मनुष्याः उत्सवप्रियाः' प्रियोत्सवाः 'खलु', तथापि उत्सवः  
प्रतिषिद्धः । तत् मन्ये 'गुरुणा कारणेन भवितव्यम्' ।

कञ्चकीति । 'बहुलभूतं' बहुकण्ठगतम् 'एतत्' उत्सवप्रतिषेधनिमित्तं किं न  
कथ्यते । यत् सदैः अतं तस्य अवयवे को दोषः । 'अत्र' अस्मिन् नगरे इहागमनात्  
परमित्यर्थः 'शकुन्तलायाः प्रत्यादिशात् निराकरणात् यत् 'कौलीनं' राज्ञो लोकवादः  
[ "स्यात् कौलीनं लोकवादे" इत्यमरः ] तत् 'किं भवत्योः कण्ठपथं न आयातम्'  
भवतीभ्यां न अतम ?

## NOTES

1. किं निमित्तम्—Almost all the विमक्ति are allowable in connection with निमित्त, कारण, हेतु &c. Hence किं निमित्तम्, केन निमित्तेन, कस्मिन् निमित्ते &c. are correct. The Varttika is "निमित्त-कारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्" ।

2. उत्सवप्रियाः—प्रियः उत्सवो येषां ते । The पूर्वनिपात of प्रिय is optional by the rule 'वा प्रियस्य' । Hence प्रियोत्सवाः is also correct.

3. (a) बहुलभूतम्—अवहुलं बहुलं भूतम् इति बहुल + च्चि + भू + क्त कर्त्तरि has become many, i. e., has spread. गतितत्—। c. f., "पौरेषु सोऽहं बहुलीभवन्तम्" etc. (b) शकुन्तला &c.—कुले भवः इति कुल + स्व = कुलीनः noble. तस्य भावः इति कुलीन + अण् कौलीनम् primarily कुलीनत्वम् ; secondarily—That which has to be concealed ( गुह्य ). i. e. a scandal, "कौलीनं स्यात् कुलीनत्वे गुह्ये—" इति विश्वः । Now see Tika.

उमे—सुदं रद्विअमुहादो जाव अङ्गुलीअअदंसणं । [ अत  
राष्ट्रियमुखात् यावदङ्गुलीयकदर्शनम् ]

BOTH—Heard from the mouth of the Governor up to  
the seeing of the ring.

कञ्चुकी—तेन हि अल्पं कथयितव्यम् । यदेव अङ्गुलीयक-  
दर्शनादनुस्मृतं देवेन सत्यमूढपूर्वा मे तत्रभवतीरहसि शकुन्तला  
मोहात् प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृत्येव पञ्चात्तापमुपगतो देवः ।

तथाहि —

रम्यं द्वेष्टि यथा पुराप्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते  
शय्याप्रान्तविबत्तनैर्विगमयतुरन्निद्र एव क्षपाः ।  
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा  
गोत्रेषु स्वलिखितस्तदा भवति च ब्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥

CHAMBERLAIN—Then indeed little has to be told.  
When at the sight of the ring it was remembered by Sire that  
her ladyship Sakuntala was really married previously in  
secret and discarded through delusion, since that very moment  
Sire has been feeling remorse. Thus—He shuns the delight-  
ful ; he is not attended by ministers daily as before. He  
passes the nights even without a wink by tossing about at  
the edge of the bed. And when through affability he gives  
a suitable reply to the inmates of the harem, then, making  
slips in the names he remains long perplexed through shame.

उमे इति । अङ्गुलीयकस्य “दर्शनं यावत्” तत्पर्यन्तं सर्वं ‘राष्ट्रियस्य मुखात्’  
[ अपादाने पञ्चमी ] ‘श्रुतम्’ ।

कञ्चुकीति । ‘यदेव अङ्गुलीयकस्य’ दर्शनात्—तत्रभवती मान्या शकुन्तला सत्यं तत्  
एव [अव्ययनेतत्] ‘मे’ मया रहसि विजने पूर्वम् ऊढा ‘ऊढपूर्वा’ विवाहिता मोहात्  
मतिबलात् ‘प्रत्यादिष्टा’ निराकृता—‘इति देवेन अनुस्मृतम्’ अभिज्ञातं ‘तदा’तत्काले

‘प्रभृतिः’ आदिर्दृष्टिन् कर्मणि तत् यथा तथा [यद्वा—प्रभृति इत्यव्ययम्], ‘देवः पश्चात् तापम् उपगतः’ प्राप्तः । अन्यथः—‘रम्यं’ इति । यथा पुरा प्रकृतिभिः प्रत्यङ् न सेव्यते । उभिर्द एव शय्याप्रान्तविवर्त्तनैः क्षपा विगमयति । यदा दाक्षिण्येन अन्तःपुरेभ्यः उचितार्तां वाचं ददाति, तदा गोत्रेषु स्खलितः ( सन् ) चिरं ब्रीडाविलक्षो भवति च । व्याख्या—‘रम्यं’ काव्यं वस्तु यदितः पूर्वं प्रीतिकरमासीत् तत् सर्वमित्यर्थः ‘इष्टि’ अप्रीतिकरमिति त्यजति । रसेषु विरसो देवः । ‘यथा पुरा प्रागिव ‘प्रकृतिभिः’ अमात्यैः ‘प्रत्यङ्’ प्रतिदिनं [ अहनि अहनि इति बौधायाम् चव्ययोभावः । “नपुंसकादन्यतरस्याम्” इति विकल्पे ठच् समासान्तः । पच्चे प्रत्यङ् : ] ‘न सेव्यते’ । सम्प्रति कदाचित् प्रकृतिभिः सेवामनुमोदते न प्रत्यङ्म् । उत्क्रान्ता ‘निद्रा’ यस्य तादृश ‘एव’ जाग्रदेव ‘शय्यायाः प्रान्तयोः’ यानि ‘विवर्त्तनानि दक्षिणे पार्श्वे’ शयितः क्षपां दक्षिणप्रान्ते ततश्च विरक्तः वामपार्श्वे परिवर्त्तनमिच्छन् वामप्रान्ते, भूयश्च दक्षिणप्रान्ते, ततोऽपि पुनर्वामप्रान्ते इत्येवं क्रमेण यानि परिवर्त्तनानि तैः ‘क्षपाः निशाः [ निशि निशि एवं वृत्तत्वात् बहुवचनम् ] ‘विगमयति’ अतिवाहयति । एवं विवर्त्तनपरो मङ्घिषीभिः प्रार्थितः ‘यदा दाक्षिण्येन’ उदारतया न तु कामितया ‘अन्तःपुरेभ्यो’ मङ्घिषीभ्यो [ उपचारात् अन्तःपुर इति अन्तःपुरस्थवाचि ] ‘उचितार्तां’ प्रार्थनानुरूपार्तां वाचं ददाति, तदा गोत्रेषु, नामसु ‘स्खलितः’ भटः सन् शकुन्तलामयष्टदयः शकुन्तलाशब्दमेव उच्चारयन् ‘चिरं’ दीर्घकालं ‘ब्रीडया’ लज्जया ‘विगतं’ लक्षं लक्षं यस्य तथाविधौ विह्वल इत्यर्थः ‘भवति च’ तिष्ठत्यपि । [ ‘शय्याप्रान्तः’—ब्रीडाविलक्ष’ ( रा-, वि-, म- )—“शय्योपान्तः”—“ब्रीडावनमः” ( त-, न्या- ) ] ।

### NOTES

1. तदा प्रभृति—प्रभृति as अवधिवाचौ gives पश्चमी as in ईशवात् प्रभृति ; if आरम्भवाचौ it gives सप्तमी as here.

2. क्षपाः—अधिकतः कर्मसंज्ञा because वि + गम is अकर्मक ।

3. स्खलितः—स्खलु + क्त कर्त्तरि having made a slip. गोत्र name. “गोत्रं नाम्नि तथान्वये” इति हलायुधः ।

4. Readings.—(a) शय्याप्रान्त means practically the same as शय्योपान्त । (b) ब्रीडावनमः is ब्रीडया अवनमः । But अवनमः applies better to one standing than to a person lying down. ब्रीडाविलक्षः is better.

सानुमती—पिअं मे [ प्रियं मे ] ।

SANUMATI—Joy to me !

कञ्चुकी—अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

CHAMBERLAIN—From this overpowering distraction the festival is prohibited.

उभे—जुज्जइ [ युज्यते ] ।

BOTH—Quite proper.

नेपथ्ये—एदु एदु भवं [ एतु एतु भवान् ] ।

IN THE DRESSING ROOM—Proceed, let Your Majesty proceed.

कञ्चुकी ( कर्णं दत्वा )—अये इत एवाभिवर्त्तते देवः ।  
स्वकर्मानुष्ठीयताम् ।

CHAMBERLAIN ( Listening )—Ah ! Sire is coming this very way. Let your own work be attended to.

उभे—तह [ तथा ] । ( निष्क्रान्ते ) ।

BOTH—As you say, Sire. [Exeunt].

आद्यादिति । प्रकर्षेण भवतः 'प्रभवतः' प्रवृत्तात् 'अस्मात्' विमनसः अभिभूतस्य भावः, 'वैमनस्यं' मनस्तापः तस्मात् [ हितौ प्रसी ] उत्सवः प्रत्याख्यातः ।

अये इति । 'इत एव' अस्यामेव दिशि [ सप्तस्थासतिः । आद्यादिः ] 'अभिवर्त्तते' आगच्छति । 'स्वकर्म' आत्मकार्यम् 'अनुष्ठीयतां भवतीत्याम् ।

( ततः प्रवशति पश्चात्तापसदृशवेषो राजा विदूषकः प्रति-  
हारी च ) । कञ्चुकी ( राजानमवलोक्य )—अहो सर्वास्ववस्थासु  
रामणीयकमाकृतिविशेषणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो देवः ।  
तथाहि—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोष्ठापितं

विभ्रत् काञ्चनमेकमेव बलयं श्वासोपरक्ताधरः ।

चिन्ताजगरणप्रतान्तनयनस्तेजोगुणादात्मनः

संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नालक्ष्यते ॥ ६ ॥

(Then enter the King, dressed as in remorse, the Vidhu-shaka and the Warder).

CHAMBERLAIN (Beholding the king)—Oh ! the loveliness of excellent features in all circumstances. Hence sire, is lovely though agitated. Thus, with special decorations discarded, wearing only one golden bracelet placed on his left forearm, with the lower lip parched by sighs, with his eyes extremely distressed through care and vigil, he though wasted is not noticed as such owing to the virtue of his own lustre, like a great gem scratched by the polisher's file.

तत इति । पश्चात्तापस्य सदृशः वेपः सज्जा यस्य तथाविधः ।

कच्च, कीर्ति । 'अहो' विस्मये । 'आकृतैर्विशेषः अतिशयः । उपचारात् तद्वान् ।

'आकृतिविशेषाणां' विशिष्टाकृतौनां 'सर्वासु अवस्थासु रामणीयकं' रमणीयत्वम् [योप-लक्षणी वृत्त] । [ "रामणीयकम्" ( त, न्या- ) "रमणीयत्वम् ( रा, वि, स, ) ] ॥

'एवम् इत्यम् 'उत्सुकोऽपि उन्मत्ता अपि 'प्रियदर्शनी देवः' । अन्वयः—प्रत्यादिष्ट-विशेषमण्डनविधिः वामकोष्ठापि तम् एकमेव काचन' वलयं विधत्, श्वासेन परत्ताधरः, चिन्ताजगरणप्रतान्तनयनः ( देवः ) क्षीणोऽपि संस्कारोल्लिखितो महामणिरिव आत्मनस्तेजोगुणात् न आलक्ष्यते । व्याख्या—'प्रत्यादिष्टः' परित्यक्तः, 'विशेषेण मण्डनस्य' हारकैयूरकुण्डलादिभिरलङ्कारणस्य 'विधिः' अशुष्ठानं येन तादृशः अतएव वामे प्रकोष्ठे मणिवन्मादूर्ध्वं प्रदेशे 'अपि' तं दत्तम् 'एकमेव काचन' सौवर्ण्यं 'वलयं विधत्' धारयन् निराभरणत्वे दोषं पश्यन् एकमात्रवलयं दधत् इत्यर्थः, 'श्वासेन' शोकोत्थेन निःश्वास-वायुना 'उपरक्तः' अतिरक्ततामापन्नः 'अधरो' यस्य तादृशः, 'चिन्तया' शकुन्तलागतया यत् 'जागरणं' रात्रौ अनिद्रा, तेन 'प्रतान्ते' अतिखिन्ने [कर्त्तरिक्तः] 'नयने यस्य तथा-विधो देवः एवं प्रजागरादिभिः 'क्षीणोऽपि' संस्काराय' अङ्गरागाय 'उल्लिखितः' उत्-कीर्णः अतएव शायवर्षणकृशः 'महामणिरिव' मणिराज इव, हारक इव इत्यर्थः 'आत्मनः स्वस्य' तेजसो गुणात् प्रभावात् तेजस्वितया इत्यर्थः 'न आलक्ष्यते' क्षीणतया न परि-ज्ञायते । [ "प्रकोष्ठापि तं" ( रा-, वि-, म- )—"प्रकोष्ठे सूय" ( त-, न्या- )



“शसोपरक्तः” ( रा-, व- न्या- )—“शसापरक्तः” ( वि-, म्- ) ॥ “प्रताप्त” ( रा-, वि- )—“प्रताप्त” ( त- न्या-, म्- ) ॥ “तेजोगणात्” ( रा-, वि-, म्- )—“तेजोगणः” ( त-, न्या- ) ॥

## NOTES

1. पश्चात्ताप &c.—पश्चात् means पश्चाज्जातः। तादृशः तापी यस्य स पश्चात्तापः penitent. Or पश्चात् तापः पश्चात्तापः कर्मधा—। तेन or तस्य सदृशः। तादृशी वेगो यस्य। बहु—।

2. रामणीयकम्—रम + णिच् + अनौयर्, कर्त्तरि वाङ्मुक्तात् = रमणीयः lovely. अनौयर् is usually attached in the कर्म or भाववाच्य। Here by the rule “कृत्यलुटो बहुलम्” we have it कर्त्तरि। Then रमणीयस्य भावः इति रमणीय + कृच्।

3. (a) प्रत्यादिष्ट &c.—विशेषण मण्डनं विशेषमण्डनम्। तस्य विधिः &c. See Tika. (b) वामः प्रकीष्टः। तत्र अपि तः। It is difficult to see why वाम and not दक्षिण is chosen (c) एकम्—sakuntala too wears only one bracelet when love-sick (Act III) (d) शसोप &c.—उपरक्त is deep-red. अपरक्त means colourless. But hot breath is likely to deepen the colour. उपरक्त therefore seems better. Prof. Gajendragadkar prefers अपरक्त। Against उपरक्त and for अपरक्त he remarks—“Kalidasa does not believe that hot breath deepens the colour”. In support he cites “निःश्वसानामग्निशिरतया भिन्नवर्णाचरोटम्” from Meghaduta. This does not seem to offer much support. भिन्नवर्णं rendered विहाय by Mallinath, is not necessarily अपरक्त। Even conceding that Kalidasa wants to have colourlessness here अपरक्त is not a happy word to express it. अपरक्त Primarily means bloodless. Colourlessness has to be inferred here from bloodlessness. This is against nature. It is colourlessness which people observe and thence they infer bloodlessness. But let that go. In a case like this any one would prefer a direct statement than inference. अपराग would serve the purpose very well. श्वासापरागाधरः keeps the metre intact improves the diction and avoids the word रक्त in the

sense of blood which is rare with Kalidasa. Indeed everything seems to go against and nothing in favour of the reading अपरक्त। (e) चित्ता &c—प्र + तम् ग्लानि + क्त कर्त्तरि = प्रतप्तं distressed. प्रतप्तं deeply copper-coloured. Slightly copper-coloured eyes, are a महापुरुषलक्षण—c. f. “रक्ताक्षी दुन्दुभिस्त्रिः”—Ramayana. Prof G. mis-understands me. I do not reject the reading प्रतप्तम्। My ‘slight’ and deeply’ simply note the change. Both प्रतप्त and प्रतप्तम् suit the context and are good.

सानुमती (रोजानं विलोष्य)—ठाणे कखु पञ्चादेसविमानिदा वि इमस्स किदे सउन्दला किलम्मदि [स्थाने खलुप्रत्यादेशविमानितापि अस्य कृते शकुन्तला क्लाम्यति] ।

SANUMATI (Beholding the king)—Rightly indeed does Sakuntala though disgraced by rejection pine for this person.

राजा (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)—

प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुद्धम् ॥ ७ ॥

KING (Going round the stage slowly in deep meditation)—Previously asleep though being roused by my fawn-eyed darling for remorse has this wretched heart now awoken.

सानुमतेति । ‘प्रत्यादेशेन’ प्रत्याख्यानेन ‘विमानिता’ अवमानिता ‘अपि शकुन्तला यस्य’ दुष्यन्तस्य ‘कृते’ दुष्यन्तार्थम् इत्यर्थः [कृते इत्यव्ययम्] ‘क्लाम्यति’ दुःखं भजते इति ‘स्थाने खलु’ युक्तमेव [“युक्ते हि साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः] । ‘अहो रूपम्’ इति भावः ।

राजेति । ‘ध्यानेन’ चित्तया मन्दं’ मन्थनं यथा तथा ‘परिक्रम्य’ । अन्वयः—प्रथमं सारङ्गाक्ष्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् इदं हतहृदयं सम्प्रति अनुशयदुःखात् विबुद्धम् ॥ व्याख्या—‘प्रथमं’ पूर्वं प्रत्यादेशकाले ‘सारङ्गस्य’ स्वरस्य ‘अक्षिणी’ इव ‘अक्षिणी’ नयने यस्या तथाविधया मृगलोचनया [“सप्तसुरपमान—” इति बहुव्रीहिः । खात्रात् घच् । चित्तात् ङीष् ] प्रियया’ शकुन्तलया ‘प्रतिबोध्यमानमपि’ जागर्यमाणमपि ‘सुप्तं’ निद्रितम् ‘इदं’ मे ‘हत’ निन्दि ‘हृदयं’ मानसं सम्प्रति’ अह्ना ‘अनुशयस्य’ पश्चात्तापस्य

[“मवेदनुशयो इवो पचासापानुवन्धयोः” इति मेदिनी ] यत् दुःखं तदर्थे [ तादर्थ्ये  
धर्मी ] विवृद्धं जागरितम् । कर्त्तव्यं जागरणे नैव जागरितम्, अकर्त्तव्यं तस्मिन्  
जागरितम् इति दुष्टता हृदयस्य । तदाह—इतद्वदयमिति ।

## NOTES

1. (a) सारङ्गाद्या—With such eyes she was incapable of guile. Hence उचित आसीत् प्रतिबोधः । (b) प्रियया—She was my darling अतः स्नायोऽनुचित आसीत् । (c) \*प्रतिबोधमानम् &c—Slept though aroused. प्रिया सा तथापि सुप्तम् स्वयमनुवृद्धम् प्रतिबोधितमपि न विवृद्धम् । This is what happened in the first (प्रथम) instance. But the wretched thing does not continue to sleep. Now (सम्यक्) it is विवृद्धम् and for what ? अनुशयदुःखाय । This is the climax of perversity (इतद्वदयम्) ।

सानुमती—गुणं ईदिसाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि [ ननु  
ईदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि ] ।

SANUMATI—Well such is her destiny poor thing.

विदूषकः (अपवार्यं)—लङ्घिदो एसो भूओ बि सरन्दला-  
वाहिणा । ए आणे कहं चिकिच्छदब्बो भविस्सदि ति [ लङ्घित  
एष भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो  
भविष्यतीति ] ।

VIDUSHAKA (Aside)—Yet again he is overcome by the Sakuntala-sickness. I do not know how he is to be treated.

कञ्चुकी (उपसृत्य)—जयतु देवः । देवः प्रत्यवेक्षिताः  
प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः ।

CHAMBERLAIN (Advancing)—Prosper let sire prosper !  
Sir, the grounds of the pleasure-garden have been inspected.  
Let Sire occupy the sites of recreation at pleasure.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

सागुमतीति । 'तपस्विन्या' दीनायाः अनुकम्पयाया वा शकुन्तलायाः [ 'तपस्वी तापसे दीने' इति हेमः । "अनुकम्पयास्तपस्वी स्यात्" इति विकाण्डशेषः ] भागवर्धनानि भाग्यानि 'द्वेष्टशानि ननु' । दीनां प्रति वानि विधी एवमसदृशमभूत् इत्यर्थः ।

विदूषक इति । 'एषः भूयोऽपि शकुन्तलाजनितेन शकुन्तलानिमित्तेन वा व्याधिना' रोगेन [ शाकपार्थिवादिः ] 'लङ्घितः' अभिमृतः । 'कथं' केनोपायेन 'चिकित्सितव्यः' प्रतिकर्तव्यः 'भविष्यति इति न जानी' [ कित इत्यस्मात् व्याधिप्रतिकारार्थे स्थितात् स्वार्थे सन्, ततः तत्राः कर्मणि ] ।

कञ्चुकीति । 'प्रमदवनस्य भूमयः' ते ते प्रदेशाः 'प्रत्यवेक्षिताः' निपुणदर्शनेन अनौप्सितापसारणात् शोधिताः [ "कारवेदनविशोधनमादौ" इत्युक्तेः ] । 'विनोद-  
स्थानानि' रम्यास्तास्ता भूमयः 'यथाकामं' स्वेच्छया, निर्भयम् इत्यर्थः 'अघास्ताम्' अधि-  
तिष्ठतु 'देवः' [ "अधिशीङ्ख्यासां कर्म" इत्याधारस्य कर्मता ] ।

### NOTES

1. चिकित्सितव्यः—कित व्याधिप्रतीकारे + सनस्वार्थे + तव्य कर्मणि । The सन् is attached स्वार्थे not इच्छार्थे by the rule "गतिज्किद्वयः सन्" on which the Vritti remarks—"निन्दाचनाव्याधिप्रतिकारिषु सन्नियते ; अन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति" । Hence when कित means 'to remedy a disease' ( व्याधिप्रतिकार ) it takes सन् स्वार्थे otherwise not. Here Bhattoji differs slightly and gives a few other sense also.

राजा—वेत्रवति, मद्रचनादमात्यमार्य्यपिशुनं ब्रहि—चिर-  
प्रवोधात् न सम्भावितमस्माभिरद्य धर्मासनमध्यासितुम् । यत्  
प्रत्यवेक्षितं पौरकार्य्यमार्य्येण तत् पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

KING—Vetravati tell my minister the noble Pisuna in my words this—"Through late rising it is not possible for me to occupy the judgment-seat to day. Let the affairs of the citizens that have been examined by his noble self be forwarded after they have been put on paper."

प्रतीहारी—जं देवो अणवेदि [ यत् देव आज्ञापयति ] ।  
( निष्क्रान्ता ) ।

WARDER—What sire commands. (Exit).

राजा—वातायन, त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

KING—Vatayana, you too do not vacate your place.

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । ( निष्क्रान्तः ) ।

CHAMBERLAIN—As Sire commands. (Exit).

राजनि । 'महचक्रात्' महचक्रमलम्ब्य [ ल्यबलोपे कर्मणि पञ्चमौ ] 'आयं मान्यं' पिशुनं तदाख्यम् 'अमात्य' मन्त्रिणं 'बुद्धि'—'चिरिण' दीर्घकालेन 'प्रबोधात्' जागर-  
णात्, वेलातिक्रमादित्यर्थः 'अथ अस्माभिः धर्मासनं' विचारासनम् 'अध्यासितुम्'  
आरोहं 'न सम्भावितं' धर्मासनारोहणमसम्भवमित्यर्थः [ अलमर्थयोगात् तुमुन् ] ।  
'पद्ममारोप्य' पद्मस्य कृत्वा [ अणिकर्तुः कर्मसंज्ञा ] दीयताम् ।

वातायनेति । 'स्व' नियोगम् आत्माधिकरणम्, अन्तःपुररक्षाकर्म इत्यर्थः 'अशून्यं'  
कुरु' खोपस्थित्या पूर्णं विधेहि ।

### NOTES

1. (a) सम्भावितम्—सम्—म् + णिच् + क्त कर्मणि । Primarily it means पूजित ; thence युक्त, समर्थ &c. (b) अध्यासितुम्—तुमुन् is in connection with सम्भावित which is अर्हार्थ or अलमर्थ । Or, after the भाष्यकार by the maxim "अव्ययकृतो भावे" we have अध्यासितुम् = अध्यासनम् and धर्मासनम् अध्यासितुम् = धर्मासनस्य अध्यासनम् । The construction then is अस्माभिः धर्मासनस्य अध्यासनम् न सम्भावितम् ।

2. वातायन &c.—Vatayana is the name of the कञ्चुकिन् । त्वमपि &c. occurs also in Act. II.

विदूषकः—किद् भवदा निम्मच्छिअं । सम्पदं सिसिरा-  
दवच्छेदरमणीए इमस्सिं पद्मदवणुद्दशे अत्ताणं रमइस्ससि [ कृतं  
भवता निर्मक्षिकम् । साम्प्रतं शिशिरात्पच्छेदरमणीये अस्मिन्  
पद्मदवनोद्दशे आत्मानं रमयिष्यसि ] ।

VIDUSHAKA—You have rendered the place free of flies even. You will now soothe thyself in this region of the

pleasure garden which is lovely in the interval between winter and summer.

राजा ( निःश्वस्य )—वयस्य यदुच्यते रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था इति तदव्यभिचारि वचः । पश्य —

मुनिमुताप्रणयस्मृतिरीधिना मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।

मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥

KING—(Sighing)—Friend, that is an unfailing statement which is expressed by—‘Unwelcome things crowd at loop-holes.’ Behold—O friend, this mind of mine too is left by the gloom that obstructed the recollection of the wooing of the sage’s daughter, the shaft of the mango-blossm too is placed on the bow by Cupid about to strike.

विदूषक इति । ‘भवता निर्मैच्छिकं कृतम्’ इति व्याख्यातं प्राक् । इतरे जना लया अपसारिता इत्यर्थः । ‘साम्प्रतम्’ अधुना [“साम्प्रतन्मूचितेऽधुना” इति हेमः] ‘शिशिरः’ शीतः, आतपो ग्रीष्मः इति द्वौ च्छब्दौ । तयोः ‘छेदः’ अन्तरालं वसन्त इति यावत् । तस्मिन् ‘रमणीये’ पुष्पपल्लवोद्गममनोहरे । यद्वा ‘शिशिरस्य आतपस्य च छेदात् अभावात् ‘रमणीये’ मनोहरे ‘अस्मिन् प्रमदवनस्य उद्देशे’ प्रदेशे आत्मानं रमयिष्यति । रम्याणि कुसुमानि रम्याणि च पल्लवानि हृष्टा विनोदं लप्स्यसे इत्यर्थः ।

राजिति । ‘अनर्था’ अनिष्टानि ‘रन्ध्रे’ छिद्रे दुःसमये इत्यर्थः ‘उपनिपतन्ति’ समीपस्था भवन्ति ‘इति यदुच्यते’ लोकैः ‘तत् वचः’ वाक्यम् अविद्यमानो व्यभिचारः अनित्यता यस्मिन् तादृशम्—[न व्यभिचरतीति णिनिः] । सदैव सत्यं तद्वचनम् । अन्वयः—हे सखे मुनिमुताप्रणयस्मृतिरीधिना तमसा मम इदं मनो मुक्तञ्च, प्रहरिष्यता मनसिजेन धनुषि चूतशरो निवेशितञ्च । व्याख्या—हे ‘सखे’ पश्य तस्य वचसो त्रित्यतामवलोकय । ‘मुनेः’ कवस्य ‘सुतायां शकुन्तलायां यः प्रणयः’ अभिलाषः तद्विषयिणी प्रार्थना इत्यर्थः तस्य या ‘स्मृतिः’ तां ‘रुण्डि’ यत् तेन स्मृतिलोपिना ‘तमसा’ मोहेन ‘मम इदं मनः मुक्तञ्च त्यक्तञ्च, इत्येकोऽनर्थः, तत्क्षणमेव ‘प्रहरिष्यता’ प्रहर्तुमिच्छता ‘मनसिजेन’ आत्मसुखा कामेन [ बहुलग्रहणात् अलङ्कि मनसिजः ।

कश्चित् किं मनोज इत्यपि ] 'धनुषि चूतशरः' आसमुकुलोत्थः पञ्चाभाधिकी वाणः  
'निवेशितश्च' योजितश्च । द्वौ चकारौ यौगपद्यं गमयतः । यदि सृष्ट एव तिष्ठेयं  
कोऽप्यनर्थो न स्यात् । प्रवृद्धोऽधुना दुःखमनुभवामि इत्येकोऽनर्थः । तदेव दुःखं  
वर्जयन् प्राप्तो वसन्त इति द्वितीयस्तद्वानर्थः । तद्वन्नवौमि अव्यभिचारि वच इति ।

## NOTES.

1. (a) कृतं भवता &c.—See Act II. (b) शिशिर &c.—We take  
छेद=interval, Raghava explains "नाप्यत्यन्तं शिशिरं नाप्यातपः" taking  
छेद=cessation.

2. रन्ध्र &c.—Compare "क्षिद्रेष्वनर्था बहुलीभवन्ति" ।

3. मुनिसुता &c.—मुनेः सुता । तस्यां प्रणयः । तस्य स्मृतिः । तां साधु  
कण्डि इति साधुकारिणि णिनिः ।

विदूषकः—चिट्ट दाव याव इमिणा दण्डकट्टेन कन्दप्पवाणं  
णासेमि [ तिष्ठ तावत् यावदनेन दण्डकाष्टेन कन्दर्पवाणं नाशयामि ]  
( दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति )

VIDUSHAKA—Well, wait till I destroy Cupid's arrow  
with this staff. (Raising his staff wishes to bring down  
mango-blossoms).

राजा ( सस्मितम् )—भवतु दृष्टं ब्रह्मवचंसम् । सखे  
कोपविष्टः प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विलो-  
भयामि ।

KING ( With a smile )—Very well, the Brahmanical  
pro wess is seen. Friend, where seated shall I regale my  
sight among the creepers that slightly imitate my darling ?

विदूषकः—णं आसण्णपरिआरिआ चदुरिआ भवदा संदिट्ठा  
माहवीमण्डवे इमं वेळं अदिवाहिस्सं, तहिंमे चित्तफलअगदं  
सहत्थलिहिदं तत्तहोदीए सउन्दळाए पडिक्किदिं आणेहि ति  
[ ननु आसन्नपरिचारिका चतुरिका भवता [संदिष्टा—माधवी-

मण्डपे इमां नेलाम् अतिवाहयिष्ये, तत्र मे चित्रफलकगतां  
स्वहस्तालिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृतिम् आनय  
इति ] ।

VIDUSHAKA—Well, you have told your maid at hand  
Chaturika, this—I will pass this part of the day in the  
Madhavi-bower ; bring there the portait of her ladyship  
Sakuntala which is on the painting-board drawn with my  
own hand.

विदूषक इति । 'यावत्' यत्कालम् 'अहमनेन दण्डस्य' मदीयाया यष्टेः 'काष्ठेन'  
कन्दस्य बाणं 'नाशयामि तावत्' तत्कालं 'तिष्ठ' स्थिरो भव ।

राजेलि । 'ब्रह्मणो' 'ब्राह्मणस्य' 'वर्चः' तेजः [ "तेजः पुरीषयोर्वर्चः" इत्यमरः ]  
'ब्रह्मवर्चसं' ब्रह्मतेजः [ अच् समासान्तः ] तत् 'दृष्ट' विदिं मे, तत्ख्यापनेनालम्  
इत्युपहासः । सखे क 'उपविष्टः' सन् प्रियायाः किञ्चित् ईषत् न सम्यक् 'अतु-  
कारिणीषु' तत्सदृशेषु [ ताच्छील्ये णिनिः ] 'लतासु दृष्टि' विलोभयामि विमोहयामि  
दर्शनसुखमनुभवामि । दर्शनात् स्मृतिः ततः सुखमिति द्रष्टव्यम् ।

विदूषक इति । 'ननु' आक्षेपे । 'आसन्ना' समीपचारिणी 'परिचारिका' चेटी ।  
'चतुरिका' इति परिचारिकानाम् । 'इमां नेलां' प्रातःकालम् 'अतिवाहयिष्ये' । 'चित्रस्य'  
फलकः पटः चित्रलेखनपट इत्यर्थः तं 'गता' चित्रफलकस्यां 'स्वहस्तेन लिखिताम्' ।  
सादृश्यदर्शनं लतासु प्रतिकृतिदर्शनं फलके, इति परमं विरहिरमणं माधवीमण्डपे  
अविता इतिभावः ।

## NOTES

1. (a) यावत् तावत्—These here refer to the instant when  
the arrow is destroyed. Hence being असत्त्ववचन, they are अव्ययस्य ।  
(d) नाशयामि—Present for the future by the rule "यावत्पुरा  
निपातयोर्लट्" as seen before ।

2. ब्रह्मवर्चसम्—The अच् as a समासान्त is guided here by the  
rule "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" giving ब्रह्मवर्चसं instead of ब्रह्मवर्चस् । (c)  
विलोभयामि—वि + लुभ (विमोहने) + णिच् लठ् मिप् । विमोहनं is आकुलीकरण  
to disturb. Sight (दृष्टि), being disturbed will be deceived by



the resemblance with Sakuntala and feel the pleasure of actually seeing her. Sanskrit writers mention four means of solace left to the विरहिन् in the absence of the beloved, viz., (1) sight of objects that resemble the beloved. (2) sight of portrait of the beloved. (3) meeting in dreams. (4) touch of thing that approach after contact with the beloved. Thus the गुणप्रताका quoted by Mallinatha under Raghu VIII.92—  
 “विद्योगेऽद्योगे वा प्रियजनसदृशानुभवम् तत्स्थितं कर्म स्वपनसमये दर्शनमपि । तदङ्ग-  
 स्मृद्भानासुपगतवतां स्पर्शं नमपि प्रतीकारोऽनङ्गव्यथितमनसां कोऽपि गदितः ॥” Here the first of these four is mentioned सादृश्यदर्शनम् । See also Meghaduta, sl. 89.

3. प्रतिकृतिम् आनय—This refers to the second means of solace—प्रतिकृतिदर्शनम् ।

राजा—ईदृशं हृदयविनोदस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेशय ।

KING—Such now are the means of my heart's diversion. So show me that very way.

विदूषकः—इदो इदो भवं ( इत इतो भवान् ) ।

VIDUSHAKA—This way your Highness this way.

( उभौ परिक्रामतः—सोऽनुमत्यनुगच्छति ) । विदूषकः—एषो माणशिलापट्टासणाहो माहवीमण्डवो उपहाररमणिज्जडाए असात्रदेण विअ पडिच्छदि तुमं । ता पविसिअ णिसीदु भवं एष मणिशिलापट्टकसनाथो माधवोमण्डप उपहार-रमणीयतया च स्वागतेन इव प्रतीच्छति त्वाम् । तत् प्रविश्य निषीदतु भवान् ] ।  
 ( उभौ प्रविश्योपविष्टौ ) ।

(The two go round the stage—Sanumati follows).

VIDUSHAKA—Here the Madhavi-bower, being provided with a rock-crystal-slab and owing to the loveliness of its offerings receives you with welcome as it were. So having entered, you sit down. (Both enter and are seated).

राजिति । 'ईदृश' सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनात्मकम् । 'हृदयस्य' तप्तहृदयस्य 'विनोद-  
स्थानं' खेदोपशमोपायः । 'तस्मैव मार्गे' माधवीमुखपमार्गम् 'आदिश्य' दर्शय ।

विदूषक इति । 'एष माधव्याः लतायाः' मण्डपः मन्दिशिलायाः मन्दिमयशिलायाः  
'पट्टकेन' फलकेन 'समाधः' युक्तः सन् 'उपहारस्य' उपायनीकृतस्य आत्मनः कुशुमराशिः  
'रमणीयतया च' माधव्ये च हेतुना 'स्वागतेन' शोभनमागमनं ते, इत आसताम्  
अत्र कुशुमसौरभमनुभूयताम्, इति स्फुटेन वचसा 'त्वां प्रतीच्छति इव' प्रतुदगमनेन  
सम्भावयति इव । 'तत्' तस्मात् 'प्रविश्य निषीदतु' उपविशतु भवाम् ।

### NOTES

1. \*ईदृशम्—The original (शकुन्तला) is lost, and I have to divert myself with her resemblance in creepers and her image in the canvas. In such (ईदृशम्) now lies my solace. Of the four ways of diverting one's attention in the absence of the beloved the poet here speaks of the first two only and ignores third and the fourth. The reasons are (i) The third—meeting in a dream—is not available because as he explains later he cannot sleep at all (प्रजागरात् खिलीभूतः &c.) (ii) The fourth is not possible because he has no knowledge of her whereabouts.

Here Prof. Gajendragadkar takes ईदृशम् as referring to the माधवीमुखप । In that case इदम् is the right word not ईदृशम् । Besides that ignores the poet's art in such cases. Thus here two means are available and the poet speaks of two only. In the case of Aja after the loss of Indumati three are available and the poet mentions the three ( "सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनेः प्रियायाः स्वरूपे च यत्किंसमागमोत्सवश्च" ) ! While speaking of the यत् separated from his beloved, all the four are mentioned because all are available. Thus सादृश्य in "श्शमाखङ्गं चकितहरिणौप्रेक्षणे दृष्टिपातम्" etc.—(U. Megha 43), प्रतिकृति in "त्वामलिख्य प्रणयकुपितां धातुरानैः शिखाधाम्" etc.—(U. Megha 44) स्वरूपसमागम in "मामाकाशप्रणहितमुजं

निर्दयाञ्चो वहेतोः (U. Megha 45), 'स्पृष्टस्य' in "मित्रा सदाः क्लिप्तलय-  
पुठान् देवदारुद्रमाशाम्' etc, (U, Megha 46) and the four occur  
in four successive verses which is significant.

The तत् following ought not to present any difficulty and is  
easily explained thus—सादृश्य and प्रतिक्लृप्ति will comfort me and  
you say the प्रतिक्लृप्ति will be taken to the Madhavi bower so (तत्)  
lead me there. Some say wrooth is a variety of Jasmine.

2. (a) मणिशिला etc.—पट्ट एवपट्टकः। मणिमयी शिला मणिशिला।  
नाथिन सह सनायः provided with a protector. The secondary sense  
is युक्त provided with. मणिशिलायाः पट्टकः। (b) तेन सनायः &c.  
—The creeper is in blossoms. The blossoms are supposed to  
be so many bouquets presented (उपहार) to the king by the  
bower.

3. (a) स्वागतं इव—करणे रया। The words "स्वागतं ते" are of  
course not heard but from the nice presents and the inviting  
crystal slab the bower seems as if it has actually pronounced  
them. (b) प्रतीच्छति—प्रति + इष means here "to receive."

सानुमती—लतासंस्सिदा देखिखससं दाव सहीए परिकिदिं  
तदो मे भत्तुणो बहुमुहं अणुराअं निवेदइस्सं ( लतासंश्रिता  
द्रक्ष्यामि तावत् सख्याः प्रतिकृतिम्। ततस्तस्यै भर्तुर्वहुमुख-  
मनुरागं निवेदयिष्यामि ) ( तथा कृत्वा स्थिता ) ।

SANUMATI—Betaking to this creeper I will see my  
friend's picture, I will then report to her, husband's over-  
flowing affection. (Stands having done as described).

राजा—सखे, सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथम-  
वृत्तान्तम्। कथितवानस्मि भवते च। स भवान् प्रत्यादेश-  
समये मत्समीपगतो नासीत्। किन्तु पूर्वमपि न त्वया

कदाचित् सङ्कीर्त्तितं तत्रभवत्या नाम । कच्चिदहमिव विस्मृत-  
वानसि त्वम् ।

KING—Friend, I now remember the whole early history of Sakuntala. I related it to you also. That self of thine was not present with me at the time of her repudiation. But even before, her lapyship's name was never mentioned by you. Could it be, that, like me, you forgot it ?

सानुमतीति । 'जतां जतायां वा संश्रिता' आश्रिता जतालोना भूत्वा । 'बहूनि मुखानि यस्य तादृशं', शतधारं खवन्तमित्यर्थः 'अनुरागम्' इति ।

राजेति । 'शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तम्' आश्रमि परिचयादिकम् । 'सः' विदित-  
सर्ववृत्तान्तो 'भवान् प्रत्यादिशस्य' परित्यागस्य 'समये' हंसपादिकासकाशं प्रेषितः सत्-  
समीपगतो नासीत् । 'समीपं' यदि भवानभविष्यः नूनं मामवोधयिष्यः । 'किन्तु  
पूर्वमपि' प्रत्यादिशात् प्रागपि 'त्वया कदाचित् तत्रभवत्याः' शकुन्तलायाः 'नाम न संकी-  
र्त्तितं' संशब्दितम् उच्चारितम् । 'कच्चित्' इह प्रश्नमात्रे । त्वमपि विस्मृतवान् किम्  
अन्यथा कथम् ईदृशं मौनम् ।

### NOTES

1. (a) सत्समीप & C.—Vidushaka was sent to Hamsapadika just before Sakuntala's arrival before the king ( see Act V. ) This assures प्रत्याख्यान and prepares for all these scenes. (b) भवते—इति सम्प्रदाने ४र्थी ।

विदूषकः—न विसुमरामि । किन्तु सर्वं कहिअ अवसाने  
उण तुए भणिदं परिहासविअपपञ्चा एसा न भूदतथो ति । मए  
वि मिप्पिण्डबुद्धिना तह एव गहिदं । अथवा भविदव्वदा खु  
वलवदी [ न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुन-  
स्त्वया भणितं परिहासविअरूप एष न भूतार्थ इति । मया  
अपि मृत्पिण्डबुद्धिना तथा एव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता खलु  
वलवती ] ।

VIDUSHAKA—I do not forget. But having told all, it was again remarked by you, at the end, that this was a story in joke, not truth; and by me, with an intellect like a lump of clay, it was indeed taken as such. Or, verily, destiny is powerful.

सानुमती—एवम् एणेदं ( एवम् नु एतत् ) ।

SANUMATI—So it is indeed.

राजा—( ध्यात्वा )—सखे त्रायस्व माम् ।

KING—(Meditating)—Friend, save me !

विदूषक इति । 'अवसाने' वाक्यशेषे । 'परिहासेन' परिहासस्य वा विजल्पः, विविधो जल्पः मिथ्यारचना 'एव न भूतः' सत्यः 'अर्थः' । "परिहासविजल्पितं सखे परमाद्यत न गृह्यतां वचः" इति 'भणितं' कथितम् त्वया ( द्वितीयाङ्गे ) । 'मृदां पिण्डः' चयः इव तत्त्वदर्शनविमूढा 'डुङ्गिः' यस्य तथाविधेन जङ्गमतिना 'मया' अपि अद्यैव परिहासविजल्परूपेणैव, 'गृहीत' ज्ञातम् । 'अथवा पश्चान्तरे किमनया पर्यालोचनया । अत्र विषये 'भवितव्यता' अवश्यभावरूपपदार्थस्य शक्तिः 'खलु प्रतीति खलु' । एवमेव भवितव्यमित्येवं भूतम् ।

सानुमतीति । 'एतत्' अवालोच्यमानं वस्तु एवम् नु' इदृशमेव, भवितव्यतानि-वत्स्वनमेव ।

## NOTES

1. भवितव्यता — भू + तव्य भावे = भवितव्यम् sure happening. तस्य भावः inevitability, "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते"; hence भवितव्य is द्रव्यवत् and as such, there is no incongruity in attaching a भावतद्धितं to it. This thing was predestined to happen, and it has happened. Cp.—"नियतिः खलु प्रतीति गच्छति" ।

विदूषकः—भो किं एदं । अनुवचणं क्व इदिसं तुह । कापि सप्पुरिसा सोअवत्तव्या ण होन्ति णं प्पवादे वि णिक्कम्पा गिरीओ [ भोः किमेतत् । अनुपपन्नः खलु इदं ]

त्वयि । कदापि सत्पुरुषा शोकवास्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः ] ।

VIDUSHAKA—Hullo; What is this? Such is really un-becoming in thee. Good (Wise) men never become the abode of grief. Mountains are certainly quiverless even in a high gale.

राजा—वयस्य, निराकरणविफलवायाः प्रिययास्तामवस्था-  
मनुस्मृत्य वलवदशरणोऽस्मि । सा हि—

इतः प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्तु चैवदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।

पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रसरकलुषामपि तवतौ

मयि क्रूरे यत्तत् साविषमिव शल्यं दहति माम् ॥ ८ ॥

KING—Friend, recollecting that state of my darling distressed by repudiation, I have become utterly helpless,

Through disowning from hence, she indeed attempted to follow her own people, but stopped on her father's disciple—her father's equal—loudly shouting out "Stay"—and again cast on my cruel self her look disturbed by the flow of tears. It is all this that burns me like a poisoned shaft.

विदूषक इति । 'ईदृशम्' एव प्रकारकं वस्तु, कातरभावः इत्यर्थः 'त्वयि ह्यनुपपन्नं खलु' अयुक्तमेव । 'सत्पुरुषाः' साधवः 'कदापि' न ह्यपि व्यसने इति यावत् 'शोकस्य वास्तव्याः' वासस्थानानि [ बाहुलकादधिकरणे तव्यत् । आदिद्विः ] 'न भवन्ति' । 'प्रवातेपि' प्रकृष्टेऽपि वाते 'गिरयो निष्कम्पा ननु' स्थिरा एव ।

राजति । 'निराकरणेन' प्रत्याख्यानं 'विह्वलायाः' विह्वलायाः 'प्रियायाः' शकुन्तलायाः 'ताम्' अतिदीनाम् इत्यर्थः 'अवस्थाम्' अनुस्मृत्य ध्यायन् 'वलवत्' अन्यथम् 'अशरणः' निराश्रयः विह्वलः 'अस्मि' । अन्यथः—इतः प्रत्यादेशात् हि सा स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता, गुरुसमे गुरुशिष्ये तिष्ठ इति उच्यते वदति सति स्थिता वाष्पप्रसरकलुषां दृष्टिं पुनः क्रूरे मयि अपि तवतौ—(इति) यत् तत् सविषमं शल्यमिव मां दहति । व्याख्या

—‘इतः’ अस्मात् जनात्, मत्त इत्यर्थः यः ‘प्रत्यादेशः’ निराकरणं तस्मात् हेतोः किं सा स्वजनं शाङ्करवादिकम् ‘अनुगन्तुम्’ अनुयातुं ‘व्यवसिता’ उद्युक्ता । ततः ‘गुरुणा’ पिता कक्षेन समे तुल्ये ‘गुरोः शिष्ये’ क्वावे शाङ्करवे [भावे ७मी] ‘तिष्ठ’ विरम अनुगमनात् ‘इति चञ्चैः’ गमौर ‘वदति’ सति ‘स्थिता’ गमनात् विरता ‘वाच्याणां’ जेव-ज्जानां ‘प्रसरः’ प्रवृत्तिः तेन ‘कलुषाम्’ आविर्त्ता ‘दृष्टि’ पुनः’ मूयोऽपि ‘क्रूरे’ निष्ठुरे ‘मयि अपि तवती’ मामशरणां प्रति सानुक्रोशा बाधना इति जिज्ञासया दत्तवती । ‘इति’ सर्वं ‘यत् तत् सविधं’ विषदिग्धं ‘शल्य’ शङ्कुः इव ‘मां दहति’ सन्तापयति । मत्तश्च्युता स्नान् गता, तैरपि त्यक्ता पुनर्मानिव प्राप्ता सा, क्रूरस्त्वहं तथापि विमुक्त एव आसम् । अथ पुनस्तत्संबन्धं स्मृत्वा अशरणोऽहम् इत्याशयः । [“प्रत्यादेशात् ( रा, वि, म- )—“प्रत्यादिष्टा” ( त, न्या- ) ॥ “स्थिता” ( त, न्या- )—“मुहुः” ( रा, वि, म- ) ॥ “प्रसर” ( रा, वि- )—“प्रकर” ( त, न्या, म- ) ] ॥

## NOTES

1. शोकवास्तव्याः—उच्यते एष इति वस + तव्यत् अधिकरणे ब्राह्मणकात्—वास्तव्याः abode. We note that वास्तव्य is allowed in the कर्तृवाच्य only by the Varttika “वसेःतव्यत् कर्त्तरि णिच्”—वस may take तव्यत् in the कर्त्तृवाच्य and then it will act as if it had dropped ण i. e. it will cause आदिङिङि । But then वास्तव्य will mean that which resides, i. e. resident. It thus becomes a विशेषण of शोक and if we make a बहुव्रीहि with the वाक्य—शोको वास्तव्यो येषु the compound will be वास्तव्यशोक instead of शोकवास्तव्य । It seems better to appeal to the rule “कृत्यलुटो बहुलम्” by which a form which is sanctioned in any given वाच्य with a कृत्य or लुट् may be used in any other वाच्य in accordance with शिष्टप्रयोग, “कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया लुट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति यव विहितास्ततोऽन्यथापि भवन्ति”—Vritti. We may then have वास्तव्य in the अधिकरणवाच्य । शोकस्य वास्तव्याः । Raghava reads शोकवक्तव्याः and explains “शोके जाते अन्येन वक्तव्या न भवन्ति” which is hardly satisfactory. Cf. “सुलभपथ्यं वस्थानानि महापुरुषद्वयानि”—Swapana Vasavadattam II.

2. (a) इतः—अपादाने पञ्चमी । पञ्चम्यास्तस् । (b) प्रत्यादेशात्—इती पञ्चमी । The reading—प्रत्यादिष्टा requires इतः to have तसि in द्वतीया ।

इतः अनेन अनेन मया इत्यर्थः प्रत्यादिष्टा निराकृता । तसि in द्वतीया may be defended by classing इतः with आद्यादि words. But इतः already occurs in the list with तसि in the सप्तमी as in “प्रयुक्तमयस्त्रितो इथा स्यात्” । We may have it in द्वतीया or सप्तमी but not with both. This is why प्रत्यादिष्टा is rejected, though otherwise it is an excellent reading that gives a perfect picture of the “अवस्था” in order of time. Thus first प्रत्यादिष्टा then व्यवसिता next स्थिता and lastly अपि तवतो । (c) व्यवसिता—वि + अव + सो + क्त कर्त्तृणि attempted. (d) स्थिता—सुहुः is not perhaps a happy reading. For गुरुसमी implies obedience and immediate attention to his commands. But सुहुः seems to indicate that his command had to be repeated several times before it was obeyed. The two are not consistent.

3. वाच्य &c.—प्रकर for प्रसर is sanctioned by Bhoja. प्रकरणम् इति प्र + कृ + अप् भावे = प्रकरः scattering, collection ; hence समूहः । वाचाणां प्रकरः a flood of tears &c. See Tika.

सानुमती—अम्महे ईदशी सकज्जपरदा । इमस्स संदावेण  
अहं रमामि [ अम्महे ईदशी स्वकार्यपरता । अस्य सन्तापेन  
अहं रमे ] ।

SANUMATI—Ah ! such is devotion to self-interest ! I am pleased by his affliction.

विदूषकः—भो अत्थि मे तको केण वि तत्तहोदी आआस-  
चारिणा णीदेति [ भोः अस्ति मे तकः केनापि तत्रभवती  
आकाशचारिणा नीतेति ] ।

VIDUSHAKA—Well. I have a guess that her ladyship was carried off by some aeronaut.

सामतोति । ‘स्वकार्यपरता’ स्वार्थनिष्ठता ‘ईदशी’ एतादृशी भवति । तदेव दर्शयति—‘अस्य’ राजर्षेः ‘सन्तापेन’ दुःखेन ‘अहं रमे’ सुखमनुभवामि । शकुन्तलाकृते अस्य दुःखमेव मे तोषाय । ‘अम्महे’ इत्याश्चर्ये । यदेकस्य दुःखं तदेवानस्य सुखं मित्याश्चर्यम् ।



विदूषक इति । केनापि आकाशचारिणा व्योमविहारिणा देवयोनिना 'तद-  
भवती शकुन्तला नीता—इति मे तर्कः' अनुमानम् 'अस्ति' इत्यहं तर्कयामि ।

## NOTES

1. केनापि &c.—This is intended as a consolation. She is not dead, so you may hope for reunion. He is more explicit below "यद्येवम् &c."

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्ष्टुं मुत्सहेत । मेनका किल  
सख्यास्ते जन्मप्रतिष्ठा इति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी  
ते हृतेति मे हृदयमोशङ्कते ।

KING—Who else could dare touch one to whom the hus-  
band is a god ? I have heard that Menaka is your friend's  
place of birth. My heart suspects that your friend was  
carried off by her companions.

सानुमती—सम्मोहो क्व खलु विद्वद्भ्रमिज्जो ए पडिवोहो  
[ सम्मोहः खलु विस्मयनीयः न प्रतिबोधः ] ।

SANUMATI—The delusion indeed is [to be wondered at,  
not the awakening.

विदूषकः—जइ एवं अत्थि क्व समाअमो कालेण तत्तहोदीए ।  
[ यद्येवम् अस्ति खलुसमागमः कालेन तत्रभवत्या ] ।

VIDUSHAKA—If so, there is indeed union with her  
ladyship in time.

राजा—कथमिव ।

KING—How so ?

राजेति । 'मेनका किल' [किल इत्येतिच्चे] 'ते सख्याः' शकुन्तलायाः 'जन्म-  
प्रतिष्ठा' जन्मस्थानम् [ "प्रतिष्ठा स्थानमात्मके" इति विश्वः ] 'इति सखीमुखात् अत-  
वान्वि' । 'तस्याः' मेनकायाः सहचारिणीभिः सखीभिः अप्सरोभिः 'ते सखी वृता

इति मे दृश्यम् आशङ्कते । 'अन्यः' कः 'पतिदेवता' यस्याः तथाविधा पतिव्रता  
'परामर्श' स्पष्टेन दृषयितुम् 'उत्सृज्यते' यतेत [शक्ति लिङ्] ।

सा तु मताति । ईदृशस्य सप्रतिभस्य जनस्य 'सम्प्रीडः खलु' मतिभ्रम एव विषय-  
नीयः 'विषययोग्यः' 'न प्रतिबोधः' । प्रबुद्ध एवायं सदा, तदस्य ईदृशे यथार्थे बोधे को  
विषयः ? किन्तु पुरायमप्रबुद्ध आसौ इति विषयकरम् इति भावः ।

### NOTES

1. (a) \*पतिदेवताम्—It is supposed that by devotion to the  
husband a woman acquires a majesty that repels evil-doers.  
(b) जन्मप्रतिष्ठा—प्रति + स्था + अङ् अधिकरणे = प्रतिष्ठा seat स्थानम् । जन्मनः  
प्रतिष्ठा ।

2. कालीन—अपवर्गे दृतीय । Time can do anything with us it  
is always changing, cp.—“उद्दामेव किशोरौ नियतिः खलु प्रतीष्टं गच्छति”  
Mrichacha, and “घटयति विधिरभिमतम् अभिमुखीभूतः”—Rat. etc. So  
union is possible in future.

विदूषकः—ण कृत्स्न मादपितरा भक्तवियोगदुःखिदं दुहिदरं  
चिरं देक्खिदुं पारन्ति [ न खलु मातापितरौ भक्तुं वियोगदुःखितां  
दुहिदरं चिरं द्रष्टुं पारयतः ] ।

VIDUSHAKA—Certainly the father and the mother are  
unable long to see their daughter grieved by separation from  
her husband.

राजा—वयस्य,

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।

असन्निवृत्त्यै तदतीतमेते मनोरथानामतटप्रपाताः ॥ १० ॥

KING—Friend, that thing which has passed never to  
come back was a dream, or a spell of magic, or a hallucina-  
tion, or again merit worn out with only that much of reward.  
These are the precepices for my wishes to drop from.

विदूषक इति । 'माता' च 'पिता' च भवौ पत्यासङ्ग 'वियोगिन' विरहेण 'दुःखितौ' दुहितं द्रष्टुं न खलु पारयतः तन्मन्ये मेनका स्वयमेव उभयोः युवयोर्योगं विधास्यति ।

राजति । अन्वयः—असन्नित्वे अतीतं तत् स्वप्नो नु, माया नु, मतिभसो नु, तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु । हे वयस्य, एते मनोरथानाम् अतटप्रपाताः । व्याख्या—'न सन्नित्वे' पुनरागमनम् 'असन्नित्वे' । तस्यै, अपुनरावृत्तये 'अतीतं' गतं तत् पूर्वानुभूतं शकुन्तलासमागमरूपं वस्तु स्वप्नो नु' वा [ नु इति विकल्पे ] । 'अथवा नाहं तदा सुप्तः कुतः स्वप्नः ? तन्मन्ये 'माया नु' केनचित् रिपुणा मयि प्रयुक्तम् ईन्द्र-जालं वा, किन्तु सर्वजनप्रियोऽहं नास्ति मे शत्रुः तत् मेयं माया । भवतु तर्हि 'मतिभसो नु' बुद्धिविकारी वा, तेन अतत्त्वे शकुन्तलास्ये पदार्थे तत्त्वभ्रान्तिर्मे जाता । तथा चेत् स्यात् अधना प्रसन्नायां मती मिथ्यारूपेण बोधो जायते, न च पुनर्जायते । तत् अस्तु 'तावत्' तत्परिमाणं 'फलं यस्य तादृशमेव अतएव 'क्लिष्टं सम्पतिं क्षीणं 'पुण्यं' नु' । 'तेनाहं' तदा सत्यमेव शकुन्तलया मिलितः इदानीं प्रक्षीणे पुण्ये तथा वियुक्तः । एवं चतुर्थं पि पक्षेषु तथा पुनः समागमोऽसम्भवः । अतएव हे 'वयस्य एते' चत्वारः पक्षाः 'मनोरथानाम्' अभिलाषाणां पुनः समागमाभिलाषाणामित्यर्थः 'अतटरूपाः' तुङ्ग-शैलायरूपाः 'प्रपाताः' अधःपतनस्थानानि । स्वप्नमायामतिभसैः कृतानां मिथ्यात्वात् तेषां पुनः प्राप्तिः असम्भवा । पुण्यस्य च क्लिष्टत्वात् तथैव । तत् यथा शैलाघात पतितो न प्रत्यावर्त्तते तथैव ममाप्ययं पुनःसमागमाभिलाषो न सम्पत्स्यते । [ "क्लिष्टम्" ( रा-, वि-, म- )—"क्लृप्तम्" ( त- न्या-, ) ॥ "पुण्यम्" ( रा-, वि-, म-, )—"पुण्यैः" ( त-, न्या-, ) ॥ "तदतीतमेतै" ( रा-, वि- ) "तदतीतं मन्ये" ( त-, न्या-, )—"तदतीतमेव" ( म- ) ॥ "—प्रपाताः ( रा-, वि- )—प्रपातम्" ( त-, न्या- )—"प्रपातः ( म- ) ] ॥

## NOTES

1. मातापितरौ—माता च पिता च = इन्द्र । मातृ becomes माता by the rule "आनञ्चतौ इन्द्र" —In a इन्द्र compound of चकारान्त words the पूर्वपद becomes आकारान्त when the words imply विन्दासम्बन्ध or योनि-सम्बन्ध । Again there are optional forms (i) मातरपितरौ by निपात

in the rule “मातरापितराबुद्धीनाम्” (ii) पितरौ by एकशेष by the rule “पुमान् स्त्रिया” ।

2. (a Remark—Here are four hypotheses each replacing the previous one. (i) The Sakuntala affair was a dream. No, it could not be a dream because I was not asleep at the time, besides a dream leaves no impression of reality when the sleeper is awake. (ii) Possibly it was spell of magic. But who was the magician to direct it against me ? I have no enemy so it was not a magic. (iii) I suppose it was a delusion—a hallucination of mind. Well then my mind being clear now, it would not have produced in me the idea of actual experience, what was it then ? (iv) I must have really enjoyed her company, but the luck, that procured me the felicity having worn out, the thing has vanished. Whichever of these be true, I can not hope to see her again, Raghava construes differently thus—तत् असन्नद्धत्वे अतीतम् ( That thing has gone never to come back), स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु, तावत्फलमेव क्लिष्टं पुण्यं नु ( Was it a dream, or some magic, or a delusion, or merit exhausted bearing only that much of fruit?). एते मनोरथा नाम तटप्रपाताः (These are the wishes like erosions of river-banks) I leave it to the reader to make sense out of it. (b) क्लिष्टं नु &c.—I did some good work in a prior birth and through the merit thus acquired I was rewarded with the company of Sakuntala. But the merit is now exhausted (क्लिष्टम्) । एव emphasises the quantity. Only to that much of reward, and no more was my wretched self entitled. (c) असन्नद्धत्वे—सम + नि + षत् + क्तिन्भावे = सन्नद्धतिः return. न सन्नद्धतिः । तस्यै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (a) एते—Refers to the four—स्वप्न &c. Raghava has एते मनोरथाः । (e) मनोरथानाम्—रथा इव रथा like chariots (लक्षणा) । मनसो रथा मनोरथाः = wishes. Wish is the chariot on which the mind traverses. तेषाम् । Raghava breaks up the last line into मनोरथा नाम तटप्रपाताः and remarks “नाम इत्यलौकिके, अलौकिका मनोरथा इत्यर्थः” । (f) अतटप्रपाताः—अतट is शून्य a pre-

cipice. प्रपतन्ति एभ्यः इति प्र + पत + चञ् चपादाने = प्रपाताः stations to leap from. When one leaps from a precipice one is killed. These four are so many precipices for my hopes to leap from i. e., they leave no room for hope to revive.

विदूषकः—मा एवम् । गां अङ्गुलीअत्र एव लिदंसणं अवस्सम्भावी अचिन्तणिज्जससागमो होदित्ति । मा एवम् । ननु अङ्गुलीयमेव निदर्शनम् अवश्यम्भावी अचिन्तनीयसमागमो भवतीति ।

VIDUSHAKA—Do not think so. Why, the ring itself is an instance that what is sure to happen may be of inconceivable access [Or that of which the access is inconceivable, happens if destined to happen].

राजा ( अङ्गुलीयकं विलोक्य )—अये इदं तावदसुलभस्थान-  
अंशि शीचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणनखमनोरमासु तस्याश्चुतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीषु ॥ ११ ॥

KING—(Looking at the ring)—Ah ! fallen from a non-easily accessible place, this has indeed to be pitied. Surely, by your reward, O Ring your merit too is inferred to be very small ; for with a footing secured on her fingers, beautiful on account of the ruddy nails you have become dislodged.

विदूषकः । 'एवं सा' भण्य 'ननु' इति परमतात्परे 'अवश्यम्भावी' अवश्यमेव भविता पदार्थः 'अचिन्तनीयः अप्रतर्क्यः' 'समागमो' लाभो यस्य तादृशो भवति इति 'अस्मिन् विषये' 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनं' दृष्टान्तः । यद्वा—अचिन्तनीयसमागमः अवश्यम्भावी पदार्थः 'भवति' घटते इति अत्र विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनम्' । जले पतितस्य मन्त्रिण च गलितस्य अङ्गुलीयकस्य पुनः प्राप्तिः अचिन्तनीया । किन्तु अवश्यम्भाविनी सा घटिता एव । तेन मन्त्रे शकुन्तलापि लब्धव्या ते ।

राजिति । 'अये इति स्मृतौ । विदूषकेण अङ्गुलीयकशब्दे उच्चारिते स्मृतिः ।  
 'अमुलभे' दूषप्रापं यत् 'स्थानं' शकुन्तलाङ्गुलिः तस्मात् भवति' यत् तादृशम् 'इदम्'  
 अङ्गुलीयं 'शोचनीयं तावत् शोच्यमेव । अन्वयः—हे अङ्गुलीय, फलेन विभाव्यते, तव  
 सुचरितं नूनं मम इव प्रतनु । यत् अरुणनखमनोरमासु तस्याः अङ्गुलीषु लब्धपदं  
 च्युतमसि । व्याख्या—हे 'अङ्गुलीय फलेन' त्वया अनुभूतेन फलेन 'विभाव्यते' अत्र  
 अनुमीयते—'तव सुचरितं' पुण्यं 'नूनं' निश्चितं 'मम इव प्रतनु' अव्ययम् । कुत  
 एवमनुमानम् इत्याह—'यत्' यस्मात् 'अरुणेः' आरक्तैः 'नखैः' मनोरमा 'तस्याः'  
 शकुन्तलाया 'अङ्गुलीषु' [ प्रथममनामिकायां निवेशितमासोद्ग्राह्या । ततो दिनेषु  
 गच्छन्तसु विरहकृशया तथा क्रमात् मध्यमां तर्जनीञ्च नीतम् । इति बहुवचनमङ्गुली-  
 प्विति ] 'लब्ध' प्राप्तं 'स्थानं' येन तथैविधं सत् च्युतमसि' भट्टमसि । पुण्यमासौत् ते  
 चरितं तेन तत्र पदमघाः । परन्तु खल्यं तत् पुण्यं ततश्च्युतमसि । अहमपि  
 पुण्येन शकुन्तलया मिलितः, किन्तु चौथे पुण्ये त्वमिवाधुना तथा हीनः शोच्यः ।  
 [ "ममेव...मनोरमासु" ( रा-, वि-, म- )—"कृशेन...मनोहरासु" ( त-, न्या- ) ] ॥

## NOTES

1. (a) निदर्शनम्—निदर्श्यते अनेन इति नि + इश् + लुट् करणे an instance. (b) अवश्यम्भावी—अवश्यम् is a मान्त्र अव्यय meaning inevitable, inevitably &c. according to the context. अवश्यम् भवन्तीति अवश्यम् + भू + णिनि कर्त्तरि आबश्यकै that which inevitably happens, i. e., the inevitable. (c) अचिन्तनीय &c.—सम् + आ + गम् + अप् भावे = समागमः meeting. access. Now बहु See Tika. (d) भवति—is. That which is अवश्यम्भावी is (भवति) अचिन्तनीयसमागम । Or भवति=Happens. That which is अचिन्तनीयसमागम, and अवश्यम्भावी too, does happen ( भवति ), i. e., if a thing is अवश्यम्भावी, it surely happens notwithstanding that it is अचिन्तनीयसमागम ।

2. तव सुचरितम् &c.—Here Raghava quotes from the सासुद्र—  
 'नातिहस्ता नातिदीर्घा न स्थूला न कृशा अपि । अवक्राः सरला रक्तनखा रक्ततला  
 अपि ॥ कीमलाः मितबिन्दुा भङ्गुरा दौर्गन्तमन्त्राः । तादृगङ्गलयो यस्या सा  
 भवेद्राजवत्सला ॥'

सानुमती—जइ अण्णहत्थगदं भवे सच्चं एव्व सोअणिज्जं भवे [ यदि अन्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ] ।

SANUMATI—Had it become lodged in another's hand really it would have been miserable (Or to be pitied).

विदूषकः—भो इअं णाममुद्दा केन उद्देशेन तत्तहोदिए हत्थव्भासं पाविदा [ भोः ! इयं नाममुद्रा केन उद्देशेन यत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापिता ] ।

VIDUSHAKA—well, with what object was this signet-ring placed within the reach of that noble lady ?

सानुमती—मम वि कौतूहलेन आआरिदो एसो [ ममापि कौतूहलेन आकारित एषः ] ।

SANUMATI—This person too has been urged by my curiosity.

सानुमतीति । यथा शकुन्तला रमणीषु रूपेण, तथा दुष्यन्तीऽपि पुरुषेषु । तन्मन्यं दुष्यन्त्यस्य च गुल्लीयकमधुनापिमुचरितफलं भुञ्जानम् नशोच्यम् एव इति भावः ।

विदूषकः इति । मुदयते अनया इति 'मुद्रा' [ अङ् करणे ] । 'नाम्नो मुद्रा' उत्तमो नामावरमङ्गुरीयकं केन उद्देशेन किमुद्दिश्य [ कर्मणि घञ् ] 'तत्रभवत्याः हस्तस्य अभ्यासं समोपम् [ "अभ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके" इति विश्व ] 'प्रापिता' नीता । केन प्रयोजनेन तस्यै एतदङ्गुरीयकं दत्तम् इत्यर्थः ।

सानुमतीति । 'एषः' विदूषकोऽपि 'मम कौतूहलेन आकारितः प्रेरितः । अहमपि अङ्गुलीयकदानस्य कारणं ज्ञातुमिच्छामि इत्यर्थः ।

### NOTES

1. (a) नाममुद्रा—मुद्रयते अनया इति मुद्र + अङ् करणे = मुद्रा seal. (b) उद्देशेन—हेतौ लटोया ।

2. (a) ममापि—अपि goes with एषः । (b) आकारितः—आ + कारि means "to urge" प्रेरणे । Comp. "आकारय भोजनाय", 'आकारय वरदानाय' &c.

राजा—श्रूयताम् । स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सवाष्प-  
माह कियच्चिरेणाग्यपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

KING—Listen. This with tears darling asked me as I  
was about to start for my capital—“after what length of  
time will my husband send me news” ?

विदूषकः—तदो तदो [ ततस्ततः ] ।

VIDUṢHAKA—Then, what then ?

राजा—पश्चादिमां मुद्रां तदङ्गलौ निवेशयता मया प्रत्य-  
भिहिता—एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत् प्रिये मद्वरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तवसमीपमुपेक्ष्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्ठितम् ।

KING—Then as this signet ring was being placed by me  
on her finger she was answered thus—Darling do you count  
the letters of my name here day by day one at a time. By  
the time you reach the end the person that will lead you to  
the entrance of my inner apartments will appear near you—  
And through delusion that was not done by this cruel-  
hearted self of mine.

राजति । ‘स्वनगराय’ स्वनगरं हस्तिनापुरम् [पाक्षिको चतुर्थो पक्षे द्वितीया] ।

“प्रस्थितं मां प्रिया सवाष्प” सजललोक्षनम् ‘आह’ उवाच [आह इत्युवाचार्थे अव्ययम्]  
किमाह ?—‘कियत् किं परिमाणं चिरं’ ‘कियच्चिरं’ तेन [अपवर्गे द्वितीया] ‘आर्यपुत्रः  
प्रतिपत्तिं’ प्रवृत्तिं वार्तामित्यर्थः [ “प्रतिपत्तिः प्रवृत्तौ च” इति मेदिनी ] ‘दास्यति  
प्रेषयिष्यति’ इति आह ।

राजति । ‘पश्चात्’ तदुक्तेः परम् ‘इमां’ मुद्रां तस्या अङ्गुली निवेशयता स्थापयता  
‘मया’ सा प्रत्यभिहिता प्रतुष्टा । अन्वयः—हे प्रिये, अत्र दिवसे दिवसे एकैकं मदीयं  
नामाक्षरं गणय । यावत् अन्तं गच्छसि तावत् मद्वरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव समीपम्  
उपेक्ष्यतीति । व्याख्या—हे ‘प्रिये’ शकुन्तली ‘अत्र’ अस्मिन् अङ्गु रीये ‘दिवसे दिवसे



प्रतिदिनम् [ वीप्सायां द्विवचनम् ] “एकम् एकम् ‘एकैकम्’ एकमेव न हे वीप्सि वा [ स्वार्थे अवधाय्यमाणे द्विवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावः ] ‘नाम्नः अक्षरं गणय’ । ‘यावत्’ यत्कालम् ‘अन्तम्’ अन्तराणामवसानं ‘गच्छसि [ यावता योगे लट् ] ‘तावत्’ तत्कालं ‘मम अवरोधगृहस्य’ अन्तःपुरभवनस्य ‘प्रवेशं’ द्वारं ‘नेता’ प्रापकीजनः [ ताच्छील्ये टन् । ‘न लोक—’ इति षष्ठीनिषेधः ] ‘तव ममीपम्’ अन्तिकम् ‘उद्दिश्यति’ अभिगमिष्यति ‘इति’ एतत् मगभिहिता इति पूर्वेण सम्बन्धः । ऋटिष्वेव वार्त्ता लपस्यसी इति भावः । [ “गच्छसि (त- वि-, न्या-, म-)—“गच्छति” (रा-) ॥ “गृहप्रवेशम्” (रा-, वि-, म-)—“निदेशवती” (त-, न्या-) ] ॥ ‘तच्च’ नेतृप्रेरणं ‘दारुणात्मना’ क्रूरहृदयेन ‘मया मोहात् न अनुष्ठितम्’ न कृतम् !

## NOTES

1. (a) एकैकम्—The sense is एकमेव प्रतिदिनम् । Hence there is वीप्सा in दिवस but not in एक । The rule “नित्यवीप्सयौ” applies to दिवस but not to एक । We refer to the Varttika “स्वार्थे अवधाय्यमाणे एकस्मिन् हे भवत इति वक्तव्यम्”—repetition may be allowed even when speaking of one thing, if the meaning of the word repeated is emphasised. The sense of वीप्सा in both दिवस and एक is not very happy. (b) गच्छसि—“यावत्पुरा निपातयोर्लट्” ( P. 3. 4.) इति लट् in a future sense. Against this Prof. Gajendra-gadkar remarks that यावत् is not a निपात denoting certainty. It need not necessarily denote certainty ; it is enough if it is a निपात—(Vide Kasika under 3. 3. 4.) It is a निपात implying अवधि । “यावत्तावच्च साकल्यविधौ मानेऽवधारणे” इत्यमरः । The attempt to explain the लट् by “वर्त्तमानसामीप्ये—” is futile. वर्त्तमानसामीप्य is out of place in “यावत् खनति तावत् ताम्रमयी भूमिः”—Panchatantra. “यावत् निरीक्षते तावत् हंसः”—Hitopadesa &c. Bhattoji's remark “निपातवेतौ निश्चयं द्योतयतः” is with reference to examples given in सिः कौः, and perhaps because in such cases यावत् and पुरा ultimately denote sure completion (निश्चय) of action ; and not that these to give लट् should invariably and primarily denote निश्चय । (c) अवरोधे etc—अवरोध्यन्ते अस्मिन् इति अव+रुध+घञ् अधिकरणे अवरोधः harem. प्रविशत्यनेन इति प्र+विश+घञ् करणे=प्रवेशः entrance. अवरोधस्य गृहम् । तस्य प्रवेशः । तम् । Obj. of नेता । See Tika for gram.

सानुमती—रमणीयो कृषु. अवही विहिणा विसंवादितो  
[ रमणीयः खलु अवधिः विधिना विसंवादितः ] ।

SANUMATI—An appointment, charming indeed, was by the Ordainer, caused to clash.

विदूषकः—कहं धीवलकपिअस्म लोहिअमच्छस्स उदलव्-  
भन्तले आसि [ कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्य उदराभ्यन्तरे  
आसीत् ] ।

VIDUSHAKA—How did it get inside the belly of the Rohita fish cut up by the fisher-man ?

राजा—शचीतीर्थं वन्दमानाया सख्यास्ते हस्ताद्रङ्गास्रोतसि  
परिभ्रष्टम् ।

KING—It slipped into the current of the Ganges from the hand of your friend as she was doing obeisance to the Sachi Tirtha.

विदूषकः—जुज्जइ [ युज्यते ] ।

VIDUSHAKA—Quite possible.

सानुमती—अदो एव तवसुसिणीए सउण्डलाए अधस्म-  
भीरुणो इमस्म राएसिणो परिणए संदेह आसि । अहवा  
ईदिसो अणुगआओ अदिणणाणं अवेक्खदि कहं बिअ एदं । अतएव  
तपस्विन्याः शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजषेः परिणये  
सन्देह आसीत् । अथवा ईदृशः अनुरागः अभिज्ञानमपेक्षते  
कथमिवेतत् ] ।

SANUMATI—Hence indeed arose the doubt of this sin-  
fearing royal sage about the marriage of poor Sakuntala. Or  
how is this that such an affection awaits a token ?

सानुमतीति । 'रमणीयः' प्रतिदिनम् इष्टजननामकीर्तने व्यावृत्तत्वात् मनोरमः 'खलु अवधिः' विरहस्य अवधिः सीमा 'विधिना' देवेन 'विसंवादितः' विसंवादी विहितः । नामाचाराणाम् अन्तः नेतृस्यागमनम्, इत्य' विसंवादः—अत्र पुनः अन्तः प्राप्तः नेता तु नागतः इति विसंवादः ।

विदूषक इति । 'घोवरेण कल्पितस्य' खण्डशः कृतस्य इति विद्यासागरपादाः ।

सानुमतीति । 'अतएव' अङ्गुलीयकप्रणयादेव । 'अधर्मात्' पापात् 'भीरोः' परस्त्रीस्पर्शं शङ्किनः 'राजषेः', तस्याः परिणये सन्देह आसीत् । नैतदलं सन्देहाय इति मत्वा अतुष्यन्ती आह—'अथवा' पक्षान्तरे ईदृशः' सार्वभौमः 'अनुरागः अभिज्ञानं' परिचायकमङ्गुरीयादिकम् 'अपेक्षते' काङ्क्षति 'एतत् कथमिव' कौटुम्भम् ? उत्कटोऽनुरागः असत्यभिज्ञाने नश्यति इति न बुध्यते मया ।

### NOTES

1. (a) विसंवादितः—वि + सम् + वद + णिच् + क्त कर्मणि caused do disagree. Or वि + सम् + वद + घञ भावे = विसंवादः disagreement. विसंवादेन योजितः इति विसंवाद + णिच् + क्त कर्मणि by the Varttika 'प्रातिपदिका-घात्वर्थे बहुलमिष्टवच' । अनुक्त कर्त्ता is विधिना । cp. नृशंसेन विसंवादितः—Swapna. (b) अवधिः—अव + धा + कि भावे । A limit सीमा i. e., the limit pointed out by the king while giving the ring to Sakuntala.

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

KING—I will surely rebuke this king. ॥

विदूषकः ( आत्मगतम् )—गृहीतो णेन पन्था उन्मत्तआणं [ गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम् ] ।

VIDUSHAKA (To himself)—The course of the mad is now adopted by him.

राजा—

कथं नु तं वन्धुरकोमलाङ्गुलिं करं बिहायासि निसम्पन्मसि ।

अथवा—

अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १३ ॥

KING—Why did you get immersed into water having left that hand with soft and beautiful fingers ? Or it is possible the inanimate cannot recognise merit ; why even by myself was my darling slighted ?

राजिति । 'इदयङ्गुलीयकमुपाङ्गुलं' भर्त्सयिष्ये 'तावत्' । अङ्गुलीयकमेव अनर्थवोजम् । यद्य तत् नाशं शिष्यत् शकुन्तलामि नानशिष्यत्, तदिदं तिरस्कारमस्ति । इतुन्मादलक्षणम् ।

विदूषक इति । 'अनेन उन्मत्तानां पत्न्या गृहीतः' उन्मत्तपदबौनारुद्धोऽयम् । अतः परं सूच्यां ततोमरणं भविता ।

राजिति । अन्वयः—वन्धुरकीमलाङ्गुलिं तं करं विहाय कथं नु अभसि निमग्नः मसि । अथवा 'अचेतनं' गुणं नाम न लक्षयेत् । मया एव कस्मात् प्रिया अवधीरिता । व्याख्या—'वन्धुरा' उन्नतानतां पर्वसु नताः तन्मध्ये उदरे उन्नता इत्यर्थः 'कीमला' अककेशाश्च 'अङ्गुलयो' यस्मिन् अतएव सुलक्षणं 'तम्' अनुभूतस्पर्शं 'करं विहाय त्यक्त्वा 'कथं नु प्रच्छामि भोः केन निमित्तेन 'अभसि' जले निमग्नमसि आत्मानं मज्जयसि सा [ लोकोक्तिरियम् । संस्था विरक्तो हि आत्मनि अनादरो जले मज्जति ] । अकारण-मयुक्तमाचरितं ते । अथवा' पञ्चान्तरे 'अचेतनं चेतनाहीनं वस्तु गुणम्' उत्कर्षं 'नाम' सम्भावनायाम् न लक्षयेत् 'द्रष्टुं' नशकृयात् [ शकिलिङ् ] । इत्यचेतनस्य विवेक-विमूढता न ते दोषः । संध्या वृथा मे त्वयि तिरस्कारः । 'मया एव चेतनेन 'कस्मात्' किं कारः 'प्रिया' दयिता 'अवधीरिता' अवज्ञाय प्रत्याख्याता [ अवधीर इति अवज्ञायां चुरादिषु ] । चेतने यदसम्भवं तद्धि मया आचरितम् [ 'वन्धुरकीमल' ( रा, पि, स, )—'कीमलवन्धुर' ( त, न्या, ) ॥ 'लक्षयेत्' ( रा, वि, म- )—'वोक्षते' ( त, न्या- ) ] ।

## NOTES

1. उन्मत्तानां—Perhaps there is reference here to the stage of love sickness. "चचूरागस्तदनु मनसः सङ्कतिर्भावना च व्यावृत्तिः स्थात् तदनु विषयगामतश्चेतसोऽपि । निद्राच्छेदस्तदनु तनुता निस्त्रपत्' ततोन्मादो सूच्यां तदनु

मरणं स्युर्दशाः प्रकनेष ॥ The king has reached the stage of उन्माद । Vidushaka has been watching the development with apperhension and says this with a shudder as he knows what will follow next.

I. (a) वन्सुर &c.—वन्सुर is उन्नतानत । A well developed finger is on the in-side slightly bulged between the joints ; the joints are slightly depressed. कोमल—soft—because not bony. When once lodged in such a finger, it is not easy to dislodge the ring. वन्सुराः कोमलाः अङ्गुलयो यस्मिन् । त्रिपदवहुव्रौहिः । Yet it is slipped, and dropped into water. How is that ? (कथं नु)—This is the purely physical side of the question. Again वन्सुर is सुन्दर beautiful. 'वन्सुरं सुन्दरं रस्ये' इति विश्वः । Refers to the shape. कोमल soft, suggests agreeable sensation of touch which is mental. (b) \*निमग्नम्—निमज्जन though weight (gravity) is taken as wilful drowning, this raises the उपमा that the slipping of the firmly lodged ring resembles the suicide by drowning of a person who with all enjoyments at hand becomes all on a sudden unaccountably (कथं नु) disgusted with life. Hence the चलाहार is समासोक्ति based to a certain extent upon श्लेष । (c) अवधौरिता—Slighted. [d] प्रिया—The ring, which is अचेतन, slighted the कर only, I, a चेतन, slighted even the possessor of the कर who was at the same time प्रिया to me. How then उपालप्स्ये अङ्गुलीयकम् ? It is myself that is मङ्गदुपालम्भपात्रम् ।

विदूषकः ( आत्मगतम् )—कहं बुभुक्षुष्या खादिद्वोहिम  
[ कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि ] ।

VIDUSHAKA—How so ! I am to be eaten up by hunger !

राजा—अकारणपरित्यक्ते, अनुशयतमहृदयस्तावदनुकम्पता-  
मयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

KING—O. Wantonly-discarded-one, let this person, with his heart parched by remorse, be favoured by your sight again.

( प्रविश्यापदीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता ) चतुरिका—इयं चित्रगदा भट्टिणी [ इयं चित्रगता भट्टिनी ] ।

( चित्रफलकं दशयति ) ।

(Entering without raising the curtain with the picture board in her hand) CHATUNIKA—Here is mistress in the drawing.

(Points to the picture-board)

विदूषक । 'बुधच्या' चुधा 'खादितोऽस्मि' । अतिपीडितोऽहं चुधा । मन्ये केव मां खादिष्यति ।

राजति । 'अकारणे' कारणाभावे 'परित्यक्ता' या तत्संबुद्धिः हि 'अकारणपरित्यक्ते' [ एतेन कोपकारणम् ] 'अनुशयेन' अनुतापेन तप्तं हृदयं यस्य तादृशः [ एतेन अमा-योम्यता ] 'अयं जनः' अहमित्यर्थः 'पुनर्दर्शनेन' [ करणे द्वितीया ] 'अनुकम्पयां' करुणया योज्यताम् । परित्यागात् सापराधोऽयं त्वयि । अधुना तु तापेन दग्धं मां करुणाहं मन्यसे चेत् दर्शनं देहि, तेन यदि जीवेयम् इति भावः ।

प्रविशति । 'चित्रस्य' शकुन्तलाप्रतिष्ठतेः फलकं पट्टं 'हस्ते' यस्याः सा 'अपठ्याः' जवनिकायाः 'क्षेपेण' अपसारणेन—यद्वा 'पठ्याः' जवनिकायाः 'क्षेपम्' अपसारणम् अकृत्वा—'प्रविश्य' ।

चतुरिकेति । भट्टिन्याः पुनर्दर्शनं वाञ्छति भवान् । 'इयं चित्रगता' आलिखिता भट्टिनी [अनभिषिक्ता राजदारा भट्टिनौति कथ्यन्ते] आसीत् । अत्रैव तस्याः पुनः उप-दर्शनं भवतु ते । इति अङ्गुल्या 'चित्रफलकं', तदस्यां शकुन्तलामूर्त्तिमित्यर्थः 'दर्शयति' निदिशति ।

1. बुधच्या &c.—The king is mad [c. f., गृहीतोऽस्मेन &c. above]. I cannot leave him. \*I cannot therefore get anything to eat.

Hunger wants something to eat and, nothing else being available, it will eat me.

2. अकारण &c.—Addressed to the absent Sakuntala.

3. [a] अपटीचेषेण &c.—See also act IV Ante. [b] इयं चित्रगता &c.—The king prays for meeting. He is forthwith favoured, and sees her, though on canvas only. This is a happy augury and indicates speedy re-union. This is technically called पताकास्थान ।

विदूषकः ( विलोक्य )—साहु वयस्स, मधुरावत्थाणदस-  
णिज्जो भावाणुप्पवेसो । स्वलदि विअ मे दिट्ठी णिमोण्णदप्प-  
देसेसु । किं बहुणा, सत्ताणप्पवेससङ्काए आलवणकोदूहलं मे  
जणअदि [ साधु वयस्य, मधुरावस्थानदशनीयो भावानुप्रवेशः ।  
सखलति इव मे दृष्टिनिम्नोन्नतप्रदेशेषु । किं बहुना, सत्त्वानु-  
प्रवेशशङ्कया आलपनकौतूहलं मे जनयति ] ।

VIDUSHAKA—( Seeing )—Excellect, my friend ! The accession of emotion is visible [ Or charming ] through exquisite delineation [ Or—beautiful postur ]. My sight as if stumbles in the high and low places. Not to say much it creates my eagerness for conversation with the impression of infusio of life.

विदूषक इति । 'भावो' मानसी भावः, भयादिकृता चेतोविकृतिः । तस्य -यः  
'अनुप्रवेशः' पात्रे आविर्भावः सः अत्र चित्ते 'मधुरेण' मनोरमेण 'अवस्थानेन' विन्यासेन,  
कुशलालिखनेन इति यावत् 'दर्शनौघः' सुस्पष्टमालम्ब्यः । दृष्टेव ज्ञायते एका भीता  
अपरे कौतुकवत्यौ इति । यद्वा—'भावानुप्रवेशः' भयादीनामाविर्भावः 'मधुरेण अव-  
स्थानेन स्थित्या 'दर्शनौघो' मनोहरो जातः । आसाम अङ्गानां विन्यासविशेषेण अति-  
सुन्दरं भयादीनां चित्रमालिखितं भवता । न केवलं मानसमासां निपुणमालिखितम्  
अपि तु कायोऽपि, इत्याह 'निम्नेषु नीचेषु 'उन्नतेषु उच्चेषु च प्रदेशेषु' शरीरांशेषु  
मे दृष्टिः खलित इव अङ्गादङ्गं चलिता दृष्टिः उच्चेषु प्रतिष्ठता निम्नेषु च अधःपति-  
न भवति । 'बहुना' उक्तेन 'किं' उक्तेपत्नी ब्रवीमि चित्रमेतत् 'सखस्य' प्राणानां यः

‘चतुप्रवेशः’ भाविर्भावः तस्य ‘शङ्कया’ सजीवमेतच्चित्रमिति मे मतिमुत्पाद्य इत्यर्थः  
‘आलपनस्य’ सम्भाषणस्य कौतुहलम् आकाङ्क्षा ‘जनयति [ “निनीतत” (रा-  
वि, म- )—“निभृत” (त-, न्या-) ॥ “किं बहुना” इत्यादिमूलम् (रा- त-, न्या )  
—अन्येषामेतन्नास्ति ] ॥

## NOTES

1. (a) मधुरा &c.—अव + स्था + लुट् भावे = अवस्थानम् fixing, i. e. delineation. Or अवस्थायते अनेन इति अव + स्था + लुट् करणे = अवस्थानम् posture. Raghava makes it आकृति । मधुरमवस्थानम् exquisite delineation ( लुट् भावे ) or beautiful posture ( लुट् करणे ) । Raghava takes it=fine features. दर्शनीयः is द्रष्टुं शक्यः visible ( लुट् भावे ) or मनोहरः charming ( लुट् करणे ) । (b) भावानु &c.—भवत्यनेन इति भू + वञ् करणे, or भवतीति भू + ण कर्त्तरि = भावः emotion. तस्य चतुप्रवेशः, i. e., अनिप्रविष्टो भावः the emotion that has gained accession. भावानयने द्रव्यानयनम् । \* The sense is— (i). Your wonderful skill has rendered the emotion plainly visible ( लुट् भावे ) । Or— (ii) Owing to the beautiful posture, the picture of emotion is charming ( लुट् करणे ). Or—(ii) The accession of emotion has become doubly charming owing to their ( i. e., of the ladies ). fine features ( लुट् करणे—Raghava ) “सुन्दराकारतया भावाविर्भावी रम्यतर इत्यर्थः”—Raghava. I do not think much of Raghava’s meaning. It puts the artist’s skill to the back-ground. (d) सत्त्वानु &c.—सत्त्व is प्राण life. शङ्का is surmise, impression. इतीदृतीया ।

सानुमती—अम्मो एषा राएसिणो णिउणदा । जाणे सही अग्गदो मे वट्ठदि त्ति [ अम्मो एषा राजर्षेर्निपुणतो । जाने सखी अम्रतो मे वर्त्तते इति ] ।

SANUMATI—Ha ! Such is the royal sage’s skill Methi-  
mks my friend is standing before me.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



राजा—

यद्यत् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदन्वितम् ॥ १३ ॥

KING—Whatever may not be right in the picture, all that is being altered. Yet her loveliness is but faintly imitated by the drawing.

सानुमती—सरिसं एदं पञ्चादावगरुणो सिणेहस्स अणव-  
लेवस्स [ सहशमेतत् पञ्चात्तापगुरोः स्नेहस्य अनवलेपस्य च ]

SANUNATI—This befits love, so deep through remorse and his absence of boasting.

सानुमतीनि । “अस्यो इत्याद्यर्थे” अव्ययम् । ‘एषा’ ईदृशी ‘निपुणता’ मञ्जुतो निपुणता इति भावः ।

राजति । अन्यः—चित्रे यत् यत् साधु न स्यात् तत् तत् अन्यथा क्रियते ।  
तथापि रेखया तस्या लावण्यं किञ्चित् अन्वितम् । व्याख्या—चित्रे मत्कृते आलिख्ये  
‘यत् यत् यदेवाङ्गमवस्थानं वा ‘साधु’ सम्यक्, प्रकृत्यानुयायि इत्यर्थः ‘न स्यात्’ चित्रितं  
न भवेत् [ सम्भावनायां लिङ् ] ‘तत् तत् तदेव, तत्सर्वमित्यर्थः, ‘अन्यथा’ अन्यप्रकारेण  
विशोध्य इति यावत् ‘क्रियते’ विन्यस्यते [ सर्वधात्वर्थांनुवादः करोतिना भवति ] ।  
किन्तु अङ्ग तंशकुन्तलाया लावण्यं मनसाप्यचिन्तनीयं किं पुनश्चित्ते करणीयम् । तत्  
‘तथापि’ कृतेऽपि मञ्जुति अस्मि रेखया’ आलिख्येन ‘तस्या लावण्यं’ कमनीयता ‘किञ्चित्  
ईषत् न तु बाहुल्येन अन्वितम् । या खद्यं “विधिना चित्रे निवेद्य परिकल्पितसल-  
योगा मनसा वा रूपोद्भवेन कृता” सा कथमशक्तेन मया मानुषेण सम्यगालिख्यते ।  
तत् वृथोक्तं ते “साधु वयस्य” इत्यादि इति भावः [ ‘रेखया’ ( रा-, वि-, म- )—  
“खिख्या” [ त-, न्व- ] ॥

सानुमतीति । ‘पञ्चात्तापेन’ ‘गुरोः’ प्रवक्ष्यस्य स्नेहस्य प्रेक्षः ‘अनवलेपस्य  
च’ गर्वाभावस्य च ‘एतत् एषा राजोक्तिः सहशं’ योग्यम् पञ्चात्तापेनास्य शकुन्तलायां  
निरतिशयः स्नेहो जातः । स्नेहाच्च प्रवक्ष्यमात्मज्ञानम् ततः “सर्वं कान्तमात्मी”

पश्यति” इत्यर्थं शकुन्तलाया लावण्यम् अचिन्तनीयं मन्यते । किञ्चिदन्वितं न सम्यक् इत्यपि गर्वाभावात् विनयोक्तिमावम् ।

### NOTES

1. रेखा—रेखा is taken by Raghava in the sense of general harmony of the parts of body. “शिरोनेत्रकरादीनामङ्गानां मेलने सति । कायस्थितिर्यतो नेत्रहरा रेखा प्रकीर्तिता ॥”—*Sangita-ratnakara* quoted by Raghava. But रेखा and लेखा may be taken as identical by the maxim रजयोरभेदः । And लेखा is the same as चलेख्य portrait. This is the sense Raghava prefers—रेखा चित्रे तूष्णिकापिहितया” (depicted by the touches of the brush ).

2. \* सदृशम् &b.—The king says that his drawing does not approach the original. Sanumati explains—The King's admiration of Sakuntala is so vastly enhanced by remorse that he now thinks too highly of her beauty. The canvas is an exact reproduction and Sakuntala is not more beautiful than she is painted here. Besides, the modesty of the king makes him speak deprecatingly of his own skill. Raghava has अनवलपस्य निर्दोषस्य स्वाभाविकस्य इत्यर्थः and construes एतत् पाश्चात्तापगुरोः अनवलपस्य च के इत्य सदृशम्—This befits his spontaneous ( अनवलपस्य ) affection for her which has now enhanced by remorse.

विदूषकः—भोः दाणिं त्रिणिण तत्तहोदीओ दीसन्ति । सव्वाओ अ दसणीआओ । कदमा एतथ तत्तहोदी सउन्दला [ भो इहानीं तिसस्तत्रभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमा अत्र तत्रभवती शकुन्तला ] ।

VIDUSHAKA—Well, now three ladies are here. All are worthseeing too. Which here is her ladyship Sakuntala ?

सानुमती—अणभिण्णो खलु, ईदिसस्स रुवस्स मोहदिट्ठी अअं जनो [ अनभिज्ञः खलु ईदृशस्य रूपस्य मोघदृष्टिरयं जनः ] ।

SANUMATI—Without experience of such beauty this Person has his sight baffled.

राजा—त्वं तावत् ततमां तर्कयसि ।

KING—Which of these indeed do you guess ?

विदूषकः ( निर्वर्ण्य )—तत्कमि जा एसा सिद्धिलबन्धणु-  
ब्वन्तकुसुमेणकेशान्तेण, च्वभिण्णस्सेअविन्दुणा वअणेण, विसेसतो  
ओसरिआहिं वाहाहिं अवसेअसिणिद्धतरुणपल्लवस्म चुअपा-  
अवस्स पासे इसिपरिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा सचन्दला  
इदराओ सहीओ त्ति [ तर्कयामि या एषा शिथिलबन्धनो-  
द्धान्तकुसुमेन केशान्तेन, उद्भिन्नखेदविन्दुना वदनेन, विशेषतः  
अपस्तुताभ्यां बाहुभ्याम्, अवसेकस्निग्धतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य  
पार्श्वे ईषत्परिआन्ता इव आलिखिता सा शकुन्तला, इतरे  
सख्यौ इति ] ।

VIDUSHAKA—( *Scrutinising* ) I guess that she who, by the side of a mango-tree, of which the fresh leaves are glossy through watering, is painted as if slightly fatigued, with the tips of her hair having the knot loosened and the flowers dropping, with the face having drops of perspiration formed on it, and with the arms drooping very much, that is Sakuntala the other two are her friends.

विदूषक इति । 'इदानीं वाक्यालङ्कारः ।

सानुमतीति । 'ईदृशस्य' एवविधस्य 'रूपस्य अनभिज्ञः' अज्ञातरूपः 'अथं जनः'  
एष विदूषकः 'मोघदृष्टिः' विफलदर्शनप्रयासी जातः । अनुपमं सर्वांसामिव कणाश्व-  
कन्यकाणां रूपम् । अतः पुनर्दिशेषनिरूपणं निपुणैः रूपाभिज्ञैरेव शक्यम् । विदूषकस्तु  
अनभिज्ञः सर्वा अपि समाः पश्यति इत्याशयः ।

विदूषक इति । 'निर्वर्ण्य' निपुणं दृष्ट्वा । 'या एषा अवसेकेन' सचनेन 'लिङ्गा'

सदृशाः 'तदुपपन्नवा' नवपदाणि यस्य तादृशस्य 'चतुर्पादपस्य' आमुद्वस्य 'पार्श्वे' शिथि-  
 स्य 'वन्धनं' यस्य, अतएव 'उद्धान्तानि चतानि कुसुमानि' यस्मात् तादृशेन 'केशान्तेन'  
 [इत्यभूतलक्षणे तृतीया], उद्भिन्नाः सञ्जाताः 'स्वेदबिन्दवः' अमज्जलजालानि यस्मिन्  
 तादृशेन 'वदनेन [इत्यभूतेति तृतीया] 'विशेषतो' बाहुल्येन 'अपस्तताभ्याम्' आनताभ्यां  
 'बाहुभ्याम्' [इत्यभूतेति तृतीया] 'इषत्परिश्रान्ता इव किञ्चिदिव जातश्रमा [केशवन्ध-  
 नेयित्य]' स्वेदोद्गमः, भुजापसरणम् इति त्रीणि अमोपलक्षणाणि ] 'आलिखिता सा  
 शकुन्तला इतरे सख्यौ इति तर्कयामि, ऊहे । [ "शिथिलवन्धन—" ( त- न्या- )—  
 "शिथिलकेशवन्धन" ( रा- म- )—"शिथिलकेशवन्ध" ( वि- ) ] ॥

### NOTES

1. मोघदृष्टिः—मोघा विवेकमूढा दृष्टियस्य सः । Refers to Vidushaka, because he is unable to distinguish between the three, and deems them all *equally* beautiful. The difference is plain to the expert.

2. शिथिल &c.—Comp. "सखासावतिमाव—" ( 1. sl. 26.) In the reading शिथिलकेशवन्धन the word केश is redundant.

राजा—निपुणो भवान् । अस्त्यत्र मे भावचिह्नम्

स्विन्नाङ्गं लिखिनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रु च कपोलपतितं दृश्यमिदं वर्णकोच्छ्वासात् ॥ १४ ॥

चतुरिके, अर्द्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ वत्सिकां

त्वावदानय ।

KING—You are clever. There is here indication of my emotion. At the edges of the drawing is visible the dark imprint of my perspiring finger, and here my tear that dropped on her cheek is noticeable from the puff ( bloatedness ? ) of paint. Chaturika, this source of my solace is halfdrawn. Go and fetch me the brush.

राजति । 'भवान् निपुणः' अभिज्ञः, विशेषवित् इत्यर्थः 'अव' शकुन्तला-

प्रतिज्ञतौ 'मे भावचिह्नम्' अनुरागलक्षणम् 'अस्ति' । अन्वयः—रेखाग्रान्तिषु मलिनः खिन्नाङ्गुलिविनिवेशो दृश्यते, इदञ्च कपोलपतितम् अशु वरुणकोच्छ्वासात् दृश्यम् ॥ व्याख्या—'रेखायाः' तूलिकाङ्गस्य 'ग्रान्तिषु पार्श्वदेशे' 'मलिनः कलुषः 'खिन्नायाः' भावोदयात् सखेदायाः 'अङ्गुल्या विनिवेशः' संस्थापनं विन्यासः 'दृश्यते' लक्ष्यते । भावात् खेदः, खेदान्मलिनोऽङ्गुलिः । अतएव अङ्गुल्या मालिन्यात् भावोदयानुमानम् । 'इदञ्च कपोले' गण्डे, चित्रस्थायाः शकुन्तलाया गण्डे इत्यर्थः 'पतितम् अशु' मदीयं नेत्र-जलं 'वरुणकस्य' चित्रोपयोगिकौमुन्मादिरागस्य 'उच्छ्वासात्' उच्छ्वन्नतया 'दृश्य' द्रष्टुं शक्यम् । वरुणकोच्छ्वासात् जलसम्पर्कः । जलञ्च मन्त्रेणात् पतितम् । तेनापि भावोदयानुमानम् । [“वरुणक—” ( त- , न्या- )—“वरुणिक—” ( वि- , म- )—“वर्तिका—” ( रा- ) ] ॥

‘एतत् इदं ‘विनोदः’ तप्तहृदयस्य समाश्वासनम्, तस्य ‘स्थानम्’ उपायभूतम्, एत-  
च्चिदमित्यर्थः ‘अङ्गुलिं लिखितम्’ असमाप्तमित्यर्थः । अतो ‘गच्छवर्तिकां’ तूलिकाम्  
[ “पटलेपे पश्चिमेदं तूलिकायाञ्च वर्तिका” इति राघवतमजयवचनम् ] ‘आनय  
तावत्’ । तावदित्यवधारणे [ यथा “कुरुष्व ताम्बु करभोरु” इत्यादि रघौ ] ।

## NOTES

1. भावचिह्नम्—These are two—(i) खिन्ना गुलीविनिवेशः ( भावोदयात् खेदः ) । ८. f. ‘सखेदरोमाञ्चितकम्पिताङ्गौ जाता प्रियस्पर्शमुखेन वत्सा’ ।  
(ii) अशु ( भावादेव अशु ) ।

2. वरुणकोच्छ्वासात्—वरुणकोच्छ्वासात् requires वरुणिका in the feminine. Raghava reads वर्तिकाकोच्छ्वासात् and explains “वर्तिका चित्रपटे लेप-विशेषः” । हेतो प्रती ।

चतुरिका—अञ्ज मादव्व, अवलम्ब चित्तफलञ्च जाव  
आअच्छामि । [ आर्य्य माधव्य, अवलम्बस्व चित्रफलकं यावदा-  
गच्छामि ] ।

CHATURIKA—Noble Madhavya, hold the picture board  
till I return.

राजा—अहमेवैतदवलम्बे ।

( यथोक्तं करोति । निष्क्रान्ता चेटी ) ।

KING—I hold it myself.

(Dose as said ; exit the maid servant)

राजा—

साक्षात् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं

चित्रार्पितामहमिमां बहु मन्यमानः ।

स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य

जातः सखे प्रणयवान् मृगतृष्णिकायाम् ॥ १५ ॥

KING—Having previously abandoned my darling when she personally came near, and greatly esteeming her as transferred to the picture, I have become, O friend, solicitous of the mirage after having passed on my way a river with plenty of water.

अतुरकेति । 'यावदागच्छामि' [ यावद्योगे भविष्यति खट् ] तावत् 'अवलम्बस्व' धारय । यावदवधौ [ "यावत्तावद्विवावधौ" हेमः ] ।

राजेति । अन्वयः—हे सखे, पूर्वं साक्षात् उपगताम् इमां प्रियाम् अपहाय चित्रार्पितां बहु मन्यमानः निकामजलां स्रोतोवहां पथि अतीत्य मृगतृष्णिकायां प्रणयवान् जातः । व्याख्या—हे 'सखे पूर्वं' प्रथमं 'साक्षात्' स्वयम् 'उपगतां' समीपं प्राप्ताम् 'इमां प्रियां वल्लभाम्' 'अपहाय' उपेक्षया अतिक्रम्य, पश्चात् चित्रे अर्पिताम् 'अलिखितं' लिखितां 'बहु मन्यमानः' तस्यां श्रद्धात् 'अहं निकामजलां' भूरिसलिलां 'स्रोतोवहां' नदीं पथि वत्सं नि 'अतीत्य' अतिक्रम्य, मार्गवशादेव अनायासेन प्राप्तामुपेत्य 'मृगाणां' पशूनां या 'तृष्णा' लोभः सा अस्ति यस्यां तस्यां 'मृगतृष्णिकायां' मरीचिकायाम् [ वृष्टीसमासः । अर्थ-आद्यच् । स्वार्थे कन् ॥ "मृगतृष्णा मरीचिका" इत्यमरः ] प्रणयवान् साकाङ्क्षो 'जातः' । वत्सं न्येव प्राप्तां स्वाद्दृकां नदीं त्यक्त्वा मरीचिकानुसरणे यथा हासकरं, स्वयमागतां शकुन्तलां विहाय काल्पनिके तच्चित्रे समादरोऽपि तथैव इति भावः । [ "राजा" (वि)—"राजा ( निश्चय )" ( तं, न्या- )—"राजा-अहं हि" ( रा, म- ) ॥ "अहमिमां" ( तं, वि, व्या- )—"पुनरिमां" ( रा- ) 'सुहृदिमां' ( म-, ) ] ॥

1. (a) बहु मन्थमानः—बहु is not compounded. (b) अहमिनाम्—Raghava reads पुनरिनाम्। पुनर् signifies भेद ( difference ), भेद is possible when something having been predicated a second predication is made to modify it. Thus साक्षादुपगता अपहौना, चिवा-  
र्दिता पुनर्वह्नता। The first predication is here absent. ल्यप् does not complete predication, In fact लाप् here serves the purpose of पुनर्। Compare स्यम् अचि चाकुलीकृत्य अशुकारणं पृच्छसि weich is fully equivalent to अचि चाकुलीकृतवानसि अशुकारणं पुनः पृच्छसि। Raghava's reading is therefore defective.

2. (a) स्रोतोवहाम्—वहतीति वह् + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = वहा bearer. स्रोतसां वहा, ताम्। Or स्रोतसा वहतीति स्रोतस् + वह् + अच् कर्त्तरि। A river flows by its currents, so this derivation rather seems logical. (b) निकामजलाम्—निवृतः कामः अस्मात् अनेन वा निकासम् plenty. निकामं जलं यस्यां ताम्। (c) प्रणयवान्—प्रणयते अनेन इति प्र + नो + अच् करणे = प्रणयः solicitation. सः अस्ति अस्य इति प्रणय + मनुप्। This is a Vedic usage. In भाषा the form is प्रणयो because प्रणय is of the सुखादि class and hence, takes इनि *exclusively* in the sense of मनुप् by the rule “सुखादिभ्यश्च।” Both प्रययिन् and प्रणयवत् however occur in the writings of Kalidasa. c. t. “सा हि प्रणयवत्यासीत्—Raghu-  
“प्रणयिनीव नखचतमण्डनम्”—*ibid.* (d) भृग—&c.—भृगाणां तृणा भृगतृणा। सा अस्ति अस्मिन् इति भृगतृणा + अच् मत्वर्थे स्त्रियाम् भृगतृणा। सा एव इति भृगतृणा + क स्त्रियाम् = भृगतृणाका or भृगतृणिका, because भृगतृणा is not भाषितपुंस्क and in such cases, इकार is optional by the rule ‘अभाषितपुंस्काश्च’। (e) Remark—The अलङ्कार is निदर्शना (see under इदं किलाव्याजमनोहरं वयुः Act I)

विदुषकः ( आत्मगतम् )—एसो अत्तभवं णदि अदिक्कमिअ मिअतिहिआए सकन्तो [ एष अत्रभवान् नदीमतिक्रम्य मृष-  
तृष्णिकया संक्रान्तः ]। ( प्रकाशम् ) भो अबरं किं एत्थ  
लिहिदुल्लवं [ भोः अपरं किमत्र लेखितव्यम् ]।

VIDUSHAKA (*Within himself*)—His Highness has indeed

met with a mirage after having crossed the river. (*Aloud*) well, what else has to be painted here ?

सानुमती—जो जो पदेसो सहीए मे अहिरूवो तं तं आलि-  
हितुकामो भवे [ यो यः प्रदेशः सख्याः मे अभिरूपस्तं तमाले-  
खितुकामो भवेत् ] ।

SANTMATI—Possibly he has the desire to paint all those places that are favourites of my friend.

विदूषक इति । सत्यमेव उक्तमतमवता । 'एषः अत्रभवान् नदीं' शकुन्तलाह्वयम्  
'अतिव्रतस्य मृगतृणिकया' चित्ररूपया 'संक्रान्तः सङ्गतः । एतत् तु राज्ञा श्रुतं चेत्  
तस्य तापो वर्द्धेत इत्यात्मगतमुक्तम् । [ 'लिखितव्यम्' ( वि ) 'लिखितव्यम्' ( रा,  
म- ) 'आलिखितव्यम्' ( त-, न्या ) ] ॥

सानुमतीति । 'यो यः प्रदेशः स्थानं मे 'सख्या' शकुन्तलायाः 'अभिरूपः रम्यः  
[ 'अभिरूपो लुघे रम्य' ] इति विश्वमेदिन्यौ ] तं तम् 'आलिखितुं' चित्रयितुं 'कामः  
अभिलाषौ यस्य तथाविधः [ 'कर्तरि कृतः' ] इत्युत्सर्गात् समानाधिकरणपदो बहुव्रीहिः ।  
'अव्ययकृतो भावे' इति पक्षे तु व्यधिकरणपदः । 'तुङ्गाममनसोरपि' इति मकार-  
लोपः ] 'भवेत्' [ सम्भावनायां लिङ् ]

## NOTES

1. लिखितव्यम्—Raghava reads लिखितव्यम् । There seems to be no reason why लिख should not take गुण with तव्य । we can not say लिख is of the कृटादि class for then लिखन becomes inadmissible. But आलिखन is used by पाणिनि himself in the rule 'अपा-  
ञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालिखने । Bhattoji says "विलिखितुम्" under the rule इत्थरे  
तोमुन्कसुनौ" । I think लिखितव्यम् is not defensible.

2. आलिखितुं &c.—आ + लिख + तुमुन् कर्तरि = आलिखितुम् ; आलिखितुं  
कामोऽस्य । The म of आलिखितुम् disappears by the करिका—लुप्ते दबध्यमः  
कृत्ये तुङ्गाममनसोरपि । समो वा ततद्धितयोर्मासस्य पचियुङञञोः ॥" The भाष्यकार  
has अव्ययकृतो भावे, i. e., a कृत affix producing an अव्यय is attached



in the भाववाच्य । तुमुस् is thus in the भाववाच्य । Hence आलेखितुम् means आलेखनम् painting. आलेखितुं कामो यस्य means आलेखने कामो यस्य and the बहुव्रीहि is व्यधिकरणपद । Here again Raghava reads आलिखितुकामः which is not good. See लेखितव्यम् above.

राजा—श्रूयताम्,

कार्य्या सैकतलनीहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी

पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यधः

शृङ्गेकृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥ १६ ॥

KING—Listen. The stream Malini has to be shown with pairs of swans resting on its sandy banks on both sides of it the holy hillocks of the father of Gauri (Himalaya) with antelopes reclining on them. Also, I wish to represent a doe scratching her left eye on the horn of a black buck under a tree on the boughs of which are suspended bark-garments.

राजेति । अन्वयः—सैकतलीनहंसमिथुना स्रोतोवहा मालिनी कार्य्या । तामभितः निषण्णहरिणा गौरीगुरोः पावना पादाः (कार्य्याः) । शाखालम्बितवल्कलस्य तरोः अधः कृष्णमृगस्य शृङ्गे वामनयनं कण्डूयमानां मृगीष्व निर्मातुमिच्छामि । व्याख्या—‘सैकते’ पुलिने ‘लीनं’ सुखासीनं ‘हंसमिथुनं’ मरालयुगलं यस्याः तादृशी ‘स्रोतोवहा’ नदी ‘मालिनी कार्य्या’ लेखितव्या । ‘तां मालिनीम्’ ‘अभितः’ पार्श्वतः [ अभितोयोगे द्वितीया ] ‘निषण्णाः’ उपविष्टा ‘हरिणा’ येषु तथाविधा ‘गौर्याः’ शिवायाः ‘गुरोः’ पितुः [ जगन्मातुः पिता इति पावनास्तत्पादाः ] ‘पावनाः’ पवित्राः ‘पादाः’ प्रत्यन्तपर्वताः कार्य्या इति लिङ्गवचनविपरिणामः । ‘शाखासु लम्बितानि’ अवसक्तानि ‘वल्कलानि’ यस्य तादृशस्य कस्यचित् तरोः वृक्षस्य अधः तस्मै [ असिप्रत्ययः । अतसर्थत्वात् षष्ठी ] कृष्णमृगस्य कृष्णसारस्य शृङ्गे आत्मनो ‘वामनयनं’ वामाक्षि कण्डूयमानां निकषन्ती मृगीष्व निर्मातुं कर्तुम् ‘इच्छामि’ [ निषण्णहरिणाः— ( रा., वि., म., )—‘निषण्णचमरा’ ( तं, न्या- ) ] ॥

NOTES

1. (a). सैकत &c.—सिकता: सन्धस्त्रिन् इति सिकता + अण् मत्वथे=सैक-  
तम् । सिकता: is usually in the feminine plural. “ आपः सुमनसो वर्षा  
अप्सरस् सिकताः समाः । एते स्त्रियां बहुलं खुरेकत्वे पुत्तरतयम् ” । (b) स्रोतो  
बद्धा—See above. (c). निषण् &c.—नि + सद + क्त कर्त्तरि = नि + सन् + न  
by the rule “रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः” । This gives निषण् न by  
the rule “सदिरप्रतेः” । Next we get निषण्ण by the rule “रषाभ्यां नो णः  
समानवर्ते” । Lastly निषण्ण by the sandhi-rule “ट्ट ना ट्टुः” i. e. तवर्ग  
becomes टवर्ग when joined to टवर्ग । ह्रस्वाः here are other than कृष्ण-  
वृग (b) \* *Remark*—the king’s object is so to paint the back-  
grounds as to at once declare the place as hermitage. लौन  
and निषण्ण are significant. They suggest that the swans and  
antelopes were at ease in presence of the girls. *They are*  
*not so when people from town are near*. The hills are corroboro-  
rative. The bark-garment and black antelopes are decisive.

विदूषकः ( आत्मगतम् ) - जह अहं देख्वाभि, पूरिदव्वं  
णेण चित्तफलञ्च लम्बकुञ्चाणं तादसाणं कदम्बेहि [ यथा अहं  
पश्यामि, पूरयितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकुञ्चानां तापसानां  
कदम्बैः ] ॥

VIDUSHAKA (*Aside*)—As I see, the picture-board is going  
to be filled up by him with multitudes of long-bearded ascetics.

राजा—वयस्य अन्यच्च । शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र  
विस्मृतमस्माभिः ।

KING—Yet another thing, my friend. Sakuntala’s favou-  
[ Or—intended ] decoration is here forgotten by me.

विदूषकः—किं विअ [ किमिव ] ?

VIDUSHAKA—What can it be ?

सानुमती—वणवासस्म सोऽमारस्य अ जं सरिसं भविस्मदि  
[ वनवासस्य सौकुमार्यस्य च यत् सदृशं भविष्यति ] ।

SANUMATI—What will be appropriate to forest-residence and tenderness.

विदूषक इति । 'यथा अहं पश्यामि' मया एवमनुभीयते [ "यथाशब्दस्तु निहिंष्ट-  
स्तुलायोगानुमानयोः" इति विश्वः । अत्र अनुमाने ]—'अनेन राज्ञा 'लम्बकूर्चानां  
दीर्घश्मश्रूणाम् [ "कूर्चमस्त्री भुवोर्मध्ये श्मश्रुकौतवयोरपि" इति विकारणशेषः ] 'ताप-  
सार्ना कदम्बेः समूहेः [ इति करणे श्वा ] "चिवफलकं पूरयितव्यम्" । अयमेतैश्चित्त-  
फलकं पूरयिष्यति इत्यहं मन्ये ।

राजिति । हे 'वयस्य अन्यच्च' अपरमपि लिखितव्यमस्ति । 'शकुन्तलायाः अभिप्रेतं'  
प्रियं मया उद्दिष्टं वा प्रसाधनम्' अलङ्करणम् 'अत्र अस्मिन् चित्ते 'अस्माभिः विस्मृतं'  
विस्मरणात् अकृतम् अधुना तु कर्तव्यम् ।

विदूषक इति । 'किमिव' तत् अभिप्रेतं प्रसाधनं विस्मृतं भवता [ "इव इति  
उपदर्थोपमीतप्रज्ञावाक्यालङ्कारेषु" इति वर्जमानः । अत्र वाक्यालङ्कारे ] ।

सानुमतीति । 'यत् वस्तु शकुन्तलाया यो वने वांसः स्थितिः तस्य, यच्च तस्याः  
यत् 'सौकुमार्यं' मादवम् (भावे ष्यञ्) तस्य 'च सदृशं' योग्यं भवेत्' तदेव विस्मृतम्  
अभिप्रेतं प्रसाधनम् अद्य कर्तुं मना अयम् । वनवासिभिः सुलभम् अतिकोमलञ्च तत्  
इत्यर्थः । विदूषककृतपञ्चस्य उत्तरमेतत् ।

### NOTES

*Remark*—After सौकुमार्यस्य Raghava reads अविनयस्य । I do not see the propriety.

राजा—

कृतं न कर्णार्पितबन्धनं सखे शिरीषमागण्डविलम्बिकेशरम् ।

न वा शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १७ ॥

KING—Friend, neither is the Sirisha flower shown with

its stalk attached to the ear and the filaments reaching down to the cheek, nor again is between the breasts the garland of lotus-shoots delicate like the autumnal moon-shine.

विदूषकः—भो किण्णु तत्तहोदी रक्तकुवलयसोहिणा अग-  
हत्येण मुहं अवारिअ चइदचइदा विअ डिदा [ भोः किं नु तत्रभवती  
रक्तकुवलयशोभिना अग्रहस्तेन मुखमावार्य चकितचकिता  
इव स्थिता ] । ( सावधानं निरूप्य ) आः एसो दासीए पुत्तो  
कुसुमरसपाडचरो तत्तहोदीए वअणकमलं अहिलङ्घदि महुअरो  
[ आः एष दास्याः पुत्रः कुसुमरसपाठचरस्तत्रभवत्या वदनकमल-  
मभिलङ्घते मधुकरः ] ।

VIDUSHAKA—Well why has her ladyship stood as if very much frightened having caused her face to be covered by her hand which looks like a red-lotus ? ( *Looking closely* ) Oh ! this son of a slave, a bee the stealer of the honey of flowers, is rushing at her ladyship's lotus-face,

राजेति—अन्वयः—हे सखे कर्णार्पितवन्धनम् आगच्छविलम्बिकेशरं शिरीषं न कृतं, स्नानान्तरे शरच्चन्द्रमरीचिकोमलं मृणालसूत्रं न रचितं वा । व्याख्या—हे 'सखे शकुन्तलायाः 'कर्णे' [ जातावेकवचनम् ] 'अर्पितं निवेशितं 'वन्धनं' हन्तं यस्य तत् अतएव 'आगच्छं गच्छपथ्यन्तं 'विलम्बिनो' लम्बमानाः 'केशराः' किञ्चल्काः यस्य तत् शिरीषं' शिरीषकुसुमम् ( जातावेकवचनम् ) 'न कृतं न विहितम् । चित्ते अभूषितः कर्णो गच्छश्च अद्य शिरीषेण भूषयिष्यते, तच्च तस्याः प्रियम् । 'स्नानयोः अन्तरे' अवकाशे 'शरच्चन्द्रस्य मरीचिः ज्योत्स्ना इव 'कोमलं' किञ्चं शुभच्च मृणालसूत्रं' विसमालिका 'न रचितं वा' नालिखितमपि [ वा इति कर्णभूषणस्नानालङ्करणक्रिययोः समुच्चयः ] ।

विदूषक इति । 'भोः इति सम्बोधने । किं प्रश्ने । नु वितर्कः । सवितर्कः प्रश्नः । ब्रूहि ब्रूक्षामि किमर्थं 'तत्रभवती' शकुन्तला 'रक्तकुवलयनिव' रक्तोत्पलमिव 'शोभते' यः तेन [ रक्तकुवलयं लक्षणाया तत्सदृशे वर्त्तते । साधुकारिणि णिनिः ] 'अग्रहस्तेन' हस्ता-

यश्चमणिवन्मात अङ्गुलपथ्यन्तं यो बाहोरंशः तेन [“हस्ताग्रहस्तादयो गुणगुणिनो-  
 र्भेदाभिदाभ्याम्” इति वामनः । अत्र अभेदविवक्षायां कर्षधारयः । प्रयोज्ये कर्त्तृरि  
 दृतीया ] ‘मुखम् आवाय्यं आच्छाद्य [णौ लग्पु] ‘चकितात् भीतादपि ‘चकिता’ भीता  
 अतिभीता इत्यर्थः, ‘इव स्थिता’ [ अनेन प्रकारस्य उक्तत्वात् द्विवचनम् अतिशयमात्रस्य  
 वाचकम् ] । [ “रक्तकुवलयशोभिना” (त, न्या-)—“रक्तकुवलयपल्लवशोभिना”  
 (रा, वि, म-) ] ॥ “सावधानं” निपुणं निरूप्यं दृष्ट्वा । आः क्रोधे । ‘दास्याः  
 पुत्रः दुर्विनीतः [आक्रोशे षष्ठ्याः अलुक्] कुसुमरसस्य’ मधुनः ‘पाठच्चरः’ चौरः मधु-  
 करः’ भ्रमरः ‘तत्रभवत्याः वदनं कमलमिव’ [उपमितसमासः : कमलधर्मेण भ्रमरा-  
 कर्षणम् ] ‘अभिलङ्घति’ अभिलक्ष्य धावति [लघिर्गत्यर्थः आत्मनेपदं] । [“अभिलङ्घते  
 (वि)—“अभिलङ्घति” (रा-म- )—“अभिलषति” (त, न्या-) ] ॥

## NOTES

1. (a) आगच्छ &c.—आ is here *exclusine* (सर्वादायाम्) । आ  
 गच्छात् आगच्छम् । अव्ययी— आगच्छं साधु विलम्बन्ती इति इति आगच्छ + वि +  
 लम्ब + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि—आगच्छविलम्बिनः । तादृशाः केशरा यस्य तत् ।  
 (b). वा—Here वा implies समुच्चय । “वा स्वाङ्गिकस्योपमयोरिवार्थेऽपि समुच्चये”  
 इति विश्वः ।

2. (a). रक्त etc.—The reading रक्तकुवलयपल्लवशोभिना is rejected  
 because then पल्लव is not *red*. (b) आवाय्यं—अग्रहस्तः मुखम् आह्वयति  
 ( अणिचि ) = इयम् अग्रहस्तेन मुखम् आवारयति ( णिचि ) । (c). चकितचकिता—  
 Here the rule “प्रकारे गुणवचनस्य” does not apply because प्रकार  
 means सादृश्य and the सादृश्य is expressed already by इव । Hence  
 we explain चकि ‘भीतम् । सामान्ये नपुंसकम् । चकितात् चकिता अकितचकिता  
 frightened of the frightened, i. e. greatly frightened. सहस्रपेति  
 समासः । Bharavi’s “भीतभीत इव शीतसमूहः” is similar.

3. (a) दास्याः पुत्रः—A compound. षष्ठौ is retained *optionally*  
 with पुत्रः as उत्तरपद when abuse is implied. See “षष्ठ्या आक्रोशे”  
 (Pan, 6 3 21), “पुत्रेऽन्यतरस्याम्” (6 3 22). (b). \*Remark—here

the Vidushaka is misled by the painting ! he forgets that it is a mere picture, and takes it for real.

राजा—ननु वार्यतामेष धृष्टः ।

KING—Pray, let this impudent fellow be stopped.

विद्रुषकः—भवं एव अविनीताणं शासिता इमस्स वारणे  
पहविस्मदि [ भवानेव अविनीतानां शासिता अस्य वारणे प्रभ-  
विष्यति ] ।

VIDUSHAKA—Thyself alone, the restrainer of the undisciplined, will succeed in checking him,

राजा—युज्यते । अयि भोः कुसुमलताप्रियातिथे, किमत्र  
परिपतनखंदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिषण्णा तृषितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न खलु मधु विना त्वया पिवति ॥ १८ ॥

KING—Right. Heigh ! Ho ! The favourite-guest of creepers in flower, why dost thou undergo the fatigue of hovering about here ? Here, thy devoted mate, though thirsty, is waiting for thee, seated on the flower, She does not indeed drink honey without thee.

राजैति । 'ननु' अनुनये । 'धृष्टः' मधुकरः त्वया 'वार्यतां' प्रतिबिध्यताम् ।

विद्रुषक इति । विकलाङ्गनि ब्राह्मणेन मया कथमेषः शिष्यते 'अविनीतानां'  
दुर्हचानां 'शासिता' विनेता 'भवानेव अस्य वारणे प्रभविष्यति' शक्नो भविष्यति नान्यः  
कोऽपि तादृशः ।

राजैति । 'एतत् युज्यते' युक्तमेव । अहमेव एनं वारयिष्ये । 'अयि' इति  
कीमलामन्त्रणे । 'भोः कुसुमसमेताया लताया प्रिय अतिथे भमर 'अत्र' अस्मिन्  
शकुन्तलामुखे 'किं' कथं वृथा 'परिपतनस्य' उच्छ्वस्य परिभ्रमणस्य 'खिद' श्रमम् 'अनु-  
भवसि' । दृष्टं वत्सा, भौतेयं न त्वमस्याः प्रियः । या तु त्वया तुष्यति तामेव कुसुम-

लतामनुसर, चित्रलिखितां कुसुमस्थां भमरौ निदिश्याह—। अन्वयः—अनुरक्ता एषा मधुकरी तृषिता कुसुमनिषणा सत्यपि भवन्तं प्रतिपालयति, त्वया विना न खलु मधु पिवति । व्याख्या—‘अनुरक्ता’ भवति प्रेमवती ‘एषा’ इयं पुरीगता ‘मधुकरी’ भवत्पत्नी ‘तृषिता’ पिपासिता अतएव ‘कुसुमे निषणा’ उपविष्टा ‘सत्यपि’ [तदानीं प्रतीक्षादुष्करा इत्यपेक्षेः] भवन्तं प्रतिपालयति’ त्वामपेक्षते । कारणमाह—त्वया विना’ त्वां विहाय ‘न खलु’ न नूनं मधु पिवति । अस्याः क्वेदस्तुया मानयितव्यः, तत् तत्रैव गच्छ ; तेन रक्ता भार्या च तुष्यति, कुसुमिता लता प्रियेणातिथिना भवता प्रीयते इत्याशयः ।

## NOTES

1. अविनीतानाम् &c.—Compare and see कः पौरवे वसुमतीं शासिति ‘शासितरि दुहिनीतानाम्—Act 1. 4. This is a simple truth uttered in all sincerity. Vidushaka's delusion continues in the next two pages also (see प्रहस्यआत्मगतम् &c., below) Raghava takes it as a taunt. विदूषकस्तु चित्रगतस्य वारयितुमशक्यत्वात् सोल्लण्डमाह—*Raghava*.

2. (a) कुसुम etc.—कुसुमसमेता लता कुसुमलता । शाकपाथिवादि । प्रियः अतिथिः प्रियातिथिः esteemed guest कुसुमलतायाः प्रियातिथिः । तत् सम्बद्धौ । (b) परिपतन etc.—पत् means ‘to go’. परि means, सर्वतः । परिपतन is “hovering about.” Raghava has परिपतनरूपः खेदः ।

3. (a) कुसुम etc.—Sitting on the flower because *thirsty*. Raghava says thirsty because कुसुमनिषणा । तृषितत्वं कुसुमोपरि उपवेशनादेव । He explains कुसुमनिषणा इति तव अयद्वसाध्यं स्थानम् इति भावः । You have a footing there secured to you without effort on your part. (b) सती—कुसुमनिषणा सती अपि is the construction. Raghava takes सती as पतिव्रता । (c) Remark—Here the female bee is only *painted*. Hence she was not sipping honey but merely sitting still. The king considers the whole scene as a reality. Hence he is under the influence of मोह । Thus the अलङ्कार according to Dandin is मोहोपना because the *sitting still* resembles *waiting* (see *Kavyadarsa*, 11. 2. 5). If however, we suppose that delusion of the king extends only so far as to

the *motive* of the female bee, then the sitting still though only *like* waiting, is *deliberately* taken by the king as the *waiting itself*. The figure is then समासोक्ति (See under वार्तित-पल्लवाङ्गुलीभिः &c.—& ct. I).

सानुमती—अरुज, अभिजादं कखु एसो वारिदो [ आर्य्य  
अभिजातं खल्वेष वारितः ] ।

SANUMATI—Noble Sir, he is very well and nobly stopped !

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी [ प्रतिषिद्धापि  
वामा एषा जातिः ] ।

VIDUSHAKA—This is a class that remains perverse though prohibited.

राजा—एवं भो न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि  
सम्प्रति —

अकिल्लवालतरुपल्लवलोभनीयं

पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।

विम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया-

स्त्वां कारयामि कमलोदरबन्धनस्थम् ॥ १६ ॥

KING—Ho ! You do not attend to my injunction ! Then be it known now—O Bee, if you touchest the Bimba-like lower-lip of my darling, attractive like the unfaded young leaf of a tree, drunk by me tenderly indeed in “love’s banquets” I will have thee placed in bondage inside a lotus.

सानुमतौति । हे ‘आर्य्य, एष भ्रमरः अभिजातं खलु न्याय्यं यथा तथैव [“न्याये कुलौनवुषयोऽभिजातपदं विदुः” इति शाश्वतः] ‘वारितः’ प्रतिषिद्धः । आर्य्यो भवान् आर्य्येण यथा वाय्यः तथैवेन वारयति, न तु अनार्य्य इव कठोरं दण्डयति । इति वारणप्रकारः प्रति कटाक्षः । [ cp “अभिजातं खलुसन्धितम्” in swapna ].

विदूषकः इति । ‘एषा जातिः’ तिर्थगजातिः सुतराम् अनार्य्या ‘प्रतिषिद्धापि’



वारितापि 'वामा' प्रतिकूला । नेयं वारणं गणयति [ 'वामः' प्रतिकूलोऽपि प्रोक्तः' इति इलाबुधः ] ।

राजति । 'एवम्' अनेन विधिना शकुन्तलामुखामिमुखमेव धावन् 'मी शासने' निदेशे 'न तिष्ठसि' न वर्त्तसे । तेन आज्ञालङ्घनेनापि दण्डनीयोऽसि 'तर्हि' सम्प्रति श्रूयताम्— । अन्वयः—हे समर, अक्लिष्टबालतरुपल्लवलोभनीयं मया रतोत्सवेषु सदयमेव पीतं प्रियाया विम्बाधरम् स्पशसि चेत् त्वां कमलोदरवन्धनस्य कारयामि [व्याख्या— हे 'समर' कामुक इति च 'अक्लिष्टः' अमृदितः अशुष्क इति वा यो 'बालः' नूतनः 'तरुपल्लवः' वृक्षपत्रं तदिव 'लोभनीयं' चित्ताकर्षकं 'मया रतोत्सवेषु सदयमेव पीतं प्रियाया विम्बाकारम्' अधरम्' [शाकपार्थिवादिः] स्मृशसि चेत् यदि दशसि तदा 'त्वाम्' अपराधिनं 'कमलस्य' कस्यचित् पद्मस्य 'उदररूप' यत् 'बन्धन' 'कारागृहं तव' तिष्ठति यस्मादृशं 'कारयामि' । राजाहं त्वां परदारधर्षणापराधिनं निरुक्षामि घनेन तमसा, घोरमवातसञ्चारं पद्मोदरस्य ते कारा भविष्यति इति भावः ।

## NOTES

1. विम्बाधरम्—Avoid अधरः विम्बमिव । That would give अधरविम्बम् ।

विदूषकः—एवं तिवखणदण्डस्स किं ण भाइस्सदि [ एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति ] । ( प्रहस्य आत्मगतम् ) एसो दाव उन्मत्तो । अहं वि एदस्स सङ्गेने ईदिसवण्णो विअ संवुत्तो [ एष तावत् उन्मत्तः । अहमपि एतस्य सङ्गेने ईदृशवर्णं इव संवृत्तः ] । ( प्रकाशम् )—भो चित्तं खु एदं [ भोः चित्रं खल्वेतत् ] ।

VIDUSHAKA—Would he not be afraid of such strict disciplinarian ! (*Laughing—Within himself*) He is indeed mad. I too, through his companionship, have become as if of similar complexion. (*Aloud*)—Ho (friend), it is only a picture.

विदूषकः इति । 'एवं' तीक्ष्णः कठोरः 'दण्डो' यस्य तस्य उग्रशासनस्य [ शेष-विवक्षया षष्ठी ] 'किं न भेष्यति' । 'प्रहस्य' उपहासं कृत्वा 'आत्मगतमाह' । हासस्य राशा श्रुत एव । 'एष' 'उन्मत्तस्तावत्' उन्मत्त इव [ तावदधारणे ] । अहमपि

एतस्य' उन्मत्तस्य 'सङ्गीण' संसर्गात् 'ईदृशो वर्णो' रूपं यस्य तथाविधः [ "वयः  
स्यादूपमेदयोः" इति शान्ततः ] 'संभ्रतो' जात 'इव' । "संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति"  
इति मन्ये अहमपि उन्मत्तसङ्गादुन्मत्तो जात इत्यर्थः ।

NOTES

1. ‡ एवं तौष्ण &c.—This is a taunt uttered under the impression that the King has lost the power of discrimination because he is temporarily insane. Just then Vidushaka realises that the subject under discussion is but a picture. But simple-minded as he is, ye does not see that his own momentary spell was due to the king's supreme skill as a painter. On the contrary he believes that the king's malady is catching him and he also was about to lose reason through keeping company with an insane person. The thought of an insane taunting an insane brings on the laugh (प्रहस्य) । The प्र intensifies the हस । The laugh is of course aloud ; only the speech following is आतृगमत ।

राजा—कथं चित्रम् ।

KING—How so ! A picture ?

सानुमती—अहं बि दाणिं अवगदत्था, किं ङण जहालि-  
हिदाणुभावो एसो [अहमपि इदानीमवगतार्थः, किं पुनर्यथा-  
लिखितानुभवी एषः ] ।

SANUMATI—I too have now realised the fact ; what to say of this person who feels as he painted it !

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोभाग्यम् ।

दर्शनसुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन

स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ २० ॥

( वाष्पं बिहरति )

KING—Why is this mischief done, friend ? To me with the heart full of her, enjoying the rapture of beholding her as if personally present, my darling is yet again turned into a picture by you recalling my memory. (*Sheds tears*).

शकुन्तलीति । 'अहमपि इदानीम्' अस्मिन्नेव क्षणे 'अवगतः' ज्ञातः 'अर्थः' वस्तु चित्रत्वमित्यर्थः, यथा तादृशो सञ्जाता 'किं पुनर्दयालिखितं लिखितानुरूपम् 'अनुभवति' ध्यायति यस्तादृशः [णिनिः] 'एष' राजा । मयापि ज्ञातं सखीमेव पुरः पश्यामीति, शकुन्तलामयं हृदय एष राजा चित्रस्थानिमां स्वयमुपस्थितां संसृते इति न चित्रम् । 'यथालिखितानुभावी' ( रा- वि- म- )—“यथालिखितानुसारौ” (त- न्या-)] ॥

राजिति । हे 'वयस्य किं' किमर्थम् 'इदं पुरोभागिनो' दुष्कर्मनिरतस्य [“दोषैक-  
दृक्पुरोभागी” इत्यमरः ] कार्यम् अकार्यमित्यर्थः [ अच्प्रत्ययः ] 'अनुष्ठितम्' आच-  
रितम् । कुतो दुष्कर्म इति चेत् ग्रन्थ—अन्वयः—स्मृतिकारिणा त्वया तन्मयेन हृदयेन  
साक्षादिव दर्शनसुखमनुभवतो मे कान्ता पुनरपि चित्रोक्ता । व्याख्या—‘स्मृतिं स्मरणं  
प्रकृतस्मरणं करोति कारयति वा यस्तथाविधेन 'त्वया तन्मयेन' शकुन्तलामयेन 'हृदयेन'  
चेतसा [करणे ऽथा] 'साक्षादिव' प्रत्यक्षमिव [ “साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः” इत्यमरः ]  
'दर्शनस्य' प्रत्यक्षदृष्टेः 'सुखम् अनुभवतः' उपलभमानस्य 'मे कान्ता शकुन्तला पुनरपि'  
भूयोऽपि 'चित्रोक्ता' चित्ररूपेण परिणमिता । पूर्वं मया चितोक्ता अद्य तन्मयत्वात्  
पुनः प्राप्ता । सा भूयोऽपि त्वया चित्रोक्ता । 'वाच्य' नेत्रजलं विहरति मुञ्चति ।  
प्राक् नष्टा पुनः प्राप्ता भूयोऽपि नष्टा इति रोदनकारणम् ।

### NOTES

1. यथालिखित &c.—लिखितस्य अनतिक्रमः यथालिखितम् agreement with what is painted. अव्ययी—। तत् अस्त्रास्मिन् इति यथालिखित + अच् मत्वर्थे = यथालिखितम् that which agrees with &c.—Now see Tika.

2. पुरोभाग्यम्—भावे अच् । See Tika, Bhasa in Swapna uses पुरोभागिता ( with तत् ) ।

3. स्मृतिकारिणा—स्मृति is स्मरणं recollection. तां करोति जनयति इति स्मृति + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = स्मृतिकारौ one who promotes recollection. तेन । Or we may derive from कृ + णिच् । Qual. त्वया

सानुमती—पुव्धाबरविरोही अपुव्वो एसो विरहमगो [ पूर्वा-  
परविरोधी अपूर्व एष विरहमार्गः । ]

SANUMATI—Strange is the course of this love-sickness with a contradictory start and sequel.

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

वाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २१ ॥

KING—Friend, how can I undergo such ceaseless torture ? Through wakefulness is barred her vision in sleep, and tears, do not suffer me to see her drawn in a picture too.

सानुमती, 'एष विरहस्य' इष्टविद्योगशोकस्य मार्गः पन्थाः रीतिरित्यर्थः 'पूर्वस्य' प्रथमावस्थायाः 'अपरस्य, अन्यस्य, उत्तरावस्थायाश्च यो 'विरोधः' परस्परप्रतिषेधः तद्वान् अतएव 'अपूर्वः' अदृष्टपूर्वः नूतन इत्यर्थः । चित्रस्य प्रथम चित्रत्वेन ज्ञानं ततः सत्य-  
त्वेन पुनश्च चित्रत्वेन इति पूर्वापरविरोधः इति राघवः । [ "अविश्रान्तं दुःखम्" (वि)—  
"अविश्रामं दुःखम्" ( तः, न्या )—"अविश्रान्तदुःखम्" ( राः, सः ) ] ।

राजिति । अन्वयः—प्रजागरात् तस्याः स्वप्ने समागमः खिलीभूतः । वाष्पस्तु चित्रगतामपि एनां द्रष्टुं न ददाति । व्याख्या—'प्रजागरात्' रात्रिजागरणात् तस्याः 'शकुन्तलायाः [ कर्त्तरि क्लृप्ताया षष्ठी ] 'स्वप्ने निद्रायां समागमः' मत्स्वप्नीपागमनं "खिलीभूतः" निरुद्धः [ "खिलमप्रहृते क्लृप्तम्" इति मेदिनी । "अप्रहृतं एव उपचारात् निरुद्धं" इति ] प्रनष्टा सा जाग्रता मया नैव दृश्यते । स्वप्ने पश्येयं यदि निद्रां लभेय, न च लभे । तत् तस्याः चित्र दर्शनं विना न मे शरणमन्यत् । तत्र 'वाष्पस्तु' तां तां पूर्वावस्थां स्मरतो मे दुःखात् जातं नेत्रजलं पुनः 'चित्रगतामपि' आलेख्य-  
लिखिताच्च [ आपः समुच्चये ] द्रष्टुं न ददाति [ भिन्नेऽपि कर्त्तरि कविबचन्या तुमुन् ] इत्यं विविधेऽपि विनोदनोपाये बिभृते कथय वयस्य कथमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि । अधुना तु मया आत्मविस्मृतिवशात् चतुर्थोऽपि तस्या दर्शनोपायो लब्धोऽभूत् । त्वं पुनस्तत्र पौरोभाग्यमाचरन् मे स्मृतिं कृतवानसि [ स्वप्ने समा—" ( राः, वि- सः )—  
"स्वप्नसमा—" ( तः, न्या ) ॥

## NOTES.

1. अपूर्वः—पूर्व is पूर्वदृष्ट by transference of epithets. न पूर्वः । नञ्त्—। विरहमार्ग is अपूर्व for it is पूर्वापरविरोधो (see Tika).

2. अविश्रान्तम्—वि + श्रम + क्तकर्त्तरि = विश्रान्तम् । न विश्रान्तम् । नञ्-  
नत् ।—The emphasis is on the *ceaselessness* of the torture. Hence  
अविश्रान्त should not be compounded. Besides the presence  
of एवम् is also a bar to समास । We have therefore rejected the  
reading अविश्रान्तदुःखम् ।

3. (a). प्रजागरात्—See प्रजागरकथाः. in Act III. For a similar  
sense compare 'कयमुपलभे' निद्रां खप्ते समागमकारिणीम्—*Vikramor-*  
*vasi* (b). स्वप्ने—The compounded स्वप्रसमागमः is avoided because  
स्वप्न is emphasised. (c) \**Remark*—The verse explains *how* the  
दुःख is अविश्रान्त । The दुःख is—I cannot see her. When awake,  
she is not seen *bodily* because lost to me. She cannot be seen  
on the canvas too for I am weeping ( *e. f.* वाष्पविहरति, above).  
The only chance of seeing her is in a dream. But I cannot  
sleep (प्रजागर), so that chance too is lost. Just now through  
my temporary delusion, I was neither awake nor asleep and  
was enjoying her *codany*. My दुःख ceased, but you have  
wickedly aroused me and brought me back to ceaseless (अविश्रान्त)  
misery (दुःख) । How (कथम) can I bear it ( अनुभवामि ) ।

सानुमतो—सबबहा पमज्जिदं तुए पञ्चादेसदुक्थं सउन्दलाए  
[ सर्वथा प्रमृष्टं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः ] ।

SANUMATI—Sakuntala's sorrow for repudiation is thor-  
oughly wiped off by you.

(प्रविश्य) चतुरिका—जंदु भट्टा । वट्टिआकरण्डअं गेणहिअ  
इदोमुहं पत्थिअम्हि [ जयतु भर्ता । वार्त्तिकाकरण्डकं गृहीत्वा  
इतोमुखं प्रस्थितास्मि— ] ।

CHATURIKA (*Enterning*)—Prosper. O Sire prosper, I was  
proceeding this way having taken up the casket of brushes—

राजा—किं च ?

KING—What then ?

चतुरिका—सो मे हत्थादो अन्वरा तरलिआदुदिआए देवीए वसुमदीए अहं एव्व अज्जउत्तस्म उवणइस्मं ति सबलकारं गहीदो [ स मे हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्या अहमेवायं-पुत्रस्योपनेष्यामि इति सबलात्कारं गृहीतः ] ।

CHATURIKA—On my way it was forcibly taken away from my hand by Queen Vasumati with Taralika as her second, saying “I will myself carry it to my husband.”

मानुमतीति । ‘प्रत्यादेशात्’ निराकरणात् यत् तस्या ‘दुःखं’ तत् ‘त्वया सर्वथा सर्वप्रकारेण ‘प्रसृष्टं’ चालितम् । एतत् श्रुत्वा अणु अपि दुःखं तस्या न स्यात् ।

चतुरिकेति । ‘वर्तिकायाः तूलिकायाः ‘करण्डकं भाजनं ‘गृहीत्वा इतोमुखं’ भवदभिमुखं प्रस्थितास्मि गन्तुमारध्वास्मि [ आदिकर्मणि कर्त्तरि क्तः ] ।

राजेति । प्रस्थितासि ‘किं च’ जातं ततः कथय ।

चतुरिकेति । ‘अन्तरा’ मध्ये, वर्त्मनि इत्यर्थः, ‘तरलिकया तदाख्याया’ परिचारिकया या ‘द्वितीया’ तथाविधया ‘देव्या वसुमत्या’ परिचारिकासहायया तथा इत्यर्थः—‘अहमेव आर्यपुत्रस्य उपनेष्यामि’ मनोपे प्रापयिष्यामि इति । एतदुक्त्वा—‘बलात्कारेण’ हठ-कारितया ‘सह [बलादिति वृथा] इत्ययम्’ ‘स वर्त्तिकाकरण्डकः ‘मे हस्तात् गृहीतः’ ।

## NOTES

1. (a). वर्त्तिका &c.—वर्त्तते इति वृत् + खल्व् कर्त्तरि स्त्रियाम् = वर्त्तिका paint, or वर्त्तिका a duck. See Tika (b) इतोमुखम्—इतः अस्यां दिशि मुखं यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । Qualifies प्रस्थानक्रिया ।

2 (a). तरलिका &c.—तरलिका द्वितीया यथा or यस्याः supposing द्वितीया to mean सहाय । बहु— । Or again तत्—(See Tika). (b) आर्यपुत्रस्य—शेषे षष्ठौ । Related to उप uncompounded ; or उपनेष्यामि ।

बिदूषकः—दिष्टिआ तुमं मुक्ता ( दिष्टा त्वं मुक्ता ) ।

VIDUSHAKA—Luckily you are let off !

चतुरिका—जाव देवीए विडवल्लगं उत्तरीअं तरलिया मोचेदि दाव मए णिव्वाहिदो अत्ता [ यावत् देव्या विटपल्लमुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा ] ।

CHATURIKA—While Taraiika was disengaging the queen's mantle which was caught in a twig my person was carried off by me.

राजा—वयस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगविता च । भवान् इमां प्रतिकृतिं रक्षतु ।

KING—Friend, the queen is at hand and she is sensitive through much attention ( on my part ) Do thou save this picture.

यावदिति । 'विटपे' वृक्षशाखायां 'लग्न' संसक्तं 'देव्याः उत्तरीयं' पूर्वाकायांशुकं 'यावत् यत्कालं' 'तरलिका मोचयति' [यावद्योगे भविष्यति लट्] 'तावत् तत्कालम्, उभयस्योपर्यासकतया तस्मिन् बावसरे 'मया आत्मा स्वदेहः [ 'आत्मा देहमनोवृद्धा-स्वभावधृतिवृद्धिः' इति विश्वः ] निर्वाहितः दूरे नीतः । तेनैवाहं सुक्ता न हि स्वीकृत्या तयोः ।

राजिति । 'देवी उपस्थिता' आगतप्राया । सा 'च बहुमानेन' इहद्विनं मदीयेन आदरेण 'गदिता' जातगर्वा, जातबहुमानगर्वा इत्यर्थः । अहमीवार्थपुत्रस्य बहुमता इत्यभिमानवती देवी यदि प्रयत्नलिखितां मे शकुन्तलाभूतिं 'पश्येत्' नूनम् ईर्ष्या एतां नाशयेत् । तत् 'भवानिमां प्रतिकृतिं रक्षतु' एतां गृहीत्वा अपयातु इत्यर्थः ।

### NOTES

1. (a)  $\text{यावत् \&c.}$ —This is in reply to Vidushaka. I was not let off through kindness, but managed to run away while they were busy. (b). उत्तरीयम्—उत्तरस्मिन् देहे भवन इति उत्तर + क्त—A loose garment worn on the upper part of the body. A wrapper. (c). निर्वाहितः—निर + वह् (to lead) + णिच् + क्त कर्सेणि । Let off. For a similar use compare 'यदातु निर्वाहयतिस्मि मे प्रियम्'—*Buddhacharita*.

विदूषकः—अत्ताणंति भणाहि [ आत्मानमिति भण ] ।

( चित्रफलकमादायोत्थाय च ) जइ भवं अन्तेउरकूटवागुरादो मुचीअदि तदो मं मेहप्पडिच्छन्दे पासादे सदावेहि [ यदि भवान्तःपुरकूटवागुरातो मुच्यते ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे शब्दाययतु ] । ( द्रुतपदं निष्क्रान्तः ) ।

VIDUSHAKA—Say “Save thyself” ! [ *Taking the picture board and getting up.* ] If thou art released from the noose of perfidy of the harem, then shout for me at the house (palace) named Meghapratichhanda ( *Exit in quick steps.* ).

सानुमती—अणसंकन्तहिअओ वि पढमसंभावणं अवेक्खदि सिढिलसोहदो दाणिं एसा [ अन्यसंकान्तहृदयोऽपि प्रथमसम्भावनामपेक्षते शिथिलसौहृद इदानीमेषः ] ।

SANUMATI—This person with his affection less ardent, respects his first love though his heart is transferred to another.

विदूषक इति । किं मन्यसे प्रतिष्ठातिमात्रं नाशयेत्, मामपि हन्यात् यदि पश्येत् ।' तत् 'भण आत्मानं' रचतु भवान् 'इति' । 'अन्तःपुरस्थ' लक्षणेया तत्रस्थायादेव्या या 'कूटवागुरा' मायारूपं जालम् [ "मायानिश्चलयन्त्रेषु" प्रस्तुत्य "सीराङ्गे कूटमस्त्रियाम् इति, 'वागुरा मृगवन्धनी' इति चामरः ] तस्मात् 'यदि मुच्यते' मुक्तो भवति [ कर्मकर्त्तरि लट् ] 'ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे' तदाख्ये 'प्रासादे शब्दाययतु' शब्दं कारयतु तत्र भवदाह्वानं श्रुत्वा अहं शब्दं करिष्यामि [ "शब्ददैर—' इति कण्ठ करणे । ततो गिच् । अग्निकर्तुः कर्मसंज्ञा ] । 'द्वृताणि सत्तराणि 'पदानि यस्मिन् तत् यथा तथा निष्क्रान्ता' [कूटवागुरा—' ( त- न्या- )—कालकूट' ( रा- वि- म- ) ॥ शब्दाययत्' ( वि )—शब्दापय' ( रा- )—शब्दय' ( म- ) शब्दायिष्यते' ( त- न्या- ) ] ॥

सानुमतीति । इदानीं शिथिलं मन्दं सौहृदं यस्य तथाविधः [ सौहृदमिति अणि हृदभावः इत्यादि व्याख्यातं प्राक् ] एषः राजा अस्यां शकुन्तलायां संक्रान्तम् आसत्तं



‘हृदयं’ यस्य तादृशोऽपि ‘प्रथमा प्राक्कृता या सम्भावना’ सतक्रिया पूर्वप्रदर्शिता या वसुभत्यां प्रीतिः इत्यर्थः तांम् ‘अपचते मामयति । सर्वेश्वरोऽपि सन् यदर्थं देव्या वसुमत्याः शकुन्तलाप्रतिकृतिं निगूहति तत्र कारणं प्रथमप्रदर्शितप्रणयगौरवं न तु वसुमतीरेम ।

## NOTES

1. आत्मानम्—The meaning is—Instead of saying भवान् प्रति-  
कृतिं रचतु’ you should say भवान् आत्मान् रचतु” । चतुरिका has es-  
caped somehow but she will not let me off so easily. We  
two have been helping you in this matter, but my offence is  
greater in her eyes.

2. कूटवागुरा—This seems to suit सूचते better than कालकूट ।  
(b) शब्दाययतु—शब्दं कुर्वन्तं प्रेरयतु इति शब्द + क्यङ् + णिच् + लोट् + तु =  
शब्दाय ( नाम धातु ) + णिच् + लोट् + तु शब्दाययतु । Here शब्दाय is अकर्मक  
because the कर्म *z. e.* शब्द is included in the धात्वर्थे ( धात्वर्थेनोपसं-  
गृहात् ) । Thus अह शब्दाये ( अणिचि ) = भवान् मां शब्दाययतु the अणिकर्त्ता  
becoming कर्म by the rule “गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थे शब्दकर्मककर्मकाणामणिकर्त्ता  
स खौ” । The भाष्यकार however directs तृतीया in the अणिकर्त्ता of  
शब्दाय । Thus “शब्दायति देवदत्तः । शब्दाययति देवदत्तेन”—*Bhashya*.  
1.4.52. The poet disregards the *Bhashya* in Act. IV. c. f.  
“हस्तिनापुरगामिभः ऋषयः शब्दायन्ते” ) । We may note that there  
the Beng. Ed. reads शब्दायन्ते and here Vidvasagara's reading  
is शब्दायसु । If these are adopted the grammatical difficulty in  
Act IV. is overcome. There ऋषयः शब्दायन्ते means the sages  
are talking. But मां शब्दायसु raises fresh difficulty, because शब्दाय  
being अकर्मक it cannot govern मान “शब्दलक्षणस्यात्र कर्मणः अन्तः-  
र्भावात् कर्मान्तराद्योगाच्च अकर्मकत्वात्—*Kuivata. Haradatta* and  
*Bhottoji* are also to the same effect. Nagesa differs. He  
believes that like पुत्रमाह्वयति we may have पुत्रं शब्दायते ( ‘बहिर्भूत-  
पुत्रादि कर्म—*Sabdendushekhara* ). On the whole, it seems better  
to suppose that Kalidasa does not strictly follow the *Bhashya*  
and has attached णिच् to शब्दाय । Nor is this the only instance  
of his disregard of Panini's teaching.

( प्रविश्य पत्रहस्ता )—प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो ( जयतु जयतु देवः ) ।

(*Entering with a letter in hand*) THE WARDER—Prosper, let Sire prosper.

राजा—वेत्रवति, न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

KING—Vetravati, was not the Queen noticed by you midway ?

प्रतीहारी—अह इं । पत्तहत्थं मं देक्खिअ पडिणिउत्ता ( अथ किम् । पत्रहस्तां मां दृष्ट्वा प्रतिनिवृत्ता ) ।

WARDER—Yes, Seeing me with a letter in hand she has gone back.

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

KING—Knowing what is proper, she avoids interruption of my state-affairs.

प्रतीहारी—देव, अमच्चो विण्णवेदि अत्थजादस्स गणणावहु-लदाए एक्क एब्ब पौरकज्जं अबेक्खिदं देवो पत्तारूढं पच्चक्खी-करेदुत्ति [ देव, अमात्यो विज्ञापयति—अर्थजातस्य गणनावहु-लतया एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम् । तद्देवः पत्तारूढं प्रत्यक्षीकरोतु इति ] ।

WARDER—Sire, the minister reports that owing to the length of the counting of the several receipts, only one case of the citizens has been investigated. Let Sire see the same put on paper.

राजिति । 'देवी' वसुमती 'त्वया अन्तरा' मध्यं वर्तमाने इत्यर्थः न खलु दृष्टा न किं दृष्टा [ खलु जिज्ञासायाम् । "निषेधवाक्यालङ्कारजिज्ञासानुनयेन खलु" इत्यमरः ] ।

कार्यञ्चेति । कार्यं करणीयं जानाति, या तथाविधा कार्याकार्यविवेकवती देवी 'मे कार्यस्य' राजकार्यस्य उपरोधं विघ्नं 'परिहरति' त्यजति । राजकार्यस्य विघ्नजननम् अकार्यम् इति मत्वा निवर्त्ते देवी ।

प्रतीहारीति । 'अर्थजातस्य' तैस्तैराधिकारिकैः प्रेषितस्य वित्तसमूहस्य [ अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु ] इति "जातं व्यक्त्योपजन्मसु" इति च कोषः ] 'गण-जायाः' संख्यानस्य बहुलतया' बाहुल्येन [ द्वितीया तृतीया ] 'एकमेव पौरकार्यम् अव्येक्षितम् आलोचितं भवति । पते आरुढं पत्रस्य' 'तत् देवः प्रत्यक्षीकरोतु' खय-मालोचयतु ।

## NOTES

1. अथकिम्&c—The poet here very skilfully keeps Vasu-mati away. Up till now Sanumati has not disclosed the birth of Sarvadamana or that arrangements are being made by the gods for the re-union of Dushyanta and Sakuntala. Vasumati's presence would have prevented the disclosure altogether, and this purpose of introducing Sanumati would have been defeated.

2. प्रत्यक्षीकरोतु—अच्छोः प्रति इति प्रति + अक्षि + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम् । Now प्रत्यक्ष + चि्व + क्त + लीट टु ; no समास for Bhattoji says "अतिङ-न्तश्चायं समासः" (See प्रदक्षिणैकुरुष्व, प्रत्यक्षीकरिष्यामि, &c. Ante.)

राजा—इतः पत्रं दर्शय । ( प्रतीहारी उपनयति ) ।

KING—Here, show the letter. (*The warder takes it up to him* ).

राजा ( अनुवाच्य )—कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाही धनमित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी ।

॥ तस्यार्थसञ्चयः इत्येतदमात्मेन लिखितम् । कष्टं खल्वनपत्यता । वेत्रवति, बहुधनत्वाद्वहुपत्नीकेन तत्रभवता

भवितव्यम् । विचार्यतां यदि काचिदापन्तसत्त्वा तस्य भार्यासु  
स्यात् ।

KING (*Having read*)—How so ! A merchant named Dhanamitra trading by the sea died in ship-wreck and the poor fellow is childless ; the wealth hoarded by him has to go to king. This is what is written by the Minister Childlessness is misery indeed ! Vetravati, having great wealth, his good self must be one with many wives. Let it be ascertained if among his wives any one be quick with child.

राजिति । 'अनुवाच्य' पठित्वा । 'कथम्' इत्याश्चर्ये । 'समुद्रेण व्यवहरति पण्ते क्रयविक्रयकर्म कुरुते यस्तथाविधः, 'सार्थान्' वणिक्समूहान् 'वाहयति' प्रापयति देशान्तराणि यस्तथाविधः वणिक्पतिः 'धनमित्रो नाम नावां पोतानां व्यसने विपत्तिः, जलमज्जनमित्यर्थः [ "व्यसनं विपदि भंशे" तेत्यमरः ] तत्र विपन्नः' स्यात् । 'तपस्वी' अनुकम्प्यः स वणिक् अनपत्यश्च निःसन्तानश्च । तस्य अर्थानां सच्चयो बाहुल्यं प्रभूतमर्थजातमिति भावः ; तदा 'अर्थसच्चयो' वित्तसङ्घः [ बहुलविवक्षाधामच् न तु राशीकरणे । अप्राणिसंघे वा अच् ] राजानम् अवश्यं गच्छति' यस्मादृश्यः । 'अनपत्यता' सन्ततिहोनता 'कष्ट' खलु क्लेश एव । 'बहुधनत्वात्' आख्यात्वात् 'बहुपत्नीकेन भार्याबाहुल्यवता [ नदीत्वात् कप् ] भवितव्यम् । विचार्यतां' अन्विष्य निर्द्धार्यताम् [ कर्मणि लोट् ] 'सत्वं' जीवम् आपन्ना, यदा आपन्नं सत्वं सया तादृशो गर्भिणी इत्यर्थः ।

### NOTES

1. अर्थसच्चयः—सम् + चि + अच् भावे = सच्चयः plenty बाहुल्यम् । It does not mean राशि a heap ; for then the rule "निवासचितिशरीरोपसमाधानेषु आदिश्च कः" will require चञ्, and च will change into क given सच्चयः । The Vritti thus comments on निचयः—"इह कस्मान्न भवति सङ्घान् काष्ठनिचयः । बहुलसर्व विवक्षितम् न उपसमाधानम् (heaping—राशीकरणं)" । अर्थानां सच्चयः । This means सञ्चिता अर्थाः । प्रतीहारी—देव, दाणिं एव साकेदअस्स सेट्ठिणोदुहिआ णिव्वत्तपुंसवणा जाआ से सुणीअदि [ देव, इदानीमेव साकेतकस्य श्रेष्ठिनो दुहिता निवृत्तपुंसवना जाता अस्य श्रूयते ] ।

WARDER—It is reported that his wife, the daughter of a merchant of Ayodhya, has her Pumsavana ceremony just performed.

राजा—ननु गर्भः पित्रं रिक्थमर्हति । गच्छ एवममात्यं ब्रूहि ।

KING—Surely, the foetus deserves (inherits) the paternal property. Go say this to the minister.

प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि [ यत् देव आज्ञापयति ] ।  
( प्रस्थिता ) ।

WARDER—What Sire commands. (*Proceeds to go*).

राजा—एहि तावत् ।

KING—Do comeback.

प्रतीहारी—इअम्हि [ इययस्मि ] ।

WARDER—Here I am.

राजा—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापादृते तासां दुष्यन्त इति दुष्यताम् ॥ २२ ॥

KING—What is gained by considering if there is or is not progeny ? With whomsoever loving kinsman the subjects are separated by death, that one, save the sinful, is Dushyanta unto them—Let this be proclaimed.

प्रतीहारीति । ‘अस्य जाया’ पत्नी ‘साकैतः’ अयोध्या यस्य निवासः तस्य [साकैत-शब्दो धूमादिषु पठ्यते । ततः श्रेषिकी बुज्] ‘श्रेष्ठिनः’ वनिजाः ‘दुहिता इदानीमेव निवृत्त’ सम्पन्नं ‘पुंसवर्गं गर्भाधानात् द्वितीया मासि कर्तव्यः संस्कारविशेषी यस्याः ‘महिलो इति श्रूयते’ ।

‘ । ‘ननु’ अवधारणे । ‘गर्भः’ गर्भस्थमपत्यं ‘पित्रं’ पितुरागतं ‘रिक्थं’ कथं धनं वसु’ ] ‘अर्हति ।

राजति । अपरमपि किञ्चित् वक्तुकामः 'एहि तावत्' इति प्रस्थितां प्रह्वीहारौ निवर्त्तयति ।

राजति । 'सन्ततिः अस्ति इति' 'सन्ततिः नास्ति' इति 'अनेन' वा 'किम् ? विद्यमाने अपत्ये अविद्यमाने च फलं तुल्यम् । कुत इत्याह—अन्वयः—प्रजाः येन येन स्निग्धेन वन्धुना विद्युज्यन्ते पापात् ऋते दुष्यन्तस्तासां स स इति द्रुष्यताम् । व्याख्या—'प्रजा' जनाः येन येन स्निग्धेन स्नेहयुक्तेन वन्धुना' वान्धवेन पित्रादिस्वजनैः 'विद्युज्यन्ते विद्युक्ता भवन्ति 'पापात् पापनिरतात् 'ऋते' विना, पापिने स्वजनं वर्जयित्वा इत्यर्थः 'दुष्यन्तः' [स्वनामग्रहणेन "दुष्यन्तो मे वन्धुः" इति मङ्गतो गौरववार्त्ता सूचिता] 'तासां प्रजानां 'स स वन्धुः, वन्धुस्थाने स्थितः 'इति एतत् द्रुष्यतां' विज्ञाप्यताम् । यो यो ऋतः दुष्यन्तस्य तस्य स्थाने आसीत् । तत् ऋते वा स्थिते वा फलं तुल्यमेव । किन्तु यः पापी सिध्यते तस्य स्थाने दुष्यन्तो न स्यात्सति ।

### NOTES

1. (a) साकेतकस्य—The Parkrita साकेदअस्य should not be rendered as साकेतस्य as has been done by Raghava. साकेतस्य श्रेष्ठो is an awkward phrase the पष्ठो in such cases being unusual. साकेते जातः साकेते भवः or साकेते वसति इति साकेत + वुञ् = साकेतक of Saketal. न तस्य । Qualifies श्रेष्ठिनः । (b) श्रेष्ठिनः—अतिशयेन प्रशस्यानि इति प्रशस्य + इष्टन् = श्रेष्ठानि, श्रेष्ठवस्त्राणि इत्यर्थः, तानि यस्य सन्ति इति श्रेष्ठ + इनि मत्वर्थे = श्रेष्ठौ merchant.

2. (a) येन विद्युज्यन्ते—This is from युजिर् to join रुधादि । विद्युज् is to disjoin. यः प्रजाः विद्युनक्ति gives येन प्रजाः विद्युज्यन्ते in the कर्म-वाच्य । पापात्—पापम् अस्ति अस्य इति पाप + अच् मत्वर्थे = पापः wicked. ऋते योगे प्रभौ । (c) ब्रूयताम्—घषिर् विशब्देन चुरादि + लोट्, ताम् कर्मणि । विशब्देन is declaration of views, "अनित्योऽस्य णिच्"—Madhava. The भूवादिगणौय root has a different sense.

प्रतीहारी—एवं गाम घोसइद्वं [ एवं नाम घोषयित्वम् ] । ( निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ) काले पवुह विअ अहि-

एनन्दं देवस्स सासणं [ काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं देवस्य  
शासनम् ]

WARDER—It shall be so proclaimed. (*Going out and coming back*) Sire's command is welcomed like a timely shower.

राजा (दोधमुष्णञ्च निःश्वस्य)—एवं भो सन्ततिच्छेद-  
निरवलम्बनां मूलपुरुषावसाने सम्पदः परमुपतिष्ठन्ते । ममात्यन्ते  
पुरुवशश्रिय एष वृत्तान्तः ।

KING (*sighing deep and warm*),—Thus O do riches at the death of the original owner, being supportless by the lapse of progeny, pass to a stranger. After my demise too such will be the fate of the fortune of Puru's race.

प्रतीहारीति । 'काले' यथाकाले यत् 'प्रवृष्ट' सुवृष्टिः [भावे क्तः] तत् 'इव देवस्य  
शासनमभिनन्दितं पूजितम् ।

राजेति । 'भो' इति अलक्ष्यामन्त्रणं प्रतीहारीसंबोधनं वा । 'सन्तत्याः क्षेदेन  
अभावेन निरवलम्बना निराश्रयाः 'सम्पदः विभवा 'मूलपुरुषस्य' अर्जयितुर्वंशधरस्य  
'अवसाने' अन्ते, अभावे, नाशे इत्यर्थः 'एवम्' अनेन विधाना 'परम्' अन्यं जनम्  
'उपतिष्ठन्ते' सगच्छन्ति [सङ्गतिकरणे आत्मनेपदम् । उपतिष्ठन्ति इति पाठे  
आश्रयन्ति इत्यर्थः] । 'ममापि अन्ते अवसाने, मृते मयि इत्यर्थः पुरुवंशश्रियः पौरव-  
लक्ष्याः 'एष वृत्तान्तः एवंप्रकारः, पराश्रयणं भविता इति वार्त्ता । [—निरवलम्बना  
( त-, न्या-)—उपतिष्ठन्ति (रा-, वि-, म-) ॥ "श्रिय एष वृत्तान्तः ( त-, न्या-)—  
—"श्रीकालद्रव्यसंयोजा भूरेवंवृत्ता' ( रा-, मि-, म-) ॥

### NOTES

1. (a) उच्यते—It is difficult to see how उच्यतेऽत्र has to be acted (b). सन्ततिच्छेद &c.—The reading निरवलम्बनां कुलानाम् makes कुल as निरवलम्ब. But if there is सन्ततिच्छेद where is the कुल ; When कुल itself does exist, the question whether निरवलम्बन or

सावलम्बन does not arise. On the other hand निरवलम्बनाः qualifying सम्पदः is perfectly intelligible. There being no सन्ति the wealth amassed has no one to go to—becomes निरवलम्बन । (c). उप-  
तिष्ठन्ते—‘उपाह्वयपूजासङ्गतिकरणमैवीकरणपथिषु’ इति सङ्गतिकरणे आत्मानेपदम् ।  
(d). Remark—The reading औरकाल &c. gives no good sense,

प्रतीहारी—परिहृदं अमङ्गलं [ प्रतिहतममङ्गलम् ] ।

WARDER—Let the evil be averted !

राजा—धिङ्मामुपस्थितश्रेयोऽवमानिनम् ।

KING—Fie on me that disregarded the luck, that came to hand.

सानुमती—असंसर्गं सहीं एव हिअए करिअ णिन्दिदो  
णेन अप्पा [ असशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितः अनेन  
आत्मा ] ।

SANUMATI—Undoubtedly his self is blamed by him having that very friend of mine in his mind.

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि धर्मपत्नी त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।

कल्पिष्यमाणा महते फलाय वसुन्धरा काल इवोत्पबीजा ॥ २३ ॥

KING—Though my own-self was caused to germinate in her, the wife entitled to join me at sacrifices, the support of my family, was foolishly abandoned by me like a tract of land with seed sown in time and about to become fit for a great harvest.

प्रतीहारीति । ‘अमङ्गल’ भवदन्तरूप-पौरवश्रियः पराश्रयणञ्च ‘प्रतिहतं’ निराकृतं भवतु ।

राजिति । ‘ऊपस्थितं स्वयंप्राप्तं’ यत् ‘श्रेयः’ मङ्गलं सापत्यदाररूपम्, तत्  
‘अवसन्न्यते यस्तथाविधम् [ सधुकारिणि णिनिः ] ‘मां धिक्’ ।



राजेति । अन्वयः—कालि उप्तवीजा महते फलाय कल्पिष्यमाणा वसुन्धरा इव कुलप्रतिष्ठा धर्मपत्नी आत्मनि संरोपितेऽपि मया त्यक्ता नाम । व्याख्या—‘कालि’ यथा-समये ‘उप्तम्’ (वप + क्तः) आहितं ‘वीजं’ यस्यां तादृशो [पत्नीपत्तेऽपि योज्यम्] अतएव ‘महते’ प्रभूताय ‘फलाय’ शस्याय [पत्नीपत्ते पुत्रफलाय] ‘कल्पिष्यमाणा’ प्रभविव्यन्ती [कृपियोगी सन्पद्यमाने चतुर्थी] ‘वसुन्धरा रत्नधात्री धारित्री ‘इव कुलस्य’ पुरुषवंशस्य ‘प्रतिष्ठा आलम्बनस्वरूपा [वसुन्धरायामपि योज्यमेतत् । “इ प्रतिष्ठे कुलस्य मे । समुद्र-रश्मि चोर्वी सखी च युवयोरयम् ॥” इति प्रागुक्तः] ‘धर्मार्था’ प्रजाप्रयोजना ‘पत्नी’ (शाकपाणिवादिः) । (यद्वा—तादर्थ्ये इतत्) शकुन्तला ‘आत्मनि’ स्वरूपे संरोपितेऽपि मत्प्रेरणया संरुद्धेऽपि [‘आत्मा वैपुत्रनामासि’ इत्यात्मनः पुत्रत्वश्रुतेः] मया त्यक्ता नाम’ कुत्सितमेतन्म [ नाम कुतसायाम् । “नाम प्राकाशसम्भाव्यक्रोधीपगमकुत्सने” इत्यमरः ] ।

## NOTES

1. प्रतिवृत्तम् &c.—Act V प्रतिवृत्तं भवतु is the constrction.
2. (a) संरोपिते—सम + रुढ + णिच् + क्त कर्मणि । \* (b) नाम Implies censure, मया धर्मपत्नी त्यक्ता । This is reprehensible from consideration of afterlife (परलोक) । Again मया कुलप्रतिष्ठा त्यक्ता, आत्मनि संरोपितेऽपि त्यक्ता is censurable from worldly (इहलोक) considerations directly, and indirectly from consideration of परलोक so far as it affects the Pitris by पिण्डलोप । (c) The root कृप is आत्मनेपदी; but in लृट्, the forms are कृप्सति—कल्पिष्यते &c. as in the case of वृत् anie.

सानुमती—अपरिच्छिन्ना दाणिं दे संददी भविस्सदि  
[ अपरिच्छिन्ना इदानीं ते सन्ततिर्भविष्यति ] ।

SANUMATI—Your progeny will now continue uninterrupted.

चतुरिका (जनान्तिकम्)—अए इमिणा सत्थवाहवुत्तन्तेण दिज्जण्वेओ भट्ठा । णं अस्सासितुं मेहप्पडिच्छन्दादो अज्जं माढव्वं गेण्हिअ आअच्छेहि । [ अये अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन

द्विगुणोद्वेगी भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेघप्रतिच्छन्दात् आर्य्य-  
माधव्यं गृहीत्वा आगच्छ ।।

CHATURIKA—(Aside)—Ah ! By this story of the mer-  
chant, Sire has double the anxiety now. Go and come back  
fetching noble Madhavya from Meghapratichhands place to  
console him.

प्रतीहारी—सुष्टु भणसि [ सुष्टु भणसि ] ( निष्क्रान्ता ) ।

WARDER—Thou sayest well. (Exit).

सानुमतीति । 'इदानीम्' अधुना, शकुन्तलायां जाते सर्वदमने इत्यर्थः 'ते सन्ततिः'  
कुलप्रवाहः 'अपरिच्छिन्ना विच्छेदरहिता भविष्यति' ।

चतुरिकेति । 'सार्धवाहस्य' [ प्राक्ख्याख्यातः ] वणिक्पतेर्धनमिवस्य 'वृत्तान्तेन'  
वार्त्तया 'द्विगुणः' समधिक इत्यर्थः लङ्गेः पौडा यस्य तथाविधो जातो 'भर्ता' । 'ए'  
भर्तारम् 'आश्वासयितुं' सान्वयितुं 'मेघप्रतिच्छन्दात्' तन्नामकात् प्रासादात् 'माधव्यं'  
गृहीत्वा आगच्छ [ माधव्यस्य सहणे प्रासादस्य "ध्रुवमपाये—" इत्यपादाने पक्षमी ।  
भवत्कृतं को माधव्यकरणक आश्वास इति समानकर्त्तृकता नेया ] ।

#### NOTES

1. अपरिच्छिन्ना—परिच्छिन्ना is इयत्तया निर्णीता । c. f.. "परिच्छिन्नप्रभावज्ञेन  
मया न च विष्णुना—Kumara. Hence अपरिच्छिन्ना is endless.

2. आश्वासयितुम्—Here the कर्त्तृत्व of आश्वासनक्रिया is attributed  
to प्रतीहारी । माधव्य is only instrument. Otherwise आगमनक्रिया  
and आश्वासनक्रिया will have different कर्त्ता and the तुमुन will be  
barred.

राज—अहो दुष्स्तस्य संशयमारुढा पिण्डभाजः । [ कुतः,

अस्मात् परं वत यथाश्रुतिसम्मृतानि

को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रसूतिविकलेन मया प्रसिक्तं

धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिवन्ति ॥ २४ ॥

( मोहमुपागतः ) ।

KING—Alas ! The participators of the rice-cakes offered by Dushyanata here reach a dubious situation. For, surely of the water offered by me, destitute of progeny, the forefathers drink what is left after washing their tears brought forth by the thought—“Alas, who in our race, after this person, will do the libations, prepared according to the Srutis” (*Goes into a swoon*)

चतुरिका ( ससम्भ्रमम् अवलम्ब्य )—समस्तसदु समस्तसदु  
भट्टा [समाश्वसितु समाश्वसितु भर्ता ] ।

CHATURIKA—(*Hastily holding*)—Take comfort, let Sire take comfort.

राजेति । ‘अहो’ खेदे । दुष्यन्तस्य [ नामशङ्कणात् प्रख्यातिद्योतनम् । तेन प्रख्यातस्य ममाप्येवं वृत्तम् इति महत् खेदकारणम् ] “पिण्डं भजन्ते ये ते, पितर इत्यर्थः ‘सशयं’ सङ्कटम् ‘आरूढाः’ आपन्नाः । नूनमन्नच्छसुत्पश्यन्ति पितरः । ‘कुतः’ इत्याह । अव्ययः—नूनं वत अस्मात् परं नः कुले यथाश्रुतिसम्भृतानि निवपनानि कः करिष्यति इति पितरः प्रसुतिविकलेन मया प्रसिक्तसुदकं धौताश्रुशेषं पिवन्ति । व्याख्या—‘नूनं निश्चितं वत खेदे [ अव्ययम् ] ‘अस्मात्’ दुष्यन्तात् ‘परं’ पश्चात् सृते दुष्यन्ते इत्यर्थः ‘नः’ कुले पुरुवंशे ‘यथाश्रुति’ वेदोक्तविधानेन ‘सम्भृतानि’ सस्यक् चितानि ‘निवपनानि’ पिण्डदानानि पिण्डोदककर्माणि ‘कः करिष्यति’ न कोऽपि । ‘इति’ एवं सन्निव्य पितरः पूर्वं पौरवाः ‘प्रसूत्या’ सन्तत्या ‘विकलेन रहितेन, निःसन्तानेन ‘मया प्रसिक्त’ दत्तम् ‘उदकं’ जलं ‘धौतानि’ अश्रूनि’ येन तस्मात् “शेषम्” अवशिष्टं यथा तथा ‘पिवन्ति’ । पितरो हि प्रथमं महत्तेन जलेन अश्रुपुष्पे नयनं प्रचालयन्ति पश्चात् अवशिष्टं जलं पिवन्ति । तेन मयि संशयं गतास्ते इति । [ “सम्भृतानि” ( रा-, वि- म- )—“सहितानि” ( त-, न्या- ) ॥ “करिष्यति” ( त-, न्या- )—“नियच्छति” ( रा-, वि-, म- ) ॥ “अश्रुशेषम्” ( रा-, वि-, म- )—“अश्रुसिकम्” ( त-, न्या- ) ] ॥ ‘मीढ’ विसंज्ञतां सूक्ष्मम् ‘उपगतः प्राप्तः ।

चतुरिकेति । ‘सम्भ्रमिण’ त्वरया ‘सह अवलम्ब्या’ धारयित्वा राजानमिति शेषः ।

[ 'अवलम्ब्य' ( वि )— 'अवलोक्य' ( रा-, म- )—वङ्गीयास्त्वित् न पठन्ति ] ॥  
'भर्ता समाश्रितु' आश्रयो भवतु ।

NOTES

1. (a). यथाश्रुति—श्रुतेः अनतिक्रमः यथाश्रुति in accordance with the Vedas. अथ्यथी—तत् यथा तथा सम्भूतानि सङ्गुपेति समासः । (b) निवपनानि—नि + वप means to offer, especially to the Pitris. नि + वप + लुट् भावे = निवपनानि offering पितृदानानि । (c) प्रसूति &c—प्र + सू + क्तिम् कर्मणि = प्रसूति progeny अपत्यम् । विगताः कला भागाः अस्य इति विकलः one whose parts are gone, क्षीणः deficient बहु—। प्रसूत्या विकलः । इतत्—तेन । (d). धौताश्च &c.—धाव शुद्धौ + क्तकर्मणि = धौतानि wiped. Here we have व replaced by ऊट् by the rule “च्छीः शुद्ध-नुनासिके च” । This gives चाऊ + त । Now चाऊ becomes चौ by the rule “एत्येधलुट्सु” । शिष्यते इति शिष + घञ् कर्मणि = शेषम् remainder. धौतानि अश्रूणि येन तत् धौताश्च । तस्मात् शेषम् the remainder after what is used in wiping tears with. Raghava has धौताश्च च तत् शेषश्चेति कर्मधा — । Qualifies पिबन्ति or उदकम् । \* The idea is—They do not get the benefit of *all the water*. I offer them—a part being used up in washing their faces with. Hence their thirst is unappeased. c' f. “न प्रकाशभुजः आङ्गे स्वधासंयहत्पराः”—*Raghava*. (c). *Reading*—(i) नियच्छति is the Devanagari reading. But निवपन being आङ्ग &c—निवपनानि करिष्यति like आङ्गं करिष्यति sounds more natural. (ii) धौताश्च सूक्ष्म does not necessarily imply that they do not get enough for drink or that the water is polluted. शेष puts forth prominently the fact—which is what Dushyanta deploras—that a part of the water serves another purpose, hence the supply is *insufficient*.

NOTES

सानुमती—इद्धी, हद्धी सदि क्खु दीवे ववधानदोसेण एसो  
अन्धआरदोसं अणुहोदि । अहं दाणिं एव्व निव्वुदं करेमि ।  
[ हा धिक्, हा धिक्, सति खलु दीपे व्यवधानदोषेण एषः  
अन्धकारदोषम् अनुभवति । अहमिदानीमेव निवृत्तं करोमि ] ।

अहवा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्द्रजणीणए  
 मुहादो जण्णभाओस्सूआ देवा एव्व तह अणुचिहिस्सन्दि जह  
 अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा अहिणन्दिस्सदिति । ता जत्तं एदं  
 कालं पडिपालिदुं । जाव इमिणा वृत्तन्तेण पिअसहो समा-  
 स्ससेमि ( अथवा अतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्र-  
 जनन्या मुखात्—यज्ञभागोत्सुका देवाएव तथा अनुष्ठास्यन्ति  
 यथा अचिरेण धर्मपत्नीं भर्ता अभिनन्दिष्यन्ति इति । तत् युक्तम्  
 एतं कालं प्रतिपालयितुम् । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसखी  
 समाश्वासयामि ) । ( उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता ) ।

SANNUMATI—O Fte. O Fie the lamp being there to be  
 sure he suffers the evil of the gloom through obstruction. I  
 will even now make him happy. Or I have heard from the  
 mouth of the mother of Mahendra who was comforting  
 Sakuntala that the gods themselves, anxious for their share  
 at sacrifices, will so arrange that the husband will without  
 delay welcome his wife that is entitled to join him at holy  
 rites. So it is proper to bide that time. Meanwhile I  
 will console my dear friend with this news. (*Exit dancing an*  
*Udbhrantaka*).

सानुमतीति । 'दीपे सति खलु' सत्येव 'व्यवधान' दूरता अन्तर्जिवा, तद्रूपेण  
 'दीपेण एष अन्धकाररूपं दोषम् अनुभवति । आस्ते कुलदीपः सर्वदमनः, अयन्तु  
 दूरस्थस्तमपश्यन् निराशाश्वकारे मज्जन् सौदति । 'हाधिक' एतत् । 'इदानीमेव  
 अहम्' एनं निर्वृत्तं सुखित' प्रवृत्तिप्रदानेन इति शेषः 'करोमि । 'अथवा' अयुक्तमेतन्म ।  
 'यज्ञभागे उत्सुकाः' उत्कण्ठाः' दुर्जयेन दानवगणेन हृतयज्ञभागाः पुनस्तज्जामि व्यथा  
 एव तथा अनुष्ठास्यन्ति' विधास्यन्ति 'यथा 'अचिरेण' सत्यं 'भर्ता' स्वामी धर्मपत्नीं  
 गम् 'अभिनन्दिष्यति इति मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्रजनयाः' अदितेः  
 'य' । 'तत्' तस्मात् 'एतं कालं' यावता कालेन देवा एनं निर्वृत्तं कुर्वन्ति

तं कालमित्यर्थः 'प्रतिपालयितुं' प्रतीक्षितुं 'युक्तम्' यत्र कर्मणि देवा नियुक्ता तत्र अयुक्तो मे व्यापारः । 'यावत्' अवधौ । तत्कालम् 'अनेन वृत्तान्तेन' राज्ञो वार्त्ताया अववा 'यावत्' अवधारणे । 'प्रियसखीं समाश्वासयामि यावत्' इत्यन्वयः [ 'युक्त-  
मेतम्' (म- )—“न युक्तम्” ( रा-, वि-, त-, न्या- ) ] ॥ [ कालं प्रतिपालयितुम्  
( रा-, वि-, म- )—“मे अत्र विलम्बितुम्” ( त-, न्या- ) ] ॥ उद्धतान्तकेन तदाख्येन  
वृत्त्यनेन 'निष्क्रान्ता' ।

### NOTES

1. (a). सति &c.—Here दीप is सर्वदमन । व्यवधान means a screen and also distance अन्धकार is the उपमान of the despair of the king. Hence the अलङ्कार is समासोक्तिः । (b). अथवा—Implies आक्षेप । She makes up her mind to reveal everything to Dushyanta ( निर्वृत्तं करोमि ) and then checks herself.

2. (a) यज्ञभाग &c.—यज्ञलब्धः यज्ञदत्तो वा भागः यज्ञभागः, शाकपाथि-  
वादि । Or यज्ञभागः सहस्रमुपेति समासः । यज्ञभागे or यज्ञभागेन उत्सुकाः ।  
सहस्रमुपेति समासः । This is suggested in the Tika. Prof. Gajendra-  
gadkar thinks this improbable. because the Durjayas were in  
heaven. But there was nothing to bar their way from heaven  
to earth. The demon Tadaka is supposed by Kalidass to  
have done this and seized the God's share's. Compare—

“यज्वभिः सम्भृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु यः ।

जातवेदो मुखान्मायो निषतामाच्छिनत्ति नः ॥

—in *Kumara* Prof. G's own theory is that—The king had probably forbidden the performance of sacrifices like the celebration of the spring festival. But as prohibition is a greater evil than obstruction, this makes Dushyanta a greater enemy of the gods than even the Rakshasas who only obstruct. The text itself, however, furnishes evidence that there was no such prohibition. Thus (a) The performance पुंसवन is spoken of in “इदानीमेव...निर्वृत्तपुंसवना” । पुंसवन requires यज्ञ । (d). Dushyanta himself meant to continue performing आहुति &c.

as is implied by “आस्मात्परं वत् यथाश्रुतिसम्भूतानि” &c. यथाश्रुति is a significant epithet in this connection (b). अचिरं—अपवर्गे तृतीया । (c). धर्मपत्नी—धर्मार्था पत्नी धर्मपत्नी । शाकपार्थिवादि ; or धर्मस्य पत्नी, तदर्थे अश्रवासादिवत् इतत्—। (d) उद्धान्तकेन—उद् + धम् + क्त भावे + कन् खार्थे = उद्धान्तकम् literally *going up in the air*. Technically it is a kind of dance in which first the right foot is lifted, the left is then bent and the body turned rapidly in a direction opposite to the hands of a watch. But Raghava takes it in its literal sense.

नेपथ्ये—अव्वम्हणं अव्वम्मणं [ अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम् ] ।

IN THE DRESSING ROOM—This must not be done to a Brahmana ! Must not be done to a Brahmana ! [Or murder Murder].

राजा—(प्रत्यागतः कण दत्त्वा)—अये माधवस्येवार्त्तस्वरः ।  
कः कोऽत्र भोः ।

KING—(*Recovering and listening*)—Ha ! The note of distress is like that of Madhavaya. Who is here, Ho ! Who is here.

( प्रविश्य ) प्रतीहारी (ससम्भ्रमम्)—परित्ताञ्जु देवो संसञ्जगदं वञ्चस्मं [ परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम् ] ।

[ *Entering* ] WARDER (*With alarm*)—Let Sire save his friend who is in danger.

नेपथ्ये इति । ‘ब्रह्मणि’ ब्राह्मणे वेदे वा हिंसा वा ‘ब्रह्मण्यम्’ [यत् प्रत्ययः] न ब्रह्मण्यं ब्राह्मणविषये वेदे वा यत् निषिद्धं तत्, ब्रह्महत्या इत्यर्थः हिंसा वा । यदा आततायिनं प्रति उक्तं तदा ब्रह्महत्या क्रियते त्वया, विरम पापादस्मात्’ इति अर्थः । यदा तु रक्षितारमुद्दिश्य उच्यते तदा ‘ब्रह्महत्या जायते, निवार्यतां भोः’ इत्यर्थः । हावपि सम्भवतः ।

राजति । ‘प्रत्यागतः’ लब्धसंज्ञः । एष ‘आर्त्तस्य’ भीतस्य स्वरः’ नादः ‘माधवस्य इव प्रतिभाति ।

—प्रतीहारीति । ‘सम्भ्रमेण’ त्वरया ‘वह्’ । ‘संशयं’ सङ्कटं ‘गतं’ ‘प्राप्तं’ वयस्यं यतां रक्षतु ।

राजा—केनात्तगन्धो माणवकः ।

KING—By whom is the poor fellow humbled ?

प्रतीहारी—अदिदृस्त्वेण केण वि सत्तणे अदिकमिअ मेव-  
प्पडिच्चन्दस्स पासादस्स अगमूमिआरोविदो [ अट्टरुपेण  
केनापि सत्त्वेन अतिक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य अग्रभू-  
मिम आरोपितः ] ।

WARDER—By some invisible being, after having been over-powered, he is placed on the top-floor (roof) of the Meghapratichhanda palace.

राजा ( सहस्रोत्थाय )—मा तावत् ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते  
गृहाः । अथवा—

अहन्यहन्यात्मन एव तावज्ज्ञातुं प्रमादस्खलितं न शक्यम् ।

प्रजासु कः केन पथा प्रयातीत्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २५ ॥

KING—( Suddenly rising )—Indeed not [Or—This must not be]. Are my palaces too infected by evil beings ? Or—Even my own lapses every day through carelessness are not possible to be known, is there the power exhaustively to perceive who among the subjects proceeds by which route ?

राजति । मनोः कुत्सितमपत्यं 'माणवकः' माधव्यः [ कुत्सितापत्यं 'अणु' एतच्च ।  
अनुकम्पायां कन् ] 'केन जनेन, केन विधिना वा 'आत्तो गृहोती 'गन्धो. गर्वो यस्य  
तादृशो जातः [ 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्भयोः इति विश्वः ] ।

प्रतीहारी । 'अट्ट' रूपम् आकृतिर्यस्य तथाविधेन 'केनापि सत्त्वेन जीवेन 'अति-  
क्रम्य अभिभूय 'मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्य 'अग्रे शिखरे या 'भूमिः ताम् 'आरोपितः  
प्रापितो माणवकः ।

राजति । 'मा तावत्' एवं ब्रूहि । 'ममापि विग्रतप्रतापस्य दुष्कृतस्य 'गृहाः  
सत्त्वैः देवयोनिप्रभृतिभिर्जीवैः 'अभिभूयन्ते अतिक्रम्यन्ते ? नैव अभिभूयन्ते इति



काकुः । तदग्रहेयं वक्षो मा तावत् ब्रूहि । यद्वा—सा तावत् विपद्यतां माधव्यः ।  
 ममापि गृहा अभिभूयते इत्याशयम् । ‘अथवा पश्चान्तरे तदपि सम्भवेत् । अन्वयः—  
 अह्नि अह्नि आत्मन एव प्रसादखलितं तावत् ज्ञातुं न शक्यम्, प्रजासु कः केन पथा  
 प्रयाति अशेषतो वेदितुं शक्तिरस्ति ? व्याख्या—‘अह्नि अह्नि’ प्रतिदिनम् ‘आत्मनः  
 एव स्वस्यापि ‘प्रसादेन अनवधानतया यत् ‘खलितं धर्मप्रच्युतिः तत् तावत् साकल्येन  
 [‘यावत् तावच्च साकल्ये’ इत्यमरः] ज्ञातुं न शक्यम् । अन्यथा कथं नै अज्ञाना-  
 द्धर्मपक्षोपरित्यागः । यदि सन्निहिततमे आत्मनोऽप्येवं भवेत्, तदा अगोचरासु ‘प्रजासु  
 जीविषु मध्ये ‘को जनः केन पथा सत्पथेन असत्पथेन वा प्रयाति चरति इति  
 अशेषतः साकल्येन ‘वेदितुं ज्ञातुं ‘शक्तिः नै अस्ति किं नास्त्येव इति काकुः ।  
 आत्ममत्त्वोऽपि यस्य सम्यक् ज्ञानं न स्यात्, स कथं ब्रूयात् प्रजासु नै पापः कोऽपि  
 नास्ति, स्थितोऽपि स मदीयेषु गृहेषु पापं नाचरेत् ।

## NOTES

1. माणवकः—मनोरपत्यं कुत्सितम् इति मनु + अण् = माणवः One de-  
 formed, न becomes ए by the कारिका = “एतदे कुत्सिते मूढे मनोवैत्-  
 मर्गिकः कृतः । नकारस्य च मूर्ध्नि स्थितेन सिध्यति माणवः ॥” अनुकम्पितो माणवः इति  
 माणव + कन् = माणवकः । The Vidushaka was deformed and the  
 pity is caused by his sad plight.

2. (a) प्रसाद &c.—खल + क्तभावे = खलितम् slip. Here he hints  
 at his own प्रसाद in discarding शकुन्तला । (b). अशेषतः—अविद्यमानः शेषः  
 अस्मात् इति अशेषः without anything left. वहु—अशेषेण इति अशेष +  
 ढतीया + तसि स्वाधे । आदादि ढतीया करणे । क्रिया विशेषणानां फलभावनानां  
 प्रतिकरणत्वात् । Qual. वेदतुम् । \* (c) Remark—The report is  
 disbelieved, ‘Evil spirits dare not enter my palace, some-  
 thing else must have happened to poor Madhavya,’ [ Or—  
 Madhavya must be saved. Strange ! My house too is infested  
 by evil spirits. ] The next moment he corrects himself “I  
 detect the failings of even my own self, how can I

hope to control my subjects ?" He counts the spirits also among his प्रजा । The whole of this is substantially adopted by Prof. Gajendragodkar with the remark, "Ray does not understand the proper meaning of the stanza" !!

नेपथ्ये—भो वयस्स, अविहा अविहा [ भो वयस्य, अविहा अविहा ] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Friend , Alas ! Alas !

राजा ( गतिभेदेन परिक्रामन् )—सखे, न भेतव्यं, न भेतव्यम् ।

KING ( *Stepping in a different gait* )—Nothing to fear, friend, nothing to fear,

नेपथ्ये ( पुनस्तदेव पठिष्व )—कहं ण भाइस्सं । एस मं को वि पच्चवणदसिरोहरं इस्सं विअ तिण्णभङ्गं करेदि [ कथं न विभेमि । एष मां कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरम् इक्षुमिव त्रिभङ्गं करोति ।

IN THE DRESSING ROOM ( *Repeating the same* )—How can I not fear. Here, someone, with my neck bent backwards, is making me bent in three places like a sugar-cane.

राजा ( सहृष्टिक्षेपम् )—धनुर्धनुः ।

KING—( *Costing his eyes round* )—My bow ! My bow !

( प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता ) यवनी—जअदु जअदु भट्टा, एदं हत्यावावसहिदं सरासणं [ जयतु जयतु भर्ता । एतत् हस्ता-वापसहितं शरासनम् ] । ( राजा सशरं धनुरादत्ते ) ।

( *Entering bow in hand* ) YAVANI—Be victorious, let Sire be victorious. Here is the bow with the hand-guard, ( The king takes the bow with arrow ).

नेपथ्ये इति । 'अविह्वा' इत्यव्ययं खेदे । सम्भ्रमे हिरुक्तिः ।

राजति । 'गतेर्भेदः' पार्थक्यं तेन, भिन्नया गत्या, क्रोधोद्धतगत्या इति भावः ।

नेपथ्ये इति । 'तदेव' अविह्वा अविह्वा इत्येव । 'कोऽपि' अज्ञातस्वरूपः 'एष' जनः 'मां प्रत्यवनता' पृष्टतो वक्रा 'शिरोधरा' ग्रीवा यस्य तथाविधम् अतएव 'इक्षुमिव त्रिषु' स्थानेषु 'भङ्गो' वक्रता यस्य तथाविधं करोति । मध्येगुल्लः पृष्ठे कुल्ल इति द्विभङ्गोऽहं प्रागेवासम् । अधुना पुनः कोऽप्येष ग्रीवायां प्रत्युल्लं विधाय विभङ्गं करोति ।

यवनीति । शृङ्गस्य महिषविषाणस्य विकारः 'शाङ्गः' धनुः 'हस्ते' यस्या ताड्यशी । 'हस्तम् आवपति' रक्षति ज्वाघातात् इति हस्तावापः' वामहस्ते परिधेयस्पर्शविशेषः [अनेकार्थत्वाद्वातूनां वपिरित् रक्षणार्थः] । यद्वा—'हस्तम् अवप्रीति' लभते रक्ष्यत्वेन इति 'हस्तावापः' [कर्मण्यण्] । तेन 'सहितं शरासनम्' ।

### NOTES

1. प्रत्यवनन &c.—प्रति against, *i. e.* the wrong way—*backwards*. धरतीति धृ + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम् = धरा holder. शिरसो धरा शिरोधरा neck. प्रत्यवनता शिरोधरा यस्य whose neck is pushed back so as to get a good bite at the throat (*c. f.* अभिनवकण्ठशोणिताथी below).

2. (a) हस्तावाप &c.—हस्त + आ + वप + अण् कर्मणि = हस्तावापः । Also see Tika. सम् + धा + क्त कर्मणि = सहित or सहित, the म or सम् disappearing optionally by the Karika—समो वा ततहितयोः । (b) शरासनम्—शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्ते अनेन इति शर + अस + लुट् करणे ।

नेपथ्ये—

एष त्वामभिनवकण्ठशोणिताथी

शाङ्गूलः पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तधन्वा

दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्विदानीम् ॥ २६ ॥

IN THE DRESSING ROOM—Here, thirsting after fresh

Adopted by Prof. Gajendragadkar.

blood, I slay thee struggling, as a tiger slays a beast. Let Dushyanta, who takes up his bow to remove the fright of the distressed, be thy protector now.

राजा (सरोषम्)—कथं मामेवोद्विदशति । तिष्ठ कुण्ठापाशनं त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शाङ्गमारोप्य)—वेत्रवति, सोपान-मार्गमादेशय ।

KING ( *With fury* )—How so ! Hints at me ! ! Stay eater-of the dead ( carrion-eater ), thou shalt not be now. ( *Stringing the bow* ) Vetravati, show me the way to the stair—case.

नेपथ्ये इति । अन्वयः—अभिनवकण्ठशोणितार्थी ( 'अह' ) शार्ङ्गलः पशुमिव चेष्टमानं त्वाम् एष हन्मि । आर्त्तानां भयमपनेतुम् आत्तधत्वा दुष्यन्तः इदानीं तव शरणं भवतु । व्याख्या—'अभिनवं नूतनम् उष्णमित्यर्थः यत् 'कण्ठशोणितं गलरक्तं प्रवाह्येण आगतं धारोष्णं रक्तमिति यावत् । तत् 'अर्थयते' काङ्क्षति यस्मादृशोऽहं 'शार्ङ्गलो' व्याघ्रः 'पशुमिव चेष्टमानं' मदयासात्सुक्ये यतमानं त्वाम् एष हन्मि' एवाधुना । आर्त्तानां पीडितानां 'भयमपनेतुं' दूरीकर्तुम् 'आत्तधत्वा' धृतशरासनः [ "धनुषश्च" इति अनङ्गुसमासान्तः ] आपन्नाभयसत्तेषु दौर्चितः अधुनापि आर्त्तस्य ते त्राणाय धृतचापः 'दुष्यन्तः इदानीम्' अस्मिन् मत्पराक्रमप्रकाशक्षणे 'तव शरणं, रक्षिता भवतु' यदि तस्य शक्तिरस्ति । आस्तां दुष्यन्तः प्रभुः प्राकृतेषु, मत्समीपे को नाम सः । पश्यतस्वस्य त्वां हन्मि इत्युद्दीपनम् ।

राजति । 'कथम्' आश्चर्यम् । 'उद्विदशति' अभिलक्ष्य भाषते । जानन्नयमपरा-ध्यति तद्वध्य एव । 'कुण्ठापं शवम् 'अश्नाति' भक्षयति यस्तत्संबुद्धौ [ कर्त्तरि युच् ] । 'इदानीं त्वं न भविष्यसि नरिष्यसि इत्यर्थः । शाङ्गं धत्तुः 'आरोप्य' अधिष्यं कृत्वा ।

1. (a) एष—Implies here *immediate execution* एष हन्मि—I frothwith kill you. (b) शरणम्—Always-neuter.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [ इत इतो देवः ] ।

( सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति ) ।

WARDER—This way, Sire, ( *All approach hastily* ).

राजा ( समन्ताद्विलोक्य )—शून्यं खल्विदम् ।

KING—( *Looking round* )—This is indeed vacant !

नेपथ्ये—अविहा, अविहा । अहं तुमं पेक्खामि तुमं मं  
ण पेक्खसि । बिडालगृहीतो मूषको विअ णिरासो म्हि जीविदे  
संबुत्तो [ अविहा अविहा । अहं त्वां पश्यामि ( ? प्रेक्षे ) त्वं मां  
न पश्यसि ( ? प्रेक्षसे ) । बिडालगृहीतो मूषक इव निराशोऽस्मि  
जीविते संबुत्तः ] ।

IN THE DRESSING ROOM—Alas ! Alas ! I see you,  
you do not see me. Like a mouse, seized by a cat, I have  
become hopeless of life

राजा—भोस्तिरस्करीणीगर्वित मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति ।

एष तमिषं सन्दधे—

यो हनिष्यति वध्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वज्रयत्पः ॥ २७ ॥

( अस्त्रं सन्धत्ते ) ।

KING—Oh ! Thou proud in thy magic of invisibility, my  
weapon will see thee. Here I aim the shaft that will kill  
thee deserving death and protect the Brahmana, worthy of  
protection. The sawn indeed accepts milk and rejects the  
water mixed up with it ( *Fits the arrow* ).

नेपथ्ये इति । 'बिडालेन गृहीतो' धृतो 'मूषकः इव जीविते' प्राणेष 'निराशो'  
तद कारणम् 'अहं' त्वां पश्यामि त्वं मां न पश्यसि इति । अपश्यन् कथं

राजेति । 'तिरस्करिण्या' अदशनविद्यया 'गर्वित' साहङ्कार, मया अदृश्योऽपि त्वं ममास्त्रेण द्रष्टव्यसि । तेन च हनिष्यसि । तत् अदृष्टोऽहमिति ते गर्वो मा भूत । [ "अस्त्रम्" ( त-, न्या-, म- )—"शस्त्रम्" ( रा-, वि- ) ] ॥ अन्वयः—यः वध्यं त्वां हनिष्यति रक्ष्यं द्विजं रक्षिष्यति तमिधुम् एष (अहं) सन्दधे । हि हंसः क्षीरम् आदत्ते तन्मिश्रा अपः वर्जयति । व्याख्या—'यः' 'वध्यं' पापकरणात् वधाहं त्वां हनिष्यति रक्ष्यं रक्षणाहं 'द्विजं' ब्राह्म 'माधव्यं' रक्षिष्यति तम् 'इधुं' वाणम् 'एष सन्दधे' अय-महं धनुषि योजयामि । नैतद्विषयम् । तथा 'हि हंसः क्षीरं दुग्धम् आदत्ते गृह्णाति 'तेन क्षीरेण 'मिश्राः' सम्मिश्रा 'अपः' जल 'वर्जयति' त्यजति । हंस इव मे वाणः, क्षीरमिव त्वम्, आपद्वायं ब्राह्मणः । तत् त्वमेव वाणस्य मे यास्त्रः, ब्राह्मणस्त्राण्यः । [ "रक्षिष्यति" ( त-, न्या- )—"रक्षति च" ( रा-, वि-, म- ) ] ॥

### NOTES

1. अविष्टा &c.—A cry of despair because Dushyanta cannot see him.

2. (a) तिरस्करिणी &c.—For तिरस्करिणी see *Ante*. तिरस्करिणी is more easily derived, thus :—तिरस् + क्त + लुगट् करणे स्त्रियाम् । तिरस्करिणी requires णिनि and वृद्धभावाः । (b) एष सन्दधे—This is the counterpart of एष हन्मि above..

3. रक्षिष्यति—The reading रक्षति च is not in accord with हनिष्यति which is the *future*. It is better to have either both *present* or both *future*.

( ततः प्रविशति मातलिविदूषकश्च ) मातलिः—

कृताः शरव्यं हरिणा तवासुराः शरासनं तेषु विकृष्यतामिदम् ।

प्रसादसौम्यानि सतां सुहृज्जने पतन्ति चक्षूषि न दारुणाः शराः ॥

(Then enter Matali and Vidushaka), MATALI—The Asuras are made your target by Hari, at them let this bow be drawn. Of the good, on friendly persons, fall eyes mild with pleasure, and not grim arrows.

राजा ( ससम्भ्रममस्त्रमुपसंहरन् ) अये मातलिः ? स्वागतं  
महेन्द्रसारथे ।

KING ( *Hastily withdrawing the arrow* )—Ah ! Matali !  
Welcome O Mahendra's charioteer.

मातलिरिति । अव्ययः—हरिणा असुरास्तव शरव्यं कृताः तेषु इदं शरासनं  
विकृष्यताम् । सतां सुहृज्जने प्रसादसौम्यानि चक्षुषि पतन्ति, दारुणाः शरा न । व्याख्या  
—‘हरिणा’ इन्द्रेण ‘असुराः’ दानवाः ‘तव शरव्यं’ लक्ष्यम् [ शरव्यमिति क्लीवैकत्वे  
नित्यम् ] ‘कृताः’ दानवास्तुया हन्यताम् इति हरेरभिलाषः इत्यर्थः । अतः ‘तेषु असुरेषु  
‘इदं सज्यं’ ‘शरासनं’ धनुः ‘विकृष्यतां’ सवाणमाकृष्यताम् इत्यर्थः । स्वयमिन्द्रेण  
प्रार्थितो दानवान् जहि, मास्तु ते मयि शरत्यागः । मयि विषये तु ‘सतां’ साधूनां  
भवादृशां सुहृज्जने’ मादृशे वान्धवजने ‘प्रसादेन’ प्रसन्नतया ‘सौम्यानि’ शोभनानि  
‘चक्षुषि पतन्ति दारुणाः’ घोराः ‘शराः न’ पतन्ति । सुहृदहं न ते वध्यः ।

[ “मातलिर्विदूषकश्च” ( तः, न्या )—“विदूषकसुतसृज्य मातलिः” ( रा- , वि,  
म- ) ] ॥

राजेति । ‘सम्भ्रमेण त्वरया’ अस्त्रम् उपसंहरन् तूष्णं प्रतिप्रेरयन् । ‘अये’ चित्तं  
‘मातलिः’ एषः । हे ‘महेन्द्रस्य’ देवराजस्य ‘सारथे’ स्वागतं शोभनमागमनमस्तु ते ।

### NOTES

1. मातलिर्विदूषकश्च—The reading विदूषकसुतसृज्य मातलिः leaves  
विदूषक outside. But we find he too is on the stage (see below).  
Hence we prefer the first reading.

2. इदम्—This i. e. सज्यं बाणगर्भश्च । Your bow is already  
strung, and it is fitted with an arrow too. It remains now  
to draw and shoot. Let the last two actions be on demons and  
not on me .

विदूषकः—अहं जेष इष्टिपसुमारं मारिदो सो इमिणा आच्छदेण  
अद्रिगुन्दीअदि [ अहं येन इष्टिपसुमारं मारितः सः अनेन स्वागतेन  
स्यते ] ।

VIDUSHAKA—He, by whom I was almost killed like a sacrificial animal, is being greeted by him with welcome !

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन्, श्रूयतां यदर्थमस्मि हरिणा भवत्सकाशं प्रेषितः ।

MATALI ( *With a smile* )—O Long-lived One, hear why I am sent to your presence by Hari.

राजा—अवहितोस्मि ।

KING—I am attentive.

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः ।

MATALI—There is arace of demons Durjaya by name, the descendants of Kalanemi.

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

KING—There is, I heard this before from Narada.

विदूषक इति । ‘येन’ अनेन ‘अहम् इष्टेः’ यज्ञस्य यः ‘पशुः’ स इव ‘मारितः’ ईषदून हतः [ इति पशुशब्दे कर्मेणि उपपदे उपमाने मारयतर्णमुल् ] ‘सः’ अनेन राज्ञा ‘स्वागतेन स्वागतशब्दोच्चारणेन ‘अभिनन्द्यते’—विमृष्टशमेतत् वयस्यस्य ।

मातलिरिति । ‘संक्षित’मिति विदूषकवचनात् क्षितम् ॥ अस्तीति । ‘कालनेमिः’ ‘प्रसूतिः’ सन्ततिः ‘दुर्जयः नाम’ दुर्जय इति प्रसिद्धः ‘दानवानां गणः समूहः ‘अस्मि’ ।

राजा । एतच्च नारदात् मया पूर्वं श्रुतम् [ ‘भूतपूर्वे चरट्’ इति ज्ञापकात् पूं-शब्दस्य परनिपातः ] ।

1. इष्टि etc.—इष्टिपशुरिव मारितः इति इष्टिपशु + ख + णिच् + णमुल् भावे = इष्टिपशुमारम्, by the rule “उपमाने कर्मेणि च” ।

2. अस्मि—construe प्रेषितः अस्मि or take अस्मि as an अव्यय meaning अहम् । Compare “अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमवाप्ति करोमि”

—Rudrata.



मातलिः—

सख्युस्ते स किल शतक्रतोरजय्यसु

तस्य त्वं रणशिरसि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेत्तुं प्रभवति यन्न सप्तसप्ति-

तन्न शं तिमिरम्पाकरोति चन्द्रः ॥ २६ ॥

स भवानात्तशत्रु एव इदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय  
प्रतिष्ठताम् ।

MATALI—That race is really not conquerable by your friend Satakratu, and you are thought of (by him) as its destroyer in the front of battle. The nocturnal gloom which Saptasapti (Sun) is not able to destroy, the moon removes. Let this self of thine even with arms taken up, proceed now for victory, having ascended that car of Indra.

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मधवतः सम्भावनया । अथ  
माधव्यं प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

KING—I am favoured by this consideration of Maghavat (Indra). Well, why was this procedure, adopted by you upon Madhavya ?

मातलिरिति । अन्वयः—स ते सख्युः शतक्रतोः अजय्यः किल । त्वं रणशिरसि तस्य निहन्ता स्मृतः । सप्तसप्तिः यत् नैशं तिमिरम् उच्छेत्तुं न प्रभवति तत् चन्द्रः अपाकरोति । व्याख्या—‘सः’ दुर्जयो नाम दानवगणः ‘ते सख्युः’ मित्रस्य ‘शतक्रतोः’ इन्द्रस्य [ कर्त्तरि वैकल्पिकौ षष्ठी ] ‘अजय्यः किल’ जेतुमशक्य एव [ जय्यः इति शक्यार्थे निपात्यते ] । ‘त्वं रणशिरसि’ युद्धाद्यभागे ‘तस्य’ दानवगणस्य ‘निहन्ता’ घातकः स्मृतोऽसि अर्थसे इन्द्रेण । एहि भो आगत्य एतान् जहि इति इन्द्रस्य आरति \*अर्थः । न च तेन शतक्रतोर्लोचवम् । ‘सप्त सप्तयः’ अस्या यस्य स सूर्यः ‘यत् नैशं’ ‘तिमिरं’ तमः ‘उच्छेत्तुं’ नाशयितुं ‘न प्रभवति न शक्नोति’ ‘तत् तिमिरं’

‘चन्द्रः’ अपाकरोति’ निरस्यति । ‘स भवान्’ तथाविधत्वात्, असुरसंहारार्थमाहृतस्त्व-  
मित्यर्थः ‘आत्तानि’ गृहीतानि ‘शस्त्राणि’ आयुधानि येन तथाविध ‘एव’ एतद्वयस्य ‘एव’  
अविलम्बमिति यावत्, इदानीम्’ अधुना ‘तं’ प्रसिद्धम् [ प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दोपादानं  
नापेक्षते ] । ऐन्द्रं रथामारुह्य विजयाय विजयं लब्धुं प्रतिष्ठतां प्रस्थितो भव  
[ “सनवप्रविभ्यः स्थः” इत्यात्मनेपदम् ] ।

राजिति । ‘मघवतः’ इन्द्रस्य ‘अनया सम्भावनया’ सम्भावेनेन ‘अहम् अनुगृहीतः ।  
यदसौ देवेन्द्रो मामत्र समर्थं मन्यते तत् तस्य महाननुग्रहः । ‘अथ’ इत्यारम्भे । प्रस्तुत-  
सुपसङ्गस्य प्रस्तावान्तरमारभते इत्यर्थः । ‘किम् एवम ईदृशं’ ‘प्रयुक्तम्’ अनुष्ठितम् ।

### NOTES

1. अजय्यः—जेतुं शक्यः इति जि + यत् कर्मणि = जय्यः capable of being  
conquered. This is by निपातन in the rule “अजय्यजयौ शक्यार्थे” ।  
The usual form is जि + यत् कर्मणि = जियः ought to be conquered  
जितुमर्हः । न जय्यः अजय्यः unconquerable. Similarly अचय्यः as in  
‘तपषड्भागमचय्यं ददत्यारण्यका हि नः’—Act. 11 ante.

2. स भवान् &c.—The punctuation may be done differently  
thus—स भवानात्तश्च एव । इदानीं तम् &c. Translate—That self of  
thine is armed already. Proceed now &c.

3. (a). मघवत्—The stem is मघवन् । This optionally changes  
into ‘मघवत्’ by the rule ‘मघवा बहुलम्’ । In the वही we get मघोनः  
and मघवतः in the singular. For practical purpose मघवन् and  
मघवत् are two different words declined of course differently (b)  
सम्भावनया—सम + भू + णिच् + युच् भावे स्त्रियाम् = सम्भावना । It is the same  
as सम्भावन which means “कार्येषु योग्यताध्यवसानम्”—*Vritti*

मातलिः—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनः-  
सन्तापादायुष्मान् मया विप्लवो दृष्टः । पश्चात् कोपयितुमायुष्मन्तं  
तथा कृतवानस्मि । कुतः—

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पन्नगः फणं कुरुते ।

प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात् प्रतिपद्यते हि जनः ॥ ३० ॥

MATALI—That too is (being) explained. Your Long-lived Self was noticed by me dispirited through affliction of mind from some reason or other. Then to provoke Your long-lived Self, I acted thus. For, fire blazes up when the fuel is stirred; the snake shows its hood when molested. Usually people attain their own greatness through provocation alone.

मातलिरिति । 'किञ्चित् किमपि अज्ञातं वस्तु 'निमित्त' कारणं यस्य तस्मात् 'अपि मनसः सन्तापात्' हेतोः 'आयुष्मान् मया विह्वलो' 'दृष्टः' । [ भवद्भगवन्-मागतवान् मोहं गतञ्च भवन्तं दृष्टवान् इति बुद्धिः समुच्चयः अपेक्षितः ] । अन्वयः—अग्निः चलितेन्धनी ज्वलति । पद्मगः विप्रकृतः फणं कुरुते । हि जनः प्रायः क्षीमात् स्वं महिमानं प्रतिपद्यते । व्याख्या—'अग्निः वह्निः 'चलितानि' घट्टितानि' 'इन्धनानि एधांसि यस्य [ चलतेर्णिच । मित्वम् ] तादृशः सन् 'ज्वलति निजस्वरूपं प्रकाशयति । 'पद्मगः फणी 'विप्रकृत उद्वेजितः' सन् 'फणं कुरुते' दर्शयति [ करोतिः सर्वधात्वर्थं वक्ति ] । 'हि' तथाहि 'जनः' लोकः 'प्रायः' बाहुल्येन [ प्रायस् इति बाहुल्यार्थे 'अव्ययम् ] 'क्षीमात्' अभिघातात् परकुतघर्षणात् 'स्वं' निजं महिमानं प्रभावं प्रतिपद्यते गृह्णाति धत्ते । यद्वा—'हि' इत्यवधारणे क्षीमाद्धि प्रतिपद्यते—क्षीमात् प्रतिपद्यते हि—इति वा अन्वयः । वयस्यस्य माधव्यस्य नियहात धर्षितो भवान् प्रकृतिमापन्नः । एतदुद्दिष्ट्यैव माधव्यं प्रति मया एवं प्रयुक्तम् इति ।

### NOTES

1. (a). अपि—I take it as implying समुच्चय ( See Tika ). We cannot say that it adds indefiniteness of the निमित्त because the चित् has already done this.

2. (a) चलितेन्धनः—चल + णिच् + क्त कर्मणि = चलितानि stirred. If the sense is 'to drag' the root is not of the घटादि class and the form is चालित with वृद्धि । See the गणसूत्र "कम्पने चलिः ( घटादिः )" ।

राजा [ ( जनान्तिकम् ) ]—वयस्य, अनतिक्रमणीया दिवस्पते-  
तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्बचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि—

त्वन्मतिः केवला तावत् परिपालयतु प्रजाः ॥

अधिज्यमिदमन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३१ ॥

KING (*Aside*)—Friend, the command of the Lord of the heaven is not to be transgressed. So, making him acquainted with facts in this matter, tell Minister Pisuna in my words—"This bow with the string on, is engaged in another work. Till then let your intellect alone protect the people.

विदूषकः—जं भवं आणवेदि [ यद्भवानाज्ञापयति ] ।

( निष्क्रान्तः ) ।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands. (*Exit*).

मातलिः—आयुषमान् रथमारोहतु । ( राजा रथारोहणं नाटयति ) । ( निष्क्रान्ताः सर्वे ) ।

MATALI—Let Your Long-lived Self ascend the car. (*The king acts ascending the car*). (*Exeunt all*).

राजिति । 'दिवः स्वर्गस्य 'पत्युः' इन्द्रस्येत्यर्थः, [ कल्कादिषु दिवस्यतिशब्दः पठ्यते । तेन सत्त्वं पाठसामर्थ्यात् अलुक् च ] 'आज्ञा अनतिक्रमणीया' अलङ्घनीया इदानीमेव मया गन्तव्यम् 'तत्' तच्चात् 'अत्र' अस्मिन् विषये 'अमात्यपिशुन' पिशुना-ग्व्यममात्यं 'परिगतार्थं' विदितवृत्तान्तं 'कृत्वा महचक्रानात्' महचक्रनवलम्बा [ ल्यब्लोपे पञ्चमी ] 'ब्रूहि । सत्त्वं गतोऽक्षं स्वयं वक्तुमसमर्थः । त्वं गमनकारणमुक्त्वा वक्ष्यमानश्च ब्रूहि इत्यर्थः । अन्वयः—केवला त्वन्मतिस्तावत् प्रजाः परिपालयतु । इदमधिज्यं धनुः अन्यस्मिन् कर्मणि व्यापृतम् । व्याख्या—'केवला' एका असहाया त्वन्मतिस्तावत् त्वदीया सर्वदर्शिनी बुद्धिरेव 'प्रजाः परिपालयतु' रक्षतु । तस्या भवद्बुद्धेः यः सहायः तत् 'इदम् अधिज्यं' दत्तगुणं 'धनुः' अन्यस्मिन् राज्यरचाव्यतिरिक्ते 'कर्मणि व्यापृतं' नियुक्तम् । त्वदीया शास्त्रेषु अकुण्ठिता बुद्धिः मम च सव्यं धनुः इति द्वे मिलिते राज्यं रक्षतः । धनुस्तु सम्प्रति कार्यान्तरे व्यापृतं, बुद्धिरेव ते केवला राज्यं रक्षतु इति भावः ।

## NOTES

1. (a). दिवस्यति:—दिवः पतिः दिवस्यति: । The षष्ठो does not disappear and the विसर्गे is replaced by स । This the गणकार explains saying that दिवस्यति occurs in the कक्षादि list. Hence, because the list wants स for विसर्गे therefore the विसर्गे is *not* dropped as is usual in a समास ( अलुक् ) । Nagesa first appeals to the rule “तत्पुरुषे कृति बहुलम्” । वाचस्पत्यादौ तत्पुरुषे कृति इति अलक्—*Sekhara*. He has then to refer to the कक्षादि list for the स । The कक्षादि list is आकृतिगण, but so far as given by पाणिनि the word दिवस्यति does not appear in it. If however we take this as a Vedicusage we may refer to the rule “षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपथसूपोषेष्” which enjoins सत्त्वं and perhaps by implication अलक् also. Comp—“कथं तर्हि वाचस्पतिः इत्यादि ? उच्यते, क्वचित् कान्दसा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । कक्षादिषु वा द्रष्टव्यम्”—दुर्घटवृत्तिः ।

*Remark*—Throughout, Matali addresses the king as आयुज्ज्ञान as a सारथि has to do towards the रथिन् ।

---

षष्ठोऽङ्कः—The Sixth Act.

---

—o—

## सप्तमोऽङ्कः

( ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथाधिरूढो राजा मातलिश्च ) ।  
 राजा—मातले, अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषाद-  
 नुपयुक्तमिवात्मानं समर्थये ।

( *Then enter by aerial flight the king seated on a cor with matali* ). KING—Matali, although I have executed the  
 ers, I deem myself unworthy as it were owing to the  
 fusion of honours ( done to me ) by Indra.

मातलिः ( सस्मितम् )—आयुष्मन् उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदानविस्मितो भवतः सोऽपि न सत्क्रियामिमाम् ॥ १ ॥

MATALI—( *With a smile* )—O long-live one, I see both of you dis-satisfied. You from the honour, deem light the prior benefit conferred upon Indra. He too surprised, at your feat, does not reckon this honour done unto you.

वत इति । 'आकाशेन विहायसा यत् 'यानं' स्वर्गात् भूतले प्रत्यावर्त्तनं तेन । राजिति । 'अनुष्ठितः' कृतः 'निदेशः' आज्ञा, दानववधरूपा येन सः, कृतकर्मा इति यावत् । 'मघवतः' इन्द्रस्य 'सत्क्रिया' पूजा, तस्या 'विशेषः' अतिशय उत्कर्ष इति यावत् तस्मात् [ मघवत् इति निदेशेन सत्क्रियया च सापेक्षम् । गमकत्वात् समासः । उभयसापेक्षत्वात् स्वयमसमस्तम् ] । 'आत्मानम्' ताम् 'अनुपयुक्तम्' चयोग्यम्, अपावम् 'इव समर्थये' मन्ये ।

मातलिरिति । 'स्मितेन' ईषड्भासेन 'सह' । 'उभयं द्वयं भवन्तम् इन्द्रश्च । 'अपरितोषं' खल्वङ्गत्या असन्तोषम् । इन्द्रस्त्वां प्रपूज्य असन्तुष्टः भवाञ्च सहदपि कर्म कृत्वा असन्तुष्टः । कौतुककरमेतत् इति हासः । अन्यः...भवान् मरुत्वतः प्रतिपत्त्या प्रथमोपकृतं लघु मन्यते । सोऽपि भवतः अवदानविस्मितः इमां सत्क्रियां न गणयति । व्याख्या...भवान् मरुत्वतः देवराजस्य 'प्रतिपत्त्या' गौरवेण, इन्द्रकृतया पूजया इति यावत् [ "प्रतिपतिस्तु गौरवे" इति हैमः ] 'प्रथमं' प्राकृत्य उपकृतं दानववधेन त्वया उपकारः कृतः 'तत् लघु' तुच्छं 'मन्यते' सम्भावयति । 'सोऽपि' इन्द्रश्च "अवदानेन" कर्मणा भवत्कृतेन दानववधकर्मणा [ "अवदातं खण्डने स्यादतिवृत्ते च कर्मणि" इति मेदिनी ] 'विस्मितः' साश्चर्य्ये मन् 'इमाम्' आत्मकृतां 'सत्क्रियां' पूजां न गणयति' कथनयोग्यां न मन्यते । अहो अवदानं, तुच्छा मे सत्क्रिया इति मघवतः, अहो सतकारः, तुच्छं मे कर्म इति भवतो भावना । [ 'प्रथमोप...भवान्' ( रा-, विं-, म- ) —"उपकृत्य हरेस्तथा भवान् लघु सतकारमवेत्य मन्यते ( त-, न्या- ) ॥ 'विस्मितः' ]

(रा-, वि-) “तोषितः” (म-)—॥ “सन्मितां” (त- न्या-) “इमाम्” (त, न्या-) —“गुणान्” (रा-, वि-, म-) ] ॥

## NOTES

*Summary*—अथ विजित्य दैत्यान् प्रत्यावर्त्तमानो राजा हेमकूटशिखरं प्राप । तत्र तपस्यन्तं मारीचं द्रष्टुमवातरत् । अवसरप्रतीक्षस्य स्थितः तपस्विनीभ्या- मनुगतं बालमेकं चक्रवर्त्तिलक्षणमैचिष्ट । तच्च चापलात् वारयितुं तापसीभ्यामनुरुद्धः स्पृशन् स्पर्शमुखादिसिस्मिन् । ततः कथाप्रसङ्गेन पौरबोध्यं बालः पिता चास्य दारत्यागो शकुन्तलेति च मातुर्नाम, इति ज्ञात्वा यावन्नियथं नाधिगच्छति तावदपश्यत् भूपतितं बालस्य रक्षाकरणकम् । तदादाय राज्ञा बालाय समर्पितम् । सा तु औषधिः पितरौ आत्मानश्च वर्णयित्वा भूपतिता यदि गृह्यते ततो गृहीतारं सर्पभृत्वा दशवि इति स्थितेऽपि राजानमचतं दृष्ट्वा दुष्यन्त एवायमिति निश्चित्य तापसीभ्यां राजानं बोधयित्वा गत्वा शकुन्तला विज्ञापिता । बालस्तु गन्तुमिच्छन् पुन इति आभाष्य निरुद्धः “दुष्यन्तो मे पिता न त्वम्” इति विप्रतिपेदि । इत्थं प्रतिवादात् निश्चयश्च जातः शकुन्तला च तत्र प्राप्ता प्रत्यभिज्ञाता च राज्ञा । एवं समागतौ दम्पतौ मारीचमभ्युपेतौ । तेन च महर्षिणा तदा दुर्वाससा दत्तः अङ्गुरीयकदर्शनावसानः शाप आख्यातः मनश्च दम्पत्योः प्रससाद । ततो दारापत्यसंयोगात् सिद्धार्थो राजा सुदा परमया स्वनगरं प्रत्यागतः ।

## NOTES

1. (a). आकाश &c.—See *Ante*. (b). मववतः—Connected with both निदेश and सत्क्रिया । (c) अनुपयुक्तम्—उप + युज् + क्त कर्त्तरि = उपयुक्तः worthy, serviceable कृतकर्मा । अनुपयुक्तमिव as if I have done nothing adequate to the reward.

2. (a). मरुत्वतः—मरुतः सन्ति अस्य इति मरुत + मरुप = मरुत्वान् । Here मरुत् is not a पद owing to the rule “तसौ सत्वर्थे” । Hence we do not get मरुत्वान् । प्रतिपत्त्या—हेतौ द्वितीया । (c) अवदान &c.—अव + दैप शोधने + लुट् करणे = अवदानम् an achievement. Bhanuji “अवे लुट् । तेन विहितः ।

*Reading*—(a) The first half as given in the Beng-

Rec. is more compact if not more idiomatic. The only thing against it is उपकृत्य लघु मन्यते which does not state clearly *what* is considered लघु। But does it really sin against perspicuity to say उपकृत्य लघु मन्यते = उपकृत्य तत् उपकृतं लघु मन्यते ( The service itself is deemed insignificant ) ? (b) विस्मित better describes the character of the service rendered than तोषितः। (c) गुणान in the *plural* serves no special purpose ; इमाम् draws special attention to *recent* honours and seems more appropriate.

राजा—मातले, मा मैबम् । स खलु मनोरथनामप्यभूमि-  
विसर्जनावसरसत्कारः। मम हि दिव्यीकसां समक्षमर्द्धासनोप-  
वेशितस्य—

अन्तर्गतप्रार्थनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन ।

आमृष्टवक्षोहरिचन्द्रनाङ्गा मन्दारमाला हरिणा पिनद्धा ॥ २ ॥

KING—No, Matali, say not so. The honour at the time of dismissal is indeed not within the range of thought even. For by Hari, as he smiled looking up to Jayanta who stood near with an inward longing, was put on me, seated on half his seat in presence of the gods, the Mandara garland marked by the yellow sandal, rubbed off from his chest.

राजिति । 'स' इति अनुभूतार्थत्वात् यच्छब्दीपादानं नापेक्षते । 'विसर्जनस्य'  
राजधानीं प्रति प्रेरणस्य 'अवसरे' समये यः 'सत्कारः स खलु' नूनं मनोरथानामपि  
भूमिः अविषयः । ईदृशो मे पूजा भविष्यति इत्यहं मनसापि नाकरवम् । अभूमित्वं  
दयति—अन्त्यः—हि अन्तिकस्थम् अन्तर्गतप्रार्थनं जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन हरिणा  
आमृष्टवक्षोहरिचन्द्रनाङ्गा मन्दारमाला दिव्यीकसां समक्षम् अर्द्धासनोपवेशितस्य मम  
पिनद्धा । व्याख्या... 'हि' यतः अन्तिकस्थं समीपवर्त्तिनम् अतएव प्रीतिमन्तम्  
'अन्तर्गता' हृदयस्थिता 'प्रार्थना' मालाभिलाषी यस्य तथाविधम् अतएव दुष्परिहरं  
जयन्तं निजतनयम् अतएव अप्रत्याख्यम् 'उद्वीक्ष्य' ऊर्ध्वं प्रेरितेनेतेद्दृष्ट्वा [ एतेन  
जयन्तस्य अत्येषाञ्च देवानामनुपवेशनं सूच्यते ] 'कृत' स्मितम् ईसःज्ञासी येन तथाविधेन



अन्तर्यामितया पुत्रस्य मनोगतं पश्यन् 'अहौ ईदृशी ते दुराशा' इति ईषद्वसितवता  
 'हरिणा इन्द्रेण 'आमृष्ट' चालितं 'वचःस्थितं यत् हरिचन्द्रनं' पीतचन्द्रनं तदेव  
 'अङ्गः' यस्याः तादृशी 'मन्दारमाला' मन्दाराख्यसुरपादपपुष्पमालिका 'दिवौकसा'  
 देवानां 'समक्षे' समीपे [ अव्ययीभावः । टच् समासान्तः ] 'अङ्गासने' आत्मनाधि-  
 कृतस्य तुल्ये भागे [ 'अङ्गं नपुंसकम्' इत्येकदेशिसमासः ] उपवेशितस्य स्वयमेव  
 दत्तासनस्य इत्यर्थः सम् ( सत्त्वन्ने ) पिनङ्गा आसञ्चिता । यद्वा—'हरिणाहि' स्वयमिन्द्रेण  
 'पिनङ्गा' । यच्च वा—सम हि न तु जयन्तस्य 'पिनङ्गा' इत्यन्वयः । देवा स्त्रिया  
 अहसुपविष्टः इत्येकः सत्कारः, उपवेशनञ्च हरिप्रयुक्तं हरिणैव एकासने इति द्वितीयः,  
 प्रीतिमान् पुत्रः प्रार्थयमानः समीपे एव आस्ते तसुपेत्य ने मालादानम् इति तृतीयः,  
 सा च माला स्वयसुपसृक्ता इति चतुर्थः । एषाम् एकैकमपि मनसाप्यचिन्तितम्  
 इत्यभिप्रायः । \*

## NOTES

1. (a) सम—Construe with पिनङ्गा in the verse following.  
 (b). दिवौकसम्—दिव is here अकारान्त meaning स्वर्ग । 'मन्दारः सेरिभः  
 शक्रभवनं स्तद्विवं नमः' इति विकारुडशेषः quoted by Bhanuji, दिवम् औको  
 वेषा । (c) समक्षम्—अक्षौः समीपे इति सम् + अक्षि + टच् समासान्त by  
 the गणसूत्र—“प्रतिपर ( ? ) समनुभ्यः अक्षौः” ।

2. (a) अन्तर्गत etc—The force of गत is प्रार्थनम् अन्तरेव गतं न  
 तु वागवृत्त्या वेदितम् । Also see Tika (b) अन्तिकस्थम्—for force see  
 Tika (c). उद्दीक्ष्य—उद् implies upward motion. Hence जयन्त  
 was standing and Indra was seated with Dushvanta. (d) आमृष्टं  
 &c,—वचम् implies that Indra took the garland off his own neck.  
 Hence the magnitude of the honour.

मातलिः—किमिव नाम आयुष्मानमरेश्वरान्नाहति । पश्य —

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्धतदानवकण्ठकम् ।

न च शरैरधूनानतपर्वभिः पुरुषकेसरिणश्च पुरा नखैः ॥ ३ ॥

MATALI—What possibly is that which Your Long-lived Self does not deserve of the Lord of the immortals. Behold the heaven rendered thoroughly weeded of the thorns of demons unto Hari, addicted to pleasure, by both these—now by the smooth-jointed arrows of thine, and previously by the claws of the Man-lion.

राजा—अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः ।

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः

सम्भावतागुणमर्बेहि तमीश्वराणाम् ।

किं वाभविष्यदुरुणस्तमसां विभेत्ता

तच्चैत सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ४ ॥

KING—In this matter verily the majesty of Indra alone is to be lauded. That agents succeed even in great enterprises consider that as the effect of their estimation by the mighty. Could Aruna have become the piercer of darkness, had not the thousand-rayed Sun placed him in front of his car ?

मातलिरिति ॥ 'किं' प्रश्ने । 'इव' अन्विष्टे । 'नाम सम्भाव्ये । अमरेश्वरात् देवराजात् 'न अर्हति' लब्धुं न योग्यो भवति । 'पश्य' एतत् चिन्तय । किं तदित्याह —अन्वयः—अधुना आनतपदैभिः तव शरैःपुरा च पुरुषकैसरिणो नखैः—उभयैः विदिवं सुखपरस्य हरेः उद्धृतदानवकण्ठकं कृतम् । व्याख्या—'अधुना' सम्प्रति 'आनतानि' अनुन्नतानि, सत्पणानि इत्यर्थः 'पर्वाणिग्रन्थयः शेषां तथाविधैः 'तव शरैः' वारैः । 'पुरा च कृतयुगे च 'पुरुषकैसरिणी' नरनिहकृपस्य भगवती भारायणस्य 'नखैः' इति 'उभयैः' द्वार्या गणायाम् [ शराणां नखानाञ्च प्रत्येकं बहुवचनम् ] विविधं दीव्यति इति 'विदिवं' स्वर्गः [ इगुपधलक्षणः कः । दिवशब्देन समासो वा ] 'सुखपरस्य भोगनिरतस्यसमर्थस्यापि 'हरेः' इन्द्रस्य सम्बन्धे 'उद्धृतानि' समुत्सादितानि 'दानवकण्ठाणि कण्ठकानि सुखविधातकानि यस्मात् तथाविधं कृतम् ; पूर्वं हिरण्यकशिपोर्वधात् या शान्तिः स्वर्गस्य आसीत् अद्य दुर्जयजयात् कैव भवता मृतोऽपि विहिता । तत् इत्यमुप- कृतवतो भवतः किमदीयमस्ति देवेन्द्रस्य इति भावः ।

राजिति । 'अव' अस्मिन् मच्छरैः काण्डकोट्टारे 'खलु नूनं' 'शतक्रतोरेव' न मम 'महिमा' प्रभावः स्तुत्यः [क्यप्रत्ययः] प्रशस्यः । मम विजयोऽपि इन्द्रस्यैव प्रसादात् तत् का मे स्तुतिः इति भावः । तदेव दर्शयति । अन्वयः—महत्स्वपि कर्मसु नियोज्याः सिध्यन्ति (इति) यत् तम् ईश्वराणां सम्भावनागुणम् अवेहि । अरुणः तमसां विभेत्ता किं वा अभविष्यत् चेत् सहस्रकिरणः तं धुरि न अकरिष्यत् । व्याख्या—'महत्स्वपि' गुरुषु अपि 'कर्मसु नियोज्याः नियोज्यं वा नियोजयितुं' शक्याः भूत्या इत्यर्थः [शक्यार्थे ण्यति क्तप्रतिषेधः] 'सिध्यन्ति' सिद्धिमन्तो भवन्ति फलं घटयन्ति इति 'यत्' भूत्यानां या कृता-  
 येता 'तम' [विधेयप्राधान्यात् पुलङ्गता] 'ईश्वराणां' शक्तिमतां स्वामिनां सम्भावनायाः' अयमव चमः इत्येकरूपायाः समर्थनायाः इति विद्यासागरपादाः 'गुणं महिमानम् अवेहि जानीहि । 'अरुणः अनूरुः गरुडागजः 'तमसां ध्वान्तानां' 'विभेत्ता' निरासकः 'किं' वा अभविष्यत् नैव अभविष्यत् 'चेत् यदि सहस्रं' किरणा यस्य अतएव शक्तिमान् अशमाली 'तं धुरियानमुखे न अकरिष्यत् न अस्थापयिष्यत् । धुरि चेत् अकरणं तमसाम-  
 विभेदः तत् तमोविभेदे धुरि करणरूपा सम्भावना एव कारणम् । अतएव दानव-  
 जये इन्द्रेण मदोद्यो नियोगः कारणं नाहम् । अकरणाविभेदरूपयोः क्रिययोः हेतुहेतु-  
 मज्ञावे सति एकस्य वेगुयगात् अन्यस्य अनिष्यत्तिः । ततो लृङ् ॥ [ सूनम् (रा-, वि-  
 न-),—'किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय' ( त-, न्या- ) ] ॥

## NOTES

1. (a) \* सुखपरस्व Indra was *pleasure-loving*. This does not imply that he was weak or timid, but only shows his *aversion to make an effort*. (b). उभयेः—उभ + अयच् = उभयम् a group of two उभय is usually *singular*. The plural may be defended as in, "उभये देवमनुष्याः"—*Bhḍshya*. Also see Tika (c) त्रिदिवम्—त्रि + दिक् + कं कर्त्तरि = त्रिदिवम् । Or त्रययत्वं दिवं त्रिदिवम् शक्यार्थे वादि etc.
2. (a). सिध्यन्ति—सिध् of the दिवादि class means निष्पत्ति as in सिद्धमन्त्रम् । Hence secondarily it means to succeed which is the sense here. Comp. स्वयमसिद्धः कथमन्यान् साधयेत् । (b) सम्भावना

&c.—सम + भू + णिच् + युच् भावे = सम्भावना estimation. 'सम्भावनं क्रियासु योग्यताध्यवसानम्'... *Vṛiti*. योग्यताध्यवसानम् = 'a surmise of one's ability thinking that so and so is able to do such and such work. This thought (सम्भावना) on the part of the Mighty (इन्द्र) actually gives his agent the power to do the work (सम्भावनागुण)। Dushyanta wants to say—I have succeeded simply because Indra thought I should succeed, such is Indra's greatness that his mere thought has endowed me with the power necessary to succeed. Hence. 'अत्र खलु शतक्रतोरेव महिमा स्तुत्यः'। This is somewhat like" "ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमयोऽनुधावति" For an exactly similar idea compare..."ननु वज्रिण एव वीर्यमेतद्विजयन्ते द्विषतो यदस्य पत्न्याः"... *Vikra m, (c)* तमसां विभेत्ता...वि + भिद + टच् कर्त्तरि = विभेत्ता। We cannot have इत्न so to say, for that would bar the वृष्टौ in तमसाम्। Besides, no habit in it is implied here but simply success through specially favourable circumstances. Hence इत्न should be out of the question.

3. *Rhetoric* = From अत्र खलु to नाकरिष्यत् we have a complete syllogism. The object is to establish the particular case "अत्र शतक्रतोर्महिमा स्तुत्यः।" Towards this is cited the general proposition सिद्धन्ति...तमैश्वराणाम्"। This much constitutes an अर्थान्तरन्यासः The portion "किं वा...नाकरिष्यत्" is only an *illustration* of the general proposition, hence it fulfils a दृष्टान्तः।

मातलिः—सदृशं तवैतत्। (स्तोकमन्तरमतीत्य।) आयुष्मन्, इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः।

विच्छित्तिशेषेः सुरसुन्दरीणां वर्णैरमी कल्पलतांशुकेषु।

विचिन्त्य गीतक्षममर्थजातं दिवाकसस्त्वचरितं लिखन्ति ॥५॥

MATALI—This is worthy of you. (*Passing o short distance*) O Long-lived One, in this way behold the good luck of your fame that has established itself on the surface of the heaven. Yonder denizens of the heaven, with paints left over after the decoration of the heavenly beauties, and on their garments, obtained from the kalpa-creeper, are depicting your (recent)

exploits, having thought out materials capable of being set to music ( Or...worthy of divine melody ).

मातलिरिति । 'एतत् विनयवचन "तव सट्टश" योग्यम् । शूरा अविकल्पना भवन्ति इति भावः । [ "तव" (त-, न्या-)—"एव" (रा-, वि-, म-) ] ! स्त्रीकं किञ्चित् 'अन्तरं' दूरम् 'अतीत्य' गत्वा ! 'इतः' अस्यां दिशि इत्यङ्गुल्या निर्देशः 'नाकस्य' स्वर्गस्य 'पृष्ठे' उपरि 'प्रतिष्ठितस्य' कृताधिपत्यस्य 'आत्मनो यशसः'—दानव-जयजातायाः कौर्त्तेः 'सौभाग्य' शुभादृष्ट 'पश्य' । तदेव दर्शयति—अन्वयः—अस्मी दिवौकसः गीतचमम् अर्थजातं विचिन्त्रा सुरसुन्दरीणां कल्पलताशृङ्गेषु विच्छित्तिशेषैर्वणैः लवचरितं लिखन्ति । व्याख्या—'अस्मी' दूरे दृश्यमाना "दिव" स्वर्गः 'ओको' निवासो येषां ते देवा इत्यर्थः 'गीतस्य' गानस्य "चम" योग्यं सुरसुन्दरीभिर्गानार्हम् 'अर्थानां' वस्तूनां 'जात' समूहं पदावलीमित्यर्थः [ "अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तु" इति "जातंजात्योचनमसु" इति च विश्वः ] "विचिन्त्रा ध्यायं ध्यायं निरुप्य 'सुरसुन्दरीणां' देवस्त्रीणां प्रत्येकं पदावलिं रचयित्वा स्ववैनितानां कल्पलतायाः' यानि अंशुकानि वस्त्राणि तेषु कल्पपादपलब्धेषु निजवनितावसनेषु इत्यर्थः 'विच्छित्तेः' अङ्गरागात् [ \*विच्छित्तिरङ्गरागोऽपि इति विश्वः ] 'शेषैः अवशिष्टैः' 'वणैः' तत उद्धृत्य इति भावः तव चरितं दुर्जयजयावदानं लिखन्ति ] प्रियजनेन गेयं प्रियसाधनवर्णेन प्रियपरिहितवसनेषु स्वहस्तेन लिखितं ते यशः । अहो सौभाग्यम् इति भावः । \*

### NOTES.

1. तव—The Devangari reading एव entirely misses the meaning.

2. (a) विच्छित्ति &c.—वि + छिद् + क्तिन् भावे = विच्छित्तिः painting. शिष + चञ्कर्त्तृणि = शेषः residue. विच्छित्तेः ( पञ्चमी ) शेषाः । सुप्सुपा । (b) विचिन्त्रा...वि indicates effort on the part of the thinkers. They wanted the composition to be worthy of the subject-matter. Hence the effort. (c) गीतचमम्...गीतं चमते इति गीत + चम + ण कर्त्तृदि । Or गीतस्य चमं शोभ्यम् । The female voice is sweet,

प्रियजनेन &c. adopted by Prof. Gajendaragdker.

hence सरसुन्दरीणाम् not सुराणाम् । Comp, “इच्छायादिनिषादिभ्यस्तस्य गोष्ठं गो-  
दयम् । आकुमारकथोद्धातं शालिगोष्ठ्यो जगुर्ग्रहः ॥ ’...Raghu,}

राजा—मातले, असुरसम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वद्युर्दिवमधिरो-  
हता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया । कतमस्मिन् मरुतां पथि  
वर्त्तमहे ।

KING—Matali yesterday this region was not noticed by  
me while ascending the heaven eager as I was for the fight  
with the demons. In which course of the winds are we ?

मातलि :—

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां  
ज्योतीषि वर्त्तयति च प्राविभक्तरश्मि ।  
तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोर-  
मार्गो द्वितीयहरिविक्रमपूत एषः ॥

MATALI—This is the region, sanctified by the second  
foot-step of Hari, free from the operation of the quality of  
Rajas, the region of the wind Pravaha which bears the  
triple-streamed river that is in heaven and causes the  
luminaries to revolve with their rays duly apportioned.

राजति । ‘पूर्वेद्युः पूर्वास्मिन् दिने [“सद्यपरत्...” इति निपातः] ‘दिवमधि-  
रोहता असुरैः सह यः ‘सम्प्रहारः’ दुष्टं तत्र ‘उत्सुकेन मया अयं प्रदेशो न लक्षितः’ ।  
सप्त मरुतां पन्थानः सन्ति । तत्र ‘कतमस्मिन् पथि’ अधुना ‘वर्त्तमहे’ तिष्ठामः । अत्र  
हि राजा विनयात् कथान्तरावतारणया आत्मस्तुतिप्रस्तावं परिहरति ।

मातलिरिति । अन्वयः...यः गगनप्रतिष्ठां त्रिस्रोतसं वहति ज्योतीषि प्राविभक्तर-  
श्मि वर्त्तयति च, तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोः एष द्वितीयहरिविक्रमपूतो मार्गः ।  
व्याख्या...यः गगने ‘प्रतिष्ठा’ स्थितिर्यस्याः तथाविधां ‘त्रिस्रोतसं’ त्रिमार्गेणाम्  
आकाशगङ्गामित्यर्थः ‘वहति’ धारयति वितनोति वा ‘ज्योतीषि’ तारकादीनि ‘प्राविभक्ताः’  
यथाभागं व्यवस्थापिता ‘रश्मयो’ भासः यस्मिन् कर्मणि यत् यथा तथा वर्त्तयति च  
मण्डलशो भ्रमयति च ‘तस्य’ अतएव खर्वाहिनीसम्पर्कात् ‘व्यपेत्’ दूरोभूतं ‘रजो’ रजो-  
गुणो यस्मात् तस्य—प्रवहस्य तन्नास्तीभू वायोरनन्तरस्य ‘वायोः एषः’ द्वितीयेन हरिः

मातलिः—कथमवगम्यते ।

MATALI—How is that known !

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भिर्-

हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलिप्तैः ।

गतमुपरि घनानां वारिगर्भोदराणां

पिशुनयति रथस्ते शीकरक्लिन्ननेमिः ॥ ७ ॥

KING—This chariot of yours with the rims of its wheels wet with sprays, with Chatakas rushing out of the interstices of the spokes, and with the horses, tinged with the glow of lightning, indicates passage over clouds having water inside their cavities.

राजिति । 'अतः खलु' अतएव कारणात् सत्वमये मागे स्थितत्वात् इत्यर्थः । 'वाह्यैः श्रोत्रनेत्रादिभिः 'करणैः इन्द्रियैः 'अन्तः' अन्तःस्थितेन 'करणेन' अभ्यन्तरेण मनसा [ अन्तः शब्दोऽयं लक्षणश्चा अन्तःस्थवाची ] 'सह सम अन्तरात्मा हृत् 'प्रसोदति' सत्त्वसम्पर्कजमात्मप्रसादं लभते । 'रथाङ्ग' रथचक्रम् । 'मेघानां पदवीं स्थानं समनन्तरस्य भूवायोरावहस्य मार्गम् 'अवतीर्णौ' स्वः' ।

राजिति । अन्यथः—अयं ते शीकरक्लिन्ननेमिः रथः अरविवरेभ्यो निष्पतद्भिश्चातकैः, अचिरभासां तेजसा अनुलिप्तैः हरिभिश्च, वारिगर्भोदराणां घनानामुपरि गतं पिशुनयति । व्याख्या—'अयं ते' तव, त्वत्परिचालित इत्यर्थः 'शीकरैः' जलकणैः क्लिन्ना' आर्द्रा 'नेमयः' चक्रधारा यस्य तादृशो 'रथः' [ इदं तावत् प्रथमं सूचकम् ] 'कराणां' चक्राङ्ग-विशेषाणां विवरेभ्यः' अन्तरालेभ्यः 'निष्पतद्भिः' उड्डोय वहिरागच्छद्भिः 'चातकैः' मेघ-प्रियेः पक्षिभिः (द्वितीयमेतत् सूचकम्) 'अचिरा' क्षणिका 'भाः' दीप्तिः यासां तासां, विद् प्रतामित्यर्थः 'तेजसा' दीप्त्या 'अनुलिप्तैः' रञ्जितैः 'हरिभिश्च' त्वदीयेरश्वैश्च [एतत् तृतीयं लिङ्गम्] 'वारिगर्भं जलपूर्णम् 'उदरम्' 'अभ्यन्तरं' येषां तथाविधानां 'घनानां' मेघानाम् 'उपरि' दृष्टेगतं गमनं 'पिशुनयति' सूचयति । दृष्टिपातप्रत्याशया सन्नहिता-

शतकाः चक्राङ्गाणामवकाशैः सरन्ति । अथाश्च ते विद्युत्प्रभारञ्जिताः । आद्रं च चक्राङ्गम् । तन्मन्ये समतीत्य सुरवर्त्मं मेघमार्गमवतीर्णा वयमिति ।

### NOTES

1. सवाञ्च &c.—वाञ्चानि चञ्चन्तश्च वाञ्चान्तः external and internal हन्त । The whole is an अव्यय । वाञ्चान्तः करणानि वाञ्चान्तःकरणानि कर्तव्या—। तैः सह वर्तमानः । बहु— ।

2. \*मेघ &c.—This shows transition to the course *immediately* below. Now मेघपदवी is in the course of भूवायु । "सूमेवैहिर्द्वा-दशयोजनानि भूवायुरवाप्सुदविद्रुदाद्यम्—*Siddhanta siromoni* quoted by *Nayapanchanan*. Hence the subject matter, of the previous remark must be the course *immediately above* भूवायु, i. e. प्रवह and not परिवह ; Of. भूवायुरावहः प्रवहस्तदूर्ध्वः । We say *immediately*, because "अन्तरात्मा प्रसीदति and "मेघपदवीमवतीर्णा स्तः" are spoken of *in the same breath*.

3. चचिर &c.—चिर is चिरस्थायिनी by लक्षणा । न चिरा=चचिरा transient, नञ्त्तत्—। ताडशी भाः यासां तासाम् । बहु— । Cf. "अचिरां-शुबिलासचञ्चला" in *Kirata II*.

4. वारि &c.—वारि गर्भे यस्य तत् वारिगर्भम्, व्यधिकरण बहु—of the गर्वुद्दि class like कमण्डलुपाणि । Now see *Tika*.

मातलिः—क्षणादायुष्मान् स्वाधिकारभूमौ वर्त्तिष्यते ।

MATALI—In a moment the Long-lived One will be in the regions owned by himself.

राजा—( अधोऽवलोक्य )—मातले, बेगावतरणादाश्चर्यदर्शनः संलक्ष्यते मनुष्यलीकः । तथाहि—

शैलानामवरोहस्त्रीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी

पर्णाभ्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्धोदयात् पादपाः ।

सन्तानात्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिं भजन्त्यापगाः

केनाप्युत्क्षिप्यतेव पश्य भुवनं मत्पार्श्वमानीयते ॥ ८ ॥

KING—( *Looking below* )—Matali the region of men

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



appears of (or present) a strange spectacle through descent with speed. Thus—Behold the land descends as it were from the summit of up-rising mountains ; trees leave their concealment within leaves through the exhibition of their trunks ; rivers whose waters had disappeared through thinness, undergo manifestation from expansion ; the world is being brought to my side as it were by some one throwing it up.

मातलिरिति । 'क्षणात्' क्षणमतिवाच्च [ व्यबलोपे पञ्चमी, कारकमध्ये वा ]

'स्वस्य अधिकारस्य' नियोगस्य 'भूमौ' स्थाने भृष्टे 'वर्तिष्यते' स्थास्यति ।

गजेति । 'विशेन' अवतरणात् हेतोः 'मनुष्याणां' लौकः भुवनं पृथिवी इत्यर्थः 'आश्चर्यं' विचित्रं 'दर्शनं' यस्य तथाविधः 'स्त्वल्प्यते' भाति । तदेव वर्णयति ।  
अन्वयः—पश्य मेदिनी उन्मज्जतां शैलानां शिखरादवरोहतीव । पादपाः स्तब्धोदयात् पर्याभ्यन्तरलौनतां विजहति । तनुभावनञ्जसलिला आपगाः सन्तानात् व्यक्तिं भजन्ति ; भुवनम् उत्क्षिपता केनापि मत्पाशम् आनीयते इव । व्याख्या—'पश्य' आश्चर्यमवलोक्य [ वक्ष्यमाणवाक्यार्थः कर्म ] । 'मेदिनी' भूमिः 'उन्मज्जता' सहसा उत्प्लव्य इव प्रकटीभवतां 'शैलानां' पर्वतानां 'शिखरात्' शृङ्गात् 'अवरोहतीव' अधःपततीव । न हि शैला उन्मज्जन्ति, नापि मेदिनी अवरोहति । किन्तु वेगात् शैलानामुन्मज्जनं मेदिन्या अवरोहणं हयमेतदाश्चर्यं दृश्यते । 'पादापाः' वृक्षाः 'स्तम्भस्य' प्रकाण्डस्य 'उदयात्' आविर्भावात् 'पर्यानां' पवाणाम् 'अभ्यन्तरे' मध्ये ये 'लौनाः' गुप्ताः, तद्भावं 'विजहति' त्यजन्ति । पूर्वं पत्रपुञ्जमावाणि इव दृष्टाः पादपाः सहसा काण्डादिमन्तो दृश्यन्ते । एतच्चाश्चर्यं वेगाज्जातम् । 'तनुभावेन' क्षीणतया 'नष्टानि' अलक्षितानि 'सलिलानि' जलानि यासां तथाविधा 'आपगाः' स्रोतस्त्रयः 'सन्तानात्' विस्तारात् तनुभाविगमात् इत्यर्थः 'व्यक्तिं' प्रकटतां 'भजन्ति' गच्छन्ति । यत्र यत्र दूरात् सूक्ष्मतया जलं दृष्टं सहसा सजला नयस्कव दृश्यन्ते । इत्यव्याश्चर्यं वेगादेव । 'भुवनं मनुष्यलोकः' 'उत्क्षिपता' ऊर्ध्वं प्रेरयता 'केनापि' अतिसुरासुरसत्त्वेन सत्त्वेन 'मत्पाशम्' मम ससौपम् 'आनीयते इव' उपस्थाप्यते इव । वस्तुतस्तु अहमेवाधः पतामि । वेगात् पुनर्भुवनसुतपततीव भाति । यद्दि दूरात् एकपृष्ठमेकवर्णञ्च आभात्, तदेव भुवनं सहसा गिरितरुसरिदादिरूपेण विभक्तपृष्ठभागसुतपततीव इत्यहो आश्चर्यम् । [ "सन्तानात्"

( म- )—सन्धानैः ( रा-, वि- )—“सन्धानं” ( त., न्या- ) ॥ मूलम् ( रा-, वि-, म- ) ।  
 “तनुभागनष्टसलिलव्यक्ता ब्रजन्त्यापगाः” ( त., न्या- ) ] ॥

NOTES

1. चणात्—ल्यबलीपे पञ्चमी ( See Tika ) or पञ्चमी by the rule “सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्य” । The latter allows alternative चणे ।  
 अस्मिन् सुहृते मेघपदयां वर्त्तमानो भवान् चणात् चणे वा साधिकारभूमौ वसिष्ठते is the contraction.

2. तनु &c—तनुनः भावः तनुभावः । सामान्ये नपुंसकम् । We avoid the feminine तन्वा भावः because that gives तन्वीभावः । A similar description occurs in Bhasa’s अविमारक ।

3. Reading—सन्धानैः has the plural needlessly, सन्धानं तनुभाग-  
 नष्टसलिलव्यक्ता ब्रजन्त्यापगाः of the Beng. Rec, may be explained  
 thus ‘आपगाः नद्यः ‘तनुभागेषु’ सूत्रांशेषु ‘नष्ट’ दूरत्वात् अदृष्टं यत् ‘सलिलं’  
 तस्य ‘व्यक्ता’ आविर्भावेन दर्शनेन इत्यर्थः ‘सन्धानं ब्रजन्ति कृतसन्धाना इव भान्ति ।  
 Comp “यदद्वा विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्” Act. I

मातलिः—आयुष्यन् साधु दृष्टम् ( सबहुमानं विलोक्य )—  
 अहो उदाररमणीया पृथिवी ।

MATALI—Well observed. O Long-lived One. ( *Watching with great appreciation* ) Oh ! How grand and charming is the earth !

राजा—मातले, कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः कनकरस-  
 निस्यन्दी सान्ध्य इव मेघपरिधः सानुमानालोक्यते ।

KING—Matali, what mountain is this that has descended into the eastern and the western seas and pouring liquid gold, appears like bar of evening clouds ?

मातलिः—आयुष्मन्, एष खलु हेमकूटो नाम किम्पुरुष-  
 पर्वतः परं तपस्विनां क्षेत्रम् ! पश्य—

स्वायम्भुवान्मरीचैर्यः प्रवभूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ८ ॥

MATALI—O Long-lived One, this is the mountain of the Kimpurushas, Hemakuta by name, the great resort (for the success) of ascetics. Behold, that progenitor of gods and demons, the Lord of Creation, that was born of Marichi, the son of the Self-progenitor, here practises penance with his wife.

मातलिरिति । 'उदारा' मङ्गली च 'रमणीया' दर्शनीया च इति विस्मयीक्तिः ।

राजेति । 'अयं' कतमः सानुमान् पदतः 'पूर्वं' च अपरं पश्चिमञ्च 'समुद्रम् अवगाढः' प्रविष्टः 'कनकरसस्य सूवर्णद्रवस्य' निःसन्दः स्रवः । तद्वान्, द्रवसुवर्णोद्गारौ इत्यर्थः अतएव 'सन्ध्याकालीनः' 'मेघपरिघः' मेघमाला 'द्रव आलीक्यते' ।

मातलिरिति । "किम्पुरुषाणां 'पदतः' तैरध्वृषितत्वात् । 'तपस्विनां' परं श्रेष्ठं 'क्षेत्रं' सिद्धस्थानम् [ "सिद्धस्यानेऽपि च क्षेत्रम्" इति त्रिकाण्डशेषः ] । तदेव स्थानमाहात्म्यं दर्शयति—'पश्य' वक्ष्यामाणमेतदालोक्य ।—अन्वयः—स्वायम्भूतात् मरीचैः यः प्रजापतिः प्रवभूव सुरासुरगुरुः स सपत्नीकः अत्र तपस्यति । व्याख्या—स्वयं भवतीति स्वयम्भूः ब्रह्मा । तस्यापत्यम् 'स्वायम्भूवः' [ अणि सति "औयुणः" इति गुणे प्राप्ते— "मरोदिति—वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात्"—तेन स्वायम्भूव इति सिद्धं भवति" इति वृत्तिकारः ]—ब्रह्मणो मानसः पुत्रः । तस्मात् 'मरीचैः मरीचि-संज्ञकात् ब्रह्मणो मानसपुत्रात् 'यः प्रजापतिः 'लोकस्त्रष्टा कश्यप इति नाम 'प्रवभूव जज्ञे सुराणां देवानाम् 'असुराणां दानवानाञ्च 'गुरुः' पिता स मारीचैः 'पत्न्या' अदित्या 'सह अत्र' अस्मिन् हेमकूटपर्वते 'तपस्यति' तपस्यरति [ कण्डि "तपसः परस्मैपदञ्च" इति परस्मैपदम् ] पिता ब्रह्मणः पुत्रः । स्वयञ्च 'सर्लोकगुरुः । सीऽपि अत्र तपस्यति । अहो हेमकूटस्य माहात्म्यम् इत्याशयः ।

I. (a). पूर्वापर &c.—अव + गाह + क्त कर्त्तरि = अवगाढ । पूर्वस्य अपरस्य पूर्वापरौ । तौ च तौ समुद्रौ च पूर्वापरसमुद्रौ । तौ अवगाढः । (b) कनक &c.—नि + स्यन्द + घञ् भावे = निःसन्दः or निःसन्दः the व being optional by the rule "अनुविपर्ययिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु" (P. 8 3 72). We have सत्वर्थ इति (See Tika) and not चिनि because स्यन्द is rather अकर्मक । (b). सान्ध्याः—सन्ध्यायां भव इति सन्ध्या + अण् = सान्ध्याः । सान्ध्या though कालवाचो takes अण्

instead of टच् by the rule “सन्धिवेलाच्छतुनचतेभ्यः अण्” (P. 4 3 16). It is of the सन्धिवेलादि class. (c) परिघः—परिहृत्यते अनेन इति परि + हन + अप् करणे = परिघः or पलिवः the ल being optional by the rule “परेश् चाङ्गयोः” (P. 8, 2. 22).

2. किम्पुरुष &c.—कुत्सितः पुरुषः किम्पुरुषः a kind of demi-god. तत्पुरुष by the rule “किं क्षेपे” (P 2. 1. 64.) “कुत्सा च कस्यचिन्नरमुखा-  
श्चकायत्वात् कस्यचित् अश्वमुखनरशरीरत्वात्”—*Bhanuji*.

3. (a). स्वायम्भुवात्—स्वयम् आत्मना भवति इति स्वयम् + भू + क्तिप् कर्त्तरि—स्वयम्भूः a name of Brahman. स्वयम्भुवः अपत्यम् इति स्वयम्भू + अण् = स्वायम्भुवः। We do not get स्वायम्भवः because the गुण enjoined by the rule “ओर्गुणः” (P. 6. 4, 145) has exceptions, and this is one of them. Thus “ओर्गुणः” being barred, the rule “अचि श्रुधातुभुवां य्वोरियङ्वङ्गौ” applies and भू becomes भुव्। (b) सुरासुर &c.—सुराश्च असुराश्च सुरासुराः सुरासुरांम्। इन्द्रः। सुर and असुर are antagonists. If the antagonism is emphasised and somehow deemed eternal we get सुरासुरम् by the rule “येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः” (P. 2. 4. 9), otherwise these being प्राणिजाति, we have सुरासुराः as in ‘पूजितो यः सुरासुरैः’।

राजा—तेन हि अनतिक्रमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं गन्तुमिच्छामि ।

KING—Then surely here are blessings not to be passed by. I wish to go after having circumambulated the reverend sage.

मातलिः—प्रथमः कल्पः । ( नाट्येनावतीर्णो ) ।

MATALI—An excellent resolve. ( *They act alighting* ).

राजा—( सविस्मयम् )—

उपोद्गच्छन् न रथाङ्गनेमयः प्रवर्त्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतया निरुद्धतिस्तवावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥१०॥

KING—( *With surprise* )—Not being in contact with the

ground, the rims of the wheels have made no noise no dust too is seen rising, upward shock is absent. Your car though descended. is not noticed as such.

राजिति । 'तेन हि निमित्तेन, यतोऽन प्रजापतिरास्ति ततः इत्यर्थः' 'अनतिक्रमणीयानि' अतिक्रम्य गन्तुमनर्हानि 'अथोसि' शुभानि अतः सन्ति । तदेव स्पष्टयति । 'भगवन्तं कश्यपं प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणक्रियया प्रपूज्य [ अव्ययीभावस्तिष्ठदुत्वादिः । ततो गतिसमासः । 'नानेन समासः अयन्तु ससस्यत एव' इदि भोजवचनात् साधुः । प्रादिसमासादगतिसमासो वा ] 'गन्तुमिच्छामि' ततश्च श्रेयो भविता । भगवत्प्रदक्षिणं महति हि शुभाय, तच्चशुभं न उपेत्यम् इति भावः ।

मातलिरिति । 'प्रथमो' मुख्यः उत्तम इत्यर्थः 'कल्पः' सकल्पः । 'नाठ्येन अभिनयकर्मणां' 'अवतीर्णो' अवतरणमभिनीय स्थितौ इत्यर्थः ।

राजिति । अन्वयः—अभूतलस्यैतया रथाङ्गनेमयः उपोदशब्दा न । रजश्च प्रवर्तमानं न दृश्यते । निरुद्धतिस्रश्च रथः अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यते । व्याख्या—अविद्यमानः भूतलस्यैव' भूमिसम्पर्को यस्य तस्य भावेन, भूमिसम्पर्कविरहात् इत्यर्थः रथाङ्गानां चक्राणां 'नेमयः' प्रान्ताः 'उपोदः' प्रारम्भाः 'शब्दा' यैस्तथाविधा 'न' येनाह शब्दविरामात् क्रान्तः पन्था इति वक्तुं शक्तः स्याम् । 'रजश्च' धुल्यश्च [ जातावेकवचनम् ] 'प्रवर्तमानं चकौरश्चकुरेश्च उत्क्षिप्तं सत् प्रसर्पेत् 'न दृश्यते' येन रजसामप्रवृत्तिं दृष्ट्वा गमननिवृत्तिं जानीयात् । एतयोरुपरि पुनः निर्गता उद्धतिः प्रतिघातजः सौभः यस्मात् तथाविधः 'तत्र रथः अवतीर्णोऽपि हैमकूटशिखरे पतितोपि 'न लक्ष्यते, धितित्वेन न ज्ञायते । यद्वा—गिरिशिखरे पतितोऽपि रथः संस्पृशंशून्यतया स्थितत्वात् चक्रसम्पातशब्दो न जातः, न च धूलिरुत्थितः नाप्यनुभूतो रथसौभः । तत्पतित इति न ज्ञातो मया रथ इति भावः ।

### NOTES

1. प्रदक्षिणीकृत्य—प्रकृतत्वं दक्षिणस्य प्रदक्षिणम् preference of the right side. अव्ययीभाव of the तिष्ठदुत्वादि class. तत् अस्त्रास्य इति प्रदक्षिण + अच् मत्वर्थे = प्रदक्षिणः one placed preferably to the right. Or प्रगतौ दक्षिणं प्रदक्षिणं placed to the right, प्रादितत्—। अप्रदक्षिणं प्रदक्षि' कृत्वा दक्षिण + चि + व + क्त + ल्यप्, गतितत्—। प्रथमः कल्पः—An excellent or primary duty Cf. "प्रथमः कल्पः" in Swapna IV etc.

3. उपोद् &c. — उप + वह + क्त कर्मणि = उपोद्गाः commenced.

4. *Reading*—Raghava reads अभूतलस्यशतयानिरुद्धतः and dissolves अभूतलस्यशतया निरुद्धतः अरोधात् । So he first obtains अनिरुद्धम् with भावे क्त meaning अनिरोधः and then attaches तसि । Vidyasagara reads निरुद्धतः with the construction निरुद्धतः तव &c. Neither of these seems to give a clear idea. निरुद्धति is the Bengali reading, and is evidently, much better than either of the above.

मातलिः—एतावानेव शतक्रतोरायुष्मतश्च विशेषः ।

MATALI—Just this much is the difference between Indra and Your Long-lived Self.

राजा—मातले, कतमस्मिन् प्रदेशे मारीचाश्रमः ।

KING—Matali, in which quarter is the hermitage of Maricha ?

मातलिः—( हस्तेन दर्शयन् )—

वल्मीकाद्धनिमग्नमूर्तिरुरसा सन्दृष्टसर्पत्वचा

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यथेसम्पीडितः ।

असंव्यापि शकुन्तनीङ्गनिचितं विभ्रज्जटामण्डलं

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कविम्बं स्थितः ॥ ११ ॥

MATALI (*Pointing with his hand*) Where stands, motionless like a tree-trunk yonder ascetic facing the solar orb, with his body half-buried in an ant-hill, with his chest having a snake-skin adhering on to it, the neck excessively pressed by a coil of withered tendrils of creepers, bearing a mass of clouted hair spreading over his shoulders and filled with bird's nests,

मातलिरिति । 'एतावान्' एतत्परिमाणः एव 'विशेषः' भेदः नाधिकः । भुवि विचरणे शतक्रतोः रथः अस्मद् एव गच्छति तव तु स्मद् एव । एतन्मात्रं युवयोर्भेदः । अथवा स इव भवानप्यानाकरध्वर्त्ता इति भावः ।

मातलिरिति :—अन्वयः—यव असौ वल्मीकाङ्गनिमग्नमूर्तिः, सन्दृष्टसंज्ञा उरसा जीर्णताप्रतानवलयेन कण्ठे अत्यर्थसम्पीडितः असंख्यापि शकुन्तनीङ्गनिचितं जटामण्डलं विभक्त स्थाणुरिव अचलः सुनिः अभ्यर्कं विस्वं स्थितः । व्याख्या—‘यव असौ’ दूरे दृश्यमानः ‘वल्मीके’ पिपीलिकाविशेषकृतस्तूपे ‘अङ्गं’ यथा तथा ‘निमग्ना’ निहिता ‘मूर्तिः’ यस्या तथाविधः ‘सन्दृष्टा’ सम्यक् लग्ना ‘सपत्न्य’ निर्मोकी यस्मिन् तथाविधेन ‘उरसा’ वचसा [ अचलत्वोपलक्षणम् । उपलक्षणे तृतीया ] ‘जीर्णानां’ शुष्काणां लताप्रतानानां वल्लीतन्तूनां ‘वलयेन’ वेष्टनेन, वलयितलतातन्तुभिरित्यर्थः [ भावानयने द्रव्यानयनम् ] ‘कण्ठे’ अत्यर्थे’ यथा तथा सम्पीडितः, असौ स्तम्भौ ‘व्याप्नोति’ यत् तादृशं ‘शकुन्तानां’ पक्षिणां ‘नीङ्गैः’ कुलाद्यैः [ बहुवचनेन जटामण्डलस्य महत्त्वम् ] ‘निचितं’ परिव्याप्तं ‘जटामण्डलं’ विभक्तं धारयन्, अतएव ‘स्थाणुरिव’ काण्डशेषो वृक्ष इव ‘अचलः’ स्थिरः सुनिः, अर्कस्य सूर्यस्य विस्वं मण्डलम् तत् ‘अभि’ [ अव्ययीभावः ] सूर्यमण्डलमभिलक्ष्य इत्यर्थः ‘स्थितः’ तिष्ठति । तत्र मारौचाश्रम इति वाक्यशेषः ।

## NOTES

1. (a) वल्मीक etc.—This indicates motionlessness for a great length of time. अङ्गं निमग्ना अङ्गनिमग्ना । वल्मीके अङ्गनिमग्ना वल्मीकाङ्गनिमग्ना । सुप्सुपा । तादृशी मूर्तिर्यस्य । बहु— । Or अङ्गनिमग्ना मूर्तिर्यस्य सः अङ्गनिमग्नमूर्तिः बहु— । वल्मीके अङ्गनिमग्नमूर्तिः सुप्सुपा । (b) उरसा सन्दृष्ट &c.—This implies अचलत्व । Hence इत्यन्मूलक्षणे तृतीया । (c) अभ्यर्कं etc—अर्कस्य विस्वम् अर्कं विस्वम् । तत्र अभि इति अभ्यर्कं विस्वम् । अव्ययीभावः by the rule “लक्षणेनाभिप्रती आभिमुखे” ( P. 2. 1. 14). Or we may have अभि and अर्कं विस्वम् uncompounded the letter taking द्वितीया owing to अभि which is a कर्मप्रवचनीय here in the sense of लक्षण (indicator).

—नमस्ते कष्टतपसे ।

o thee of severe Penance.

मातलिः—( संयतप्रग्रहं रथं कृत्वा )—एतावदितिपरिवर्द्धित-  
मन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रतिष्ठौ स्वः ।

MATALI—( *Restraining the reins of the chariot* )—Here we have entered the hermitage of the Lord of creation where Mandara trees have been reared by Aditi.

राजा—स्वर्गादधिकतरं निवृत्तिस्थानम् । अमृतहृदमिवा-  
वगाढीऽस्मि ।

KING—An abode of bliss greater than Heaven. I am as if immersed in a lake of nectar.

मातलिः ( रथं स्थापयित्वा )—अवतरत्वायुष्मान् ।

MATALI—( *Having fixed the chariot* )—Let Your Long-lived Self alight.

राजा—( अवतीर्य )—मातले, भवान् कथमिदानीम् ।

KING—( *Having alighted* )—Matali, how art thou disposed now ?

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । ( तथा कृत्वा ) । इत आयुष्मन् ॥ ( परिक्रम्य ) दृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

MATALI—The chariot is secured by me. I am alighting too. ( *Doing so* ) This way, O Long-lived One. ( *Going round the stage* ) Let the sites of hermitages of the noble sages be observed.

राजति । 'कष्टं कठोरं' 'तपो' यस्य तस्मै नमः ।

मातलिरिति । 'संयताः प्रग्रहाः' रश्मयः यस्य तम । 'एतौ' इमौ आवाम् 'अदित्या' इन्द्रजनन्या 'परिवर्द्धिता' लालिता 'मन्दारवृक्षा' यस्मिन् तादृशं 'प्रजापतेः' कश्यपस्य 'आश्रमं प्रविष्टौ स्मः' ।



राजेति । 'निर्बृतिः' सुखस्य 'स्थानम्' आस्यदम् एष मारीचाश्रमः । 'अमृतस्य  
 ऋद' कुण्डम् 'अवगाढः' प्रविष्ट 'इव अस्मि' । नेदृशं स्वर्गेऽपि लब्धं सुखं मे इति  
 भावः ।

मातलिरिति । 'स्थापयित्वा' सुसंयतं कृत्वा ।

राजेति । 'इदानीं' सम्प्रति 'भवान् कथं' केन प्रकारेण आत्मानं व्यापारयिष्यति ।

मातलिरिति । 'संयन्तितः' सम्यक् यन्तितः स्थापित इत्यर्थः । 'तपोवनानां भूमयः'  
 स्थानानि दृश्यन्तां भवता । दर्शनयोग्या हि ताः ।

### NOTES

1. अदिति &c.—Shows the sanctity of the place. Indra's mother here rears the Mandara saplings.

2. भवान् कथम् &c.—He inquires if Matali will stay in the chariot or get down.\*

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने

तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपत्यन्त्यमी ॥१२॥

KING—I am indeed observing with wonder. In a forest where Kalpa trees abound, the necessary sustenances of life is secured with air ; in water that is brown with the pollens of golden lotuses, is done the holy act of *abstution* for merit ; in house of rocks of gems, is performed *meditation* ; in the presence of heavenly maidens, is practised *self-restraint*. These are practising penance scorning all that to which other sages aspire by their austerities.

\* Adopted by prof. Gajendragadkar.

राजति । अन्वयः—सत्कल्पहृत्चे वने उचिता प्राणानां हृत्तिः अनिलेन (भवति) । काश्चनपञ्चरेणुकपिशे तोये पुण्या अभिषेकक्रिया । रत्नशिलागृहेषु ध्यानम् । विवृषस्त्री-सन्निधौ संयमः । अन्यमुनयस्तपोभिः यद्वाञ्छन्ति तस्मिन् अमौ तपस्यन्ति । व्याख्या—‘सन्तो’ विद्यामानाः ‘कल्पहृत्चा यस्मिन् तादृशे ‘वने’ कल्पतरुकानने इत्यर्थः ‘उचिता’तपश्चरणयोग्या ‘प्राणानां हृत्तिः’ ‘जीवनधारणम्’ ‘अनिलेन’ वायुना भवति [एकोऽपि कल्पपादपो षड्भोगाय प्रभवति । अत्र कल्पपादपकाननमेव वर्तते, तथापि एते वाटुभवा जीवन्ति’ तदपि तपसे यत् पर्याप्तं तन्मात्रमेव भवति । इति आश्रमस्य तापसानाञ्च उत्कर्षः ] । ‘काश्चनपद्मानां सुवर्णकमलानां ‘रेणुभिः’ परागैः ‘कपिशे’ पिङ्गलवणे ‘तोये’ जले पुण्या पावनौ ‘अभिषेकक्रिया’ नियमस्नानकर्म क्रियते । [ सुचारुपङ्कजं जलमलं विहारप्रवृत्तिं जनयितुम् । तच्च पङ्कजमव सौवर्णम् । तथाप्यमौ नितरां विहारविसुखा नियमस्नानमात्रपरायणा इत्यहौ उत्कर्षस्तापसानामाश्रमस्य च ] । ‘रत्नविकारा’ याः ‘शिलाः’ तन्निर्मितेषु ‘गृहेषु ध्यानम्’ आत्मसाक्षात्कारो भवति [ शिलागृहमेकमेव भोगाय सम्प्रदायते । अत्र च बह्विनि । तानि पुनरहौ रत्नमयानि । अमौ तु तेषु ध्यानमभ्यस्यन्ति इति भूतिप्रकर्षस्तापसानामाश्रमस्य च ] । ‘विवृषस्त्रियः’ सुरनार्यः । तासां ‘सन्निधौ’ समीपे ‘संयमः’ पञ्चेन्द्रियनियमः अभ्यस्यते [ स्त्रीसन्निधानमेव तपसो विप्रः । अत्र तु सुरस्त्रीणां सन्निधिः । तथाप्येते जितेन्द्रिया वर्तन्ते । अहौ ऐश्वर्यं तापसानामाश्रमस्य च ] । किं बहुना ‘अन्ये मुनयः’ विश्वामित्रादयः ‘तपोभिः तपश्चरणैः ‘यत्’ वस्तु ‘वाञ्छन्ति’ लब्धुं काङ्क्षन्ति ‘तस्मिन्’ स्थितमपि तदनादृत्य [ अनादरे भावलक्षणे सप्तमी ] अमौ दृष्टमाना मारीचाश्रमगता ‘मुनयः तपस्यन्ति [ क्वड् परस्मैपदश्च ] । [पुण्या...गृहेषु वाञ्छन्ति’ ( भो, त- न्या- ) “—धर्मां तलेषु...काङ्क्षन्ति’ (रा-, वि-, म- )]] ॥

## NOTES

1. (a) उचिता—येस्या, i. e. enough to keep body and soul together. Some explain उचिता=अभ्यस्ता and construe—अनिलेन प्राणानां हृत्तिः उचिता have practised to live upon air. (b) सत् etc.—

\* Adopted by Prof Gajendragadkar.

There is here quite a forest of Kalpavrikshas, any amount of luxuries can be got from them for the mere asking. But they eat air. This indicates contempt of luxuries. (c) काञ्चन etc.—कपिश indicates abundance of golden lotuses also their constant presence. (d) तस्मिन्—Raghava renders तस्मिन् स्थाने । In that case यत् means स्थानम् । But do ascetics practise penance to go to Hemakuta ?

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य आकाशे) वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्ठति भगवान् मारीचः । (आकाशे) किं ब्रवीषि दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्ठस्तस्यै महर्षिपत्नीसहितायै कथयतीति ।

MATALI—High-soaring indeed is the aspiration of the great. (*Going round—in the air*) Vriddha Sakalya, what is His Holiness Maricha doing ? (*Acting hearing*) Do you say that questioned by Dakshayani with reference to the duties of those, that are devoted to their husband, he is telling her along with the wives of other great sages !

राजा (कर्णं दत्वा)—अये प्रतिपाल्यावसरः प्रस्तावः ।

KING—(*Listening*) Ha ! the subject deserves waiting for an opportunity.

मातलिरिति । 'महतां प्रार्थना' आशंसा 'उत्सर्पिणी' ऊर्ध्वशामिनी 'खलु' । 'आकाशे' श्ला, अवगममिनीय इत्यर्थः । 'दाक्षायण्या' दक्षकन्यकया अदित्या 'पतिव्रतानां' भर्तृनिरतानां 'धर्म' सतीत्वमित्यर्थः 'अधिकृत्य पृष्ठः' सन् सतीत्वमाहात्म्य-विषयके प्रश्ने कृते सति 'महर्षीणां पत्नीभिः सहितायै तस्यै' उत्तरं कथयति इति 'ब्रवीषि किम्' ।

राजेति । 'प्रतिपाल्यः' प्रतीचायोगः 'अवसरः' विरामो यस्य तादृशः अयं प्रस्तावः पतिव्रताधर्मकथनप्रस्तावः । विरते प्रस्तावे उपसर्पावः अयुक्तः अन्तरा प्रतिबन्धः ।

### NOTES

1. (a) वृद्धशाकल्य—This is some attendant of मारीच । (b)

तस्यै—सम्प्रदाने चतुर्थी । The complete sentence is तस्यै पतिव्रताधर्मे कथयति । Hence the कर्म of कथयति is पतिव्रताधर्म, and is intended for सा । Hence the rule “कर्मणा यमभिप्रेति स सम्प्रदानम्” applies. The followers of the *Vritti* restrict this rule to the कर्म of दा । They have therefore to cite क्रियायागे षर्थी, or “क्रियार्थीपदस्य च कर्मणि स्थानिनः” which gives कर्मणि चतुर्थी, with the construction तां बोधयितुं कथयति । But सम्प्रदाने चतुर्थी being the view of the Bhashyakara must be allowed to overrule the *Vritti* and taken as the morecorrect explanation. (c) इति—This refers to the whole sentence “दाचायखा—कथयति । It is the कर्म of व्रवीषि ।

2. अथे etc.—He means to wait till the discourse is finished.

मातलिः—( राजानमवलोक्य )—अस्मिन्नशोकवृक्षभूले तावदास्तामायुष्मान् यावत्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

MATALI—(*Looking at the king*)—Let your Long-lived Self stay at the foot of this asoka tree whilst I continue on the look out for an opportunity to report you to Indra's father.

राजा—यथा भवान् मन्यते । [ स्थितः । मातलि-निष्क्रान्तः ] ।

KING—As you deem proper. (*Stays—Exit Matali*)

राजा [ निमित्तं सूचयित्वा ]—

मनोरथाय नाशसे किं वाहो स्पन्दसे मुधा ।

पूर्वावधीरितं अया दुःखं हि परिवर्तते ॥ १३ ॥

KING (*Acting an omen*)—I hope not for ( the object of ) my desire ; why, O Arm, dost thou throb needlessly. My bliss has been slighted before ; misery alone surrounds me (now) [ *Or—For bliss, previously slighted, turns into misery* ].

मातलिरिति । ‘इन्द्रस्य गुरुः’ पिता कश्यपः । तस्मै ‘निवेदयितुं’ विज्ञापयितुम् [चतुर्थी सम्प्रदाने] ‘अन्तरम्’ अवकाशम् साधु ‘अन्विष्यति’ यः तादृशो ‘भवामि’ ।

राज्येति । 'निमित्त' दक्षिणवाङ्मयं रणं 'सूचयित्वा' अभिनाय । \*अन्वयः—मनो-  
रथाय न आशंसि । हे वाहो सुधा किं स्पन्दसे । श्रेयः पूर्वावधीरितम् । दुःखं हि  
परिवर्त्तते । व्याख्या—'मनोरथाय' स्वाभिलषिताय, शकुन्तलारूपाय, मनोरं लब्ध-  
मित्यर्थः [ "क्रियाद्यर्थोपपदस्य"—इति चतुर्थी ] 'न आशंसि न प्रार्थये । हे 'वाहो'  
मदभुज 'सुधा' इत्या [ अव्ययमेतत् ] 'किं स्पन्दसे' स्फुरसि । 'श्रेयः' मङ्गलं 'पूर्व'  
प्राक् "अवधीरितम्" अवज्ञातं त्वया [ "ज्ञापकमिदं न सर्वत्र" इति पूर्वशब्दस्य पर-  
निपातो न ] । 'दुःखं' हि दुःखमेव अधुना 'परिवर्त्तते' मां परिवह्य तिष्ठति । यद्वा—  
'श्रेयो' हि पूर्वम् अवधीरितं सत् 'दुःखं' परिपर्यते दुःखरूपेण परिणमति । प्रागेव  
शकुन्तलां त्यक्त्वा दुःखैः परिवृतोऽस्मि । तस्या लाभे निराशीऽहम् । तत् किमर्थं इत्या  
मे वाहुः स्फुरति इति वितर्कः ।

## NOTES

1. इन्द्रगुर्वे—सम्प्रदाने चतुर्थी । For reasons see तस्ये above. Re-  
member "क्रियायङ्गमपि कर्त्तव्यम्" also gives सम्प्रदाने चतुर्थी; but acc-  
to some it applies only to अकर्मक roots.

2. पूर्वाव &c.—अवधीर is a चुरादि धातु । अवधीर+क्त कर्मणि =  
अवधीरितम् । पूर्वम् अवधीरितम् । सुप्सुपा । In such cases पूर्व usually  
appears last in the compound. This is by implication ( ज्ञापक ) in  
the rule "भूतपूर्वे चरट्" in which पाणिनि writes भूतपूर्व instead of  
पूर्वभूत । But what is inferred by implication ( ज्ञापकमिदम् ) is not  
*universal* ( न सर्वत्र ) । Hence we get पूर्वावधीरित also.

नेपथ्ये—मा खलु चावलं करेहि । कथं गदो एव्व अत्तणो  
पकिदिं [ मा खलु चापलं कुरु । कथं गत एव आत्मनः प्रकृतिम् ] ।

IN THE DRESSING-ROOM—You must not indeed  
practise haughtiness. How ! have you already gone back to  
your nature !

राजा ( कर्णं दत्त्वा )—अभूमिरिदमविनयस्य । को नु खल्वेष निषिध्यते । ( शब्दानुसारेणावलोक्य सविस्मयम् ) अये को नु खल्वयम् अनुवध्यमान [ अवरुध्यमान- ] तपस्विनीभ्याम् अवालसत्त्वो वालः—

अर्द्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेशरम् ।

प्रकीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ १४ ॥

KING—(Lending his ear)—This is no place for turbulence. Who could he possibly be that is being checked? (Looking in the direction of the voice—With amazement) Ha! Who indeed could be this boy, attended by two female ascetics, —this boy of un-boy-like-strength that for sport is forcibly dragging away from its mother a lion cub that has half-sucked its mother's teat, its manes disordered by the rough encounter.

नेपथ्ये इति । 'चापल' चपलतां 'खलु मा कुरु' । इति निषेधः । अगणिते निषेधे 'कथम् इत्याश्चर्यं', 'आत्मनः प्रकृतिं स्वभाव' चपलभावमित्यर्थः गत एव ।

राजेति । 'अविनयस्य' औद्धत्यस्य 'इयम् अभूमिः' अस्थानम् । अत्र मारीचाश्रमे अविनयस्य अवकाशो नास्ति इति भावः । 'निषिध्यते अविनयात् वाच्यं' ते । शब्दस्य अनुसारः अनुसरणम् । तेन । यतः शब्द आयातः तं देशं प्रति नेतुं प्रेरया आह । 'अये' इति विस्मये । 'नु' वितर्कः 'खलु' अवधारणे । 'तपस्विनीभ्याम् अनुवध्यमानः' अनुगम्यमानः 'अवालस्य' किशोरस्य 'सत्त्व' बलमिव 'सत्त्व' यस्य तादृशः 'खलु' को नु अयं वालः 'सिंहशिशु' कर्षति इति परेण सम्बन्धः । अन्वयः—प्रकीडितुम् आमर्दं क्लिष्टकेशरम् अर्द्धपीतस्तनं सिंहशिशुं बलात्कारेण मातुः कर्षति । व्याख्या—'प्रकीडितुं' क्रीडां प्रकर्तुम् 'आमर्देन' स्वकृतविघ्नोभेण 'क्लिष्टा' विकौर्षाः केशराः क्लृप्तवाला सस्य तत् 'अर्द्धम्' असमयं यथा तथा 'पीतः' स्नानो येन तादृशम् अतएव स्वेच्छया अनायान्तं 'सिंहस्य' कस्यचित् आश्रमकेशरिणः 'शिशु' शावकं 'बलात्' प्रसह्य [ अव्ययमेतत् ] यः 'कारः' करणं तेन 'मातुः' जनन्याः सिंहकोपमपि अगणयित्वा

इत्यर्थः [ अपाययोगात् पञ्चमौ ] 'कर्षति अपनयति । यद्वा—'मातुः स्तनम्' इति सध्वन्यः ।

## NOTES

1. अवालसत्त्वो वालः—Compare "वालोऽप्यवालप्रतिभौ वभूव"—*Buddha-charita*, 11. 23.

2. (a) अर्द्ध &c.—अर्द्धः पौतः अर्द्धपौतः सुप्सुपा । Next बहु— । Or पौतस्तनः, बहु— । अर्द्धः पौतस्तनः सुप्सुपा । (d) मातुः—\* The construction is मातुः कर्षति draws away from the mother. Hence there is अपाय and we get अपादाने पञ्चमौ । Raghava takes it with स्तन and makes a शेषषष्ठी । But in that case मातुः is well-nigh superfluous.—को हि नाम पितुः स्तनं पिबेत् ? (c) वलात् &c.—कृ + घञ् भावे = कारः । वलात् is an अव्यय in the sense of हृत् । "वलादिति हठार्थः"—Ganakara. वलात्कारः forcible performance. कर्मधा— । तेन ; तृतीया करणे । See Swapna IV. also.

( ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्मा तपस्विनीभ्यां वालः )  
वालः—जिह्वा सिद्धं दन्ताइं दे गणइस्मं [ जृम्भस्व सिंह, दन्तांस्ते गणयिष्यामि ] ।

(Then enter the child engaged as described with two female ascetics). BOY—Yawn, Lion, I will count thy teeth.

प्रथमा—अविणीद, किं णो अपञ्चणिब्बिसेसाणि सत्ताणि विप्पअरोस । हन्त वड्डइ दे संरम्भो । ट्ठाणे ँखु इसिजणेणु सब्बदमणोति किदणामहेओसि [ अविनीत, किं नः अपत्यनिर्विशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त, वद्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि ] ।

FIRST HERMIT—Undisciplined child, why do you tease the animals, that are not different from our own children.

\* Adopted by prof. Gajendragadkar.

Ha ! your turbulence increases. Rightly are you named Sarvadamana by the sages.

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः । नूनमनपत्यता मां वत्सलयति ।

KING—Why indeed does my mind soften towards this boy as towards a heart-begotten son. Surely, childlessness makes me affectionate.

तत इति । 'यद्यनिर्दृष्टं' निर्देशानुरूपं 'कर्म' यस्य सः यथोक्तव्यापारो 'बालः' मिहृशिशुं कर्षन्नित्यर्थः ।

बाल इति । 'जृम्भस्व जृम्भनं कुरु । यदा जृम्भा ते मुखं व्यादास्यते तदा ते दन्तान् गणयिष्यामि' ।

प्रथमेति । हे 'अवनीत दौःशील 'नः अपत्येभ्यः सन्ततेः 'निर्विशेषाणि' अभिन्नानि 'सत्त्वानि' प्राणिनः 'किं विप्रकरोषि' प्रधर्षयसि । मा एव' कुरु । एतेन अनिवारिते बाले—'हन्त' विधादे (अव्ययम्) । 'ते संरम्भः' कोपः 'बद्धं' ते । 'स्थाने खलु युक्तमेव 'सर्वदमन' इति कृतं नामधेयं नाम [ स्थायैधियप्रत्ययः ] यस्य तथाविधोऽसि ।

राजति । 'किं नु' वितर्कगर्भः प्रश्नः । 'खलु' अवधारणे । 'खेहं' प्रत्यवधारणम् । 'उरसी' हृदयात् जाते 'इव पुत्रे [ "अङ्गादिनिष्कान्तो हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि जीवस्व शरदां शतम् ॥" इत्युक्तेः ] बिभ्रति सन्नेहंभवति । स्वयमेवोत्तरमाह—'अनपत्यता' सन्ततिशून्यता मां 'वत्सलं सखेहं करोति [ तत्करोत्यर्थे णिच् ] ।

### NOTES.

I. (a) अपत्य &c.—वि + शिष + वच् भावे = विशेषः difference, निर्गतः विशेष एभ्यः निर्विशेषाणि without difference. बहु—। अपत्येभ्योनिर्विशेषाणि । सुप्रसूपा । (b) स्थाने—An अव्यय meaning युक्तम् ।

द्वितीया—एसा तुमं केसरिणी लङ्घेदि जइ से पुत्तमं न मुञ्चेसि [ एसा त्वां केसरिणी लङ्घयति यद्यस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि ] ॥



SECOND HERMIT—This lioness will surely hurt you if you do not release her whelp.

बालः ( सस्मितम् )—अम्हहे, बलिअं क्खु भीदोमहि  
[ अम्हहे, बलीयः खलु भीतोऽस्मि ] । [ अधरं दर्शयति ] ।

BOY—( *Smiling* )—HO ! HO ! I am terribly frightened indeed. ( *Shows his lower lip.* )

राजा ( सविस्मयम् )—

महतस्तेजसो बीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वह्निरेधापेक्ष हव स्थितः ॥ १५ ॥

KING—( *With astonishment* )—This boy, the germ of mighty energy, appears to me like fire remaining in the state of a spark and awaiting fuel.

द्वितीयेति । ‘एषा केशरिणी सिंहो ‘त्वां’ लङ्गयति’ अभिमवति [ समीपे भविष्यति वत्तमानम् । “वत्तमानमान्नेप्ये वत्तमानवद्वा” इति सूत्रेण ] ।

बाल इति । ‘अस्महे’ इति विस्मये । उपहासार्थं विस्मयाभिनयः । ‘बलीयः’ अत्यर्थं यथा तथा ‘भीतोऽस्मि, नैव भीतः इत्यर्थः । अधरं दर्शयति’ इत्यवज्ञाप्रकाशः ।

राजिति । † अन्वयः—महतस्तेजसो बीजम् अयं बालः स्फुलिङ्गावस्थया एधापेक्षः स्थितो वह्निरिव मे प्रतिभाति । व्याख्या—‘महतः’ प्रबलस्य ‘तेजसः’ प्रतापस्य ‘बीजं’ निदानम् ‘अयं बालः स्फुलिङ्गस्य अग्निकणस्य या ‘अवस्था’ रूपं तया [ द्वितीया तृतीया ] अतएव ‘एधान्’ काष्ठानि ‘अपेक्षते’ स्वरूपलाभार्थं यस्तादृशः [ कर्मण्युपपदे णः कर्त्तरि ] ‘वह्निरिव’ ज्वलन इव ‘मे मम’ ‘प्रतिभाति’ प्रकाशते । अचिरादेव ‘तेजसा जाज्वल्यमानो जगदयमभिमविष्यति’ इत्यहं मन्ये इति भावः [ एधापेक्षः ” ( रा-, वि-, म-)—“एधोपेक्षः ” ( त, न्या ) ] ।

### NOTES

1. अस्महे—An अव्यय implying विस्मय ? “विस्मये अस्महे अस्मा नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते” इति कोषः ।

2. महतः—This is differently construed thus—अयं बालः महतस्तेजसो वीजम् । स्फुलिङ्गावस्थया स्थितः एषापेक्षः वज्रिरिव मे प्रतिभाति—*Raghava*, एषापेक्षः स्फुलिङ्गावस्थया स्थितः वज्रिरिव अयं बालः महतस्तेजसो वीजं मे प्रतिभाति—*Vidyasagara, Nyaya-Panchanana*. Raghava wants a nominative to प्रतिभाति । He has disconnected बालः from it. In the second construction मे प्रतिभाति is superfluous ; because, that this बालः is महतस्तेजसो वीजम् is undoubted—every one will admit this after witnessing his treatment of the lion-cub. मे प्रतिभाति better suits cases where difference of opinion is very likely. In our construction मे प्रतिभाति goes with एषापेक्षः स्थितः admitting the बालः to be महतस्तेजसो वीजम् one may doubt the एषापेक्षता । But the king does not doubt it, hence he ought to say मे प्रतिभाति । The king's surmise is true as will be seen from Maricha's remark “रथेनानुद्धति” &c.—*Infra*.

प्रथमा—वच्छ, एदं बालमिअन्दअं मुञ्च, अवरं दे कीलणअं दाइस्मं [ वत्स, एतं बालमृगेन्द्रकं मुञ्च, अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि ]

FIRST. H.—My child, let this poor lion-whelp go, I will give you something else to play with.

बालः—कहिं देहि णं [ कुत्र । देह्येनत् ]

BOY—Where ? Give it.

राजा—कथं चक्वर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथाह्यस्य—प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जालग्रथिताङ्गलिः करः ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्वारागया नवोषसा भिन्नमिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

KING—How so ! The sign of mastery over the whole circle of kings is also borne by him ! Thus, his hand, opened from his longing for a desired object, having the fingers arrayed in contact seems like a beautiful lotus tinged [Or—

प्रयमेति । 'बालो मृगेन्द्रः' मिङ् 'बालमृगेन्द्रः । त्वया पीडमानत्वादनुकल्पितम्  
[ अनुकम्पायां कन् ] तं 'मुञ्च' 'क्रीडनक' क्रीडार्थं द्रव्यम् ।

राजेति । 'कथम्' इत्याश्चर्ये । 'अनेन चक्रे राजमण्डलि 'वत्त'ते' प्रभुभावेन यः  
तस्य 'लक्षणं' चिह्नम् 'अपि धार्यते' । 'तदेव दर्शयति' । अन्वयः—प्रलौभ्यवस्तुप्रणय-  
प्रसारितः जालयथिताङ्गुलिः अस्य करः इद्वारागया नवोषसा भिन्नम् अलक्ष्यपदान्तरम्  
एकपङ्क्तमिव विभाति । व्याख्या—'प्रलौभ्ये' लोभयोग्ये 'वस्तुनि' यः 'प्रणयः' प्राथना  
अभिलाषो वा तेन 'प्रसारितः' उन्मीलितः 'जालमिव यथिताः संश्लिष्टाः' अङ्गुलियोयस्मिन्  
तादृशः अस्य करः' पाणिः 'इद्वः' दीपितः वर्द्धित इत्यर्थः 'रागः' पद्मस्य लोहित्यं यया  
तथाविधया 'नवया' अचिरप्रवृत्तया 'उषसा' प्रभातेन 'भिन्नं' मिश्रं विकासितं वा  
'अलक्ष्याणि' अदृश्यानि 'पवासां' दलानाम् 'अन्तराणि' अवकाशः यस्मिन् तथाविधं  
'एकं' मुख्यं पङ्क्तं पद्मम् 'इव विभाति' प्रकाशते । रक्ततलः पाणिरित्यर्थः । ["नवो-  
षसा' ( रा-, वि- म- )—'नवोषया' ( त-, न्य- ) ] ॥

### NOTES

1. चक्रवर्त्ति &c.—Raghava quotes—"अतिरक्तः करो यस्य यथिता-  
ङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्गुशाङ्कितः सोऽयं चक्रवर्त्ती भवेद् भ्रुवम् ॥"

2. (a) जाल &c.—Comp. "जालावनङ्गाङ्गुलिपाणिपादम्—"*Buddha  
charita*, I 65. "सुजातजालावतताङ्गुली मृदु"—*Ibid* VIII, 55. (b)

\* इद्वारागया—Commentators all take राग here as belonging to उषस् ।  
This represents उषस् as beautifully red, excessively red. This  
serves no purpose. We want excessive redness in the lotus to  
compare with the *excessively red* ( अतिरक्त ) कर of the चक्रवर्त्ति-  
लक्षणावित boy (see note preceding) The reason why they  
adopt this undesirable construction is that root इन्व is taken  
by them as अकर्मक and therefore the exposition इद्वो रागो यया is  
considered by them as grammatically indefensible. They all

derive इङ् with कर्त्तरि क्त । Thus—"इङ् ससङ्गः रागो लीहित्य'यस्या तथा"  
—*Raghava, Nyapanchanana*. इङ्गः दौतः &c.—*Vidyasagara*.  
To the contrary we say that कर्म्मणि क्त may be had also, sup-  
posing the root to be अन्तर्भावितव्यर्थः । The root however is often  
seen as सकर्मक । Westergard quotes—"इत्यते हव्यवाहम्"—*Rig*  
*veda*. 'यवाग्निर्नित्यमिध्यते"—*Mahabharata*. "समिन्वानौऽस्त्रकौशलम्—  
*Bhatti*, 6. 37. &c. Hence इङ्गः दौपितः रागः पञ्जलौहित्यं यथा as in  
the *Uka* is perfectly legitimate. (c) नवीषसा—नवा उषा नवीषाः  
कर्मसा—तथा । उषस् is neuter according to Amara but the लिङ्गानु-  
शासन of पाणिनि has it in the feminine. The rule is प्रतिपदापहित-  
संपच्छरत्परिषदुषःसंवित्चुद्युक्त्ससिधः" (Ling 27).

द्वितीया—सुब्बदे, ए सक्को एसो वाआमेत्तेण विरमाविदुं  
[ सुव्रते न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम् ] । ता गच्छ  
ममकेरए उड्डए मक्कण्डे अस्स इसिकुमारस्स वण्णचित्तिदो मित्ति-  
आमोरओ चिट्ठदि तं से उवहर [ तत् गच्छ । मदीये उटजे  
मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य वर्णचित्रितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति ।  
तमस्योपहर ] ।

SECOND H.—Suvrata, he cannot be stopped by mere  
words. So you go. In my cottage there is a colour-painted  
clay-peacock belonging to the hermit-boy Markandeya.  
Present him with that.

प्रथमा—तह [ तथा ] । ( निष्क्रान्ता ) ।

FIRSTH,—So be it (*Exit*).

बालः—दाव इमिणा एव्य कीलिस्सं [ तावदनेनैव क्रीडिष्यामि ] ।  
( तापसी विलोक्य हसति ) ।

BOY—Till then it is with this that I shall play. (*Laughs*  
*looking at the female ascetic*).

द्वितीयेति । 'सूत्रता' इति प्रथमाया नाम । 'वाचा' वाक्यमेव इति 'वाचामात्रं' तेन, केवलेन वचसा इत्यर्थः [ नित्यसमासः । मयूरव्यसकादिः । वाचा इति आवन्तः "आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा" इति निर्द्देशात् ] 'विरमयितुं', निवर्त्यितुम् । 'वणैः' विविधैर्वणैः 'चित्रितः' आलेपितः । मृत्तिकाभिर्मितः मयूरः [ शाक-प्राथिवादिः ] । 'त' मयूरम् 'अस्य' [ सध्वन्यसामान्ये षष्ठी ] 'उपहर' प्रापय ।

बाल इति । 'तावत्' यावत् मृन्मयूरो नानीतः अवधी तावत् ] । 'हसति' इति बालस्वभावः इह तपस्विन्या कृते निषेधवाक्ये अवज्ञायाः सूचकः ।

### NOTES

1. वाचामात्रेण...वाच् produces the stem वाचा by the maxim "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥ So वाच् + आप् or टाप् = वाचा word, speech. See Tika also.

राजा—स्पृहयामि दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासैर्

अव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गाश्रयप्रणयिनस्तनयान् वहन्तो

धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति ॥ १७ ॥

KING—I really long for this naughtily disposed boy. The blessed alone carrying their sons—whose buds of teeth are slightly visible by causeless laughs—whose flow of speech is charming by indistinct syllables—who long to cling to their lap, become soiled with the dust of their body.

तापसी—भो, न मं गणेसि [ भो, न मां गणयसि ] । (पार्श्व-मवलोक्य) को एत्थ इत्तिकुमाराणां [ कः अत्र ऋषिकुमाराणाम् ] ।

( राजानमवलोक्य ) भद्रमुह, एहि दाव मोआवेहि इमिणा दुस्मो-  
अगहेण डिम्भलीलाए वाहीअमाणं बालमिअन्दअ [ भद्रमुख,

एहि तावत् मोचय अनेन दुर्मोचहस्तप्रहेण डिम्भलीलया बाध्यमाणं  
वालमृगेन्द्रकम् ] ।

HERMIT—What ho ! You do not heed me ! (*Looking to one side*). Who is here of the hermit-boys ? (*Seeing the king*) Gentle Sir, do come and release this poor young lion which is being teased in boyish play by this boy the grasp of whose hand is hard to unloose.

राजति । [ लड़ विलासि भ्रादिषु । भावे क्तः । ललयोरभेदः ] 'ललितं विलासः ।  
'दुष्ट' ललितं यस्य तस्मै 'अस्मै दुर्द्विंशसाय वालाय [ 'स्पृहीरीप्सितः' इति सम्प्रदाने  
चतुर्थी ] 'स्पृहयामि खलु' । सत्यपि दुर्विनीतत्वे एतदर्थे मे अमिलाषो वर्तते एव ।  
अन्वयः—धन्या अभिमित्तहानैः आलस्यदन्तमुकुलान् अव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन्  
अङ्गाश्रयप्रणयिनः तनयान् वहन्तः तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति । व्याख्या—'धन्याः'  
सुकृतिनो जना 'अभिमित्ता' अकारणा ये हासाः तैः कारणैः 'आलस्या' ईषदृष्ट्या  
'दन्तानां मुकुलाः' कीरकाः, नवोद्गता दन्ता इत्यर्थः, येषां तान् 'अव्यक्तैः' अपरिष्कटैः  
'वर्णैः' अक्षरैः 'रमणीयाः' मनोहारिण्यः 'वचसां प्रवृत्तयो' वाक्योच्चारणानि येषां तान्  
'अङ्गे आश्रयः' निवासः, तस्मिन् यः 'प्रणयः' प्रार्थना तद्वतः 'तनयान् वहन्तः' क्रीडे  
कुर्वन्तः 'तेषां' तनयानाम् 'अङ्गे' यत् रजः धूलिः [जाताविकवचनम्] तेन अमलिना  
'मलिना भवन्ति' । \*पुनगावधूलिना या मलिनता धन्यता नाम सा, मम तु अधन्यस्य  
नास्ति, अतएव परपुत्राय स्पृहयामि इति भावः ।

तापसीति । 'न गणयसि' लणाय मन्यसे । 'ऋषिकुमाराणां कः अत्र आसे इति  
तर्जनम् [ मूलम् ( त- न्य- )—'भवतु न मामयं गणयति' ( रा- वि- म- ) ॥

'अवलोक्य' ( त- न्या- )—'अवलोकयति' ( रा- वि- म- ) ] । 'भद्र' मङ्गलं सुखं  
यस्य तत्संबुद्धिः । हे 'भद्रमुख सौम्य' 'एहि तावत्' आगत्य 'दुर्मोचः' दुष्परिहरः  
'हस्तेन ग्रहः' ग्रहणं सुष्टिरित्यर्थः यस्य तथाविधेन 'अनेन डिम्भानां' बालानां 'लीलया'  
विलासिन वालसुलभया क्रीडया 'बाध्यमानं पीड्यमानं' 'वालमृगेन्द्रकं मोचय' । यद्वा—  
'अनेन' कर्त्ता 'दुर्मोच' हस्तग्रहेण करणेन 'बाध्यमानम्' इत्यन्वयः । [ मूलम् ( वि- )—  
दुर्मोच' ( रा- )—'दुर्मोच' ( ल- न्या- )—'ग्राह्य' ( म- ) ] ॥

## NOTES.

1. (a) अनिमित्त &c.—अविद्यमानं निमित्तं येषां ते अनिमित्ताः । बहु— । तादृशं हास्यः । हेतौ द्वितीयः । The boy has laughed for no cause (c. f.—“तापसीं विलोक्य हसति” above).

2. Reading—(a) भवतु &c.—This evidently is the style of an आत्मगत remark. But the speech is not स्वगतः । (b) अवलोकयति—The लट् is used at the termination of a speech, लप् is usual in the middle. Hence अवलोक्य is better.

3. दुर्मौल &c.—दुःखेन मुञ्चति परिहरति एतम् इति दुर् + मुच + खलु कर्मणि = दुर्मौलः । गृह् + अप् भावे = गृहः । Now see Tika. Raghava reads दुर्मौलः । There is no reason to change च into क । Monier. William has गृहेण for गृहेण । But गृह् does not take चञ् and cannot give गृह् in the भाववाच्य । The rule is ‘गृह्णद्गृह्णिगमश्च’ ( P 3. 3. 58 ). The defence— गृह् एव गृहः is unnecessary here.

राजा—(उपगम्य—सस्मितम्)—अयि भो महर्षिपुत्रक—

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मनस्तु वया

सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि दूष्यते कृष्णसर्पशिशुनेव चन्दनः ॥१८॥

KING—(Approaching—With a smile)—O thou child of a great sage, why is thy progenitor's self-restraint—even that from which comes the virtue of being the resort of all creatures—being thus defiled by thee with a disposition opposed to a hermitage, as a Sandal-tree is by the young black-serpant (cobra).

तापसो—भट्टमुह, न हु अत्र इतिकुमारओ [भट्टमुख, न हि अयम् ऋषिकुमारः ] ।

HERMIT—Gentle Sir, he is in fact not the son of a sage.

राजति । अयि इति कोमलासन्तरे ! अन्वयः—एवम् आश्रमविरुद्धवृत्तिना त्वया जन्मनः सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि संयमः कृष्णसर्पशिशुना चन्दन एव किमिति दूष्यते । व्याख्या—‘एवम् अनेन प्रकारेण ‘आश्रमस्य विरुद्धा’ विसंवादिनी ‘वृत्तिः व्यापारी यस्य तादृशी’ त्वया जन्मनः’ महर्षेः पितुः [ अपादाने मनिन् ] ‘सद्धानां प्राणिनां संश्रयः

सम्यगाश्रयणं तदेव 'गूणो' धर्मो यस्य तथाविधोऽपि 'सयमः' आत्मदमनं येनात्मदमनेन स हि सर्वप्राणिशरणं, तदपि 'क्षणसर्पस्य' शिशुना 'चन्दनः' तदाख्यो वृक्ष 'इव किमिति कथं' दूष्यते' कलुषीक्रियते । यथा सुभगोऽपि चन्दनः सपैर्वं तत्वात् लोकेऽस्त्रान्यते, तथा सर्वोऽश्वोऽपि ते पिता त्वत्सर्गात् सत्त्वं स्त्रान्यते इति भावः [ "सयमः" ( रा- वि- म- )— "संयमौ" ( त- न्या- ) ॥ जन्मनः" ( म- )— "जन्मतः" ( रा- वि- )— जन्मदः" ( त- न्या- ) ॥ 'गुणः' ( त- न्या- )— "सुखः" ( रा- वि- म- ) ॥ "चन्दनः" ( त- न्या- रांघी ) = "चन्दनम्" ( रा- वि- म- ) ] ॥

## NOTES

1. (a). जन्मनः—जायते अस्मात् इति जन+मनिन् अपादाने—जन्म the source, i.e. the father. तस्य । ज्ञेयिष्यौ । Construe—जन्मनः संयमः । (b). कृणसर्प etc.—कृणसर्प is a kind of cobra. A नित्यसमास with असपदविग्रह (or—अविग्रह) । Thus सविषः सर्पः कृणसर्पः । कर्मधा—(नित्यत्) । सहर्षिपुत्रक is compared to कृणसर्पविग्रह for contrast. Think what you are, and what you are acting like. (c). Meter—The metre is रघोद्धता defined as रात्रराविह रघोद्धता लगी with the scheme—  
— — — — — (b). The following are compared—  
boy, snake ; Boy's father's संयम—sandal tree. Both संयम and tree are सत्त्वसत्त्वगुण and both are दूष्यते and shunned. Here in the previous editions I had inadvertently stated “boy's father—Sandal tree” ; father's संयम—fragrance &c, of the Sandal tree. It was an obvious slip contradicting the Tika.

1. *Readings*—(a) संयमी for संयम; and जन्मदः for जन्मनः refer to the father. The construction being जन्मदः दूषते । (b) Raghava's readings are adopted by Vidyasagara and thus explained.

“आश्रमविरुद्धा तपोवनविषंवादिना ब्रह्मविद्यापारो यस्य तथोक्तो न त्वया सत्त्वानां संशयेन अभिरक्षणेन सुखं प्रीतिः यस्मात् तादृशोऽपि संयमः तपोवनवासिनां सहजः सर्वहिंसानिवृत्तिरूप आचारः कृष्णसर्पैश्शिशुना चन्दनमिव किमिति किमर्थं जन्मतः जन्मतः आरभ्य आशेशवादित्यर्थः एवम उक्तप्रकारेण दृश्यते सटीषः क्रियते” । Raghava explains सत्वसंशयसुखः as “सुखयतीति सुखः । सखश्चययथासौसत्वम्” ।



Prof. Gajendragadkar rightly objects that जन्मन् in the sense of father is not expected from Kalidasa. This is undoubtedly a blemish in our explanation. But Raghava's which the prof. adopts seems still more faulty. For (a) जन्मतः 'from the very birth'—is superfluous. किमिति संयमोद्भूयते answers equally well. (b) It implies that it would not be so serious if the boy did it later in more advanced years. This is absurd, because such pranks are possible with thoughtlessness of childhood alone.

It will thus be seen that I have adopted the less objectionable of the two faulty interpretations. Indeed I have grave doubts about the authenticity of the verse. The verse preaches a sermon and that to a mere infant. Kalidas'as sense of propriety perhaps would not have allowed the verse here. After having addressed the boy as महर्षिपुत्रक the comparison with a कृष्णसर्पिशिशु heightens the contrast no doubt ; but is utterly lost to the child who wants a lion-cub to yawn so that he might count its teeth !

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्य-  
यात् वयम् एवंतर्विनः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन् बालकस्य  
स्पर्शमुपलभ्य आत्मगतम्)—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममेवम् ।

कां निवृत्तिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गात् कृतिनः

प्ररूढः ॥ १६ ॥

KING—His action, which befits his body, indeed declares it. But from our reliance in the place we guess thus. (*Aside—on feeling the touch of the boy while doing as requested*). Such is my joy on being touched in the limbs by this shoot of the race of some one, what rapture then must be produce in the heart of the lucky person from whose body he has sprung !

तापसी ( उभौ निर्वर्ष्य )—अच्छरिअं अच्छरिअं [आश्चर्य-

HERMITS (*Marking*)—Strange ! Strange !

राजा—आर्य्ये, किमिव ।

KING—What is it, noble lady,

राजेति । 'आकारेण आकारस्य वा 'सदृशम्' अनुरूपं 'चेष्टितं' कर्म 'एवं कथयति, यत् अयम् ऋषिकुमारको न । आकारेण कर्मणा अ कथ्यते नायसृषिकुमारक इति । 'स्थाने' अवाप्तये यः 'प्रत्ययः' विश्वासः, ऋषिकुष्टमिदं स्थानमिति या मे मतिः तत एव 'एवम्' ईदृश 'तर्कयति' यस्तादृशीऽहं जातः ऋषिकुमारकमीनं मन्ये इत्यर्थः [“एवंतर्किनः” इति तु विधीयते । तेन “अस्मदो द्वयोश्च” इति बहुवचनम्] । 'यथा यद्वत्' 'अभ्यर्थितं' प्रार्थितं तथा, प्रार्थितानुरूपमित्यर्थः 'अनुतिष्ठन्' कुर्वन् सिंहशिशुमस्य सुष्टेभ्यो चयन् इति भावः । 'स्यशै' गातसम्पर्कम् 'उपलभ्य' प्राप्य । अन्वयः—कस्यापि कुलाङ्कुरेण अनेन गात्रेषु स्पृष्टस्य मम एवं सुखम्, अयं कृतिनः यस्य अङ्गात् प्ररुद्धः तस्य चेतसि कां निर्द्धतिं कुर्यात् । व्याख्या—'कस्यापि' मया निःसम्पर्कस्य जनस्य 'कुलस्य' वंशस्य 'अङ्कुरेण' वंशसन्तानबीजेन 'अनेन' वालिन 'गात्रेषु' केष्वपि प्रत्यङ्गेषु 'स्पृष्टस्य न तु आलिङ्गितस्य 'मम एवम्' अनिवचनी 'सुखं' यदि जातं तदा अयं कृतिनः' कृतकृत्यस्य, धन्यस्य यस्य अङ्गात् देहात् 'प्ररुद्धः' 'तस्य चेतसि 'काम्' अवाङ्मनसगोचरां 'निर्द्धतिं सुखं' 'कुर्यात्' विदध्यात् । न कोऽप्यहमस्य, तथाप्यस्य स्पर्शमात्रेणापि एवमभावनीयं मे सुखम् । योऽस्य पिता स एनं निर्भरमालिङ्ग्य किं सुखं लभेत वद, मम तु मनसाप्यशक्यं चिन्तयितुम् इत्याशयः ।

## NOTES

1. एवं तर्किनः—एवम् तर्कयति इति एवम् + तर्क + णिच् + णिनि कर्त्तरि ।
2. (a). कुलाङ्कुरेण—अङ्कुर speaks of the continuity of the race. Hence it hints at the extinction of the पुरुवंश । (b). कृतिनः—Indirectly deplores his own अकृतित्व ।

तावसी—इमस्म वालअस्म रूवसंवादिणी दे आकिदिस्ति ।  
विम्हिदमहि अपरिदइस्म वि ते अपपडिलोमो संवुत्तो त्ति [ अस्य

वालकस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिरिति । विस्मितास्मि अपरि-  
चितस्यापि अप्रतिलोमः संवृत् इति ] ।

HERMIT—It is that your appearance resembles the features of this boy. I am surprised that he has proved not untractable to you, though a stranger.

राजा—( वालकमुपलालयन् )—न चेन्मुनिकुमारोऽयम् अथ  
कोऽस्य व्यपदेशः

KING ( *Fondling the boy* )—If he is not a hermit-boy, then what is his race.

तापसी—पुरुवंसो [ पुरुवंशः ] ।

HERMIT—Puru's race.

तापसीति । 'अस्य वालकस्य' यत् रूपं तेन साधु 'संवदति' संगच्छते या तादृशी  
'तु आकृतिः रूपम् 'इति' एतदाश्चर्यम् । "किमिव" इति राज्ञः प्रश्नस्य प्रतिवचन-  
मेवत् । 'अपरिचितस्य' अदृष्टपूर्वस्य 'ते अप्रतिलोमः अविरुद्धः [ प्रादितत्—। अच्-  
समासान्तः । ततो नञ्, तत्—॥ अव्ययीभावपक्षे तु टच् समासान्तः ततो मत्वर्थीयो-  
ऽच् । नञ् समासः ] 'संवृत्तो' जातः इति अनेन हेतुना 'विस्मितास्मि' । [ 'विस्मिता  
( त-, न्या- )—'विष्कापिता' ( रा-, वि-, म- ) ] ॥

राजैति । 'वालम् उपलालयन्' उपलालयमानम्' इच्छातुरूपं प्रवृत्तमा 'वालकं'  
प्रेरयन् [ ईप्सायर्थे वक्तृमानात् चौरादिकात् ललंघातोः हेतुमण्यच् ] । अथ प्रश्ने ।  
'अस्य व्यपदेशः' कुलं 'कः' ;

### NOTES

1. (a). रूपसंवादिनी—रूपेण साधु संवदति इति रूप + सम् + वद् + चिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । (b). अप्रतिलोमः—\*प्रतिगतो लोमानि इति प्रतिलोमन् + अच् समासान्तः = प्रतिलोमः against the hair, i. e., refractory, प्रादि-  
तत्—। The अच् is attached by the rule अच् प्रत्यन्वपूर्वात् साम-

लोकः । An अव्ययीभाव is not easily available here. If allowed, the form will be प्रतिश्लोम + अच् मत्वर्थ = प्रतिश्लोमः opposed. न तथा । (c). विक्षिता—विस्थापिता supposes इति to be the agent ( हेतु ) that causes विक्षय । This is unnecessarily round-about.

2. उपलालयन्—The root लल् is चुरादि आत्मनेपदो giving उपलालय-मानः । The परस्मैपद however is seen in cases like “लालयेत् पञ्च-वर्षाणि”—*Chanakyalok* “उपलालयन्तमपि ते सखी न लक्षयिष्यति—*Malavikagnimitra*. The defence is that in these examples a प्रेरणार्थकणिच् is attached to the चुरादि root. Hence अकर्तृमिप्राये क्रिया-फले परस्मैपदम् । Thus बालकः उपलालयते with स्वार्षिक णिच् only ; उप-लालयमानं बालकं प्रेरयन् = उपलालयन् with additional णिच् in the sense of प्रेरण ।

राजा ( आत्मगतम् )—कथमेकान्वयो मम । अतः खलु मदनुकारिणमनमत्रभवती मन्यते । अस्त्येतत् पौरवाणामन्त्यं कुलव्रतम्—

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वाक्षितिरक्षाथमुशान्ति ये निवासम् ।

नियतंकथतिव्रतानि पश्चात् तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥

(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेष विषयः ॥

KING—(Aside)—How so ! My collineal ! Hence surely does this noble lady consider him as resembling me. There exists this final family-vow to the descendants of Puru, that of those who for the protection of the world, wish residence in houses, abounding in pleasures in early life, in later days the roots of trees, with solely the vow of hermits attached to them become their homes. (Aloud) But this is not a place for mortals ( to come to ) through their own motion.

तापसी—जह भद्रमुहो भणादि । अच्छरासम्बन्धेण उण इमस्स जणणी एत्थ देवगुरुण तवोवणेप्पसूदा [ यथा भद्रमुखो

भणति । अप्सरःसम्बन्धेन पुनरस्य जननी अत्र देवगुरोस्तवपोवने प्रसूता । ]

HERMIT—As gentle sir says. But this boy's mother owing to her relationship with the Apsaras, was delivered here in the hermitage of the Progenitor of the gods.

राजेति । 'कथम्' इत्याद्यर्थः । 'मम' [ सम्बन्धसामान्ये षष्ठौ ] एकः अन्वयो वंशो यस्य सः । 'अतः खलु अत्रभवती एन' वालकं 'माम् अनुकरोति' मया सह संवदति' रूपेण यस्माद्दृष्टं 'मन्वते' । 'अन्ते' वयसि कर्तव्यं 'कुलव्रत, कुलाचारः । तदेव श्रुटयति । अन्वयः—पूर्वं ये चित्तिरचार्थं रसाधिकेषु भवनेषु निवासम् उशन्ति पश्चात् तेषां नियतैक्यतिव्रतानि तरुमूलानि गृह्यन्ति । व्याख्या—पूर्वम् आद्येवयसि 'ये चित्तिः' धराया 'रचार्थं' रचनाय, न तु इन्द्रियसेवार्थं 'रसे' भोगद्रव्यैः 'अधिकेषु' बहुलेषु भोगाद्येषु इत्यर्थः 'भवनेषु' 'निवास' स्थितिम् 'उशन्ति' वाञ्छन्ति [ 'वशकालौ' इति धातुः ] 'पश्चात्' अन्तेवयसि 'तेषां नियतं' व्यवस्थितम् 'एकं' केवलं 'यतिव्रतं' वाच्यप्रस्यो येषु तद्वाविधानि 'तरुमूलानि' अगृह्णाणि 'गृह्णाणि भवन्ति' सम्प्रदायते । सदा धर्मांतराः पौरवा धर्मार्थमेव यौवने गृह्णिष्यः बाहुके मुनिव्रतास्वरुतलं भजन्ते । यच्च तापसी पुरुवंश इत्याह तत्र पृच्छति 'एष पुनः', अथन्तु मारीचाश्रमः 'आत्मनी गत्या स्वेच्छया' मानुषाणां न विषयः' अभूनिः ॥ अत्र मानुषा देवयोनिभिर्देवैर्वापेरिताः आगच्छन्ति न हि स्वेच्छया । तत् कथमिह पौरवा प्राप्ता इति पृच्छामि इति भावः ।

तापसीति । 'भद्रमुखी यथा भवति' तथैव एतत् । सत्यमेव मानुषाः स्वयमेव आगन्तुमशक्ताः । अप्सरोमि' यः 'सम्बन्धः सम्पर्कः' तेन 'पुनः' [ पुनरिति भेदे ] 'अस्य जननी अत्र देवानां गुरोः पितुः कश्यपस्य 'तपोवने प्रसूता' ।

### NOTES

1. रसाधिकेषु—रसन्ते इति रस ( अदन्त चरादि ) + णिच् + अच् or घञ् कर्मणि = रसाः enjoyments. Now सुप्सुपा ( see Tika ).

राजा ( अपवार्य्य )—हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । ( प्रकाशम् ) अथ सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्षेः पत्नी ।

KING (*Aside*)—Ha ! Here is a second creator of hope.  
(*Aloud*) Well, of what royal sage (by name) is she, the noble lady, the wife.

तापसी—को तस्म धम्मदारपरिच्चाइणो णाम सङ्कीर्त्तितुं  
चिन्तिस्मदि [ कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्त्तयितुं  
चिन्तयिष्यति ] ।

HERMIT—Who will think of pronouncing the name of that deserter or his lawful wife ?

राजा (स्वगतम्)—इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति ।  
यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथवा अनाय्यः  
परदारव्यवहारः ।

KING (*Aside*)—Surely this story points to me alone. Suppose I do ask to know the mother of this boy by name ; or reference to another's wife is ignoble.

( प्रविश्य मून्मयरहस्ता ) तापसी—सर्वदमणं सचन्तलावणं  
पेक्ख [ सर्वदमन, शकुन्तलावणं प्रेक्षस्व ] ।

FIRST HERMIT (*Entering with a clay peacock in hand*)—  
Sarvadamana, see the *Sakunta-lavanya* (bird's beauty).

राजति । 'हन्त' हर्षे । 'इद' तापसीवचनं द्वितीयम् आशया जननं हेतुः ।  
भजस्पन्दनं एकान्वयतादि च प्रथमम्, इदन्तु द्वितीयम् । 'अथ' इति प्रश्ने । 'सा' तन्म-  
भवद्वी अस्य जननी 'का आख्या' नाम यस्य तस्य 'पत्नी' । यस्य सा पत्नी तस्य का  
आख्या इत्यर्थः ।

तापसीति । 'धर्मार्था धर्मप्रयोजना धर्मसहाया वा 'दाराः' [शकपाथिवादिः ।]  
यद्वा—'धर्मस्य दाराः' [ तदार्थे षष्ठीसमासः ] । तान् यः साधु 'परित्यक्तवान्' [ इति  
विणन् ] तस्य 'नाम कः संकीर्त्तयितुम् उच्चारयितुं 'चिन्तयिष्यति' । पापकारणं  
पापिनामोच्चारणम् इति भावः ।

राजति । 'इयं कथा' दारत्यागकथा । 'माम्' अलक्ष्यं लक्ष्यं विषयीभूतं करोति ।  
अस्य शिशोर्मातरं यदि तावत् नामतः [ तृतीयार्थे तसिः ] 'पृच्छामि । अथवा परस्य

दाराणां व्यवहारः आलोचना तत्सम्बन्धौ कथा 'अनाय्यः' आय्यजनविगर्हितः ।  
 'सन्मयः' मयूरो हस्ति यस्याः । [ "सन्मयूरः" (म-)-सन्मयूरः" (रा. वि., त., न्या-)] ॥  
 तापसीति । 'शकुन्तल्य' मयूरस्यास्य 'लावण्य' साधुरीं 'प्रचिस्त्र' । दर्शनीयमस्य  
 रूपमित्यर्थः ।

1. सङ्गीतं यितुं चिन्तयिष्यति—Even the *thought* (चिन्तयिष्यति) to  
 utter is sinful, let alone actual utterance, Cp. "कथापि खलु  
 पापानामलमश्रयसी यतः ।

2. (a) यदि तावत्—Highly idiomatic. Indicates forming a  
 resolve, making a suggestion &c. Compare "यदि तावदेव क्रियताम्"  
 —Act. V. (b), अनाय्य—अय्यं ते गम्यते आश्रयते इति च् + ण्यत् कर्मणि =  
 आय्यः anything good or noble. न आय्यः । Or taking आय्यं to  
 mean the महत् great men, we have by लक्षणा here आय्यं =  
 pertaining to the great, (c) परदार &c.—वि + अव + ह + घञ्  
 भावे = व्यवहारः । 'वि नानार्थ' इव सन्देहे हार उच्यते । नानासन्देहहरणाद्  
 व्यवहार इति सूतः ॥—*Katyayana*.

3. सन्मयूर &c.—मृदो मयूरः or मृन्मयो मयूरः मृन्मयूरः । The reading  
 मृन्मयूर is very common. But it is faulty, मृद् + मयूर changes  
 द into न by the rule "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा (P. 8. 4. 45) giving  
 सन्मयूर or सन्दमयूर । Now the rule रसाभ्यां नो णः समानपदे (P. 8. 4. 1 )  
 does not apply to सन्मयूर owing to the injunction 'पूर्ववासिद्धम्  
 (P. 8. 4. 1). Even if it did apply, the न here would not be-  
 come ण because of the prohibition पदान्तस्य (p. 8, 4. 57) as  
 सन् has न at the end of the पद ।

वालः (सदृष्टिक्षेपम्)—कहिं वा मे अम्वा [ कुत्र वा मे  
 अम्वा ] ।

BOY ( *Casting his locks about* )—Where could my mother be ?

उभे—णामसारिस्सेण वञ्चिदो माउवच्छलो [ नामसादृश्येन  
 वञ्चितो मातृवत्सलः ] ।

BOTH—Devoted to his mother, he is deceived by the imitation of the name.

द्वितीया—वच्छ, इमस्म मित्तिआमोरस्स रम्मत्तणं देक्केत्ति भणिदो सि । वत्स, अस्य मृत्तिकामयूरस्य रम्यत्वं पश्य ईत भणितोऽसि ] ।

SECOND HERMIT—my child “See the beauty of this clay-peacock—” this is what you have been told.

राजा ( आत्मगतम् )—किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या । सन्ति पुनर्नामवेयसादृश्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाम-मात्रप्रस्तावो मे विषादाय कल्पते ।

KING (*Within himself*)—Really, is Sakuntala his mother's name? Or, there are resemblances in names. It is possible that the mention of the mere name, like a mirage, is developing for my distress?

बाल इति । मातुर्दशनार्थं ‘दृष्टि’ पातयित्वा ताच्च अदृष्ट्वा आह ‘कुत्र वा मे अम्बा’ माता स्यात् या मया न दृश्यते ।

उभे इति । ‘नामः सादृश्यं’ तुल्यता तेन मातरि वत्सलः प्रेमवान् अयं बालो ‘वञ्चितः’ प्रतारितः । “सउन्दलाव” इत्यत्र ‘शकुन्तलावर्ण’ शकुन्तलाया वर्णं पश्य इति वञ्चितः ।

राजेति । किं वा अस्य मातुः शकुन्तला इति आख्या । इति तृतीयमाशाजननं विधूय चाह ‘नामवेयेषु’ नामसु ‘सादृश्यानि’ तुल्यता ‘पुनः सन्ति’ तेन शकुन्तलेति सादृश्यानां सैव सुतराम् आशाजननम्; मृगतृष्णिका’ यथा जलसादृश्यं प्रदृश्यं विषादाय कल्पते’ तथा अपि नाम’ किमेतत् सम्भावितं यत् ‘नाममात्रस्य’ केवलस्य शकुन्तलानाम्नः ‘प्रस्तावः’ अवतारणा अधुना आशां जनयित्वा विषादं घटयितुं प्रयत्नः\* ।

#### NOTES

1. कुत्र वा—वा implies परिप्रश्न inquiry. कुत्र in भाषा was sparingly used by early writers. They used क्व instead. Nowadays both क्व and कुत्र are used in भाषा । Cp.—“सप्तम्यन्तात् किमः अत्वा स्यात् पक्षे वल्” । See also Swapna II.

\* Adopted by Prof. Gajendragadkar.



2. भणितः—भण + क्त कर्मणि । The root has the sense (f. ३). Hence it is द्विकर्मक । Here अप्रधाने कर्मणि क्त by the maxim “अप्रधाने दुहादौनाम्” ।

3. मृगतणिका=See मृगतणिकायाम्, Act VI.

बालः—अन्ति ए रोअदि मे एसो भद्रमयूरः [ अन्तिके, रोचते मे एष भद्रमयूरः ] । ( क्रीडनकमादत्ते ) ।

BOY—Sister, this nice peacock pleases me. (*Takes the toy*).

प्रथमा ( विलोक्य सोदुवेगम् )—अम्हदे, रक्षाकरण्डम् से मणिबन्धे ण दीसदि [ अम्महे, रक्षाकरण्डकम् अस्य मणिबन्धे न दृश्यते ] ।

FIRST (*Having noticed—With alarm*)—Oh ! the amulet of protection is not seen on his wrist.

राजा—अलमावेगेन । ननु इदमस्य सिंहशावविमर्दात् परिभ्रष्टम् ( आदातुमिच्छति ) ।

KING—Away with anxiety. Here, indeed it is, slipped through his tussle with the lion-cub. (*Wants to pick it up*).

उभे—मा खलु मा खलु । एदं अबलम्बिअ— । क्हं गहिदं णेण [ मा खलु, मा खलु । एतदबलम्बिअ— । कथं गृहीतमनेन ] । ( विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः ) ।

BOTH—O don't O don't, Having touched it :—How so ! Taken by him ! (*Through amazement they stare at each other with hands placed on their chest.*)

बाल इति । हे ‘अन्तिके’ भगिनो ‘एष भद्रः’ शोभनौ मयूरः मे मच्छम् [ प्रीत्यभावात् सम्प्रदाने चतुर्थी ] ‘रोचते’ । प्रीतोऽङ्गमनेन इत्यर्थः [ ‘अन्तिके’ (त- न्या-) —“मातः” (रा-वि-)—“आर्य्यके” (म-) ] । ‘आदत्ते’ गृह्णाति [कर्तृभिप्राये क्रियाफलेन अत्र आत्मनेपदम् ] ।

प्रथमेति । 'उद्देगेन' सम्भूमेण सह । 'करण्डः' पुष्पपत्रादिक्रतो यन्त्रिवन्धः ।  
 (तुद्रः करण्डः करण्डकम् ) [ अल्पार्थे 'कन्' ] 'रक्षार्थे' दत्तं 'करण्डकं' मणिवन्धं न  
 दृश्यते, । तददर्शनादुद्देगः ।

राजिति । 'ननु इदमस्य' इति अङ्गुल्या निर्द्देशः । 'सिंहशावेन' यो विमर्हः'  
 सङ्घर्षः । तस्मात् 'परिभष्टं' च्युतं सत् भूमौ पतितम् ।

उमे इति । 'मा खलु' आदत्स्व इति आदाननिषेधः । [ आवेगे विरुक्तम् ] ।  
 निषेधकारणमाह—'एतत्' रक्षाकरण्डकम् 'अवलम्ब्य' आदाय—स्वियते इति वाक्यशेषः ।  
 असमाप्ते एव वाक्ये राजा तदादत्ते न तु मृतः इति विस्मयात् ते आहतुः 'कथम्'  
 आश्चर्यं । 'उरसि' वक्षसि 'निहितः' स्थापितः 'हस्तौ' ययोः राजा एवायमिति प्रत्यये  
 जाते विस्मयाधिक्यात् वक्षसि निरुद्धे परस्परावलोकनमात्रं कृतं न च किञ्चिदुक्तम् ।

### NOTES

1. अन्तिके—अन्तिका is used in Dramas for the elder sister.  
 चुल्ल्यां जेष्टभगिन्याश्च नाय्योक्तौ कौत्सर्येऽन्तिका" इति विश्वसेदिनौ ।

2. (a) अस्महे—Indicates विस्मय surprise. "विस्मये अस्महे अस्म  
 नित्यं स्त्रीभिः प्रयुज्यते" इति कोषः । (b) न दृश्यते—She noticed this when  
 the boy put his hand to take the toy,

राजा—किमर्थं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

KING—For what purpose have I been prohibited ?

प्रथमा—मुणादु महाराजो । एसा अवराजिदाणाम ओसही  
 इमस्स जादकम्मसमए भअवदा मारीएण दिण्णा । एदं किल  
 मादापितरो अप्पाणं वज्जिअ अवरो भूमिपडिदं ण गेणुहादि  
 [ शृणोतु महाराजः । एषा अपराजिता नाम ओषधिः अस्य  
 जातकर्मसमये भगवता मारीचेण दत्ता । एतां किल मातापितरौ  
 आत्मानं च वज्जेयित्वा अपरो भूमिपतितां न गृह्णाति ] ।

FIRST HERMIT—Listen, mighty king. This is the herb

named Aparajita given by his Sublime Highness Maricha at the time of his natal ceremony. No one indeed, excepting the father, the mother, and self takes it up if dropped on the ground.

राजा—अथ गृह्णाति ।

KING—If he does take up ?

प्रथमा—तदो तं सप्पो भविअ दंशइ [ ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति ] ।

FIRST HERMIT—Then, becoming a snake, it bites him.

पथमेति । 'मातापितरौ आत्मानञ्च वर्जयित्वा अपरः किल भूमौ पतिताम् एतां न गृह्णाति' अकर्त्तव्यं बुद्ध्वा गृह्णात् निवर्त्तते ।

राजेति । 'अथ' शिकल्ये । अपरो भूपतितां 'गृह्णाति' इति विकल्पे किम् इत्यर्थः [ "अथाद्यो संशये स्थातामधिकारि च सङ्कले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात् स्यादभिसमुच्चये ॥ " इति मेदिनी ] ।

### NOTES

1. महाराजः—They know it now for certain that he is the king.

राजा—भवतीभ्यां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृतविक्रिया ।

KING—Has its transformation ever been seen by your Honoured Selves ;

उभे—अणेअसो [ अनेकशः ] ।

BOTH—Several times.

राजा ( 'सहर्षमात्मगतम् )—कथमिव सम्पूर्णमपि मे मनोरथं नाभिनन्दामि ( बालं परिष्वजते ) ।

KING—( *Within himself with joy* )—How is it I do not greet my desire though fulfilled.

द्वितीया—सुव्वदे, एहि इमं वृत्तन्तं णिअमव्वाबुताए सउ-  
न्दलाए निवेदेम्ह [ सुव्वते. एहि इमं वृत्तन्तं नियमव्यापृतायै  
शकुन्तलायै निवेदयामि ] । ( निष्क्रान्ते ) ।

SECOND HERMIT—Subrata, come ; we shall report this  
fact to Sakuntala engaged in austerities.

बालः—मुञ्च मं जाव अम्वाए सअ्रासं गमिस्सं [ मुञ्च मां  
यावदम्वायाः सकाशं गमिष्यामि ] ।

Boy—Release me I will go to my mother.

भवतीभ्यासिति । ‘अस्या’ औषधेः विक्रिया विकारः सर्पोभवनम् ‘कदाचित्  
प्रत्यचीकृता साचादृष्टा किम् ?

उभे इति । ‘अनेकशः’ बहुशः बहुषु कालेषु विक्रिया प्रत्यचीकृता [ कालाधि-  
करणे शस् ] ।

राजेति । ‘सम्पूर्णमपि मे मनोरथम्’ अनुरूपपुत्रलाभरूपं ‘कथमिव’ किमिव  
कारणं ‘न अभिनन्दामि सम्भावयामि । अनुचितमेतत्, तदेषः अभिनन्दामि । ‘परि-  
ष्वजते’ आलिङ्गति ।

द्वितीयेति । ‘एहि इत भागच्छ ‘नियमे’ तपश्चरणे ‘व्यापृतायै’ नियुक्तायै शकुन्तलायै  
[ ‘कर्मणा यमभिप्रैति—’ इति सम्प्रदानत्वात् चतुर्थी ] निवेदयामि ।

बाल इति । ‘यावत्’ इत्यवधारणे । [ “अम्वाया” (त- न्या-, म-)—“मातुः”  
( रा-, वि-) ] ।

## NOTES

1. अनेकशः—न एकः अनेकः which is a सर्वनाम । अनेकस्मिन् काले  
इति अनेक+शस् अधिकरणे = अनेकशः by the rule ‘बहुल्यार्थात् शस् कारका-  
दन्तरस्याम्’ (P. 5. 4. 42), See also अनेकशः in our Bh, II.

2. सम्पूर्णमपि—He has no doubt that this is his boy.

3. नियम etc. — नि+यम+अप् भावे = नियमः vow व्रतम् । “नियमो  
यन्त्रायाश्च प्रतिज्ञानिश्च व्रते” इति मेदिनी । यम is expected to take घञ्,  
but it has अप् optionally by the rule “यमः ससुपनिविधु च” । नियम

is also correct and has the same sense. वि + आ + वृ + क्त कर्त्तरि = व्यावृत्ता engaged. Now see Tika.

4. सकाशम्—समानं काशते इति समान + काश + अच् कर्त्तरि = सकाशम् ।  
मान becomes स by योगविभाग in the rule “समानस्य कन्दसमूर्द्ध-  
त्यदकैषु ( P. 6. 3. 84 ).

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

KING—My son, even with me you will congratulate your mother,

बालः—मम क्खुतादी दुस्सन्दो ण तुमं [ मम खलु तातो  
दुष्यन्तः न त्वम् ] ।

BOY—Dushynanta indeed in my father, not you.

राजा ( सस्मितम् )—एष विवाद एव प्रत्याययति ।

KING (*Smiling*)—The contradiction itself convinces.

( ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला ) । शकुन्तला—  
विचारकाले वि पकिादत्थं सव्वदमणस्स ओसहिं सुणिअ णमे  
आसा आसि अत्तणो भाअहेअमु । अहवा जह साणुमदीए  
आचक्खिदं तह सम्भावीअदि एदं [ विचारकालेऽपि प्रकृतिस्थां  
सर्वदमनस्य ओषधिं श्रुत्वा न मे आशा आसीत् आत्मनो भाग-  
धेयेषु । अथवा यथा सानुमत्या आख्यातं तथा सम्भाव्यते  
एतत् ] ।

(*Then enters Sakuntala with her hair twisted into a single braid*) SAKUNTALA—Even having heard Sarvadaman's  
herb to be in its natural state when there was an occasion  
for transformation, I placed no hope in my luck. Or from  
what is related by Sanumati, this seems possible.

राजति । 'विवादः' पुत्रक इति सम्भाषणस्य प्रतिवादः । 'प्रत्याययति' प्रत्यय

जनयति [बोधनार्थत्वात् न गम्यादेशः] । 'मम तातो दुष्यन्तः' इति स्पृटोक्ते प्रत्ययः ।  
तत इति । 'एकस्या वेश्या धरा' एकामेव वेश्णीं धारयन्ती इत्यर्थः । प्रेषितपतिकाया  
एकवेश्णीधारणमाचारः ।

शकुन्तलेति । 'सर्वदमनस्य औषधि' रक्षाकरण्डकवर्चनीमपराजितां विकारस्य  
सर्पौभावस्य 'काले प्रकृतौ' औषधिभावे या तिष्ठति तादृशी 'अत्वा अपि' आर्यपुत्र एव  
प्राप्त इत्यसंशयितेऽपि 'आत्मन' स्वस्य 'भागधेयेषु' भाग्येषु विषये 'मे आशा न आसीत्'  
प्रसन्नं मे भाग्यमिति प्रत्ययो मे न जातः । 'अथवा' पक्षान्तरे मे आशास्थानमस्ति ।  
'सानुमत्या यथा' यद्वत् 'आख्यातं' कथितं मे 'तथा' तद्वत् 'एतत् सम्भाव्यते' । सानु-  
मत्युक्तं सत्यं चेत् नैतद्वत्सम्भवम् [ यथा तथा इत्यनुमाने अव्ययम् ] ।

### NOTES

1. विवाद एव—The conviction comes after all from the contradiction.

2. एकवेश्णी—&c.—एकवेश्णी । तस्या धरा । If we attach कर्मण्यण्  
with the वाक्य—एकवेश्णीं धरति या सा, we get एकवेश्णीधारी ।

3. विकार —&c. अपि is misplaced. It should be taken with  
श्रुत्वा ।

राजा ( शकुन्तलां विलोक्य )—अये सेयमत्रभवती शकुन्तला  
यैषा—

वसने परिधूसरे वसाना नियमश्राममुखी धृतैकवेशिणः ।

अतिनिष्करणस्य शुद्धशीला मम दाघं विरहव्रतं विभर्त्ति ॥ २१ ॥

KING (*Seeing Sakuntala*)—Ha! Here is her Ladyship  
Sakuntala—She who, with a pure conduct, wearing two pieces  
of very good garments, with her face wasted by penances  
bearing a single braid of hair, undergoes the long observance  
of separation from me who was excessively unkind (cruel)  
to her.

शकुन्तला (पश्चात्तापविवरणं राजानं दृष्ट्वा)—न कलू अञ्ज—  
उत्तो विभ्र । तदो को एसो दाणिं किदूरकूखामङ्गलं दारअं मे

गतसंसर्गेण दृसेदि [ न खलु आर्यपुत्र इव । ततः क एष इदानीं  
कृतरक्षामङ्गलं दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति ] ।

SAKUNTALA—(Seeing the king pale with remorse)—  
Certainly not like my husband ! Who then is this with the  
contact of his body defiling my boy unto whom auspicious  
guard was provided ?

राजेति । अन्वयः—अये या अत्रभवती एषा परिधूसरे वसने वसाना नियमचास-  
मुखी घृतैकवेणिः सा इयं शुद्धशीला शकुन्तला अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरहव्रतं  
विभर्त्ति । व्याख्या—‘अये’ स्मरणे । ‘या अत्रभवतो’ मान्या ‘एषा’ दृश्यमाना  
परिधूसरे’ अतिमलिनं ‘वसने वस्त्रे’ ‘वसाना’ परिदधाना ‘नियमेन’ ब्रतोपवासादिना  
‘क्षामं शुक्लं’ ‘मुखं’ यस्याः तादृशी, घृता एका वेणिः’ यया तादृशी इतोमुखमागच्छति  
‘सा इयं शुद्ध’ निष्कलङ्क’ ‘शीलं’ स्वभावो यस्याः तादृशी शकुन्तला अतिनिष्करुणस्य  
सुतरां क्रूरस्य ‘ममदीर्घं’ विरहस्य विरहोचितं वा ‘व्रतम् आचारं’ ‘विभर्त्ति’ धारयति ।  
\*गुरुशौकेन रूपं विकृते प्रथमं मलिनवसना रमणीमात्रमिति ज्ञातम् । ततो नातिदूरे  
चामिण्यं केपोलिनं कठोरं तपश्चरन्ती काचित् तापसीति । ततश्च समीपे एकमात्रया  
वेण्या नेयं तापसी किन्तु विरहिणीति । अनन्तरं प्रत्यभिज्ञा अये सेयं शुद्धशीला शकु-  
न्तला इति अपि च क्रूरस्य समैव विरहव्रतम् इति—तेन आवेगातिशयः । अन्यं तु—  
परिधूसरे वसने वसाना नियमचासमुखी घृतैकवेणिः ( अतएव ) शुद्धशीला या एषा  
अतिनिष्करुणस्य मम दीर्घं विरहव्रतं विभर्त्ति सा इयमत्रभवती शकुन्तला इत्यं व्याच-  
क्षते । अत्र सा इयं शकुन्तला इत्यभिज्ञानात् प्राक् मम विरहव्रतं विभर्त्ति इत्यनुप-  
पत्तिः स्पष्टेव ।

शकुन्तलेति । पश्चात्तापेन विषयं विरुपम् । न खलु नूनम् आर्यपुत्र इव  
अयं लक्ष्यते । यदि नायमार्यपुत्र ततः क एष इदानीम् [ वाक्यालङ्कारे ] कृतं  
विहितं रचारूपं मङ्गलं शुभं यस्य तादृशं मे दारकं पुत्रं गात्रस्य स्वशरीरस्य संसर्गेण  
सम्पर्केण ‘दूषयति’ कलुषीकरोति । अपराजितामप्यभिभूय ‘वालं’ मे लङ्घयत्ययं क  
इति शङ्कागर्भो वितर्कः । दूरत्वादश्रुतमेतद्राज्ञा ।

\*गुरुशौकेन... आवेगातिशयः Adopted by prof Gajendragadkar.

NOTES

1. (a) वसने—The upper and the lower garments. (b) परिधूसरे—धूसर is पाण्डु grey. परि is intensive. Indicates the absence of all care after toilet. (c) नियम &c.—चै + क्त कर्त्तरि = चामम् wane. नियमेन (See नियमव्यापृता, above) चामम् । सुपमुपा । तादृशं सुखं यस्याः । बहु—। नियमचामसुखा is an optional form by the rule “साङ्गाक्षीपसर्जनादसंयोगोपधात्” ( P. 4. 1. 54). (d) घृतेक &c.—एका वेषिः एकवेषिः । Both वेषि and वेषी are correct (See एकवेषीधरा above), the ङीष् being optional by the Ganasutra “कृदिक्कारादक्तिनः । (e) विरहव्रतम्—See Tika. The व्रत consists of several observations of which वैशाङ्गसंस्कारवर्जनं is prominent.

2. कृतरक्षा &c.—रक्ष्यते अनया इति रक्ष + ऋङ् करणे स्थियाम् = रक्षा guard. Now see Tika.

वालः ( मातरमुपेत्य )—अम्ब, एसो को वि पुरिसो मं पुत्रेत्ति आलिङ्गदि [ अम्ब, एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति ] ।

BOY (*Approaching his mother*)—Mother, here is a man who embraces me as his son.

राजा—प्रिये, क्रौर्यमपि त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं यदहमिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

KING—My darling, even the cruelly inflicted by me on you has turned out to be of a favourable termination, since I see myself recognised by you.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिअअ ; समस्सस समस्सस । परिचत्त-मच्छरेण अणुअम्पिदमहि देव्वेण । अज्जउत्तो क्खु एसो [ हृदय, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्तमत्सरेण अनुकम्पितास्मि दैवेन । आर्यपुत्रः खल्वेषः ] ।

SAKUNTALA (*Within herself*)—Take courage, take courage



my heart. I am pitied by destiny that has renounced its spite. This is indeed my husband.

राजिति । 'त्वयि त्वां प्रति 'प्रयुक्तम्' आचरितं 'क्रौंथ्यमपि' कुरुतापि 'अनुकूलः' सरसः 'परिणामो' विपाको यस्य तथाविधं 'संवृत्तं' जातम् । कुत एवमित्याह—यत् यस्मात् 'अहम् आत्मानं' मत्स्वरूपं त्वया प्रत्यभिज्ञातं संवृत्तं 'पश्यामि' । साधु ते शीलं यत् विमानितापि विरसासि न मे । पाठान्तरे—'अनुकूलपरिणामं संवृत्तं' सुत-स्पर्शसुखलाभात् । 'तत्' तस्मात् 'इदानीमहमात्मानं त्वया प्रत्यभिज्ञातमिच्छामि' तेन पूर्णता स्यादानन्दस्य । [ 'यत्...पश्यामि' ( राः, विः, मः )—'तत्...इच्छामि' ( तः, न्याः ) ] ।

शकुन्तलेति । 'परित्यक्तः' परिहृतः 'मत्सरो' मच्छुभद्वेषो येन तथाविधेन दैवेन विधिना 'अनुकम्पितामि' । पुरा वामो यो हि विधिरार्यपुत्रेण मे सङ्गतिं न सेहे, स एवाद्य सदय इह तं समानीय मया योजितवानिति भावः ।

### NOTES

1. पुत्र इति—This is elliptical for पुत्र इति आभाव्य ।
9. परित्यक्त &c.—मत्सरो is अन्यशुभद्वेष spite ; परश्रीकातरता । See Tika.

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्ट्या प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २२ ॥

KING—My darling, O thou with fine face (Or—with a gracious expression of face)—Through luck thou standest before me whose gloom of delusion is dispelled by recollection. Rohini has approached union after the eclipse of the moon.

शकुन्तला—जेदू जेदू अज्जउत्तो [ जयतु जयत्वाय्यपुत्रः ] ।

[ अर्द्धोक्ते वाष्पकण्ठो विरमति ] ।

SAKUNTALA—Prosper, let my husband prosper. (Stops with tears in her throat when half uttered).

राजा—सुन्दरि,

वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।

यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्ठपुटं मुखम् ॥ २३ ॥

KING—O fair one, I have prospered though the pronouncement of prosperity was checked by tears. Because I have seen your face with lips pale-red through absence of decoration (Or—red though without decoration).

राजेति । अन्वयः—हे सुमुखि, दिष्टा स्मृतिभिन्नमोहतमसो मे प्रमुखे स्थितासि । शशिन उपरागान्ते रोहिणी योगं समुपगता । व्याख्या—हे 'सुमुखि' प्रसन्नवदने, शोभनानने वा 'दिष्टा' भाग्येन [ अव्ययमेतत् ] 'स्मृत्या' प्रतिप्राप्तेन स्मरणेन 'भिन्न' निरस्त 'मोहरूपं तमः' अन्धकारः उपचारात् आवरणं यस्य तस्य मे प्रमुखे अग्रे स्थितासि तिष्ठसि । भाग्यमेव मे प्रसन्नं सत् त्वामानीय पुरो निदधे । कीदृशमेतत् तदाह—'शशिनः' चन्द्रस्य यः 'उपरागः' राहुयासः तस्य 'अन्ते' अवसाने 'रोहिणी' प्रियाशशिनः पत्नी 'योगं' भट्टसन्निधिं 'समुपगता' सम्प्राप्ता । एतदपि कालात्यये भाग्ये नैव घटते [ 'शशिनः' (रा-, त-, न्या-, म-) 'शशिना' ( वि- ) ] ।

शकुन्तलेति । 'वाष्पः' दुःखजं उष्मा 'कण्ठे' यस्याः तादृशी सती [ व्यधिरकरणपदो बहुव्रीहिः—गड्वादिः ] ।

राजेति । अन्वयः—जयशब्दे वाष्पेण प्रतिषिद्धेऽपि मया जितम् । यत् असंस्कार-पाटलोष्ठपुटं ते मुखं दृष्टम् । व्याख्या—'जयस्य शब्दे' राजसन्निधौ उच्चारणीये 'जयतु जयतु' इत्यादि शब्दे वाष्पेण दुःखजेन ऊष्मणा 'प्रतिषिद्धेऽपि निरुद्धेऽपि स्मृतमनुचारिते-ऽपि 'मया जितं' मया ऋद्धिः प्राप्ता [ अकर्मकौऽयं जयतिः प्रकर्षलाभे वर्तते ] । कुत एवमित्याह—'यत् यस्मात्' 'असंस्कारात् संस्काराभावात् 'पाटलम्' ईषद्रक्तम् यद्वा—असंस्कारेऽपि 'पाटलं' रक्तं स्वभावरक्तम् 'ओष्ठयोः पुटं यस्मिन् तत् 'ते' तव 'मुखं' दृष्टम् । भूयोऽपि त्वां द्रष्टुमिच्छामि इत्याशा नासीत्, तथापि यत् त्वमद्य दृष्टा, परा हिंसा मे ऋद्धेः काष्ठा इति भावः ।

## NOTES

1. (a) प्रमुखि—प्रगतं मुखम् । प्रादितवू—। तस्मिन् । (b) सुमुखि—सुमुखी and सुमुखा are optional forms (See नियमचामसुखी above).

(c) उपराग &c.—उपरञ्जनम् or उपरज्यते अनेन इति उप + रञ्ज + घञ् भावे करणे वा = उपरागः । This is restricted to mean राहुयास (eclipse) perhaps because the sun and moon become copper-coloured (उपरञ्जन) at the time of eclipse, तस्य अन्तः । तस्मिन् । (d) शशिनः—this agrees better than शशिना with मे ।

2. *Remark*—Raghava construes प्रमुखे स्थितासि इति यत् तत् रोहिणी योगं समुपगता । Hence he takes this as an instance of निदर्शना or निदर्शनम् (See under “शुद्धान्तदुर्लभ—”, Act 1) “अर्थाभ्यां यत्तद्गाम् एक-वाक्यत्वात् सञ्चवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना” — *Raghava*. The printed text of Raghava is here very unreliable. I have made obvious corrections. If we take the first half as one complete sentence and the second half another, then it becomes an instance of प्रति-वक्षूपमा (See under “शुद्धान्तदुर्लभ—”, Act 1). दृष्टान्त is not recognised by Dandin as a separate अलङ्कार । Note, however the दृष्टान्त of later writers is “दृष्टान्तः पुनरतिषां सर्वेषां प्रतिविम्बनम्” । But in the present case the तुल्यधर्म is not reflected (प्रतिविम्बम्) । Hence we should not call it a दृष्टान्त ।

3. (a) वक्ष्यकण्ठी—डौघ् is optionally attached in the feminine by the Varttika “अङ्गावकण्ठेभ्यश्च” । (b) विरमति—“व्याकृपरिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ।

4. असंस्कार &c.—This gives a विभावना (See ‘इदं किला = Act 1) if पाटल is *bright* red. Others make their lips red by संस्कार, yours are ruddy without संस्कार । It seems better to take पाटल as *pale* red. संस्कार makes it bright red.

बालः—अम्ब को एसो [ अम्ब क एषः ] ।

BOY—Mother, who is this ?

शकुन्तला—वच्छ दे भाअहेआइ पुच्छेहि [ वत्स, ते भाग-धेयानि पृच्छ ] । ( रोदिति ) ।

SAKUNTALA—My child, ask thy destiny (*Weeps*).

राजा—सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवान्भूत् ।

प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

स्वजमपि शिरस्यन्धः क्षिप्तां धुनोत्यहिशङ्कया ॥ २४ ॥

( पादयोः पतति ) ।

KING—O fair one, let the grief of repudiation disappear from thy heart. Somehow a powerful delusion of my mind occurred at the time. Of those in whom Tamas is supreme, such indeed is generally the disposition towards blessings. Even a garland placed on his head the blind man tosses off taking it for a snake (*Falls at her feet*).

\*शकुन्तलेति । 'ते तव भागध्यानि' भाग्यानि 'पृच्छ' । "क एष" इत्यस्य उत्तरं ते भाग्यमेव दातुं प्रभवति । प्रत्यादिष्टाहं कथं ब्रूयां क एषः । यदि समाद्-सुतश्चक्रवर्त्ती भवेः इति ते भाग्यं तदा "अयं ते पिता" इति वक्तुं न्याय्यम् । अथ ईदृशं ते भाग्यं यदिहैव वने वसन् तपश्चरिष्यसि तदा "धराधिपोऽयं दुष्यन्तः" इत्येवास्य पर्याप्तः परिचयः । इति मनसा प्राग्बलतमालोचयन्ती दुःखदग्धा 'रोदिति' ।

राजेति । इत्थं नवमिव प्रत्यादिष्टदुःखं भूयोप्यनुभवन्तीमेनां वीत्याह । अन्वयः—हे सुतनु, ते हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकम् अपैतु । तदा किमपि मे बलवान् मनसः सम्मोहः अभूत् । शुभेषु प्रबलतमसां वृत्तयः एवंप्राया हि । अन्धः शिरसि चित्तां स्वजमपि अहिशङ्कया धुनोति । व्याख्या—हे 'सुतनु' चारुवपुः शकुन्तले 'ते' तव 'हृदयात्' मनसः 'प्रत्यादिष्टात्' मत्कृतात् प्रत्याख्यानात्-जातं यत् 'व्यलीकं' दुःखं तत् 'अपैतु' दूरयातु दुःखं त्यज इत्यनुनयः । 'तदा प्रत्याख्यानकाले 'किमपि' कुतोऽपि अनिर्व्वचनीयात् कारणात् 'मे बलवान्' गुरुः 'मनसः सम्मोहः' चेतोविकृतिः 'अभूत्' जातः । प्रत्याख्यानञ्च अज्ञानकृतम् इत्यनुनयानुकूला युक्तिः । 'शुभेषु मङ्गलेषु विषये 'प्रबलं' घोरं 'तमः' मोहः अन्धकारश्च येषां तेषां 'वृत्तयः' व्यापाराः 'प्रायेण' बाहुल्येन

[“प्रायश्चानश्ने शुद्धौ तुल्यबाहुल्ययोरपि” इति विश्वः] ‘एवम् हि’ ईदृशो एव [तत्पुरुषपक्षे मयूरव्यंसकादिः। अन्यथा सुप्सुपा इति समासः। प्रायशब्दस्य पूर्वनिपातफलकोपसर्जनत्वाभावात् परनिपातः] इत्युक्तायाः युक्तैः समर्थनम्। ‘अन्वः’ सदा तमसा अभिभूतः सन् ‘शिरसि’ निजमस्तके ‘क्षताम्’ अनेन स्थापितां स्रजमपि मालामपि याच्यतमाम् ‘अहोः सर्पस्य शुद्धया’ भान्ताया ‘धुनौति कम्पयति, शिरसो व्यस्यति। इति समर्थनं प्रति दृष्टान्तः। [‘राजा’ (त, न्या-) ‘राजा शकुन्तलायः पादयोः प्रणिपत्य’ (रा., वि., म-)] ‘पादयोः पतति’ इति प्रसादनम् [राघवा-दौनामेतन्नास्ति]।

### NOTES

1. रोदिति—the pathos is very deep here ( See Tika).

2. (a) \* सुतनु &c.—Sakuntala avoids replying to the boy's question and she weeps. The king sees what is passing in her mind (See Tika on भागधेयानि पृच्छ) and is anxious to appease her. (b) सुतनु—शोभना तनुः इति सुतनुः, कर्मधा—with ऊङ् attached in the feminine ; here तनुशब्द is कान्तावाची। See our ‘व्याकरणसु सुतनु’—Uttar. III. sl. 15. Hence the vocative singular is सुतनु and not सतनो। (c), प्रत्यादेश etc.—“व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते” इत्यमरः। The renunciation stil rankles in your heart, or you would not have wept and avoided the answer to the boy.

3. एवं प्रायाः—प्रायेण एवम् एवम्प्रायाः usually such मयूरव्यंसकादि or सुप्सुपा। To account for the परनिपात of प्राय in such cases, take the example प्रायेण जिता शववः। This gives जितप्राया- शववः। The compound will take different case-endings according to the compound. Thus जितप्रायाः शववः प्रणिपेतुः ; जितप्रायान् शतृन् अग्रहीत्, जितप्रायेः शत्रुभिः उचे etc —If we had not compounded we should have said प्रायेण जिता शववः प्रणिपेतुः प्रायेण जितान् शत्रून् अग्रहीत्, प्रायेण जितैः शत्रुभिः ऊचे etc,—In these प्रायेण does not changes its विभक्ति, it is एकविभक्ति। Its पूर्वनिपात is prohibited by the rule “एकविभक्ति चापूर्वनिपाति।

4. पादयोः पतति—Raghava etc. make the king fall at her feet

before the speech. But the repetition उट्टेदु उट्टेदु shows how shocked Sakuntala was at this movement of the king. It is therefore impossible for her to wait for him to finish his speech lying prostrate at her feet, The king fell at her feet after uttering the verse and was *immediately* raised by Sakuntala.

शकुन्तला—उट्टेदु उट्टेदु अज्जउत्तो । णुणं मे सुअरिअप्प-  
दिवन्धवं पुरा किदं तेषु दिअहेसु परिणाममुहं आसि । जेण  
साण्णक्कोसो वि अज्जउत्तो मइ विरसो संवुत्तो [ उत्तिष्ठतु  
उत्तिष्ठतु आर्यपुत्रः । ननंमे सुचरितप्रतिबन्धवं पुरा कृतं तेषु  
दिवसेषु परिणाममुखम् आसीत् । येन सानुक्राशाऽपि आर्यपुत्रो  
मर्या विरसः संवृत्तः ] । ( राजात्तिष्ठति ) ।

SAKUNTALA—Rise, let my husband rise ; surely something formerly done by me obstructing my good work ( merit ), was by these days about to bear its fruit ( mature ) through which my husband though kindly disposed towards me, became pitiless. ( *The King rises* ).

शकुन्तलेति । 'मे' मया 'पुरा कृतम्' अनुष्ठित 'सुचरितस्य' पुण्यकर्मणः 'प्रति-  
बन्धक' प्रतिरोधक पुण्यफलरोधकमित्यर्थः तेषु दिवसेषु 'प्रत्याख्यानवेलासु' 'परिणामे'  
परिणतौ 'सुखं' यस्य 'तादृशं', पाकाभिसुखमिति यावत् आसीत् । 'येन' हेतुना सानु-  
क्रोशोऽपि सदयोऽपि सानुरागोऽपि 'आर्यपुत्रः' सयि 'विगतो रसो' रागः अनुरागः इत्यर्थः  
'शुद्धारादौ विषे वीर्ये' गुणे द्रवे रसः' इति कोषः ] यस्य तथाविधः, निरनुरागः  
इति यावत् 'संवृत्तः' । पुरा पुण्यमाचरितं मया तेन त्वया सङ्गता । पापश्चापि कृतं  
यस्य फलं प्रत्याख्यानवेलायां विपक्वमासीत् । तेन पुण्यफलं निरुद्धम् अहञ्च प्रत्या-  
ख्याता । इत्थं ममेव पापस्यायं विपाकः न ते दोषः ।

शकुन्तला—अहं कहं अज्जउत्तेन सुमरिदो दुक्खभाई अअं  
जनो [ अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृता दुःखभागी अयं जनः ] ।

SAKUNTALA—How was this miserable person remem-  
bered by my husband ?

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते

यो बाष्पविन्दुरधरं परिबाधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्ष्मविलग्नमग्न

कान्ते प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि ॥ २५ ॥

( यथोक्तमनुतिष्ठति ) ।

KING—With the dart of grief extracted, I will tell you. O fine-framed One, having wiped off the tear-drop sticking in your slight-curved eye-lashes to-day—that tear-drop which through delusion, was formerly disregarded by me ( though ) paining your lower lip—O my darling, I shall indeed [ Or—I shall first ] be free from remorse. ( Does as said ),

‘अथ’ इति प्रथे । ‘दुःखं’ भजते प्राप्नोति यस्तादृशः [ इति भजतेः घिनून् ] ‘अथ’ जनः [ इत्यात्मनिर्देशः ] अहमित्यर्थः ‘कथं’ स्मृतः ।

राजेति । ‘उद्धृतम्’ उत्खातं ‘विषादरूपं’ शल्यं शङ्कुः येन तादृशो भूत्वा ‘कथयिष्यामि कथं’ स्मृत इति । शल्योद्धारणप्रकारं वर्णयति । अन्वयः—हे सुतनु कान्ते, यो बाष्पविन्दुः पूर्वे ते ‘अधरं’ परिबाधमानः मया मोहात् उपेक्षितः तमद्य आकुटिलपक्ष्मविलग्नं प्रमृज्य विगतानुशयो भवामि तावत् । व्याख्या—हे ‘सुतनु’ वरगावि ‘कान्ते’ प्रिये शकुन्तले ‘यो बाष्पस्य’ नेत्रजलस्य विन्दुः पूर्वं प्रत्याख्यानकाले ‘ते’ तव ‘अधरं’ परितो ‘बाधमानः’ पीडयन् नेत्रयोर्निर्गत्य, कपोलौ अतिक्रम्य, अधरं न केवलं स्थितं किन्तु एकैकश इव ह्रस्वमागत्य उपचयेन चिरादस्थानेन च अधरं पीडयन्नपि मया मोहात् चित्तवैकल्यात् उपेक्षितः औदासीन्येन दृष्टः अतएव यो विषादशलाभूतो मे हृदयमनुदिनं दारयति ‘तं’ तथाविधं बाष्पम् मदहृदयशल्यम् ‘अद्य आकुटिलेषु, ईषद्वक्त्रेषु पक्ष्मसु नवल्लोमसु ‘विलग्नं’ स्थितं न तु ततः प्रसृतं प्रमृज्य’ शोधयित्वा ‘विगतः अनुशयः’ पश्चात्तापो यस्य तथाविधो ‘भवामि तावत्’ भवाम्येव [ तावद्विधारणे ] तच्च द्विधा नेयम् । बाष्पं प्रमृज्य एव नान्यथा । अथवा भवाम्येव ततः कथयामि । पूर्वं चिरोपेक्षया शलावेधः अद्य दृष्टे एव मृष्टे शलगोद्धारः इति तात्पर्यम् । [ ‘बाष्पविन्दुः’ ( रा., त-

न्य १- म- )—‘वह्निविन्दः’ (वि) ॥ ‘काले’ ( त- न्या- )—‘वाष्पम्’ ( रा- म- ) ]  
यद्योक्तं वाष्पविन्दुप्रसाजं नम इत्यर्थः ।

NOTES.

1. उद्धृत &c.—The विषाद here is the same as the अनुशय in the verse following.

2. *Reading*—(a) वाष्पविन्द—वह्निविन्द is rare and has no special recommendation, We have retained the more common reading. (b). काले—Here वाष्पम् becomes a repetition and should be avoided.

शकुन्तला ( नाममुद्रां दृष्ट्वा )—अज्जउत्त, एवं तं अङ्गुलीमञ्जं  
[आर्य्यपुत्र एतत्तदङ्गुलीयकम् ]

SAKUNTALA—( *Seeing the signet-ring* )—My husband, this is that ring.

राजा—अस्मादङ्गुलीयोपलम्भात् खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

KING—From the recovery of this ring, was indeed memory recovered.

शकुन्तला—विसमं किदं णोणं जं तदा अज्जउत्तस्म पञ्चा-  
अणकाले दूळहं आसि [ विषमं कृतमनेन यत् तदा आर्य्यपुत्रस्य  
प्रत्यायनकाले दुर्लभमासीत् ] ।

SAKUNTALA—It did what was not proper for it—became scarce at the time of convincing my husband.

राजा—तेन हि ऋतुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यतां लता  
कुसुमम् ।

KING—Then let the creeper do bear flower as a token ( witness ) of its union with the season.

राजेति । ‘अङ्गुलीयस्य उपलम्भः’ प्राप्तिः तस्मात् ‘खलुत एव स्मृतिः’ स्मरणम्  
‘उपलब्धा’ प्राप्ता ।



शकुन्तलेति । 'अनेन अङ्गुरीयकेन 'विषम विसदृश' 'कृतम्' । 'यत् यस्मात्  
'तदा प्रत्यायनस्य' प्रत्ययोत्पादनस्य काले दुर्लभमासीत्' ।

रजिति । तेन तस्मात् यदि ऐतेनैव प्रत्यायनं तत इत्यर्थः 'लता लतेव तन्वी  
त्वम् 'ऋतुना' वसन्तेन, मया इति गूढम्, यः समवाय 'समागमः पुनःसमागम इति  
भावः तस्य 'चिह्न' सूचकम् इदं' 'कुसुमम् अङ्गुरीयकमित्याशयः प्रतिपद्यतां गृह्णातु ।  
इत्यङ्गुलीयक' भूयोऽपि दातुमिच्छति ।

## NOTES

1. नामसुद्रां दृष्ट्वा—She notices it while the king wipes off the  
tear from her eyes.

2. तेन हि—The flower in the creeper bears testimony to  
the advent of the season, so let the ring be witness of our re-  
union. The flower is in the creeper, let the ring be with you.

शकुन्तला—ण से विस्मसिमि । अज्जजतां एव्व धारेदु  
[ नास्य विश्वसिमि । आर्य्यपुत्र एव एतत् धारयतु ] ।

SAKUNTALA—I do not trust it, Let my husband do wear it.

( ततः प्रविशति मातलिः ) । मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नी-  
समागमेन पुत्रमुखदर्शनेन च आयुष्मान् वर्द्धते ।

( *Then enters Matali* ) MATALI—O joy ; The Long-lived  
One thrives by union with his lawful wife and by seeing his  
son's face,

राजा—अभूत् सम्पादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले,  
न खलु विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

KING—My desire appears with a sweet fruit developed.  
Matali, I guess this event is not known by Indra.

मातलिः ( सस्मितम् )—किमीश्वराणां पशोक्षम् । पश्या-  
युष्मन्, भगवान् मारीचस्ते दर्शनेन वितरति ।

MATALI (*Smiling*)—What is out of sight of the omnipotent? Come, O Long-lived One. Maricha the Perfect, grants you a visit.

शकुन्तलिति । ‘अस्य’ अङ्ग, लीयकस्य [ सन्ध्यामात्रविवक्षया षष्ठी अन्यथा सप्तमी स्यात् ] न विश्वसिनि ‘पूर्वे प्रत्यायनकाले आत्मनःअसान्निध्यं न विषमाचरणादिति भावः ।

मातलिरिति । ‘दिष्ट्या’ इति हर्षे अव्ययम् [ “दिष्ट्या हर्षे मङ्गले च” इति मेदिनी ] अहो आनन्दे ‘आयुष्मान् धर्मपत्न्या’ यः ‘समागमः’ तेन ‘पुत्रसुखस्य’ यत् ‘दर्शनं’ तेन च ‘वर्द्धते’ । भवद्भृङ्गा हर्षो मे इति भावः ।

राजिति । ‘मे मनोरथः सस्यादित’ विधिना विपाचितं ‘खादु मधुर’ ‘फलं’ यस्य तादृशः अभूत् । अयं वृत्तान्तः पुत्रपत्नीसमागमो मे इत्यर्थः ‘आखण्डलेन’ इन्द्रेण ‘न खलु’ [ खलु वाक्यालङ्कारे ] ‘विदितः स्यात्’ [ सम्भावनायां लिङ् । विदित इति यथाप्राप्तं भूते क्तः । तेन आखण्डलेन इति न षष्ठी ] ।

मातलिरिति । देवेन्द्रेऽपि राजा अज्ञानारोपात् ‘स्मितं’ कृत्वा आह—‘ईश्वराणां प्रभूणां ‘परोक्षम्’ अगोचरं ‘किं वस्तु अस्ति, न किमपि । विज्ञातमेवैतदिन्द्रस्य ।

### NOTES

1. धर्मपत्नी &c.—धर्मार्था पत्नी धर्मपत्नी । शाकपायिवादि etc. तथा समागमः । पत्नी in connection with धर्म is more appropriate than भार्या, कान्ता &c., because पत्नी implies यज्ञसंयोग by the rule “पर्युनो यज्ञसंयोगे”- ( P. 4.1 ).

2. अभूत्—भूतसामान्ये लुङ् ।

3. स्मितम्—Smiles at the king's simplicity.

4. वितरति—वर्तमानस्थानीयैः सविष्यति लट् ।

राजा—शकुन्तले, अवलम्ब्यतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामि ।

KING—Sakuntala, let the boy be supported by you. I wish to see the perfect One having placed thee in front.

शकुन्तला—हिरिआमि अज्जउत्तेन सह गुरुसमीवं गन्तुं [ जिह्मेमि आर्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ] ।

SAKUNTALA—I feel shame ( bashful ) to go with my husband near my superiors.

राजा—अप्याचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एषो हि ।

KING—This may be done on auspicious occasions. Come, do Come.

( सर्वे परिक्रामन्ति । ततः प्रविशति अदित्या सार्द्धमासनस्थो मारीचः ) । मारीचः ( राजानमवलोक्य )—दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमग्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितो भुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्म जातं

तत् कौटिमत् कुलिशमाभरणं मघोनः ॥ २६ ॥

(All go round the stage. Then enters Maricha with Aditi seated.) MARICHA ( seeing the king )—Dakshayani, this is the one that marches in front at the head of thy son's battles called as Dushyanta, the sustainer of the world—the one by whose bow with the work fully performed that keen-edged thunder-bolt has become a piece of jewellery (only) to Indra.

शकुन्तलिति । 'गुरुसमीपं गन्तुं' जिह्मि लज्जं । आर्ययुवसाहचर्यात् लज्जा [ गन्तुम् इति "कर्त्तरि क्त" इति पक्षे 'गन्ती अहं 'जिह्मि' इत्यर्थः । "अव्ययक्रतो भावे" इति पक्षे तु 'गन्तुं' गमनं तच्चात् 'जिह्मि' इति ] ।

राजिति । 'अभ्युदयस्य' सङ्ख्येः कालाः पक्षाः तेषु 'आचरितव्यमपि' कत्तव्यमपि । आभ्युदयिकेषु गुरुसाक्षात्कारे यद्येष्टं भर्ता सह वा यायात्, तत न दीषः [ अपि कामचारकरणे ] । यद्वा—'अभ्युदयकालेषु आचरितव्यमपि' आचारोऽपि अनुसर्तव्यः । भर्ता सह गुरुसाक्षात्कार आचारः । तमाचार' प्रतिपद्यस्व [ अपि समुच्चये ] ।

मारीच इति । अन्वयः—अयं दुष्यन्त इत्यभिहितः भुवनस्य भर्ता ते पुत्रस्य रणशिरसि अग्रयायी । यस्य चापेण विनिवर्त्तितकर्म (सत्) कौटिमत् तत् कुलिशं मघोनः

आभरणं जातम् । व्याख्या—‘अयम्’ एष दृश्यमानो जनः ‘दुष्यन्त इति अभिहितः’ ख्यातः, दुष्यन्त इति नाम्ना लोके प्रसिद्धः ‘भूवनस्य’ भुवः ‘भर्ता’ पालकः, ‘ते’ तेषां ‘पुत्रस्य’ इन्द्रस्य ये ‘रणाः’ समराः तेषां ‘शिरसि’ समरमूर्द्धनि ‘अयथायी’ पुरीगामी । साक्षात् भूवो भर्ता, परीक्षतो दिवोऽपि इति भावः । नक्षत्रस्य अयमेगमनमात्रं समरेषु, किन्तु स एवायं ‘यस्य चापेन’ धनुषा ‘विनिवर्त्तितं’ सुसम्प्रादितं ‘कर्म’ शतदहननरूपं यस्य तथा-विधं सत् ‘कोटिमत्’ प्रशस्यकोटियुक्तं ‘तत्’ प्रसिद्धं ‘कुक्षिशं’ वज्रं मघोनः इन्द्रस्य ‘आभरणं’ भूषणमात्रं ‘जातम्’ । सत्यं कोटिमता वज्रेण इन्द्रस्य भुजो भूष्यते, शत-पातस्तु अस्य चापेन क्रियते इति भावः ।

### NOTES

1. गन्तुं जिह्मि—The तुसन् may be here explained in two ways. In the अष्टाध्यायी it is not specifically stated in what वाच्य it is attached. It is natural to say then that the general rule “कर्त्तरि कृत्” applies, not being barred by special injunction. This requires तुसन् to be in the कर्त्तृवाच्य । गन्तुम् then means गन्तु । The Bhashyakara simplifies the matter by laying down that a कृत् producing an अव्यय word is to be in the भाववाच्य । गन्तुम् then means गमनम् । गन्तुं जिह्मि = गमनात् जिह्मि ।

2. अपि आचरितव्यम्—&c. (a) अपि implies option कामचार, (b) आचरितव्यम् has एतत् (i.e., भर्ता सह गुरुसाक्षात्कारः) for its कर्म understood. In the alternative exposition ( See Tika ) आचरितव्यम् = आचारिणं वर्त्तितव्यम् । यथाआचारः तथा कर्त्तव्यम् । ( c ) एहि एहि—The repetition implies *impatience*. See also Pratima I. 29 note 8.

3. (a) दाक्षायणी...दक्षस्य अपत्यं स्त्री इति दक्ष + फक् स्त्रियाम् = दाक्षायणी तत्संबद्धौ । अदिति was Daksha's daughter. (b) ते—Yours, hence you should feel interested in him. (c) तत्—That thunder-bolt i.e., that one which in days of yore had done such service. प्रसिद्धार्थत्वात् यच्छब्दोपादनं नापेक्षते । (d) मघोनः—See मघवतः, *Ante*.

अदितिः—सम्भावणीआण्भावा से आकिदी [ सम्भावनी-यानुभावा अस्य आकृतिः ] ।

ADITI—His form (frame) is one from which prowess is capable of being inferred.

मातलिः—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौकसां पितरावायुष्मन्तमवलोकयतः । तदुपसर्प ।

राजा—मातले,

प्राहुर्द्वादशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं

भर्तारं भुवनत्रयस्य सुषुवे यद्यज्ञभागेश्वरम् ।

यस्मिन्नात्मभु (भ) वः परोऽपि पुरुषश्चक्रे भवायास्पदं

द्वन्द्वं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तत् स्रष्टुरेकान्तरम् ॥ २८ ॥

MATALI—O Long-lived One, these parents of the denizens of heaven are beholding you with eyes that speak of affection as towards a son. So approach.

KING—Matali, with Daksha and Marichi for its origin, screened from the Creator by a single generation, is this the pair which sages call the Source (Parents) of the energy that exists in twelve forms,—(the pair) which brought forth the sustainer of the three worlds, the disposer of the share at sacrifices,—the pair in which the Soul higher than even the self-existent [Or—even the self-born Soul Supreme] took up abode for birth ?

अदितिरिति । 'अस्य आकृतिः' शरीरं 'सम्भावनीयः' अनुमेयः 'अनुभावः' प्रभावः सामर्थ्यं दानवजययोग्यता इत्यर्थः यस्याः तादृशी । दृष्टं दृष्ट्वा एव सामर्थ्यमस्य अनुमोदयते इति भावः ।

मातलिरिति । एतौ दिवौकसां देवानां पितरौ अदितिकश्यपौ 'पुत्रे' या 'प्रीतिः' तस्या यत् 'पिशुनं' सूचकम् [ 'पिशुनौ खलसूचकौ' इत्यमरः ] तेन 'चक्षुषा' [ जातावेकवचनम् ] 'आयुष्मन्' त्वात् 'अवलोकयतः' । इन्द्रतुल्योऽसि इत्यर्थः । प्रीतौ भगवन्तौ त्वयि ; 'तत्' तस्मात् उपसर्प' समीपे गच्छ ।

राजिति । अन्वयः—हे मातलि, इदं तत् दक्षमरीचिसम्भवं स्रष्टुरेकान्तरं द्वन्द्वं यत्

सुनयो द्वादशधा स्थितस्य तेजसः कारणं प्राहुः, यत् भुवनत्रयस्य भर्तारं यज्ञभागेऽश्वरं सुषुवे, यस्मिन् आत्मभवः परः पुरुषोऽपि भवाय आस्पदं चक्रे । व्याख्या—‘हे मातली’ ननु पृच्छामि इदं दृश्यमानं तत् ‘दक्षस्य मरीचिश्च सम्भवः’ उतपत्तिस्थानम् [अपादाने अ०] यस्य अतएव ‘सृष्टः’ ब्रह्मणः ‘एकम् एकमात्रम्’ अन्तरम् ‘अन्तर्हिः’ व्यवधायक-मित्यर्थः यस्य तत्. एकपुरुषव्यवाहृतमित्यर्थः ‘इदं’ मिथुनं किम् । इदं विं तत् इदम् इति काकुमुहेन प्रश्नः । कतमत् इदमित्याह—‘यत् इदं’ सुनयः’ विद्वान्नामाना मरुर्ध्वयो द्वादशधा’ द्वादशसु भागेषु द्वादशात्मना स्थितस्य तेजसः’ आदित्यस्य इत्यर्थः कारणं जनकं ‘प्राहुः’ वदन्ति । पुनः कतमत् इदम्—यत् इदं’ भुवनानां त्रयस्य विभुवनस्य ‘भर्तारं’ पालकं यज्ञेषु ये ‘भागाः’ तेषाम् ‘ईश्वरः’ प्राधान्येन गृह्णात स्वामिनम् । यद्वा—यज्ञभागाः सन्ति येषां तेषां देवानामित्यर्थः [ सत्वर्थीयोऽच् ] ‘ईश्वर स्वामिनम् इन्द्रमिति यावत् ‘सुषुवे’ जनयामास । पुनश्च कतमत् इदम्—‘यस्मिन् इदं’ ‘आत्मनो भवो जन्म यस्यतादृशः स्वयं जातः अज इत्यर्थः ‘परः’ परमः सर्वोतिशयो ‘पुरुषोऽपि’ पुरुषोत्तमो विश्वरूपि ‘भवाय’ जन्मने आस्पदं स्थानं चक्रे’ यत् भवाय समुपस्थितमित्यर्थः । ‘आत्मभवः’ इतिपाठे ‘आत्मभवो ब्रह्मणोऽपि ‘परः’ अधिकः शोविश्वरित्यर्थः ; [ वामनावतारे ‘वलिच्छलनार्थं’ कश्यपाददितौ जातो हरिः ] । [ ‘आत्मभवः’ (रा., वि., म.) —‘आत्मभवः’ ( त., न्या. ) ] ।

## NOTES

1. (a) द्वादशधा—द्वादशसु भागेषु इति द्वादश + धाच् । Refers to the Sun. The sun changes its character apparently in different months. The summer-sun is supposed not to be the same as the mid-winter-sun. This leads to the assumption of the existence of twelve suns. (b) यज्ञ &c.—यज्ञस्य भागः यज्ञभागः । सः अस्ति एषाम् इति यज्ञभाग + अच् मत्वर्थे = यज्ञभागाः those who enjoy a share in sacrifices i. e., the gods. तेषाम् ईश्वरः । तस् Also see Tika.

2. (a) आत्मभवः—Quat. पुरुषः । Refers to Vishnu. See Tika. आत्मभवः is पञ्चम्यन्त । आत्मभूः is Brahman. “ब्रह्मात्मभूः सुरज्यं छः” इत्यमरः । (b) अपि—Even the आत्मभवः (Self-born) went to him for the sake of भव (birth) = इति परं हि विश्वान्तविरोधं स्थानम् । (c) भवाय = भू + अच्

कर्त्तरि or घ करणे = भवः birth. तस्मै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (d) आस्पदम् = आ समन्तात् पद्यते अस्मिन् इति आ + पद + घ अधिकरणे = आस्पदम् residence, abode, प्रतिष्ठा । The सूट् comes in by निपातन in the rule 'आस्पद' प्रतिष्ठायाम् । (e) इन्द्रम्—इयम् अभिष्वज्यते इति द्वि द्वि = इन्द्रम् by निपातन in the rule "इन्द्रं रहस्यमर्थदावचन-व्यत्क्रमण यज्ञपात्रप्रयोग-अभिष्वक्तिषु" (P. 8. 1 1c). 'द्विशब्दस्य द्विवचनं पूर्वपदस्य अभावः, अत्रचोत्तरपदस्य निपात्यते'—*Vṛiti* (f) सृष्टः—From the Creator. बौद्धमपादानमाश्रित्यपञ्चमो । (g) एकान्तरम्—Each separated by one step. Thus (1) Brahman Marichi, Kasyapa. (2) Brahman Daksha, Aditi.

3. *Remark*—†आत्मभवः seems to be the better reading. It brings out the विरोधाभास more prominently. Thus—It is *absurd* to speak of भव of one who is आत्मभवः ( आत्मभवो भूत इति विरोधः ) । But the majesty of the Lord Supreme ( परः पुरुषः ) is incomprehensible. Everything is possible with him ( परोऽसौ पुरुषः अचिन्त्यामहिमा सहिम्नैव आस्पदं चक्रे इति विरोधपरिहारः ) । Hence the अलङ्कार is विरोधाभासः ।

मातलिः—अथ किम् ।

MATALI—What else ( ves ) ?

राजा ( प्रणिपत्य )—उभाभ्यामपि वासवनियोज्या दुष्यन्तः प्रणमति ।

KING (*Prostrating himself*)—Dushyanta, Indra's servant salutes both of you.

मारीचः—वत्स, चिरं जीव । पृथिवीं पालय ।

MAKICHA—My son live long. Protect the earth.

अदितिः—वच्छ अप्पडिग्गो होहि [ वत्स, अप्रतिरथो भव ] ।

ADITI—My son be you without a rival car.

( शकुन्तला पुत्रसहिता पादयोः पतति ) ।

(Sakuntala with her child prostrates herself at their feet)

मारीचः—वत्से,

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।

आशीरन्या न योग्या पौलोमीसदृशी भव ॥ २८ ॥

MARICHA—My child, thy husband is Indra's equal, thy son resembles Jayanta. No other benediction is suitable to you—Be you like Paulomi (i. e. Sachi).

अदितिः—जादे, भर्तुणो बहुमदा होहि । अयञ्च दीहाऊ बच्छओ उहअकुलनन्दनो होदु । उवविसह जाते, भर्तुर्वहु-भता भव । अयञ्च दीर्घायुर्वतसक उभयकुलनन्दनो भवतु । उपविशतम् ] ।

ADITI—My child, mayest thou be much esteemed by the husband ; and may this little darling be long-lived and be the delighter of both (paternal and maternal) families. Sit down.

राजेति । 'नियोज्यः' भृत्यः [ शक्यार्थे ण्यति कुलाभावः ] । 'वासवस्य' इन्द्रस्य नियोज्यः । 'उभाभ्याम्' उभे अपि अनुकूलयितुं 'प्रणमति' इत्यर्थः [ 'क्रियार्थोपपदस्य—' इति कर्मणि चतुर्थी ] ।

अदितिरिति । प्रतिकूली रथः 'प्रतिरथः' उपचारात् प्रतिहन्त्री । 'अविद्यमानः प्रतिरथो' यस्य तादृशो 'भव' ।

मारीच इति । अन्वयः—भर्ता आखण्डलसमः, सुतः जयन्तप्रतिमः ; वत्से पौलोमी—सदृशी भव । अन्या आशीः ते योग्या न । व्याख्या—'भर्ता' पतिः दुष्यन्तः 'आखण्डलिन' इन्द्रेण 'समः' तुल्यः । ततः 'सुतः' पुत्रः सर्वदेवनः 'जयन्तेन' इन्द्रपुत्रेण तुल्यः 'जयन्त-प्रतिमः' [नित्यसमासः । यद्वा—प्रतिमाति इति प्रतिमः सदृशः । जयन्तस्य प्रतिमः] । अतएव हे 'वत्से पौलम्या' इन्द्रपत्न्या शच्या 'सदृशी' तुल्यया अविधवा इत्यर्थः 'भव' । भर्ताः सुतस्य च तथाविधत्वात् 'अन्या आशीः ते योग्या' अनुरूपा 'न' । [ पौलोमी-सदृशी' (रा-, वि-, म-)—'पौलोमीमङ्गला' ( तः, न्याः ) ] ॥



अदितिरिति । 'भर्तुः' बहुमता पूजिता 'भव' । अयञ्च वत्सकः' [अत्पार्श्वे कन्]  
'दौर्घमायुः' यस्य तथाविधः सन् 'उभयोः' द्वयोरपि पैटकस्य माटकस्य च कुलयोः'  
'वंशयोः' 'नन्दनः' प्रीतिप्रदः 'भवतु' ।

## NOTES

1. उभाभ्याम्—कर्मेणि चतुर्थी (See Tika), Or treating प्रणमति as अविवक्षितकर्मा we get सम्प्रदाने चतुर्थी by the Varittika "क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्" ।

2. (a) जयन्तप्रतिमः—Amara has 'सुखतरपदेत्वमी ! निभसङ्काशनी-  
काशप्रतीकाशीपमादयः ॥' By आदि several other words are included.  
If प्रतिम is one of these, then it can mean *equal* only when final  
in a compound (उत्तरपद) । So the वाक्य—जयन्तस्य प्रतिमः does not  
mean *Jayanta's equal*. The वाक्य thus should not contain प्रतिम  
i. e., the समास is obligatory ( नित्यसमास ) । If however प्रतिम is *not*  
included, or if some derivation may be given to make it  
mean सम then of course an ordinary समास becomes possible  
(See Tika). (b) पौलोमी &c.—पौलोमी is पुलोमजा, i. e. शची, Indra's  
wife "पुलोमजा शचीन्द्राणौ" इत्यमरः । पौलोम्या सद्गुणौ Sachi's equal.  
† This also implies अद्वैधव्य and luck which the sage thought was  
the best benediction he could pronounce. See Swapna. VI

3. Reading—The Beng. reading, पौलोमीमङ्गला means the  
same. मङ्गलम् is *an auspicious thing*. पौलम्या मङ्गलम् इति auspi-  
cious luck of Paulomi, i. e., अद्वैधव्यम् । तत् अस्ति अस्याः इति पौलोमी-  
मङ्गल + अच् मत्वर्थे स्त्रियाम् ।

4. \* बहुमता—As a woman, she prizes the husband's favour  
more than अद्वैधव्य । Besides, her benediction seems to have  
reference to Sakuntala's repudiation by Dushyanta. Be thou  
the husband's favourite so that repudiation may not occur  
again.

( सर्वेप्रजापतिमभितः उपविशन्ति ) ।

(All sit down round the Progenitor),

मारीचः ( एकैकं निद्दिशन् )—

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धा वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत् समागतम् ॥ २६ ॥

MARICHA—(Pointing to each one at a time)—How auspicious ! Virtuous Sakuntala, this noble child, and thyself—indeed the celebrated triad, viz., Faith, Wealth. Action—have come together !

राजा—भगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिः पश्चाद्दर्शनमित्यपूर्वः खलु  
वोऽनुग्रहः । कुतः—

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनादयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।

स्मामित्तनैमित्तिकप्रयोरयं क्रमस्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥ २७ ॥

KING—O Perfect One, first the fulfilment of wish afterwards your sight ! Thus the favour is strange indeed ! For, flower appears first, then the fruit. The rise of clouds happens first, after that the shower. This is the order of the cause and the caused. But of your favour the prosperity is in advance.

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

MA TALI—Thus do ordainers show favour.

‘प्रजापति’ कश्यपम् ‘अभितः तं परिवार्य’ इत्यर्थः ।

मारीच इति । ‘एकम् एकम् इति वीक्षा [ द्विवचनम् । बहुव्रीहिवद्भावः ]  
‘निद्दिशन्’ अङ्गुल्या दर्शयम् । अन्वयः—दिष्ट्या साध्वी शकुन्तला, इदं सदपत्यं भवान्  
—श्रद्धा वित्तं विधिः इति तत् च त्रितयं—समागतम् । व्याख्या—‘दिष्ट्या’ मङ्गली  
अव्ययम् । अहो मङ्गलम् । यद्वा—‘दिष्ट्या’ हर्षे । अहो आनन्दः । साध्वी पतिव्रता  
‘शकुन्तला’ इदं ‘सत् साधु’ अपत्यं सन्ततिः इत्यर्थः, ‘भवान्’ त्वं अजोत्तमो दुष्यन्तः—  
‘श्रद्धा’ शास्त्रोक्ता भक्तिः, ‘वित्तं’ शास्त्रीयक्रियायुक्तं द्रव्यसंग्रहोचितं धनं, ‘विधिः’

शास्त्रीयकर्मानुष्ठानम् 'इति तत् च तदेव प्रसिद्धं त्रितयं वरायव वस्तु समागतम्' एकत्रमित्तम् [ भाविनमवयवसमागमसुद्दिश्य तयप्रत्ययः ] । मङ्गलमेतत् [आनन्दो मे इति वा ] यत् शृङ्गारूपा शकुन्तला, वित्तरूपः सर्वदमनः विधिरूपो भवान् इति त्रयमय युक्तम् ।

राजति । हे 'भगवन्' एष समागमो भवदनुग्रहस्य फलम् । अनुग्रहस्य मे पुण्येन स्यात् । पुण्यञ्च भवद्दर्शनमेव मदभिमतफलप्रसवे समर्थम् । किन्तु अद्य दर्शनात् 'प्राक् अभिप्रेतस्य' अभिलषितस्य फलस्य 'सिद्धिः' निष्पत्तिर्जाता । पश्चात् दर्शनं जातम् इति अपूर्वः नूतनो 'हि अनुग्रहः' प्राक्फलं पश्चात् दर्शनम् इत्यपूर्वता । 'कुतः' इति चेत् शृणु—अन्वयः—पूर्वं कुसुमम् उदेति ततः फलम् । प्राक् घनोदयः 'तदनन्तरं' पयः । अयं निमित्तनैमित्तिकयोः क्रमः । तव प्रसादस्य तु पुरः सम्पदः । व्याख्या—'पूर्वं' प्रथमं कुसुममुदेति पुष्पमाविर्भवति 'ततः' तदनन्तरं तत्कर्म 'फलं' दृश्यते । 'प्राक्' आदौ 'घनोदयः' मेघसज्जा 'तदनन्तरं' ततः परं तत्कृतं 'पयः' जलम् । 'अयम् एष निमित्तस्य' कारणस्य निमित्तेन संसृष्टस्य नैमित्तिकस्य 'कार्यस्य च 'क्रमः' नियमः आनुपूर्वी । 'प्रथमं कारणं पश्चात् कार्यं इत्येव कार्यकारणयोः क्रमः । भवतु, किं तेन इत्याह—'तव प्रसादस्य तु भवतोऽनुग्रहस्य पुनः 'पुरा' पूर्वं तत्-कार्यं 'सम्पदः' प्रसादपावस्य श्रियः । प्रसन्नो भविष्यति भवानमुस्मिन् इति जानत्यः सम्पदः प्रागेव प्रसादपावसुपतिष्ठन्ति । यद्वा—मयि सानुग्रहो भगवान् इति ज्ञानात् पूर्वमेव अनुग्रहीतस्य सम्पदः सम्पद्यन्त इति भावः ।

मातलिरिति । 'विधातारः' कर्तारः ईशाः इत्यर्थः एवम् अनेन विधिना प्रसौ-दन्ति अनुग्रहन्ति । भवतायं लौकिकः कार्यकारणक्रम उक्तः । अलौकिके तु क्रमो भिन्न एव । इच्छासिद्धय ईशा यदेवेच्छन्ति तत्क्षणं तदेव सम्पद्यते । इह भगवानिच्छति दुष्यन्तस्य पुत्रकलवसमागमो भवतु इति । यदि तत्क्षणमसम्पन्ना सा इच्छा भवत्कृतं भगवद्दर्शनमपेक्षते तर्हि अनौशता भगवत आपद्यते ।

### NOTES

१. त्रितयम्—वरायव वस्तु इति त्रि + तयप् = त्रितयम् a triad. But we cannot speak of a *group* before the contents 'become समागतः' द्वावि संमागतानि त्रितयं भवति । त्रितयं समागतम् is defended saying that

the language is used with an eye to the future concurrence. See Tika 'भाविनम्' &c.

2. निमित्त &c—निमित्त is cause कारणम् । निमित्तेन संसृष्टम् इति निमित्त + ठक् = निमित्तिकम् effect काय्यम् ।

राजा—भगवन् इमामाज्ञाकरीं वो गान्धर्वेण विवाह-विधिना उपगम्य कस्यचित् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैथिल्यात् प्रत्यादिशन्नपराद्धोऽस्मि तत्रभवतो युष्मत्सगोत्रस्य कण्वस्य । पश्चादङ्गलीयकदर्शनाददृपूर्वा तद्दहितरमवगतोऽहम् । तच्चित्रमिव मे प्रतिभाति ।

यथा गजो नेति समक्षरूपे तस्मिन्नपक्रामति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु भवेत् प्रतीतिस्तथाविधो मे मनसो विकारः ॥ ३१ ॥

KING—O Perfect One, having wedded this handmaid of thine by the Gandharva rites of marriage and rejecting through laxity of memory when brought by friends after some time, I had become an offender to your kinsman, the Reverend Kanva. Afterwards through seeing the ring I knew his daughter as previously married by me. This appears strange to me. The preversion of my mind is of that kind by which, with the form before the eyes, the belief can be "It is not an elephant", (then) doubt can arise when it is passing out of sight, but conviction can come after seeing the foot-prints.

राजेति । 'वः आज्ञां करोति या तां परिचारिकां शकुन्तलाम् [अङ्गुलीनिर्देशः] 'कस्यचित् कालस्य परस्तात् । गन्धर्वानां तस्यैव प्रत्यययोगात् षष्ठी । 'आनीतां' सत्समीपमुपस्थापिताम् । 'स्मृतेः शैथिल्य' दुर्बलता, तस्मात् 'प्रत्यादिशन्' निराकुर्वन् । गोत्रवान् सगोत्रः । 'युष्माभिः' भवता 'सगोत्रस्य' गोत्रवतः भवद्गोत्रस्य इत्यर्थः 'तत्रभवतः' पूज्यस्य 'कण्वस्य' [सन्ध्यासामान्ये षष्ठी] अपराद्धोऽस्मि कृतापराधोऽहम् । पश्चात् प्रत्याख्यानकृतादपराधात् परं पूर्वम् अहम् [भूतपूर्वचरत् इति निपातनात्

पूर्वशब्दस्य परनिपातः ] 'भवगतोऽहम्' [ कर्त्तरि क्तः ] । 'तत्' एतत्, साचादुद्दृष्टायाम-  
ज्ञानम् अङ्गुरोद्यकदर्शनात् ज्ञानम् 'चित्रमिव' आश्चर्य्यै 'प्रतिभाति' ।

अन्वयः—यथा समक्षरूपे गजो न इति. अतिक्रामतितस्मिन् सशयः स्यात्, पदानि  
दृष्ट्वा तु प्रतीतिः भवेत् मे मनसो विकारस्तथाविधः । व्याख्या—'यथा येन प्रकारेण  
यादृशेन विकारेण इत्यर्थः 'समक्षं प्रत्यक्षं रूपं यश्च तादृशं कर्त्तुं शक्तं सत्त्वं अयंगजो-  
न इति सिध्याज्ञानं' ततः 'अपक्रामति दूरे गच्छति' 'तस्मिन् जीवे गजो वा स्यात् इति  
'संशयः स्यात् पश्चात् 'तु पदानि' भूमौ पदचिह्नानि 'दृष्ट्वा' सत्यं गज एव इति 'प्रतीतिः  
सम्यक्तथो भवेत्'—'मे मनः' 'मनसो' विकारः चित्तभ्रमः 'तथाविधः' तादृशः । प्रथमं  
साचादुपगतार्थां शकुन्तलायां नेत्रं मत्परिग्रह इति मे ज्ञानमासीत् । ततः पुरोधसा  
दूरे नौद्यमानायां तस्यां दूयमानेन हृदयेन सन्देहोऽभूत् । पश्चात् अङ्गुलीयकदर्शनेन  
परिग्रहः एव इति प्रतीतिर्जाता । अङ्गुलीयकदर्शनमाध्या प्रतीतिः साचाद्दर्शनान्न जायेत  
इति किमेतत् चित्रं न बुध्यते मया ।

### NOTES

1. (a) आज्ञाकरौम्—आज्ञां करोति इति आज्ञा + कृ + ट कर्त्तरि ताच्छेलेन  
स्त्रियाम्=आज्ञाकरौ a maid-servant ताम् । (b) अपराद्ध—अप + राध + क्त  
कर्त्तरि । (c) युष्मात् &c—सगोत्र is well-known in the sense of समानं  
गोत्रमस्य where समान becomes स by the rule 'व्यातिर्जनपदराविनाभि-  
नामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनवत्त्वेषु' (P, 5. 8. 85). युष्माभिः सगोत्रः having  
the same gotra with thyself. But this sounds improper because  
कश्यप himself is the originator of the गोत्र [ स्वयंगोत्रप्रवर्तकस्य पुनः  
किं गोत्रम् ] । We therefore propose to expound गोत्रेण सह सगोत्रः  
having a gotra. युष्माभिः सगोत्रः now means having a gotra because  
of thee i. e. you have given him his gotra ; he derives this gotra  
from you

2. (a) समक्षरूपे—सामोप्यमञ्ज्योः इति सस + अक्षि + टच् समासान्त =  
समक्षम् vicinity of the eyes, अव्ययी— । The टच् comes in by the  
Ganasutra 'प्रति (परः) समनुस्थोऽन्त्यः । समक्षम् अस्ति अस्य इति समक्ष +  
अच सत्वर्थे (अर्थ आदि) =समक्षम् before the eyes. तादृशं रूपं यस्य तस्मिन्

पदानि—पदचिह्नानि । The strangeness lies in this—समचरूपे गजो न इति ज्ञानं परोक्षरूपे तस्मिन् पदानि दृष्ट्वा गज इति प्रतीतिः ।

[N. B.—‘we therefore &c.’ in notes (c) above is adopted by Prot. Gajendragadkar.]

मारीचः—वत्स, अलमात्मापराधशङ्कया । सम्मोहोऽपि त्वय्युपपन्नः श्रूयताम्—

MARICHA—My son, away with suspicion of your own offence. Delusion too in you is accountable. Listen—

राजा—अवहितोऽस्मि ।

KING—I am attentive.

मारीचः—यदैव अप्सरस्तीर्थावतरणात् प्रत्यक्षवैक्लव्यां शकुन्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपागता, तदैव ध्यानादवगतोऽस्मि दुर्व्यससः शापादियं तपस्विनी सद्धर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टेति । स चायमङ्गलीयकदर्शनावसानः ।

MARICHA—When Menaka came to Dakshayani carrying Sakuntala whose distress was personally witnessed by her owing to her descent to Apsarastirtha, at that very moment I learnt from meditation that through the curse of Durvasas this poor co-worker in the path of virtue ( wife ) had been disowned by you. And that curse had its termination at the sight of the ring.

मारीच इति । ‘आत्मनः अपराधः’ । तस्य ‘शङ्का’ अपराद्धोऽहं कणस्य इति ज्ञानम् । ‘त्वयि’ यस्मादा ‘सम्बोद्धः’ चेतोविकृतिरभूत् सोऽपि ‘उपपन्नः’ युक्त एवकारणाधौन इत्यर्थः [ ‘उपपन्नः’ ( तः, दिः, न्या- ) ‘अनुपपन्नः’ ( रा- म- ) ] ।

यदैवेति । ‘अप्सरस्तीर्थे’ यत् ‘अवतरणं’ पर्यायप्राप्तं सान्निध्यं कर्त्तुं गमनं तच्चात्कृतोः ‘प्रत्यक्षं’ साक्षाद्दृष्टं ‘वैक्लव्यं’ कातरता यस्याः तथाभूतां शकुन्तलामादायमेनका दाक्षायणीं दत्तकन्यकामदितिम् ‘उपगता’ प्राप्ता । स्यथं कान्तायाः शोकं पश्यन्ती अनुकम्पमाना तां गृहीत्वा प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तपस्विनी दीना [ एतेन तथा एव प्राप्तः शाप इति सूच्यते ] । [ ‘प्रत्यादिष्टा’ ( तः, न्या- )—प्रत्यादिष्टा नान्यथा’ ( राः, विः,

न- ) ] ॥ 'स च अथ शापः । अयसीयते अनेन इति 'अवसानम्' अन्तकरणम् [करणे लाट्] । 'अङ्गुलीयकदर्शनम् अवसानं' यस्य तादृशः । यद्वा—अङ्गुलीयकदर्शनात् अवसानं यस्य तादृशः [भावे ल्यट्] ।

## NOTES

1. उपपन्नः—The reading अनुपपन्नः contradicts सम्बोहः । But सम्बोहः is a *fact* and cannot be denied. The sage only explains how the सम्बोह was caused.

राजा ( सोच्छ्वासम् )—एष वचनीयान्मुक्तोस्मि ।

KING—( *With a sigh of relief* )—Here, I am cleared of infamy.

शकुन्तला ( स्वगतम् )—दिष्टिआ अकारणपचादेसो ण अज्जउत्तो । ण उण सत्तं अत्ताणं सुमरंमि । अहवा पत्तो मए स हि सावो विरहसुण्णहिअआए ण विदिदो । जही सहीहिं सन्दिट्ठम्हि भत्तुणो अङ्गुलीअअं दंसइद्वं त्ति [ दिष्ट्या अकारण-प्रत्यादेशी न आर्य्यपुत्रः । न पुनः शप्तमात्मानं स्मरामि । अथवा प्राप्तो मया स हि शापो विरहशून्यहृदयया न विदितः । यतः सखीभिः सन्दिष्टास्मि भवन्ते अङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति ।

SAKUNTALA ( *To herself* )—O Joy ! It is not that my husband disowned me without reason. But I do not remember myself as cursed. Or, I must have come by the curse which was not known by me with my heart, a blank through separation. For I was told by the friends that the ring had to be shown to my husband.

'उच्छ्वासेन' उत्साहजनितश्चासत्यागेन सह । 'एषः अयमहं 'वचनीयात्' निन्दायाः 'मुक्तोऽस्मि' । धर्मदारत्यागी अहं दुष्यन्तः, अस्य नाम न कर्तव्यम्, इति या मे निन्दासीत् सा अपगता ।

शकुन्तलीति । 'दिष्ट्या' हर्षे । अहो आनन्दः 'आर्य्यपुत्रो मे आविद्यमान'

कारणं यस्मिन् तत् यथा तथा 'प्रत्यादिशति' निराकरोति यस्माद्वशी 'न' । शप्ताहं ततः प्रत्यादिष्टा, कोऽस्य दोषः । 'न पुनः' किन्तु नाहम् 'आत्मानं शप्तं स्मरामि' । स्मृत्यभावे कारणमाह—'अथवा' पक्षान्तरे 'शापः प्राप्तः' अपि तु 'विरहेण शून्यं' हृदयं यस्याः तथाविधया मया 'न विदितः' ज्ञातः । तवापि प्रमाणम्—'यतः' यस्मात् 'भवे' प्रत्यभिज्ञानमन्यराय आर्यपुत्राय 'अङ्गुलीयकं दर्शयितव्यमिति सखीभिः' आश्रमत्यागकाले सन्दिष्टास्मि । असति शापे ताभिरेवमुक्तं न स्यात् ।

### NOTES

I. वचनीयात्—वच + वचनीयर् कर्मणि = वचनीयम् that which has to be said. The *say* here is a *censure*. Hence वचनीय means that for which one is *censured*, निन्दा । तस्मात् । अपादाने प्रसी ।

2. अकारण &c—अकारण is a बहुव्रीहि (See Tika). अकारण + प्रति + आ + दिश + णिनि कर्त्तरि साधकारिणि । She was under the impression that the king had wantonly repudiated her. Now she sees, what happened was not without reason. This gives her great relief and her mind is now perfectly clear towards her husband.

मारीचः—वत्से, क्षिदितार्थासि । तदिदानीं सहधमेचारिणं प्रति न त्वया मन्युः काव्यः । पश्य—

शापादसि प्रतिहता स्मृतिरोधरुक्षे

भक्तार्थ्यपेततमसि प्रभुता तवैव ।

छाया न मूच्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दपणतले सुलभावकाशा ॥ ३२ ॥

MARICHA—My child, thou art now informed of the facts. So now no resentment must be cherished by thee towards thy co-worker in the path of virtue. Know that you were baffled in ( had a rebuff from ) your husband on his becoming rough by obstruction of memory through the curse ; the obstruction having departed from him, yours surely is the ascen-



dancy. The image appears not on the surface of a mirror with its polish marred by dirt, but finds room or access easily when it is clear.

सारीच इति । 'विदितः ज्ञातः 'अर्थः' वस्तु, वृत्तान्त इति यावत् यथा तादृशी 'असि' । 'तत्' तस्मात् 'सह' त्वया एकत्र 'धर्म' चरति' यस्तु प्रति' पतिं प्रति इत्यर्थः 'मन्युः' कोपः 'न कार्यः' । अन्वयः—शापात् स्मृतिरोधरुचि भर्त्तरि प्रतिहता असि । अपेततमसि ( भर्त्तरि ) तव प्रभृता एव । क्वाया मलोपहतप्रसादे दर्शयतले न मूर्च्छति, शुद्धे तु सुलभावकाशा । व्याख्या—स्मृतिं रुचिं यत् तत् 'स्मृतिरोध' अरणावरणकं तम इत्यर्थः । 'शापात्' दुर्वाससा दत्तात् जातं यत् तत् 'स्मृतिरोध' तमः तेन [ यद्वा—स्मृतेः 'रोधेन' विलोपेन हेतुना ] 'रुचि' कर्कशे अमृते इत्यर्थः 'भर्त्तरि' पत्यौ 'प्रतिहता' प्राप्तप्रतिघाता 'असि' 'अपेतं दूरे यातं तमो यस्मात् तस्मिन् पत्यौ 'तव प्रभृता' प्रसर 'ए' । यथा चलितमयोगोलकमुच्चावचेषु प्रतिहतं सत् गमनात् विरमति, मृतेषु पृष्ठेषु च चलति, तथा तमपि रुचिं पत्यौ प्रतिहता, मृते तस्मिन्नुपना प्राप्तप्रसारा एव । दृष्टान्तमाह—'क्वाया' प्रतिबिम्बे 'मलेन' श्यामिकया 'उपहतः' गन्धः प्रसादो निर्मलता यस्य तस्मिन् 'दर्शनस्य' सुकरस्य 'तले' पृष्ठे 'न मूर्च्छति न प्रसरति 'शुद्धे' तु निर्मले पुनस्तस्मिन् 'सुलभः' सुखप्राप्यः 'अवकाशः' स्थानं यथा तादृशी भवति ।

### NOTES

1. विदितः—विद् + क्त कर्मणि । The क्त is अतीते *not* वर्त्तमाने । The rule "मतिवृद्धिपूजाद्येभ्यश्च" allows वर्त्तमाने क्त but *does not* bar अतीते क्त । Hence we get here तृतीया कर्त्तरि in मया ।

2. शापात् &c.—(a) प्रतिहता—suggests collusion against a hard thing. (b) स्मृतिरोध &c.—स्मृतेः रोधः स्मृतिरोधः—*Raghava*. But see below. Also see Tika. रुचि is *harsh* also *rugged*. (c) भर्त्तरि—अधिकरण ७मी । (d) अपेत &c.—तमस् is मोह । The mention of तमस् here seems to support the explanation of स्मृतिरोध in the sense of तमस् as given in the Tika. (e) मलोप &c.—मल here also supports स्मृतिरोध in the sense of तमस् । (f) Remark—The sloka ends in उपसा । The अलङ्कार is प्रतिबिम्बप्राप्ता according to दण्डिन् । The counter-parts in the two halves are—(1) भर्त्तृ and दर्शयतले, (2) स्मृतिरोध and मल (3) रुचि and उपहतप्रसाद, (4) प्रतिहता असि and

न भूच्छति, (5) अपेततमस् and शुद्ध, (6) प्रभूता and सुलभावकाश्ल, (7) त्वम् (understood) and कथा ।

राजा—यथाह भगवान् ।

KING—As the Perfect One says.

मारीचः—वत्स, कच्चिदभिनन्दिदत्स्त्वया विधिवदस्माभिरनु-  
ष्ठितजातकर्मा पुत्र एष शाकुन्तलेयः ।

MARICHA—My son, I hope, this your boy born of Sakuntala, with his natal ceremony duly performed by me, has been greeted by you.

राजा—भगवन्, अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा । ( वालं हस्तेन गृह्णाति ) ।

KING—O Worshipful Sage, in him indeed lies the permanence of my race. (*Takes the boy by the hand*).

मारीचः—तथाभाविनं चक्रवर्तिनमेनमवगच्छतु भवान् ।  
पश्य—

रथेनानुद्वातस्तिमितगतिना तीर्णजलधिः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्रतिरथः ।

इहायं सत्त्वानां प्रसभदमनात् सर्वदमनः

पुनर्यास्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य भरणात् ॥ ३३ ॥

MARICHA—Let your noble self know him as destined to become so, and to rule over the circle of kings. Note that, without a rival car, this boy, having crossed the seas in a car with a gliding motion through the absence of obstruction, will very soon conquer the earth with the seven islands. Here known as Sarvadamana through forcible taming of animals, he will again acquire the name Bharata from sustaining the world.

वत्सिति । 'कञ्चित्' इति कामप्रदने अव्ययम् । 'अस्माभिविधिं वत्' यथाविधि 'अनुष्ठितं' जातकर्म यस्य तथाविधः 'एष पुत्रः शाकुन्तलेयः [ पुत्र इति सामान्यतोभि-  
नन्दनहेतुः । अस्माभिरनुष्ठित इति तु विशेषोक्तिः ] 'त्वया कञ्चिदभिनन्दितः' ; अभि-  
नन्दितो भवतु इति कामो मे ।

राजति । अव खलु' अस्मिन् शाकुन्तलेय एव मे वंशस्य प्रतिष्ठा' स्थितिः ।  
पुरुवंशसन्ततैरयं निदानम् । तत् अभिनन्दित इति किमु वक्तव्यम् ।

सारीच इति । अवश्यं 'तथा भविष्यति' वंशप्रतिष्ठारूपो भविष्यति यस्तादृशम्  
अपि च 'चक्रवर्त्तिनं' समाजम् 'एनसवगच्छतु भवान्' । अन्वयः—अयम् अप्रतिरथः  
अनुदघातस्तिमितगतिना रथेन तीर्थं जलधिः पुरा सप्तद्वीपां वसुधां जयति, इह सत्त्वानां  
प्रसभदमनात् सर्वदमनः पुनर्लोकस्य भरणात् भरत इति आख्यां यास्यति । व्याख्या—  
'अयम्' एष शाकुन्तलेयः अविद्यमानः प्रतिरथः' प्रतियोद्धा यस्य तादृशी भूत्वा 'अनु-  
दघातेन उदघाताभावात्, शतक्रतुप्रतिरोधविरहात् इत्यर्थः 'स्तिमिता' स्थिरा, अविघ्नुष्या इति  
यावत् 'गतिः' यस्य तादृशेन 'रथेन तीर्णा लङ्घिता "जलधयः" सप्तद्वीपपरिखाभूताः  
सप्तसागराः येन तथाविधः सन् 'पुरा' ऋटितैव 'स्पतद्वीपां' जम्बूकादिसप्तसप्तैतां  
'वसुधां' रत्नघाटीं धरित्रीं 'जयति' जेष्यति [पुरा इवि भविष्यदासत्तौ अव्ययम् । तद्योगे  
'यावत्पुरानिपातयोल्लट्' इति भविष्यति लट्] । 'इह' अस्मिन्नाश्रमे 'सत्त्वानां'  
प्राणिनां 'प्रसभ' वलात् [ "क्लौवेतु प्रसभं इष्टम् ।" ] 'दमनात्' शासना-  
हेतोः सर्वदमनः' सर्वदमननामा अयं 'पुनः' भूयोऽपि 'लोकस्य भरणात् पृथिव्याः  
पोषणात् भरत इति आख्यां नाम । इतिना अभिहितत्वात् प्रथमा] यास्यति' लप्स्यते ।

1. कञ्चित् &c.—Welcome him because he is your son ( पुत्रः )  
also congratulate him because he had the good fortune of  
having his natal ceremonies done by myself. (b) शाकुन्तलेयः—शकु-  
न्तला was really not a मानुषी, hence "अद्वजाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः"  
does not apply and we have टक् । Comp. "मानुषीष कथं वा स्यात्"  
etc. etc. Act. I,

2. (a) तथाभाविनम्—अवश्यं 'तथा भविष्यति' इति तथा + भ + णिनि कर्त्तृणि  
आवश्यकै = तथाभावी । तम् । (b) पश्य—there is nothing to see here ;  
इह here means 'to note.'

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन् वयमाशास्महे ।

KING—We except all this in this boy whose purification has been performed by Thy Worshipful Self.

अदितिः—भगवं इमां दुहिदिमणोरहसम्पत्तीं कण्वो वि दाव सुदबित्थारो करीअहु । दुहिदिवच्छला मेनका इह एव उपचरन्ती चिट्ठे [ भगवन्, अस्या दुहितृमनोरथसम्पत्तेः कण्वोऽपि तावत् श्रुतविस्तरः क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनका इहैव उपचरन्ती तिष्ठति ] ।

ADITI—Worshipful Sir, let Kanva too be made informed of the details of the fulfilment of his daughter's wish. Menaka attached to her daughter, is indeed staying here, in attendance.

राजेति । 'भगवता कृतः संस्कारो' जातकर्मादि यस्य तस्मिन् 'अस्मिन्' शकुन्तलीये 'सर्वं वयम् आशास्महे' कामयामहे । सर्वाः सम्पदोऽस्य भगवत्संस्कारशक्तिमूलाः सम्पत्स्यन्ते इत्याशयः ।

अदितिरिति । 'अस्याः' एतस्याः [ सम्पत्तिविशेषणमेतत् ] 'दुहितुः' यो 'मनोरथः' अभिलाषः भर्ता प्रतिग्रहणरूपः तस्य या 'सम्पत्तिः' सिद्धिः तस्याः [ विस्तारापेक्षया षष्ठी ] श्रुतः विस्तरः व्यासोक्तिः, आभूलवर्णनमित्यर्थः येन तादृशः [ विस्तर इत्यस्य सम्पत्त्या सापक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः ] 'क्रियताम्' सर्वमेतदामुलं कणाय निवेद्यतामिति भावः । 'दुहितरि' शकुन्तलायां 'वत्सला कहेवती' 'मेनका इहैव उपचरन्ती मां सेवमाना' 'तिष्ठति' । श्रुतविस्तार एव सा इत्याशयः ।

## NOTES

1. (a) दुहितृमनोरथसम्पत्तेः श्रुतविस्तरः—This is equivalent to श्रुतदुहितृमनोरथसम्पत्तिविस्तारः । (b) दुहितृ &c.—वत्स + लक् + अक्षार्थे स्त्रियाम् = वत्सला affectionate. Hence, she too ought to be informed. But we are relieved of that duty, as she is here present and knows everything already.

शकुन्तला ( आत्मगतम् )—मणोगदं मे भणितं भगवदीए  
[ मनोगतं मे भणितं भगवत्या ] ।

SAKUNTALA—( *Within herself* )—What is in my mind is said by her Worshipful self.

मारीचः—तपःप्रभावात् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

MARICHA—Through the power of penance everything is indeed present to his noble self

राजा—अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः ।

KING—Then [ *Or—hence* ] surely the sage is not very angry with me.

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिराप्रष्टव्यः । कः कोऽत्र भोः ।

MARICHA—Nevertheless we have to report the good news to him, Who is here Ho ! Who is here ?

( प्रविश्य ) शिष्यः—भगवन्नयमस्मि ।

( *Entering* ) DISCIPLE—Worshipful Sir, here I am.

मारीचः—गालव, इदानीमेव विहायसा गत्वा मम वचनात् तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय, यथा पुत्रवती शकुन्तला तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दृष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

MARICHA—Galava, even now having gone by the sky in my words report the good news to noble Kanva that Sakuntala with her son has been accepted by Dushyanta who has recovered his recollection at the expiry of her curse.

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवन् ( निष्क्रान्तः ) ।

DISCIPLE—What the Worshipful Sage commands. ( *Exit* ).

शकुन्तलेति । [ “मनोगतम्” ( वि- , त- , न्या- )—“मनोरमः” ( रा- , म- ) ॥ “भणितम्” । ( वि- )—“भणितः” ( रा- म- )—“व्याहृतम्” ( त- न्या- , ) ] ॥

राजेति । 'अतः' अद्याद्धेतोः विदितसर्ववृत्तान्तत्वादित्यर्थः 'मम' सम्बन्धे 'अनति-  
कुरु' खलु' लघुकोप एव ।

मारीच इति । 'तथापि' विदितवृत्तान्तोऽपि 'असौ' अस्माभिः प्रियम् आप्रष्टव्यः'  
'प्रियमेतद् वृत्तं विदितं किं ते' इत्याभाषितव्यः । 'कः' कोऽव [ इति न कस्मादिः ।  
तेन सत्त्वाभावः इति प्रारब्धाख्यातम् ] ॥

मारीच इति । 'इदानीमेव [ अविलम्बार्थम् ] 'विहायसा' आकाशेन [ एतेन  
शीघ्रगमनम् ] । 'मम वचनात् सम वचनमवलम्ब्य [ ल्यब्लोपे पञ्चमी ] । 'तस्याः  
'शापः' तथा प्राप्तत्वात् । तस्य 'निवृत्तौ' अवसाने 'स्मृतिमता' लब्धस्मृतिना दुष्यन्तेन ।

### NOTES

I. (a) तपःप्रभावात्—भू + घञ् भावे = भावः । प्रकृष्टो भावः प्रभावः ।  
प्रादितम्—। तपसः प्रभावः । तस्मात् । (b) प्रत्यक्षम्—प्रतिमुखलमच्छाम् इति प्रति  
+ अक्षि + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम् cognizance of the senses. अन्यथी—।  
The टच् is by Ganasutra—"प्रति ( पर ? ) समनुभ्योऽक्षाः" । प्रत्यक्षम्  
अस्ति अस्य अस्मिन् वा इति प्रत्यक्ष + अच् मत्वर्थे = प्रत्यक्षम् cognizable by the  
senses. Or take अक्ष as the word here, meaning इन्द्रिय । प्रतिगतम्  
अक्षाणि प्रत्यक्षम् । प्रादितम्—।

मारीचः—बत्स, त्वमपि सापत्यदारः सख्युराखण्डलस्य  
रथमारुह्य राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

MARICHA—My son, you too with child and wife riding  
the car of your friend Indra proceed to your capital.

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What the Worshipful Sage commands.

मारीचः—अपि च,

तव भवतु विडौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजासु,

त्वमपि विततयज्ञः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।

युगशतपरिवर्त्तानेवमन्योऽन्यकृन्त्यैर्-

नयतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥ ३४ ॥

MARICHA—Moreover, Let Indra be pouring heavily on your subjects; you too with protracted sacrifices gratify the denizens of the heaven May you two thus pass cycles of a hundred Yugas with mutual acts laudable because benefiting both the worlds.

सारीच इति । 'अपत्येन' शाकुन्तलीयेन दारैः शकुन्तलया च [दारशब्दो बहुत्व-  
पुंसि] 'सह राजधानौ' प्रतिष्ठस्व, प्रातगच्छ [ 'सापत्यदारः' (त-, न्या-)—'सापत्य'—  
दारसहितः ( त्व- )—'सापत्यदारसहितः' ( रा- म- ) ] ॥

अपि चेति—अन्वयः—विड्वीजाः तव प्रजाम् प्राज्यवृष्टिर्भवतु, त्वमपि विततयज्ञः  
स्वर्गिणः प्रीणयस्व । एवम् उभयलोकानुग्रहज्ञाघनीयैः अन्योन्यकृत्यः युगशतपरिवर्तान्  
नयतम् । व्याख्या—'विट् व्यापकम् 'ओजः' प्रतापो यस्य स 'विड्वीजाः' इन्द्रः [पृषो-  
दरादिः] 'तव प्रजाम्' विषये 'प्राज्या प्रभूता 'वृष्टिः' व'ण' यस्य तादृशो 'भवतु' [एतत्  
इन्द्रस्य कृत्यं मनुष्यलोकानुग्रहः] । 'त्वमपि वितता' अजस्रं प्रकान्ता 'यज्ञा' येन  
तथाभूतः सन् 'स्वर्गिणः' स्वर्गस्थान्, सुरानित्यर्थः 'प्रीणयस्व' तर्पयस्व [एतद्दूष्यन्तस्य  
कृत्यं देवलोकानुग्रहः । आत्मकृत्यं प्राक् दुष्यन्तः करिष्यते । तत्सदिन्द्रकृत्यं वृष्टि-  
पातः । एवं न हि मुख्यतो देवानुग्रहबुद्ध्या यागः किन्तु यागेनष्टपुत्रेषु देवेषु वृष्टिर्भविता  
तेन आत्मोपकार इति । ततः कर्त्तृगामिनि क्रियाफले णिचि प्रीणयतेरात्मनेपदम् ] ।  
, एवम् अनेन विधिना 'उभयोर्लोकयोः देवमानवलोकयोः अनुग्रहेणज्ञाघनीयैः प्रशस्तैः  
[ हत्तिविषये उभयशब्दात् नित्यमयच्प्रत्ययः ] 'अन्योन्यस्य' परस्परस्य 'कृत्यैः' कर्त्तव्यैः  
कर्मभिः 'युगानां सत्यतेतादीनां 'शतपरिवर्तान्' शतसंस्कारानि आचरन्तानि 'नयतम्'  
अतिवाहयतम् । परस्परोपकारेण शतयुगं जीवतम् इत्यर्थः । [मूलम् (वि-)—'वज्जिणः  
प्रीणयासम्' ( त-, न्या-)—'स्वर्गिणः प्रीणयासम्' ( म- ) ] ॥ 'परिवृत्तेः ( त-, न्य-)'  
राद्यवस्तु एतं श्लोकं न पठति ] ।

### NOTES

1. (a) सापत्यदारः—अपत्यश्च दाराश्च अपत्यदारी । इन्द्र ! Here we do not get अपत्यदाराः in the *plural* because only two things being mentioned we get dual by the rule "इत्थं कथं हि वचनेकवचने" ।

The Lexicons direct बहुल of दार, no doubt 'भार्या जायाश्च प्रभूनि दाराः—इत्यमरः । But they say nothing of compounds, ending in दार । Hence in the absence of special provisions the general principle "इति कयोर्हि वचने कवचने" applies. This is the view of Nagesa who cites the example 'भर्तृक्षरयोः अप्रतिजसौः' in support. The compound is in the masculine owing to the rule 'परवलिङ्ग' हन्ततत्पुरुषयोः । अपत्यदाराभ्यां सह । बहु— । सापत्यदारसहितः and सापत्यदारसहितः are necessary circumlocutions. (b) प्रतिष्टस्— 'समवप्रविध्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् ।

2. विडौजाः—वेवेष्टि इति विष ( ह्लादि ) + क्तिप् कर्त्तरि = विड् व्यापकम् all—pervading. Now see Tika. The form expected is विडौजाः but घुषोदरादित्वात् विडौजा इति । Or विडति भिनत्ति रिपून् इति विड् + क कर्त्तरि = विडम् the cleaver of enemies. तादृशम् ओजो यस्य विडौजाः—no irregularity. A name of Indra. (b) प्राज्य &c.—आ समन्तात् अञ्जनौयम् इति आ + अञ्ज + क्यप् कर्मणि = आज्यम् clarified butter घृतम् । प्रकृष्टम् आज्यमस्निन् प्राज्यम् very creamy. Primarily this applies to milk which is very rich. Next we have a double transference. First from *quality* we pass on to *quantity*; next, from *milk* we transfer to *water*. Hence प्राज्य applied to rain, means *abundance*. प्राजा इष्टिर्यस्य । Vidyasagara has प्राजा इष्टिः यस्मात् । (c) युग &c.—परि + हत + चच् भावे परिवत्तः revolution. \* शतसंख्याका परिवर्त्ताः शाकपाथिवादि । युगानां शतपरिवर्त्ताः । तान् । (d) अन्योऽन्य &c.—कर्त्तव्यानि इति क्त + क्यप् कर्मणि कृत्यानि duties. अन्यस्य अन्यस्य कृत्यानि has अन्यस्य repeated owing to व्यतिहार (reciprocity) by the Varttikas 'कर्त्तव्यतिहारि सर्वनाम्नौ द्वे वाच्ये समासवच्च बहुलम्' and 'अन्यपरयोर्न समासवत्' । Next we get अन्यस्य अन्यस्य कृत्यानि the षष्ठी in the first अन्यस्य becoming स् by the Varttika 'असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुवन्तव्यः । Lastly compounding with कृत्यानि we have अन्योऽन्य-कृत्यानि । In this अन्यम् does not drop स । This is an irregularity suggested by the word बहुलम् [ बहुलयहणात् पूर्वपदस्थाया विभक्तोर्नलुक् ] । (c) उभय &c.—उभौ लौकी उभयलौकी the two worlds.



i. e., heaven and earth. उभ become उभय when compounded ( See Tika ). Also see our Notes under 'उभयलोकदूषणी' in Kirat. XIII. तथैः अनुयहः उभयलोकानुयहः । तेन शाचनीयानि । तैः ।

3. *Readings*—In वज्रिणः प्रीणयालम् the अलम् is superfluous, and the षष्ठी in वज्रिणः is rather awkward to explain. खर्गिणः प्रीणयालम् gets rid of the षष्ठी no doubt but the अलम् is still there. These seem to illustrate attempts on the part of scribes to avoid the आत्मनेपद in प्रीणयख । But that ought to present no difficulty and does not justify interference with the text. As explained in the Tika, the आत्मनेपद is quite legitimate.

राजा—भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यत्तिष्ये ।

KING—I shall try for the good to the utmost of my power, O Worshipful Sage.

मारीचः—वत्स किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

MARICHA—My son, what further good can I bring unto you ?

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथाप्येतदस्तु ( भरत-वाक्यम् )—

प्रवृत्तां प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम् ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३६ ॥

( निष्क्रान्ताः सर्वे ) ।

KING—Does a favour exist greater than even this ? However let this be. ( *The principal actor's benedictory speech* )—May the Lord of the earth endeavour for the good of the subjects. May the declaration of those that are eminent in the Vedas receive honour. And may the self-born Nila-Lohita ( Siva ) whose power is manifest all round, cancel my re-birth. —  
( *Exeunt all* ).

राजिति । 'श्रेयसे' श्रेयो लब्धिमन्वर्थः । सत्कृत्यकरणात् मे श्रेयः तदर्थं 'यथाशक्तिः यतिष्ये यन्नं करिष्यामि ।

मारौच इति । 'ते' तुभ्य, तव वा 'भूयः पुनरपि 'किं प्रियम् उपहरामि' समी- पस्थं करोमि ।

राजिति । 'अतः' अस्मात् मनोरथसिद्धेः आशिषश्च 'परम्' अधिकम् 'अपि प्रिय- मस्ति किं—नाख्येव इति काकुः । यद्यपि नास्ति 'तथापि इदमस्तु' । अतैवाभिनय- समाप्तिः । 'इदमस्तु' इतिहस्तसञ्चालनेन उक्तौ राजरूपो नटो विरमति । 'भरतस्य' नटस्य, विरते राजरूपे नटे तदैव प्रविष्टस्य नटान्तरस्य इत्यर्थः 'वाक्यम्' समाजिकैभ्यः आशीर्वचनम् । अन्ययः—पार्थिवः प्रकृतिहिताय प्रवर्त्तताम्, श्रुतिमहतां सरस्वती- महीयताम्, ममापि च परिगतशक्तिरात्मभुर्नोल्लोहितः पुनर्भवं क्षपयतु । व्याख्या— 'पार्थिवः' पृथिवीपतिः 'प्रकृतीनां प्रजानां' 'हिताय' न त्वात्मतुष्टये प्रवर्त्ततां यतताम्- राजभिः प्रजाः प्रीण्यन्ताम् । 'श्रुत्या' वेदज्ञानेन ये महान्तः तेषाम्, अनूचानानां ब्राह्मणानामित्यर्थः सरस्वतीं वाणीं 'महीयतां' पूजां लभताम् [महीङ् पूजायां कण्ठादिरकसंकाः ।] प्रजानाञ्च ब्राह्मणवाक्येषु श्रद्धा वर्द्धताम् । एवं राज्ञि प्रजाभ्यश्च आशिषमुक्त्वा आत्मनः आशास्ते—'ममापि च परिगता' अष्टाभिर्मूर्त्तिभिः परितो दृश्य- माना 'शक्तिः' यस्य तादृशः, सर्वथा आस्तिक्यबुद्धिविधायकः इति यावत् 'आत्मनो भवति यः तादृशः । अतएव ततोऽप्यधिकोऽस्ति इति बुद्धेर्निरासकः ; कण्ठे अर्द्धे आत्मभागे 'नीला इतरार्द्धे देवीभागे 'लोहिता' रक्तः अर्द्धनारीश्वरः शिवः पुनर्भवं पुनर्जन्म 'क्षपयतु' उच्छिनत्तु [ 'श्रुतिमहतां' ( स- )—श्रुतिमहता ( रा-, वि- )—'श्रुति- महती ( त-, न्य ) ॥ 'महीयताम्' : ( य )—'महीय्यताम्' ( वि-, )—'महीयसताम्- ( रा- )—'न हीयताम्' ( त न्या ) ] ॥

## NOTES

I. भरतवाक्यम्—The acting is over. The stage- Manager now pronounces benediction upon the audience—वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इति नटवाक्यम् भरतवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तिः, समाजिकैभ्यः नटेन आशीर्दीयते इत्यर्थः—*Raghava*. The word नट is avoided and भरत substituted for it, because the नट is not supposed to speak after the प्रस्तावना is over. The speech gives out the poet's own wishes ( See Introduction ).

2. (a) प्रवृत्ताम्—Let him busy himself. (b) प्रकृति &c.—प्रकृतिर्ना हितं प्रकृतिहितम् । तस्यै । तादर्थ्यं चतुर्थी or प्रकृतिहितं कर्तुम् इति 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति कर्मणि चतुर्थी । (c) Remark—This line refers to the adoption of measures by prior kings detrimental to the welfare of the people ( See *Introduction* ). It is an *आशिम्* to the ruling king. (d) अति &c.—अत्या or अतौ महान्तः अतिमहान्तः । तेषाम् । (e) सरस्वतो &c.—Hints at the scepticism and current unbelief in the Vedas. This is intended as a benediction to the people. Do you follow the Vedas, and you all prosper. (f) चपयतु—चप ( चुरादि+लोट ति=तु ) । The root चप् does not appear in the धातुपाठ । It is however seen in authoritative writings ( शिष्टप्रयोग ) । Comp. 'क्षपितचमरौबालभारी दवाग्निः' । Vamana says मिलित्कविविप्रभृतीना धातुलं धातुगणस्यासमाप्लवः \* । The धातुपाठ is only *illustrative* and not *exhaustive*. New roots are constantly being introduced along with the development of the language. 'वर्द्धतेहि धातुगण इति शब्दविद आचक्षते । तत एषां गणपाठोऽनुमतः शिष्टप्रयोगात्'—*Kavyalamakra Sutra-Priti*. Or चै चये ( भ्रादि ) + णि + लोट तु = चपयतु । घटादित्वात् ह्रस्वः । Bhattoji says 'चै चये इति वक्ष्यमाणस्य कृतावस्य पुका निर्देशः चपयति ।' (g) पुनर्भवम्—भवतीति भवः ( भू + अच् + कर्त्तरि ) birth ( See 'आत्मभवः' *Ante* ). पुनः भवो भवः पुनर्भवः । सुप्सुपा । तम् । (h) परिगत &c.—परितो गता परिगता encompassing all round, प्रद्वितम्— । तादृशो शक्तिर्यस्या, *i. e.*, His majesty is manifest all round, *i. e.*, His existence is provided by *direct perception*. Or by His all-embracing ( परिगत ) power, let him frustrate the operation of my कर्म and cancel my rebirth. [i] आत्मभूः—Amara gives this as a proper name of ब्रह्मन् । Kalidass here applies it to Siva. This is evident from the word नीललोहितः । At the time of Kalidasa therefore the word was still an ordinary attributive. The poet flourished long before the lexicographer [ See *Introduction* ]. \*

\* Remarks on this verse adopted by Prof. Gajendragadkar. [ See our *Introduction* ].

3. *Readings*—[a] 'अतमहताम्' means अतूतेन शास्त्रेण महताम् [ *Raghava* ], and is almost the same as अतिमहताम् । 'अतिमहतौ' mighty because of the support of the Vedas. [b] 'महोद्यताम्' requires a णिच् after महौङ् । Sense is not much altered. 'न ह्योद्यताम्' is about the same. With 'महोद्यताम्' construe—अतिमहतां महोद्यताम् उत्कृष्टानां कवीनां सरस्वती प्रवर्तताम्—*Raghava*. The construction is evidently faulty. First because a च is wanting. Secondly because with च supplied प्रकृतिहिताय will have to be taken with *both* पार्थिव and सरस्वती । It is doubtful if the poet means it. If he does the meaning becomes पार्थिवः अतिमहतां सरस्वती च प्रकृतिहिताय प्रवर्तताम्—A good deal of mischief is being done by the pernicious preaching of the learned who induce kings to adopt measures calculated to work great evil with the people. Let these cease and let the learned henceforth counsel salutary measures and the king adopt them. Remark—the metre is रुचिरा [ चतुर्गृहेरिह रुचिरा जभसजगाः ] with the scheme—

ज	भ	स	ज	ग
—	—	—	—	—

सप्तमाङ्कः । The Seventh Act

[ समाप्तमिदमभिज्ञानशकुन्तलं नाम नाटकम् ]

*Here ends the Drama named the Abhijnana-Sakuntalam*

### **Important Slokas Here.**

Read the following slokas for examination purposes—Act I—1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17, 19, 20, 25, 26, 27, 28, 29.

Act II—Opening speech of Vidhualaka, and slokas—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 12, 15, 17;

Act III—Sloka, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 25, 26,

Act IV—( with significance of दुर्वासाशप ) 2, 3, 4, 5, 7, 8, 11, 13, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23.

Act. V.—2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 24, 25,

Act. VI.—3, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30,

Act. VII.—3, 4, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 35,



2

307-2551 24-22

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

NEW DELHI

Issue Record.

Catalogue No. Sa8N/Kal/Ray.-664.

Author—Kālidāsa.

Title— Abhijñāna-Sākuntala.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Mrs. Dmiba	14/7	

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY  
GOVT. OF INDIA  
Department of Archaeology  
NEW DELHI.

Please help us to keep the book  
clean and moving.